

55676

90/1.2

55676 / 2

1-4.

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- VÁRI ANDRÁS
A NAGYBIRTOK BÜROKRATIZÁLÓDÁSA
- GABRIEL GRODETZKY
CHURCHILL BELPOLITIKAI ELLENZÉKE
- KÖBLÖS JÓZSEF
KÜLFÖLDI JAVADALMASOK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON
- E. KOVÁCS PÉTER
EGY KÖZÉPKORI UTAZÁS
- CZÖVEK ISTVÁN
KETTÉTÖRT KARRIER OROSZORSZÁGBAN
- PÓSÁN LÁSZLÓ
A NÉMET LOVAGREND KELET-EURÓPÁBAN

1992 NOV 09

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXII. ÉVFOLYAM, 1990. 1-2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMONKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása
a 17–19. században 1
Gabriel Grodetsky: Churchill belpolitikai ellenzéke a Szovjetunió
megtámadása után 29

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Köblös József*: Külföldi javadalmasok a középkor végi magyar egyházi társadalom
középrétégeiben 53
E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei 101
Czövek István: Egy kettétört karrier Oroszországban 128

DOKUMENTUMOK

- Endrei Walter*: Néhány darab Széchenyi István levelezéséből 136

MŰHELY

- Pósán László*: A Német Lovagrend államalakítási kísérletei Kelet-Európában . . . 141

VÁRI ANDRÁS

A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században

E dolgozat mellett kíván érvelni, hogy a közép-európai nagybirtokrendszer céljainak és lehetőségeinek átalakulása a 17–19. században Magyarországon, de más közép-európai területeken is a weberi értelemben vett bürokratikus uralom („bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom”) eszközrendszerének kialakításához, majd megvalósításához vezetett. Röviden utalok majd rá, hogy ez a bürokratizálódás kompromisszumos volt, ám nem valamiféle speciálisan magyar vagy kelet-európai elmaradottság eredményeként. Viszonylag részletesen igyekszem majd bemutatni a birtokigazgatás bürokratizálódásának útjait-módjait.

Szeretném megjegyezni, hogy amennyiben e dolgozat hangvétele határozottabbnak tűnik annál, mint amit az olvasó az itt bemutatandó forrásanyag és szakirodalmi információk töredékessége, korlátozottsága alapján indokoltnak tartana, az távolról sem valamilyen vélt vagy valódi újjító lendületből fakad, amely félre akarná söpörni az eddig született kiváló monográfiákat. A Domanovszky-iskola teljesítményei és a háború utáni eredmények, Szabad György, Tóth Tibor és mások munkái nemcsak szakmai szintjüket tekintve iránymutatók, de a szó szoros értelmében alapot jelentenek az itt felvetendő kérdések vizsgálatához. Ezek azonban részben már más kérdések, és más, javarészt töredékesebb, noha gyakran igen terjedelmes, de szempontjainkra nézve mégis nehezebben hozzáférhető források alapján vizsgálhatók (pl. peres anyag, uradalmi, ügyészégi iratok stb.). A viszonylagos forrásszűke, a források értékelésének és a korábban már feltett kérdések újra fogalmazásának szándéka egyaránt megköveteli a fogalmak explikációját, az előfeltételek kimondását, vagyis határozott állításokat követel meg, és indokolatlan volna ezért a műfaji adottságért lépten-nyomon mentegetőzni. Ám jelen van a figyelemfelkeltés szándéka is, hiszen mint látni fogjuk, kockázatos vállalkozás például egy családi levéltárból számvévtisztí kifogásokat kiemelni a szöveggörnyezet ismerete nélkül, vagy bármely gazdaságirányítási iratfajtát értékelni az adott birtok gazdálkodása és gazdasági-társadalmi környezetének ismerete nélkül. A kérdést tehát országos léptékben nem kutathatja egyetlen kutató, de feltehetőleg nagyon jó téma lenne több kutató számára, akár úgy is, mint különböző vállalkozások mellékterméke. Ez tehát itt partnerszalagató is – reklámnak pedig, a tudományos reklámnak is, élénk színekkel kell dolgoznia.

I. Fogalmak és körülírások: nagybirtok, összehasonlíthatóság, racionális gazdálkodás, Közép-Európa

Mi a nagybirtok? Ezt a kérdést magyar és külföldi történészek általában nem méltatják különös figyelemre. A maguk szempontjából joggal, hiszen az adott ország történelmének kontextusában általában magától értetődő, kik vannak a „csúcson”. A *kik* azonban már utal arra, hogy az evidencia-élmény a birtokosokkal, és nem a birtokokkal kapcsolatos. A nagyobb lélegzetű nemzetközi összehasonlításokban általában szintén az „elit” csoporton át vezető definíciós kerülőutat választják, vagyis a birtokosok társadalmi csoportbesorolásán keresztül próbálják a nagybirtokokat, mint gazdasági intézményeket minősíteni.¹ Az alaposabb tanulmányok viszont felhívják a figyelmet arra, hogy az egyes területeken a jog, a birtoklás, a földbirtok fogalmát eltérően értelmezik, birtokosainknak tehát korántsem ugyanabból a dologból van több, illetve kevesebb.² A definíciós kerülőút tehát zsákutcaba vezet.

A föld feudális jellegű birtoklása területek, gazdasági erőforrások vagy személyek kisebb vagy nagyobb köreihez kapcsolódó jogosítványok konglomerátumát jelenti. A „nagybirtok” megnevezés alatt azonban nemcsak ezt a jogosítvány-konglomerátumot, hanem az ezekre a jogosítványokra épülő gazdasági tevékenységek egységét is értik, erre a jelentésre Tóth Tibor a „nagybirtoküzem” kifejezést alkalmazza, igaz, későbbre vonatkoztatva.³ Sem az egyes jogosítványok, sem az egyes gazdasági tevékenységek illetve az általuk megmozgatott erőforrások közvetlenül nem hasonlíthatók össze egymással (értelmetlen kérdés, hogy mi a több, a föld vagy a munkaerő, a bíraskodás vagy a tizedszedés joga). Az összemérhetőség közös dimenzióját a pénz, a jogosítványok és tevékenységek jövedelmezősége teremti meg. Azt azonban, hogy mi mennyit ért és ennek alapján milyen értékekből, hol, mekkora birtokok épülnek fel, csak azután szabad megkérdezni, ha már tisztáztuk, hogy a nagybirtokok milyen körére, hol, mennyiben jellemző a jövedelmezőség?

Nyilvánvaló például a kritérium értelmetlensége ott, ahol a nagybirtok termelése és adóztatása szerkezetében és összvolumenében *in natura* fedezi a nagybirtokosi kibővített háztartás fogyasztását és más feladata nincs is.⁴ Evvel szemben feltűnő, hogy a 17. századi Magyarországon, de más területeken is, a nagybirtok nemcsak

-
1. David Spring (szerk.): *European Landed Elites in the Nineteenth Century*. Baltimore–London, 1977.; Péter Gunst–Tamás Hoffmann (szerk.): *Large Estates and Small Holding*. Bp. 1982.
 2. Eberhard Weis: *Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1970.
 3. Tóth Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Bp. 1980. 27–28. Szerintem a terminus nemcsak a napóleoni időkre, de a saját gazdálkodás korábbi nekilendüléseire is jól alkalmazható.
 4. Max Weber: *Gazdaságtörténet*. Bp. 1979. 497–501.

óriási pénzhétségről, de étvágyát kielégítendő jelentős újtókedvről is tanubizonyosságot tett. A Zrinyiek, Rákócziak, Batthyányak birtokain, vagy Wallenstein földi birtok-komplexumán nemcsak majorkodtak, de ipari vállalkozásokba fogtak és az uralmuk alá hajtott tájak közti regionális kereskedelembe is igyekeztek bekapcsolódni.⁵ E tevékenységgel persze a főúri háztartás és különösen a főúri magánhadseregek ellátását is szolgálták, ugyanakkor az óriási méretek kényszere folytán nagy hangsúlyt kapott a racionális gazdálkodás és birtokigazgatás.⁶ A gazdálkodás célja e birtokokon az egykorú instrukciókból kivehetően kettős volt: egyszerre kívánta az ellátás biztonságát és maximalizálni a gazdálkodás jövedelmezőségét. Ez a két cél nem zárja ki egymást: egy gazdaság a legkedvezőtlenebb külső események (ostrom, aszály, stb.) bekövetkeztére számítva is többféle gazdálkodási (termelési) alternatíva közül választva maximalizálhatja eredményességét: ezt hívja a játékelmélet „*maximin*” stratégiának.⁷ Ez a gazdasági viselkedés azonban normális körülmények között is jócskán eltér a 18. századi magyar nagybirtokétól, ám jogos a feltevés, hogy a 17. század háborúinak és politikai harcainak fordulataiban újból és újból adódhattak olyan „veszélyhelyzetek”, amikor sutba kellett dobni mindenféle hosszabb távú stratégiát, és a gazdasági racionalitás legfeljebb a készletek felhasználásában érvényesülhetett.

A 30 éves háborút, illetve a spanyol örökösödési és törökellenes felszabadító háborúkat követő helyreállítási periódusban, a rendek kompromisszumos vereségét követően a jövedelmek maximalizálása vált a gazdálkodás fő céljává. Ekkor a katonai, illetve frondőr szerep nem viselhető tovább, ám ha a nagybirtokosok nem is tudtak többé az *udvarral* vetélkedni, a vetélkedés az *udvarban* folyt tovább – immár nem a fejedelmi hatalom elleni harcban, hanem az annak szolgálatában szerezhető előnyökért. A „*höfische Gesellschaft*”-ba való beilleszkedés explozív költségigényét és az ennek korlátozására tett erőfeszítéseket nemcsak a művészettörténeti munkák számtalan utalása, de több monográfia is elének tárja.⁸ Fontos azonban hangsúlyozni azt az egyébként magától értetődő tényt, hogy a nagybirtokos családok – teljesen racionálisan – egyszerre igyekeztek reprezentációs költségeiket korlátok között tartani és minél több „eltékozolható” pénzre szert tenni. Újra és újra felbukkan ugyanis az az érv, hogy a magyar arisztokrácia pazarlása így vagy úgy a magyar gazdasági lemaradás oka, magyar specialitás volna – barbárságunk újabb bizonyítéka. Ezzel szemben a szórványos adatokból úgy tűnik, az angol nagybirtokosok birtokaik jövedelmének hasonló arányát költötték fényűzésre,

5. N. Kiss István: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1977-1978.; Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.; Willi A. Boelcke: Verfassungswandel und Wirtschaftsstruktur. Würzburg, 1969. 474-550.

6. Ila Bálint szintén egy óriásbirtokon talált példát az igen korai kiterjedt frásbeliségre: Az frásbeliség a nagybirtokon. Levéltári Közlemények, 1946.

7. Játékelméleti fogalmakra bevezetőül: Anatol Rapoport: Two-Person Game Theory. Ann Arbor, 1966.; Duncan Luce-Howard Raiffa: Games and Decisions. New York, 1957.

8. Hannes Stekl: Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstentümer Lichtenstein und Schwarzenberg. Wien, 1973.; Vö. még: Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1815-ös esztendőkre. Bp. 1933. 24-28.

mint magyar társaik. Az ilyen kiadások racionalitásának megítélése természetesen cél- és értékfüggő, és noha a 18–19. századi nagybirtokosok aligha tekinthették a ma gazdaságtörténetészeivel egyezően a modern gazdasági növekedés beindítását központi gazdasági céljuknak, ettől még viselkedésük saját céljaikhoz, akár tisztán gazdasági céljaikhoz mérten, teljesen racionális lehet.⁹

Ha viszont nem szeszélynek vagy ostobaságnak, és főként nem tetszés szerint korlátozhatónak tekintjük a társadalmi rangot biztosító luxuskiadásokat, úgy még inkább szembeszökővé válik a nagybirtokosokat jövedelmeik állandó növelésére ösztönző nyomás.

A célok és ösztönzések után most a lehetőségek felől nézve a kérdést, úgy tűnik, hogy a háború utáni rekonstrukciós szakaszok hosszabb-rövidebb ideig automatikusan biztosítottak egy szerény jövedelemnövekedést.

A gazdaságot újjáépítő, szaporodó lakosság pénz- és terményjáradéka lenne a jövedelemnövekedés forrása, és ez így is van, de csak igen korlátozott mértékben. A 17. századi Magyar Királyság és Erdély területein, ahogy Varga János bemutatta, a feudális függés jelentős lazulása következett be a szabadon költöző, taxás paraszti rétegek kialakulásával.¹⁰

A 18. század eleji népességhullámvészítés ilyen jellegű hatását a magyar szakirodalom már régebben, a monográfiák szintjén is feldolgozta. Érdekes módon, noha a cseh, osztrák és német területek emberveszteségeit a 30 éves háború végén még a magyarországi török pusztításnál is nagyobbra teszik, és a határhasználatnak a nálunk ismerthez hasonlatos külterjedése és átalakulása is dokumentálható¹¹, a német irodalom nem hangsúlyozza ezt a fellazulást. Ez szerintem, legalábbis részben, az örökölt és ma is alkalmazott tudományos paradigmákból fakad – a figyelem a gazdasági rekonstrukció során kibontakozó fejedelmi abszolutisztikus gazdaságpolitikára (Schmoller örökség) ill. a parasztság kisajátításának folyamatára (Knapp örökség) összpontosul. Nem tartom azonban túl merésznek a feltevést, hogy a nagybirtokosoknak, ha át akartak térni az egyösszegű pénzadózásról bármilyen más, az adóalanyok és tárgyak szaporodásához igazodni képes járadékszolgáltatási formára, először birtoklásuk jogi kereteit kellett tisztázniok, majd földrajzi-fizikai határait újra kinyomozni, és lehetőség szerint rögzíteni; a magukat így-úgy megváltott, magasabb rendi státust elért vagy megcélzott alattvalóikkal hatalmukat ismét elismertetni és úgy magukat az embereket, mint javaikat összeírni. Vagyis már az első lépés, a nagybirtoknak a gazdasági rekonstrukció során lassan bővülő jövedelmekből való részeltetése is hatalmas igazgatási és szervezési teljesítményt

9. *Eric Richards*: „Leviathan of Wealth”. *West Midland Agriculture 1800-1850. Agricultural History Review*, No. 101-103.

10. *Varga János*: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*. Bp. 1969.

11. *Günther Franz*: *A harmincéves háború helye Németország népesség- és agrártörténetében. Agrártörténeti Szemle*, 1967. 12-18.; *Wilhelm Abel*: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart, 1967. (2. kiadás); *Helmuth Jäger*: *Der Dreissigjährige Krieg und die deutsche Kulturlandschaft*. In: *Heinz Haushofer – Willi A. Boelcke* (szerk.): *Wege und Forschungen der Agrargeschichte*. Frankfurt/Main, 1967.; Vö. még *Arnost Klíma*: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia. Past and Present*, No. 85.

követelt. A nagybirtok részesedése természetesen nem eleve meghatározott, hanem harc eredménye: vajon a feledésbe merült, sikerrel megtámadott, érvényességi körére nézve leszűkített vagy egy összegben megváltott földesúri jogosítványok milyen körét sikerül ismét – földesúri szempontból – „konszolidálni”? E harc eredményességét távolról sem csupán a paraszti népesség bőségének vagy szűkösségének, a munkaerő keresletének és kínálatának játéka határozza meg. Így vélhették ezt azok az „országépítő” barokk főurak is, akik nyílt erőszakkal vagy az ország törvényeit alkalmazva, a helyi politikai csatározások és kompromisszumok vagy az udvari döntések szintjén vívták harcukat.¹² A telepítési akciókkal persze a munkaerőkínálatot, illetve a járadékszolgáltató háztartások számát igyekeztek befolyásolni, de nemcsak azt: a bevándorlók jogi és társadalmi szempontból is *tabula rasa*t teremtettek az általuk megszállt helységekből, a földesurak kínálta kontraktusok utóbbiak hosszútávú előnyeit biztosították.¹³ A telepítési akciók különösen látványos formái a nagybirtok konszolidálódását célzó erőfeszítéseknek: bevált fogás a szomszéd jobbágyát átcsábítani, ám ettől egészen más dolog olyan nagyarányú szervezési teljesítményt felmutatni, mellyel háromnyomásos gazdálkodáshoz, gabonakultúrához, lóhoz szokott sváb parasztok hajón-szekéren Szatmárig hozhatók és ott a mocsaras vidék ivóvizét nem bíró, tömegesen megbetegedő, pénzét borra elköltő idegen nép gazdaságilag sikeresen integrálható.¹⁴

Ez utóbbi példa is abba az irányba mutat, mint az előző eszmefuttatás: legalábbis a gazdasági rekonstrukcióban a maguk lehetőségét meglátó „országépítő” nagybirtokos csoportok számára gazdasági lehetőségeik sem istentől adótnak vagy természetszabta korlátok közé nem szorítottak, de minden egyes pillanatra nézve nagyon is körülírtak, végesnek tűnhettek. Ez pedig folyamatosan arra ösztönözte a nagybirtokosokat, hogy mérlegeljék, megfontolás tárgyává tegyék gazdálkodásuk, jövedelemszerzésük útjait-módjait. Ennek egyik legfeltűnőbb jele az a kifejezett gazdaságpolitikai érdeklődés, amely éppen a fent hivatkozott aktív, országépítő főúri csoport tagjainak részéről kiérlelt országos gazdasági tervezeteket produkált (pl. Károlyi Sándor tevékenysége a *systematica commissio*ban)¹⁵. Az illető főurak

12. Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. 29-49. és 100-121.; *Uő.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom, 29-55.; *Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle, 1975. 25-41.; *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968. 15-37., 72-95.

13. Károlyi Sándor például már 1712-ben, a legelső telepések úrbéri szerződés-tervezetében kikötötte magának a bordézmát: *Vonház István*: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931. Okmánytár 9., Vö. Okmánytár 36., 37. és 73.; A hét szabad esztendő elteltével dézsmára fogott sváb helységek adták 1761-ben az egész nagykárolyi birtokterület összes bordézmájának 45%-át, összes borbevételének 30%-át. OL. A nagykárolyi gróf Károlyi család nemzetségi levéltára (a továbbiakban: OLK). P. 406. 6. cs. fons 4. fasc. 1. és fons 1. fasc. 1. valamint P. 397. 99. cs. Sub N° Proth. 325.; Bővebben: *Vári András*: A gróf Károlyi család nagykárolyi birtokterületének jövedelmei és gazdálkodása 1760-1791. (Egyetemi doktori disszertáció.) Bp. 1983.

14. *Vonház I.*: i.m. (ld. 13. j.)

15. *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp. 1988. 142-170.; *Kónyi Mária*: Az 1715-22. évi rendszeres bizottság javaslatai. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1932.

saját gazdaságai számára adott utasítások talán kevésbé látványosan, de még közvetlenebbül tükrözik a gazdasági racionalizálás igényeit.¹⁶

A gazdasági helyzet belső logikájától részben függetlenül, a társadalmi feszültségek és az uralkodó ideológiai áramlatok keltette figyelemtől segítve a földesúri és paraszti gazdálkodás konfliktusa szinte minden közép-európai területen beemelődött a politikába. E konfliktus szerepe korlátozódhatott a fejedelem és a rendek harcának alkalmas ürügyére, és rendezést nyerhetett mintegy a rendek és a fejedelmek harcának „melléktermékeként” is, ám képezhetette különböző rendi vagy fejedelmi gazdaságfejlesztési koncepciók talpkövét is.¹⁷

Mindezek eredményeként a nagybirtok továbbra is élvezhette rendi, kiváltság jellegű jogosítványait, melyekre gazdasági szervezete épült. Ám ezeket a jogosítványokat fokozatosan *körülhatárolják* a kiépülő fejedelmi hatalom által kezdeményezett 18. századi reformsorozatban (törvénytövegekben, jogi szakvéleményekben, kataszterekben és népszámlálások nomenklaturáiban) rögzítik mibenlétüket és érvényességi körüket. E jogosítványok, melyek erőforrások, munkaerő megmozgatására, vagy tevékenységek (pl. kereskedelem) gyakorlására illetve monopolizálására jogosítottak, a továbbiakban nem bővíthetők korlátlanul. Noha a kiváltságos nagybirtokosok bizonyos erőforrásból bizonyos mennyiséget ingyen kaphatnak és egy vagy más tevékenységhez bizonyos ideig csak nekik van joguk, mindez éppolyan körülhatárolt, mint egy zsidó bankár tőkéje és hitele, s a nagybirtokosok szintűgy, noha nem azonos módon, *gazdálkodni* kényszerülnek lehetőségeikkel és erőforrásaikkal, akárcsak a zsidók, görögök, polgárok stb.

A szűkös erőforrások optimális kombinálásának, legeredményesebb felhasználásának alapvető gazdasági mércéje a jövedelmezőség. Jogos tehát az itt vázolt helyzetben levő nagybirtoküzemeket jövedelmezőségükkel jellemezni és ennek alapján összehasonlítani. Az igazság valószínűleg az, hogy a nagybirtokok erőforráskorlátossága gyakran magából a gazdasági fejlődésből adódóan már jóval korábban is érvényesült, mint a jogi-politikai körülhatárolás és rögzítés megtörténte. Ennek az aktusnak mégis rendkívüli szerepe lehetett a változások, az új gazdálkodási követelmények tudatosításában. Ez a gazdasági helyzet szolgáltatja az összehasonlítás térbeli korlátait is. Az alábbiakban csak olyan területek szerepelnek majd, melyeken egyrészt megmaradt a nagybirtok gazdasági jogosítványainak rendi-kiváltságos jellege, de másrészt e jogosítványok az említett módokon körülhatárolódnak. Ezeket közép-európaiaknak nevezem, valójában csak a német, osztrák, cseh területek egy részéről vett példák alapján. A példákat a szakirodalomból veszem, a birtokigazgatás tényleges működési módjának leírására levéltári források

16. Ld. a 18. jegyzetben

17. Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Bp. 1933.; Vö.: Reiner Schulze: Die Polizeigesetzgebung zur Wirtschafts- und Arbeitsordnung der Mark Brandenburg in der frühen Neuzeit. Aalen, 1978.; Hanna Schissler: Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847. Göttingen, 1978.; Walter Steitz: Die Grundsteuerregulierung in der österreichischen Monarchie im 18. und 19. Jahrhundert. Das Verhältnis von Steuersystem und Feudalordnung. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1976. 180-201.

alapján csak egyetlen, igaz, hatalmas magyarországi nagybirtok, a Károlyi birtokok esetében van módomban.

Óvatosságból megjegyzem, hogy a fentiekben adott leírás csak logikai modell, az események más sorrendje, elrendeződése is vezethetett hasonló helyzethez. Bajországból pl. a magánföldesúri jogosítványok körülírása már a 17. században elején végbement, a harmincéves háború viszont más területekhez viszonyítva viszonylag kevesebb pusztítást okozott és gyors rekonstrukció követte. A német-cesh területek zömében viszont éppen a harmincéves háború jelenti a mélypontot, míg ez Kelet-Poroszországban – Magyarországgal megegyezően – a 18. század elejére esik.

II. A birtokigazgatás első bürokratikus instrumentáriumának kiválogatása a 17. században

Már a 17. századi, összetett gazdasági céljaikat nagy elszántsággal megvalósítani próbáló magyar nagybirtokok is problematikusnak érezhették birtokaik igazgatását – legalábbis ezt tükrözik a korabeli birtokigazgatási instrukciók.¹⁸ Ezekben 16. századi elődeiknél sokkal határozottabban megfogalmazódik az a szemlélet, hogy maga a birtokigazgatás is gazdálkodás tárgyát képezi, a birtokosi akarat által át-meg átalakítandó, átszabandó. Természetesen egy sor explicit utalás is szerepel pazarlásra, káoszra, stb., ám ezeknek a nehézségek tudatosodására utaló megjegyzéseknek az előterébe állításával, a „kihívás” súlyosságának hangsúlyozásával nem akarom teleologikus módon a „válasz” automatikus megszületését sugallni. Az elégedetlen nagybirtokosok nem föltaláltak egy modern gazdasági bürokráciát, hanem meglévő elemek adaptálásával állítottak össze egy új instrumentáriumot (melynek tényleges alkalmazása már más lapra tartozik). A birtokosok rendelkezésére álltak egyrészt a későközépkorban kialakult kereskedelmi, nyilvántartási és számviteli technikák, amelyek vagy az egyházi nagybirtokon alkalmazott olasz tisztviselők közvetítésével,¹⁹ vagy, és ez lehetett gyakoribb, több állomáson, a nemzetközi kereskedelmi központokon és a hazai kereskedőpolgárságon keresztül jutottak el a nagybirtokra.²⁰ Kiindulópontot jelentettek a 16. századi váruradalmakban felhalmozódott szervezési tapasztalatok is.²¹

18. Instrukciókat közli: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (a továbbiakban: MGSZ), 1894. 311-323., 66-71., 72-77.; 1895. 45-51., 61-62., 196-200., 297-302., 339-345.; 1896. 81-90., 93-101., 175-184., 262-269., 272., 328-330.; 1897. 310-313., 331-343., 470-475., 476-481., 510-520.; 1898. 146-160., 394-396., 397-401.; 1900. 279., 328-330.; 1901. 114-125., 267-280., 43-45.; 1902. 77-91., 118-127., 419-425., 467-470.; 1904. 141-147.; 1905. 281-286.; 1906. 95-97.

19. Fügedi Erik: Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhundert. Acta Historica, 1960. 153-296.

20. Tanítómesterek lehettek állandó kereskedő partnerek is. Ilyen „faktorok” magához édesítésére utasítja udvarbíráját gr. Eszterházy Mária 1668-ban: MGSZ 1898. 152.

21. Rúzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 10-27. és Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. sz. első felében. Bp. 1934. 21-22.

Teljesen feltáratlan, de aligha elhanyagolható tényezőket jelentettek azok a készségek és ismeretek, melyekre egyrészt a magyar és más, hosszabb időn át katonai szerepet vállaló nagybirtokos csoportok mint a hadsereg ellátását, utánpótlását is szervező parancsnokok szert tehettek, másrészt a pacifikáltabb területek nagybirtokosai a fejedelmi kamarák elméletéből és gyakorlatából (pl. államszámvitel) tanulhattak. Figyelemre méltó, hogy német területeken az el nem zálogosított fejedelmi birtokok a 18. sz. elejéig általában saját kezelésben voltak, és tisztjeiket egy e célra kimunkált szakirodalom is képezte, mely persze mások számára is hozzáférhető volt. Jó forrás lehetett az előbbinél céljait és közönségét tekintve tágabb körű *Hausvaterliteratur* is.²²

A közölt uradalmi instrukciók alapján úgy tűnik, hogy a 16. században még nem, a 17. század első felére viszont már kialakult a nagybirtok igazgatásának egy bizonyos kánonja, amely a reformkorig szinte alig változott. Ez a következőket tartalmazza:

1. Számadások vezetésének kötelezettsége. Ennek két alapformája volt: a folyamatosan vezetett napló (*diarium, journal, memoriálé*) és az időközönként készített táblázatos kivonatok. Mindkettő vonatkozhatott egyrészt készpénzre, másrészt terményre, naturálékra. Nagyobb birtokokon idő múltával a főkönyv vezetése is szokásba jött, de a táblázatos kimutatások megmaradtak.

2. A tiszt szorosabb értelemben vett számadási kötelezettsége, vagyis elszámolásainak ellenőrzésre bocsátása, amit vagy általában kötöttek ki, vagy évenként, gyakran a dátumot is megjelölve.

3. Mindazt, amiről számadással tartoznak, a tiszték leltár szerint veszik ill. adják át.

4. Számadásaikat teljes egészükben bizonylatokkal kell alátámasztaniuk. Ezt vagy általában kötötték ki, vagy meghatározták, hogy az előre ismert összegű jövedelmet (a *fixus proventus*) az urbárium szerint, a fix kiadásokat a konvenciók lajstrom szerint szedje be illetve fizesse, más kiadást pedig csak a birtokos vagy a főtiszt engedélyével eszközölhet, ekkor bizonylata a birtokos vagy a főtiszt utalvány (a *comissio*) és a nyugta. Ugyanúgy valamilyen eladást is csak a főtiszt commissiójára tehet, bizonylata a főtishti commissió és a vevő ellennyugtája. Ahol több önállóságot engednek a tisztnek, ott ez a rendszer csak egy bizonyos, rendszerint elég alacsony értékhatár fölött lép működésbe. A kiadásoknál rendszerint szigorúbbak voltak, mint a bevételeknél, de itt is tettek kivételt, így az oecomiabéli költséggel, ami pl. napszám lehetett a szőlőbe és hasonlóak.

22. Hubert Ermisch – Robert Wutke (szerk.): *Haushaltung in Vorwerken*. Leipzig, 1910.; A „Hausvaterliteratur” kapcsán a birtokosok mentalitását elemzi: Otto Brunner: *Adeliges Landleben und europäischer Geist* (Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612-1688). Salzburg, 1949. és *Uö.*: Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”. In: Otto Brunner: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 1956. 33-61.; Némileg ellentétben O. Brunner elemzésével, Hohberg műve egy egész sor állásfoglalást és részletes útmutatást tartalmaz a számvitel, ellenőrzés és a piaci értékesítés problémáival kapcsolatban: Wolf Helmhard Freiherr von Hohberg: *Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feldleben...* 4. kiadás. Nürnberg, 1701.

5. Különösen a terménykiadások és bevételek között volt egy sor olyan tétel, amelyet lehetetlen nyugtázni – a földbe kerülő vetőmag például, vagy a mezőről behordott termés, de ilyen volt a cséplésből származó szemesgabona-mennyiség is. Volt, ahol nem a természet, hanem az írásbeliség alacsony foka szólt közbe, mint például a malomvám átvételekor a molnármesterektől. Ugyancsak lehetetlen lett volna nyugtázni a hordók utántöltésére elfogyott bort, a gabona száradását, szóródását, stb. Mindezen esetekre három, a bizonylati kényszert kiegészítő eljárást alkalmaztak külön-külön, vagy kombinálva. Egyrészt „hites emberekkel, esküdtekkkel” tanúsították, hogy mennyi terménykiadás vagy bevétel lett, erről rovást csináltak, s az képezte a tiszt bizonylatát. A módszert készpénzfizetésekre is igyekeztek kiterjeszteni, „hites emberekkel” a falu tized és kilenced fizetését, illetve a konvenció átvételét is bizonyították. Egy másik általánosan alkalmazott kiegészítő módszer minimális vagy maximális normák előírása volt a szóbanforgó folyamatokra. Végül, a cséplésnél mindig, de más műveleteknél is, szokás volt a „próba”: a művelet egy részét először elvégezve, ennek eredményességéből nyerték a normákat a művelet egészéhez.

6. Végül mindenhol elkülönítették, hogy melyik számadó számadásába mi tartozik, ki miért felel.

7. A számadásbeli hiányokért a tevékenységük okozta károkért a tisztek saját vagyonukkal feleltek az úriszék előtt. Nemesi kiváltságaikról való lemondásukról reverzálist adtak. Javadalmazásukat a konvenció levélben részletesen leírták. Az instrukciók nem mulasztják el hangsúlyozni – általánosságban, de gyakran konkrétan is –, hogy a megszabott körön kívül a tisztnek tilos „az uraság javait élnie” (magának robotoltatni, földet kihalásítani, erdőt-mezőt használni).

Az ismertetett igazgatási eszköztár a nagybirtok sajátja, már a középbirtokon is csak nyomokban lelhető fel.²³ A fenti eszközök kombinálásával az ügyesen gazdálkodó nagybirtokosok elég messzire juthattak. A méltóságos udvar saját fogyasztása például még az 1790-es években is neuralgikus pontja volt a számadásoknak. Az udvarbírókat egyrészt nemigen akarták arra bátorítani, hogy a méltóságos udvar vagy sürgős ügyben járó szolgálai, vendégei vagy „jóakarói” kívánságait holmi formások kedvéért késlekedve, vonakodva teljesítsék. Másrészt az udvarbírák nem is igen akartak a kiadások körül valami nagy világosságot és örömmel írtak e kiadascímre annyit, amennyit csak tudtak. Azonban egy olyan instrukció, mint például gróf Wesselényi Ferenc utasítása a szendrői uradalom udvarbírája részére már 1652-ben sem hagyott sok rést „bizonytalanzkodó” szolgálai számára.²⁴

Sajnos, a német-osztrák területek nagybirtokaira vonatkozóan a Grundherrschaft-Gutswirtschaft viták kerékvágásaiban haladó dolgozatok következetesen elkerülik a birtokigazgatás kérdését. Ennek ellenére minden, a 17. századi magyar

23. Ezt a nemzetközi összehasonlításban is tekintetbe kell venni: egy brandenburgi vagy pomerániai „Rittergut” nem hasonlítható össze minden további nélkül egy magyar vagy cseh nagybirtokkal, lévén egy nagyságrenddel kisebb!

24. MGSZ 1901. 115-116.

eszköztárban szereplő elemet egy-két alkalommal német nagybirtokosokról szóló monográfiákban is megemlítenek.²⁵

Az eszköztár kialakulásának áttekintése után megválaszolásra vár még a kérdés: miért és milyen értelemben tekinthető az instrukciókban szereplő intézkedés-sorozat a bürokratikus birtokigazgatás normatív képének?

E kérdéshez hadd idézzem Max Weber. Szerinte „a legális uralom a következő, egymással összefüggő képzetek érvényességén alapul: 1/ hogy bármiféle... jog tétele joggá válhat, azzal az igénnyel, hogy legalább a szervezet tagjai tiszteletben tartásák;... 2/ hogy minden jog lényegét tekintve elvont... *szabályok világa*, a joggyakorlat ezeknek a szabályoknak az egyes esetre való alkalmazása, az igazgatás pedig a szervezet rendje által meghatározott érdekek racionális követése a jogi szabályok által megszabott keretek között és olyan, általánosan megadható elvek alapján, melyeket a szervezet rendje kimutathatóan helyesel vagy legalábbis nem helytelenít; 3/ hogy tehát a tipikus legális úr, az „előljáró” amikor rendelkezik és ezáltal parancsot ad, a maga részéről annak a személytelen rendnek engedelmeskedik, amelyhez rendelkezései igazodnak;... 4/ hogy... az engedelmeskedő csak mint *társ* engedelmeskedik, és »csak a jognak«... 5/ érvényes a 3. ponttal összhangban az a képzet, hogy a szervezet tagjai, amikor az úrnak engedelmeskednek, nem az ő személyének, hanem a személytelen rendnek engedelmeskednek, ennél fogva csak a rendtől kapott, racionálisan körülhatárolt *illetékességén* belül tartoznak engedelmességgel.”²⁶

Úgy vélem, a hatalomgyakorlásnak az a módja, amely az instrukciókban normaként, ideálként tükröződik, megfelel a fenti elveknek. Viszonylag a legtöbb ellenvetés a nagybirtokos és a „tipikus legális úr, az előljáró” azonosításával szemben tehető. Nyilvánvaló, hogy a magántulajdonos, a kiváltságokkal felruházott feudális nagybirtokos és a vezető hivatalnok között jelentős különbségek vannak. Weber maga is leszögezi, hogy „a racionális uralom igen fontos típusai *formálisan*, vezetőjüket tekintve, más típusokhoz tartoznak...” Azonban „a racionális legális igazgatási kar típusa egyetemesen alkalmazható, és ez az, ami a mindennapi életben *fontos*. Mert az uralom a *mindennapi életben* elsődlegesen igazgatás.” Weber szerint: „A legális uralom legtisztább típusa *bürokratikus igazgatási testületet alkalmaz*... Az igazgatási testület egésze... egyes *hivatalnokokból* áll, ellentétben a »kollégiumi formával«...” akik „1. személyükben szabadok, 2. rögzített hivatali *hierarchiában* helyezkednek el; 3. rögzített hivatali *hatáskörrel* rendelkeznek; 4. szerződéssel..., 5. *szakképzettségük*... alapján alkalmazzák (és nem választják) őket, 6. ellenszolgáltatásként rögzített fizetést kapnak pénzben..., 7. hivatali teendőik ellátása egyedüli vagy fő foglalkozásuk, 8. pályafutásuk útja a hivatali »előmenetel«, a szolgálati

25. Vö.: Otto Ackermann: Die Entwicklung der Landwirtschaft auf den Vorwerken der schönburgischen Herrschaften. Wechselburg und Penig vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Phil. Diss. Leipzig, 1911. 34-78. és Carl Ossefort: Die Gutwirtschaft der Grund- und Gerichtsherrschaft Hardenberg. Phil. Diss. Göttingen, 1939. 34-47., továbbá I. D. Nicolai: Oeconomisch-juristische Grundsätze von der Verwaltung des Domainenwesens in den preussischen Staaten. Berlin, 1802. 224-272.

26. Max Weber: Gazdaság és társadalom. Bp. 1967. 73-74.

idő vagy a teljesítmény, vagy mindkettő alapján..., 9. az »igazgatási eszközöktől tökéletesen mentesen« és hivatali állásuk tulajdonbavétele nélkül működnek...”²⁷

A magyar agrártörténészek a 18. századra teszik a váltást, melynek során a nagybirtokos „a familiárisok lazább, hajlékonyabb, sokfelé ágazó együttesét ki-sebbméretű, de szilárdabb, keményebb hivatalnoki apparátussá gyűrja át, melyet már nem a hűség és a bizalom kapcsai fűznek hozzá, hanem a szerződés betűje és a számadás kötelezettsége...”²⁸. Könnyen elfogadható és példákkal szemléltethető lenne azonban egy olyan álláspont is, mely a váltást még későbbre teszi és amelynek értelmében a nagybirtokosok csakúgy, mint főtisztjeik nemcsak a 17., de a későbbi századokban is kliensek, csatlósok egész uszályát hordozzák, a személyes lekötelezettség vertikális hálóinak csomópontját alkotják, az ilyen patrónus-kliens viszonyokra pedig éppen *nem* az a jellemző, hogy a szervezet tagjai nem az úr személyének, hanem rajta keresztül a személytelen rendnek engedelmeskednének.

A problémát az okozza, hogy Weber a bürokratikus uralmat a tradicionális és karizmatikus uralommal szembeállítva definiálja. Az általa adott ismérvek *ehhez* elegendők, segítségükkel jól elkülöníthetők ezek a uralomtípusok. De sem a szak-képzettségre, sem a főfoglalkozású hivatalnokoskodásra való utalás, sem pedig más kritérium *nem* alapozza meg a „rein technische Überlegenheit”-et,²⁹ amit Weber a bürokratikus uralom sajátjának tekint. Ezzel a feltevéssel élt már Schmoller és később Hintze is, hármójukon keresztül a magyar közigazgatástörténet is megörökölte ezt az álláspontot.³⁰ Bár a posztulátum a nevetségességig menően pusztító támadásoknak (Parkinson) volt kitéve³¹, a közigazgatástörténet és általában a történetírás is erősen ragaszkodik hozzá, szinonímaként használva a 19. századra nézve a „modern”, „racionális”, „hatékony” és „bürokratikus”, illetve „állami” jelzőket.

Ha tehát az újra, a korábbiától elválasztó különbségekre figyelünk, úgy azt mondhatjuk, hogy a nagybirtok az első igazgatási instrukció megszületésének pillanatától bürokratikus uralmi formának tekinthető, hiszen e pillanattól kezdve már sokkal nehezebb lesz valamely uradalmi tisztviselőnek mások feletti uralmát vagy urával szembeni alávetettségét bármilyen másból, mint az frott szabályok rendjéből eredeztetni. (Így rendkívül hatásos fékje lesz az alávetettek – a hűbériség intézményeiben addig szokásos – önállósodásának is.) Ez viszont durván figyelmen kívül hagyná a történész sokszoros tapasztalatát, hogy ti. a 17. századi nagybirtok (és fejedelmi közigazgatás) igazgatási teljesítményei, uralmi hatékonysága jóval alatta marad a 18. század végének. A megoldás csak az lehet, ha a weberi definíciót megtartva elejtjük az automatikus hatékonyságfőlény feltevését. Így nézve a dolgot, a 17. századi birtokigazgatási ideál kialakulása a bürokrácia „nyitányát”, a bü-

27. M. Weber: i.m. (ld. 26. j.) 75-76.

28. Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In.: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1937. 684.

29. Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. (5. kiadás.) Tübingen, 1972. 561.

30. Gustav Schmoller, Georg von Below, Friedrich Meinecke és Otto Hintze munkái képezik Ember Győző könyvében az elméleti és európai összehasonlító fejezet alapját: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 5-22.

31. Cecil Northcote Parkinson: The Law. Harmondsworth, 1981. A támadás tudományos nehéztűzértségét persze nem C. N. Parkinson, hanem a közgazdaságtan modern neoklasszikus iránya adta.

saját levéltári kutatásom eredményeire támaszkodva válaszolhatok, így az összehasonlíthatóság szűkülni fog.

III. A nagybirtok szervezetideáljának változatlansága

A 17. századi instrukciók szövegét a reformkori gazdasági irodalommal összehasonlítva meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a 17. század közepétől a napoleoni korszakig bezárólag a nagybirtok igazgatási vagy más szóval hatalomtechnikai eszköztára változatlannak tűnik. Ez a megállapítás szöges ellentétben áll Kállay István véleményével, aki éppen erre a korra teszi a „tisztiszek formájában – a testületi vezetés... mint korszerű igazgatás formája”³³ megjelenését. Szerinte a „feudalizmus hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét”.³⁴ Sajnos Kállay nem definiálja, mit ért testületi szerveken, és azt sem indokolja, miért tekinti ezt az igazgatási formát korszerűnek, olyannak, mint ami méltó a régivel való szembeállításra. „A tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektívizmus háttérbe szorulása, valamint... a gyorsabb ügyintézés”³⁵, melyeket az új formára jellemzőnek tart, nem biztos, hogy megoldást jelentenek a nagybirtok problémáira.

Ezeket ugyanis nem a tapasztalatok vagy a szakképzettség hiánya vagy egyoldalúsága és nem is az ügyintézés lassúsága jelentették. Nem ismerek olyan vizsgálatot, mely az egyszemélyi felelős vezetőkből álló rendszer ügyintézési sebességét összehasonlítaná a testületiével, enélkül pedig utóbbi fölényes gyorsasága távolról sem nyilvánvaló. Az egyoldalú specializáció, mint alább bemutatom, éppen nem volt jellemző a gazdatisztekre, és még a 19. századi új képzőintézetek se lépnek erre az útra. A Georgikonban pl. mind a két viszonylag leginkább speciális szak hallgatói, a pristaldusok (ügyészgyakornokok) és a mérnökök is hallgattak gazdasági tárgyakat, de még „kamerális és kettős számvitelt” is.³⁶ Annál inkább problémát jelenthetett a „szubjektívizmus”, ha ez alatt a tisztí önérdékeket, a lopást, hűtlen vagyonkezelést, stb. értjük. Ehhez viszont logikusan mindig több ember kell egy kompetencia hierarchiával bíró rendszerben, és a Károlyi-birtokokon majd minden, 1770 és 1826 között a saját alkalmazottak ellen folytatott vizsgálat és per több tiszt és altiszt együttműködését hozta felszínre.³⁷ Egy eleve többszemélyes kooperációt igénylő bűnessettel szemben viszont igen gyér védekezés, esetleg még kontraproduktív is lehet a csábításnak kitétek területbe tömörítése.

A reformkori irodalom korántsem vélte a testületi rendszert egységesen elterjedtebbnek vagy jobbnak az egyszemélyi vezetésnél, az ingadozó fogalomhasz-

33. Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Bp. 1980. 19.

34. Kállay I.: i. m. 26.

35. Uo.

36. Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon, 1797-1848. Bp. 1967. 92-94.

37. OL. P. 1531 N° 299, 1054, 1179, 1273, 1300, 1301, 1305, 1701 és OLK P 404. 9. cs. N° 52, 35. cs. passim.

nalát (a Kállay által hivatkozott Török magyarázat nélkül szembeállít testületi és dikasztériális rendszert, ezek máshol szinonímák)³⁸ pedig önmagában is árulkodó: alátámasztja azt a benyomást, hogy az egyszemélyi, kontra testületi vezetési rendszer problémája nem tartozott a reformkori gazdasági irodalom központi kérdéseihhez. A birtokigazgatás levéltári anyagában éppen az a feltűnő, hogy a különböző birtokkormányzati szervezeti formák, illetve szervek távolról sem voltak stabilak, a „haladó” gazdasági bizottság egy idő után visszaalakul egyszemélyi vezetéssé, noha címét és formáját őrzi, majd forma szerint is inspektori rendszer lesz, és így tovább újra kollektív, majd újra egyszemélyi.³⁹ Így sem maga az anyag, sem a kortárs irodalom, sem Kállay történeti kézikönyve nem teszi értelmezhetővé az idézett állítást.

Ez a tisztázatlanság ismétlődik az egyes birtokigazgatási szervek szintjén is. Bár nem elemzi az egyes szervek funkcióit, melyek értelmessé tennék megkülönböztetésüket, Kállay az egyes címek mögé automatikusan különböző hivatalokat kapcsol, holott pl. a „plenipotentiárius” egyszerre, egy éven belül azonos uradalomban éppúgy jelent egyrészt honorifikus címet, másrészt alkalmi megbízatást, megint más helyen pedig hivatali tisztséget.⁴⁰

-
38. Kállay I.: i.m. 26.; Törökön kívül csak Nagyváthy 1821-es könyvét említi Kállay, ahol a testületi vagy egyszemélyi vezetés problémája fel sem vetődik. Angyalffy a birtokosi dilettantizmustól tart legjobban, ám emellett még egy „illő tellyes hatalommal” bíró testületi kormányzást is rosszabbnak tart egy „jól választott egyes főigazgatónál” – Mezei Gazdák Barátja 1831. jún. 12. 150-151.; Balásházy János viszont úgy ajánlja csak a „hatósági ... kormányt”, hogy a testületi döntés végrehajtására az egyik tagot ellenőrré javasolja kinevezni: A háztartás és a mezei gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. 305-306.; Balásházy szinonimaként használja a „hatósági kormány” és a „dicasteriális kormány” fogalmat. A tata-gesztesi uradalomban a reformkorban a testületi szerv, a tiszti ülés fő funkciója a főtisztek informálása, határozatot mindig az elnöklő tiszttől hoz, a tényleges vezetés a director vagy a prefectus kezében van, s így nincs értelme testületi és egyéni irányító szervet szembeállítani. Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robot rendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 46-50.
39. Példa erre a nagykárolyi gazdasági bizottság, mely testületként alakult meg, és kezdetben így hozza rendelkezéseit, majd egy idő után az elnök rendelkezik, majd forma szerint is az insperktoré a döntés. 1788-ban testületi szerv, a Központi Gazdasági Kancellária veszi át a helyét, amely azután 1806-tól ismét egyszemélyi felelősnek, a régensnek adja át helyét. Tény viszont, hogy 1793-1828 között a pénz- és gazdasági viszonyok legmagasabb szintű, elvi irányítása testületi szerv, a titoknoki hivatal kezében volt, melynek tényleges működési módját viszont egyelőre nem ismerjük. OLK P. 397. 1. és 2. köt. és Bakács István: A Károlyi-család nemzetségi és főti levéltára. Bp. 1965. 220-221., 231.
40. Pl. OLK P. 397. 1. köt. 37, 63, 90. (3 plenipotentiárius). Egyébként a plenipotentiáriusi az a funkció, ahol a „hűséges szolgák”, akik lehetnek titkárok, udvari kapitányok stb., a legtovább megőrzik gazdaságirányítási funkciójukat. Vö.: Éble Gábor: Az eccsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp. 1898. 16., 21., 27.; A birtokigazgatási apparátus funkcióinak és tevékenységének ábrázolását találóbbnak érzem a régebbi szerzőknél pl. Jármay Edit – Bakács István: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp. 1930. 9-14. és 23-33., Gerendás Ernő: Az esztergomi főkapitán gamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp. 1934. 32-38. és 66-75. és Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938. 37-51.

A testületi igazgatási rendszer funkciója, jelentősége tehát homályban marad, az itt vizsgált szempont, a nagyüzem kialakulása szempontjából, úgy vélem, nem volt jelentősége. Megjegyzendő, hogy még a fejedelmi közigazgatásra nézve is minden indoklás vagy kifejtés nélkül állítják a testületi rendszer fölülményességét, nem vizsgálva a testületi jelleg esetleges egyéb funkcióit a rendeknek és az uralkodóknak a közigazgatás fölötti hatalomért vívott harcaiban.⁴¹

A nagybirtok igazgatáselméletének változatlansága arra csábít, hogy a nagybirtok fejlődését legalábbis a 18. században nullának tekintsük és lényegében adóztató jellegűnek tartsuk. Ez lehet kései, görcsös reakció a hazai „eredeti tőkefelhalmozás” elméletre és annak immár 40 éve hiába várt kritikai értékelésére is.⁴² Ez legalább annyiban megfelelne a tényeknek, hogy a monográfiák által ismertetett uradalomokban, illetve az általam tanulmányozott 8 Károlyi uradalomban még a háborús konjunktúra idején is az összes jövedelmen belül csak kisebb részt képviseltek a saját számírlára, saját irányítással végzett gazdasági tevékenység jövedelmei, mint a közvetett vagy közvetlen adóztatás jövedelmei.⁴³

Föl lehetne hozni egy ilyen álláspont igazolására a török és kuruc harcok utáni rekonstrukció nagyméretű igazgatási, szervezési feladatokat jelentő földbirtokosi teljesítményeit, mint pl. a szatmári svábok telepítését a Károlyiak által⁴⁴, vagy a birtokigazgatás precíz működésének bizonyítékait súlyosan károsodott, „el-

41. Vö: *Ember Gy.*: i.m. (ld. 30. j.)

42. *Pach Zsigmond Pál*: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok, 1948. 19-59., 1949. 106-145.

43. Vö. *Wellmann I., Gerendás E., Szabad Gy.* id. munkáiban szereplő jövedelemkimutatásokkal, továbbá *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978. függelékeivel. A nagykárolyi birtokkerületben sem valószínűsíthető meg a szűkebb értelemben vett saját üzemi tevékenység pontos elhatárolása, de ha figyelembe vesszük azt, hogy ez gyakorlatilag a gabonatermelésre korlátozódott, és a nagykárolyi uradalom gabonakészleteinek 60-70%-a dézsmából származott, úgy az arányokat érzékelteti az 1769-es készpénzbevételek megoszlása.

Részesedés (%-ban)	Nagykárolyi uradalom	Károlyi ker. többi urad.	Nagykárolyi birtokker.	Összes Károlyi uradalmak
Fixus jövedelem	9,6	37,4	18,6	25,0
Sértések eladásából	0,5	4,7	1,9	1,0
Marhaellátásból	0,3	4,9	1,8	7,9
Kocsmákból	64,0	42,4	57,0	49,2
Gabonaeladásból	22,9	1,8	16,0	13,1
Egyéb	2,7	8,8	4,7	3,8
Összes:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Összesen, rajnai forint	93,466	44,782	138,248	250,666

Forrás: OLK P. 397. 364. cs. Extractus Summariorum Universorum Bonorum Anni 1769; a dézsma aránya: Uo. 91. cs. töredékes számadásai.

A kereskedelemmonopolizálás jelentőségét a saját üzemmel szemben még jobban aláhúzza, hogy a kocsmákban kimért borok több mint egyharmadát készpénzen kényszerültek venni, többi részét dézsmából és csak elenyésző mértékben fedezték majorsági borból. Számításukat Uo. 78., 91. és 94. cs. alapján ld. *Vári A.*: i.m. 110-120. (ld. 13. j.)

44. Vö. *Vonház I.*: i.m. (ld. 13. j.)

vadult” vidékeken⁴⁵. A változatlanság kiemelésére szembe lehetne állítani a háborús pusztítások és a rekonstrukció korának (17. század eleje – 18. század közepe) eredményeivel a későbbi, állítólag fejlettebb korszak látványos kudarcait, így a 17–18. század fordulójának a monográfiák által országosan egységesnek mutatott számviteli és számvételi gyakorlatával a konszolidált, helyreállított gazdaság anomáliáit, káoszát és fantasztikus lopásait.

A káoszhoz: 1789-ben a Károlyiak átalakított, testületi, tehát a kézikönyv szerint „modern” nagybirtokigazgatása 20 000 Rft-os (rajnai forint) veszteséget mutat ki egy olyan birtokon, amelynek összes bevétele ezekben az években 2500 Rft körül szokott lenni. A megelőző évi jövedelemkimutatás kommentárja ad választ a kérdésre, hogyan sikerül az összbevétel tízszeresét produkálni veszteségként. A kommentált évben a kécsi uradalomban 2500 Rft-os, a lapispataki 1370 Rft-os tiszta veszteség mutatkozott. Az történt, hogy „a Kécsi és Lapispataki Tisztek bor és egyéb vételre Károlybul pénzt vévén azt interimális Perceptióba tették és realiter mindazonáltal erogálták, mert a Kécsi és lapispataki jószágok nem akkorák, hogy azokban annyi fogyatkozás és az M. Uraságnak annyi kára eshetne.”⁴⁶ Ez tehát – ezúttal – csak fiktiiv hiány, az átmenő tételek valódi kiadásként való könyveléséből fakad. Könyvelési hibának viszont, tekintve, hogy megjárja a hierarchia összes lépcsőjét a számvevőket is beleértve, két egymást követő évben is elkövetik, és az uradalom valós gazdasági eredményét felismerhetetlenné torzítja, meglehetősen durva.

A lopáshoz: 1760-ban Károlyi Antal csongrádi tiszttartójától 12 000 Rft-ot követel és kap kártérítésként, másik korábbi gazdatisztjétől, az előbbi rokonától ugyanekkor egy fél falut, városi házat és szőlőt, harmadiktól 1000 Rft-ot ugyanekkor, a negyedik tiszt ellen még csak készül az intézkedés. Ezek az összegek az illetékes tiszt gondjaira bízott uradalom évi összes *oekonomiális* jövedelmeinek felétől másfélszereséig terjednek, igaz, nem egy év alatt hordták össze őket a szorgos kezek. Károlyi Antal atyjának, gr. Károlyi Ferencnek korábbi plenipotenciáriusát ugyanekkor címét és birtokait meghagyva állítják félre kompetenciáinak átruházásával. Teljesen ártatlan ő sem lehetett: a 12 000 Rft-ra megbüntetett tiszttartó a sógora, és büntetését részben ő fizeti ki helyette. Károlyi Antal kíméletét vagy az atya iránti kegyelet indokolta – Károlyi Ferenc ugyanis még végrendeletének módosításában is a plenipotenciárius hivatalában és birtokaiban való meghagyását javasolja fiának –, vagy pedig az a tény, hogy a plenipotenciárius 26 200 Rft erejéig hitelezője a méltóságos famíliának.⁴⁷ Ám kiemelhetjük nemcsak a

45. Így ld. az Érmellékről a Károlyiak tasnádszántói tisztjének kifogástalanul dokumentált számadását 1723-ból, alig 10 éves regenerálódás után: OLK P. 397. 106. cs. Tasnádszántai tiszt, Ferenczi Kelemen számadása az jószág jövedelméről, 1723.

46. OLK P. 406. 10. cs. 1789. Summarium Generale perceptionum et Erogationum Paratae... 1789; Uo. 46. cs. Summarium Generale... 1791. és Janits György aulae praefectus pizskozata a Summariumot kísérő Explanationról.

47. Tisztek elbocsátása, convictiókra: OLK P. 397. 1. köt. 5–6., 62., 69. Károlyi Ferenc végrendelet-módosítása: P. 392, Lad. 8. N° 195. Rácz Demeter rokonságára a Szaplonczayakkal: OLK P. 1531. 3. csom. N° 156. Az ő pénzéből fizetik a convictiók egy részét: OLK P. 397. 1. köt. 67.; Vö. *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom i.m. 164.: 1798-1801-es évekre nézve a Grassalkovich-birtokok számvevője csak 5 számadótisztet mentett fel, nyolcat összesen 6207 forintban marasztalt el, „ezenfelül 41 000 forint száradt Zsáray volt kulcsár lelkén”, *Gerendás E.*: i.m. (ld. 40. j.) 38-39.

lopások összegét, de durvaságát is: így például az 1780-as évek elején a megreformált, „testületi”, tehát „modern” Károlyi-birtokigazgatás főtisztját azzal vádolják, hogy a gróf kasszájából kivett tőkével, a gróf erdejét égetve, a gróf robotosait is fölhasználva főzet hamuzsírt a saját hasznára.⁴⁸ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a vádak sem igazolni, sem cáfolni nem sikerül. Úgy tűnik, a hirtelen elhalt főtiszt elleni vádak legalábbis részben megalapozatlanok – ám maga e tisztázatlanság is a régi szervezési hibák ismétlésének eredménye. A tiszt ugyanis mint inspektor rendelkezett az eladásról, nyugtázta és befizette a jövedelmet a központi kasszába, amelyet ugyanő mint a huták gondviselője szedett be, tehát két, egymást ellenőrizni hivatott szintet képviselt egyszemélyben.

Természetesen a nagybirtoküzem bürokratizálódó homlokzata és az emögött meghúzódó káosz, tolvajlás és tiszt *Misswirtschaft* jelensége nem korlátozódott Magyarországra. Sőt, a jelenség nem is csak a mezőgazdasági, illetve gazdaságirányítási szervezetekre korlátozódik: kimutatták, mégpedig meghökkentően jelentős mértékben, a 18. századi katonai szervezetek díszében, a porosz hadseregben is.⁴⁹ Ám a racionális és hatékony bürokrácia századfordulón felállított bálványának porba taszításával még nem lesz kezünkben a magyarázat a valódi teljesítményekre: pl. a poroszok győztes háborúira. A gazdasági szervezetekre nézve sem lehet, a bürokratizálódást mint meg nem valósult ideált félresöpörve, a változatlanságot feltételezni. Két fontos érv szól amellett, hogy komolyan vizsgáljuk a nagybirtok minőségi változásának, fejlődésének hipotézisét.

A nagybirtok minőségi fejlődését valószínűsítő két tényező az *összjövedelem* és azon belül a *saját* irányítás alatt végzett gazdasági *tevékenységből* és a *kereskedelem-monopolizációból* származó *jövedelmek* gyors növekedése a 18. század közepétől a reformkorig. E növekedés olyan viharos, hogy még ha le is számítjuk valamilyen durva becsléssel az általános áremelkedés hatásait, a háborús konjunktúra, továbbá az egyes uradalmak birtokállományának folytonos változását, bővülését, a jövedelemnövekedés ilyen üteme magyarázatot kíván.⁵⁰ Ez a helyzet a német területeken is. Úgy tűnik, a nagybirtok nemcsak drágábban ad el, de a korábbinál jóval többet is, és nemcsak gabonát visz piacra, hanem más, igen komoly gazdaságirányító apparátust követelő tevékenységekbe is belevág, mint pl. a kereskedelem monopolizálása, illetve az ipari vállalkozások (sör- és pálinkafőzés, üveg- és vasgyártás, stb.).⁵¹

48. OLK P. 1531. 6. cs. N° 299.

49. *Ono Büsch*: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen*. Berlin, 1962.

50. Károlyi birtokok bevételeinek növekedése 1759/60 – 1789/91.

	Összes birtok	Nagykárolyi birtokterület
1759/60	100	100
1769	250	250
1789/91	400	350

Számításokat ld. *Vári A.*: i.m. (ld. 13. j.) 94-95.

Vö.: még Wellmann Imre, Gerendás Ernő, Tóth Tibor, Szabad György idézett munkáinak függelékeit.

51. *Ralph Melville*: *Grundherrschaft, rationelle Landwirtschaft und Frühindustrialisierung*. In: *Herbert Matis* (szerk.): *Von der Glückseligkeit des Staates*. Berlin, 1981. 295–313. *Herman Freudenberger*: *The Waldstein Woollen Mill*. Boston, 1963. *Bars Graf von Wallwitz*: *Die Hofmark Adldorf vom 16. Jahrhundert bis zur Bauerbefreiung*. Waldsassen, 1968. 111–113. *Alfred Hoffmann*: *Die Grundherrschaft als Unternehmen*. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, (8) 1958. 123–131. *Jan Párus*: *Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1965. I–II. 178.

IV. A birtokigazgatás „rejtett” változásai

Mik lehettek a birtokigazgatás olyan „rejtett” változásai, melyek nem tükröződtek sem a tiszttartóknak adott 17–18. századi instrukciókban, nem hangsúlyozták őket az agrártörténeti monográfiák, sem pedig a 19. század elejének gazdatiszti irodalma?

Olyan igazgatási eszközöket kell találnunk, melyek a bürokratikus igazgatás növekvő teljesítményeinek kulcsát jelentik, illetve amelyekkel ezt a teljesítménynövekményt kikényszerítették az apparátusok mindenkori gazdái. Az apparátusokra szerintem kétféleképpen lehetett hatni: az igazgatási, tiszti állomány toborzódásának (rekrutációjának) és tevékenysége ellenőrzésének változtatásával. A rekrutációra máshol még visszatérek. Az ellenőrzés eszközei alapvetően kétfélék. Egyrészt jelenthetik a legális úr különleges személyes megbízottait az elkülönült hatáskörök gazdáinak ellenőrzésére – a módszer lényegében egy másik hatalomgyakorlási elvet, a személyes bizalom és lekötöttség konfigurációját alkalmazza a bürokratikus hatalomgyakorlás ellenőrzésére. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy egy archaikus elem beépítésével teremti meg a modernbb forma bizonyos szintű ellenőrzésének lehetőségét. Alkalmazásának korlátai nyilvánvalóak. A másik, forradalmibb út, olyan, az ellenőr és az ellenőrzött személyétől független, szabványosított értelmű fogalmak megalkotása, melyekkel az igazgatási tevékenység eredményességét jellemezni, és térben és/vagy időben máshol született igazgatási teljesítményekkel összehasonlítani lehet. Nyilvánvaló, hogy az ilyen absztraháláshoz és szabványosításhoz a mennyiségi vonatkozások szolgálnak legalkalmasabb kiindulópontul. Az első állomás a tiszttartó gondjaira bízott pénz és természetes készletek fizikai mennyiségeinek a központ által definiált, de legalábbis ismert mértékegységben való írásbeli rögzítése: a leltár. A következő állomások a pénz- és természetes készletek változásainak rendszeres nyugtázása, valamint különféle kiadások és bevételek naponkénti rögzítése a naplóban. Ez, mint láttuk, a 17. századi instrukciókban már mindenhol szerepel. Az igazgatási teljesítmények térbeli és időbeli összehasonlítását és így értékelését a napló önmagában nem teszi lehetővé. A naplóból készülő kivonatok, tabelláris extractusok illetve később a főkönyv az ilyen összehasonlítás alkalmas eszközei, persze csak akkor, ha belső tagolódásuk, rubrikáik azonosak. Ez nem magától értetődő: legalábbis a Károlyi-birtokokon a 18. század végéig még nem valósult meg. A fogalmak, elszámolási rubrikák „szabványosítására” még visszatérünk. A két elvileg különböző ellenőrzési mód, a kommisszár-rendszer és a könyvvitel persze összekapcsolódott. Az alábbiakban ismertetem a konkrét rendszereket, melyek a birtokigazgatási problémák megoldására születtek.

1. *A bérlet.* A bérlet definíció szerint kimaradt a leírások mindhárom köréből. Források szintjén az 1600–1825-ös korszakra senki nem vizsgálta.⁵² A bérlet, mivel

52. Vö. *Magyar Eszter*: Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. Szántódi Füzetek VII. H.n. 1984. Sajnos, a szép elemzést nem használhatom föl, mivel a bérlet jóval kisebb volt az itt vizsgáltaknál és már kezdettől konfliktusokkal terhelt.

rendszerint csak egyes birtokokat vagy birtokrészeket adtak bérbe, a birtok nagyságrendjében visszalépést jelentett a nagybirtok kategóriájából a középbirtokba, és ennyiben az egész igazgatási problémát megkerülte.

Feltűnő viszont, hogy nemcsak egész birtokokat vagy birtokrészeket, hanem egyes gazdasági ágakat, sőt egyes munkameneteket is bérbeadtak. Ezek a bérletek – az ipari üzemek, a kocsmák és egyéb regálék, a tehenészet és a juhászat – mindig a legnehezebben ellenőrizhető és koordinálható, nagy értéket előállító gazdasági területek voltak. A bérlet itt a bürokratikus igazgatási szervezet visszavonulását jelentette. Ám ez, a 16–17. századi előzményekkel szemben, rendezett visszavonulás volt. A birtokigazgatás nem kényszerült magára vállalni a saját számlás gazdálkodással együttjáró káoszt és veszteségeket, ám a nagybirtokosi jogosítványokon a legkisebb csorba sem esett – nem taxára és nem *Erbzins*-re bocsátották a malmot, kocsmát, hámost, csak bérletbe adták, a bérleti idő lejártával pedig újra és újra megnyílt az elvi lehetősége annak, hogy a magát időközben erősebbnek érző apparátus megpróbálkozzon befolyása kiterjesztésével. A rendezett visszavonulás ilyen lehetőségének kimunkálása, amelynek kapcsán már nem fenyegeti többé a nagybirtokokat javaiknak, gazdasági jogosítványaiknak elbirtoklása a ténylegesen gazdálkodók részéről, forradalmi vívmány.⁵³

2. *Az aszimmetrikus számadások és a hatásköri átfedések ellenőrzési rendszere.* A rendszer azon alapul, hogy a termény- és készpénzszámadásokat, amelyeket úgyis elkülönítve vezetnek, egymástól és a gazdálkodásbeli hatásköröktől eltérő mértékben centralizálják. Így például több uradalmat úgy fognak össze, hogy a központi uradalom (*caput bonorum*) készpénzkezelő tisztje (számtartó, rationista vagy perceptor) szedi be a „külső jószágok” árendáit és *fixus proventus*-át, ő köti az árendaszerződéseket, de az udvarbírák esetleg még egyes alkalmi eladásai bevételeit is kötelesek a perceptornak azonnal befizetni, miközben a gazdálkodás terén a „külső jószágok” udvarbírái önállóak. A perceptor természetesen nemcsak a „külső jószágok”, hanem a központi uradalom, saját telephelye tisztjeivel (kasznár, kulcsár, udvarbíró) is állhatott ilyen aszimmetrikus viszonyban. Minden esetben az volt a lényeg, hogy a perceptor kezében koncentrálódik a készpénzforgalom, aki az egyébként önálló hatáskörű tisztek gazdálkodásába is beleláthatott minden olyan tiszti döntés, művelet alkalmával, amelynek készpénzvonzata volt. Ugyanennek a rendszernek fejlettebb formáját ajánlja 1831-ben Angyalffy, kifejezetten a jobb ellenőrizhetőség céljából: hogy ti. a számadásokat úgy hasítsák ketté, hogy

53. A juhászat, tehenészet, malom, kocsmák és huta ilyen bérlete az egész itt vizsgált területen rendkívül elterjedt és formáiban is meglepően egységes – ti. az a meglepő, hogy ezt a tényezőt a földesúri saját üzemi gazdálkodás tézisének kedvéért ennyire figyelmen kívül lehetett hagyni. Hazai példák: Szabad Gy.: i.m.: (ld. 38. j.) 25–26., Wellmann L.: i.m. (ld. 8. j.) 154–157. Gerendás E.: i.m. (ld. 40. j.) 124–125. MGSZ, 1898. 98., 398., 1899. 73–76., 1901. 43–45.

Bérleti szerződések egész sorozatát közli: Petánovics Katalin: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai. Zalaegerszeg, 1981. Vö. még: H. Ermisch–R. Wutke: i.m. (ld. 22. j.) 169–174. Marion Gräfin Dönhoff: Entstehung und Bewirtschaftung eines ostdeutschen Grossbetriebes. Baseler Phil. Diss. 1936. 73., B. G. von Wallwitz: i.m. (ld. 51. j.) 118–133. W. A. Boelcke: i.m. (ld. 5. j.) 474.

a számadó tiszteknek csak „jegyző könyveik” (napló, journal) maradjanak, a „fő számadó könyvet” (főkönyv, Hauptbuch) egy szinttel magasabban készítsék, a fő-tisztek vagy külön ellenőrök.⁵⁴ Csondor a napoleoni korszak tapasztalatait összegezve írja le az aszimmetrikus hatásköri hierarchiák különböző konfigurációit.⁵⁵ Tóth Tibor a legmodernebb birtoktörténeti monográfiában a mernyei uradalomban ír le egy ilyen rendszert 1807 után⁵⁶, ám ugyanez a rendszer már 1749-től megtalálható a nagykárolyi, olcsvai, erdődi és salánki Károlyi-uradalmakban⁵⁷. A rendszernek megvoltak a hátrányai is: hatásköri villongásokat, viszályt szülhetett a tisztek között. Igazi gyenge pontja, mint a centralizált ellenőrzési rendszereknek általában, maga az ellenőr, illetve jelen esetben a perceptor volt – noha csak egy példa, de megfelel a rendszer logikájának, hogy a Károlyiak paraszti származású, nemességet és inscriptiós telket nyert perceptorok szolgálatának évtizedei alatt az utólagos vizsgálat szerint az egyik legnagyobb tolvajjá nőtte ki magát.⁵⁸

A tisztek egymás által való ellenőrzése nemcsak rendszerszerűen, de ad hoc is szokás volt: X. uradalom leltárát mindig Y. uradalom tisztje készítette⁵⁹ és a fent ismertetett „bizonylatpótló” tanúskodásoknál, méréseknél, próbáknál is fontos szerep jutott a „szomszéd tisztnak”. Természetesen csak a másik tiszt jelenlétében, annak felelősségét nem csorbítva járhatott el: így pl. megparancsolják, hogy „*Udvarhelyi Ferencz Archivarius Uram menyen által Erdődre, és úgy az elmúlt ősszel valamint szintén most recenter az Károlyi kocsmák szükségére vásároltatott borokat akózza meg*”. Lapszéli jegyzet: „*Az erdődieket megh akózza, de az bétieket Udvarbíró Uram otthon nem léte miatt nem effectuálhatta*”.⁶⁰ Ha valaki esetleg megállna eltűnődni azon, miért a levéltáros az, aki a hordókat akózza, az hamar találhat cifrábbakat is: „*Orgonista eő kglme a ki eczersmint kapus lészen, ezen folyó esztendőbe Károly Várossa taxáljájának bé szedésére rendeltetett*”.⁶¹ Káprázó szemeink előtt szétfoszlik az igazgatási tevékenységbeli munkamegosztás és specializáció modern szemmel festett képe, különösen ha hozzávesszük, hogy a taxaszedésre applikált várkapus-orgonista kapusi minősítése nagyrészt faraktárosi munkakört fedett. Nézetem szerint ez a tisztség-kavalkád nemcsak valamilyen ravaszul előre kifundált ellenőrzési rendszernek köszönheti létét, noha, mint láttuk, erre is alkalmazták. Létrehozásán munkált azonban a lélekmentés szándéka is, amely Károlyi Sándor utasításában úgy tükröződik, hogy miután valamely elvégzendőt konkrétan kiszab, aggódván tisztjei üdvösségéért, „*hogy az őrdög heverve ne találjon titeket*” még egy

54. Angyalffy Mátyás András: Gazdatisztekéről. Mezei Gazdák Barátja, 1831. 318-319.

55. Csondor János: Gazdaságbeli számadó és számvevőtisztii utasítások. ...Keszthelyen 1819. Vö.: Ugyanennek a rendszernek a leírásával: Balásházy János: A háztartás és a mezei gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. 310. A hatásköri átmetszések alkalmazását ellenőrzési célokra Bán Péter is leírta: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle, 1977. 1-2. sz.

56. Tóth T.: i.m. (ld. 43. j.) 12-27.

57. OLK P. 392. Lad. 8 N° 188 Mede Ferenc Szolgám Instrukciója

58. OLK P. 407. 1. cs. N° 840 (1792), N° 533 (1790) Restantia Medeiana.

59. OLK P. 397. 2. k.

60. OLK P. 397. 2. k. N° 101 1772. márc. 14.

61. OLK P. 397. 2. k. N° 87. 1772. márc. 7.

se vége se hossza, „udvartakarítás” jellegű tennivalót csap hozzá.⁶² A „hogyan az időt el ne heverje” buzdítás ezután három Károlyi-nemzedék utasításában visszhangzik, az egyes uradalmakat vezető tisztektől is ezt a magatartást követelték beosztott tisztjeikkel szemben. Így 1760-ban a károlyi gazdasági bizottság azt írja a csongrádi inspectornak, hogy az beosztottját, a taxaszédőt, „mikor azon hivataltul érkezik, másfele is hajcsak Kmed s tanicsa”⁶³, ugyanekkor a fehérgyarmati udvarbíró azt olvashatja a neki alárendelt olcsvai ispánnal kapcsolatban a bizottság levelében: „*hogyan Szabó Jánost híjjában ne hevertesse de hogyan dolgozott adgyon nékie nem csak lelki ismereteire támasztatik, hanem ha el heveri az időt magájéből fog Conventiója fizettetni azért mindent parancsolattýából tselekedgyen Gacsályi Uramnak [udvarbíró – V.A.] mert eö kglme az Számtartó nem Szabó János*”.⁶⁴ A lélekmentés, a heverés elleni küzdelem tehát azt a törekvést jelenti, hogy a drágán tartott gazdaszíti apparátust racionálisan kihasználják. Ennek kapcsán a különböző *számadásokért* való felelősség merev és egyértelmű rögzítésével párhuzamosan a *tevékenységi körök* elkülönítését rugalmasan kezelték. Különösen feltűnő ez a felső szinten, a gazdasági bizottság tagjai között, ahol bár mindenkinek volt valamilyen, speciális szakképzettségre vagy munkamegosztásbeli helyre utaló titulusa, a titulusnak megfelelő tevékenység azonban szinte csak az ügyész és a jegyző esetében kötötte le az illető tiszt idejének jelentős részét, de náluk sem teljesen, a többiekénél pedig csak az illető „specialitását” jelölte.⁶⁵ A tisztek ilyen sokoldalú bevetethetősége az adott körülmények között racionális volt és a birtokos szemszögéből is a természetes állapotot jelentette, talán éppen ezért nem volt szükséges az erre épülő ellenőrzési rendszert „elvileg” is megfogalmazni, noha teljes tudatossággal alkalmazták. Ugyanebbe az irányba hatott a készpénz-kezelés a gazdálkodási jogosítványoktól való elkülönítésének hagyománya, melyet az uradalmi gazdálkodás a 16. századi vártartományokból is átvehetett.⁶⁶ Ez lehet az oka, hogy az aszimmetrikus számadások és a hatásköri átfedések ellenőrzési rendszerét a tisztartók működését szabályozó 17–18. századi instrukciók nem írják le közvetlenül. A reformkori irodalom e kérdésnek, mint láttuk, jelentős teret szentelt.

A fent ismertetett ellenőrzési rendszer sajátossága volt, hogy hatékonysága a birtokigazgatás „dinasztikus tényezőitől” függött. Dinasztikus tényezőnek nevezhető egyszerűen a birtokos család éppen birtokban lévő generációja által a birtokigazgatásra fordított figyelem. Ez így, általánosabban megfogalmazva bár, de lényegében nem mond többet annál, mint amit a Domanovszky-iskola a birtoképítő barokk főúr és az abszентista birtokos ellentétével írt le és a Grassalkovich illetve a

62. MGSZ 1902. Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. 279. „... hogy pedig az ördög heverve ne találjon benneteket, heverésekben divertáljatok ott a környéken és vigyázatok s keressetek méznek és faragni és malomkőnek való követ.”

63. OLK P. 397. 1. k. 14.

64. OLK P. 397. 1. k. 59.

65. Ezt a gazdasági bizottságnak saját jegyzőkönyvében tükröződő tevékenysége alapján állítom: OLK P. 397. 2-3. k.

66. Ld. 21. j.

Trauthsohn-birtoklással meggyőzően illusztrált.⁶⁷ El lehet játszani azonban a gondolattal, hogy volt egy „dinasztikus ciklus” is, hasonlatosan a monarchiához, hiszen nem volt éppen szokatlan, hogy a fiatal gróf öröksége átvétele előtt kapott az apjától egy uradalmat,⁶⁸ ellátására és/vagy „gyakorlóterepként”. Ezen kialakította saját stábját és apja halálakor a régi tisztségviselők nagy részét elbocsátotta, saját embereivel váltva fel őket, akik aztán a fiatal gróf reformáló lendületének elmúltával, idő múltával és/vagy a gróf távollétével mértéktelenül önállósodtak.⁶⁹ Akár volt ilyen ciklus, akár nem, tény, hogy a fenti ellenőrzési rendszer teljesítménye végső soron a birtokos személyétől függött, és ennek megfelelően ingadozó volt. Ebben a rendszerben ugyanis a tisztek egymást ellenőrzik, és ezt csak akkor fogják megtenni, ha a birtokos nyomást gyakorol rájuk, ellenkező esetben gyorsan koalícióra lépnek egymással és rablóbandává alakulnak.

Megfelelő nyomás alatt azonban a rendszer igen jól működött. Például szolgál a 18. század végén a Csáky-család tagjainak közös birtokában levő margittai uradalom, melynek bonorum directora családtag, gróf Csáky Emánuel volt.⁷⁰ Itt az 1797-ben belépő új kasznár megkísérli alkalmazni az ősi fogást: „az Úr Director Úr asztalára” (szükségére) kiadottakat számadásában rendszeresen többnek tünteti föl, mint amennyiről nyugtája van. Amikor ezt a számvevő kifogásolja, saját journaljára hivatkozik, amelyből igaza kitetszik, de „*hogy a Méltóságos Gróf Úrnak soknak tettet az Erogatio, azért méltóztatott volt egy és 1/4 ölelt kihúzni*”. A journalba azonban nemcsak a director, a kasznár is javít, hitelesnek és mérvadónak ekkor már vagy kétszáz éve a nyugtát fogadják el a számvevők, és ettől ez alkalommal sem térnek el. A cenzurális szék minden ilyen számvevői kifogást elismer és a kasznárral convictiot (itt: kárpótlást) fizetett, az ilyen jellegű kifogásokból származik az összes convictio több mint a fele. A következő évben egyetlen ilyen kifogás sincs, az új kasznár megtanulta a leckét.⁷¹

A nagy nyomás alatt működő számvevői apparátus alaposságára jellemző illusztráció: a margittai templomon üveges munkát végző mester „ausciglis”-e szerint az ablakot táblaüveggel „rakott meg”, összesen 10 tábla üveget felhasználva 4 Rft értékben. A rationista azonban észreveszi, hogy az ablakban 4 nagytábla és 6 féltábla üveg van, ami összesen csak 7 nagytáblának felel meg, így csak 3 Rft 30 krajcárt fizettek ki.⁷² Elmondható, hogy az utolsó szögig mindenről

67. Mind Jármy E., mind Ravasz J. a 18. század első felére vizsgálták Trauthsohn herceg regéci és sárospataki uradalmait, és ezt állították szemben a Grassalkovichok gazdálkodásával a 18. század végén, a jövedelmek stagnálását a gazdasági konjunktúrát figyelmen kívül hagyva, a hercegi abszентizmusnak tudták be. V.ö.: Wellmann I.: i.m. (ld. 8. j.) és Ravasz J.: i.m. (ld. 40. j.), Jármy E. – Bakács J.: i.m. (ld. 40. j.)

68. Szabó Dezső: A herceg Festetics család története. Bp. 1928. és Éble Gábor: Károlyi Ferencz gróf és kora. Bp. 1893. 197. Károlyi Sándor 1727-ben átengedi fiának Olcsvát.

69. A stáb kialakulásához nem is biztos, hogy feltétlenül szükséges a rendelkezésre átadott „gyakorló” birtok – legalábbis feltűnő, hogy Károlyi Sándor és Károlyi Ferenc milyen sok secretariusából lesz később tisztartó, inspector stb.

70. OL P. 71. A gróf Csáky család központi levéltára. fasc. 139. 49. cs. Rationes Cassae Generalis Inclytorum Dominiorum Kereszttség, Adorján et Margitta ad excelsam Familiam Csáky pertinentium. A° 1796.

71. Uo. 71. fasc. 139. 50. cs. 306-310., 328-330.

72. Uo. 71. fasc. 139. 49. cs. 139.

számot adtak: „*Alább írt recognoscálom, hogy én jelenlétemben kasznár úr az udvar körül évő palánkokra felveretett 100 lész szegett és 23 potzog szegett az utca kapura és szin kapura. Sig Várad Ao 796 Die 28 Julij, Muszkás István, kezem X vonása Depositorium hajdúja*”⁷³.

Ám ez a nyugta egyben ismét az ellenőrzés határaitra figyelmeztet. A „kezem vonása”, ugyanis nem a szokásos kaparás, hanem egy szépen kiírt X betű, még a tollat se mártották újra a tintába — ezt bizony nem a hajdú, hanem a kasznár keze húzta, ahogy az ugyanennek az 1796-os kasznári számadásnak több más mellékletéről is megállapítható. Az ilyen jellegű bizonylathamisítás a reformkori irodalomnak is témája volt.⁷⁴ A birtokos figyelmen kívül hagyta tehát a szabott ellenőrzési rendszer hatékonyságának egy másik tényező is: nevezetesen a birtokigazgatás alsó szintjeinek és függő „partnereinek” a falusi bíráknak, árendásoknak, jobbágyoknak, írástudatlansága és szolgálati függése a birtokot vezető tisztektől⁷⁵. Ez tette lehetővé az ilyen jellegű hamis bizonylatok, hamis tanúságlevelek stb. megszületését, mely ellen a legszigorúbb számvételi rendszer is viszonylag tehetetlen volt, hiszen maguk az alapbizonylatok voltak hamisak, illetve a dolgokat még azelőtt ellopták, mielőtt a számadásokba bekerülhettek volna.

3. A függetlenített számvevő lehetett a fejlődés következő lépcsője. Függetlenített volt, vagyis nem fűzte szolgálati alárendeltség az uradalom főtisztjéhez, ideális esetben nem is az uradalomtól kapta a járandóságát, hanem közvetlenül a birtokostól. Nem volt semmilyen más feladata, sem hatásköre, csak a számadások felülvizsgálata. Minden lehető egyéb eszközzel is elválasztották a többi gazdatisztól (lakás, vallás stb.). Szerepe tehát, éppúgy mint a hatásköri átfedések rendszerében középen álló, a többiek munkájába belelátó tiszté, komisszár-szerep volt: a birtokos különleges bizalmi embere, aki a birtokirányítási apparátust ura helyett állandóan nyomás alatt tartja.

Sejthető csupán, hogy ez a figura viszonylag későn, a 18. század utolsó harmadában születhetett meg. Korábban (és még sokáig ezután is) a számadások ellenőrzésével a számvevőn kívül többen is foglalkoztak, vagy a főtiszt ellenőrizte

73. Uo. 71. fasc. 139. 49. cs.

74. Vö.: Balásházy J.: i.m. (ld. 38. j.) 316-317., helyteleníti, hogy „egy gyakran számos mértföldnyi távolságra lakó tiszt vizsgálja a számadásokat... a fő dolog elmarad, ti. kinyomozása annak, hogy ti. a kitételek a megtörtént dolog valóságán alapítatnak-é? ... a bizonyítékok valódiak-é? Tudok néhány esetet, hogy a számadási kitételek 100-200 hamis dokumentumokkal voltak erősítve...” Az 1790-es években tudunk olyan provisorról, akinek halála után kiderült, hogy az iskolamesterrel összejárva megszerezte a falu pecsétjét és így hamisította a dokumentumokat, sajátkezűleg írva alá a bírák helyett. Gerendás E.: i.m. (ld. 40. j.) 70.

75. Vö.: Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. sz. második felében. MTA pécsi és veszprémi akadémiai bizottságának értesítője, 1977. 33-40. Tóth István György a 19. század elejére az írástudás jelentő növekedését, de egyben koncentrációját is megfigyelte. Uő.: Írásbeliség a körmendi uradalom paraszti jogügyleteiben. Levéltári Közlemények, 1984. 31-50. A tisztektől való szolgálati függés csorbíthatatlanságát az önkormányzati elemek viszszafejlését biztosította: Wellmann Imre: Községi rend és egyéni törekvések a XVIII. századi falu életében. Történelmi Szemle, 1980/3. 376-450. Kovács Ágnes: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722-1848). Magyar Történelmi Tanulmányok X. Debrecen, 1977. 47-91.

beosztott tisztjei számadásait, de esetenként az uradalmi jegyző, leggyakrabban talán a fiskális.⁷⁶ Ugyanezek elnökölték a cenzurális széken is.⁷⁷ A „*rationum exactor*” (számvevő) cím és funkció korán megjelent, de vélhetően mindig része volt az általam általánosnak tekintett hatásköri átfedés-szövevénynek és így valószínűleg csak egyik, speciális feladatát jelentette az illető tisztnek.⁷⁸ A hivatalszerűen szervezett számvevőségek Kállay szerint 1750 után jelentek meg a legnagyobb birtokokon, bár nem írja, de vélhető, hogy közvetlenül a birtokosnak alárendelve, amint ezt a Károlyiak 1793-ban fölállított központi számvevősége példázza.⁷⁹ Ám a hivatalszerűség itt sem volt szükséges feltétele e funkció betöltésének, mutatja ezt a Károlyi birtokokon az 1770-es és 80-as években működő számvevő, aki bár inscriptiós telket és házat bírt Nagykárolyban, teljesen kívül állt a birtokigazgatási szervezeten, a konvenciók listákon sem szerepel.⁸⁰ Véletlen lenne, hogy éppen ő buktatja le az évtizedek alatt lassan nekibátorodott perceptort, kinek példáját főt idéztem?

A függetlenített számvevő vagy számvevőség a reformkorig csak a legnagyobb birtokokon adhatott megoldást (igaz, az apparátus közben tartásának problémája ott volt a legégetőbb). Ez természetes, hiszen külön tisztet tartani kizárólag arra, hogy a számvételt végezze, drága dolog volt. Alkalmazása azonban minőségi ugrást jelentett, talán az egyetlen a korszak hatalomtechnikai fejlődésében.

Azzal ugyanis, hogy egy alapján véve ősi figurának, az előljáró személyes megbízottjaként működő ellenőrnek, egyetlen feladatává tették a számadások ellenőrzését és lemondtak bármilyen operatív-gazdasági hatáskörben való bevetéséről, nemcsak a többi tiszttel való érdekösszefonódást nehezítették meg, de alapvetően érdekelte tették az ellenőrt a számadások formáinak, belső szerkezetének és számbavételi egységeinek egységesítésében, a számadások összehasonlíthatóságának megteremtésében. Innentől fogva ui. csak a számadásokon keresztül ellenőrizhetett, mintegy a „távolból”, az ő munkájának megítélése viszont kizárólag attól függött, milyen sikerrel ellenőrizi e számadásokat, gazdaságirányítási feladatokat többé egyáltalán nem kapott. Ennek jelentőségét mutatja, hogy bár a károlyi birtokon például

76. Ld. az MGSZ-ben megjelent instrukciókat, ahol a számadáskötelezettség kimondásával együtt ki mondják, ki fogja a számadásokat felülvizsgálni — ld. 18. j. továbbá P. 297. 2. köt. N° 227. 1772. május 23. és OLK P. 1531. 14. cs. N° 629. Főtiszt készíti a „*Difficultates*”-t: *Wellmann I.*: i.m. (ld. 8. j.) 164. Főtiszt illetve számvevő váltakozva: *Ravasz J.*: i.m. (ld. 40. j.) 40-41., *Jármay E.*: i.m. (ld. 40. j.) 28-29. Példa egy korai, de csak időleges komisszár-szerepe 1730-33-ból: *Jármay E.*: i.m. 27-28. Független számvevő: *Wellmann I.*: i.m. 119.

77. Miután a cenzurális szék az úriszék egy neme volt, az elnöklet 1848-ig a birtokosé, bizalmi emberé vagy a vármegye kiküldöttjéé volt, a Károlyi-birtokokon például a kerületi uradalmi ügyészé: OLK P. 1531. 14. cs. N° 629.

78. Vö.: *Ravasz J.*: i.m. (ld. 40. j.) 37-40., *Jármay E.*: i.m. (ld. 40. j.) 28-29.

79. Vö.: *Bakács I.*: i.m. (ld. 39. j.) 263.

A tata-gesztesi gr. Eszterházy-uradalomban már 1729-ben emltenek egy „*officium rationarium*”-ot és több számvevőt is, ám a következő évtizedekben hol a „*gremialis exactor*”, hol a különös bizalomnak örvendő prefectus ellenőrizi a számadásokat. *Fülöp Éva Mária*: A tata-gesztesi uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. sz. első felében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleménye 1981-83, 319.

80. Dudovits első nyoma OLK P. 397. 58. k. összeállítása 1780-ban. Inscriptióra: OLK P. 1531. 3. cs. N° 126. és 12. cs. N° 521. Szolgálatba valójában már 1769-ben megkezdődött. OLK P. 407. 1. cs. N° 840.

már a 18. század elején is következetesen és mindenre kiterjedően bizonylatokkal támasztották alá a számadásokat, egészen az 1780-as évekig a – bár töredékesen – fennmaradt anyagban nem lehet két azonos szempontok alapján, azonos tagolással készített jövedelemösszesítést találni. Természetesen korábban is elképzelhetők egységesítési törekvések, melyek átmeneti jellegű eredményei esetleg nem maradtak fenn, jellemzőnek tartom azonban, hogy a számadások összehasonlíthatósága a függetlenített számvevővel egyszerre válik rendszerré. Ez forradalmi vívmány: absztrakt fogalmakat alkalmaz a tiszti teljesítmény mérésére, amely bár ekkor még többnyire igen egyszerű (netto készpénzbevétel), ám a teljesítménymérés még legegyszerűbb formájában is sokkal ambiciózusabb cél, mint a lopás meggátolása, ettől az egyszerű formától pedig viszonylag egyenes út vezet a 19. század második felének üzemgazdasági rendszeréig. A számvevő tehát csupán azért, hogy munkáját elvégezhesse, kikényszerítette a számadások és általában a rendelkezésére bocsátott információk „csereszabatosságát”. Feladata nem korlátozódott a számadások számszaki ellenőrzésére, de a számadásokban tükröződő gazdálkodásról, a kiadások indokoltságáról, a bevételek elégséges vagy elégtelen voltáról is véleményt kellett mondania. Ez a revizori szerep persze magával hozta a revizori tudásvágyat is, és így egyrészt folyamatosan egyre bővebbé és részletezőbbé tette a számadásokat, másrészt ezektől függetlenül is – a távolhatást elősegítendő – kérdések áradatát zúdította a tisztek nyakába, és az így kapott információkat ismét csak összehasonlíthatókká kellett tennie. A helyi sajátosságokon, kisléptékű táji-termelési rendszereken felülemelkedő gazdálkodási sztereotípiák kialakításában a számvevők érzésem szerint jelentős és valószínűleg növekvő mértékben támaszkodtak a kortárs gazdasági irodalomra is. A hagyományos komisszárrendszerek ez a radikális, modern alternatívája a 19. század elején már meghökkentő lendülettel és alapos-sággal működik, havonta követeli a tisztektől a tabelláris extractust az összes naturálé és pénzkészlet változásairól és háromnapos határidővel szólítja fel a tiszteket a maguk „legitimálására” az ellenük felhozott „vádponthoz” szemben, vagyis a tisztnak naprakésznek kellett lennie – éles ellentétben a korábbiakkal.⁸¹

V. A nagybirtok igazgatási teljesítménye visszajáról: a mindenhatóság csapdái

A közép-európai nagybirtok igazgatási teljesítményének 18. századi látványos növekedését, mely a jövedelemgyarapodásban öltött kifejezést, a fentiekben egyebek között az ellenőrzési rendszerek fejlődésére és a bérlet alkalmazására vezettem vissza, több-kevesebb magyar és német irodalmi példával alátámasztva. Az alábbiakban viszont szinte kizárólag a Károlyi-birtokokról lesz szó.

Itt a gyors jövedelemnövekedésen kívül a birtokigazgatás fejlődését mutatja az is, hogy a Károlyi József halálát követő gyámsági gazdálkodás időszakában az egymást sűrűn váltó gyámok alatt sincs nyoma visszaéléseknek az igazgatás felső

81. OLK P. 412.. 1. cs.

és középső (inspektorig bezárólag) szintjein. Annál szaporábban követik egymást a vizsgálatok az alsó szinten, az udvarbírók, ispánok, oeconomusok között.⁸² Ezek kivétel nélkül olyan tisztek, akik egy-egy terület uradalmi gazdálkodása fölött közvetlenül rendelkeznek. Az ellenük folytatott vizsgálatokban három elem közös, ismétlődő: a/ Hosszú vádlajstromuk 1-2 pontját a tanuvallomások szerint mindig mások közreműködésével követték el. Utóbbiak kollegáik, alárendeltjeik vagy a falusi előljárók voltak. b/ Az eltulajdonítások szinte kivétel nélkül olyanok, amelyeket nem érint a számviteli ellenőrző rendszer, vagy ahol – cinkosok közreműködésével – az alapbizonylatokat vagy a bizonylatpótló eljárásokat hamisítják meg. Így az urasági erdőből vett épületfához, tilosban járó állathoz vagy ennek urasági szénán való tartásához csak a kerülő vagy más alkalmazott egyetértése kell, a gabonalopáshoz az egyetértésnek a bíróval és a pajtagazdával a próbacséplés meghamisításáig kell elmélyülnie. Rendkívül feltűnő azonban, hogy ezek a dolgok éveken keresztül az egész falu szeme láttára, sőt, a falu részvételével zajlanak. Az erdőről robotban hordják a fát az ispán udvarára, az uraságéból az ispánnak, kocsisának és inasának kihalált és robotosokkal műveltetett határrész pedig a hűtlen vagyonkezelés elképzelhető legnyilvánosabb esete. c/ A legalsóbb szintű tisztek a 19. század elején is szinte korlátlan hatalommal rendelkeznek területükön, nemcsak robot- és adómentességet osztanak, de a remanentiális földeket is tetszésük szerint adják ennek vagy annak a jobbágnak, a kiszabott büntetések és főleg elkobzások olyan súlyosak, hogy a jobbágyok esetenként tönkremennek bele, a fizikai erőszak durvaságát pedig csak alkalmazásának önkényessége és ötletszerűsége múlja felül.

Nyilvánvaló, hogy e három dolog összefügg. Ezek a lopások azért hajthatók így végre, mert a felülről kiépített ellenőrzési rendszerek határaitra vagy azokon kívül esnek, és mert a helyi tisztek korlátlan urai a falvaknak. E helyzet keletkezéstörténete, a fejedelmi közigazgatás távolsága az úr-paraszt viszonytól, a paraszti és mezővárosi közösségi érdekképviseletek elsorvasztása, alárendelése a földesúrnak, a szabadparaszti kiváltságok visszavétele, a biztonságosabb paraszti birtoklási formák korlátozása jól feltárt fejezete a magyar történetírásnak. Megjegyzendő, hogy ez az a pont, ahol a nagybirtokrendszerek közép-európai összehasonlítása egyelőre még nem hajtható végre: Nem ugyanazt a tipológiát adja a nagybirtokok gazdálkodási módjának összevetése és a parasztok függőségének jogi formája és szabályozottsága. A heti 6 napos robotra kötelezett holsteini parasztok, de még cselédek is fejedelmi jogszabályok alapján ítélő *Polizeigericht* elé kerülnek és írásos ítéletet kapnak olyan bagatell vétségekért,⁸³ amiért a keletmagyar tájakon bármilyen alacsony beosztású tiszt rövid úton betegre veretné őket.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a tiszteknek mindent szabad lett volna – hiszen ez elnéptelenedő falvakhoz és elszegényedő nagybirtokosokhoz vezetett volna. A helyi tiszteknek a paraszti jogfosztottságra épülő, visszaélésekre is módot

82. Ld. 37. j.

83. *Karl-Sigismund Kramer – Ulrich Wilkens: Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk.* Neumünster, 1979. 65-99. A földesúri bíráskodást 1806-tól szabályozta a fejedelem, ám a 18. századra nézve is a hazánkban ismertnél jóval „pacifikáltabb” bíráskodási és büntetési rendszer képét kapja az olvasó.

adó tényleges hatalma igazolja viszont annak szükségességét, hogy a bürokratikus szervezet formális és informális működését megkülönböztessük egymástól, hiszen alig hihető, hogy az ispán, ha a bürokratikus szervezet frontjáról a stábba kerül és ott életének szinte minden aspektusát a szigorú hivatali fegyelem szabályozza, elfelejtené korábbi kiskirályságát. Sőt, inkább az a valószínű, hogy a később vétkeseknek minősülő helyi kiskirályok végig tudták, hogy feljebbvalóik is tudják, amit tudnak róluk.

Itt a történeti antropológia rendkívül nehéz terepére tévednék, ami e probléma elemzésénél roppant termékeny lehet, de egyelőre nem vagyok képes ezt a módszert alkalmazni. Ehelyett avval a józan ész sugalta feltevéssel élek, hogy az igazgatási testület legalsó szintjének önkényuralmi jellege és a testület „belsejének” bürokratikus jellege kölcsönösen korlátozták egymás kiteljesedését.

A megyei igazgatás igénybevétele jelenthette a magyar nagybirtok legfontosabb eszközét a helyi tisztek önállóságának korlátozására. Mindig is szokásban volt a megye közegeinek jelenléte a cenzurális székeken – a reformkori irodalom szerint – a számadó tisztet védendő, mivel egyébként a birtokos egyedül ítélt volna saját ügyében.⁸⁴ A század második feléből akad azonban példa arra is, hogy a megyei esküdt vagy a szolgabíró az uradalom kérésére egyedül folytat le vizsgálatot hűtlenséggel (hűtlen vagyonkezeléssel) vádolt tiszt ellen.⁸⁵

A vármegyei apparátus szerepének felvetése átvezet a társadalomtörténethez. A jóindulatú olvasó talán elfogadja mindössze szórványos példákkal alátámasztott sejtésemet, hogy a nagybirtokosok egyebek között a modernizálódó vármegyei apparátusra is támaszkodtak, esetleg növekvő mértékben is, gazdaságirányítási szervezetük modernizálásában. Marad azonban a kérdés: kinek a fóruma volt a vármegye és milyen jogot alkalmazott, milyen jogfelfogást képviselt a birtokos és gazdatisztjei közötti kényes kérdésekben, és ez a jogalkalmazás segítette vagy hátráltatta a nagybirtokot a nagyüzemmé válás útján?

Elgondolkodtató végigkövetni a Károlyi-birtokokról fennmaradt több mint 1000 oldalas perkivonatot, amelyet a Károlyi-alkalmazottak elleni perek közül a leg-részletesebben ismerünk.⁸⁶ Mike András, volt vállaji ispán ellen két uradalmi főtiszt (exactor és a vice fiskális) folytatott vizsgálatot 1815 októberében. Ennek során a gazdatiszti visszaélések teljes palettája meglehetősen egyértelműséggel tűnt elő: az ispán ellen vallottak a falu lakosai és saját szolgálói, beosztottjai is. A vádak szerint épületfát lopott, hordatott és faragtatott saját háza számára, meszet lopott, ménest, gulyát, juhnyáját tartatott az uraság legelőjén és szénáján, a remanentialis árendás földek javát magának tartotta, de robotosokkal műveltette, illetve az uraság földjeibe tetetett vetést szolgálóinak, kocsisának és irtókának is, ám ezeket is robotosokkal műveltette, próbacséplésnél a bíró vagy más tanuk nélkül csépeltetett, szándékosan a legkisebb kévéket választva stb., stb. Az úriszéken azonban fordulat történik: a volt ispán támadásba megy át, kijelenti, hogy pusztán csak a vádak

84. Lásd 76. j.

85. OLK P. 1531. N° 1054. A szaniszlai ispánra exponált panaszok, 1771.

86. OLK 8. 404. 9. cs. N° 52 és OLK P. 404. 35. cs.

ismeretében nem adhatja elő védekezését, ismerni akarja az ellene tett tanúvallomásokat is. Az úriszék, kifejezetten a felsőbb fórumokra fellebbezéstől tartva, kénytelen az ispán kérésének helyt adni. Az ispán az ellene tanúskodók jelentős részét kifogásolja, és sikerül elfogadtatnia, hogy akik az uradalmi tisztek által folytatott vizsgálatban személyes sérelmüket is említették (pl. megbírságolta őket), azok érdekelt felek, nem elfogulatlanok, tehát vallomásuk sem fogadható el. Másrészt a kollégák és beosztottak is feltűnő mértékben enyhítettek vallomásukon. Az úriszék a megtizedelt bizonyító anyag ellenére is bűnösnek találja az ispánt mindazon pontokban, amelyekben az első vizsgálat annak találta. Az ispán a vármegye székére fellebbez, ahol nem minden, ám a legtöbb pontban felmentik, bizonyítékok hiányában. Az ispán zár alá vett vagyona lényegesen nagyobb, mint az uradalomnak megítélt összeg, és az uradalom még azt az ősi fogást sem meri alkalmazni, hogy az egyszer már megkaparintott dolgok kiszolgáltatását az idők végeztéig halogatja – legalábbis a kerületi uradalmi fiskális a per feljebbvitelére és annak várható kedvezőtlen kimenetelére nézve a kárösszegezen felül az ispántól elkobzott vagyon visszafizetését ajánlja.

Vajon egyéni csíny volt-e az elcsapott ispán pernyerése? Vajon több-e fontoskodó duzzogásnál a vármegyei bírósági ítéletek indoklásában több helyen olvasható kioktatás és feltűnő tiszteletlenség, amit a nagybirtokos család zsebvágáni kénytelen? Vagy mondható-e, hogy a vármegyei közigazgatás fejlődése pusztán elvben nyújtott segítséget az uradalmi igazgatási szervezetnek, létrehozva a független bírók, pártatlan tanúk stb. bővülő karát, ám e segítség igénybevehetősége attól is függött, milyen helyi hatalmi viszonyok és milyen helyi kultúra orientálja ezt a fejlődő partnerszervezetet?

Záró megjegyzés

A bevezetőben azt javasoltam, hogy a nagybirtok fejlődését, 17–19. századi átalakulását a weberi bürokrácia-fogalom alkalmazásán keresztül kíséreljük meg megérteni. Egy fogalom bevezetésének indokoltságát egyedül alkalmazásuk haszna, a megértés rajtuk keresztül nyert elmélyülése adja. Azt, hogy kísérletem milyen többletet hozott ezen a téren, csak az olvasó tudja eldönteni.

Már ez az első kísérlet is csak a szociológiai fogalomnak az adaptációja, jelentős módosítása révén volt elvégezhető. Ugyanakkor már itt is nyilvánvalóvá váltak (a birtokigazgatás formális és informális szerkezete, a vármegye szerepe stb. kapcsán) e fogalom alkalmazásának korlátai, más tudományos fogalmak, módszerek (pl. a történeti atropológia eszköztárából) alkalmazásának további szükségessége. Ugy látszik, a társadalomtudományi elméletek alkalmazásának kísérlete Pandora szelencéjét nyitja fel: egyik társadalomtudományi elmélet után szökik elő a másik, az előbbi kritikája, majd a harmadik és így tovább.

Mivel a fedelet lecsapni, naivitásunkat visszanyerni úgy sem tudjuk, nincs más hátra, mint az egyre szaporodó, szerteszét kalandozó fogalmakat összeszedni és a történeti megismerés szekerébe fogni. Visszaulva a bevezetőben elmondottakra: ez társas munka, csak kalákában végezhető.

Churchill belpolitikai ellenzéke a Szovjetunió megtámadása után

A 20. századot szokás „a tömegek részvétele” koraként jellemezni. A modern kormányok, amelyek politikájukat a közigazgatás nagyhatalmú gépezetének közvetítésével valósítják meg, kénytelenek különféle csatornákon megszerezni a lakosság egyetértését döntéseik igazolásául. Bár ezt a fogalmat többnyire a békeidők társadalmának és politikájának finom szövetére alkalmazzák, legalább ugyanilyen súllyal jelenik meg a hadviselés területén is. A „totális háború” modern koncepciója ugyanis azt feltételezi, hogy a csatatéren és a hátszágban kivívott siker szorosan összefügg a társadalom ideológiai, emberi és anyagi erőforrásainak totális mozgósításával, mivel a modern háborúkat testületek és hatóságok bonyolult és gyakran igen nehézkes hálózata vezette.¹

A II. világháborúból leszűrhető tanulságok azonban kérdéssé teszik, hogy „a tömegek részvétele” valóban előfeltétele-e a győzelemnek. Churchill vezető szerepe, melyet egy válságos helyzet alakított ki, éppenséggel a személyiség és a helyzet döntő fontosságát látszik elsősorban igazolni. A háború során az alapvető döntéseket zavarbaejtő módon olyan vezetők hozták, akik a maguk rendkívül eltérő módján mind teljhatalmat élveztek. A személyiség elsődleges szerepe semmiképp sem korlátozódott az autoritárius rendszerekre.² Churchill és Rooseveltt is mindenható hatalmat gyakorolt, melyet csak látszólag korlátoztak az alkotmányos formák.³ Ezért aztán nem meglepő, hogy a „hadúr” önmagában anakronisztikus fogalmát oly nagy előszeretettel alkalmazzák a háborús vezetés jellegének leírásakor.⁴ Mértékében és stílusában eltérő módon, de mindegyik nagyhatalom vezetője uralkodott a kormány és a hadsereg vezetői fölött, s személyesen határozta meg, hogy mi hazája politikai érdeke. Churchill egyedülálló és abszolút módon aknáztatta ki hatalmát. Önmagát védelmi miniszterré megtéve s a Védelmi Bizottságot meg-

-
1. Ezt az álláspontot lásd: *A. Marwick: The Delogue: British Society and the First World War.* London, 1965. és *Britain in the Century of Total War. War, Peace and Social Shange, 1900-1967.* London, 1968.
 2. Churchill egyedülálló kormányzati rendszeréről lásd: *D. Kanavagh: Crisis, Charisma and British Political Leadership. Winston Churchill as the Outsider.* London, 1974. 5-8.
 3. Rooseveltt sokarcú vezetési módszereire lásd: *Warren F. Kimball: Franklin D. Rooseveltt and the World Crisis 1937-1945.* Lexington, Mass., 1973.
 4. Kiváló példákat hoz erre: *A. J. P. Taylor: The War Lords.* London, 1977. és *Ronald Lewin: Churchill as Warlord.* London, 1973.

alkotva magának biztosította a legmagasabb szintű stratégiai döntéseket, s ugyanakkor a vezérkari főnökök irányítását is. Nemcsak az általános stratégia kialakításában volt döntő szerepe, hanem beavatkozott a hadműveletek napi irányításába is.⁵ A külpolitikában úgy sikerült megkerülnie a külügyminisztérium szakértő véleményét, hogy felváltva hízelgett és fenyegetőzött saját külügyminiszterével szemben, Sztálinnal és Roosevelttel pedig személyesen tartott kapcsolatot. A minisztériumokat és a közigazgatás hivatásos testületeit a kabinet gyakori átszervezésével, hatáskörök áthelyezésével és a minisztériumközi bizottságok szaporításával tartotta a kezében. Ezekkel a módszerekkel teljes és központosított személyes hatalmat szerzett a politika és a hadviselés ügyeiben.⁶

A személyes hatalom elsődlegességének mértéke megvilágítja az egyes kormányzatok és politikai környezetük viszonyában meglévő különbséget. Churchill gyakran bánt kegyetlenül beosztottaival, bár természetesen nem olyan mértékben, mint Sztálin, akinek szeszélyei időnként a halált jelentették. A kormányzat működésének képlete azonban nyilvánvalóan hasonló, amint azt Roland Lewin hadtörténész meggyőzően kifejti: „... halvány az elválasztóvonal a közvetlen parancs és a Churchill által folyton alkalmazott machiavellista módszerek között, melyek felölelték a tanácsadók folytonos vitával történő kifárasztását, az atyáskodó feddést, a szónoklatot, az érzelmi ráhatásokat, a kibúvók fortélyos megkeresését, sőt a gyávasággal való gonosz vádaskodást is.”⁷

Ha továbblépve azt vizsgáljuk, milyen céllal törekedtek a hatalomra, nehéz nem észrevennünk Churchill vágyakozását magára a háborúra és a hatalomra. Egyes történészek megpróbálták Churchill mindenhatóságát azzal megkülönböztetni más háborús vezetőkétől, hogy Churchill a hatalmát „nem hódításra, hanem a helyzet fenntartására és visszaállítására használta”. Míg állításuk szerint Sztálin terjeszkedő háborús célokat próbált megvalósítani ideológiai alapon, addig Churchill egyedül a náciizmus megsemmisítésére törekedett. Churchill törekvéseit azonban legalább ugyanennyire a Brit Birodalom területének megtartása jellemezte, bár ez a kérdés alighanem örökre eldönthetetlen marad.⁸

Végső soron mik voltak hát hatalmának forrásai és korlátai? Churchill egyértelműen mint válságkezelő vezető emelkedett föl. Addig tarthatta meg és gyakorolhatta a legfőbb hatalmat, amíg magának tudhatta és saját javára fordíthatta a nemzetnek a válságkezelési módszereibe vetett bizalmát. Ne feledkezzünk el arról, hogy Churchill nem rendelkezett világosan körülhatárolható tömegbázissal: helyzete a politikai életben a pártokon kívülálló független képviselőé volt. Világosan látszik ez a konzervatív párt háború alatti fokozatos pozícióvesztéséből, s abból, hogy Churchillnek nem sikerült háborús sikereit háború utáni politikai tőkévé

5. Lásd Sir Ian Jacob, a háborús kabinet helyettes katonai titkárának visszaemlékezését: *J. Wheeler-Bennett: Action This Day. Working with Churchill*. London, 1968. 192-197.

6. *David Dilks: Allied Leadership in the Second World War*. Churchill. Survey 21(1/2) (1957). Kielégíthetetlen ambícióiról lásd: *John Colville: The Centenary of Churchill*. History Today 25(1) (1975). 10-11.

7. *R. Lewin: Churchill as Warlord*. 267.

8. Uo. 264.

átváltania.⁹ Beszédeinek szóhasználata ugyan a nemzet Hitler-ellenes szilárd elkötelezettségét tükrözte, de a Brit Birodalomról alkotott hősi vízióját nem osztották sem kollégái, sem pedig a közvélemény. Tekintélyének általános elfogadása sem rejtheti el az ellentétes mélyáramlatok jelenlétét.

Ez az esszé megpróbálja helyreállítani Churchill háborús hatalmának eltorzított képét, e hatalom kiterjedését és korlátait vizsgálva. Eközben megkérdőjelezi a II. világháború sokkötetes irodalmának megbízhatóságát, amelynek forrása máig nagyrészt Churchill saját emlékirata. A Churchill-lel szembeni politikai ellenállás a Szovjetunió elleni német támadás nyomán, mely tartós befolyást gyakorolt vezető szerepére és vezetési módszereire, esettanulmányul szolgálhat mindezek vizsgálatahoz.

A Churchill-lel szembeni politikai ellenállás csaknem üres lap a háború történetében, hivatalos életrajzírójánál éppenúgy, mint a többi nagy életrajzban. A legözölgés képe annyira erős, hogy a sikeres szembenállás gondolatát gyakran magától értetődően elvetik. Az egyik jobb életrajzban Brendon így ír: „Churchillt legalább olyan kevésbé befolyásolta barátai ellenvéleménye, mint ellenségeinek ellenségessége. Egyik legnagyobb erőssége (bár néha gyöngeségének forrása is) éppen az volt, hogy mindig fölébe kerekedett az ellenállásnak, bárhol is eredjen az, és rendületlenül követte saját útját.”¹⁰ Ha említik is az ellenállást, az csak ritkán kapcsolódik olyan lényeges kérdésekhez, mint az oroszországi háború, a második front, vagy az amerikaiakkal illetve honfitársaival az alapvető stratégiáról és a háború céljairól folytatott vita. Az ellenzéket rendszerint azzal intézik el, hogy fellépésében a Távol- majd a Közel-Keleten elszenvedett vereségek miatti múltó pesszimista hangulat tükröződött. Máskor egészen egyszerűen gyerekes érzésnek tulajdonítják, mely nem is annyira maga Churchill, hanem az általa kiválasztott vezető csoport tagjai ellen irányult.¹¹

Churchillnek az emlékirataiban is tükröződő ékesszólása annyira magával ragadó, hogy még a kételkedők, sőt kritikusai is gyakran elfogadják briliánsan kifejtett álláspontját. Alakjának emberfeletti méretét általánosan elismerik. Isaiah Berlin, a kiváló történész pontosan adja vissza az általános véleményt, mikor ezt írja Churchill háborús emlékiratairól: „... tovább erősíti a közvéleményben meglévő, a szerző személyiségének valódi tulajdonságaitól többé már nem elválasztható ismert képet: egy, az életnagyságúnál nagyobb férfit látunk, akinek személyisége kisebb és nagyobb elemekből épül fel, mint egy átlagemberé. Emberfelettien bátor, erős, s hatalmas képzelőerővel rendelkező történelmi alak, akit már életében óriásnak látnak. ... Elsőpró erejű szónok, hazája megmentője, olyan mitológiai hős, aki legalább annyira a legendák világába tartozik, mint a valóságosba, egyszerűen korunk legnagyobb embere.”¹² A Churchill-legenda leleplezése, az ember és a mítosz szétválasztása természetesen ma is szentségtörésnek számít.

9. 1942. november 19-én a következő közvéleménykutatási kérdést tették fel: „Jó vagy rossz dolog lenne, ha Churchill a háború után is miniszterelnök maradna?” A válaszok aránya a következő: Jó - 38, Rossz - 45, Nem tudom - 17; *D. Kanavagh: Churchill as the Outsider. 24.*

10. *Piers Brendon: Winston Churchill. New York, 1984. 173.*

11. Ennek megvitatását lásd: *Maurice Ashley: Churchill as Historian. New York, 1969. 12. fejezet.*

12. *Isaiah Berlin: Mr. Churchill in 1940. London, 1949. 39.*

Bármilyen meggyőző is a Churchill-émlékiratok színes, romantikus, árandó elbeszélése, ugyanakkor szélsőségesen egocentrikus is, s ezért gyakran tévútra vezet a háború menetének értelmezésében. A. G. P. Taylor már 25 évvel ezelőtt elhatárolta magát a Churchill történetírói erőnyeit zengő, akkor még általános véleményétől. Már akkor figyelmeztetett, hogy az emlékiratok bizony kritikus vizsgálatot igényelnének, s arra is rámutatott, hogy ez a vizsgálat aligha valószínű, mert az emlékiratok feltehetően „generációkra” meghatározzák a háború történetírásának irányát. Azóta Churchill áldozatul esett az életrajzok túltengésének. A róla szóló tudás felhalmozódása gyakran inkább akadályozni mint segíteni látszik minket abban, hogy megértsük az embert és korát.¹³

A történetírói keretet még maga Churchill alkotta meg. Világháború-történetének előszavában kifejti, hogy Daniel Defoe-nak a *Memoirs of a Cavalier*-ben (Egy lovag emlékiratai) alkalmazott módszerét követi: „A szerző a történetet és a nagy hadi- és politikai események sorát egyetlen egyén személyes tapasztalatainak vezérfonalára fűzi fel.”¹⁴ Mára talán már megérett az idő arra, hogy a dicshimnuszokat valamivel kiegyensúlyozottabb véleménnyel váltsuk fel. A történészeknek magukévá kellett volna tenniük Churchill elvét, melyet Lord Kitchenerről írva fejt ki: „Különösen erős kritikára van szükség, mikor egy nagy embernek próbálunk igazságot szolgáltatni.” Az igazi feladat a valódi ember bemutatása lenne, nem pedig a legenda táplálása. A nehézségeivel és ellenfeleivel sikerrel megküzdő hús-vér Churchill még gigászbibbnak és érdekesebbnek bizonyulhat.

Az államférfi, történész és filozófus Churchill sokoldalúsága alaposan megzavarja azt, aki vezetését próbálja meg értékelni. Az irodalmat két összeegyeztethetetlen Churchill-figura uralja: az egyik a machiavellisztikus óriás, a másik az érzelgős-romantikus idealista.¹⁵ A szokásos Churchill-portré alapja ezekkel az eltérésekkel együtt is mindig a rettenthetetlen hadúr. Churchillt magányos bajnokként ábrázolják, aki 1940-ben tér vissza a vadonból, hogy 1940 nyarára az angliai csata közismert és népszerű vezére legyen. Ez az ő „nagy órája” [„finest hour”, ez Churchill saját kifejezése - a fordító megjegyzése] és többé-kevésbé ez a kép marad meg róla a háború végéig.¹⁶ A valóságban a háború alatti brit politika sokkal ellentmondásosabb volt, mint ahogyan ezt a nemzeti koalíció háború utáni

13. Erről lásd: *M. Ashley: Churchill as Historian.* 160.

14. Előszó *Winston Churchill: The Gathering Storm.* London, 1948.

15. Pl. lásd: *Michael Fowler: Winston S. Churchill. Philosopher and Statesman.* Lamhew. MD., 1983. 42., *Martin Gilbert: Winston Churchill, the Search for his Character.* Zürich, 1974. 4-5.

16. A legnyilvánvalóbb példát hozza: *Martin Gilbert: Finest Hour.* Winston S. Churchill, 1939-1941. London, 1983. Lásd még: *A. J. P. Taylor: The War Lords.* 72-79.; *E. Barker: Churchill and Eden at War.* London, 1978. *Victor L. Albjerg: Winston Churchill.* New York, 1973. *Dennis Bardens: Churchill in Parliament.* New Jersey, 1969. című munkájában a címe ellenére Dennis Bardens nem méri föl a küzdelem méretét (258-276). A szovjet történetírás azonban, mely gyakran súlyosan bírálja Nagy-Britanniát a második front megnyitásának állandó halasztásáért, meglepő módon elég jóindulatú képet fest Churchillről, s egyáltalán nem hozza kapcsolatba a belpolitikai hatalmi harcot az orosz kérdéssel. Lásd: *V. G. Trukhanovskii: Winston Churchill.* Moscow, 1968. 328-351. és *I. M. Majszkij: Churchill i ego ekhruzhenie: fragmenty iz vospominanii.* Novaira i noveishaia istoriia 1 (1975).

mftosza sugallta.¹⁷ Hogy hitelesen ábrázolhassuk ezt a férfit s jobban megértsük a kor fő kérdéseit, elkerülhetetlenül át kell tekintenünk, hogyan is bánt Churchill hazai és külföldi ellenfeivel.

Ez a dolgozat azért hangsúlyozza a belső ellenzék jelentőségét, mert ez segít megérteni azt az érzékeny egyensúlyt, amelyet Churchill autoritárius, csaknem zsarnoki háborús vezetési módszerei és a háttérben mindig jelenlévő demokratikus korlátok között teremtett. Éppen e demokratikus vonások tették lehetővé, hogy az ellenzék egyáltalán fölléphessen. Gyakran nem a parancsszó, hanem a vita, a kifárasztás és a fenyegetőzés szolgált alkalmas eszközül akarata érvényesítésére. A hangsúly persze gyakran átcúszott az érvelésről a diktátumra. Ezt maga Churchill is elismeri: „Csak kívánságaim teljesítését akarom, persze ésszerű vita után.”¹⁸ Azok, akik nem adták be a derekukat – különösen a tárgyalandó nehéz dőszakban –, kivétel nélkül mind meg is adták az árát. Nem akármilyen névsort állíthatunk össze belőlük: a tábornokok közül Dill, Wavell és Auchinleck, a politikusok közül Eden, Halifax, Beaverbrook, Monckton és Cripps tartozik ebbe az előkelő körbe.

Az irodalom azon része, amely egyáltalán kitér az ellenzékre, ennek fellépését a háború menetében 1942-ben bekövetkezett borzalmas kudarcokhoz köti. Kiemelkedik közülük a februári vereség a Távol-Keleten és Tobruk májusi eleste.¹⁹ A nyilvános vitákat és nyílt kritikát azonban megelőzte Sir Stafford Cripps harcos baloldali munkáspárti politikus, az akkori moszkvai brit követ Churchill elleni fellépése az oroszországi német támadást követő időszakban. Churchill emlékiratában Cripps az *enfant terrible* szerepében jelenik meg, amit a szerző visszavetít az 1930-as évek teljes időtartamára. Hogy Cripps szeszélyességét szembeállíthassa saját stratégiai előrelátásával és bölcsességével, Churchill a jelentőségénél messze nagyobbra fújja föl azt az esetet, mikor Cripps megtagadta, hogy 1941 áprilisában közvetítse Churchill nevezetes figyelmeztetését Sztálinnak. Ez a pompás indítókép lehetővé tette, hogy Churchill eltitkolja, milyen veszélyesen sokat veszített tekintélyéből 1941-1942 folyamán, és – bármilyen hihetetlen is ez ma – azt is, hogy ugyanekkor Cripps tűnt Churchill legígéretesebb utódjának. Ha figyelembe vesszük Oroszország támogatásának elsöprő népszerűségét, akkor különösen veszélyesnek látszik Cripps és a szovjet ellenállás szoros kapcsolata. Ugyanekkor a háborús kabinetben belül még Churchill legközelebbi munkatársai, Lord Beaverbrook és Anthony Eden is elégedetlenek voltak a háború irányításával.²⁰ Churchill II. világháború-történetének hiányosságaira további leleplező fényt vet, ha megvizsgáljuk az erről a fordulópontról írott tendenciózus és gyakran a lényegtől eltérő beszámolóját.

17. Az ellenzék szerepét szinte szemtelenül lefitymálja: J. M. Lee: *The Churchill Coalition*, 1940-1945. Hamden, Conn., 1980.

18. Alistair Coke: *General Eisenhower on the Military Churchill*. New York, 1970. 17., 40.

19. Klasszikus példák találhatók: Brian Gardiner: 1942 Political Prey. in: *Churchill in Power. As Seen by his Contemporaries*. Boston, 1970. 141. skk. és Gerald Pawle: *Churchill and his Critics*. in: *The War and Coloner Warden*. Based on the Recollections of Commander C. R. Thompson, Personal Assistant to the Prime Minister, 1940-1945. London, 1963. 176 skk.

20. Winston S. Churchill: *The Second World War*. London, 1949-52. III. 316., 319-323.; P. Addison: *The Road to 1945. British Politics and the Second World War*. London, 1975. VII. fejezet.

Churchill ugyan úgy mutatja be Sztálinnak küldött figyelmeztetését, mintha az mérőföldkő lett volna a nagy szövetség kialakulásához vezető úton, a valóságban azonban ez kivételes lépés volt. 1940 májusában, frissen kinevezett miniszterelnökként Churchill azt az ellenségeséggel határos „visszafogott magatartást” követte a Szovjetunióval szemben, melyet még az 1920-as évek közepén alakítottak ki.²¹ A Ribbentrop-Molotov paktum megkötése csak megerősítette azt a Foreign Office által már amúgy is gondosan ápolta fatalista politikai koncepciót, amely eleve kizárta az Oroszországgal való együttműködést – legalábbis a háború idején. Biztosra vették, hogy a semlegességi egyezmény csak az első lépés a szilárd szövetség kialakításához.²² A brit vezérkari főnökök, akik már a szovjet hadvezetésben végrehajtott 1937–1938-as tisztogatások előtt is elfogadták a Foreign Office véleményét, egyetértettek ezzel.²³ Csak felületesen ugyan, de megvizsgálták a Nagy-Britannia és Oroszország között esetleg bekövetkező hadiállapot stratégiai hatását is. Való igaz, a Szovjetuniót két ízben nem sok választotta el attól, hogy hadba lépjen Nagy-Britannia ellen: előbb a szovjet–finn háború alatt, majd amikor a szövetségesek elhatározták a bakui olajmezők bombázását. Csak Norvégia, Dánia és Franciaország német megszállása vetett véget ezeknek a terveknek, melyek kidolgozásában egyébként Churchill maga is részt vett.²⁴ Az alapötlet átvészelte 1940 viszonyait, sőt Molotov 1940 novemberi berlini látogatása még meg is erősítette azt.²⁵ A brit hírszerzés ezért a „Barbarossa” előkészületeinek bőséges bizonyítékait az érvényes koncepció szerint értelmezte. A szovjet határon történő hatalmas német felvonulást – Churchill későbbi beszámolójával ellentétben – a jövődöbéli német–szovjet tárgyalások német érdekek szerinti befolyásolására tett erőfítogatásként értékelték.²⁶

A szovjet változat evetése alternatív szövetségesek keresésére készítette a britet. Míg Chamberlain a Németországra olasz és spanyol segítséggel és sikeres gazdasági bojkottal mért vereség délibábját kergette, Churchill Dél-Kelet-Európában s különösen a Közel-Keleten nézett szövetségesek után. Churchillnek az

21. A háború előtti angol-szovjet kapcsolatokról lásd: *F. S. Northhedge - Audrey Wells: Britain and Soviet Communism. The Impact of a Revolution.* London, 1982.; *S. White: The Origins of Detente. The Genoa Conference and Soviet-Western Relations, 1921-1922.* Cambridge, 1985.; *G. Grodetsky: The Precarious Truce. Anglo-Soviet Relations, 1924-27.* Cambridge, 1977.; *S. Aster: 1939. The Making of the Second World War.* London, 1973.; *D. Lammers: Fascism, Communism and the Foreign Office, 1937-39.* *Journal of Contemporary History* 6 (1971).
22. Lásd pl.: Public Record Office, F[oreign] O[ffice], 371 24846 N2779/40/38, március 8., 11., és 13. feljegyzések; 24844 N5937/30/38, Sargent memorandum, júl. 17. és Halifax júl. 18. feljegyzés; 24853 N7279/283/38, memorandum, 1940. nov. 24.; 29135 W53/53/50, „Weekly Intelligence Summary”, jan. 15.; 29479 N1316 és 1324/78/38, ápr. 3. feljegyzés; 29481 N2171 és 2466/78/38, máj. 13. és 27. feljegyzés; W[ar] O[ffice], 208/1761 JIC(41)218, 1941. máj. 23.
23. *J. Herndon: British Perceptions of Soviet Military Capability, 1935-39.* Kiadatlan dolgozat.
24. *J. Nevakivi: The Appeal that was Never Made.* London, 1976.; *C. O. Richardson: French Plans for Allied Attack on the Caucasus Oil Fields, January-April 1940.* *French Historical Studies* 7 (1973).
25. FO 371 24853 N7279/283/38 és 29484 N7348/40/38, nov. 24-i és 27-i feljegyzések; WO 208/1757, nov. 18.; CAB[INET OFFICES] 65/10 295(40)3, 1940. nov. 25.
26. *F. H. Hinsley et al.: British Intelligence in the Second World War.* London, 1979. 14. fejezet.

emlékirataiban papírra vetett, túlságosan leegyszerűsítő beállítása szerint háborús céljai a náciizmus megsemmisítésére és a *status quo ante bellum* visszaállítására korlátozódtak. Ez a kulissza azonban eltakarja a miniszterelnök eredendően imperialista törekvéseit, s a háború kínálta remélt lehetőséget Nagy-Britannia hanyatló nemzetközi helyzetének helyreállítására. Ezért az új, kelet-európai hadszíntér belépése nem igényelte automatikusan a nagy stratégiai ártértelekésését. Az orosz frontot legjobb esetben is csak az Anglia elleni inváziót elodázó átmeneti tényezőknek tartották, amely lehetővé teszi a közel-keleti hadműveletek folytatását.²⁷

Churchill-lel ellentétben Cripps a háborút a hazai társadalmi és politikai változások katalizátorának tartotta. Cripps szerint a brit kormánypolitika „pillanatnyilag tökéletesen biztonságos, egyenes hajózás: nyerjük meg a háborút és minden erőfeszítést rendeljünk alá ennek a célnak”. Cripps gyakran kifejtette ellenvéleményét, sőt azzal vádolta a kabinetet, hogy az „az 1914 előtti világban gondolkodik, s elkeseredetten igyekszik ott is maradni, abból a téves feltételezésből kiindulva, hogy lehetséges folyton visszatekintve állandó helyet szerezni a biztonsági szelep mellett”.²⁸ Churchill és Cripps homlokegyenest ellentétes nézetei nemcsak Oroszország és a Nyugat viszonyának dinamikus változásait tükrözték, hanem a brit belpolitikáét is.

Crippset azért nevezték ki moszkvai nagykövetté, hogy Franciaország iszonyú összeomlása után megkíséreljék akadályozni szovjet-német blokk létrejöttét. A kialakuló rendkívüli helyzetben Cripps, a parlament kisebbségi baloldali csoportjának tagja kivételesen fontos pozícióba került: miközben nyílt ellenzékben maradt saját kormányával szemben, ő lett Nagy-Britannia követe az egyetlen olyan európai nagyhatalomnál, amely még megőrizte függetlenségét. Későbbi rivalizálásuk hatására Churchill így mentegeti követválasztását: „Nem voltam tisztában azzal, hogy a szovjet kommunisták még a toryknál és a liberálisoknál is jobban utálják a szélsőbaloldali politikusokat.”²⁹ Végső soron Cripps kinevezését az oroszok kezdeményezték és kényszerítették rá a közönyös minisztertanácsra, amelyet ebben az időben teljesen lekötött a franciaországi háború döntő szakasza.³⁰

Mint maga Cripps is elmondja, az új nagykövet zárva találta a Kreml kapuit. Az elzárkózás a németek provokálásától és a háború keletre helyeződésétől való állandó szovjet félelemnek volt köszönhető. Crippset azonban még ennél is jobban elkeserítette az, hogy saját kormánya alapkoncepcióját sem sikerült meggingatnia.

27. *M. Kitchen*: British Policy towards the Soviet Union during the Second World War. New York, 1986. 3. fejezet. Churchill imperialista elveiről lásd: *Wm. R. Louis*: Imperialism at Bay. Oxford, 1978.

28. Levél Moncktonnak, 1941. jan. 5. és 20. Cripps-iratok, Bodleian Könyvtár, Oxford.

29. *W. Churchill*: Second World War. II. 118. Cripps küldetéséről lásd: *H. Hanak*: Sir Stafford Cripps as British Ambassador in Moscow, May 1940 to June 1941. English Historical Review 370 (1979). A küldetés Churchill-féle félrevezető tállásának általános, kritika nélküli elfogadásáról lásd: *M. P. Schoenfeld*: Sir Winston Churchill. The War Ministry of Winston Churchill. Iowa, 1972. 32. és *P. Brendon*: Winston Churchill. 171-172.

30. A kinevezés furcsa körülményeiről lásd: York Country Library, Halifax-iratok, napló, A.7.8.4. május 17; CAB 65/7 127(40)13, máj. 18; London School of Economics, Dalton-iratok, napló máj. 27 és Beatrice Webb iratai, napló 1940. máj. 20.; *I. M. Majszkij*: Memoirs of a Soviet Ambassador, the War, 1939-1943. London, 1967. 77-83.

Ő minden ellenkező látszattal szemben kitartott amellett, hogy a szovjet–német kapcsolatok ingatag lábakon állnak. Meg volt győződve Oroszország Németországgal való alapvető szembenállásáról, s arról, hogy az oroszok tudatában vannak a közeledő konfliktusnak. Edent és Churchillt azonban hasztalan próbálta meggyőzni arról, hogy a brit kormányzat politikája „szó szerint a németek karjába taszítja Oroszországot”, és hogy ez a koncepció lehetetlenné teszi az angol–szovjet kapcsolatok olyan fokozatos javítását, amely a háború kitörésekor teljes stratégiai együttműködéssé fejleszthető. Ugyanakkor mindent megtett, hogy kikényszerítse az egyetértést a háború politikai következményeiről.³¹

Churchill ugyan igyekszik elhíttetni, hogy Cripps politikai jelentősége nem hazatérése után, 1942-ben nőtt meg, hanem korábban, moszkvai követként szerzett tapasztalatainak és hírnevének köszönhetően. Crippsnek a háború utáni újjáépítésről kifejtett nézetei azonban nemcsak a munkáspárti politikusok számára jelentettek lehetséges közös platformot, hanem a „haladó konzervatívok” formálódó csoportja számára is. Pl. Sir Walter Monckton egyértelműen erősítette Cripps szembeszállását Churchill-lel, midőn a következő politikai tanácsokat adta neki: „Tartok tőle, ha túl sokáig marad jelenlegi, cseppet sem kielégítő helyzetében, az csökkentheti esélyét, hogy egy kicsit később mindnyájunkat vezessen. Az a helyzet, hogy Winstonnak sem megfelelő utódja, sem megfelelő alternatívája nincs. Mára biztos vagyok abban, hogy Ernie Bevin nem megfelelő. Anthony [Eden] túlságosan konvencionálisan gondolkodik ahhoz, hogy nagy vezető válhasson belőle, a többiek között pedig hiába is keresnénk a megfelelő elmét és jellemet ... Nancy Astortól kezdve a legkülönbébb emberekkel vitattam meg az Ön lehetséges vezető szerepét. Szerintem mindnyájuknak tetszett ez a lehetőség.”³²

Mikor 1941 júniusában Crippset konzultációra hazarendelték Angliába, a *The Times* vezércikkben sürgette, hogy „rendkívüli képességeit a hazához közelebb alkalmazzák ... megerősítve ezzel a Munkáspárt képviselőt a nemzet legfelsőbb vezetésében”.³³ Churchill kénytelen volt engedni a nyomásnak, és titkos tanácsosi kinevezéssel, valamint Moszkvából való végleges visszatérése utánra miniszteri bársonyszék ígéretével próbálta megszerezni lojalitását.³⁴

Az Oroszország elleni német támadás után azonban a lappangó ellentét ismét felszínre tört. Ennek háttérében egy olyan belső, angliai politikai átrendeződés állt, amely lehetővé tette, hogy Cripps alapvető elvi politikai kérdésekben nyomást gyakoroljon a kabinetre. Amint láttuk, Churchill karizmatikus vezetői szerepe annak a páratlan képességének volt köszönhető, hogy kétségbeejtő helyzetekben reményt tudott felcsillantani.³⁵ Beszédei általános lelkesedést keltettek a nemzetben, bár azok minisztertársai számára gyakran üres frázisok halmazának tűntek.³⁶ 1940–1941 nehéz feltételei között, mikor Nagy-Britannia a pusztta fennmaradásért küz-

31. FO 371 29497 N159/88/38, távirat Crippstől, jan. 11.; Cripps-iratok, 1941. január 11-i levél Diana lányához.

32. Monckton-iratok, 3. doboz, 1940. szept. 25.

33. *The Times*, 1941. jún. 13.

34. C. Cooke: *The Life of Richard Stafford Cripps*. London, 1957. 271.; E. Estorick: *Stafford [sic!-a fordító] Cripps. A Biography*. London, 1949. 272–273.; Cripps-iratok, napló 1941. június 28.

35. *Herbert Howarth: Behind Winston Churchill's Grand Style. Britain's Prophet of Doom and Defiance. Commentary*, 1951. jún., 550–551.

36. J. Harvey: *The War Diaries of Oliver Harvey, 1941–45*. London, 1978. 21., 32–33. Lásd még a következő feljegyzéseket: FO 371 29489 N467/78/38.

dött, aligha volt lehetséges életképes ellenzék fellépése. Azonban a sorozatos brit vereségek után, a „Barbarossa” előestéjén – amikor a háború vége távolabbinak tűnt, mint valaha – a churchilli vezetésen már repedések kezdtek látszani, melyek Oroszország hadbalépése után tovább mélyültek.

Ekkor, előre nem látható módon, Churchillnek éppen politikai ellenfelei, Clement Attlee és Ernest Bevin siettek segítségére. Fenntartásaik az Oroszországgal való teljes kötelezettség-vállalással szemben abban gyökereztek, hogy a Munkáspárt hagyományosan mindig is törekedett a kommunista mozgalomtól való elhatárolódásra. Attlee az oroszokkal folytatott tárgyalásokon tanusított rendkívül merev magatartásával a saját arculat igényén kívül bizonyítani kívánta: a munkáspárti politikusok is képesek államférfiként viselkedni.³⁷ Legalább ilyen váratlanul szálltak szembe Churchill-lel addigi hűséges minisztertanácsbeli emberei, Eden és Lord Beaverbrook. A konzervatív sajtómágnás Beaverbrook annak idején rendkívüli szervezőkészsége, az amerikai vezető körökhöz fűződő jó kapcsolatai és Churchill személyes barátsága miatt kapta meg a háborús kabinetben a hadiipari miniszter (Ministry of Supply) posztját. Ő azonban saját politikai bázis kiépttésére törekedett. Úgy gondolta, a hadiipari minisztérium ritka jó alkalmat ad arra, hogy – különösen a munkásmozgalom szemében – az oroszoknak nyújtott támogatás apostolaként jelenhessen meg. Figyelembe véve Beaverbrook jókora befolyását a tömegtájékoztatási eszközökre, Churchill nem becsülhette alá annak lehetőségét, hogy Beaverbrook tömegmozgalom vezérévé válhat.³⁸ Eden pedig igyekezett megszabadulni attól, hogy a közvélemény Churchill dédelgetett utódjaként könyvelje el. Edennek, akiről azt tartották, hogy Sztálinnal való 1935-ös találkozója óta az oroszok tiszteletét élvezzi, Oroszország német lerohanása alkalmat szolgáltatott saját pozíciója erősítésére.³⁹ Churchill, aki addig csak marginálisan érdeklődött az orosz kérdés iránt, most attól tartott, hogy Eden túlságosan is elkötelezi Nagy-Britanniát. Ezért a külügyminisztert kikapcsolva áttért a Sztálinnal való személyes levelezésre.⁴⁰ Szűk társaságban Eden ki is fejezte ellenérzését, melyet Churchill „szentimentális és hízelkedő” táviratai keltek benne. Véleménye szerint ezek Sztálint végül is arra a helyes következtetésre fogják vezetni, hogy a „hízelgés nem pótolhatja az agyúkat”.⁴¹

Ez az ellentét valószínűleg sosem került volna felszínre, ha nem esik egybe a közvélemény – ezen belül is elsősorban a Munkáspárt – Szovjetunió iránti rokonszenvének drámai növekedésével. Ebben az időben Oroszországot kritizálni „egyenértékű volt az árulással”.⁴² A Munkáspárt lapja, a *Daily Herald*, amely 1939

37. CAB 65/18 62(41)4,5,6 és jún. 23.; lásd Attlee in *The Times and Daily Herald*, 1941. jún. 25. és B. Jones: *The Russia Complex. The British Labour Party and the Soviet Union*. Manchester, 1977. 74-76.

38. A. J. P. Taylor: *Beaverbrook*. London, 1972. 19. fejezet.

39. E. Barker: *Churchill and Eden*. 20-21., D. Carlton: *Anthony Eden. A Biography*. London, 1981. 168-170.; S. Aster: *Anthony Eden*. London, 1976. 17-19.

40. FO 371 29467 N3607/3/38, Churchill és Eden levélváltásai 1941. júl. 9.; J. Harvey: *War Diaries*. 17-19.

41. J. Harvey: *War Diaries*. 24.

42. D. Hyde: *I Believed*. London, 1950. 126.

augusztusa után és a finn háború alatt minden más napilapnál vadabban támadta az oroszokat, most hat hónapon át lelkesült főcímekben és vezércikkekben dicsőítette a szovjet háborús erőfeszítéseket és áldozatokat. Októberben a Szakszervezeti Kongresszus szokásos évi közgyűlésén lelkes elismerésének adott hangot „az orosz hadsereg és a nép csodálatos képességei és legyőzhetetlen bátorsága” iránt, és támogatásáról biztosította Oroszországot.⁴³ A közvélemény változását elsősorban az Angliát fenyegető közvetlen veszély elmúlása miatt érzett megkönnyebbülésnek tulajdoníthatjuk.

A kialakuló ellenzéki együttműködés hamarosan kifejezetten politikai jelleget öltött, mert fő iránya a brit háborús erőfeszítések – főként a szovjet áldozatokkal összehasonlítva megmutatkozó – elégtelenségének kritizálása lett.⁴⁴ 1941 nyarától állandóan erősödtek a második frontot követelő hangok. A sajtó mind fontosabb szerepet játszott, mivel a teljes koalícióban az egyesült parlament befolyása egyre csökkent. Két lap járt az élen: a Beaverbrook által szerkesztett *Daily Express* azért kritizálta Churchillt, mert késlelteti a második front megnyitását, míg a *Tribune* magára a miniszterelnökre irányította nyilait. Még a *The Times* is megingott hagyományos kormánytámogató szerepében.⁴⁵ Valamennyi lap Oroszország támogatását megakadályozó szovjetellenes előítélettel vádolta a kormányt. A parlamentben azért támadták Churchillt, mert nem távolította el a kabinet „münchenista” szovjetellenes tagjait. Az érvek gyakran egyértelmű politikai támadással párosultak. A baloldali munkáspárti Bevan egészen odáig ment, hogy nyíltan figyelmeztette Churchillt: ha nem sikerül segíteni Oroszországnak, az alsóházban el fogja veszíteni a következő bizalmi szavazást, s a segítségnyújtás kudarca a parlamenten kívüli erőket is változás kikényszerítésére sarkallná.⁴⁶

Churchill világosan látta a működésbe lépett politikai erőket, s tisztában volt a közvélemény változásával is. A szovjet követeléseket közel-keleti stratégiáját veszélyeztető, az erőket megosztó tényezőnek tartotta, de eltitkolta velük szembeni ellenérzését. Híres június 22-i esti beszédében szentesítette a meglepetésszerű német támadás által kikényszerített szövetséget. Előtte a következőket mondta magántitkárának: „Ha Hitler megtámadná a poklot, biztosan lenne legalább néhány jó szavam az ördögről az alsóházban”.⁴⁷ A történészek nagy részét sikerült is félrevezetni, és elhitetni velük, hogy Churchill tényleg feladta életreszóló kommunistaellenességét és „a tőle megszokott lelkesedéssel, elszántsággal és állhatatossággal”⁴⁸ játszotta meg az orosz kártyát.

43. Trades Union Congress, 1941. 245. Lásd még: T. Harrison: Public Opinion about Russia. Political Quaterly, 1941. okt.

44. Lásd pl. a Daily Herald 1941. szept. 23-i vezércikkét; H. J. Laski 1942. ápr. 13-i cikkét a Tribune-ban, s ugyanennek a lapnak az 1942. ápr. 13-i és júl. 5-i vezércikkeit.

45. Brian Gardiner: Churchill in Power. As Seen by his Contemporaries. Boston, 1970. 140-148.

46. Parl. Deb. HC, vol. 370, col. 10, vol. 371 és cols. 1339071. Lásd még: Tribune, 1941. okt. 1.

47. J. Colville, in J. Wheeler-Bennett: Action This Day. Working with Churchill. London, 1968. 89.

48. P. Schoenfeld: The War Ministry of Winston Churchill. 139. Hasonló, túlságosan leegyszerűsítő módon nyilatkozik a moszkvai brit katonai misszió vezetője, Giffard Martel altábornagy: Churchill and Russia. in: C. Eade (ed.): Churchill by His Contemporaries. London, 1953. 202-203.

Churchill orosz politikáját a legerőteljesebben Cripps bírálta. Korábban, mikor Cripps mozgásszabadságát erősen korlátozták körülményei, könnyű volt figyelmen kívül hagyni állásfoglalásait. Most azonban minden tekintet Oroszországra irányult, s Cripps moszkvai táviratai izgalmat keltettek a kabinetben. Churchill már július 6-án rámenősen érvelő üzenetet kapott Crippstől, s ennek tartalma lényegében összefoglalta mindazt, ami nagyköveti megbízása hátralévő idejében meghatározta véleményét. Cripps álláspontja szerint „olyan cselekvésre van szükség, amely bizonyítja, hogy valóban készek vagyunk segíteni, még akkor is, ha az nekünk is kockázatot jelent”. Figyelmeztette Churchillt, hogy korai lenne még biztosra venni Oroszország összeomlását, s erre hivatkozva megtagadni a segítséget. Végso következtetése szerint „minden területen életbevágóan fontos a gyors cselekvés, és feltételezem, Ön is osztja ezen véleményemet”.⁴⁹

Cripps, bár nem kapott választ, továbbra is kitartott bírálata mellett. Július végén Roosevelt bizalmas és befolyásos tanácsadója, Harry Hopkins is átvette Cripps véleményét, amikor rövid látogatást tett Moszkvában. Augusztus közepén a Placentia Bay-i első csúcstalálkozón Hopkins – Churchill nyilvánvaló megütöközése ellenére – támogatta az Oroszországgal való együttműködés gondolatát a harcmezőn, és Oroszország aktív részvételét Európa háború utáni újjáépítésében.⁵⁰ Churchill ekkor már kifejezetten dühös Crippsre, aki „szemtelenységében odáig ment, hogy őt akarja kioktatni arról, mit kell tennie a külpolitikában”.⁵¹ Már Cripps leváltását mérlegelte, azonban ennek várható politikai következményei a visszahívás ellen szóltak. Feltételezte, ha nem veszi be Crippset a kabinetbe, Cripps „pokolian kellemetlenné” válhat. A Foreign Office is „Cripps kijátszásával” vádolta a miniszterelnököt.⁵²

Mire az oroszországi hadjárat a 80. napjához érkezett, Churchill varázsa már hanyatlóban volt. A parlamenti vitában zajosan elmarasztalták a kabinetet, amiért nem támogatja erőteljesen Oroszországot.⁵³ A kabinetben belüli ellentétek és Cripps ellenvéleménye segített Churchillt ráébreszteni, hogy az Oroszország iránti széleskörű spontán rokonszenvet jobb lenne felhasználni, mintsem hagyni, hogy az elsodorja őt. Nyilvános szerepléseiben Churchill sokat emlegette az angol–szovjet együttműködés néhány megvalósult, nem túl jelentős esetét – mint pl. a korlátozott háborút Iránban, a szovjet bányászok kimentését a Spitzbergákról –, s közben természetesen sosem mulasztotta el a szokásos dicsérő szavakat a hősi ellenállásról, miközben az orosz ellenállóképesség iránti jelentős kételyeit persze eltitkolta. Ez a belső ellentmondás Sztálinnal és Cripps-szel váltott üzeneteiben is tükröződik. Egyrészt alaposan kidomborította annak a jelentőségét, hogy beleegyeztek Sztálin megnövelt segélyszállítmány-igényeinek kielégítésébe, másrészt azonban teljesen elzárkózott a közös stratégiának még az elvi megfontolásától is. Nyíltan kifejtette,

49. PREM[IER PAPERS] 3/395/16.

50. G. Grodetzky: Cripp's Mission to Moscow. Cambridge, 1984. 196-202.

51. J. Colville: The Churchillians. London, 1981. 163.

52. J. Harvey: War Diaries. 34-35.

53. B. Jones: The Russia Complex. 4. fejezet.

hogy a közel-keleti brit siker egyaránt elsődleges feltétele Oroszország jövőbeli megsegítésének és Németország végső legyőzésének.⁵⁴

A churchilli politikából kiábrándult Cripps szeptember 5-én hirtelen úgy döntött, visszatér Londonba. Hogy útjának a lehető legnagyobb hatást biztosítsa, magával vitte a moszkvai brit katonai misszió vezetőjét, Noel Mason-Macfarlane altábornagyot is. Cripps hazatérésének híre villámcsapásként érte Churchillt – egy kimerítő parlamenti nap estéjén, amikor éppen az Oroszországgal kapcsolatos álláspont felülvizsgálatát követelő, egyre hangosabb véleményeket kellett leszerelnie. Cripps nyílt kihívását nyilvánvalóan túl kockázatos lett volna figyelmen kívül hagyni, ezért Churchill személyesen fordult hozzá, hosszasan elismételve az európai tehermentesítő támadás ellen szóló technikai érveket. Igyekezett lebeszélni Crippset a merész kezdeményezések támogatásáról, s kigúnyolta az emberfeletti erőfeszítésre buzdító felhívását. Egyetlen békülékeny gesztusként mindössze a korábban egyszer már befért, de csak 1942 tavaszára tervezett anyagi segítséget helyezte ismételten kilátásba. Az oroszoknak addig saját erejükből kell boldogulniuk.⁵⁵ Cripps naplójából világosan kiderül, ekkor már rájött, Churchill azért akarja átlomáshelyén marasztalni, hogy eltávolítsa az útból: „Tegnap este valóban elkésérlített az események menete, s a mód, ahogy itt bánnak velünk ... A katonai missziók vezetőit is beleértve itt már mindenkinek elege van abból, ahogyan a kormány velünk bánik. Úgy tűnik, legtöbbször egyáltalán nem törődnek a véleményünkkel.”⁵⁶

Szeptember 10-én Cripps megismételte: elszánta magát, hogy nem tölt még egy telet Moszkvában, hacsak a kabinet nem foglal el építőbb jellegű álláspontot a háború utáni rendezés kérdésében. Ezt az üzenetét azért küldte, hogy megkímélje Edent a „meglepetéstől és a csalódástól”. Churchill szempontjából a legriasztóbb az üzenet utolsó bekezdésének egy rejtélyes utalása volt, mely szerint Crippset nem annyira egy újabb nehéz és magányos moszkvai tél gondolata késztetné hazatérésre, hanem az angliai politikai élettől való elszigetelődése, különösen ami „a még megoldandó problémákat illeti”.⁵⁷ Még alig indult el a diplomáciai futárposta, mikor Cripps már meg is kapta Eden személyes levelét, melyet Eden valójában Churchill-lel egyeztetve írt. Kettejük eltérő stílusára jellemző módon a levél egyszerre volt lelkendező és elbizonytalanító. Elismerte Cripps odaadását feladata végrehajtásában, de rámutatott, hogy visszahívása „mindenféle félremagyarázásra adhatna okot”, miközben Oroszország gigászi küzdelmét vívja. A levél zárószorai határozatlan időtartamra elvetették a visszarendelés ötletét: „Ön nem akarhat azért visszajönni, hogy aztán ne csináljon semmit. Winston megkért, tu-

54. Parl. Deb. HC, vol. 374. cols. 72-83, 86-89, 105-12, 138-47, 151-6, 1941. szept. 9.; *W. Churchill: Second World War. III.* 407-409.

55. Cripps-iratok, napló szept. 3., 4., 5.; Peggy Appiah (Cripps lánya) levele apjától, 1941. szeptember 5. FO 371 29490 N5105/78/38; távirat Crippsnek, 1941. szeptember 5.; *W. Churchill: Second World War. III.* 409-411. még csak nem is említi Cripps hazatérési szándékát.

56. Cripps-iratok, 1941. szept. 5.

57. FO 371 29490 N5113/78/38, 1941. szept. 7., távirat Crippstől; Cripps-iratok, Cripps Edennek 1941. szept. 10.

dassam, hogy legnagyobb sajnálatára jelenleg nincsen üres hely a kormányban, s a közeli jövőben nem is valószínű, hogy lesz.”⁵⁸

Cripps első reakciója meg nem alkuvó volt: kitartott hazatérési szándéka mellett, függetlenül a frontok helyzetétől és Eden levelének félreérthetetlen hangnemétől. Válasza csak tovább fokozta Londonban a nyugtalanságot: „Egyáltalán nem tartom magamat itt nélkülözhetetlennek! Nem számítok arra, hogy hazatértemkor a kormány alkalmazni kíván, ezért fölösleges a dolgonak ezen része miatt aggódni. Nincsenek kétségeim afelől, hogy rengeteg elfoglaltságot fogok majd találni az alsóházban és másutt... Arra viszont egyáltalán nem vagyok hajlandó, hogy a diplomáciai pálya kedvéért végleg visszavonuljak a brit politikától! Ugy érzem, közeleg az idő, amikor majd aktívan részt kívánok venni ezen a területen, bár nem okvetlenül mint bármilyen kormány tagja vagy alkalmazottja... Konkrétan közölheti Winstonnal: nem várom tőle, hogy bármiféle állást találjon nekem, ez a magatartás távol áll tőlem!”⁵⁹

Crippsnek már korábbi, szeptember 10-i, még viszonylag mérsékelt hangú, „hajtathatatlanságát” bizonyító levele is elég volt a pánikhoz. Oliver Harvey, Eden élesszemű magántitkára így kommentálta ezt naplójában: „Sem a miniszterelnök, sem a kabinet nem akarja, hogy visszajöjjön és az ellenzéki vezér szerepét játssza.” Harvey szerint „Cripps legalább akkora csapás a barátainak (ahogy ezt a Munkáspárt jól tudja), mint az ellenségeinek”. Churchill annak ellenére is ragaszkodott Cripps további száműzéséhez, hogy ekkor már „reménytelen nagykövetnek” tartották, „aki többet árt, mint használ”. Churchill tanácsa nyomán hízelgő választ küldtek Crippsnek, melyben hosszan méltatták a „hatalmas szolgálatot”, melyet azzal tesz, ha a helyzet tisztázódásáig a helyén marad.⁶⁰ Churchill és Cripps elidegenedése Beaverbrook moszkvai látogatásának előestéjén egybeesett a front-helyzet rosszabbodását követő újabb orosz válság kialakulásával.

Moszkvában Beaverbrook látványos sikert ért el, mert jelentős anyagi segítség felkínálásával próbálta rendbehozni az angol–szovjet kapcsolatokat. Az a buzgalom azonban, amellyel ezt a sikert igyekezett otthoni politikai helyzetének megerősítésére kihasználni, elidegenítette tőle Crippset, ugyanakkor elrejtette a tárgyalások során felszínre került jelentős stratégiai véleménykülönbségeket. Ezek az ellentétek azonban nem sokkal Beaverbrook Londonba érkezése után, már október közepén nyilvánvalóvá váltak, mikor a németek gyors, Moszkva irányába való előretörése arra kényszerítette az oroszokat, hogy a kormánysszerveket és a külképviseleteket Kujbisevbe menekítsék. A rohamosan romló körülmények azonnali és közvetlen hatással voltak Cripps helyzetére is. Beaverbrook így magával vitte Londonba Cripps újabb kérését is, hogy hívják haza konzultációra. A levélből világosan kiderült az is, hogy Cripps véleménye számos kérdésben alapvetően eltér a kormányétól. Követelései egybeestek a parlament október 14-i titkos ülésének igényével, ahol az Oroszországnak nyújtandó segélyről volt szó, s ahol olyan befolyásos

58. Cripps-iratok, 1941. szept. 5.

59. CAB 127/64, Cripps Edennek, szept. 14. Lásd még Cripps-iratok, napló 1941. szept. 23.

60. Cripps-iratok, Eden Crippsnek, 1941. szept. 18.; J. Harvey: War Diaries. 43.

képviselők adták elő és támogatták a közvélemény túlfűtött követelését az Oroszországnak nyújtandó jelentős támogatásról, mint Philip Noel-Baker és Josia Wetgwood.⁶¹ A kabinetben eluralkodó politikai nyugtalanság és a szovjet ügy támogatásának Beaverbrook moszkvai látogatását követő jelentős növekedése miatt Churchill „elszánta magát, hogy a helyén tartsa őt”. Az Oroszországról folytatott parlamenti vita napján Eden az orosz fronton kialakult súlyos helyzetet használta fel arra, hogy meggyőzze Crippset: „hazatérése elkerülhetetlenül a legkülönbözőbb félreértésekre adna okot”. Ugyanakkor megígérte, hogy „ha és amikor” a harctéri helyzet stabilizálódik, felülvizsgálja a kérdést.⁶² Ilyen körülmények között Crippsnek nem maradt más választása, mint belenyugodni a megváltoztathatatlanba.

Nem sokkal később azonban, amikor Beaverbrook küldetésének eredménytelensége nyilvánvalóvá vált, Cripps újra támadott. Úgy tűnt, a moszkvai konferencia igazolta félelmét, miszerint az oroszok meg vannak győződve arról, hogy Nagy-Britannia „csak kényelmesen hátradőlve szemléli a helyzetet”. Figyelmeztette Churchillt, hogy „ezt a meggyőződésüket kizárólag igazi cselekvéssel lehet meggingatni”. Végső konklúziója szerint Oroszország csak akkor vészelteti át a válságot, ha legalább egy brit hadtestet vezényelnek a front északi vagy déli szakaszára. Ez a javaslat magától értetődően a Líbiában régóta esedékes offenzíva újabb elhalasztását jelentette volna, ami pedig Churchill tervei között abszolút elsőséget élvezett. Eden, aki remekül értett ahhoz, hogyan hárítsa el magától a kellemetlen döntéseket, végül engedett Churchillnek, aki viszont elhatározta, hogy véget vet a Crippstől érkező bírálatozónak. Churchillt ebbe az irányba befolyásolta Beaverbrook hasonló hangvételű belpolitikai hadjárata is.⁶³ Október 25-én Churchill röviden, de határozottan elutasította Cripps érveit. Ragaszkodott ahhoz, hogy az Iránban állomásozó szovjet hadosztályok feladata „megvédeni saját országukat”, és hogy brit csapatok esetleges kaukázusi állomásoztatása csak az észak-iráni utánpótlási vonalak túlterhelését eredményezné.⁶⁴

Crippset cseppet sem hatotta meg a miniszterelnök levele. Válaszának már az első sorai kétségbevonták Churchill érvelését: „Amikor sürgős szükség van serkentőszerre, egy vagy két csepp is sokat számít, akár vödörről, akár pohárról legyen szó.”⁶⁵ A Beaverbrook által okozott károk jóvátételére adott gyakorlati tanácsoknál is fontosabb a táviratot záró félreérthetetlen szemrehányás: „Ha szövetségesek vagyunk, amint Ön azt be is jelentette, egészen biztosan nem elég, ha egyszerűen azt mondjuk, nem tudunk csapatokat küldeni a segítségükre, hanem legalábbis alkalmat kéne adnunk a kérdés megvitatására.” A távirat nyers hangja pontosan tükrözi Cripps elszántságát, hogy elutasító válasz esetén kész „lemondani és hazatérni, hogy a lehető legtöbb kellemetlenséget okozhassa”.⁶⁶ Cripps távirata

61. Parl. Deb. HC, vol. 374, cols. 1940-1996.

62. J. Harvey: War Diaries. 51.; CAB 127/64.

63. FO 371 29471 N6548/3/38, Cripps és Macfarlane táviratai, okt. 23. és Eden feljegyzése, 1941. okt. 26.

64. FO 371 29469 N5585/3/38

65. FO 371 29471 N6538/3/38; Cripps-iratok, napló 1941. okt. 27.

66. FO 371 29492 N6230/78/38, távirat Crippstől.

egybeesett Majszkij október 27-i, a hosszútávú stratégia összehangolására vonatkozó kérésével. Crippshez hasonlóan a szovjet követ is kifejtette Edennek, hogy „óriási politikai jelentősége van annak, hogy az oroszok oldalán és területén” brit csapatok harcoljanak.⁶⁷

A kabinetben belül ekkor volt a legnagyobb a kisegítő hadműveletért kifejtett nyomás, amely azonban a hatalmi harcoktól sem volt mentes. Paternális befolyását kihasználva Churchill számíthatott még Eden támogatására – egy bensőséges vacsora, Eden régi, hadügyminisztériumbeli dicsőségének felemlgetése és egy válonvergetés: „A fiamnak tekintelek, ... én sem keresztezem a te utadat, te sem az enyémet.” Mikor úgy látszott, hogy Beaverbrook aláaknázza Eden pozícióját, Churchill ezzel tudta megnyerni Edent: „Kész vagyok késhegyig menő harcot folytatni ellene.”⁶⁸ Beaverbrook vagy Cripps semlegesítése azonban jóval kifinomultabb eszközöket követelt. Hogy megőrizze a kabinet egységét és szavahihetőségét, Churchill a megbékítés eszközához folyamodott: a haditermelés megszervezését kizárólagos jogkörrel Beaverbrookra bízva, az ő javaslatait választotta Cripps helyett ezekben a kérdésekben, s Beaverbrook Moszkvában tett ígéreteinek többségét is támogatta.⁶⁹

Október 27-én a Minisztertanács és a Védelmi Bizottság megvitatta Cripps és Churchill üzenetváltását. Beaverbrook csak bágyadtan állt ellen, így Churchillnek a kabinetet sikerült meggyőznie a csapatok Kaukázusba küldésének haszontalan-ságáról.⁷⁰ A Védelmi Bizottságban, addigi fellegrvárában azonban Churchill nem várt ellenállásba ütközött. A katonai vezetők mind ez ideig a Közel-Keletet tartották az egyetlen olyan hadszíntérnek, ahol egy sikeres offenzíva stratégiai eredményeket hozhat. Cripps táviratainak és Majszkij ismételt kéréseinek hatására azonban Eden most röviden úgy foglalta össze véleményüket, hogy a Kaukázus lehetne „Oroszország legjobb védelmi vonala”. Sir John Dill tábornok, a birodalmi vezérkar főnöke hozzászólásában – mely hatyúdálának bizonyult – váratlanul két, akkor a Közel-Keleten állomásozó hadosztály átcsoportosítását javasolta, vagy mélyen a Kaukázusba, vagy Iránba, a védelmi vonalak megerősítésére. A bizottság leszavazta Churchill ellenvetését, a vezérkari főnökök pedig nekiláttak az előzetes tervek előkészítésének.⁷¹

Ez a Churchill stratégiája és hadvezetése elleni, Crippstól származó kihívás volt az első jele a miniszterelnök hatalmi helyzete megingásának. Churchillnek azonban esze ágában sem volt alávetnie magát a többségi döntésnek. Felmérve a Crippsben megtestesülő, egyre erősödő fenyegetést, Churchill először is sietve megválaszolta a nagykövet kihívó levelét. Célja persze messze nem az volt, amit emlékirataiban állít: „Támogatni nagykövetünket számtalan megpróbáltatása és nehézsége közepette, és segíteni magányos, sziszifuszi feladatában.” Az üzenet lényege kétségtelenül Cripps azon kötelességére való hivatkozás, hogy „megpró-

67. CAB 65/20, Eden Crippsnek, 1941. okt. 31.

68. J. Harvey: War Diaries. 50., 55-56.

69. House of Lords Archives, Beaverbrook-iratok, D 338, levélváltás Edennel.

70. CAB 65/23 106(41)7, 8.

71. CAB 69/2 DO(41)69, 27; CAB 79/55 COS(41)34 és Churchill 1941. okt. 28-i feljegyzése.

bálatása idején ott maradjon azzal a néppel". A miniszterelnök ezt még némi burkolt fenyegetéssel is megtoldotta: „Remélem, sosem kényszerülök arra, hogy nyilvánosan vitassam meg ezt az ügyet.” Cripps azonban ekkor már elvesztette türelmét. Véleménye szerint Churchill távirata „a legkevésbé sem segített senkinek, s kétségtelenül méltatlan volt küldőjéhez”. Az üzenet „felháborító és oda nem illő”, s ami még rosszabb, erősen emlékeztet az 1939-es tárgyalások brit alapállására. Cripps így írt feleségének: „Ha a legutóbbi táviratból sem sül ki semmi, lehet, hogy személyesen hozom vissza a levelet.”⁷²

Cripps Churchillhez intézett távirata pontosan mutatja felháborodásának mértékét, ami egyébként a keleti háború kezdete óta egyfolytában csak növekedett. Fő érvével ismét csak Churchill stratégiájába marva kifejti: „A kormány, Hitler nagy hasznára, továbbra is két, egymáshoz szinte alig kapcsolódó háborút vív, egyetlen, közös tervre alapozott háború helyett.” Az új körülmények dacára az oroszokat még mindig „bizalom nélkül és alsóbbrendűként kezelik, nem pedig bizalmas szövetségesként”. Cripps megismételte, hogy a stratégia magasszintű egyeztetésére van szükség, valamiféle támogatásra a „szárazföldi fronton” és közös alapok lefektetésére „az európai békéről”. Egy következő táviratában azzal fenyegetőzött, hogy „ilyen körülmények között lehetetlen folytatni munkáját”. Miután Cripps táviratát desiffrálták, Harvey – aki addig Eden kétségtelen befolyása alatt Crippset közönséges bajkeverőnek tartotta – elismerte, hogy az üzenet „alaposan végiggondolt, bár kissé keserű”. Churchill felismerve, hogy ez a távirat milyen veszélyeket hordoz a stratégiáról folyó heves belpolitikai vita közepette, az Edennel és Beaverbrookkal folytatandó megbeszélés utánra halasztotta a döntést.⁷³ Hogy megakadályozza Cripps és Beaverbrook lehetséges szövetségét, szemrehányást tett az utóbbinak, amiért nem sikerült kielégítő módon megmagyaráznia, miért nem képesek a brik tehermentesítő hadműveletekre. Churchillt az aggasztotta, hogy Beaverbrook ügyetlensége Cripps malmára hajtotta a vizet, aki „nyilvánvalóan gyűjti az anyagot ellenünk”.⁷⁴

Ebből a viharos időszakból származik Churchill saját verziója híres, Sztálinhoz intézett figyelmeztetéséről. A döntő lökést Beaverbrook emlékirata adta, amely szerint Sztálin a moszkvai konferencián panaszkodott, hogy senki sem figyelmeztette a Barbarossa tervre. Churchill Beaverbrookhoz intézett válaszfeljegyzésében Cripps „pimaszsága” miatti vádakban tör ki, amiért a nagykövet áprilisban visszatartotta a figyelmeztető üzenetet. Az egész eseményről szólva Churchill Cripps „nagy felelősségét” hangsúlyozza, amiért „önfejú, kártékony módon kezelte ezt az ügyet”.⁷⁵ Ennek a késői dühnek persze nem sok köze volt magához a figyelmeztetéshez, viszont jól mutatta a későbbi összeütközéseket és keserves vitákat. Az 1941-es őszi válság már előrevetíti a nagy szövetség lényegéről később folytatott vitákat,

72. Cripps-iratok, napló 1941. okt. 30. *W. Churchill: Second World War. III.* 420. nem is említi epés levelezésüket.

73. FO 371 239471 N6548/3/38, 1941. okt. 30.; *J. Harvey: War Diaries.* 59.

74. Beaverbrook-iratok, D 93, Churchill Edennek és Beaverbrooknak, 1941. nov. 1.

75. PREM 3 403/7, Churchill Beaverbrooknak 1941. október 14.

s Churchill és Cripps 1942-es hatalmi harcát. Churchill emlékiratai ezért anakronisztikusan vetítenek vissza valamit egy korábbi, teljesen eltérő helyzetbe.⁷⁶

Churchill további lépéseket is tett tekintélye helyreállítására. Mindenekelőtt elszánta magát, hogy megakadályozza akár egyetlen hadosztálynak az orosz frontra küldését. A történészek figyelmét mind ez idáig elkerülte, hogy miként érte el Churchill Dill tábornok régen esedékes lemondását és saját bizalmas tanácsadója, Alan Brooke vezérkari főnökké történő kinevezését. November végére Churchill erőfeszítései meghozták gyümölcsüket: a vezérkari főnökök újjászervezett tanácsa elismerte, hogy miután az Oroszországnak nyújtandó segítség „rendkívül kényes politikai kérdéseket vet föl, a végső döntés joga kizárólag a miniszterelnöké lehet”.⁷⁷

Beaverbrook pillanatnyi háttérbe szorulása kiváló lehetőséget jelentett Edennek, hogy visszaszerezze befolyását a külügyek irányításában. Ekkorra már általánosan elfogadott véleménnyé vált, hogy Eden egyetlen lehetősége a szövetségi viszony szilárd alapokra helyezésére egy újabb jószolgálati út helyett csak a szilárd tények tárgyalására szorítkozó moszkvai út lehet. Churchill azonban továbbra is ragaszkodott saját stratégiájához. Edent megkerülve, közvetlenül levelezett Sztálinnal, akiben kétséget sem hagyott az Edenre kényszerített korlátokról. Így aztán Eden kénytelen volt látogatását „puhatolózó tárgyalásoknak” tekinteni, és kihasználni a Washingtonnal való konzultációk szükségességét, hogy „fékezhesse azokat az orosz javaslatokat, amelyek kellemetlen következményekkel járhattak”.⁷⁸ Amint várható volt, Eden a határok és a stratégiai együttműködés problémáival találta szemben magát. A kezdeti szívélyes légkört gyorsan felváltotta az elkeseredettség és szembenállás. Az intenzív tárgyalások végül holtpontra jutottak, de a feleket semmire sem kötelező záróközlemény és a Kremlben rendezett, hivalkodó pompájú búcsúfogadás jó propagandaanyagot szolgáltatott Sztálinnak a belső morál emeléséhez, s a németekkel szemben látványosan demonstrálta az egységet. Eden a maga részéről igyekezett londoni politikai tőkét kovácsolni az ügyből.⁷⁹

Egy hajszálnyi remény ugyan még maradt a kapcsolatok javítására, mert Eden megígérte Sztálinnak, hogy igyekszik rávenni a brit kabinetet egy politikai egyezmény megkötésére. Az időpont rendkívül alkalmasnak látszott erre. Churchill népszerűsége alaposan megfogyatkozott a megsemmisítő távol-keleti vereségek miatt. Churchill és Eden kapcsolatát még feszültebbé tette a miniszterelnök Pearl Harbor utáni hirtelen washingtoni látogatása, amely Eden véleménye szerint „teljesen eltereli a figyelmet moszkvai látogatásomról”.⁸⁰ Végül Cripps is csak ráébredt, hogy „Winston sokkal inkább szeretne engem Moszkvában tartani, mint eddig gondoltam”. Cripps most azon morfondírozott, hogy vajon Monckton váratlan

76. PREM 3 403/7, Churchill Beaverbrooknak 1941. október 14.

77. CAB 84/37 JO(41)1016, 1941. nov. 29. Nem sokkal később már maga Alan Brooke is osztotta a nézetet, hogy Nagy-Britannia elveszti a háborút, „hacsak nem vezetjük egészen másképpen és nem harcolunk nagyobb elszántsággal”. *A Bryant: The Turn of the Tide*. London, 1957. 276.

78. FO 371 29472 N6835 és 6839/3/38, 1941. nov. 20., 21., 24. és 26. feljegyzések.

79. CAB 66/20 WP(42)8, konferenciajelentés, 1942. jan. 5.; *A. Eden: The Eden Memoirs. The Reconing*. London, 1965. 285-303.

80. *J. Harvey: War Diaries*. 70-72.

kairói kinevezése, melyet annak kujbisevi látogatása alatt hoztak nyilvánosságra, nem „kísérlet volt-e arra, hogy eltávolítsák Angliából – Winston kedvelt módszere szerint, melyet akkor alkalmazott, ha olyasvalakivel került szembe, aki valamelyest is független”.⁸¹

1942. január 23-án végül mégiscsak engedélyezték Cripps hazatérését. A közvélemény Churchill egy évvel korábbi „legszebb órájához” („finest hour”) hasonló módon fogadta. Cripps elveinek s a kabineten kívüli és belüli haladó konzervatívok elveinek hasonlósága rendkívül komolyan fenyegette Churchillt. Ehhez járult ráadásul az Oroszország iránti lelkesedés konzervatív körökben való váratlan felerősödése. Eden, aki Moszkvában közelebb került Crippshez, most mindent elkövetett, hogy helyet szerezzen neki a kabinetben, bár a jövevény sokat rontott Eden addig magától értetődő „trónörökös” helyzetén. Egy 1942 áprilisi közvéleménykutatás adatai szerint, ha Churchill-lel valami történt volna, a megkérdezettek 34%-a Crippset, 37%-a Edent szeretne volna látni a miniszterelnöki székben, míg Attlee és Bevin messze lemaradt a maga 2–2%-ával. Különös, bár nagyon jellemző módon maga Eden is engedett a nyomásnak, s elfogadta „az egyenlőség feltételezését”. Amint Harvey-nak ekkoriban mondta: „egészen elégedett lennék, ha Cripps kerülne a 10-es szám alá, én pedig védelmi miniszterként intézném a háborús ügyeket”.⁸² [„a 10-es szám alá” = Downing St. 10., a mindenkori miniszterelnök lakhelye – A szerk.] Attlee természetesen tisztában volt azzal, hogy Cripps veszélyezteti az ő munkaspárti vezető szerepét a kabinetben belül, azonban nem sikerült megakadályoznia Cripps bekerülését a háborús kabinetbe.⁸³

Eközben a Washingtonból visszatért Churchill a bírálókat kereszttűzébe került. A Prince of Wales és a Repulse hadihajók 1941 decemberi elsüllyesztése s a Maláj-földön elszenvedett vereség újabb olaj volt a tűzre. Január második hetében a Munkaspárt többsége Churchill javasolt rádióbeszéde ellen szavazott. Churchill még saját erősségében, a Védelmi Bizottságban is úgy érezte, hogy „a toryk többsége is utálja őt; mindent megtett már, amit tehetett, és már boldogan beadná a derekát, mert egy újabb alsóházi »veszekedés« már túlmenne az emberi tűrőképesség határán”.⁸⁴

Churchill ismét bevetette teljes parlamenti és szónoki eszköztárát. Bizalmi szavazásra kényszerítette a Házat, és éppen akkor hallgattatta el ellenzékét, amikor az a leglármásabb volt.⁸⁵ Két nappal Londonba érkezésük után, s még a parlamenti vita előtt sietve meghívta Crippset és feleségét Chequersbe, a miniszterelnök vidéki házába, ahol felkínálta Crippsnek a Hadigazdasági Minisztériumot (Ministry of Supply). Mint Churchill – nyilvánvaló megkönnyebbüléssel – megjegyzi, a gyors javaslat nem maradt eredmény nélkül, mert Cripps tartózkodott a vita során.

81. Cripps-iratok, napló 1941. nov. 30.

82. J. Harvey: War Diaries. 70-72.

83. K. Harris: Attlee. London, 1982. 206.

84. CAB 69 4(42), 1942. jan. 21. Lásd még A. Eden: The Reckoning. 318., M. Gilbert: The Road to Victory. 62., Lord Moran: Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. Boston, 1966. 286. és Cadogan: Diary. 438.

85. M. Nicolson: Diaries. 207.; R. R. James: Chips, the Diaries of Sir Henry Channon. London, 1967. 319.

Mindazonáltal Cripps visszautasította a miniszteri bársonyszéket, mert az nem járt együtt háborús kabineti tagsággal, és jelentőségét még tovább csökkentette, hogy Churchill Beaverbrookot szándékozott megbízni a haditermelés általános irányításával.⁸⁶ Cripps ezen kívül a Minisztertanácsban még jelenlévő „megbékéltetők” eltávolításához kötötte belépését. Churchill azonban elutasította ezeket a feltételeket, mert – amint Edennek megmagyarázta – inkább választ „kezelhetetlen különök helyett engedelmes pártonkívküliekből álló kabinetet”.⁸⁷ Közben a kormány presztízse újabb mélypontra ért, mert a japánok a Maláj-félsziget sikeres elfoglalása után február 16-án Szingapurt is bevették s hatvanezer brit katonát ejtettek foglyul, valamint Auchinlecknek sem sikerült döntést kicsikarnia Lsbiában. Újabb csepp volt a keserű pohárban a Scharnhorst és a Gneisenau német csatacirkálók fényes nappal végrehajtott, sikeres La Manche csatornai áttörése honi bázisaik felé.

Nagyon is nyilvánvalóan tér nyílt valamiféle új erőket mozgósító brit vezetés számára. Cripps február 6-án választókerületében, Bristolban elmondott, széles nyilvánosságot kapott beszédében bírálta a kormány Oroszországgal szembeni magatartását és általában a háború irányítását. Ezt két nappal később a rendkívül népszerű „Utóirat” rádióbeszéd követte, mely világos és egyszerű fogalmazásával, a nehéz helyzet beismerésével s újabb áldozatok kérésével nyerte meg a hallgatókat. (Mindezek a jó tulajdonságok később majd Cripps puritán pénzügyminiszteri tevékenységében teljesednek ki.) Crippsnek ezt a beszédét Churchill Dunkerque utáni, izzó hangú beszédeihez hasonlították.⁸⁸ Amint később maga Cripps is megjegyezte, Churchill két dologtól tartott: „(1) a sajtótól, és (2) attól, hogy valaki népszerűbb rádiószónok lesz, mint ő”.⁸⁹ Ekkor már Churchill tisztelői is észrevették, hogy a nemzet kezd kicsúszni a miniszterelnök kezéből. Nicolson bevallotta naplójának: „attól félek, a közvélemény változása megfosztja Winstont legendájától”. „Tegnap esti rádióbeszéde nem tetszett az embereknek. Az ország túlságosan ideges és ingerlékeny ahhoz, hogy szép frázisokkal ki lehessen fizetni.”⁹⁰

Churchill végül engedett a nyomásnak, bár ez a lépése rendkívül ravasz és kiszámított volt. Az első menetet Cripps nyerte meg, amikor február 23-án lord pecsétörként meghívták a háborús kabinetbe, ahonnan ugyanakkor – kívánsága szerint – azonnali hatállyal eltávolították David Margessont és J. T. C. Moore-Brabazont, akiknek közül volt a „megbékítés”-hez. Cripps Beaverbrookkal szembeni közismert ellenérzése kétségtelenül hozzájárult ahhoz is, hogy Churchill az

86. *W. Churchill: Second World War. IV. 63-64.*

87. Beatrice Webb iratai, napló 1942. jan. 27., febr. 3., *C. H. King: With Malice towards None. A War Diary by Cecil H. King. London, 1970. 176., 189-190.; E. Estorick: Cripps. 295.*

88. *S. Orwell - I. Angus (ed.): The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell. II. My Country Right or Left 1940-1943. Hamondsworth, 1970. 240-241.; E. Estorick: Cripps. 290-299.*

89. *C. H. King: A War Diary. 190. Churchill dühödte reagálását a beszédre lásd: W. Churchill: Second World War. IV. 169.*

90. *M. Nicolson: Diaries. 211. Az amerikaiak világosan látták az ellenzék méretét és jelentőségét. Lásd: Hyde Park NY Roosevelt-iratok, PSF 52. Harriman, Beaverbrook FDR-nek márc. 7. PSF 154: Great Britain, Hopkins feljegyzése, márc. 11., Hopkins-iratok, 308: Harriman Hopkinsnak, 1942. márc. 7.*

Attlee-vel – Sztálin Eden által közvetített követelései fölött – folytatott vita során olyan helyzetbe hozta Beaverbrookot, hogy annak a lemondáson kívül nem maradt más választása. A szovjet stratégiai és politikai követelésekről indítandó minisztertanácsai vita előestéjén Churchill nyilvánvalóan jónak látta megelőzni Beaverbrook, Cripps és Eden befolyásos szövetségének kialakulását. Beaverbrook lemondása egy füst alatt eldöntötte a Beaverbrook és Bevin közti, a munkaerő irányításáról kialakult baljós vitát is. Emlékirataiban azonban Churchill Beaverbrook lemondásának elfogadását szívesebben indokolja annak „idegösszeomlásával”.⁹¹

Bár Crippsről ekkor már nyíltan mint leendő miniszterelnökről beszéltek, s ezt a kabinet is tényként fogadta el, ő maga mintha utolsóként vette volna észre a kínálkozó lehetőséget. Noha Oroszországban fokozatosan ráébredt Churchill-lel szembeni ellentéte éleződésére és saját növekvő népszerűségére, Cripps nyilvánvalóan nem mérte fel a pillanat kínálta lehetőséget a maga teljes mélységében. Ahelyett, hogy a politikai színpad főszereplői között képzelte volna el magát, inkább valamiféle radikális szerepet fontolgatott. Lényegében „a háborús célok nagy döntőbírája” és a hagyományos, háttérbe húzódó „független ellenzéki” választása között ingadozott, s ez utóbbi esetben a tervgazdálkodás és „a profit-termelés megszüntetése” mellett kötelezte volna el magát.⁹²

Churchill – váratlan húzással – Cripps javára lemondott az alsóházi kormánytöbbség vezetéséről. Talán eszébe jutottak Eden korábbi látnoki szavai, hogy Cripps a parlamentben biztosan le fogja járni magát.⁹³ Cripps új feladatköre ráadásul magában foglalta a kabinet álláspontjának képviseletét az alsóházban, ami egyrészt bizonyos fokú lojalitásra kényszerítette, másrészt meglehetősen időigényes feladat volt. Ezen a poszton Crippsnek komoly hátrányt jelentett a politikai támogatók hiánya, mert – mint M. Nicolson megjegyzi naplójában – a sikerhez itt nem volt elég „a tehetség, a becsületesség vagy a bölcsesség, hanem »félelmetesnek« kellett lenni, ehhez pedig tudni kell szavazatot szerezni a folyosón”. Az biztos, hogy Cripps nem erre a posztra született. Röpké mézeshetek után a Házat irritálni kezdte a képviselőkkel szemben használt „iskolamesteri hangja” és távolléteik folytonos számonkérése. Mint Herbert Morrison megjegyzi, Churchill „ügyesen változtatott feladatkört”.⁹⁴

Cripps március közepi, közismerten sikertelen indiai küldetése teljes egészében saját ötlete volt. A beleivódott Oroszország iránti lelkesedés táplálta önbizalmát, pedig indiai útjának eleve alig volt esélye a sikerre. Ebben az esetben nem vádolhatjuk Churchillt Cripps helyzetének szándékos gyöngöttésével, mivel nem szor-

91. PREM 3 20/53, Churchill Beaverbrooknak 1942. febr. 10. *A. J. P. Taylor*: Beaverbrook. 508-518.; *J. Harvey*: War Diaries. 97.; *W. Churchill*: Second World War. IV. 66.

92. Webb-iratok, napló 1942. jan. 26.; *S. Kor*: Conversations in the Kremlin and Dispatches from Russia. London, 1963. 186.; *V. Assarasson*: I Skuggan av Stalin. Stockholm, 1963. 97. Cripps elszalasztott lehetőségéről lásd: *P. Addison*: The Road to 1945. 190., 196.

93. FO 371 29471 N6750/3/38, 1941. nov. 20. és 21.; *J. Harvey*: War Diaries. 65.

94. *M. Nicolson*: Diaries and Letters, 1939-1945. London, 1954. 227.; *H. S. Morrison*: Memoirs. An Autobiography. London, 1960. 216-217.; *H. Macmillan*: The Blast of War 1929-1945. London, 1967. 181-183.

galmazta ezt az utat. Churchill jóhiszeműségében azonban okkal kételkedhetünk, ha figyelembe vesszük, hogy saját fenntartásai ellenére milyen készséggel fogadta el Cripps ajánkozását az útra, hogyan igyekezett aláásni Cripps helyzetét, míg az Indiában tartózkodott, és milyen nagy nyomást gyakorolt a kabinetre, hogy az Cripps távozása után megváltoztassa véleményét. Amilyen ravasz volt, észre kellett vegye az ellenzék erősödését a Minisztertanácsban belül. Eden éppen ekkor határozta el, hogy Cripps visszatérésekor „frontális támadást kell indítani”. Churchillnek egyébként is kapóra jött, hogy Crippset távol lehetett tartani, és figyelmét egy megoldhatatlan problémára sikerült irányítani akkor, amikor komolyan fontolgatták Eden javaslatát a Baltikum szovjet bekebelezésének elfogadásáról. Cripps indiai kudarca nem okozott ugyan azonnali hanyatlást népszerűségében, de radikális és baloldali körökben érzékelhető visszatetszést keltett.⁹⁵

Cripps viszont éppen Indiából való hazatérése után kezdte teljes egészében kifejteni a háború utáni újjáépítésre vonatkozó terveit, melyeket „radikálisan és meg nem alkuvóan szocialistának” és a háború időtartamára kötött belpolitikai fegyverszünettel összeegyeztethetetlennek tartottak.⁹⁶ E tervek ereje éppen pártok fölötti jellegükben rejlett, amint azt haladó konzervatív körökben elért figyelemreméltó népszerűségük is mutatja. Churchill azonban Cripps meghirdetett elveinél jobban aggasztotta Cripps azon törekvése, hogy a háború vezetésében hatékonyabb és tudományosabb irányt kívánt megvalósítani. Cripps 1942 nyarán síkra szállt egy Hadi Tervezési Igazgatóság létrehozásáért, ezzel kívánván helyettesíteni a mindenható Védelmi Minisztériumot, amely Churchill fő eszköze volt a kabinet megkerülésére és a stratégia csaknem teljesen önálló meghatározására. Cripps beleártotta magát a harcoló csapatok parancsnokainak kinevezésébe és más hasonló ügyekbe is.⁹⁷

Tobruk 1942. június 20-i eleste után a Cripps által megfogalmazott kihívás különös súlyt kapott. 1942 júliusában a bizalmatlanságról folytatott vita egybeesett El Alamein és Szevasztopol elestével. Churchillt téves stratégiával és a háború hibás irányításával vádolták. A baloldali munkáspárti Aneurin Bevan durván kijelentette, hogy „a miniszterelnök vitát vita után nyer, miközben csatát csata után veszít el”. „Az ország kezdi azt vallani, hogy a miniszterelnök a vitákat vívja úgy, mint a háborút, s a háborút úgy, mintha az lenne a vita.” Churchill ugyan 475:25 arányban megnyerte a szavazást, de pozíciójának romlása nyilvánvaló volt.⁹⁸ Cripps azonban csak akkor mutatott némi hajlandóságot támogatók gyűjtésére, mikor a kormány összeomlani látszott, s még ekkor is arra számított, hogy őt megelőzve először Eden lesz a miniszterelnök.⁹⁹

95. R. J. Moore: Churchill, Cripps, and India, Oxford, 1979. 63-83., 122-132., M. Nicolson: Diaries. 223.; J. Harvey: War Diaries. 106., 114.

96. M. Nicolson: Diaries, 225.

97. Feltáró elemzést ad: P. Addison: The Road to 1945. 206-209. Lásd még: Reginald W. Thompson: Generalissimo Churchill. London, 1973. 180-181. Az amerikai hírszerző szolgálatok éberen figyelték a brit belpolitika fejleményeit is, lásd: National Archives, RG 218, CCS 350.05, 6-28-42, Donovan feljegyz. (OSS) to JCS, 1942. jún. 28.

98. M. Gilbert: Road to Victory. 135-141.

99. C. H. King: A War Diary. 182.

Eközben Cripps tartós kapcsolata a vajmi kevés eredményt felmutatni tudó kormánnyal fokozatosan megváltoztatta politikai helyzetét. George Orwell találóan így írt erről: „Nem tudok szabadulni attól a meggyőződéstől, hogy Cripps már az ő emberük. Persze nem pénzzel, vagy valami hasonlóval szerezték meg, sőt nem is hízélgéssel és a hatalom érzésével, mert ezek iránt ő valószínűleg érzéketlen. Egyszerűen elég volt ehhez a felelősség, ami automatikusan óvatossá teszi az embert.”¹⁰⁰

Mindez nem kerülte el magának Crippsnek a figyelmét sem, aki őszre már hajlott a lemondásra. Amint feleségének kifejtette, számára alapvetően az volt a fontos, hogy a kabinettel való együttműködése során „ne kenődjön össze annyira szurokkal, hogy az később sosem olvadjon le”.¹⁰¹ Cripps ekkor már nyíltan kritizálta Churchill stratégiai elveit és vezetési módszereit. Szeptember 21-én így figyelmeztette a miniszterelnököt: „Véleményem szerint az ügyek irányításának jelenlegi módja nem kielégítő, s túlságosan is a »máról holnapra élés« az alapja. A háborús kabinet elsietve, sokszor a szükséges információk nélkül dönt stratégiai kérdésekben, s gyakran a többi eseménytől elszigetelten szemléli azokat... Úgy gondolom, ilyen körülmények között helytelen úgy beállítani, hogy a háborús kabinet viseli a hadvezetés felelősségét, mivel nincs abban a helyzetben, hogy megfelelően teljesítse az ezzel járó kötelezettségeket”.¹⁰²

Októberben azonban Cripps lemondása súlyos bajt okozott volna Churchillnek. Ezért aztán Crippset rábeszélést, hogy lemondását halassa az Észak-Afrikában tervezett angol–amerikai partraszállás utánra. A hónap végén Montgomery el-alameini győzelme viszont annyira megerősítette Churchill önbizalmát, hogy az ekkor már ingadozó Cripps-szel végrehajttatta a beígért lemondást. Ezután azonnal felajánlotta neki a repülőgépgyártási miniszter teljes embert kívánó, de a háborús kabinetben kívüli posztját. Churchill emlékiratából világosan kiderül, milyen szándékok vezették, amikor Crippset erre a miniszteri székre irányította. Mint kifejti, egy „fennkölt elvekkel bíró rendkívüli intellektusnak” a hivatali robot nélküli miniszterség „erős, de veszélyes kísértést jelenthet”. Cripps energiáit ezért „gyakorlatibb természetű cél szolgálatába kellett állítani”. Ahogy MacMillan sokkal világosabban megfogalmazta, Crippset „a háború hátra lévő részére biztonságosan bezárták nagy erőfeszítést igénylő hivatalába”.¹⁰³

Churchill magyarázata Crippsnek Moszkvából való hazatérése utáni jelentős politikai emelkedésére szinte kiált a valódi motívumok megvizsgálásáért. Az önmagáról kialakított rettenthetetlen hadúri képnek megfelelően Churchill vajmi kevés teret szentel a Cripps-szel folytatott politikai vitáknak, különösen a Cripps visszatérését megelőző nyolc hónap folyamán. Egyetlen szó sem esik arról, milyen egyértelműen megértette, mekkora veszélyt jelenthet, ha a visszatérő Cripps kampányt indít az Oroszországgal való szövetségért és általában a hadicélok miatt.

100. G. Orwell: *My Country Right or Left*. 486.

101. C. H. King: *A War Diary*. 182.

102. Cripps-iratok, Emlékeztető Churchillnek, 1942. szept. 21.

103. W. Churchill: *Second World War*. IV. 202-203. és MacMillan: *The Blast of War*. 183.

Ezzel szemben azt állítja, hogy a moszkvai élet nyomorúsága és az Angliával való rossz kapcsolattartási lehetőség késztették Crippset hazahívásának kérésére. Majd szándékosan a valóságosnál kisebbnek állítja be Cripps kihívásának jelentőségét, azt sugallván, hogy nagyköveti küldetése révén szerzett, meg nem érdemelt népszerűsége miatt „néhányan a szélsőbaloldarról lehetséges miniszterelnököknek kezdték tekinteni”. Cripps sietős beléptetését a kabinetbe azzal magyarázza, hogy mint az egyik hadianyaggyár vezérigazgatóhelyettese már jóval korábban bizonyította képességeit, s hogy ő „személyesen kedvelte”.¹⁰⁴

Mint az eddigiekből is kiderül, Churchill és a kabinet világosan látta: megérték a körülmények az új, erőteljes vezetésre, különösen a hazai fronton. Felvethetjük persze, hogy ha Churchill kiegyensúlyozottabb módon bánik ilyen mesterien ellenfeleivel, ahelyett, hogy egyszerűen eltitkolja az oroszországi német támadás utáni politikai nyugtalanságot, az csak még jobban aláhúzza volna tagadhatatlan politikai zsenialitását. Cripps és Churchill politikai konfrontációja egyre erősödött Cripps nagyköveti megbízatása idején. Moszkvai eredményei példátlan lehetőséget kínáltak Crippsnek. Nyilvánvaló a paradoxon: Churchill azzal, hogy Crippset a zsákutcának tartott a moszkvai nagykövetség elfogadására bírta, majd később kikényszerítette huzamos távollétét, épp az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna. Cripps személyes pályájának összefonódása a sokat emlegetett orosz ellenállással, amellyel kapcsolatban a kormánynak vajmi kevés dicsekednivalója akadt, végül is Churchill egész háborús miniszterelnökségének legmélyebb válságát okozta. Egyértelmű, hogy a kihívás nem kizárólag a szélsőbaloldaltól származott, amint azt Churchill szeretné elhítni olvasóival. Az akkori ellenfelek között ott találjuk egyébként legbizalmasabb társait, nevezetesen Edent is. Valójában korábbi baloldali társai szemében Cripps talán még veszített is népszerűségéből, mikor a kormány szolgálatába lépett, s valójában, sőt néha sommásan vélekedett Oroszországról. A baloldal szerint Cripps magatartása ekkoriban pontosan megegyezett a haladó konzervatívokéval.¹⁰⁵

Nem maradt titokban, hogy Cripps olyan nemzeti vezetőként kívánt színre lépni, aki majd eltakarítja a háború romjait, s lefekteti egy új, megreformált társadalom alapjait. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy Churchill helyett nem lehet megfelelő vezetőt találni a háború időtartamára. Azt is mondhatnánk, hogy a lehetőség Cripp számára nyilvánvalóan korán jött el. A megfigyelők nem értették, hogy Cripps látszólag miért „értékeli alá Churchill persztízsveszteségét, s nem fogja föl annak szinte elkerülhetetlenül szükséges távozását”. Még 1942 augusztusában is úgy tűnt, hogy Crippset „teljesen leköti a háború utáni újjáépítés, nem annyira azért, ahogyan az a jelenlegi politikát befolyásolja, hanem azért, mert biztos benne, hogy akkor majd ő lesz a miniszterelnök, s már most azon gondolkodik, hogy akkor majd mit fog tenni”.¹⁰⁶ Végül is Crippsnek majdnem egy évtizedbe tellett, míg újra hasonló helyzetbe került, de addigra már halálos

104. *W. Churchill: Second World War. IV. 202-203.*

105. London School of Economics, Pritt-iratok, 1/3 doboz, jan. 15. napló és kommentár Cripps be szédéhez, 1942. febr. 18.

106. *C. H. King: A War Diary. 176-177.; G. Orwell: My Country Right or Left. 244.*

beteg volt. Churchill arra használta fel Cripps jellegezetes, a valóságtól elrugaszkodott, naív helyzetértékelését – amit csak tovább súlyosbított szenvedélyes precizitása a ráerőltetett feladat megoldásában, miközben számtalan, hatáskörén kívüleső kérdésbe is beleütötte az orrát –, hogy eltávolítsa Crippset a politikai színtérről s egycsapásra megfossza a Moszkvában elért jelentős sikertől. Egyenlőtlen összecsapásukban – amint arra Churchill még moszkvai nagykövetsége alatt figyelmeztette is – Cripps volt az eredendő vesztes.¹⁰⁷ A háború utáni belpolitikai és nemzetközi rendezésre vonatkozó előérzetei azonban az eljövendő események legvilágosabb és legkorábbi jóslatát szolgáltatták.¹⁰⁸

Fordította: Molnár György

107. FO 371 29471 N6575/3/38, 1941. nov. 15.

108. Churchill „jövőbelátó képességének” hiányáról: *Carl Burckhardt: On Reading Churchill's Memoirs. Measure. A Critical Journal* II(4) (1951).

KÖBLÖS JÓZSEF

**Külföldi javadalmak a középkor végi
magyar egyházi társadalom középrétegében**

„Bármely néven nevezendő egyházi javadalmakat sem szabad külső és idegen nemzetbeliek részére adományozni. ...Amely idegen emberek másoktól, s nem a királyi felségtől, vagy nem azoktól szereznek maguknak egyházi javadalmakat, akiknek az országban bármely egyházi javadalomra nézve eddiglen élvezett kegyúri joguk van, ...mindazokat, ha rajta kaphatók, mint az ország szabadságának nyilvános háborfítóit, együtt és egyenként vízbe kell fullasztani.” — hangzanak a drákói szigort sugárzó mondatok az 1495. évi országgyűlés határozatainak sorában.¹ Ennek olvastán méltán merülhet fel bennünk, hogy eme kemény szavak a 15. század végén minden külföldit elriasztottak attól, hogy Magyarországon próbáljanak egyházi javadalomhoz jutni. A konstanzi zsinat régebben annyit vitatott, ma azonban már bizonyítottan létezett konkordátuma valóban egyszer s mindenkorra véget vetett annak a 16. században dívó gyakorlatnak, hogy tömegesen érkeztek hazánkba külföldi klerikusok, akik pápai bullák felmutatásával igényelték maguknak a pápai rezervációkkal lefoglalt javadalmakat. A „bullások” korszaka tehát leáldozott, a 15. század elejétől már minden egyházi javadalom felett a király rendelkezett, még ha ez formailag úgy is nézett ki, hogy a király jelöltjeit a pápa ellentmondás nélkül megerősítette². De ez valóban azt jelentette, hogy egyházi társadalmunkból egy csapásra eltűnt a külföldi elem, és királyaink „egyházi káderpolitikája” következetesen a hazai klerikusok „nemzeti érdekeit” tartotta szem előtt? Erre a kérdésre keres választ a jelen tanulmány a magyarországi káptalanok tagságának vizsgálatára támaszkodva.

A törvénycikk itt nem idézett részei a rendelkezéssel kapcsolatos „nemzeti konszenzus” létét eléggé feltűnően megkérdőjelezi, mivel ezt a határozatot az országgyűlés világi résztvevői hozták, az egyháziak tiltakozásukat jelentették be. Ez persze nem azt jelenti, hogy a főpapság újra a pápai befolyás erősödését kívánta volna, nyilván az a tény eredményezte az egyöntetű tiltakozást, hogy egyházi személyekkel kapcsolatban helyeztek kilátásba ilyen jellegű büntetést. Emellett az is egyértelmű, hogy a büntetés csak azokat sújtotta volna, akik nem a királytól

1. 1495: 30-31. tc. CJH 580.

2. A konkordátum létéről folytatott viták ismertetése: *Mályusz E.* 5-7., a kinevezés formája: uo.

vagy más kegyúrtól szereztek javadalmukat, tehát akik pápai oklevél felmutatásával akartak javadalomhoz jutni, vagyis – hazai szóhasználattal – a bullásokat³. De mi a helyzet a király vagy a magánkegyúr által kinevezett külföldiekkel?

Az 1495. évi törvények a király által kinevezettekről azt mondják, hogy akik már ilyen javadalmakat kaptak, azokat fel kell szólítani az itt-tartózkodásra, vagy ha ezt nem tennék meg, „a királyi felségnek szabadságában álljon azoknak a javadalmait az ország jól érdemesült lakosainak részére adományozni”⁴, a magánkegyurakra pedig az vonatkozik, hogy „azokat a javadalmakat, amelyekre nézve őket ez a kegyúri jog megilleti, az ország lakosainak, de nem idegeneknek szabadon adományozhassák”⁵. Hasonló rendelkezéseket törvényeink között számos esetben találunk az 1440-es évektől kezdve egészen Mohácsig. 1444-ben például azt is kimondják, hogy a már külföldieknek adományozott javadalmakat is vissza kell venni tőlük; ugyanakkor azt is rögtön kikötik, hogy ez az erdélyi püspökre nem vonatkozik.⁶ 1445-ben a megüresedett egyházi javadalmak mielőbb történő betöltéséről szóló rendelkezésben szerepel, hogy a betöltendő javak birtokosai nem lehetnek külföldiek.⁷ Egyházi és világi tisztségek külföldiekkel való betöltése ellen foglalnak állást 1498-ban, 1504-ben és 1525-ben⁸, csak egyháziakkal kapcsolatban ismétlik meg mindezt 1526-ban⁹, 1495-ben és 1500-ban pedig az egyháziaknak tiltják meg, hogy vikáriussá vagy bármely más egyházi tisztségbe külföldit válasszanak.¹⁰

Már pusztán az a tény, hogy az országgyűlések ennyiszor foglalkoznak ezzel a kérdéssel, felkelti azt a gyanút, hogy a rendelkezések – finoman fogalmazva – nem minden esetben mentek át a gyakorlatba. Ilyen előzmények után érdemes megvizsgálni egyházi testületekre lebontva, vajon voltak-e külföldi származású tagjaik, s ha igen, mekkora volt súlyuk a hazai egyházi társadalom körében.

A vizsgálatokat ezen tanulmányban az egyházi középrétegre korlátozom, és adataimat ama fölmérésből veszem, mely a budai, székesfehérvári, győri és pozsonyi káptalan 1458 és 1526 közti tagságának szociográfiai vizsgálatát célozza. A külföldi kanonokokra vonatkozó érdekesebb adatokat tanulmányom főszövegében, a többi a végén található adattárban ismertetem.

A felvetődő kérdésre egyértelműen igenlő a válasz: a négy káptalannak ebben a korszakban összesen 36 külföldi származású tagja van (névsoruk az 1., számuk és százalékarányuk egyes káptalanokra lebontva a 2. táblázatban szerepel). Kétségtelenül ez a létszám az össztagsághoz képest csekély (átlagosan 7%), súlyuk

3. Ellenük már a konstanzi konkordátum előtt is hoznak törvényt 1397-ben, majd a konkordátumot követően 1440-ben és 1447-ben is. 1472-ben részletezés helyett a javadalmak adományozásánál pusztán annyit említene, hogy az ország régi szokása alapján kell történniük. *Knauz Nándor*: Az 1397. évi országgyűlés végzeménye. Magyar Történelmi Társ., 1857. 191-242. 230; 1440:4. tc. Decreta 313. 1447:33. tc. Decreta 369. 1472:11. tc. *M. G. Kovachich*: Sylloge I. 217.

4. 1495:30. tc. CJH 580.

5. 1495:31. tc. CJH 580.

6. 1444:32. tc. Decreta 333.

7. 1445:14. tc. Decreta 345.

8. 1498:26. tc. CJH 609. 1504:10. tc. CJH 677., 679. 1525:2. tc. CJH 829.

9. 1526:21. tc. CJH 847.

10. 1495:32. tc. CJH 580. 1500:35. tc. CJH 663.

azonban ennél feltétlenül nagyobb: az egyetlen budai személy, Statilius János préposti javadalmat élvez (korszakunkban itt összesen 9 préposztól tudok), Fehérvárott a négy külföldi közül 2 prépost és 1 örkanonok (az összesen 7-7 prépost és örkanonok között), a győri 7 külföldi közül is egy prépost (rajta kívül még 6 préposztól tudok). Pozsonyban is két prépost külföldi a négy közül, itt különben is meglepően magas a külföldiek számaránya (29%). Ez nyilván a városnak a nyugati határhoz való közelségével, a polgárság németajkúságával magyarázható. Külföldieket vonzó tényező Mátyás alatt az itteni egyetem is, melynek szerepére később részletesebben kitérek.

A vizsgált személyek nemzeti hovatartozásáról részletes ismertetést a 3. táblázat ad. Elsősorban a pozsonyi káptalannak köszönhetően az osztrákok vezetnek (15 fő). Győrben bajor többség van, míg Fehérvárra a sokszínűség jellemző.

Második megközelítésben a külföldi személyek itteni tevékenységét, életpályájuk típusait vizsgálom, amivel szorosan összefügg javadalomszerzésük módja is.

Mint köztudott, a káptalani javadalmak adományozása a többi egyházi beneficiumhoz hasonlóan a vizsgált korszakban főkegyúri jogából eredően egyértelműen a királyt illeti¹¹, aki ezt az adományozó oklevélben ki is hangsúlyozza a szokásos formulával: „*ad canonicatum et prebendam in ecclesia t. ...auctoritate juris patronatus nostri, quod in ecclesia t. [vel sic:] quod generaliter in omnibus ecclesiis regni nostri more predecessorum nostrorum regum Hungarie habere dinoscimur, duximus nominandum, eligendum et presentandum, immo eligimus, nominamus et presentamus presencium per vigorem.*”¹² Korszakunkban már általánosnak mondható a gyakorlat, hogy a király kegyúri jogát világi vagy egyházi személynek adományozza, általában élete tartamára szólóan¹³. Próbáltam feltérképezni az általam vizsgált négy testületre vonatkozóan, mikor kinek a kezében van a kegyúri jog, ebből következően a döntő szó a külföldi származású kanonokok kinevezésénél is.

A budai káptalan esetében két adatom van arra nézve, hogy a prépost kapta meg az összes javadalomra vonatkozóan a kegyúri jogot. Az egyik Mátyás kancelláriájának formuláskönyvéből való¹⁴, ebből következően nevek és dátumok sajnos nem szerepelnek benne, Bónis a benne található okleveleket 1458 és 1487 közé keltezi¹⁵. Ezek alapján Karai László (esetleg Szatmári Ferenc) prépost lehetett a kedvezményezett¹⁶. A másik adat konkrétabb: 1500-ban Losonci Zsigmond prépost nyeri el ugyanezt a kegyet¹⁷. A kérdés azonban eme káptalan esetében kevésbé izgató, mert egyetlen külföldinket, Statilius János prépostot nyilván a király nevezte ki.

11. Mátyusz E. 114-115.

12. M. G. Kovachich: *Formulae* 522, 546. *Fraknoi V.*: Oklevéltár 70-71.

13. Mátyusz E. 117.

14. M. G. Kovachich: *Formulae* 522.

15. Bónis György: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967. 225-260. 246-247.

16. Karai László 1468-1487 között budai prépost. Sza'mári Ferenc 1489-1497 között budai prépost. Adattár, Buda 50, 100.

17. *Fraknoi V.*: Oklevéltár 63. Oklevéltár a ... Bánffy család történetéhez. Kiadja Varjú Elemér, Iványi Béla. II. 1458-1526. Bp. 1928. 369.

Fehérvárral kapcsolatban szintén fennmaradt egy, a prépost javára szóló adománylevél a fenti formuláskönyvben,¹⁸ ami Bónis keltezése alapján Bodó Miklósról, vagy még nagyobb valószínűséggel Kálmáncsehi Domonkosra vonatkozik.¹⁹ Emellett még Beriszló Péter préposztrol tudható, hogy valamikor megkapta a kegyúri jogot, mert erre egyértelműen hivatkozik egy oklevélben, mely révén fehérvári kanonikátust adományoz Kalondai István mesternek.²⁰ Az itteni külföldiek közül Gilibert és Beriszló préposztokat nyilván a király nevezte ki, Trevisói Simon kanonikátusánál ugyan az elnyerés éve bizonytalan, de feltételezhetően ő is kormányzó vagy királyi kegy révén, a főkegyúri jog érvényesítésével jutott hozzá, tekintettel a Hunyadi Jánossal és V. Lászlóval való jó kapcsolatára, az 1440-50-es évekből pedig nincs adat arra, hogy a prépost kezében lett volna a kegyúri jog.²¹ Rasman Vitus Kálmáncsehi prépostsága alatt lett őrkanonok, amennyiben a kegyúri jog az ő kezében van, formailag ő nevezte ki, ha nem, a király, de az előző esetben is csak királyi közbenjárással tudom elképzelni a javadalomszerzést. Vitus ugyanis Miksa császár udvari papja, Kálmáncsehiről pedig egyáltalán nem feltételezhető Miksa iránti szimpátia. Gondoljunk csak arra, mi történt Fehérvárott 1490-ben, miután Miksa elfoglalta a várost: a prépostot szabályos ostrommal füstölte ki a káptalani egyház tornyából, ahová az egyház kincseivel bemenekült, majd ugyan szabad elvonulást kapott a kincsekkel együtt, de prépostságától Miksa megfosztotta, és helyére egy bizonyos Pollheim Bernátot nevezett ki.²² Nyilván a székhelyére frissiben visszatért prépost legfeljebb királyának nyomására nevezte ki őrkanonokká elűzőjének udvari papját.

Sajnos Győrrel kapcsolatban semmi konkrét támpontom nincs. Feltételezhető, hogy egyik-másik győri püspök megkapta a kegyúri jogot a káptalani helyek betöltésére vonatkozóan, hisz mind Nagylucsei, mind a Bakócok, mind Gosztonyi János kedvelt személyek voltak a királyi udvarban, de erre vonatkozó adataim nincsenek.

Annál több van viszont a pozsonyi káptalannal kapcsolatban. 1479-ben a kegyúri jog már biztosan Schomberg prépost kezében van. Ekkor ugyanis tiltakozik Mátyás királynál, amiért az Hausleitenti Prechtel Farkast és Garsi Greimel Jánost kinevezte pozsonyi kanonokká, hiszen ez az ő joga. Mátyás nem sokkal később vissza is vonja kinevezéseit.²³ Hogy a prépostnak mennyire nem a király jelöltjei, hanem pusztán a kinevezés ténye ellen volt kifogása, azt az is jól mutatja, hogy mindkét személy nem sokkal később már pozsonyi kanonokként tűnik fel, nyilván Schomberg juttatta nekik a javadalmat.²⁴ Halála után Mátyás Sánkfalvi Antalt nevezi ki pré-

18. Ugyanaz a szöveg két helyen is. *M. G. Kovachich*: *Formulae* 522, 546.

19. Bodó Miklós 1444-1474 között fehérvári prépost. Kálmáncsehi Domonkos 1474-1495 között fehérvári prépost. Adattár, Fehérvár 12, 60.

20. 1507. december 21. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 262039.

21. Hunyadiával való kapcsolatait ismertetem a főszerző utáni adattárban.

22. *Juhász József*: *Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában. Székesfehérvári Szemle*, 1936. 1-12. 8. *Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre*: *Székesfehérvár*. Bp. 1966. 17.

23. *Zumbur* 846.

24. Hausleitenti Prechtel Farkas 1479-1480 között pozsonyi kanonok. Garsi Greimel János 1481(?) - 1490 között pozsonyi kanonok. Adattár, Pozsony 23, 17.

posttá²⁵, aki valamikor szintén megkapja a kegyúri jogot, ennek bizonyítéka, hogy 1494-ben ő adományoz kanonikátust Somorjai Péternek²⁶. Utóda, Sánkfalvi Zele Miklós azonban e jogot nem kapja meg, mert ezt 1500-tól bizonyíthatóan Bakóc Tamás esztergomi érsek gyakorolja²⁷. Miklós prépost csak annyi kedvezményben részesül, hogy az érsek egyszeri alkalommal, 1508-ban neki adományozza az oklevél keltétől számítva első és harmadik alkalommal megüresedett pozsonyi javadalom betöltésének lehetőségét²⁸. Bakóc aztán nem sokkal a következő prépost, Balbus Jeromos kinevezése után továbbadományozza neki a királytól kapott kegyúri jogot²⁹, aki ezt feltehetőleg az országból való távozásáig gyakorolja is. Ezután ismét az esztergomi érsek kezében van a kinevezési jog: 1523-ban Szatmári György³⁰, 1526-ban Szalkai László³¹ gyakorolja.

A kegyúri jog gyakorlása természetesen azt még nem feltétlenül mutatja meg, ki a tényleges pártfogó, támogató vagy közbenjáró. Ezt minden egyes külföldi javadalmas esetében külön-külön próbáltam felderíteni, sajnos sokszor azonban nem sikerült feltételezéseknél tovább jutni.

A következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a vizsgált személyek esetében milyen életpálya-típusok különböztethetők meg.

Miután a javadalomhoz jutás módját, a javadalom típusát, az esetleges egyetemi tanulmányokat, a végzett tevékenység jellegét és a káptalani székhelyen tartózkodás tényét közös táblázatba foglaltam (4. sz. táblázat), szinte automatikusan kínálkozott a tipizálás.

A bejutás módja alapján két alaptípus jelentkezett: a külső és belső kapcsolatok útja.

Külső kapcsolat alatt értem valamely, a káptalantól független személy ajánlását, támogatását vagy éppen közvetlen juttatói szerepét a javadalom elnyerésénél. Külföldi javadalmasaink esetében ezen a típuson belül is két fő út mutatkozik: a királyi kegy és az egyházi kapcsolatok útja.

A királyi kegy is három módon jelentkezhet. Az első kapcsolódik a legközelebbi a király személyéhez illetve a királyi családhoz, nevezzük közvetlen királyi kegynek. Ilyen módon jut fehérvári prépostsághoz Gilibert de Gozon. Apja, Jean de Gozon de Melac francia nemes, aki feleségével együtt Anne de Foix, II. Ulászló király neje kíséretében jön Magyarországra. Pierre és Francois nevű fiaik Franciaországban maradnak, Gilibert és Anne velük jön, itt pedig születik még egy gyermekük: Emeric³². Jean a királynéi jövedelmek kezelője lesz³³, Gilibert

25. Zumbur 837-838.

26. 1494. június 24. DF 228113.

27. 1500. május 18-án Szászkezdí Jakabnak, október 17-én pedig Pókaházi Póka Péternek ad pozsonyi kanonikátust. DF 276148, 228411.

28. 1508. július 15. DF 276149.

29. 1515. február 10. DF 249063.

30. Május 18-án Schelbinger Gáspárt nevezi ki kanonokká. DF 228273.

31. Január 8-án Krajnai Jakabnak adományozza az első megüresedő pozsonyi javadalmat. DF 228272.

32. J. Larigaut 382-383.

33. Knopf Lajos: Anna királyné, II. Ulászló neje. Századok, 1895. 689-709. 709. Főgel J.: Ulászló 38.

nevű fiát, aki 1504-ben mindössze 13 éves, nyilván Anna közbenjárására nevezi ki a király fehérvári prépostnak³⁴. Nincsenek arra nézve adataink, hogy eme ki-nevezés ellen bárki is felemelte volna szavát, akár Gilibert kiskorúságára, akár külföldi származására hivatkozva. Az 1506. év azonban tragikus fordulatot hoz Gilibert számára: júliusban meghal a fő támogató, Anna királyné, és még ebben az évben mindkét szülője is³⁵. Támaszainak elvesztével helyzete a fehérvári prépostságban nyilván megrendül, Franciaországban élő gyámja megteszi az első lépéseket Gilibert esetleges hazaköltöztetésére, Louis de Gozon pedig Rómába utazik, hogy kijárja Gilibert megerősítését a prépostságban. Ez a törekvés kudarccal végződött: 1507-ben már Beriszló Péter a prépost, a gyám pedig valamikor 1510 és 1513 között hazaviszi Gilibertet és Emericet Franciaországba, míg Anne Magyarországban marad. Gilibert élete hátralévő éveit Lauzerteben éli le, 1524-ben először, majd 1533-ban másodszor is megnősül. Ezután a forrásokban nyoma vész³⁶.

Gilibert esetében tehát a királyi kegy közvetlenül, közbenjárók nélkül érvényesül. A javadalom igen előkelő, az illetőtől semmilyen egyházi vagy állami tevékenységet nem várnak még el, nem jelentkezik kíváncsisággal az egyetemi tanulmányok szintjéről sem, nyilván nem is kell a káptalan székhelyén tartózkodni.

Két esetben feltételezhető, hogy a király külföldi uralkodó kérésére, közbenjárására vagy az iránta tanúsított jóindulat kifejezésekként, kedveskedésből juttat javadalmat. Rasman Vitus mint Miksa udvari papja nyilván annak ajánlására királyi adományból nyerte fehérvári örkanonikátusát, avagy legalábbis Ulászló nyomatékos javaslatára, ha a kegyúri jog Kálmáncsehi kezében volt, mert a prépost jóindulatát, mint már ezt korábban kifejtettem, ez esetben igen nehéz feltételezni³⁷. Regensburgi Vogel György is valószínűleg III. Frigyes támogatásának köszönheti győri prépostságát, mivel azt közvetlenül Győr 1443-tól 1447-ig tartó osztrák megszállása után kapta.³⁸ Talán ez az országos politikához képest csekély engedmény is azt a célt szolgálta, hogy a magyar államvezetés Frigyes iránti jóindulatát bizonyítsa. Az ilyen úton szerzett javadalom szintén előkelő, viselőik egyetemre járt emberek³⁹,

34. Elődjét, Thurzó Zsigmondot utoljára 1503. július 13-án címezik fehérvári prépostnak, augusztus 3-án választott nyitrai püspök. Gilibert káptalani kiadványokban először 1504. január 18-án tűnik fel, utolsó említése 1505. május 18. Utóda, Beriszló Péter először 1507. február 2-án fordul elő fehérvári prépostként. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 21178, 21197, 21240-2, 49523, 21665.; *Károly J. II.* 138. és *Károly J. – Nyírák S.* 121. nem is tud Gilibert prépostságáról.

35. *J. Larigaut* 373-385. Gilibert szülei végrendekeznek is haláluk előtt, ebben mindketten fehérvári prépostnak címezik Gilibertet. Jean végrendelete: 1506. február 1. Archives du Chateau du Vigau I. B. 1/3. Isabelle végrendelete: 1506. augusztus 14. Archives Departementales de Tarn-et-Garonne. Liasse 7. No. 2. A két, Franciaországban található végrendelet fényképmásolatának rendelkezésemre bocsátását *Kubinyi András*nak köszönöm.

36. *J. Larigaut* 388-394. Lauzerte Tarn-et-Garonne-beli helység Moissac közelében. Ritters Statistisches Lexikon von *Johann Penzler*. I-II. Leipzig-Wien, 1910. 38.

37. Lásd a 4. oldalon.

38. Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. *Fehér Ipoly*. Bp. 1874. 497. *Lengyel Alfréd*: A középkori Győr. Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr, 1971. 79-109. 94-95.

39. Rasman Vitus 1474-ben iratkozik be a bécsi egyetemre, Regensburgi pedig ugyanoda 1431-ben. MUW II/1. 142. I/1. 174.

ami pedig a székhelyen tartózkodást illeti, Vitusról egyértelműen tudható, hogy nem volt szinte soha Fehérvárott⁴⁰. Regensburgira ilyen jellegű adataink – 1452. évi bolognai tartózkodását leszámítva⁴¹ – nincsenek.

A királyi kegy jelentkezésének harmadik lehetősége valamely udvari szolgálat javadalommal történő fizetése vagy jutalmazása. Leggyakrabban ez valamilyen politikai tevékenységet jelent, általában diplomáciai szolgálatot. A külföldiek esetében nyilvánvalóan előny az idegen nyelv/ek/ ismerete és a jó kapcsolatok hazájuk politikusaival. A külső kapcsolatokkal javadalomhoz jutók esetében ez a legtipikusabb tevékenység (36%). Általában valamely rokoni kapcsolat (Beriszló Péter esetében a hazai grabarjai Beriszló nemesi család, Statilius János esetében pedig Beriszló Péter) vagy egy befolyásos ismerős (Trevisói Simonnal a ferrarai egyetemen megismert Janus Pannonius, Balbus Jeromosnál Jan Šlechta, Ulászló csehországi titkára és Bohuslav Hasišteinsky z Lobkovic, a híres cseh humanista) indítja el őket pályájukon. Ez a kapcsolat sokszor egy főúri vagy főpapi udvarba irányítja őket (Beriszló így kerül Váradi Péter kalocsai érsek udvarába, majd valószínűleg Bakóc védőszárnyai alá, Statilius mint rokon lesz Beriszló veszprémi püspök helynöke, Balbus pedig így lesz tagja Szatmári György humanista körének, Szatmári mellett titkári funkciót is vállalva), majd ez lesz az a közeg, mely továbbsegíti őket a királyi udvarba (Beriszló és Statilius királyi titkárok, Balbus szintén titkár és a királyi gyermekek nevelője, Schomberg kancelláriai jegyző lesz). Miután a király megismeri személyes képességeiket, diplomáciai feladatokat bíz rájuk, ezzel párhuzamosan nyerik el tőle általam vizsgált egyházi javadalmukat is. Az ő javadalmaik is az előkelőbbek közé tartoznak, legtöbbjük már előtte is élvez kisebb javadalmakat, és ha továbblépnek egy előkelőbb javadalomba, az már általában valamely püspökség (Statilius erdélyi, Beriszló veszprémi, Balbus gurki püspök lett). Az egyetemjárás nem feltétlenül elvárt tényező, bár Balbus és Trevisói magas fokozatot is szerez. Ezen javadalmak viselői állami szolgálatuk végzése miatt szinte soha nem tartózkodnak a káptalan székhelyén.

A király körüli szolgálat lehet más jellegű is. Hausleitenti Prechtel Farkas mint udvari pap kap Mátyástól pozsonyi kanonikátust⁴², a két híres budai iskolamester, Laai Rohrbeck Pongrác és Villachi Tobriacher Ulrik esetében pedig szintén feltételezhető, hogy a királyi jóindulat juttatja őket pozsonyi kanonikátushoz majd plébánossághoz is. Laai például a királlyal olyan szoros ismeretségben volt, hogy 1483-ban, mikor Mátyás Bécs ostromára készült, a bécsi egyetem rektora, Briccius Cilliensis őt kérte fel közbenjárásra a bécsi egyetem érdekében⁴³. Ezek az országos ügyek szempontjából már kevésbé fontos szolgálatok kisebb javadalmakat hoznak magukkal, s viselőik – amint forrásaink mutatják – a káptalan székhelyére is költöznek.

40. Javadalmától való megfosztásakor az indoklásban szerepel: „...nunquam vel raro resideat...”. DL 82165-6.

41. Veress E.: Olasz 41.

42. „... Wolfgango Prechtel de Hawsleytn capellano regio, clerico Pathaviensis dyocesis ...” DF 228116.

43. Knauz N.: Buda 70-71.

A király kegye mellett az egyházi szolgálat az a másik lehetséges külső út, amely javadalomszerzést tesz lehetővé. Három alfaját is láthatjuk.

Az első Zergardis Fülöpé. A sienai születésű klerikus 1503 körül Isvalies Péter pápai legátus ügyhallgatójaként jár Magyarországon⁴⁴, később Rómában, a pápai udvarban él és dolgozik, amint erre 1509-ből és 1515-ből egyértelmű adataink is vannak⁴⁵. Eközben 1510 és 1515 között birtokol győri kanonikátust, a káptalani számadáskönyv bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy soha nem tartózkodott Győrött⁴⁶. 1515-ben például csak Gosztonyi János győri püspök személyes közbenjárására adták ki neki jövedelmét⁴⁷. Nagyon valószínű, hogy korábban is Gosztonyi volt a támogatója, aki 1493-ban a ferrarai egyetemen tanult (talán már innen ered ismeretségük), Zergardis magyarországi tevékenysége idején Anna királyné titkára, 1509-től pedig, tehát Zergardis javadalomszerzése idején is győri püspök⁴⁸. Fülöp nyilván az ő közbenjárására, vagy ha a kegyúri jog is az ő kezén volt, az ő adományozása révén jutott győri javadalmához.

A második alfajt Lembachi Kolparczér Farkas pozsonyi őrkanonok képviseli, aki őrkanonoksága első évében még Bakóc Tamás esztergomi érsek udvarában és közvetlen kíséretében található, az érseket Rómába is elkíséri⁴⁹. Valahogyan tehát Bakóc mellé került, aki nyilván személyes szolgálatait jutalmazta a pozsonyi javadalommal, amit annál könnyebben is megtehetett, hogy a kegyúri jogot ebben az időben a pozsonyi káptalan javadalmai fölött ő gyakorolta.

A harmadik lehetséges változat valamely egyházkormányzati funkció javadalommal történő megfizetése vagy jutalmazása. Ennek tipikus példája Krajnai Jakab, aki 1519-20-ban, tehát Balbus prépost fontos diplomáciai útjainak idején a pozsonyi vikárius tisztségét viseli⁵⁰. A kegyúri jogot birtokló Szalkai László esztergomi érsek hűséges szolgálataiért 1526-ban a pozsonyi káptalanban először megüresedő javadalmat adományozza neki⁵¹.

Az egyházi szolgálat révén nyert javadalmak már mind kisebbek. Viselőik mind egyetemjártak, Zergardisról biztosan tudjuk, hogy mindkét jog doktora⁵². Ami a

44. 1501. március 19. Veszprém IV. 101. 1503. február 23. Veszprém IV. 128. 1503. június 17. Veszprém IV. 131-133. 1505. szeptember 1. előtt. Veszprém IV. 158.

45. 1509. július 27. Veszprém IV. 177. 1509. október 1. Veszprém IV. 178. 1509. november 21. Veszprém IV. 179. 1515. április 17. Veszprém IV. 233, 235. Ekkor a pápai levéltár correctora és máltai főesperes.

46. Ugyan installáltatta magát, de mindig helyettesei végzik a zsolozsmát. Installációja: „*Item succentori de porcione Philippi Zergardis pro installatione dedimus florenum I.*” Számadáskönyv 271. old. DF 279560.

47. „*Incepimus reddere proventus canonicales magistris Philippo de Sergardis et Johanni de Narda de voluntate dominorum canonicorum ad petitionem reverendissimi domini nostri Johannis episcopi Jauriensis in favorem eiusdem.*” Számadáskönyv 371. old. DF 279560.

48. Bónis Gy. 317. Fügedi E. 488. Főgel J.: Ulászló 47. Főgel J.: Lajos 24. Sörös Pongrácz: Adatok Felsőszélestei Gosztonyi János püspök életéhez. Religio, 1909. 595-600.

49. 1514. április 4. PRT VII. 555-556; 1514. április 13. DF 228107.

50. *Jacobus Carniolus ecclesie Posoniensis in spiritualibus auditor causarum locique illius vicarius generalis.* 1520. november 5. Pozsony. DF 227571. *Jacobus Carniolus vicarius generalis.* 1519. december 3. és 15. Pozsony. DL 62051 és 62056.

51. 1526. január 8. DF 228272.

52. Veszprém IV. 128.

székhelyen tartózkodást illeti, Zergardis javadalmát személyes egyházi ismeretségnek köszönhetően jövedelemkiegészítésre kapta, a római kúriában szolgált, Lembachi azonban örkanonoksága első évét leszámítva végig Pozsonyban tartózkodott⁵³, és Krajnairól is feltehető ez, miután vikáriusként is Pozsonyban élt.

A javadalomszerzés másik alaptípusa a belső kapcsolatok útja, ami alatt azt értem, hogy a beneficium elnyerésénél a káptalan egyik tagja a támogató.

Ennek egyik alfaja a rokon vagy egy helységből való kanonok közbenjárása, amely nyugodtan feltételezhető Hüttendorfi Popp Miklós és Bajorországi György esetében (az előzőnél Hüttendorfi Schricker Miklós, a másodiknál Bajorországi János lenne a pártfogó). A másik lehetőség, mikor – más támpontot nem találván – feltételezésem szerint személyes ismeretség révén a javadalomszerző földije volt a közbenjáró. Talán így jutott kanonikátusához Győrben Regensburgi Vogel György prépost révén a szintén bajor Öttingi János⁵⁴, Pozsonyban pedig Schomberg, Ennsi Ulrik vagy Weitrai Han János révén Pulkau János, Lembachi Kolparczer Farkas révén Halli János, Laai Rorbeck Pongrác révén Hainburgi János, az ő révén pedig Brucki Lechner Fülöp⁵⁵.

Újabb lehetőség az egyetemi kapcsolatok útja. Ha több, később egy időben javadalmat birtokló kanonok járt korábban egyszerre valamely egyetemre, ez esetben feltételeztem, hogy a korábban javadalomhoz jutó támogatta és segítette be egykori egyetemi társát⁵⁶. Hogy az egyetem a középkorban nem pusztán tanulási centrum, hanem a magyarországi polgárfiúk sokszor nemzetközi kapcsolatok kiépítése céljából is mentek külföldi egyetemekre, arra már korábban Kubinyi András is rámutatott⁵⁷. Ez nyilván nemcsak a magyarokra volt jellemző. Feltűnő például, hogy később javadalmat nyert személyeink közül számosan jártak olyanok is korábban a bécsi egyetemre, akik nem osztrák nemzetiségűek (pl. a bajor Öttingi János, Regensburgi Vogel György, Bajorországi János és Weideni Rauch János, valamint a lengyel Gdanski Sturmer Bertalan). Nem akarom elvitatni tőlük a tudásszomj kielégítésének motivációját sem, de nyilván a sokrétű kapcsolatok kiépítését sem tartották utolsó dolognak. Feltételezéseim szerint ilyen módon juthatott javadalomhoz Győrben Pápai Miklós révén Bajorországi János, Túri Gergely révén Luttenbergi Gergely, Pozsonyban pedig Schomberg György révén Ennsi Ulrik és Weitrai Han János. Két esetben, távoli vidékekről származó kanonokok esetében (Gdanski Sturmer Bertalan és Poroszországi Gáspár) feltételeztem, hogy

53. Neve sokszor fordul elő a káptalani számadáskönyvben mint tanú, emellett 1514 második felében és 1522-ben dékán; sokszor szerepel oklevelekben káptalani kiküldöttként is. DF 281414. Adattár, Pozsony 36.

54. Talán már a bécsi egyetemen ismerték egymást. 1431 második felében Regensburgival együtt egy Joh. Gundersperger de Oetting is beiratkozott a rajnai nemzetbe. MUW I/1. 174, 175. 1452-ben viszont együtt mentek a bolognai egyetemre. Veress E.: Olasz 41.

55. Legalábbis Hainburg és Bruck an der Leitha közelsége ezt támogatni látszik.

56. Erre számos példát közlök magyar származású kanonokokkal kapcsolatban: Köblös József: A fehérvári káptalan vonzáskörzete a középkor végén. A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI-XIX. század). Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 351-370. és uő.: Az egyházi közlépréteg egyetemjárása a Jagelló-korban. Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 23-48.

57. Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények, 1968. 205-231. 208-209.

az akkori prépost, Privigyei Mihály szerteágazó külföldi kapcsolatai révén jutottak javadalomhoz. Privigyei ugyanis ezt megelőzően hosszú éveket tölt tanulással, majd tanítással a bécsi egyetemen, pozsonyi prépostsága alatt pedig III. Frigyes és Szécsi Dénes primás tanácsosa, Cillei Frigyes káplánja⁵⁸.

Az utolsó, csak a pozsonyi káptalanra érvényes speciális eset, mikor Schomberg György prépost, aki egyben az itt működő egyetem alkancellárja is, azért hoz be a káptalanba egyetemet végzett, fokozattal rendelkező nevesebb külföldi személyeket, hogy tanítsanak az itteni egyetemen, a káptalani javadalom pedig zavartalan anyagi hátteret biztosítson számukra a tanításhoz⁵⁹. Biztosan ennek a típusnak a képviselője Hüttendorfi Schricker Miklós⁶⁰, feltételezhetően a fokozattal rendelkező Lengenfeldi Zsigmond, Regensburgi Erasmus és Weideni Rauch János⁶¹, és talán Garsi Greimel János és Kremsi Greiffenstein György⁶² is.

A belső kapcsolatok segítségével bejutott javadalmasok mindnyájan a székhelyen tartózkodnak: hiteleshelyi (kiküldött), egyházi (dékán, vikárius) szolgálatot végeznek vagy tanítanak. Mindegyik esetben egyszerű kanonikátusról van szó, csak egyes esetekben nyerik el később a város valamelyik plébánosságát. Szinte mind-egyikük beiratkozott valamely egyetemre (csak két személynél nem kimutatható), tehát nemcsak azok voltak egyetemjártak, akik egyetemi kapcsolat révén kerültek ide, vagy a pozsonyi egyetemre jöttek tanítani. Úgy látszik, ezt a minimumot elvárták tőlük.

Miután részletesen megvizsgáltuk a négy káptalan külföldi tagjainak részarányát, súlyát, szerepét és életpálya-típusait, még egy kérdés megválaszolása van hátra, visszatérve a tanulmány elején felvetett problémára. Szembesítve a gyakorlatot a törvényeink által megkívánt ideális állapottal: hogyan lehetséges az, hogy miközben a király kötelezi magát, hogy nem nevez ki külföldit, ez mégis nem egyszer megtörténik? Nincs emiatt felháborodás, ellenkezés?

Vizsgált kanonokaim esetében összesen egyszer találkoztam azzal, hogy az idézett törvényekre való hivatkozással a király megfosztott külföldi klerikust magyarországi javadalomtól. Az ügy részleteit is sikerült viszonylag jól feltárnom, ezt szeretném is ismertetni.

Rasman Vitus fehérvári örkanonokról van szó. A stájerországi Windischgrätzben született⁶³, az aquileiai egyházmegye klerikusa⁶⁴, aki 1474-ben iratkozott be a bécsi

58. Privigyei Mihály 1422-ben iratkozik be a bécsi egyetemre, 1430-35-ig a jogi karon tanul, közben tanít a bölcsész karon. Az egyetemet licenciatu decretorum fokozattal fejezi be. *Schrauf K.* II. 53. 130, 134, 135, 174. *Fraknói V.* 25, 30, 33. 1435-ben körmöcbányai kápolnaigazgató, 1437-ben szepesi olvasókanonok, 1441-től pozsonyi prépost is előző javadalmi megtartásával. III. Frigyes és Szécsi Dénes tanácsosaként, Cillei Frigyes káplánjaként 1444-ben említik. *Bónis Gy.* 212-213. *Lukcsics P.* II. 132, 154, 209, 214, 217. *Orvay I.* III. 218. szerint 1453-ig prépost, de 1454. november 2-án még ad ki oklevelet. *Inventár* 412. 1455. március 21-én már néhaiként említik. *Orvay I.* III. 218. *Inventár* 416.

59. *Császár M.* 58-63. *Ábel J.* 32-35.

60. *Ábel J.* 33. *Császár M.* 61, 77, 116, 119.

61. *Császár M.* 48-49.

62. Az ő esetükben csak beiratkozásuk idejét ismerem, nincs adat arra, hogy fokozatot is érték volna el, ezért az ő személyük nagyon kérdéses.

63. Ez az egyetemi anyakönyvi bejegyzéséből derül ki. Lásd a 65. sz. jegyzetet.

64. *Sörös P.* 577.

egyetem osztrák nemzetébe⁶⁵. Fehérvári örkanonokként először 1492 végén tűnik fel⁶⁶, mint a későbbi adatokból kiderül, Miksa udvari papja volt⁶⁷, nyilván eme javadalmát is az ő közbenjárására kapta, ahogy erről már korábban volt szó. Örkanonokként a káptalani méltóságsorokban utolsó említése 1498 közepi⁶⁸, valószínűleg 1500 elején vesztette el javadalmát, mert forrásaink ezt sugallják. 1500 márciusában ugyanis Ulászló megparancsolja a fehérvári prépostnak, hogy szólítsa fel Vitus Roznar (!) örkanonokot a székhelyen tartózkodásra, majd fossa meg javadalmától, s helyére iktassa be Várdai Ferencet, akinek korábban ő adományozta az örkanonokságot. Egy országgyűlési végzésre hivatkozik, melynek értelmében külföldiek nem lehetnek egyházi javadalmasok, Vitus viszont az. Emellett soha nincs Fehérvárott, vagy csak ritkán jelenik meg, holott itt tartózkodása feltétlenül szükséges lenne, mert a fehérvári egyház őrizetére nagy értékű dolgok vannak bízva⁶⁹ (ti. a kisebb koronázási jelvények és az ország levéltára). Eme elvi indoklást szinte szó szerint ismétli az a királyi oklevél, mely a prépostot már az 1500. április 24-én megnyílt országgyűlés után szólítja fel Várdai Ferenc beiktatására⁷⁰, egy másik, melyet (hibás kelettel) Fraknoi közölt egy formuláré alapján⁷¹, végül egy harmadik, mely az örkanonokság jobbágyságait szólítja fel a Várdainak való engedelmességre⁷². Várdait először 1500 októberében említi örkanonokként az egyik káptalani kiadvány⁷³. Vitus ezután a pápához fellebbezett. Az erre utaló nyomok közül az első, hogy a padovai egyetemen tanuló Várdai 1501 márciusában a pápai udvarban tartózkodó személyeket bíz meg jogainak védelmében Rasman ellenében⁷⁴, majd májusban a padovai székesegyházban magyarországi személyeknek ad megbízást, hogy otthon esetleges javadalomperekben képviseljék⁷⁵. Közben Ulászló azt kéri a pápától, hogy Vitus ügyének kivizsgálását bízza Isvalies Péter

65. Vitus Rasman de Windischgrätz. MUW II/1. 142. Windischgrätz stájerországi város Cillytől északnyugatra. Österreich-ungarisches Orts-Lexikon von Hans Mayerhofer. Wien, 1896. 853.

66. 1492. november 3. DF 259530.

67. „de familia et subiectione ... Romanorum regis”. Fraknoi V.: Oklevéltár 58. „Vitus Roznar [!] servitor ... Maximiliani regis Romanorum”. DL 82167.

68. 1498. augusztus 31. DL 46522.

69. 1500. március 20. DL 82165. Az országgyűlési végzés az 1495:30-32., vagy az 1498:26. tc. lehet. CJH 508, 609.

70. 1500. április 28. DL 82167. „ex consilio igitur et voluntate dominorum prelatorum et baronum totiusque regni nostri nobilium in hac presenti dieta festi beati Georgii martiris in campo Rakos representanti...”

71. Fraknoi V.: Oklevéltár 58-59. Miután ezt a szöveget egy formuláskönyvből vette, sok értékes adat helyén – a formulárekra jellemző módon – csak egy t betű szerepel, emellett keltezetlen. Vitus neve szerencsére benne van, a szöveg szerint „electus ecclesie t.”, tehát valamilyen választott püspök is volt. A 69. jegyzetben idézett szöveg itt is szerepel, csak a fenti szó után t. van, a helyszín pedig hiányzik. Fraknoi a lábjegyzetben kiegészíti Sancti Georgii-ra, hozzátéve, hogy „Az 1495-dik évi országgyűlésről van szó”. 1495-ben azonban nem április 24-én kezdődött az országgyűlés! A DL 82167. sz. oklevéllel való szövegegyezés azt sugallja, hogy Fraknoi szövegkiegészítése helyes, azonban ez az 1500. évi országgyűlésre vonatkozik, eszerint javítandó Fraknoi keltezése is.

72. 1500. április 30. DL 82166.

73. 1500. október 6. DF 268263.

74. 1501. március 10. Rasman neve itt tévesen Cosmar-ként szerepel. Varga I. 215.

75. 1501. május 16. Varga I. 214. Zavaró, hogy az előző esetben szereplő Franc. de Kyswarda-t nem azonosítja az itteni Várdai Ferencel.

pápai legátusra⁷⁶. A per még 1502-ben is tart: ekkor Vitus kérvényezi a pápától, hogy adományozza neki Móré János halála⁷⁷ óta üresedésben álló (!) örkanonokságot, és engedélyezze, hogy még két egyházi javadalma lehessen⁷⁸. Várdai eközben Bolognába megy, és az itteni egyetemen folytatja tanulmányait. Egy 1503 nyarán kelt levelében arra kéri apját, Miklóst, adjon híreket, hogyan áll az örkanonokság ügye⁷⁹. A per nyilván Vitus vereségével zárult, a régi és új örkanonok pedig rendezte vitás anyagi ügyeit. Erre enged következtetni egy Vitus ügyvédje, Betlenfalvi Thurzó János által kiállított nyugta, mely szerint átvette Várdai Ferenc fehérvári örkanonok apjától, Miklóstól ama 300 forintot, melyet békéltető férfiak ítéltek meg a Ferenc és emberei által Vitusnak okozott kár fejében. Miklós ígéretet tett arra is, hogy az örkanonokság azon jobbágját, aki a Rasman örkanonoksága alatt befolyt jövedelmek kifizetésével adós maradt, kényszeríteni fogja ennek megtérítésére⁸⁰. Ebben a nyugtában Vitus Maria Saal-i prépostként szerepel⁸¹, nyilván most sem tartózkodik Magyarországon, ezért intézeti ügyét ügyvéd útján. Ezután nyoma vész.

Ez az eset azt sugallhatná, hogy a király igyekezett végrehajtani az országgyűlések határozatait. Azonban a másik 35 javadalmas esetében semmi nyom nincs erre. Egyedül Gilibert de Gozon lesz kénytelen elhagyni fehérvári prépostságát, de csak fő támogatója, Anna királyné és szülei halála után! Ezek életében sem külföldi volta, sem kiskorúsága miatt senki sem háborgatta javadalmában, legalábbis erre semmi adatunk nincs. Érdekes még Schomberg György pozsonyi prépostságának első néhány éve is. Nem tudni, hogy pályája kezdetén ki támogatta, de nyilván magas körökből való pártfogói voltak, mert négy évvel a bécsi egyetemen való feltűnése⁸² után, 1450-ben már wetzlari prépost és apostoli protonotarius⁸³. Hamarosan a magyar királyi udvarban tűnik fel mint kancelláriai jegyző⁸⁴, a pozsonyi prépostságot V. Lászlótól annak kegyeltjeként 1455-ben kapja meg⁸⁵. 1456-ban már diplomataként működik: ő viszi a nándorfehérvári diadal hírért a milánói hercegnek⁸⁶. 1457 vége felé ő is tagja annak a tizenkét tagú küldöttségnek, mely Franciaországban jár, hogy V. László számára megkérje VII. Károly lányának kezét⁸⁷. A dinasztiaiváltás azonban érzékenyen érinti: Mátyás, nyilván Schomberg Habsburg-barátsága és feléjük kiépített jó kapcsolatai miatt, nem szimpatizált

76. 1501. április 15. Veszprém IV. 101.

77. Móré örkanonok utoljára 1492. február 13-án szerepel egy káptalani kiadványban. DL 101131.

78. 1502. november 26. Veszprém IV. 128.

79. Veress E.: Olasz 68.

80. 1503. augusztus 31. DL 82200.

81. „*Vitus Rozman prepositus Soliensis Zalczburgensis dyocesis*”. Maria Saal a Karintiában, Klagenfurt és St-Veit közt fekvő Zollfeld vagy Saalfeld (Soliensis Campus) terület központja. 1117 körül itt alapították Karintia első társaskáptalanát, temploma ma is áll. H. Oesterley 641. OLat. 285. Brockhaus Enzyklopädie. XII. Wiesbaden, 1971. 143.

82. A bécsi egyetemre 1446-ban iratkozik be. MUW I/1. 246.

83. Császár M. 38.

84. Pozsonyi prépost és kancelláriai jegyző: 1455. június 24. DF 228222. 1456. április 25. DF 227946.

85. Császár M. 38.

86. Szerbiai Oklt. 212.

87. Thomas Ebendorfer: *Chronica Austriae*. Kiadja: Alphons Lhotsky. Berlin-Zürich, 1967. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, nova series 13.) 445.

vele, és az első adandó alkalommal meg is fosztotta prépostságától. Az erről tudósító forrás szerint Lábatlani János székely ispán 1458 októberében értesítette a pozsonyi tanácsot, hogy mivel György „*thewtunicus forensis*”, az országgyűlés határozatának szellemében a király Büki István győri kanonokot nevezte ki pozsonyi préposttá⁸⁸. Hogy végül ki vagy mi másíthatta meg Mátyást eme elhatározásában, nem tudjuk, az viszont tény, hogy Schomberg nemcsak hogy megmarad prépostságában, de hamarosan a király számtalan fontos diplomáciai megbízatást is ad neki, nyilván éppen jó Habsburg-kapcsolatai miatt. Ezután már többet senkinek nem szúr szemet, hogy külföldi származású, nyilván a királlyal kegyeltje miatt senki nem kíván ujjat húzni.

Eme tények azt sugallják, hogy a királyok az országgyűlési végzéseket aszerint igyekeztek betartani és végrehajtani, vagy pedig figyelmen kívül hagyni, amennyire számukra a külföldi javadalmas személye, tevékenysége szimpatikus és fontos, avagy éppen politikailag kedvezőtlen vagy káros volt. Ha javadalmuktól meg akarták őket fosztani, erre kitűnő ürügyet találtak az országgyűlési végzésekben, ha viszont érdekeik vagy szimpátiájuk egy külföldi javadalomhoz juttatását kívánta meg, minden további nélkül figyelmen kívül hagyták a törvényeket.

Ez egyébként érvényes a kegyúri jogot királyi adomány révén birtokló főpapokra is. Ennek legjellemzőbb példája az az oklevél, melyben Bakóc Tamás esztergomi érsek a kegyúri jogot továbbadományozza Balbus Jeromos pozsonyi prépostnak a káptalan összes javadalmára vonatkozóan⁸⁹. Ebben, persze csak a szokásos formulát alkalmazva, jelen esetünkben azonban mégis szinte a cinizmus határát súrolva köti a velencei származású prépost lelkére, hogy csakis arra méltó, és ne külföldi személyeknek adjon javadalmat. Eme kitételhez Balbus sem ragaszkodott túlságosan, hiszen prépostsága alatt legalább két külföldinek juttatott pozsonyi kanonikátust (Villachi Tobriacher Ulrik 1518-tól, Neukircheni Farkas 1520-tól jelenik meg forrásainkban⁹⁰).

Összességképpen tehát a tanulmány elején felvetett kérdésekre a következő válasz rajzolódott ki: ha a külföldiek részaránya jelentősen vissza is esett a 15. század elejétől a magyar egyházi középrétegben, ez azért nem azt jelentette, hogy teljesen el is tűntek. Az országgyűlési végzések ellenére külföldi klerikusok is zavartalanul élvezhettek magyarországi egyházi javadalmakat, ha „betartották a játékszabályokat”, vagyis megtalálták a megfelelő csatornát a javadalom elnyeréséhez, azután pedig a kellő tevékenységet annak megtartásához. Közülük nem egy még az országos politikában is jelentős szerephez jutott.

A jegyzetekben rövidítve szereplő szakirodalom jegyzéke

Adattár

Köblös József: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458-1526. Bp. 1987. (Magyar Országos Levéltár, Forrástudományi segédletek 3.) - sorszámot adok

88. *Ortvay I.* III. 219. A törvény, melyre hivatkozik: 1458:7. tc. CJH 333.

89. 1515. február 10. DF 249063.

90. Adattár, Pozsony 80, 42.

- ASUC
Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Szerk. Adam Chmiel. I-III. Krakó, 1887-1903.
- Ábel J.*
Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881.
- Ábel J.: Humanisták*
Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Bp. 1880. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VIII. 8.)
- Balogh J.*
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár 1943.
- Batthyán I.*
Ignatius comes de Batthyán: Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium. I-III. Albae Juliae – Claudiopoli, 1785-1827.
- Bedy V.*
Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából 3.)
- Bedy V.: Felsőörs*
Bedy Vince: A felsőörsi prépostság története. Veszprém, 1934. (A veszprémi egyházmegye múltjából 3.)
- Békefi R.*
Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1514-ig. Bp. 1910.
- Bónis Gy.*
Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.
- CJH
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Szerk. Márkus Dezső. I. 1000-1526. Bp. 1899.
- Czaich Á. G.*
Regesták a római Dataria-levéltárak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Közli Czaich Á. Gilbert. Történelmi Tár 1899, 1-17, 235-272.
- Csánki D.*
Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III, V. Bp. 1890-1904.
- Császár M.*
Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914. (Tanulmányok nemzeti művelődésünk történetéhez 1.)
- Decreta
Decreta regni Hungariae. I. 1301-1457. Szerk. Dóry Ferenc, Bónis György, Bácskai Vera. Bp. 1976.
- Dipl. Eml.
Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. Szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert. I-IV. Bp. 1876-1878. (Monumenta Hungariae Historica 4. osztály)
- K. Eubel*
Konrad Eubel: Hierarchia catholica medii aevi. I-III. Münster, 1898-1901.
- Érdújhegyi M.*
Érdújhegyi Menyhért: Kutatásaim a római levéltárakban. Katolikus Szemle, 1896. 605-646.
- Fógel J.: Lajos*
Fógel József: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917.
- Fógel J.: Ulászló*
Fógel József: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913.
- Fraknói V.*
Fraknói Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XV. és XVI. században. Bp. 1874.
- Fraknói V.: Diplomáták*
Fraknói Vilmos: Mátyás király magyar diplomái. Századok, 1898-1899, több részletben.
- Fraknói V.: Oklevéltár*
Fraknói Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi jog történetéhez. Bp. 1899.
- Fraknói V.: Simon*
Fraknói Vilmos: Mátyás király és Simon patrasi érsek. Századok, 1895. 495-506.
- Frangepán Okl.
A Frangepán-család oklevéltára. Kiadja: Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I-II. Bp. 1910-1913. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 35., 38.)

- Fügedi E.* *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle, 1965. 477-498.
- Házi J.* *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/1-7, II/1-6. Sopron, 1921-1943.
- Hermann Zs.* *Hermann Zsuzsanna*: Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos). Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. II. Bp. 1964. 225-243.
- Héderváry Okl.* A Héderváry család oklevéltára. Kiadja *Radvánszky Béla*, *Závodszy Levente*. I-II. Bp. 1909-1922.
- H. Okmt.* Hazai okmánytár. Kiadja: *Nagy Imre*, *Páur Iván*, *Ráth Károly*, *Véghegy Dezső*. I-VIII. Győr, Bp. 1865-1891.
- Inventár* Inventár stredovekých listín, listov a iných prfbuzných písomností. I. Vypracovali: *D. Lehotská*, *D. Handzová*, *V. Horváth*, *Z. Hrabussay*, *N. Merglová*. Praga, 1956.
- Katona St.* *Katona, Stephanus*: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae 1301-1526. Budaë, 1788-1793.
- Károly J.* *Károly János*: Fejér vármegye története. I-V. Székesfehérvár, 1896-1904.
- Károly J.-Nyirák S.* *Károly János-Nyirák Sándor*: Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére. Székesfehérvár, 1877.
- Károlyi Oklt.* A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Szerk.: *Géresi Kálmán*. I-V. Bp. 1882-1897.
- Knauz N.: Balbi* *Knauz Nándor*: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 1866. több részletben.
- Knauz N.: Buda* *Knauz Nándor*: Mátyás király budai egyeteme. Magyar Sion, 1865. 68-72.
- Knauz N.: Kéziratok* *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Magyar Sion, 1866-1869. több részletben.
- Kollányi F.* *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom, 1900.
- M. G. Kovachich: Formulae* *Kovachich Martinus Georgius*: Formulae solennes styli ... Pest, 1799.
- M. G. Kovachich: Sylloge* *Kovachich Josephus Nicolaus*: Sylloge decretorum comitalium incliti regni Hungariae. I-II. Pest, 1818.
- Kubinyi A.* *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei XX. Bp. 1963. 125-136.
- J. Lartigaut* *Jean Lartigaut*: La succession de Jean de Gozon. Revue du Rouerge, 1965. 369-397.
- Leskó J.* Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV. Szerk. *Leskó József*. Eger, 1907.
- Londoni Okmt.* Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból. Összeáll. *Simonyi Ernő*. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 5.)
- Lukcsics P.* *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei. I-II. Bp. 1931-1938.
- Mályusz E.* *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből – új sorozat 9.)
- Mészáros I.* *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp. 1981.
- MKL* Mátyás király levelei. Kiadja: *Fraknói Vilmos*. I-II. Bp. 1893-1895.

- MUW Die Matrikel der Universität Wien. Kiadja: *Franz Gall, Willy Szaivert*, stb. I-III. Graz-Wien-Köln, 1965-1967.
- H. Oesterley *Hermann Oesterley*: Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. Gotha, 1883.
- OLat *Johann Georg Theodor Graesse — Franz Benedict*: Orbis Latinus. Berlin, 1909.
- Ortvay T. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. I-IV. Pozsony, 1892-1912.
- PRT A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. I-XII. Bp. 1902-1916.
- Rimely C. *Rimely Carolus*: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis. Posonii, 1880.
- Schrauf K. *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. III. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493-1556. Bp. 1893. IV. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-1630. Bp. 1902.
- Sopron vm. Sopron vármegye története. Oklevéltár. Kiadja: *Nagy Imre*. I-II. Sopron, 1889-1891.
- Sörös P. *Sörös Pongrác*: A székesfehérvári érkanonokság története 1543-ig. Századok, 1916. 565-584.
- Sörös P.: Statileo *Sörös Pongrác*: Statileo János életéhez. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 1915/16. Pannonhalmi, 1916. 3-56.
- Szerbiai Oklt. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526. Kiadja: *Thallóczy Lajos, Áldásy Antal*. Bp. 1907. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 33.)
- Szilágyi L. *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458-1526. Bp. 1930.
- Varga I. *Varga Imre*: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV-XVI. századfordulón. Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 211-218.
- Veress E.: Olasz *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864. Bp. 1941.
- Veszprém A veszprémi püspökség római oklevéltára. Kiadja a Római Magyar Történeti Intézet. I-IV. Bp. 1896-1907.
- Wallaszky P. *Wallaszky Paulus*: Conspectus reipublicae literariae in Hungaria ... Buda, 1808.
- Winkler P. *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érseki főkapitányság története alapításától 1935-ig. Kalocsa, 1935.
- Zichy Okmt. A ... Zichy-család idősb ágának okmánytára. Kiadja: *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső*, stb. I-XII. Buda, Bp. 1871-1931.
- Zumbur *Zumbur (Knauz Nándor)*: A pozsonyi prépostság. Új Magyar Sion, 1880-1881. több részletben.

ADATTÁR

I. Budai káptalan

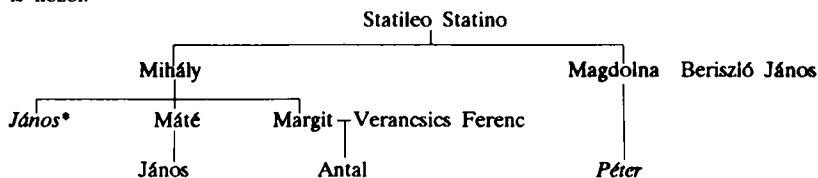
1. STATILIUS JÁNOS

1525-1527 prépost

Adattár, Buda 98.

A dalmáciai Trau városában született a Statilic nevű módos polgárcsaládból. Valamilyen fokon rokona Beriszló Péternek¹, aki egészen haláláig egyengeti útját. Mikor Péter 1512-ben veszprémi püspök lett, Jánost veszprémi kanonokká, segesdi főesperessé és a veszprémi püspökség jövedelemkezelőjévé tette², majd 1513-tól felsőörsi prépost lett³. 1515-ben az udvarban királyi titkárként tűnik fel, ilyen minőségben közvetít Pozsonyban az Ulászló és Miksa közti folyó tárgyalásokon⁴. Még ebben az évben ő elnököl a veszprémi egyházmegyei zsinaton⁵. Királyi titkárságát Lajos udvarában is megőrzi⁶, továbbra is feltűnik diplomáciai szolgálatokban: 1516-ban Rómában, 1521-ben Velencében jár, hogy segítséget kérjen a török ellen⁷. Eme érdemeire való tekintettel kapja hasonló nevű rokona az ő lemondása folytán megüresedett somogyi főesperességet⁸, tehát ezt megelőzően ez a javadalom is az ő kezén volt. 1524-ben és 1525-ben Zsigmond lengyel királynál járt a Német Lovagrend és Lengyelország közti ellentétek elsimítása érdekében⁹. 1525-ben budai prépost lett, ekkor lemondott felsőörsi prépostságáról és veszprémi kanoniátusáról¹⁰. Mohács után János királyhoz csatlakozott, akinek megbízásából 1527-ben Lengyelországba utazott a Ferdinánddal való kibékülést megkísérlendő, majd követi is királyát Lengyelországba menekülésekor. 1528-ban János erdélyi püspökké nevezi ki, Angliába és Franciaországba megy tárgyalni. Október 28-án Ferenc francia királlyal ura nevében megkötö a fontenaibleau-i egyezményt¹¹. 1531-ben egyházmegyéjében tartózkodik¹², majd újabb diplomáciai megbízatások következnek: 1535-ben követ Bécsben, 1536-38-ban Rómában, 1539-ben Franciaországban¹³, 1540-ben pedig ismét a franciáknál és V. Károlynál jár¹⁴. Jelentős szerepe volt az 1538-as váradi szerződés megkötésében is¹⁵. Püspökségében a pápai megerősítést 1539-ben kapja meg¹⁶. Jelentős építkezéseket folytatott a gyalui várban¹⁷. 1542. április 8-án halt meg¹⁸, sírköve fennmaradt a gyulafehérvári székes-egyházban¹⁹.

1. Balogh 197. szerint anyja Beriszló lány. Bedy, Felsőörs 59. szerint Beriszló Péter nővérének vagy anyai nagynénjének fia. Bónis 322. szerint Beriszló unokaöccse. Sörös, Statileo 3-4. egy családfát is közöl:

*Máté fia János már az én kiegészítésem. (K. J.) DF 274033.

2. Bónis Gy. 322. Bedy V.: Felsőörs 59.

3. Bedy V.: Felsőörs 59. Sörös P.: Statileo 4.

4. Fögel J.: Ulászló 50.

5. Sörös P.: Statileo 5.

6. 1517: DL 104306. 1520: DL 68521, 93818, 93822.

7. Fögel J.: 41. Sörös P.: Statileo 6-7.

8. 1522. július 13. Prága: II. Lajos király Statilius János felsőörsi prépost érdemeire való tekintettel, annak ügyvédje: Verancsics (Wranchyth) Antal révén érvényesített lemondása folytán a megüresedett somogyi (Simigiensem) főesperességet Statilius Máté fia Jánosnak, eiusdem prepositi ex fratre nepotem adományozza. DF 274033. *Bedy V.*: Felsőörs 60. is hivatkozik az oklevélre, de hibásan úgy interpretálja, hogy Statileo János *felsőörsi prépost* a királytól megkapja a *sümegei* főesperességet.
9. *Bedy V.*: Felsőörs 60. Veszprém IV. 104. *Sörös P.*: Statileo 8-9.
10. *Bedy V.*: Felsőörs 60.
11. *Bedy V.*: Felsőörs 61. *Sörös P.*: Statileo 12-24.
12. *Sörös P.*: Statileo 26-28.
13. *Balogh J.*: 197. *Sörös P.*: Statileo 36-44.
14. *Bedy V.*: Felsőörs 61. *Sörös P.* Statileo 46-51.
15. *Sörös P.* Statileo 33-35.
16. *Bedy V.*: Felsőörs 61.
17. *Balogh J.*: 198.
18. *Bedy V.*: Felsőörs 61.
19. *Balogh J.*: 198.

Megjegyzés:

A budai káptalanban van még két személy, akik valószínűleg külföldiek, de személyük a helységnév nagy gyakorisága miatt azonosíthatatlan: Neuburgi vagy Nürnbergi Antal¹ és Neustadti András².

1. Adattár, Buda 73. A névalak (Ant. de Newremburga) külföldit sugall, az azonosítás azonban problematikus. Német nyelvterületen 11 Neuburg, 4 Naumburg és 6 Neuenburg nevű helységet ismerünk. A névalak Nürnberg feloldást is elképzelhetővé tesz, kapcsolódási pontot viszont nehéz Magyarország felé találni. A bécsi egyetemen pl. 1429-ben és 1431-ben tanult egy-egy ilyen nevű személy, későbből nincs adat. *H. Oesterley* 471, 475-6, 489. MUW I/1. 166, 176.
2. Adattár, Buda 74. A német nyelvterületen 22 ilyen helység van. *H. Oesterley* 480-1. A névalak (And. de Nova Civitate) azonban magyar származást is megenged. Néhány példa a krakkói egyetemre beiratkozottak közt: Joh. de Nova Civitate dioc. Agriensis 1463. ASUC I. 174. Joh. Petri Kwnar de Nova Civitate Hungarie 1480. ASUC I. 243.

II. Fehérvári káptalan

2. BERISZLÓ PÉTER

1507-1511 prépost

Adattár, Fehérvár 9.

1475-ben született az akkor velencei fennhatóság alatt lévő Trau városában patrícus családból¹. Valószínűleg rokonai a Magyarországon élő grabarjai Beriszlók, akiknek támogatásával juthatott Várad Páter kalocsai érsek udvarába². Ennek halála után valószínűleg Bakóc segíti tovább pályáján³. 1500-ban kalocsai kanonok, hájszentlőrinci prépost és bodrogi főesperes⁴. 1502-ben királyi titkár lesz, valószínűleg egy kancelláriai reform révén kerül be, mivel ekkor a titkárok száma hirtelen felszökik⁵. Ilyen minőségében még 1511-ben is referál⁶. Első diplomáciai feladatait ekkor kapja: 1502-ben mint királyi titkár és hájszentlőrinci prépost a pápánál jár, hogy elnyerje annak beleegyezését a törökkel kötendő békéhez, 1504-ben pedig Velencében tárgyal⁷. 1507-ben lesz fehérvári prépost⁸, továbbra is fontos diplomáciai megbízásokat teljesít: 1508-ban Velencében és Rómában⁹, 1511-ben ezek mellett Miksánál is többször jár, tárgyal többek között Bakóc pápaságáról, tudósít a pápa, Spanyolország és

Velence közti szövetségről¹⁰; külpolitikai beállítottságára a Velence-ellenesség és Habsburg-barátság jellemző. Itthon is gyakran vezet diplomáciai tárgyalásokat¹¹. 1511 végén vagy 1512 elején veszprémi püspök lesz¹², majd 1513-tól horvát-dalmát-szlavón bán, ehhez megkapja a zenggi kapitányságot, a vránai perjelséget és a jajcai bánságot is, emellett még ebben az évben kincstartó is lesz¹³. Ettől kezdve szakít a diplomáciai tevékenységgel, és általában Bihácson tartózkodik. Bánsága rögtön egy nagy török elleni győzelemmel indul Dubicánál, később is mint hős hadvezér él az utódok emlékezetében¹⁴. Ulászló halála után leváltják a kincstartóságról, Bakóccal pedig szembekerül a zágrábi püspökség betöltése miatt, így a Szapolyai-párthoz csatlakozik. Hadvezéri tevékenységét a pápa is értékeli: gabonát, pénzt és lőszert küld neki, harcra buzdítja, szóba kerül bíborosi kinevezése is, amit V. Károly is melegen ajánl¹⁵. 1520-ban hadvezérhez illő módon: csatatéren hal meg a korenicai ütközetben megvert törökök üldözése közben¹⁶.

1. Fügedi E. 487.
2. Kubinyi A. 125, 131.
3. Bónis Gy. 316.
4. Winkler P. 29.
5. Kubinyi A. 125. Szilágyi L. 12, 24, 83.
6. Bónis Gy. 316. Fögel J.: Ulászló 47-8. 7. Fögel J.: Ulászló 120-1.
8. Első említése: 1507. február 2. DL 21665. Károly J. II. 138. és Károly J.-Nyirák S. 121. tévesen 1508 és 1516 közé datálja prépostságát.
9. Veszprém IV. 172, 176.
10. 1511 augusztus és december köztiek: Veszprém IV. 183, 184, 187, 188, 190, 192, 193, 195, 196, 197, 202, 203, 205.
11. Kubinyi A. 125.
12. Fügedi E. 487.
13. Kubinyi A. 125-6.
14. Kubinyi A. 126-8. A róla szóló Cantio Petri Berizlo elemzését lásd: Gerédy Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 60-92.
15. 1515. január 16. Veszprém IV. 231. március 30. uo. 232. 1517. július 7. uo. 249. 1520 tavasza. uo. 277.
16. Kubinyi A. 128-130.

3. GILIBERT DE GOZON

1504-1505 prépost

Adattár, Fehérvár 46.

Életpályáját ismertetem a főszöveg 57-58. oldalán.

4. RASMAN VITUS

1492-1498 órkanonok

Adattár, Fehérvár 85.

Életpályáját ismertetem a főszöveg 62-64. oldalán.

5. TREVISÓI SIMON

1482 kanonok

Adattár, Fehérvár 108.

Az isztriai Vosich nevű polgárcsaládból származik, a Pola közelében fekvő Montona városkában született, de családjá valószínűleg még az ő gyermekkorában Trevisóba költözött,

mert Simonnak itt is volt polgárjoga¹. 1447-ben a ferrarai egyetemen tanul, itt közeli barátságba kerül Janus Pannoniussal, aki Hunyadi János figyelmébe ajánlja². Hunyadi felé a másik kapcsolatot Trevisói Tádé mester jelenthette, aki valószínűleg rokona: ő ugyanis 1442 és 1444 közt többször is jár magyar földön Cesarini Julián bíboros kíséretében, 1444 márciusában például ő hozza Ulászlónak a megszentelt kardot³. Tény, hogy Simon Hunyadi támogatásával 1453-ban már esztergomi olvasókanonok és a Szent Tamás-társaskáptalan kisprépostja⁴. V. László udvarában is kedvelhették, a király őt küldi tárgyalni Rómába egy bulla visszavonásáról⁵. 1457 őszén ő is tagja annak a követségnek, mely Párizsba megy, hogy VII. Károly lányát, Margitot a prágai udvarba kísérje. Egy ezzel kapcsolatos irat megemlíti Simonról, hogy királyi tanácsos, kánonjogi doktor és római jogi licenciátus volt⁶. 1459-ben Mátyás őt is követként küldi a mantuai kongresszusra; a forrás egregius dominusnak és pápai subdiaconusnak címezi⁷. 1460 tavaszán Bondomerio András velencei pátriárka helynökének hívja⁸, 1461. október 26-án pedig II. Pius antivari érseknek nevezi ki; azonban székhelyét nem foglalja el, hanem Velencében marad⁹. 1463 decemberében érsekségének megtartása mellett a zenggi püspökség procuratora lesz, de továbbra is Velencében él, és mindkét főpapi helyén helyetteseket tart¹⁰. 1463 decemberében a pápa követségbe küldi Mátyáshoz (okát nem ismerjük)¹¹. 1464-ben Pius és Bondomerio, két pártfogója meghal, így megszűnik helynöksége és alkalmazása is a pápai diplomáciában. Távoli érsekségét továbbra sem akarja elfoglalni, ezért Esztergomba jön, és antivari érsekként elfoglalja eddig csak távolról élvezett olvasókanonokságát; érseki helynök is lesz¹². 1465 júniusából bakonybéli kormányzóságára is van adatunk¹³. 1467-ben mégis elfoglalja érseki székét, erre júniusban II. Pál a sfaciai püspökség kormányzását is rábízta; 1469-ben újra Rómában tűnik fel: referendarius lesz, majd Rodrigo Borgia bíboros helynökeként a pápai kancellária vezetését is átveszi¹⁴. 1473-ban felmentik antivari érseksége alól, az isztriai Capo d'Istria püspökségébe nevezik ki, és hogy érseki címe megmaradjon, patراسi címzetes érsek lesz¹⁵. Mátyás királlyal továbbra is igen jó viszonyban van: Mátyás az ő közbenjárását kéri 1481-ben Nagylucsei Orbán győri püspöki kinevezéséhez¹⁶, Giuliano Riario bíborosnak és Hieronimo Riaronak, valamint IV. Sixtus pápának írt leveleiben pedig dícséri Simon patراسi érsek Magyarországgal kapcsolatos tevékenységét, és melegen ajánlja a bíborosi méltóságra. Később megint szívességet kér a kalocsai érsek ügyében¹⁷. Végül bíboros nem lesz, még amikor 1482 augusztusa előtt meghal¹⁸. Esztergomi olvasókanonokságát élete végéig viselte, ezt mutatja egy 1481 márciusában tett esztergomi misealapítvány¹⁹. Fehérvári javadalmáról egyetlen említés van, már halála utánról, mikor esztergomi olvasókanonokságával együtt a pápa Váradi Pálnak adományozza²⁰. Ez alapján nem megállapítható, mikortól birtokolta, talán ezt is már 1453-ban kapta az esztergomival együtt, vagy 1464 és 1467 között, mikor hazánkban tartózkodott.

1. *Fraknoi V.*: Simon 497.

2. *Veress E.*: Olasz 355.

3. *Fraknoi V.*: Simon 498.

4. *Kollányi F.*: 98.

5. *Fraknoi V.*: Simon 500.

6. Uo. 502. *Katona St. VI.* 1210.

7. MKL I. 9. Frangepán Oktl. II. 32.

8. *Fraknoi V.*: Simon 503.

9. *K. Eubel II.* 100.

10. *Fraknoi V.*: Simon 503. *Kollányi F.* 99.

11. *Fraknoi V.*: Simon 504.

12. *Kollányi F.* 99. 1465. április 26. DF 267165. 1467. június 1. Veszprém III. 187.

13. PRT VIII. 160-3, 527.

14. *Fraknoi V.*: Simon 505. *Kollányi F.* 99.

15. *K. Eubel II.* 187, 236.

16. *Fraknoi V.*: Simon 505.

17. MKL II. 238-244.

18. *K. Eubel* II. 187. *Fraknoi V.*: Simon 506.
19. *PRT* VIII. 162.
20. 1482. augusztus 26.: a pápa a Rómában elhunyt Trevisói Simon esztergomi olvasókanonokságát és fehérvári kanonikátusát Váradi Pál erdélyi prépostnak adományozza. *Veszprém* III. 282.

III. Győri káptalan

6. BAJORORSZÁGI GYÖRGY

1496-1498 kanonok

Adattár, Győr 6.

Sajnos közelebbi származáshely nem megállapítható. Neve egyedül a káptalan számadáskönyvében fordul elő: 1496. március vége előtt egyszerű kanonok, április 14-én már komáromi főesperes¹. Nyilván rokona vagy földije: Bajorországi János segíti javadalmához.

1. *DF* 279560. *Bedy V.* 331. tévesen Gergelynek nevezi, rossz az általa megadott évkör is.

7. BAJORORSZÁGI JÁNOS

1495 kanonok

Adattár, Győr 7.

Esetében szintén kérdéses marad a közelebbi származáshely. 1469 első félévében iratkozik be a bécsi egyetem rajnai nemzetébe¹. Nem tudjuk, meddig tanul itt, ha még legalább 2-3 évig, a győri káptalan felé Pápai Miklós kanonok lehetett az összekötő kapocs, aki 1471-ben vagy 1472-ben járt Bécsbe².

1. *Joh. Hentl de Bauaria*. *MUW* II/I. 110.
2. Pápai Miklós 1487-1519 között győri kanonok. *Adattár, Győr* 127. *Schrauf K.* IV. 116, 120.

8. LUTTENBERGI GERGELY

1495-1496 kanonok

Adattár, Győr 80.

Luttenberg stájerországi helység Radkersburg mellett¹. Gergely 1478 első félévében iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Nem tudni, hogyan jutott javadalmához, talán Túri Gergely kanonok ajánlotta be, aki együtt járt vele a bécsi egyetemre³. 1496 után a számadáskönyv többet nem említi⁴.

1. *H. Oesterley* 417. Innen vette nemesi előnevét a Schweinbeck stájer család is, mely Lothombergi Swampek néven a magyar történelemben is szerepelt a XV. század második felében. *Warner Mór*: *Családtörténeti kalászat* II. Turul, 1913. 107-8.
2. *Greg. Borink ex Luetenberg*. *MUW* II/I. 161.
3. Túri Gergely győri kanonok (1491-1509). *Adattár, Győr* 170. 1473-1481-ig járt a bécsi egyetemre. *Schrauf K.* IV. 45, 77, 120.
4. *Bedy V.* 331. szerint 1495-1508-ig kanonok, ezen belül 1502-1508-ig székesegyházi főesperes. Valóban volt egy Gergely nevű székesegyházi főesperes 1502-1510-ig, arra azonban nincs adat, hogy azonos lenne Luttenbergivel. Az 1496 és 1502 közti űr ezt különben is erősen megkérdőjelezi. *Adattár, Győr* 31.

9. ÖTTINGI JÁNOS

1449-1463 kanonok

Az Adattárban nem szerepel.

Ötting bajorországi helység a salzburgi egyházmegyében Passautól délnyugati irányban¹. 1429 és 1447 között 12 innen való János nevű személy is iratkozott be a bécsi egyetem rajnai nemzetébe, egyikük valószínűleg azonos a mi személyünkkel². Győri kanonokként először 1449-ben tűnik fel, ekkor már magister artium és decretorum baccalaureus címmel, kanonikátusa mellett ő a győri vikárius is³. 1450-ben soproni főesperes⁴. 1452-ben Regensburgi Vogel György préposttal együtt iratkozik be a bolognai egyetemre⁵, minden bizonnyal a prépost mint honfitársa, talán régi ismerőse, bécsi egyetemi társa szerezte meg számára a győri kanonikátust. 1456-tól eme javadalma megtartásával soproni plébános lesz, sőt egy soproni oltagigazgatóságot is kap⁶. Utolsó említése 1463-ból van⁷, aztán nyoma vész.

1. *H. Oesterley* 497.

2. MUW I/1. 166 (2), 181, 190, 210, 213, 216, 222, 245, 253, 256. De valószínűbb Joh. Gundersperger de Otting, aki 1431 első félévében, Regensburgi Vogel György későbbi préposttal együtt iratkozik be. MUW I/1. 174, 175.

3. 1449. május 29. DF 282549. Egyéb említései ebből az évből: július 3. DF 282550. november 3. DF 261598.

4. 1450. május 1. DF 261599. Így említi még egy 1455. október 17-én kelt oklevél is. DF 278093.

5. dom. Joh. de Otting archidiaconus Soproniensis, canonicus Jauriensis. *Veress E.*: Olasz 41.

6. 1456. április 21. *Házi* I/4. 82. Ilyen minőségben szerepel egy 1462. február 19-én kelt oklevélben is. *Házi* I. I/5. 36-9.

7. 1463. január 27. Ekkor csak: János doktor, soproni plébános. *Házi* I. I/5. 53.

10. REGENSBURGI VOGEL GYÖRGY

1447-1460 prépost

Adattár, Győr 135.

Regensburg Duna-parti német birodalmi város és püspöki székhely Bajorországban¹. György 1431-ben iratkozik be a bécsi egyetem rajnai nemzetébe². Prépostságára első említésünk 1447. október 9.³ Feltételezhető, hogy a Győrt egészen a radkersburgi fegyverszünetig elfoglalva tartó III. Frigyes közbenjárására kapta javadalmát⁴. 1452-ben már győri prépostként tanul a bolognai egyetemen⁵. Valószínűleg nem tartózkodik állandóan Győrben. 1460 után nyoma vész.⁶

1. *H. Oesterley* 553.

2. Georgius Vogler de Ratisbona. MUW I/1. 174.

3. Héderváry Okl. I. 256. Többi 1458 előtti említése: 1449: Hevenessi gyűjtemény (Egyetemi Könyvtár Kézirattára) XXII. 198. 1453: uo. 248. Sopron vm. II. 378. 1455: H. Okmt. II. 408. DF 278068-9, 278093-4. (Georgius Fogol de Ratispana).

4. Lásd a főszöveg 38. sz. jegyzetét. *Bedy V.* 323. 1445-től keltezi prépostságát, de ilyen évszámú adatra nem hivatkozik. Nála a közvetlenül ezt megelőző prépost Egyed 1416-26-ig. *Bedy V.* 320. Az 1426 és 1445 közti időszakban senkit nem szerepeltet. A radkersburgi fegyverszünetet követően azonban egy 1447. június 24-én kelt okmányban Salánki Ágoston győri püspök mellett egy *Simon* nevű győri prépost is említve van, tehát ekkor még nem György volt a prépost. *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. I-XII. Pest 1852-1857. X. 207. Eredetije: DF 258238.

5. Georgius Vogel prepositus Jauriensis. 1452. január 6. *Veress, Olasz* 41.

6. *Bedy V.* 323. csak 1456-ig ismeri. Utolsó előfordulása: 1460. szeptember 17. *Zichy X.* 114. Utóda, László 1461. augusztus 28-án fordul elő először. Adattár, Győr 21.

11. SIENAI ZERGARDIS FÜLÖP

1510-1515 kanonok

Adattár, Győr 183.

Életpályáját ismertetem a főszöveg 60. oldalán.

12. SZILÉZIAI /GÖRLITZI/ GERGELY

1504-1526 kanonok

Adattár, Győr 158.

Görlitz (Drenow) lausitzi város Szilézia határán¹. Gergely talán azonos a krakkói egyetemre járt három innen való személy egyikével², vagy a lipcsei egyetemre járt ilyen nevű tanulóival³. Mindenesetre valamelyik egyetemen decretorum doctor fokozatot szerzett, mert ezt sokszor emlegetik neve mellett⁴. Igen sokszor tartózkodik a káptalan székhelyétől távol, ilyenkor a számadáskönyv bejegyzései szerint megfosztják jutalékától. 1519 elejétől 1524 végéig amellet, hogy megtartja győri kanonikátusát, az erdélyi püspök tasnádi vikáriusa és tasnádi plébános is⁵. 1526-ban a káptalan pénzt utal ki számára, mert nagy szegénységben van⁶. Utolsó említése a számadáskönyvben 1526. május 25., ezután nyoma vész. Sajnos nem tudtam megállapítani, hogyan szerezhetette kanonikátusát.

1. H. Oesterley 220.

2. 1471: Mihály fia. 1478: Lőrinc fia. 1484: Miklós fia. ASUC I. 204, 233, 266.

3. 1472: Mihály fia. A meissenai nemzetben. Die Matrikel der Universität Leipzig. Hg. Georg Erler. I. Leipzig, 1895. 287.

4. Adattár, Győr 158.

5. Uo. Az egyik oklevél családi nevét is hozza: Greg. Pelch de Slesia. 1524. december 31. DL 82683. Itt említtem meg, hogy *Bedy V.* 337-8. teljesen félreértelmezi származását, mikor Gerliczy Gergely doktornak nevezvén megjegyzi: „Zselicségi néven is nevezik okmányaink.” Nyilván a de Slesia, Slesita alakokat értette teljesen félre.

6. „II. palmarum 1526 de commissione dominorum capitularium magistro Gregorio de Slesia ad supplicacionem ipsius capitulo porrectam, quia quotidianis victualibus idem carebat, dedimus florenos XX.” Számadáskönyv 695. old. DF 279560.

Megjegyzés:

DONATUS ARETIUS decretorum doctor, Hyppolit esztergomi érsek helynöke és általános ügyhallgatója az 1494. évből *törlendő a győri kanonokok névsorából*¹. Az ebben az évben többször is említett Donatus Aretinus de Marinellis ugyanis valóban decretorum doctor és esztergomi vikárius, azonban ferrarai kanonok!² Győri kanonokként egyetlen helyen szerepel csak, egy 1774-es átirásban, ami nyilván a Ferrarensis félreolvasása volt Jauriensis-re³. Valószínűleg a Bedynél idézett Pray is ezt az oklevél-másolatot másolta le⁴.

1. *Bedy V.* 329.

2. DL 88803. DF 228077, 238006, 249868.

3. DF 236341.

4. *Pray György* kéziratai. IX. 58. Egyetemi Könyvtár Kézirattára.

IV. Pozsonyi káptalan

13. BALBUS JEROMOS

1515-1521 prépost

Adattár, Pozsony 3.

Velencében született, saját állítása szerint az ősi velencei Balbus nemesi család sarja, számtalan ellenfele viszont a szegény Accelli-család tagjának tartja¹. Egyetemi tanulmányait Rómában és Padovában végzi, majd 1485-től Párizsban tanul. 1489-től ugyanitt bölcsészeti tárgyakat tanít². 1493-ban a bécsi egyetemen tűnik fel, artium magister és utriusque juris doctor címmel az osztrák nemzet tagja³. 1494-ben ugyanitt római jogot tanít. 1496-ban tagja lesz a Sodalitas Danubiana társaságnak is⁴. Bécsből azonban távoznia kell összeférhetetlen természete miatt. 1498-ban Magyarországon jár, majd 1499-ben Prágába megy, ahol humanista társai, Jan Šlechta, Ulászló cseh titkára és Bohuslav Hasišteinsky z Lobkovic ajánlására az egyetemen bölcsészeti és jogi tárgyakat ad elő⁵. Hamarosan innen is távoznia kell, az 1500-as évek elején Magyarországon próbál szerencsét: 1510-ben Szatmári György titkáráként tűnik fel, tagja a köré gyülekezett humanista körnek, ő kezeli annak nagybányai jövedelmeit is⁶. Ezekben az években valamikor a királyi gyermekek, Lajos és Anna nevelője is volt, a királyi udvarba nyilván Szatmári kancellár ajánlotta be⁷. A király egyházi javadalmak juttatásával fejezi ki háláját: adataink szerint 1513-ban váci prépost⁸, 1515 előtt pedig egri érkanonok is⁹. 1515-ben kapja a pozsonyi prépostságot úgy, hogy egri érkanonokságát cseréli el az eddigi préposttal, Sánkfalvi Zele Miklóssal¹⁰. Prépostsága alatt csak elvétve tartózkodott Pozsonyban, mert a király a legkülönbözőbb diplomáciai feladatokkal bízta meg: 1515-ben Miksához ment II. Ulászló és Zsigmond lengyel király közös követeként, 1518-ban királyt képviselte Zsigmond és Bona Sforza esküvőjén, majd az augsburgi birodalmi gyűlésen kért segítséget a török ellen. 1519 elején Zsigmond véleményét puhatolta ki a Miksa halálát követő időszakot illetően, majd októberben részt vett Aachenben V. Károly császárra koronázásán, hazafelé menet pedig Innsbruckban Ákosházi Sárkány Ambrus zalai ispánnal együtt procura házasságot köt Lajos király nevében az új császár nővérével, Máriával. Az 1521. évi wormsi birodalmi gyűlésen újra beszédet mond a török elleni segély érdekében – ismét eredménytelenül¹¹. Közben Angliában is jár, Dower-i keletellyel fennmarad egy Wolsey bíboroshoz írt levele¹². Közben valamikor a szolnoki főesperességet is megkapja, erre egy 1517-es adatunk van¹³. 1521 végén a török támadástól való félelmében¹⁴ Ausztriába költözik, pozsonyi prépostságát pedig Zelei Aczél Ferenc királyi titkárnak adja bérbe¹⁵. Ferdinánd szolgáltatába áll, aki szintén diplomáciai feladatokkal bízta meg: 1522-ben Rómában jár, októberben pedig Ferdinánd követeként találkozik II. Lajossal Prágában. 1523-ban szolgálatait a gurki püspökséggel hálálják meg, március 23-án szentelik fel. 1523-ban újra Rómában tárgyal a török elleni szövetségről, 1524-ben pedig Velencében képviseli Ferdinándot. 1524 végén Rómába költözik, ahol négy évet tölt pápai prelátusként. 1526-ban lemond gurki püspökségéről. 1527-ben, a Sacco di Roma után helyzete bizonytalanná válik: szeretne Károly kegyeibe férkőzni, jelen van 1530-as bolognai koronázásán is, ennek érdekében írja a De coronatione című munkáját, célját azonban nem éri el: a pápa is, a császár is gyanús szemmel néz rá. 1530 végén Rómában tűnik fel, majd nyoma vész¹⁶. Egy adat szerint a velencei szegények kórházában hal meg¹⁷.

1. Knausz N.: Balbi 8. Ő ellenfelei rágalmának minősíti az Accelli családtól származást, *Ábel J.: Humanisták* 32, 39. viszont elfogadja. A Balbus családra egy adat: 1462-ben Balbi Domonkost a velencei Signoria követeként említik. *Dipl. Eml. I.* 167.

2. Knausz N.: Balbi 9. *Bónis Gy. 320. Wallaszky P. 164.*

3. *MUW II/1.* 228.

4. Knausz N.: Balbi 20. *Bónis Gy. 320. Ábel J.: Humanisták* 34.

5. Knausz N.: Balbi 85. *Ábel J.: Humanisták* 35.

6. *Fögel J.: Ulászló 42. Hermann Zs. 226, 228-9.*

7. *Fögel J.*: Ulászló 42. Idejövetelének ideje bizonytalan, *Bónis Gy.* 320. *Knauz N.*: Balbi 88. nyomán 1508-ra teszi, *Hermann Zs.* 226-7. szerint korábbi, *Ábel J.*: Humanisták 57. alapján 1501 körül történt, viszont a nevelősködés nyilván csak későbbi, hisz 1508-ban Lajos még csak két éves volt.
8. *Veress E.*: Olasz 416-7.
9. *Leskó J.*: 165. Lásd. a 10. sz. jegyzetet is.
10. *Knauz N.*: Balbi 89-91. két forrás alapján vázolja fel a történeteket. Az egyik Oláh Miklós esztergomi érsek jelentése Ferdinánd királyhoz a korábbi pozsonyi prépostokról (eredetijének fényképe: DF 228274.), a másik Ujlaki Ferenc pozsonyi prépost visszaemlékezése, melyet egy pertörődék tartott fenn (szöveget közli: *Knauz N.*: Kéziratok 1866. 404-5.). Oláh Miklós szerint 1510 körül Sánkfalvi Zele Miklós volt a prépost, Bakóc Tamás esztergomi érsek káplánja. 1514 körül Szeremlyéni Ferenc erdélyi préposttal cserélte el javadalmát az érsek beleegyezésével. Miklós azonban „*cum intrare in Transilvaniam vellet, nescio, ob quam causam, non fuit ad preposituram ipsam admissus*”, hanem elindult visszafelé. Egerig jutott el, ahol akkor Balbus Jeromos volt az érkanonok, s mivel Miklós félt Pozsonyba visszatérni, a pozsonyi prépostságot elcserélte Balbussal annak egri érkanonokságáért. Mindehhez Tamás érsek is beleegyezését adta. A pertörődék hasonlóan mond: Ujlaki szerint Balbus egri érkanonokságáért és váci prépostságáért cserélte el Miklós pozsonyi prépostságát. Egy harmadik, valószínűleg másik esetről szóló forrás helyes értelmezése *Hermann Zs.*: 227-8. oldalakon található, korrigálva *Ábel J.*: Humanisták 59. állításait.¹¹
- Knauz N.*: Balbi 91-8. *Fögel J.*: Lajos 101-2.
12. Londoni okmt. 67-9.
13. 1517. október 24. DL 82485.
14. Legalábbis ezt állítja Oláh fenn említett visszaemlékezése.
15. *Knauz N.*: Balbi 348-9.
16. *Knauz N.*: Balbi 417-9, 481-7. *Hermann Zs.* 230-40.
17. *Fögel J.*: Lajos 101.

14. BRUCKI LECHNER FÜLÖP

1505-1526 kanonok

Adattár, Pozsony 52.¹

Fülöp valószínűleg az alsó-ausztriai Bruck an der Leitha, esetleg a stájerországi Bruck an der Mur városkából származott². 1478 első felében iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe³. Talán Hainburgi János ajánlására kapta pozsonyi javadalmát, miután Hainburg és Bruck an der Leitha közelsége miatt feltételezhető köztük személyes ismeretség. A káptalan székhelyén tartózkodik, mivel neve sűrűn előfordul a számadáskönyvben, 1512-ben pedig dékán is⁴. 1517-1520-ig a pozsonyi, falakon kívüli Szent Lőrinc-templom plébánosa is⁵.

1. Az adattárban neve helytelenül Prucki Lechner Fülöpként szerepel, mivel korábban a bécsi egyetemi anyakönyv adatát nem ismerve azt feltételeztem, hogy a Moson megyei, Lajtán inneni Pruk faluból származott. *Csánki D.* III. 685.
2. *H. Oesterley* 94.
3. *Phil. Lehner ex Prukch.* MUW II/1. 161.
4. Lásd az Adattárban.
5. Uo.

15. ENNSI ULRİK

1460-1479 kanonok

Adattár, Pozsony 14.

Enns (Onasum) város a Duna jobb partján a passauai egyházmegyében, Felső-Ausztriában¹. Ulrik 1444-ben iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Talán Schomberg György

prépost segítette javadalmához, aki 3 évvel korábban iratkozott be a bécsi egyetemre, és Ennsi tanulmányainak megkezdésekor még valószínűleg oda járt. Egy adat szerint 1472-ben ő volt a pozsonyi helynök is³.

1. *H. Oesterley* 163.
2. *Ulricus Mercatoris de Anoso. MUW I/1. 137.*
3. *Károlyi Oklt. II. 427-8.*

16. GARSÍ GREIMEL JÁNOS

1481-1490 kanonok

Adattár, Pozsony 17.

Gars alsó-ausztriai város Béctől északnyugatra a passai egyházmegyében¹. 1468-ban iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Knauz szerint 1479-ben Mátyás nevezi ki pozsonyi kanonoknak, Schomberg prépost azonban tiltakozott azon a címen, hogy a kegyúri jogot a király korábban neki adományozta. Mátyás erre 1479. május 18-án kelt oklevelében érvénytelenítette a kinevezést³. A káptalani kiküldöttek között azonban 1481-től rendszeresen előfordul neve, tehát mégis megtarthatta, illetve visszakapta kanonikátusát. Adatunk nincs rá, de nem elképzelhetetlen, hogy ő is a pozsonyi egyetemen való tanítás fejében kapta javadalmát.

1. *H. Oesterley* 201.
2. *Joh. Pistoris de Gars. MUW I/1. 100.*
3. *Zumbur* 846.

17. GDANSKI STRUMER BERTALAN

1454-1464 órkanonok

Adattár, Pozsony 18.

A Visztula torkolatánál fekvő városból jövő Bertalan születési, származási adatai ismeretlenek. A bécsi egyetemen 1441 első félévében tűnik fel, a szász nemzet tagjaként iratkozik be¹. Pozsonyi órkanonok még Schomberg György prépostsága előtt lesz, első említése 1454-es². Talán az akkori prépost, Privigey Mihály kiterjedt nyugati kapcsolatainak köszönheti pozsonyi javadalmát³.

1. *Barth. Stormer de Gdanczk. MUW. I/1. 223.*
2. *Barth. Sturmer custos. 1454. április 3. DF 228242. Egyéb 1458 előtti előfordulásai: Barth. custos. 1455. június 1. DF 225835. Barth. de Gdancz custos. 1455. június 24. DF 228222.*
3. Lásd a főszöveg 10. oldalát és az 58. sz. jegyzetet.

18. HALLI JÁNOS

1524-1526 kanonok

Adattár, Pozsony 21.

Hall nevű helység számtalan van a német nyelvterületen, hazánkhoz viszonylag még az Ennstől délre található osztrák helység van legközelebb¹. János 1522-ben iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Talán a viszonylag közeli származó Lembachi Kolparczér Farkas órkanonok ajánlotta be a kegyúri jogot ekkor gyakorló esztergomi érseknek, akinek korábbi jó kapcsolatai voltak a prímási udvar felé³. 1547-1554-ig a győri káptalan száma-

dáskönyveiben szerepel mint mosoni főesperes és győri kanonok. Soha nem tartózkodott Győrött, ezért kanonoki jövedelmének csak felét kapta kézhez. Pozsonyban élt, ahol ekkor érseki helynök volt⁴. 1543-1549-ig vannak adataink arra nézve, hogy pozsonyi őrkanonok volt⁵.

1. *H. Oesterley* 250.
2. Joh. Schinnagel ex Hal. MUW III/1. 26.
3. Lásd Lembachinál.
4. *Bedy V.* 369.
5. 1543. május 16. Protocollum capituli Posoniensis No. 4. 107. old. DF 287760. 1549. július 24. Hátlapi feljegyzés. DF 228242.

19. HAINBURGI JÁNOS

1500-1504 kanonok

Adattár, Pozsony 22.¹

Hainburg osztrák határvár Dévénnyel átellenben². 1490-ben iratkozott be egy ilyen nevű személy a bécsi egyetem osztrák nemzetébe³. Javadalomszerzésénél talán Laai Rorbeck Pong-rác volt közbenjárója, aki viszonylag közeli származott, az 1480-as években nagyhírű iskolamester volt Budán, ekkor pedig pozsonyi kanonok és a Szent Márton-egyház plébánosa⁴.

1. Az Adattár helytelenül Hamburgi Jánosként szerepelteti, minthogy az oklevelekben nem kerül pont az i betűre. Egyértelművé a nevet az egyetemi anyakönyv bejegyzése tette (3. sz. jegyzet).
2. *H. Oesterley* 248. Emellett még két ilyen nevű helységet hoz (Bajorországban és Karintiában).
3. Joh. Piscatoris de Haynburgo. MUW II/1. 212.
4. Lásd Laai Rohrbeck Pongrácnál.

20. HAUSLEITENI PRECHTEL FARKAS

1479-1480 kanonok

Adattár, Pozsony 23.

Hausleiten osztrák helység Béctől északnyugatra¹. Farkas 1459-ben iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². A pozsonyi káptalanban 1479-ben tűnik fel: Gábor bíboros, pápai követ, egri püspök levelével jön, mely felszólítja a káptalant, hogy fogadja tagjává Farkast, a király udvari papját, akit Mátyás nevezett ki pozsonyi kanonokká. Mivel pápai követ oklevelét mutatta fel, a kanonokok hosszasan tanácskoztak befogadását illetően, nehogy megsértsék a bullások ellen hozott törvényeket. Végül befogadták, mivel a pápai követ oklevele csak megerősítette Mátyás kinevezését, de még így is közjegyzői oklevélben kellett magára vállalnia a felelősséget minden, a beiktatásból utóbb esetleg származó bajért³. Knausz szerint Mátyás utólag az ő kinevezését is érvénytelenít⁴, de ha így is történt, a prépost mint kegyúr adományából mégis visszakapta a kanonikátust, mivel erre 1480-ban is vannak adatok⁵.

1. *H. Oesterley* 163.
2. Wolfgang Prechtel de Hausleyten. MUW II/1. 61.3.
3. Az ügyet részletesen ismerteti *Knausz Nándor*: A bullások. Magyar Sion, 1863. 411-431., a 425-430. oldalakon, az ő nyomán pedig *Mályusz E.* 121-2. is. A pápai követ kinevező oklevelét is magában foglaló közjegyzői oklevél fényképmásolata: DF 228116. A pápai követ oklevele nélkül közli a szöveget *Knausz N.* idézett cikkében, a pápai követ oklevelét pedig ugyanő (névtelenül): Kanonoki beiktatás. Magyar Sion, 1864. 398-9.
4. *Zumbur* 846.

5. Lásd az Adattárát. Ábel J. 33. szerint esetleg mint doctor a pozsonyi egyetemen tanított, mert 1472-ben (!) megvendégeli őt a káptalan, mint quondam ordinarius professort. A 75. oldalon Rimely C. 257-8-ra hivatkozik, mely szerint a káptalan 1473-as számadásaiban szerepel visszamenőleg: „Item honoratus est dominus doctor magister Wolfgangus quondam ordinarius professor, et expositi sunt pro piscibus V grossi minus X denarii.” Valójában a pozsonyi káptalan számadáskönyvének 22. oldalán, az 1474-es évnél a következő bejegyzés található: „Item ad honorandum dominum doctorem magistrum Wolfgangum quondam ordinarium *exposui* pro piscibus V solidos minus X denarios in presencia domini plebani Sancti Martini et domini licenciati.” DF 281414. Szó sincs tehát arról, hogy az illető Farkas az egyetem tanára lett volna, de ha az is volt, nincs alapja a Hausleiteni Prechtel Farkassal való azonosításnak.

21. HÜTTENDORFI POPP MIKLÓS

1472-1476 kanonok

Adattár, Pozsony 25.

Hüttendorf alsó-ausztriai helység a passauai egyházmegyében Bécstől északkeletre¹. Miklós egyetemjárására nincs adatunk, valószínűleg földije, Hüttendorfi Schricker Miklós támogatásával kapta pozsonyi javadalmát². 1479. április 2. előtt hal meg³.

1. H. Oesterley 263.
2. Császár M. 48, 61-2. a két személyt egynek veszi, amit indokolna a helységnév és keresztnév azonossága, azonban adataim mégis két különböző személy létét feltételezik. Popp 1472. április 2. előtt már halott (lásd a köv. jegyzetet), Schrickert viszont még négyszer említik ezután. Adattár, Pozsony 26. A káptalan számadáskönyvében Schrickert mindig Nic. licenciatus, Nic. de Hyttndorff lic. teol.-ként, Popp pedig Nic. Popp-ként szerepel az 1472 és 1474 közti időszakban. 1473. július 29-én, egy dékáni számadás tanúként több kanonokot felsorolnak, köztük dominus licenciatus magister Nicolaus-t, és kettővel később dominus Nicolaus Poppot is. DF 281414.
3. Hausleiteni Prechtel Farkas kinevező oklevelében szerepel: „*post mortem* honorabilis quondam Nicolai Popp de Hyttndorff...”. DF 228116.

22. HÜTTENDORFI SCHRICKER MIKLÓS

1472-1480 kanonok

Adattár, Pozsony 26.

1437 első félévében iratkozik be a bécsi egyetemre¹. 1442-ben szerzi magister artium címét, 1456-ban és 1460-ban a bölcsészkar dékánja, 1467-ben licenciatus theologiae. A görög nyelvben is igen jártas². Egyesek tudni vélik, hogy már 1459-ben pozsonyi kanonok³. Az 1470-es évekből két adatunk is van arra, hogy a pozsonyi egyetemen tanít: 1470-ben Murer István mester által arra kéri a bécsi bölcsészkart, kölcsönözzön ki pozsonyi egyetemi előadásaira egy könyvet⁴, 1473-ban pedig mint a pozsonyi egyetem tanára két forintért visszavásárolja a káptalani könyvtár egy misekönyvét, miután a magát megnevezni nem kívánó eladó megtudta (?), hogy a könyvet azelőtt húsz évvel ellopták a könyvtárból⁵. Valószínűleg Miklós volt az egyetem és a káptalan közös könyvtárának őre is. Kanonokságára első hiteles adatom 1472-ből van, ez körülbelül meg is felel annak, hogy Mátyás illetve Schomberg prépost, az egyetem alkancellárja az idehívott tanárokat pozsonyi káptalani javadalommal fizeti. 1479-80-ban ő a káptalani vikárius is⁶. Minden bizonnyal helyben tartózkodik.

1. Nic. Schrickher de Hittendorf. MUW I/1. 196. Egyébként a család több tagja is végez később egyetemet: Johannes Schricker de Hietendorf 1446. második félévében, Michael Schricker de Hittendorf 1475. második félévében iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe. MUW I/1. 250. II/1. 151.

2. Ábel J. 33.
3. Császár M. 61. Orvay T. III. 259. Ők Rimely C. 257-re hivatkoznak, azonban eme munkáról számtalanszor bebizonyosodott, hogy adatai és következtetései teljesen hibásak (elég csak Knauz híres vitáikra utalnom; lásd: Zumbur), ezért eme állítását is igen kételkedve fogadom.
4. Ábel J. 33. Császár M. 61, 116.
5. Császár M. 61, 77, 119.
6. DF 240638, 240642.

23. KRAJNAI JAKAB

1526 kanonok

Adattár, Pozsony 33.¹

Közelebbi származáshelye adatok hiányában sajnos nem megállapítható. A bécsi egyetem osztrák nemzetébe 1492-ben iratkozott be². 1519-20-ban, Balbus prépost diplomáciai útjainak idején ő a pozsonyi vikárius³. Nyilván eme ténykedésének köszönhető, hogy Szalkai László esztergomi érsek 1526-ban a pozsonyi káptalanban először megüresedő stallumot adományozza neki⁴. Ez valószínűleg be is következett, bár adatunk nincs rá.

1. Az Adattár 1519-20-ra hozott adatai hibásak, mert ekkor még nem kanonok.
2. Jac. Prettnner de Carniola. MUW II/1. 225.
3. Lásd a főszöveg 50. sz. jegyzetét.
4. Lásd a főszöveg 51. sz. jegyzetét.

24. KREMSI GREIFFENSTEIN GYÖRGY

1476-1490 kanonok

Adattár, Pozsony 34.

Krems alsó-ausztriai város a Duna bal partján a passai egyházmegyében¹. György 1454-ben iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Nem tudjuk, szerzett-e fokozatot, ha igen, talán Schomberg prépost közvetítésével tanítani jött a pozsonyi egyetemre. Az oklevelekben sokszor szerepel káptalani kiküldöttként, 1479-ben dékán, 1483-4-ben pedig vikárius³, tehát minden bizonnyal Pozsonyban tartózkodik.

1. H. Oesterley 361-2.
2. Georgius Greiffenstein de Krembs. MUW II/1. 25.
3. Lásd az Adattárban.

25. LAAI ROHRBECK PONGRÁC

1487-1513 kanonok

Adattár, Pozsony 35.

Laa alsó-ausztriai város Béctől északra a határ mellett, a passai egyházmegyében¹. A bécsi egyetem osztrák nemzetébe Pongrác 1470-ben iratkozott be², magister artium fokozatot szerzett³. 1480-ban Budán tűnik fel a budavári Boldogasszony-iskola rektoraként⁴. Igen művelt férfiú volt, nyilván szenvedélyes könyvgyűjtő, mert 1480-ban már megvolt neki az 1474-ben megjelent, és akkor még tudományos könyvjúdonyságnak számító Regiomontanus-féle kalendárium⁵. Levelezett többek között a bécsi egyetem rektorával, Briccius Cilliensis-szel is. Briccius 1481-ben azt írja Pongrác budai ludi magisternek és orgonistának, hogy köszöni tudósítását a néhai Erfordi János mester végrendeletéről, 1483-ban pedig, mikor Mátyás Bécs ostromára készül, kéri, hogy járjon közbe nála a bécsi egyetem érdekében⁶. 1487-ben pozsonyi kano-nokként tűnik fel, melynek elnyerését minden bizonnyal Budán szerzett ismeretségeinek,

valószínűleg a király kegyének köszönheti. Kanonoksága mellett 1494-99-ig a pozsonyi Szent Lőrinc-templom, majd 1501-től (talán már előbb is) a káptalani Szent Márton-templom plébánosa⁷. A számadáskönyv sűrű bejegyzései szerint a káptalan székhelyén tartózkodott. Utoljára 1513-ban fordul elő, majd nyoma vész.

1. *H. Oesterley* 372.
2. MUW II/1. 116.
3. Egy 1481-ben kelt levél címzésében: „humanissimo viro liberalium arcium professori, fundatissimo magistro Pangraccio Rorbeck ludi magistro benemerito...” *Békefi R.* 501.
4. *Mészáros I.* 192.
5. Uo.
6. *Knausz N.*: Buda 69-71.
7. Pozsonyi kanonokként első előfordulása: 1487. november 9. DF 225595. A Szent-Lőrinc egyház plébánosaként: 1494. április 27. Pozsony város lt. Protocolum testamentorum I. 240a. DF 277056. A Szent Márton-egyház plébánosaként: 1501. április 21. uo. 275a.

26. LEMBACHI KOLPARCZER FARKAS

1514-1526 órkanonok

Adattár, Pozsony 36.

Lembach felső-ausztriai, Lengbach pedig alsó-ausztriai helység, mindkettő a passauai egyházmegyében¹. Farkas e két hely valamelyikéből származik. 1460-ban iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Ezután jónéhány évig semmi adat nincs róla. Amikor 1514-ben először fordul elő pozsonyi órkanonokként, Bakóc Tamás esztergomi érsek környezetében van: április 4-én tanúként szerepel a béli apát investitúrájánál³, április 13-án pedig az érsek levélben tudatja a pozsonyi káptalannal, hogy Lembachi órkanonokot ne fosszák meg kanonoki részétől, mert ugyan székhelyétől távol van, de őt fogja Rómába kísérni⁴. Valahogyan tehát Bakóc kíséretébe került, aki a királytól ráruházott kegyúri jog révén jutalmazhatta meg kíséretjét a pozsonyi javadalommal. A számadáskönyv bejegyzései és a hiteleshelyi kiadványok alapján 1515 második felétől már biztosan Pozsonyban tartózkodik: sokszor káptalani kiküldött, tanú, 1522-ben pedig dékán is⁵.

1. *H. Oesterley* 388.
2. Wolfgangus de Lempach. MUW II/1. 68.
3. PRT VII. 555-6.
4. DF 228107.
5. Lásd az Adattárban.

27. LENGENFELDI ZSIGMOND

1473-1474 kanonok

Adattár, Pozsony 37.

Lengenfeld alsó-ausztriai helység Kremstől északra a passauai egyházmegyében¹. Zsigmond 1436-ban iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Később a pozsonyi egyetemen is tanul, ahol 1473-ban baccalaureus theologiae címet is szerzett³. A pozsonyi káptalanban két éven át vannak adataink jelenlétére, 1474-ben dékán is⁴, tehát biztosan ott tartózkodik. Tudományos fokozata alapján joggal feltételezhető, hogy fokozata megszerzése után, de talán már előtte is tanított a pozsonyi egyetemen, és kanonikátusát is ennek fizetségéül kapta⁵. Miután az egyetemi anyakönyv bejegyzése szerint 1499-ig élt⁶, elképzelhető, hogy azonos az 1497-ben előforduló Zsigmond pozsonyi kanonokkal⁷. Ez esetben elég nehezen kitölthető az 1474 és 1497 közti űr, lehet, hogy ekkor nincs Pozsonyban. A közügyektől való kimaradása

(vagyis hogy nincs adat dékánságára, káptalani kiküldötti megbízatásra) azonban magyarázható esetleg az egyetemi tanításból adódó elfoglaltsággal vagy magas életkorával is: előbbi adataink tükrében ugyanis legkésőbb 1420 körül születhetett⁸, ebben az esetben pedig 1474-ben kb. 55, halálakor pedig majdnem nyolcvan éves.

1. *H. Oesterley* 388.
2. Sig. Obrecht de Lenguelde. MUW I/1. 192.
3. 1474-ben magister Sig. Obrecht de Lengenueld in theologia bacc. a pozsonyi egyetemnek ad egy kódexbejegyzés szerint egy könyvet, az avatásáért járó 3 forintos taksa fejében. *Csaba Csapodi*: Ein erhalten gebliebenes Buch der „Academia Istropolitana“. Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Szerk. *Piroska Dezsényi Szemző, László Mezey*. Bp. 1976. 45-46. A bejegyzés nem említi Zsigmond pozsonyi kanonikátusát. Miután a káptalani számadáskönyv már 1473-ban baccalaureus címmel említi, erre az évre tettem fokozatának elnyerését. DF 281414.
4. DF 281414.
5. Egyetemi tanárságát feltételezi *Császár M.* 49. is. Zsigmond taníthatott már baccalaureus theologiae fokozata elnyerése előtt is, erre magister artium címe felhatalmazta, ez bevett gyakorlat volt az egyetemeken. *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. 99.
6. „vixit anno 1499” — lásd a 2. sz. jegyzetet.
7. Adattár, Pozsony 83.
8. Az 1436-os beiratkozási évet vettem figyelembe, és azt, hogy a beiratkozottak átlagéletkora 14 évnél nem nagyon volt alacsonyabb. *Tonk S.*: i.m. 98.

28. NEUKIRCHENI FARKAS

1520-1526 kanonok

Adattár, Pozsony 42.

Az oklevelekben Wolfgangus de Nova Civitate néven szerepel. Miután a német nyelvterületen számtalan Neukirchen nevű helység van, Ausztriában is négy¹, más támpontunk pedig nincs Farkas azonosításához², sajnos semmi közelebbit nem tudtam megállapítani róla. Mindenesetre Pozsonyban tartózkodik, mert sűrűn szerepel küldöttként, és neve sokszor fordul elő a káptalani számadáskönyvben is.

1. *H. Oesterley* 479.
2. Nem valószínű, hogy ő lenne az a Wölfg. Plaichner de Newkirchen, aki 1474-ben iratkozik be a bécsi egyetemre, mert az időpont túl korainak tűnik. MUW II/1. 144.

29. POROSZORSZÁGI GÁSPÁR

1448-1460 kanonok

Adattár, Pozsony 45.

Sajnos származási helye közelebből meghatározhatatlan. Valamilyen egyetemre járt, mert 1452-ben mint pozsonyi kanonokot magister artium-ként említik¹. Valószínűleg az akkori prépost, Privigey Mihály kiterjedt nyugati kapcsolatainak köszönheti javadalmát², de semmi közelebbit nem tudunk róla.

1. DF 228235. Nem valószínű, hogy azonos a bécsi egyetem szász nemzetébe 1453-ban beiratkozott Kulmsee-i Gáspárral, mert akkor neve mellett feltüntették volna már meglévő egyetemi fokozatát és pozsonyi kanonikátusát is. MUW II/1. 21. Nyilván nem azonos Caspar Rauen de Prutzia-val sem, aki 1447-ben iratkozott be a rostocki egyetemre, mert 1448-ban már Pozsonyban van. Die Matrikel der Universität Rostock. Hg. *Adolf Hofmeister*. I-VIII. Rostock-Schwerin, 1899-1922. I. 81.b. Egyéb 1458 előtti előfordulása: 1448. június 29. DF 239994, 248488.
2. Lásd a főszoveg 62. oldalát és az 58. sz. jegyzetet.

30. PULKAUI JÁNOS

1464-1474 kanonok

Adattár, Pozsony 53.

Pulkau alsó-ausztriai helység Bécestől északnyugatra a passai egyházmegyében¹. 1451-ben és 1453-ban is beiratkozott egy-egy innen való János a bécsi egyetemre², az egyik talán azonos a mi személyünkkel. Javadalomszerzése is kérdéses, talán valamelyik földije: Schomberg prépost, Ennsi Ulrik vagy Weitrai Han János lehetett támogatója. 1470-1-ben Schomberg György prépostot helyettesíti mint vikárius³. Minden bizonnyal végig Pozsonyban tartózkodik.

1. *H. Oesterley* 538-9.

2. Joh. Mercher de Pulka. MUW II/1. 2. Joh. Scheuhenpflug de Pulka. uo. 18.

3. Joh. de Pulka canonicus ecclesie Posoniensis, necnon... Georgii officialis, dicte ecclesie Posoniensis locumtenens. 1470. február 7. és március 26. Pozsony DF 251927. DL 88494. Az utóbbiban említi, hogy hivatalbeli előde Váli János volt. Hanns von Pulka vicarius. 1470. május 13. Pozsony város lt. Protocollum Testamentorum I. 166a. DF 277056. Joh. de Pulka canonicus et vicarius in spiritualibus ecclesie Posoniensis. 1471. február 5. DF 266520.

31. REGENSBURGI ERASMUS

1473-1482 kanonok

Adattár, Pozsony 54.

Regensburg birodalmi város és püspöki székhely Bajorországban¹. Erasmus bécsi egyetemjárására nincs adatom, de valamely egyetemnek biztosan hallgatója volt, még hozzá hosszabb ideig, mert sok oklevél a doctor címmel emlegeti². Valószínű, hogy Schomberg prépost és egyetemi alkancellár hívására jött Pozsonyba, hogy az egyetemen tanítson, kanonikátusát pedig fizetség gyanánt kapta³. Az 1473-as évben dékán is volt, az oklevelekben többször szerepel káptalani kiküldötként, ami egyértelműen mutatja, hogy Pozsonyban tartózkodott.

1. *H. Oesterley* 553.2. Lásd az Adattárat. *Rimely C.* 257. doctor theologie-nek mondja, ezt átveszi *Császár M.* 48. is, én ezt az információt Rimely megbízhatatlansága miatt nem veszem biztosra. A baseli, heidelbergi, rostocki, tübingeni egyetemek anyakönyveiben sem sikerült Erasmus nyomára bukkannom.3. Ezt feltételezi *Császár M.* 48. is.

32. SCHELBINGER GÁSPÁR

1523 kanonok

Adattár, Pozsony 59.

Egyetlen adatom van rá: Szatmári György esztergomi érsek pozsonyi kanonikátust adományoz kegyúri joga folytán Schelbinger Gáspár passai egyházmegye klerikusnak¹. Gáspár tehát valószínűleg osztrák, mivel ezen egyházmegye területének majdnem egésze Ausztriára esik. Szülőhelye azonban nem derül ki, s miután a bécsi egyetemi anyakönyvben sem találtam, sajnos semmi közelebbit nem tudtam róla megállapítani.

1. 1523. május 18. DF 228273.

33. SCHOMBERG GYÖRGY

1455-1486 prépost

Adattár, Pozsony 60.

Ausztria valamelyik Schönberg nevű helységében született¹. 1446-ban iratkozott be a bécsi egyetemre². Pályájának alakulását 1462-ig a főszöveg 64–65. oldalán ismertetem.

Mátyás az 1460-as évek elejétől számtalan diplomáciai feladattal bízta meg: 1462-ben III. Frigyes császárhoz, 1468-ban Albert szász herceghez megy követségbe, 1464-ben és 1477-ben is közvetít Mátyás és III. Frigyes közt a tárgyalásokon³. Külhonban hol Frigyeset, hol Mátyást képviseli: 1466-ban Rómában Frigyes követeként jár, ekkor II. Pál pápa feljogosítja, hogy három javadalmat egyszerre birtokoljon⁴. 1468-ban ismét Rómában jár, akkor a magyar király követeként, feladata valószínűleg a cseh hadjárat bejelentése. Visszafelé Firenzén át visz útja, ahonnan a Signoria levelét viszi Mátyásnak⁵. 1479-ben ismét Mátyást képviseli Velencében⁶. Hogy a diplomáciai tevékenység mennyire nem csak fényes követjárásokat és sikeres közvetítéseket jelent, arra kitűnő példa Schomberg 1463-as szerepe a III. Frigyes császár és öccse, a Bécset elfoglalva tartó VI. Albrecht főherceg közti viszály megszüntetésére tett kísérletben. Mint Frigyes császár titkos megbízottja, 1462 végétől többször is Bécsben járt, ahol Holzer polgármestert rávette, hogy puccsal nyissák meg a város kapuit a császár előtt. Mindezt egy 6000 forintos összeg átadásával is nyomatékosította. A puccs április 8-ról 9-re virradóra történt. Holzer összehívta a tanácsot, a megbízhatatlan elemeket bezáratta, majd 400 császári lovast beengedett a városba. Albrecht azonban leverte a puccskísérletet, melynek szervezői elmenekültek. Schomberg egy ideig a városban bújkált, majd április 25-én női ruhába öltözve próbált elmenekülni, de felismerték és elfogták. Fél évig börtönben ült, többször is megkínózták, végül november 18-án szabadult⁷. Diplomáciai teendői mellett másik nagy feladata a pozsonyi egyetem tényleges vezetése. 1467. június 30-án, közvetlenül az egyetem megnyitása előtt ő vezeti a tanári kart a bécsi bemutatkozásra, ami valószínűsíti, hogy kezdettől fogva ő az egyetem alkancellárja⁸. Eme feladatkörrel Vitéz János hivatalosan 1469. április 26-án bízta meg, átadván neki az egyetem tagjai feletti bíraskodás jogát. Őt és utódait érseki helynökké nevezi ki a Morva-Duna-Vág által határolt területre és a Csalóköznek eddig a pozsonyi főesperességhez tartozó részére nézve, és felhatalmazza, hogy felügyeljen az istentiszteleti rendre, a papság erkölcsére, valamint peres ügyekben bíraskodásra⁹. Tekintélyét növeli, hogy II. Pál pápa kiváltságképpen engedélyezi neki és utódainak az infula, pásztorbot és gyűrű viselését, valamint egyházkerületében ünnepélyes áldás osztását¹⁰. Értékes könyvtárat gyűjt, amiről 1472-ben a pápai követ is megemlékezik. 1461-ben a káptalani könyvtár egyik egyházjogi kötetét használta a benne található bejegyzés szerint, egy másikat szintén forgatott az egyetemen és azon kívül is, amint annak bejegyzése mondja¹¹. Mint alkancellár továbbra is jó viszonyt tart fenn a bécsi egyetemmel. Ő jár közben a Bécset elfoglaló Mátyásnál is annak érdekében, hogy folyósítsa ezután a bécsi egyetem tanárainak fizetését, melyet eddig az osztrák herceg folyósított a kincstárból. A teológiai kar meg is köszönte közbenjárását¹². A káptallal való kapcsolata azonban nem felhőtlen. 1484-ben Mátyás szólítja fel, hogy egy nemrég meghalt kanonok házába ne ültessen be egy másikat, hisz ez a statutumok értelmében a káptalan joga¹³. 1485 februárjában Raguzai Kristóf modrusi püspök, királyi delegált bíró ítélkezik egy – nyilván régóta folyó – perben, melyben a kanonokok képviselői egy majdnem húsz tételes vádiratban mondják el a prépost visszaéléseit (káptalani jobbagyok jogtalan dolgoztatása, tőlük különböző adók jogtalan szedése, a káptalan kegyúri jogának semmibe vétele az oltárigazgatóságok adományozásánál, négy szavazat követelése a káptalani gyűléseken javadalmi alapján, stb.). Végül a per a kanonokok vereségével zárul, mert bebizonyosodik (?), hogy a hét kanonok tulajdonképpen „conspiraverant contra eundem prepositum”, mert valójában nem a kanonokok felhatalmazásából voltak jelen, ezért Raguzai Kristóf őket örökre kizárta a káptalanból, meghagyván, hogy tíz napon belül hagyják

el kanonoki házaikat¹⁴. Hogy a vádak nem voltak teljesen alaptalanok, azt az is mutatja, hogy eme kanonokaink később is előfordulnak az oklevelekben, tehát a per ezzel az ítélettel nem ért véget¹⁵. Ami Schomberg székhelyen tartózkodását illeti, elég hullámzó lehetett: diplomáciai akciói eltávolították, egyetemi tevékenysége viszont Pozsonyhoz kötötte. 1486. szeptember 30-án halt meg¹⁶.

1. Német nyelvterületen 14 Schoenberg és 2 Schoemberg helység van, ebből 3 Ausztriában. *H. Oesterley* 612-3. Schomberg sírfeliratából derül ki, hogy szülőföldje Ausztriában keresendő: Georgius. de. Schonberg. Australi. *Császár M.* 120-1.
2. Georius Peltel de Schomberg. MUW I/1. 246.
3. MKL I. 22, 236. *Császár M.* 39.
4. *Császár M.* 39. II. Pál adományára V. Sixtus hivatkozik 1474. május 9-én kelt megerősítő oklevelében. *Czaich Á.G.* 7.
5. *Fraknoi V.*: Diplomáták 1898. 77.
6. *Császár M.* 39. Oltalomlevele: 1479. október 4. DF 228408.
7. *Richard Perger*: Wolfgang Holzer. Austieg und Fall eines Wiener Politikers im 15. Jahrhundert. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Wien, 1985. 7-61. Az adatot *Kubinyi András*nak köszönöm. *Max Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. II. Wien, 1927. 410-414. A megvesztegetésről (1000 Ft-os összeget említve) és a női ruhában történő szökési kísérletről tudósít Ebendorfer krónikája, Schomberg tetteinek indítékául azt hozza fel, hogy a birodalmi kancellárságot szeretne volna elnyerni. *Thomas Ebendorfer*: Chronica Austriae. Kiadja: *Alphons Lhotsky*. Berlin-Zürich, 1967. 577. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, nova series 13.) A megvesztegetést 6000 Ft-os összeggel említi: *Rerum Austriacarum historia*. Anonyme Chronik. 1454-1467. Kiadja: *Adrian Rauch*. Wien, 1794. 99-100. A női ruhában való szökési kísérletről tudósít egy Stephan Scheuch által 1463. április 29-én Albrecht brandenburgi örgrófnak írt levél is. *Adolf Bachmann*: Urkunden und Aktenstücke zur österreichischen Geschichte in Zeitalter Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen 1440-1471. Wien, 1872. 266. sz. (Fontes Rerum Austriacarum II/42.) A bécsi tanácsal folyó tárgyalásokról, majd a női ruhában való szökési kísérletről beszámol Beheim verses krónikája is. *Michael Beheim*: Buch von der Wiener 1462-1465. Kiadja: *Theodor Georg von Karajan*. Wien, 1843. 260-262.8. *Császár M.* 104-5.
9. *Császár M.* 110-2. *Veress E.*: Olasz 41. *Bathyan I.* III. 530.
10. *Érdújehelyi M.* 614. *Császár M.* 113-4.
11. *Császár M.* 44-5.
12. *Fraknoi V.* 20.
13. 1484. március 4. DF 228738.
14. A pert részletesen ismerető oklevél: 1485. február 11. DF 228109. A fenti idézet a hátlapi feljegyzésből való. Az ítélet ünnepélyes kihirdetése: 1485. április 13. DF 228110.
15. Körmendi Mihály még 1488-ig, Privigyei Gébor és Pozsonyi Stab Farkas 1498-ig, Selmeci Márton és Garsi Greimel János pedig 1490-ig szerepel kanonokként az oklevelekben. Adattár, Pozsony 17, 31, 49, 51, 61, 79. Egyedül Pozsonyi Gáspárra nincs nyom.
16. *Császár M.* 45, 120-1. Máig is fennmaradt, a pozsonyi Szent Márton-egyházban látható síremlékéről részletes elemzés: *Éber László*: Schomberg György síremléke. Magyarországi műemlékei. Szerk. *Forster Gyula*. III. Bp. 1913. 105-116.

34. VILLACHI TOBRIACHER ULRIK

1518-1525 kanonok

Adattár, Pozsony 80.

Villach karintiai helység Klagenfurttól nyugatra¹. Ulrik 1496-ban iratkozik be a bécsi egyetem osztrák nemzetébe². Ezután sokáig nincs adat róla, majd 1513-ban Budán tűnik fel a budavári Nagyboldogasszony-iskola rektoraként: a híres bécsi humanista, Joachim Vadianus ír ekkor róla tudását magasztalva, és arról is megemlékezik, hogy Gallus pugnans

című művének megírására is Ulrik sarkallta³. Érdekes módon sorsa ettől kezdve majdnem teljesen azonos módon alakul egyik rektor-elődével, Laai Rohrbeck Pongrácéval: 1518-ban – nyilván ő is a király személyes kegye révén – pozsonyi kanonok lesz, majd emellett a Szent Lőrinc-templom plébánosa is⁴. Ortway szerint 1529-ig élvezte javadalmait⁵, aztán nyoma vész.

1. *H. Oesterley* 717.
2. *Vdalicus Toberslacher de Villaco*. MUW II/1. 246.
3. *Wallaszky P.* 163-4. *Ortway T.* II/4. 365. *Mészáros J.* 193.
4. A káptalan számadáskönyvében kanonokként először 1518. június 18-án, plébánosként pedig 1522. április 7-én szerepel. DF 281414.
5. *Ortway T.* II/4. 365.

35. WEIDENI RAUCH JÁNOS

1485-1486 kanonok

Az Adattárban nem szerepel.

Kanonokságára egy egyértelmű és egy kérdésesebbnek látszó adat van¹. Talán már 1483-ban is kanonok, nevét legalábbis tartalmazza egy Laai Rohrbeck Pongrác budai iskolamesternek írt levél². Ortway adata alapján Császár feltételezi, hogy Rauchot is Schomberg prépost hívta Pozsonyba, hogy az egyetemen tanítson – az adat szerint teológiai és egyházi baccalaureátusa van! –, és kanonikátusát ennek fizetségéül kapta³. Származása Ortway adatának és a bécsi anyakönyv bejegyzéseinek egybevetésével állapítható meg⁴. Minden bizonnyal Pozsonyban tartózkodik.

1. Az egyértelmű adat: 1485. április 13-án Joh. Rauch pozsonyi kanonok tanúként szerepel Pozsonyban egy ítélet kihirdetésnél. DF 228110.
A kérdésesebb: 1486-ban Rauch János *regensburgi* egyházmegyei pap, artium magister, theologiae et decretorum baccalaureus, pozsonyi kanonok megkapja a pozsonyi Szent Márton-egyház Szent István és Szent Osvát királyok-oltárának igazgatóságát. *Ortway T.* III. 270. Ő egy kéziratban maradt, a városi levéltár őrzésében lévő munkára hivatkozik, melynek szerzője *Rakovszky István*, címe: *Diplomatarium Posoniense*. I-III. III. 465. Erről a kéziratról maga Ortway írja ezen kötete előszavának VI. oldalán: „Tekintve az oklevél-másolatok kivált paleográfiai fogyatkozásait, jelen formájában nem is fog publikálni.” Reméljük, azért ez az adat hamis információkat nem hordoz.
2. *Briectius Ciliensis* levele, 1483. június 29. „... *transmitto per magistrum Johannem Rauch tue humanitati recognitiones de sororibus apud Sanctum Hieronimum...*”. *Knauz N.*: Buda 71.
3. *Császár M.* 49.
4. A bécsi egyetemre 1435 és 1456 között négy személy is beiratkozik ilyen névvel: egy Bécsből az osztrák nemzetbe, egy-egy Stuttgartból, Augsburgból és Weidenből a rajnai nemzetbe. Miután a mi személyünk regensburgi egyházmegyei, az első három kiesik. Weiden nevű helység négy volt, ebből az egyik bajorországi (helyesebben ekkor oberpfalzi), és a regensburgi egyházmegye területére esik. Így tehát János 1456 első félévében iratkozott be a bécsi egyetem rajnai nemzetébe. MUW I/1. 188, 195. II/1. 5, 41. *H. Oesterley* 742.

36. WEITRAI HAN JÁNOS

1462-1500 kanonok

Adattár, Pozsony 81.

Weitra alsó-ausztriai helység Ennstól északra a passauai egyházmegyében¹. A bécsi egyetem osztrák nemzetébe két innen származó János nevű személy is beiratkozott, az egyik talán azonos a miénkkel². A káptalanban 1462-ben tűnik fel, valószínűleg javadalomszerzésében Schomberg prépost segítette, aki korábban egyetemi társa lehetett³. 1470-től kanonoksága

mellett ő a Szent Márton-egyház plébánosa is⁴. Sokszor szerepel káptalani kiküldöttként, 1495-ben és 1496-ban dékán is, úgyhogy biztosan a káptalan székhelyén tartózkodik. Egy adat szerint 1500-ban hal meg⁵.

1. H. Oesterley 748.
2. Joh. Textoris de Weytra. 1446 második féltéve. MUW I/1. 250. Joh. Sartoris de Weytra. 1450 első féltéve. MUW I/1. 274.
3. Ha az első személlyel azonos, Schomberggel egy évfolyamba járt, ha a másodikkal, akkor négy évvel alatta. Lásd Schomberg Györgynél.
4. 1469. szeptember 5-én még csak kanonok. DF 225773. 1470. május 13-án már: „*meister Hanns Han die zeit pfarrer... S. Merten.*” Pozsony város lt. Protocollum Testamentorum I. 166a. DF 277056.
5. Knauz egy 1487-ből való Graduale ismertetésekor közli a benne található bejegyzést: „Hoc opus fecit fieri venerabilis magister Johannes Han de Wep alias de Ispar quondam canonicus et plebanus ecclesie Sancti Martini in Posonio anno Domini 1488, qui tandem vita functus est anno 1500 feria VI. post sancti Johannis ante portam Latinam, cuius anima Deo vivat.” A kódex Graduale 5. jelzet alatt a pozsonyi káptalan könyvtárában volt található. Knauz N.: Kéziratok 1866. 67-8. A helyzetet bonyolulttá az teszi, hogy a káptalannak 1462-1495 között van egy Vépi János nevű tagja is. Adattár, Pozsony 79. Mindkettőjükre igen sok említésünk van: Weitrait sokszor nevezik Joh. Han de Weytra-nak, de Joh. Han de Wep/Wepp/Weep soha nem fordul elő, hasonlóképpen Vépi János plébános sem. Feltételezésem szerint Knauz félreolvashatta a szöveget, amit elképzelhetővé tesz az, hogy az oklevelek egy részében Weitra a következőképpen van rövidítve: Wey^a. Ispar talán az osztrák Ispert helység Pöggstalltól nem messze, ami a kódex készítőjét inkább Weitrahoz, mint Véphez köti, annál is inkább, mert Vép közelében, de távolabb sincs ilyen nevű helység. H. Oesterley 323. Biztosat persze csak a bejegyzés helyszíni vizsgálata után mondhatunk. Mindenesetre az biztos, hogy Weitrai Han János plébános és kanonok 1498. május 15-én még élt. Pozsony város lt. Protocollum Testamentorum I. 266. DF 277056.

Megjegyzés:

Rímely említ a kanonokok között 1474-ben egy ANGELUS mester teológiai doktort¹. Miután szerinte a számadáskönyv egy bejegyzése arról tudósít, hogy a káptalan megvendégelt egy bizonyos doctor Angelust, feltételezi róla, hogy a pozsonyi egyetemen is tanított². Eme feltételezés teljes alaptalanságára már Ábel is rámutatott, kizárva Angelust a tanárok névsorából³. Császár egy újabb adatra hivatkozik: Pozsony város telekkönyvében megnézte a volt egyetem épületére vonatkozó bejegyzéseket, és ott azt találta, hogy a telek 1473. január 5-én her Jörg von Stain (vagyis szerinte Schomberg prépost), 1478. március 13-án pedig her Angelus Rangon von Pern nevére lett írva⁴. Feltételezése szerint az épület Vitéz halála után lett a prépostra írva, majd később az egyik tanárra, így Angelus mégiscsak lehetett a pozsonyi egyetem tanára. Vagy a franciaországi Pernből, vagy a svájci Bernből jöhetett⁵, talán ő volt azon francia tanárok egyike, akiket más külföldi tanárok közt Vitéz Jánosnak Esztergomból a pozsonyi városi tanácshoz 1467. július 18-án írt levele említ⁶. Klaniczay Tibor azonban rámutatott, hogy teljesen helytelen Jörg von Steinnek, Mátyás boroszlói származású sziléziai diplomatájának és bizalmi emberének azonosítása Schomberg préposttal. Angelus Rangon von Pern pedig nem más, mint Angelo Rangone da Verona, a ferences Gabriele Rangone, vagyis Veronai Gábor egri püspök, majd bíboros, királyi kancellár öccse. Klaniczay szerint az egyetem 1477-ben már működik, királyi tulajdonban lévő épületein ugyanis nagy átalakítási munkálatok kezdődnek. A Vitéz János tulajdonát alkotó épületek az érsek halála után szintén Mátyás kezére kerültek, aki még az egyetem működésekor, 1473-ban Jörg von Steinnek adta, ezértanyakönyvezték az épületeket az ő nevére. 1478-ban, az egyetem működésének leállása után Mátyás a királyné mellett szolgálatot teljesítő Angelóra íratta⁷.

Klaniczay Angelóval azonosítja azt a doctor Angelust is, akinek kétszeri megvendégeléséről a 2. sz. jegyzet tesz említést. Szerinte a doctor szó elírás következménye, hisz Angelo nem végzett egyetemet. A hiba több helyen is becsúszhatott, hisz az adatot egy 18. századi Series canonicorum közli, mely a megvendégelt személyekre vonatkozó dolgokat egy már elveszett Liber rationumból vette⁸. A 2. jegyzetben idézett pozsonyi káptalani számadáskönyv azonban kétséget kizáróan doctor Angelusról beszél két helyen is, tehát itt nem Angelo Rangoneról van szó. Rimely megbízhatatlansága miatt azonban továbbra is erősen kérdéses marad: Angelus doktor valóban pozsonyi kanonok volt-e, doktorátusát tényleg teológiából tette-e, s hogy valóban tanított-e az egyetemen? Emiatt a pozsonyi kanonokok közt Angelust nem szerepeltetem.

1. Rimely C. 257-8.
2. Valóban a káptalani számadáskönyvben az 1474-es évnél szerepel egy bejegyzés, miszerint „*Item ad jussum dominorum honoratus est dominus doctor Angelus in vigilia vigilie Epiphanie pro vino XVI denariis, pro uno pane XXXVII denariis.*”, majd néhány sorral lejjebb egy újbóli megajándékozására vonatkozó tétel található. Káptalani számadáskönyv 22. old. DF 281414. Ebből azonban még sem kanonoksága, sem teológiai doktorsága sem következik.
3. Abel J. 33.
4. Császár M. 62, 73, 130-2. A telekkönyv Pozsony város levéltárában található, fényképmásolata az Országos Levéltárban: DF 277813. A Császárnál említett 43-4. folio-számnak semmi nyomát nem találtam, az említett bejegyzés egy ceruzával ideiglenesen 128. lappal megjelölt fényképlapon van: In der Stat des ersten taylor CXXIa, CXXIb.
5. Ortvay T. II/2. 274. Császár M. 62.
6. Császár M. 105.
7. Klaniczay Tibor: Egyetem és politika a magyar középkorban. In: Uő.: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 67-76. 73.
8. Uo. 74. Adatait Rimely C. 257-8. is ebből a 18. századi kéziratból vette. Az „elveszett” liber rationum nem más, mint a pozsonyi káptalan eredeti számadáskönyve. DF 281414.

Rövidítésjegyzék és jelmagyarázat az 1. sz. táblához

B.	= Buda
bacc. decr.	= baccalaureus decretorum
bacc. teol.	= baccalaureus teologie
decr. dr.	= decretorum doctor
egyet.	= egyetemi
egyh.	= egyházi
ék	= érsek
érsek	= esztergomi érsek
F.	= Fehérvár
fesp	= főesperes
Gy.	= Győr
hhelyi	= hiteleshelyi
kir	= király, királyi
kk	= kanonok
kpp	= kisprépost
lic.j.r.	= licenciatus juris Romani
lic. teol.	= locenciatus teologiae
mag. art.	= magister artium
órkk	= órkanonok
P.	= Pozsony
pk	= püspök (ahol nincs a hely említve: győri püspök)
pléb	= plébános
pléb 1	= a pozsonyi Szent Lőrinc-egyház plébánosa
pléb 2	= a pozsonyi Szent Márton-egyház plébánosa
pp	= prépost
udv.	= udvari
u.j.dr.	= utriusque juris doctor
vál.	= választott
vik.	= vikárius
→	= továbblépés
+	= újabb javadalom szerzése a régi mellé

Szám	Név	Helyszin Javadalom Évszám	Nemzetiség	Egyetem	Fokozat	Kegyúr	Támogató
1.	Statilius János	B. pp 1525–1527	dalmata	—	—	kir	Beriszló – kir
2.	Beriszló Péter	F. pp 1507–1511	dalmata	—	—	kir	rokonok – Vára- di P. – Bakóc T. – kir
3.	Gilibert de Gozon	F. pp 1504–1505	francia	—	—	kir	királyné
4.	Rasman Vitus	F. őrkk 1492–1498	stájer	Bécs 1474	—	kir/pp	Miksa
5.	Trevisoi Simon	F. kk 1482	isztriai	Ferrara 1447	decr. dr. lic. j.r.	kir ?	J. Pannonius – Hunyadi J. – kir
6.	Bajorországi György	Gy. kk 1496–1498	bajor	—	—	kir/pk	itteni rokon (7.sz.)
7.	Bajorországi János	Gy. kk 1495	bajor	Bécs 1496	—	kir/pk	itteni kk
8.	Luttenbergi Gergely	Gy. kk 1495–1496	stájer	Bécs 1478	—	kir/pk	itteni kk
9.	Öttingi János	Gy. kk 1449–1463	bajor	Bécs ? Bologna 1452	bacc.decr.	kir/pk	itteni pp (földi- je)
10.	Regensburgi Vogel György	Gy. pp 1447–1460	bajor	Bécs 1431 Bologna 1452	—	kir/pk	III. Frigyes
11.	Sienak Zergardis Fülöp	Gy. kk 1510–1515	sienai	?	u.j.dr.	kir/pk	Gosztonyi győri pk
12.	Sziléziai (Görlitzi) Gergely	Gy. kk 1504–1526	sziléziai	Krakkó ? v. Lipcse 1472	decr. dr.	kir/pk	?
13.	Balbus Jeromos	P. pp 1515–1521	velencei	Róma, Padova, Párizs	u.j.dr.	kir	Szatmári Gy. – kir
14.	Brucki Lechner Fülöp	P. kk 1505–1526	osztrák	Bécs 1478	—	érsek	itteni kk (földi- je)
15.	Ennsi Ulrik	P. kk 1460–1479	osztrák	Bécs 1444	—	kir/pp	pp ?
16.	Garsi Greimel János	P. kk 1481–1490	osztrák	Bécs 1469	—	pp	pp ?
17.	Gdanski Sturmer Bertalan	P. őrkk 1454–1464	lengyel	Bécs 1441	—	kir/pp	III. Frigyes – pp?
18.	Halli János	P. kk 1524–1526	osztrák	Bécs 1522	—	érsek	itteni (földije)?

Szám	Név	Helyszín Javadalom Évszám	Nemzetiség	Egyetem	Fokozat	Kegyúr	Támogató
19.	Hainburgi János	P. kk 1500-1504	osztrák	Bécs 1490	—	érsek	itteni kk (földi- je)
20.	Hausleitani Prechtel Farkas	P. kk 1479-1480	osztrák	Bécs 1459	—	pp	király
21.	Hüttendorfi Popp Miklós	P. kk 1472-1476	osztrák	—	—	kir/pp	itteni rokon (22.sz.)
22.	Hüttendorfi Schricker Miklós	P. kk 1472-1480	osztrák	Bécs 1437	lic.teol.	kir/pp	pp
23.	Krajnai Jakab	P. kk 1526	krajnai	Bécs 1492	—	érsek	uó
24.	Kremsi Greiffenstein György	P. kk 1476-1490	osztrák	Bécs 1454	—	kir/pp	pp?
25.	Laai Rohrbeck Pongrácz	P. kk 1487-1513	osztrák	Bécs 1470	mag.art.	pp	király
26.	Lembachi Kolparczér Farkas	P. órkk 1514-1526	osztrák	Bécs 1460	—	érsek	uó
27.	Lengenfeldi Zsigmond	P. kk 1473-1474	osztrák	Bécs 1436	bacc.teol.	kir/pp	pp?
28.	Neukircheni Farkas	P. kk 1520-1526	?	?	?	pp	?
29.	Poroszországi Gás- pár	P. kk 1448-1460	porosz	?	mag.art.	kir/pp	III. Frigyes – pp?
30.	Pulkaui János	P. kk 1464-1474	osztrák	Bécs 1451 v. 1453	—	kir/pp	itteni kk (földije)
31.	Regensburgi Erasmus	P. kk 1473-1482	bajor	?	? dr.	kir/pp	pp?
32.	Schelbinger Gáspár	P. kk 1523	?	?	?	érsek	?
33.	Schomberg György	P. pp 1455-1486	osztrák	Bécs 1446	—	kir	uó
34.	Villachi Tobriacher Ulrik	P. kk 1518-1525	karantán	Bécs 1496	mag.art.	pp	király
35.	Weideni Rauch János	P. kk 1485-1486	bajor	Bécs 1456	bacc. decr. et te- ol.	pp	pp?
36.	Weitrai Han János	P. kk 1462-1500	osztrák	Bécs 1446 v. 1450	—	kir/pp	itteni pp

Szám	Név	Bejutás módja	Életpálya	Előtte	Közben	Utána	Ott-tartózkodás
				szerzett javadalmak			
1.	Statilius János	udv. szolg.	kir. titkár, diplomata	veszprémi kk+segedi+somo-gyi fesp— felsőőrsi pp	—	erdélyi pk	—
2.	Berisló Péter	udv. szolg.	kir. titkár, diploma-ta (később bán)	kalocsai kk+bodrogi fesp+háj-szentlőrinci pp	—	veszprémi pk	—
3.	Gilibert de Gozon	kir. kegy	—	—	—	—	—
4.	Rasman Vitus	kir. kegy	—	—	? vál.pk	Maria Saal-i pp	—
5.	Trevisoi Simon	udv. szolg.	diplomata	esztergomi olvkk,kpp+antivari patraei ék	ugyanazek	—	—
6.	Bajorországi György	belső kapcs.	—	—	—	—	+
7.	Bajországi János	egyet. kapcs.	—	—	—	—	+
8.	Luttenbergi Gergely	egyet. kapcs.	—	—	—	—	+
9.	Öttingi János	belső kapcs.	egyh. szolg. (vik)	—	+soproni pléb	—	+
10.	Regensburgi Vogel György	kir. kegy	?	—	—	—	—
11.	Sienai Zergardis Fülöp	egyh. kapcs.	pápai szolg.	legatusi ügyhallg.	római cor-rector	máltai fesp	—
12.	Sziléziai (Görlitzi) Gergely	?	hhelyi szolg.	—	+tasnádi vik	—	—
13.	Balbus Jeromos	udv. szolg.	diplomata	váci pp+egri örkk	szolnoki fesp	gurki pk	—
14.	Brucki Lechner Fülöp	belső kapcs.	hhelyi szolg.	—	+pléb l	—	+
15.	Ennsi Ulrik	egyet. kapcs. ?	egyh.+hhelyi szolg.	—	—	—	+
16.	Garsi Greimel János	tanítani?	hhelyi szolg.	—	—	—	+
17.	Gdanski Sturmer Ber-talan	belső kapcs.?	hhelyi szolg.	—	—	—	+
18.	Hall János	belső kapcs.	hhelyi szolg.	—	-örkk, +gyó-ri kk	—	+
19.	Hainburgi János	belső kapcs.	hhelyi szolg.	—	—	—	+
20.	Hausleitner Prechtel Farkas	udv. szolg.	hhelyi szolg.	—	—	—	+

Szám	Név	Bejutás módja	Életpálya	Előtte	Közben	Utána	Ott-tartózkodás
				szerzett	javadalmak		
21.	Hüttendorfi Popp Miklós	belső kapcs.	hhelyi szolg.	—	—	—	+
22.	Hüttendorfi Schricker Miklós	tanításra	egyet.+egyh. szolg. (dékán)	—	—	—	+
23.	Krajnai Jakab	egyh. kapcs.	egyh. szolg.	—	?	?	?
24.	Kremsi Greiffenstein György	tanításra?	hhelyi szolg.+egyh. szolg.	—	—	—	+
25.	Laaí Rohrbeck Pong-rác	kir. kegy	egyh. szolg.	budai iskolamester	pléb 1 – 2	—	+
26.	Lembachi Kolparczér Farkas	egyh. kapcs.	hhelyi+egyh. szolg. (dékán)	—	—	—	+
27.	Lengenfeldi Zsigmond	tanításra?	egyh. szolg.	—	—	—	+
28.	Neukircheni Farkas	?	hhelyi szolg.	?	?	?	+
29.	Poroszlói Gáspár	belső kapcs.?	—	—	—	—	+
30.	Pulkaui János	belső kapcs.	egyh. szolg. (vik.)	—	—	—	+
31.	Regensburgi Frasmus	tanításra?	hhelyi+egyh. szolg. (dékán)	—	—	—	+
32.	Schelbinger Gáspár	?	?	?	?	?	?
33.	Schomberg György	udv. szolg.	diplomata, egyetemi alkanc.	wetzlari pp	—	—	—
34.	Villachi Tobriacher Ulrik	kir. kegy	egyh. szolg.	budai iskolamester	pléb 1	—	+
35.	Weideni Rauch János	tanításra?	—	—	—	—	+
36.	Weitrai Han János	egyetemi kapcs.	hhelyi+egyh. szolg. (dékán)	—	pléb 1	—	+

Külföldi kanonokok száma és százalékaránya

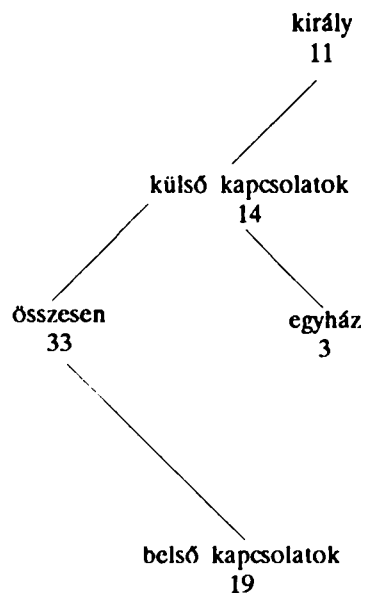
Hely	Külföldi	Összes	%
Buda	1	129	1
Fehérvár	4	123	3
Győr	7	184	4
Pozsony	24	83	29
Összesen	36	511*	7

*Mivel az áthelyezések miatt több átfedés van, a fenti szám nem egyszerűen a négy káptalan létszámának összege, hanem annál kevesebb.

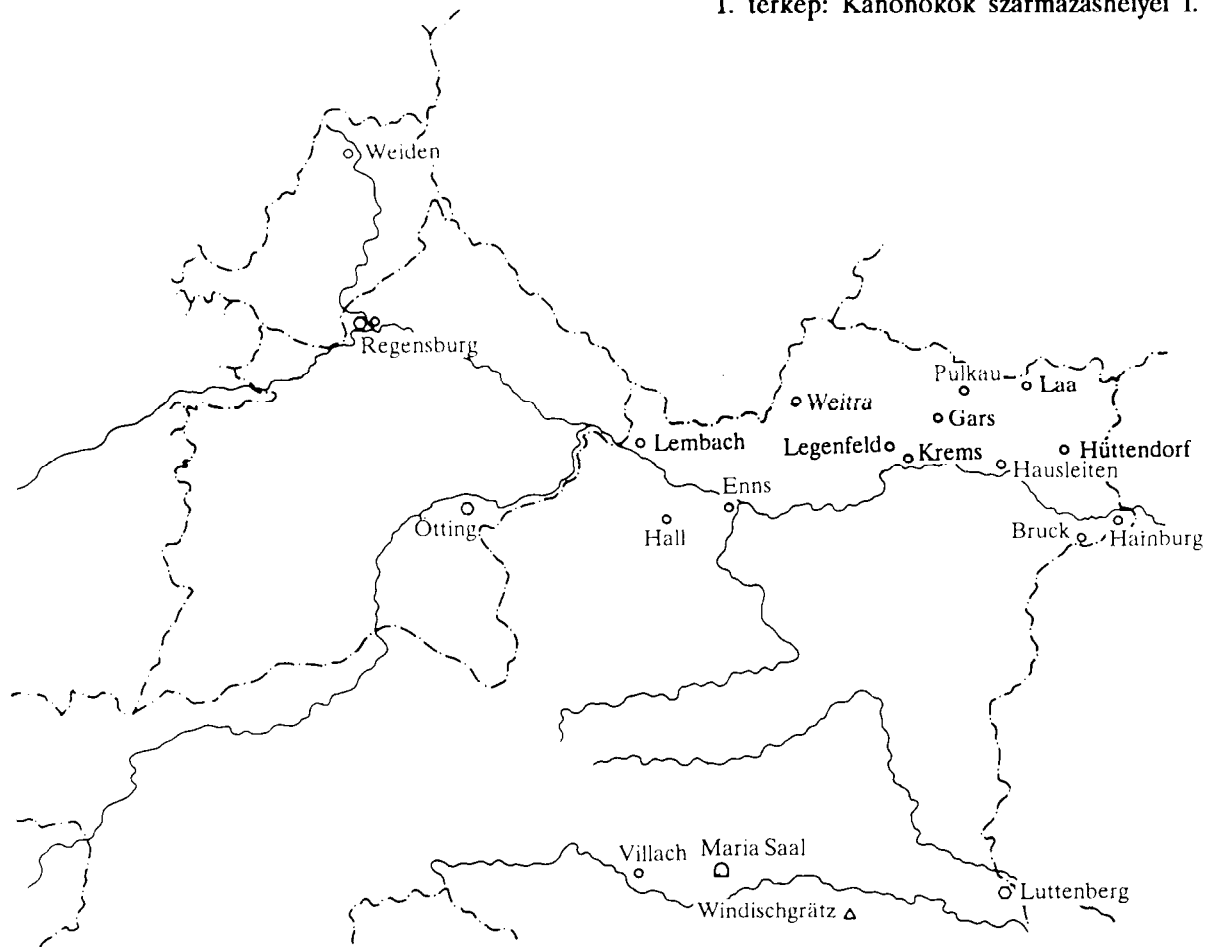
A külföldi kanonokok nemzetiségi megoszlása

osztrák	15	42%
stájer	2	5%
karantán	1	3%
krajnai	1	3%
bajor	6	16%
porosz	1	3%
sziléziai	1	3%
lengyel	1	3%
francia	1	3%
dalmata	2	5%
isztriai	1	3%
velencei	1	3%
sienai	1	3%
kérdéses	2	5%

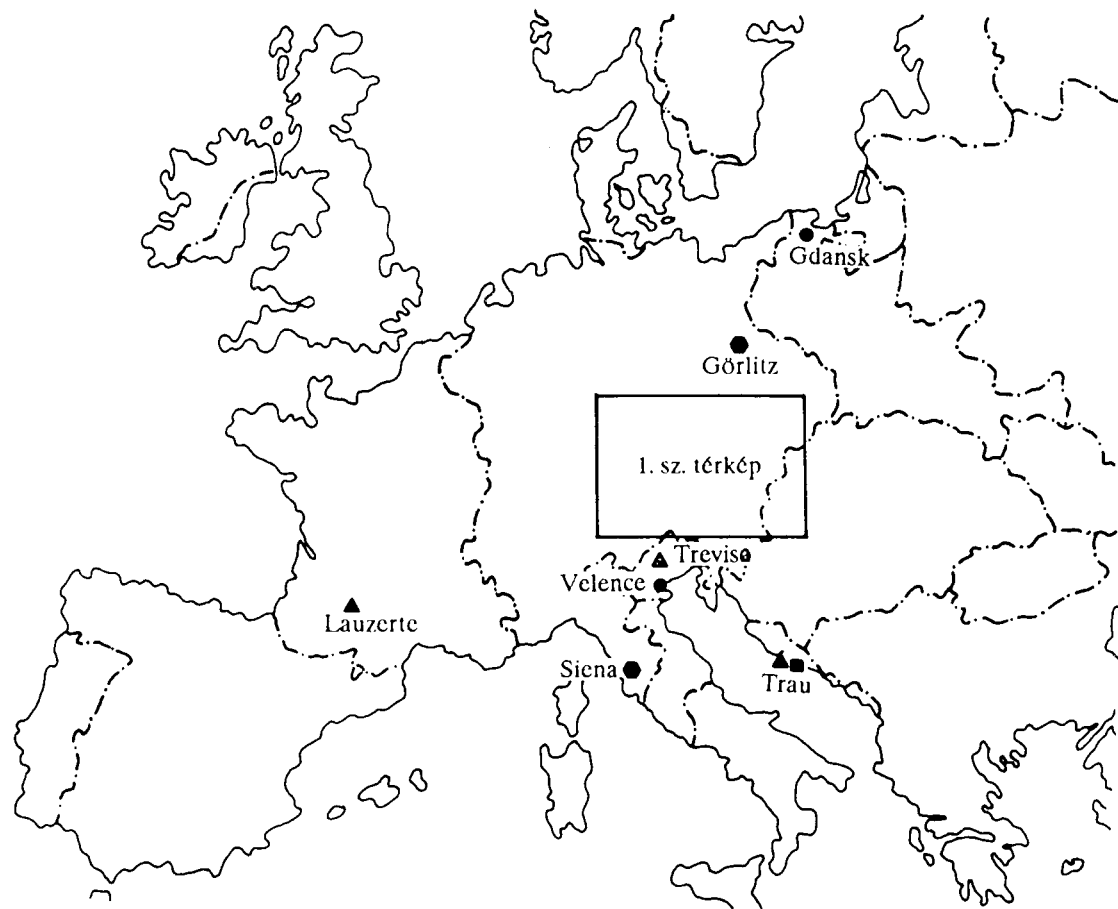
Bejutás módja

		Javadalom jellege	Helyben tartózkodás
közvetlen királyi kegy	1	nagy	nem
királyi kegy külföldi uralkodó közbenjárására	2	nagy	nem
királyi jutalmazás szolgálatárt			
– állami szolgálat	5	nagy	nem
– udvari egyházi szolgálat	1	kis	igen
– királyi székhelyen iskolamesteri szolgálat	2	kis	igen
ideiglenes magyarországi működés alatt kialakult egyházi kapcsolatok	1	kis	nem
egyházigazgatási szolgálat	1	kis	igen
egyházi udvari szolgálat	1	közepes	igen
rokon vagy egy helységből származó támogató földije segíti	2	kis	igen
egyetemi ismeretségek	5	kis	igen
egyéb külföldi kapcsolatok	4	kis	igen
	2	kis	igen

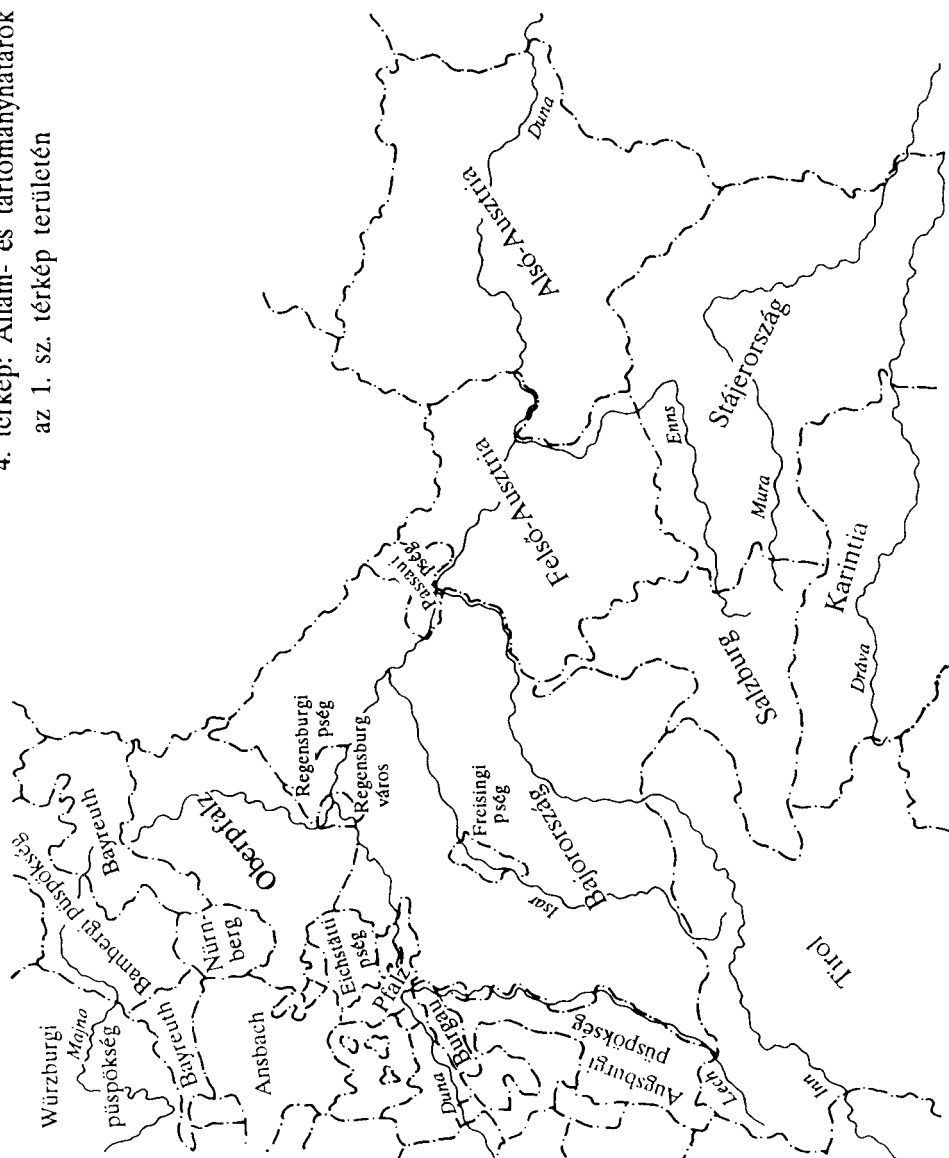

2. térkép: Kanonokok származáshelyei II.

3. térkép: Egyházigazgatás az 1. sz. térkép területén
(A salzburgi érseki tartomány)

4. térkép: Állam- és tartományhatárok
az 1. sz. térkép területén

E. KOVÁCS PÉTER

Egy középkori utazás emlékei (*Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon*)¹

A magyar gazdaságtörténeti kutatás számára igen értékes forrásokat őriz a modenai állami levéltár. Az esztergomi érsekség és az egri püspökség gazdasági feljegyzéseinek jelentőségét már a múlt század végén felismerték, de az első, igazán korszerű részfeldolgozás az esztergomi érsekség gazdálkodásáról csak 1960-ban jelent meg.² Hippolit érsek-püspök személyisége, politikai szerepe sem érdektelen a 15–16. század történetének kutatói számára, mert a több száz, Magyarországról hozza írt levél alapos feldolgozása tovább finomíthatná a Jagelló-korra vonatkozó ismereteket.³ Művelődéstörténeti szempontból is fontos lehet a modenai anyag vizsgálata, hiszen az olasz-magyar kapcsolatokra mindmáig feldolgozatlan adatokat tartalmaz. Tanulmányomban a magyarországi okleveles anyagban szinte egyedülálló forrást, Hippolit egri püspök utazásának számadáskönyvét dolgozom fel.⁴

A forrás

A százöt (recto-verso) oldalt tartalmazó közepes nagyságú, bőrkötésű kötetet 1520-ban írták tele. Kizárólag az utazás alatt kifizetett tételeket sorolják fel benne

1. Immár 35 éve, hogy *Alfonso Morselli* tanulmánya Estei Hippolit első magyarországi útjáról megjelent. Címválasztásomban erre a kiváló tanulmányra utalok: *Alfonso Morselli: Ippolito I. d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria* (1487). Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Modena. Atti e Memorie. Serie V. Volume XV. Modena, 1957. 196–239.
2. A számadáskönyvekre vonatkozó irodalom összefoglalása: *Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 114–237., jegyzetek: 478–493. Tanulmányomhoz a fenti kötetet használtam, és nem a Századok 1960-as számát, ahol *Fügedi* cikke először megjelent.
3. A számadáskönyvek és a hozzá szervesen kapcsolódó levelezés filmmásolatait a Magyar Országos Levéltár Filmtárában őrzik. MOL. Filmtár. 8613-8622 doboz.
4. Az 1520-as utazás filmje nincs meg Magyarországon. Eredetije Modenában található: Camera Ducale Estense. Amministrazione dei Principi. (Továbbiakban: Számadáskönyv.) Másolatát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi: Ms. 4996. Modena 1.1520. Munkámhoz mindkét kéziratot felhasználtam, de hivatkozással az eredeti oldalszámait adom meg. Hasonló jellegű forrással ez ideig, a Mohács előtti időkből csak eggyel találkoztam, de az részletességében meg sem közelíti az 1520-as számadáskönyvet. Ez is Modenába található, de filmje megvan a Magyar Országos Levéltár Filmtárában. 8619. doboz 34. 1501. Ezen kívül még számos magyar vonatkozású utazás elszámolását őrzi a fenti levéltár, de ezek sem jelentőségükben, sem tartalmukban nem vetekedhetnek a tanulmány alapjául szolgáló forrással.

olasz nyelven. A számadáskönyv három részből áll: az első pár lapon tételes felsorolás nélkül, hónap-nap lebontásban a kiadások összesítését találjuk, a 10v-69v oldalakon teljes részletességgel olvashatjuk a napi vásárlások elszámolását, míg a 80v-105r lapokra a rendkívüli kiadásokat jegyezték fel.⁵ A kötet tehát nem útleírás, mint például Tommaso Dainero ferrarai követ 1501. évi beszámolója Magyarországról. Viszont nem is utinapló, mint Paolo Santonionak a munkája, aki 1485 és 1487 között három alkalommal is elkísérte Pietro Carolo di Caorle püspököt, elsősorban a mai Ausztria Drávától délre eső területein tett útjaira, hanem úti számadáskönyv, amelyben pontosan vezették a mindennapi ellátás költségeit és a rendkívüli kifizetéseket.⁶

Újra Magyarországon

Hippolit püspök utazásának célját pontosan nem ismerjük. Marino Sanuto szerint 1517. október 17-e előtt néhány nappal indult el Ferrarából, és december 4-én már meg is érkezett Budára, de többet az itáliai szerző sem mond.⁷ Visszatérésének legfőbb okát abban látom, hogy a püspök nem akarta megvárni, míg magyarországi javaitól megfosztják és ezért inkább vállalkozott a számára és kíséretének egyaránt terhes útra, semhogy a jövedelmező beneficiumot elveszítsse. Az országgyűléseken ugyanis ekkor már a nemesség részéről visszatérő követelés volt, hogy az egyházi javadalmat viselőknak az országban, kinevezési helyükön kell tartózkodniuk.⁸ (Előző magyarországi tartózkodását is annak köszönhetette egyházmegyéje 1513-ban, hogy az országgyűlés elvárta Hippolit és Bakócz hazatérését, ellenkező esetben javadalmaikat lefoglalnák.⁹)

5. 69v-80v. oldalak között üresen hagyták a kötetet.

6. Dainero beszámolóját *Szamota István* munkájából használtam: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054-1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte *Szamota István*. Bp. 1891. 490-494. Santonio naplóját *Helmuth Hundsichler* dolgozta fel mintaszerűen. Munkájára Kubinyi András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. *Helmuth Hundsichler*: Realien zum Thema „Reisen“ in den Reisetagebüchern des Paolo Santonio (1485-1487). Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 304. Band 4. Abhandlung. Wien, 1976. (Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs. Nr. 1. Die Funktion der Schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung.) 55-143.

7. *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. III. Magyar Történelmi Társ., XXV. 86., valamint: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Ismerteteti: *Óvady Lipót*. Első füzet. Bp. 1890. (Továbbiakban: Másolatgyűjtemény) 1089. sz. 1517. XII. 13. Buda. Hippolit levele a mantuai érgrófhhoz. Többek között arról írt hogy 40 napos fáradtságos út után érkezett meg Budára december 4-én. Giuseppe Antonelli egy, a püspökről szóló életrajz megírását, Girolamo Monferrato de Calcagnininek tulajdonítja. Ő az elindulás dátumát október 20-ra teszi. *Giuseppe Antonelli*: Vita, dignitadi e morte d'Ippolito da Este, primo cardinale di tal nome della città di Ferrara. Scritta da un suo cortegiano. Opusculi Storici Modenesi. Milano, 1843. 20-21., 34-35.

8. Magyar Törvénytár I. k. 1000-1526. Bp. 1899. 58. (1495. 30. törvénycikk) Az ismeretlen szerző szerint a püspök levelet kapott, hogy utazzon Magyarországra, mert különben elvesztheti az egri püspökséget. *G. Antonelli*: i. m. 20.

9. Másolatgyűjtemény 1047. sz. 1512. VIII. 2. Eger. Bonzagnus János egri püspöki adminisztrátor levele Hippolithoz.

Természetesen nem kis fáradságába került a püspök embereinek uruk két magyarországi birtokát, az egri püspökséget és a tapolcai apátságot megtartani. Az uralkodóval és az ország vezetőivel kialakított jó viszony ellenére az 1510-es évek közepére ez egyre nehezebbé vált. A király már 1514-ben felszólította Bonzagnus Jánost, Hippolit adminisztrátorát, hogy a tapolcai apátságot adja át Horváth Gergely fivérének.¹⁰ Az apátságot a püspök ugyan később visszakapta, de annak megőrzése az 1518-as bácsi végzések után már nehézségekbe ütközött. Estei Hippolit érdekében Zsigmond lengyel uralkodó is közbenjárt. A magyar királyság tanácsosaihoz írt levelében arra kéri az urakat, hogy a bácsi végzések, tudniillik hogy csak egy egyházi javadalmat lehessen viselni, ne vonatkozzanak a kardinálisra, hiszen elég kár érte őt az esztergomi érsekség elcserélésével. Ugyanebben a szelvényben írt Lajos királyhoz is.¹¹ Az egri püspökség vitás kérdéseiben 1515-ben magával a császárral, Miksával is levelezett Estei Hippolit.¹² A két javadalom elvesztésének veszélye azonban 1517-ben már arra kényszerítette a kardinálist, hogy Magyarországra utazzék, hiszen személyesen intézve ügyeit sokkal több esélye volt maga számára kedvező döntéseket kicsikarni.

Feltehetően a számos királyi meghívólevél egyikét vitte magával Sárkány Ambrus és Török Imre, akik 1516-ban jártak a püspöknél Ferrarában.¹³ A két magyar főúr elé Andreas Ongaro-t küldik Padovába, és ő megy a követekkel Mantovába is, hogy Sárkány Ambrus ajándékát, egy török lovat átadjanak az őgrófnak.¹⁴ Valószínűleg az a három báró, akiket szintén András kísért el Velencéig 1517 májusában, a király megbízásából kereshették fel a püspököt az Esték székhelyén, talán egyeztetve a magyarországi utazás időpontját.¹⁵ Hippolit választát április 25-e körül vitte el Aluise de Mantoa II. Lajosnak, nem feledkezve meg az ilyenkor illő ajándékokról sem. A király két lovat kapott, a báróknak pedig sajtokat és salátákat küldött a püspök.¹⁶

Estei Hippolit utolsó magyarországi tartózkodása – annak ellenére, hogy nem szívesen időzött egyházmegyéje székhelyén – hosszúira sikeredett. (Most nem adódott olyan jó alkalom a gyors visszatérésre, mint 1513-ban. Akkor február 7-én már a budai királyi udvarban találjuk, de mivel még ugyanannak a hónapnak a huszadik napján meghalt II. Gyula pápa, Hippolitnak mint kardinálisnak azonnal el kellett hagynia az országot. Rómába ment az új pápa megválasztására.¹⁷) Kritikus helyzetben érkezett az országba pozíciójának megerősítésére. A mantovai őgrófhhoz, Gonzaga Frigyeshez írt levelében arról számolt be, hogy az országban tartanak a töröktől, a köz- és főnemesség között pedig egyenlőtlenség van.¹⁸ Hippolit el-

10. Másolatgyűjtemény 1070. sz. 1513. XII. 28. Eger. Bonzagnus János levele Hippolithoz.

11. Acta Tomiciana V. k. 1519-1521. XIX. sz. Valamint: *Sörös Pongrád*: Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 380-381. A bécsi végzések: Magyar Törvénytár I. k. 761. (1518. 15. törvénycikk.)

12. Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Maximiliana 1515. 157-158. fol.

13. Camera Ducale Estense. Amministrazione dei Principi. 793. k. 162^f. (A továbbiakban: CDE. AdP.)

14. CDE. AdP. 793. k. 163^f. Andreas Ongarot nevezik még Bohemionak vagy Tinellonak is.

15. CDE. AdP. 793. k. 214^f.

16. CDE. AdP. 793. k. 218^v-220^v.

17. Másolatgyűjtemény 1049. sz. 1513. II. 10. Buda. Hippolit levele a mantovai őgrófnéhez. Valamint: *Michele Catalano*: Vita di Ludovico Ariosto, Ricostruita su nuovi documenti. I-II. k. Genéve, 1930., 1931. II. k. 393.

18. Másolatgyűjtemény 1089. sz. 1517. XII. 13. Buda.

sődleges céljának azt tekintette, hogy rendezze magyarországi ügyeit. Valószínű azonban, hogy miután 1518 májusában visszatért Krakkóból, Bona Sforza és Zsigmond lengyel király esküvői szertartásáról, nem kapta meg Lajos király beleegyezését: maradnia kellett. Nemcsak a püspököknek volt terhes ez a marasztalás, akiről jól tudjuk, hogy inkább szeretett Magyarország határain kívül tartózkodni, mint Esztergomban vagy Egerben, hanem a kíséret olasz tagjainak is.¹⁹ Két bizalmas embere, Tommaso Manfredi és Ludovico da Bagno mantovai nemesek alig várták a visszatérést. Bagno például igencsak sajnálkozott 1518 nyarán, mert az elkövetkező országgyűlés miatt egy újabb telet kell Magyarországon tölteni.²⁰ Leveléből kiderült ura szándéka: még 1518 nyarán visszaindulni.

Az országban kialakult helyzet azonban nem tette lehetővé a kardinálisnak a gyors visszatérést. Az országgyűlésen való megjelenés kötelezettsége, valamint két rendkívüli esemény, a nádor és a császár halála, majd újraválasztásuk, arra kényszerítették Hippolitot, hogy, feltehetően királyi parancsra, Magyarországon maradjon.²¹ Személyes részvétele az országgyűlési csatározásokban ugyan késleltette elutazását, de magyarországi szereplésével megerősítette beneficiumainak sértetlenségét. Az országot tehát 1520-ban nem azért hagyta el a püspök, mert testvére, Alfonz ferrarai herceg politikai helyzete ezt megkövetelte, hanem mert pozitív eredményeket ért el birtokai ügyében.²²

A hazautazás időpontja

Hippolit püspök 1520. február 7-én indult el püspöksége székhelyéről, Egerből. Népes kíséretével Buda felé vette az irányt, de az ország határát csak március 7-én lépte át Brucknál.²³ Utazásának első, magyarországi szakasza valójában nem tartott ilyen hosszú ideig, hiszen csak Budán 14 napig tartózkodott.²⁴ Nemcsak azért, mert be akarta várni a kedvezőbb tavaszi időjárást (Kerepesnél irányt kellett

19. A királyi esküvőre: Acta Tomiciana IV. k. 1516-1518. 298-327. Valamint: *Władysław Pociecha*: Królowa Bona (1494-1557) Tomus I. Poznań, 1949. 216-258. Hippolit összesen 33 évig viselt magyar egyházi méltóságokat. Ebből csak alig 12 évet tartózkodott az országban. Érdekesebb eredményt kapunk, ha leszámítjuk az esztergomi érseki székben töltött 10 évből (1487-1497) azt a kilencet, amit ténylegesen posztján töltött. 1496. II. 15-én már Ferrarában volt. Másolatgyűjtemény 795. sz. A ferrarai herceg levele a milánói herceghez. Az egri püspökség kormányzási idejét számolva jól látszik, hogy ott 23 évből 20-at távol töltött kinevezési helyétől. (1513-ban egy, míg 1517-ben 28 hónap után hagyta el Magyarországot.)

20. Másolatgyűjtemény 1100. sz. 1518. V. 24. Manfredi levele a mantovai őrgrófnéhez. 1109. sz. 1518. VIII. 25. Eger. Bagno levele a mantovai őrgrófnéhez.

21. A magyar politikai életben betöltött szerepére még nem készült alapos feldolgozás. Tevékenységének rövid összefoglalása: *Florio Banfi*: Il cardinale Ippolito I. d'Este nella vita politica dell'Ungheria. Estratto dalla rivista l'Europa Orientale. Anno XVIII. fasc. I-II. Gennaio-Febbraio. 1938-XVI. 3-19. Legújabbban: *Jászay Magda*: Párhuzamok és kereszteződések. Bp. 1982. 208-212. Valamint: *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 201-210.

22. *Gustave Gruyer*: L'art ferrarais a l'époque des princes d'Este. Paris, 1897. 173.

23. Számadáskönyv 33^f. III. 6. Óvár, III. 7. Bruck. 10^v. II. 7. Tály. Itt vacsoráztak, tehát ezen a napon indultak el Egerből.

24. Számadáskönyv 15^f. II. 13. Buda – 24^v. II. 28. Buda.

változtatniuk, mert a hó teljesen elfedte az utat), hanem mert a király február 6-ra országgyűlést hívott össze a fővárosba.²⁵ Korai indulásának oka tehát politikai jellegű volt, az időjárás tényezők: havazás, hideg, járhatatlan utak, nem befolyásolták a püspököket és kíséretét.²⁶

A hazautazás útvonala

A hazatérés útvonalának kiválasztását Magyarországon két tényező befolyásolhatta. Az egyik, hogy a király és az előkelők az országgyűlés miatt Budán időztek, a másik, hogy Bakócz érsekkel csak Esztergomban tudott találkozni.²⁷

Személy szerint bizonyosan ott volt Budán a főurak közül a 14 nap valamelyikén Báthori István palatinus, aki, ha igaz Hippolit szerepe a nádorválasztáson, baráti érzéseket táplálhatott iránta,²⁸ Újlaki Lőrinc országbíró²⁹ és Szapolyai János erdélyi vajda.³⁰ A fővárosban tartózkodott még Bornemissza János, a budai várnagy is, aki 1514-ben 12 puskát és vadászkést szerzett a püspöknek.³¹ (Hippolit halála után ő az, aki könnyes szemmel mondta: Magyarország egyik oszlopa dőlt le.)³² Brandenburgi Györgyről a hónap elejéről van adat,³³ Dóczy Ferenc cubicularius és Mekchei György királyi tanácsos peres ügyük miatt is Budán várakoztak.³⁴ Valószínűleg az országbárok közül sokkal személyesen is találkozott a püspök, de okleveles adat csak a királlyal való „beszélgetésről” áll rendelkezésünkre. A február 17-i kihallgatásra már 14-én elkezdték a felkészülést. Kitisztították a püspök egyházi ruháit,³⁵ 16-án pedig zászlót varrattak.³⁶ Mi történt az elutazni vágyó kardinális fogadásán? Feltehetően a főpapi ornátusban megjelent prelátus misét celebrált az udvar számára. A hátralévő időben pedig kártyáztak. Mikszáth tollára

25. Számadáskönyv 12^f. II. 12. Kerepes. „Item denari tri a uno guida che mi condusse uno miglio per la neve che havia coperto le strade.” Valamint: Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 159-160.

26. Az utazásokra legújabban: Norbert Ohler: Reisen im Mittelalter. München, 1986. Olaszországi utazásokra: George B. Parks: The English Traveler to Italy. First Volume. The Middle Ages. Roma, 1954. Az Esték utazására: L. A. Gandini: Viaggi, Cavalli, Bardature e Stalle degli Estensi nel quattrocento. Atti e Memorie delle R. Deputazione di Storia Patria per le provincie di Romagna. Serie. III. Vol. X. Fasc. I-III. Bologna, 1892. 41-94.

27. Természetesen az útirány Budáig mindenféleképpen hasonló lenne akkor is, ha a király nem tartózkodik éppen a székhelyén.

28. MOL. Df 60074. 1520. II. 15. Buda és MOL. Df 251240. 1520. II. 25. Buda. A nádorválasztásra: G. Antonelli: i. m. 23-24.

29. Df 62650. 1520. II. 17. Buda. Df 237187. 1520. II. 27. Buda.

30. Df 58301. 1520. II. 26. Buda. Valamint: G. Antonelli: i. m. 23-24.

31. Df 243448. 1520. II. 17. Buda. Valamint: Másolatgyűjtemény 1070. sz. 1514. XII. 28. Eger. Bonzagnus János levele Hippolithoz.

32. Másolatgyűjtemény 1133. sz. 1521. I. 18. Buda. Caprili Julián levele.

33. Df 267412. 1520. II. 6. Buda.

34. Df 236469. 1520. II. 16. Buda.

35. Számadáskönyv 83^f. II. 14. Buda.

36. Számadáskönyv 84^f. II. 16. Buda. „Item denari cinquanta in cendalina rosa braza 2,5 data al Contino per fare una bandiera alla Lanza del Signore.”

való jelenet, amikor a „nagy exprimás” a még 14. életévét sem betöltött II. Lajossal a kártya mellett beszélget, és Estei Hippolit veszít.³⁷ Nem is olyan rég még ő maga ült szemben Mátyással „kis prímásként”.

Órök titok marad, hogy a világi életben oly járatos püspök bölcs megfontolásból veszítette-e el 60 dénárját, vagy a szerencse valóban az ifjú királynak kedvezett. Ferrarában ugyanis nagy hagyományai voltak a kártyajátéknak. A művészi kivitelű, színes, figurális lapok használatára már a 15. század húszas éveiből van utalás. 1422-ben messer Jacomotól rendeltek kártyákat.³⁸ A Hippolit egri udvarában élő Bernardino 1507-ben Budán járva izelítőt adott a játék fortélyából Brandenburgi György egyik szervitorának. Az őgróf embere 12 forintot veszített. Taddeo Lardi, az egri püspökség gubernátora feljegyzéseiben megemlíti: nem tudja, jogos vagy jogtalan-e a nyeremény, de mindenesetre amikor a vesztes fél megkereste és panaszt tett nála, a jobb a békesség elvét szem előtt tartva visszafizette Brandenburgi emberének veszteségét.³⁹

Az esztergomi tartózkodás, mint afféle búcsúlatogatás, rövid ideig tartott, de Hippolit szempontjából „kellemetlen” következményei is voltak. A két egyháznagy kapcsolata nem volt mindig felhőtlen, de politikaiakon túl gazdasági szempontok is arra késztették őket, hogy kölcsönösen tiszteletben tartsák egymás érdekeit. Hippolit távollétében emberei sürgős esetekben Bakóczhoz fordultak segítségért.⁴⁰ Emellett az egri püspök adósa is volt az érseknek. Még Esztergomi uraként vette fel első kölcsöneit Bakócztól, és később is többször fordult pénzért kardinális-társához.⁴¹ Fizetési kötelezettségének⁴² pedig csak úgy tudott eleget tenni, ha tizedeit bérbe adta hitelezőjének, hogy a bérleti díj egy részét az adósság törlesztésére fordítsa.⁴³

A „kellemetlen” közjáték a búcsú pillanatában történt. Március 3-án, tehát a püspök elindulása napján⁴⁴ – hiszen a vacsorát már aznap Újfaluban költötték el – oklevelet kellett kiállítania Bakócz számára, ígéretet téve, hogy 500 forintnyi (*in auro*) és 1587,5 forintnyi (*in monetis*) adósságát két részletben visszafizeti az egyháznagynak.

37. Számadáskönyv 85^f. II. 17. Buda. „Item denari sessanta conti al Sescalco per tanti dati al Signore che li perse con la Maesta del Realle carte.”

38. Giuseppe Campori: La carta da giuco dipinte per gli estensi nel secolo XV. Atti e Memorie delle R. Deputazione di Storia Patria. Per le provincie Modenesi e Parmensi. VII.k. Modena, 1874. 123-132. 124.

39. CDE. AdP. 716.k. 1507. 148^v.

40. MOL Filmtár. 8614-8616 doboz.

41. Marius Georginus Kovachich: Formulae solennes styli. Pest, 1799. 143. sz. Hippolit dátum nélküli oklevele. Mint esztergomi érsek bérbe adja Bakócznak valamennyi pozsonyi, nyitrai, zólyomi, árvai, túróci, lipóti, komáromi, nógrádi és gömöri tizedeit (*presenti anno*) 12 ezer forintért. 1501-ben például 1000 forintot hitelez a püspökségi adminisztrátornak. CDE. AdP. 714. k. 1501. 17^f.

42. Az összeg 715 forint. Kovachich M. Gy. : i. m. 143. sz. Valamint: Fügedi E. : i. m. 485. 79. jegyzet.

43. Másolatgyűjtemény 892. sz. 1500-ban Bakócz érsekkel tárgyalnak az egri püspöki javadalmak haszonbérletének meghosszabbítása ügyében. Pata (Heves m.) bortizedéből befolyt összeg, úgy mint az elmúlt években, az esztergomi érseket illeti. CDE. AdP. 717.k. 1508. 3^f.

44. Df 237929. 1520. III. 3. Esztergom. Estei Hippolit oklevele. Az ottartózkodásra: Számadáskönyv 25^f. II. 29. Esztergom. 28^f. III. 3. Esztergom. 28^v. III. 3. Újfalú.

Esztergom után a Budát Béccsel összekötő országúton haladtak tovább.⁴⁵ Ezt, a tatárjárás előtt már kialakult utat választotta a hazatérésre Bertrandon de la Brocquière is 1433-ban, főbb állomásainak felsorolását a brugesi itineráriumban is megtaláljuk.⁴⁶ Győrnél kis kitérőt tett a püspök és kísérete. Itt ugyanis két magyar úr, Trepka és Vuolfteara Óvárba invitálta őket.⁴⁷ Az utóbbi név minden bizonnyal Szentgyörgyi Farkasra utal, mfg Trepka azzal az Andreas Trepka Polonus-sal lehet azonos, aki 1518-ban a magyar udvar egyik képviselőjeként részt vett Krakkóban a királyi esküvőn, és ott adományt is kapott.⁴⁸ Jól ismerte a püspököt, hiszen Rómában személyesen is találkozott Hippolittal.⁴⁹ Feltehetően diplomáciai küldetésben járt Itáliában, de lengyel származása miatt elsősorban Zsigmond király udvarában képviselte a magyar érdekeket. Hippolit távozása után, április hónap végén, Gosztonyi János győri püspökkel újból Lengyelországba találjuk. 1514 óta élt a magyar királyi udvarban, *magister curiae*ként említik a források. Élete tragikus véget ért. A mohácsi csatamezőn találták meg tetemét, nem messze a király holttestétől. Brodarics *magister janitorum*ként említi, amikor is az elesettek között felsorolja Trepka nevét.⁵⁰ Valószínűleg a számadáskönyvben egyszer említett Johannes Trepka valamiféle rokonságban állhatott vele, itt csatlakozhatott az utazókhoz.⁵¹

Az utazás magyarországi szakaszát – a tiszta utazási időt számolva, tehát a budai és az esztergomi tartózkodás nélkül – Egertől Bruckig 14 nap alatt tették meg a következő útvonalon: Tálya – Kápolna – Püspöki – Hatvan – Kerepes – Pest – Buda – Szántó – Esztergom – Újfalú – Szöny – Gönyű – Győr – Óvár – Bruck.⁵²

Ausztriában a következő irányban vonultak tovább: Bruck – Wiener Neustadt – Friesach – Sankt Veit – Feldkirch – Villach, tehát az ugynevezett „Venediger Stra-Ùe” nyomvonalát követve, ami Béctől, Wiener Neustadton át, keresztül a Sem-

45. Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 138-167., 257-285., 149., 155.

46. Szamota I.: i. m. 97-98., 42-44.

47. G. Antonelli: i. m. 26-27.

48. Ila Bálint: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul, 1927. 37-71. 62. Valamint: Acta Tomiciana IV. k. 1516-1518. 326.

49. G. Antonelli: i. m. 27. Csánki szerint az óvári vár és uradalom birtokosa 1517-ben a Szentgyörgyi család volt. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. k. Bp. 1897. 672. 1524-ből és 1526-ból arról van adat, hogy a vár királyi, illetve királynői kézen van. Ráth Károly: Mosony-megyei regesták a vegyes házakból királyok korából. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. II. k. 1862. 139-150. 150. Valamint: Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. k. Pest, 1846. 336-337. A két főúr közül legfeljebb csak Wolfart tölthetett be valamiféle funkciót Óváron.

50. Trepka áprilisi követségére: Barbara Bienkowska: Kronika Emeryka Wegra (1516-1531). Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. 150. „Cum a Ludovico Ungariae et Bohemiae rege Jauriensis episcopus et Trepka Polonus legati venere.” Valamint: Acta Tomiciana V. k. CCIV. sz. 1520. IV. 23. Buda. II. Lajos Zsigmondnak. Halálára: Stephanus Brodaricus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia Verissima. Edidit: Petrus Kulcsár. Bp. 1985. 55., 56.

51. Számadáskönyv 51^v. III. 14. Friesach.

52. A magyar helységnevek olasz kiejtésű srva igen eltorzult alakban maradtak fenn a számadáskönyvben. Ennek ellenére csak két névalak feloldása kétséges. Etumot Hatvanként, Santtat Szántóként oldottam fel. A Kápolnáról tett kitérőnek az az oka, hogy Püspökin van az egri püspökség egyik allódiuma.

meringen, a 12. század vége óta vezet Itália felé.⁵³ A fenti útszakasz megtételére 9 napra volt szükség március 8-tól 16-ig.⁵⁴

Az itáliai út állomásai a következők voltak: Tarvisio – Ponte – Via-Ressiotta – Venzone – San Daniel – San Vito – Motta – Trevisio – Noale – Padova – Anquillara – Rovigo – Francolino – Ferrara. Hasonlóan mint Ausztriában, itt is 9 napra volt szükség a március 17 és március 25-e közt megtett kilométerek legyőzésére.⁵⁵

Az utazás gyorsasága

Az utazás február 7-től, március 25-ig, 48 napig tartott. A budai és esztergomi tartózkodást leszámítva a püspök és kísérete 32 nap alatt ért Itáliába. A fenti adatok ismeretében sem lehet pontosan kiszámítani az egy nap alatt megtett kilométerek számát ezen a 800-900 kilométeres úton. Egyrészt, mivel a rendelkezésre álló térképek nem tükrözik az akkori állapotokat, másrészt nem tudni, hogy két helység között melyik utat választották. Nem beszélve arról, hogy arra sincs utalás: mikor kezdték el napi utazásukat, és mikor érkeztek meg arra a helyre, ahol szállást reméltek. (Ezenkívül természetesen több körülmény is befolyásolhatta a menetsebességet. Ilyen például a kíséret létszáma, a szállítóeszközök minősége, az állatállomány összetétele és kondíciója, az időjárási tényezők, terepviszonyok, a rendkívüli események, stb.)

A püspök és kísérete szekerekkel, lovakkal és öszvérekkel, a terepviszonyoktól függően, 20-25 kilométeres napi teljesítményre volt képes még a hegyi utakon is, míg sík terepen akár a 35-40 kilométeres napi átlagot tudták tartani.⁵⁶ Hogy ez a 20-25 kilométer nem is volt kevés saját korában, arra összehasonlításként a következő adat szolgálhat. Az 1497 és 1537 év között Velencében feladott levelek dátumát, Sanuto *Diarije* alapján, aki feljegyezte a Signoriától kapott levelek feladási

53. Peter Csendes: Die Strassen Niederösterreichs im Früh- und Hochmittelalter. Wien, 1969. Dissertationen der Universität Wien. 33. 245-248. A későközépkorban „Ungarweg”-nek is nevezik. 243. A pontos ausztriai útvonalat nem ismerjük, mert március 8-tól március 14-ig, Wiener Neustadt-tól kezdve, csak azt írja az írnok, hogy „Sotto Wien.”. Egy esetben megemlíti, hogy 20 krajcárt adnak „a frati di Santo Spirito”, és mivel Heiligengeist nevű helység van az útvonalukhoz közel, talán a 3 stájerországi település egyikéről lehetne szó. Viszont ezek egyikében sincs kolostor, így ez a kifejezés vagy Szentlélek patrocíniumú kolostort vagy a Szentlélek-rend valamelyik ispotályát takarja. Számadáskönyv 98^f. III. 12. Valamint: Hans Mayerhofer: Oesterreich-ungarisches Orts Lexikon. Wien, 1896. Természetesen az is lehetséges, hogy egy más faluban, és nem Heiligengeistben találkoztak.

54. Számadáskönyv 35^f.-58^f.

55. Számadáskönyv 58^f.-69^v. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Eördögh Istvánnak (Róma), aki lehetővé tette számomra az 1520-as útvonal bejárását.

56. Például a Bruck – Wiener Neustadt közti közel 45 kilométert, vagy éppen a Kápolna – Hatvan közti 40 kilométer körüli távot 1 nap alatt tették meg. Kirívónan nagy teljesítményeket közöl Jankovics Miklós. 1244-ben például Wilhelm von Holland a Velence – Brunn táv 736 kilométerét lovon 16 nap alatt tette meg. Ez 46 kilométeres napi átlagnak felel meg. Miklós Jankovics: Pferde, Reiter, Völkerstürme. München – Basel – Wien, (1971.) 223. Realisabb adatokat ad Ohler, igaz, korai példák alapján. N. Ohler: i. m. 141.

és érkezési idejét, térképre vetítették. Ez alapján jól látszik, hogy a Budáról feladatott Velence felé tartó levelek megérkezéséhez 2-3 hétre volt szükség.⁵⁷ Nem szabad azonban elfelejteni: ezeket a leveleket legtöbbször kisszámú kíséret hozta és vitte, így gyorsabban érthettek címzettjükhöz.

A kíséret létszáma

Estei Hippolittal sokan hagyták el az országot. A nagyszámú kíséret egyrészt arra szolgált, hogy rangjához méltóan mutakozzék, másrészt védelmét is biztosította. Ennek hiányában esett a rablók csapdájába Hieronymus Balbus itáliai humanista 1498-ban, akit a vértesi erdőkben fosztottak ki és sebesítettek meg.⁵⁸ Nem járt jobban a velencei követ sem 1503-ban. Budáról indult el, hogy állomáshelyét Lengyelországba tegye át, de 5 mérföldnyire a fővárostól egy bizonyos főúr megtámadta.⁵⁹

Hippolit különben is szeretett nagyszámú kísérettel utazni. 1487-ben Esztergomba, majd 10 évvel később Rómába érkezésekor 150, illetve 300 lovas volt mellette.⁶⁰ A krakkói királyi esküvőre 367 embert vitt magával, legtöbbit a megjelent vendégek közül.⁶¹ Az 1520. évi utazás kíséretének rekonstruálására a számadáskönyvön kívül két másik forrás is rendelkezésünkre áll. Az egyik egy fizetési és tartozási lista 1517 októberéből, melyben azok nevét találni meg, akik jelenleg Magyarországon vannak.⁶² Ez a 66 familiárist felsoroló feljegyzés, valamint a másik forrás, Hippolit krakkói kíséretének névsora, jól mutatja, hogy a püspök embereinek nagyrésze jóval 1520 előtt elhagyta az országot.⁶³ Elsősorban azok, akik a kardinális udvarának fényét adták, vagy az itáliai birtokok valamelyikén töltöttek be vezető szerepet, közzetett bizonyítékként szolgálva arra, hogy a püspök magyarországi tartózkodását rövidebbnek gondolta. A feleslegessé vált embereket hazaküldte, hiszen visszatérésének időpontja bizonytalanná vált. Így azután nincs már a hazatérők között a reneszánsz udvarok elengedhetetlen kelléke, a csillagász, a nápolyi Luca Gaurico, az Ariosto szatirájából ismert Andrea Marone költő, Andrea de Brescia szobrászművész, vagy Biaggio Rosetti, a kiváló építész. De ugyancsak hiányoznak Hippolit legfontosabb tisztségviselői is. Többek között titkára: Tommaso Fusco, kincstárnoka: Pandolfo Silvestri, udvarmesterei: Fiberto és Alessandro Piora, számvevői: Alessandro kanonok és Giacomo Botese, procura: Borsio Arienti,

57. Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. Bp. 1985. 424. (Térkép: 426.)

58. Knauz Nándor: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 81.

59. Nyári Albert: A modenai Hippolit-codexek. Századok, 1870. 661-683.

60. A. Morselli: i. m. 217. G. Gruyer: i. m. 171.

61. Acta Tomiciani IV. k. 1515-1518. 309. Bőborostársa Prospero Colonna, aki a királynét hozta Lengyelországba, csak 58 lovassal képviseltette magát. W. Pociecha: i. m. 231. Monferrato szerint Krakkóba 2 prépost, valamennyi kanonokja, egész udvara, és 300 magyar katonája kísérte. G. Antonelli: i. m. 21.

62. CDE. AdP. 823. k. 1517. 13. Természetesen a listából sokan kimaradhattak.

63. W. Pociecha: i. m. 214-242.

auditora: Camillo Vestarino.⁶⁴ Az Ariosto által megénekelte Francesco di Siviero-t és Sigismondo Cestarelli-t is elengedte a püspök.⁶⁵

A fent felsoroltak mellett Krakkóban is, és az 1517-es listán is megtaláljuk Hippolit udvari orvosát, Giovanni Andrea Valentino-t (Valentinis), aki azonban ura parancsára nem Itáliába tért vissza, hanem Bona Sforza orvosa lett. A modenai származású Valentinis katedrát is kapott a krakkói egyetemen.⁶⁶ Más a helyzet Coelio Calcagninivel. Ő 1519-ben még Magyarországon tartózkodott. Júniusban Budáról írt levelet a váci püspöknek, decemberben azonban már Rómából vette fel újból a kapcsolatot Ziegler Jakab bajor csillagásszal. Ide október elején érkezett meg.⁶⁷

Estei Hippolit udvara tehát állandóan cserélődött. Ez azonban elsősorban azt jelentette, hogy a püspök embereinek nagyrésze több részletben elhagyta az országot. A kíséret létszámát így csak azok növelhették, akik Ferrarából levelet, híreket hoztak és feladatuk teljesítése után Magyarországon maradtak. Számuk elenyésző lehetett.

A hazatérésre jó alkalom adódott például a krakkói esküvő után. A Bona Sforzát kísérő Prospero Colonna biboros Hippolittal együtt hagyta el Krakkót, három napi egri tartózkodás után Budára ment, majd elutazott az országból.⁶⁸ Akik pedig nem ezt a lehetőséget ragadták meg a hazatérésre, azok olyan kisebb csoportokban keltek útra, speciális feladatokkal megbízva, mint Andreas Ungaro, aki 1520 márciusának végén indult el Egerből Ferrarába két kísérőjével, kilenc lóval és egy szekérrel. Bort vittek az Esték központjába.⁶⁹

Nem tudni, okozott-e feszültséget az itáliaiak között az a püspöki döntés hogy egyeseknek tovább kell maradni, míg mások hazatérhetnek. Valószínűleg szerencsésnek érezhették magukat azok, akik útra kelhettek, hiszen Magyarországon tartózkodni, a többség véleménye szerint, súlyos büntetésnek felelt meg. Gondoljunk csak Bagno és Manfredi leveleire, vagy Ariostóra, aki szörnyülködve írt az országról, inkább vállalta a püspök haragját amiatt, hogy Itáliában maradt.⁷⁰ Sokatmondó Guido Silvestri véleménye, akit *Postumo*-nak is neveztek. Két levelében,

64. *W. Pociecha*: i. m. 242.

65. *Ludovico Ariosto*: Satira I. Tutte le opere di Ludovico Ariosto. A cura di Cesare Segre. III. Satire. Miláno, 1984. (I classici Mondadori.) 16., 19., 580., 582. A kritikai kiadás készítője az első szafra keletkezési idejét 1517 november-december elejére teszi. 579.

66. *W. Pociecha*: i. m. 242., *Uő*: II. k. Poznan, 1949. 58-63.

67. OSZK. Kézirattár. Apponyi Hungarica. 296. sz. *Coelio Calcagnini*: Opera aluiquot. Basileae, 1544. Liber I-VII. 1518-1519. Lieber VII. 404. Valamint: *Alfonso Lazzari*: Un enciopedico del secolo XVI. Celio Calcagnini. Atti e Memorie della Deputazione Ferrarese di Storia Patria. Vol. XXX. Ferrara, 1936. 83-164. 112. Hogy Monferrato de Calcagnini, akit Antonelli Hippolit ismeretlen életrajzírójának vél, vele tartott-e, nem tudni. Egy azonban biztosnak látszik. Akárki is írta, vagy valóban a püspökkel tért haza 1520-ban, vagy Hippolit egyik emberének beszámolója alapján készítette el munkáját.

68. Másolatgyűjtemény 1099. sz. 1518. V. 23. Buda. Bagno levele a mantovai őrgórnéhez.

69. CDE. AdP. 797. k. 1520. 161^r.-163^r. Feltehetően a két ferrarai követtel is tértek vissza Itáliába. Beltrando Costabili 1519 májusáig, míg Benedetto Fantini 1518 júliusáig képviselte a hercegi házat Magyarországon. Archivio di Stato di Modena. Elenco di Ambasciatori. (Továbbiakban: Elenco) Fantini Lengyelországban is a püspökkel volt. *W. Pociecha*: i. m. 242.

70. Lásd.: 20-as és 65-ös jelzetek.

amelynek címezte Isabella d'Este, többek között arról írt, hogy Magyarországra készül, ahol barbárbabak a Barbárságnál, ahová a rómaiak idején a gonosztevőket száműzték. Reméli, ha Isten segítségével visszatér, a Paradicsomba kerül, mert ha a legsúlyosabb bűnököt követné is el egész élete alatt, az egy hónapi itt tartózkodás elegendő lenne, hogy megbűnhődjék azokért.⁷¹

Természetesen voltak a püspököknek olyan emberei is, akik kifejezetten „jól érezték” magukat az országban. Kalandorként érkeztek, és tetteik is szerencselovag mivoltukra utaltak. Francesco Vergezino és Bernardino de Mantua sok problémát okozott a püspöki gubernátornak. 1507-ben aztán mindkettőt a bélháromkúti apátságba küldték, mert Vergezino egy asszony ellen „scandallumot” követett el Egerben. Jobbnak látták távol tudni őket a püspöki székhelytől. Életük itt sem lehetett izgalommentes. Vergezino súlyosan megsebesült. Taddeo Lardi az apátságot, majd Budát is túl közelinek találva, Bécsbe irányította őket, mert véleménye szerint még sok rossz történne, ha továbbra is Magyarországon maradnak.⁷²

A tapasztalt utazónak számító főúr hasonlóan szeretett volna élni az országúton is, mint székhelyén. Maga az utazás ténye ugyan korlátokat szabott ennek, de az erre való törekvés jól látszik a kíséret tagjainak kiválasztásánál. Annak ellenére, hogy a számadáskönyv sokszor nem jelzi: a vele utazók milyen funkciót töltöttek be a püspöki udvarban, jól elkülöníthető hierarchia állítható fel közöttük. Az első csoportba az Estei Hippolit közvetlen környezetében lévő udvari emberek tartoztak. Közülük kerültek ki azok, akik az utazáshoz szükséges bármiféle szervezeti egységnek vagy csoportnak, akár „ad hoc” jelleggel is tagjai, vagy éppen vezetői. Ezeket az egységeket a gyakorlat hívta életre az udvar mintájára, de az ottani szigorú hierarchiát a rendkívüli körülménynek számító utazás kicsit lazábbá tette. Mivel a tisztségviselők nagyrésze már Itáliában tartózkodott, a fennmaradó emberekből kellett pótlásukat biztosítani, még ha azok társadalmi állása ezt más alkalommal lehetetlenné is tette volna.

Hippolit kiszolgáló személyzetét négy *stafiero*, két *facchino*, egy *botigliero* és *credenziero*, valamint hat apród alkotta.⁷³ Feladatuk a püspök mindennapi életének megszervezése, kényelmesebbé tétele volt.

Fontos feladat hárult a *siniscalcora* és embereire. Ezek az utazók előtt haladva megszervezték, hogy kellő időben megfelelő szállás és élelem álljon a kíséret rendelkezésére. „Familiája” van, de ennek létszámáról nem tudni semmit.⁷⁴

71. *M. Catalano*: i. m. 443. Postumo végül is nem jött Magyarországra. Sokkal elmarasztalóbb Vincentius Pistachio véleménye. Szerinte Magyarországon „nullus ordo sed sempiternum Curvafia inhabitat.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Ms. 4999. Modena 4. l. csomó. 1498. IX. 26. Róma. A püspök levele Hippolithoz Milánóba.

72. CDE. AdP. 716. k. 1507. 157^r., 162^r.

73. Stafierok: Zan Baptista (Számadáskönyv) 43^r, Saione 19^r., Hercole 28^r., Stafirino 100^v. Facchinok név nélkül említve: 46^r. Botigliero: Agnolo 33^r. Credenzero: Zan Giacomo 55^v. Apródok név nélkül említve: 87^v. A számadáskönyvben lévő nevek írásánál az eredeti alakot adom meg. Mivel egy személyre legtöbbször több tucatnyi jelzetet lehetne megadni, igyekszem csak utalásszerűen jelezni, egy-egy hivatkozási helyet megadva, hogy melyik oldalán szerepelnek a számadáskönyvnek.

74. Számadáskönyv 48^v. Nevét nem adják meg. talán a Krakkóban a püspökkel lévő két *siniscalco* egyike.

A Lodovico Ariosto által megénekelte szakács főzött az úton, Pasino mester. A konyha személyzete hét fő lehetett, a főszakács ugyanis március 3-án ennyi emberre és három ló élelmére kapott pénzt Újfaluban. Még egy szakácsot ismerünk név szerint, Jánost. A Pasino által vezetett konyha kocsiával is rendelkezett, amivel az eszközöket szállították.⁷⁵

A pénzügyekkel az utazás alatt hárman foglalkoztak. Scipione Bonlei számolta el az élelmezési, míg Francesco Zerbinato a rendkívüli kiadásokat. Aláírásuk ott szerepel a napi számlák végösszege mellett. A szükséges pénzt Fulco dal Passo, Hippolit pénzügyi embere utalta ki számukra.⁷⁶ Zerbinato-t már 1500-ban Hippolit szolgálatában találjuk, 1515-ben prokurátor, a ferrarai katedrális örkanonokja, apostoli jegyző, a San Giovanni in Tamara templom rectora.⁷⁷ Bonlei valószínűleg hasonló tisztséget töltött be, mint társa.

Önálló egységként működött a kancellária is. Feladata kettős volt. Egyrészt vezette a kiadási jegyzéket, másrészt okleveleket állított ki. Itt készült a Bakócznak kiállított kötelezvény az adósság törlesztéséről, valamint az az irat, amit március 19-én írt Hippolit Alfonz hercegnek San Vitoból. Ez utóbbi levelet Nicolo Nasogrosso vihette Ferrarába, hiszen őt szintén ezen a napon küldték előre az Esték központjába.⁷⁸ A kancellária vezetője Hippolit titkára, Giuliano Caprile kanonok volt, aki az 1519. évi nádorválasztó országgyűlésről írt érdekes beszámolót, és aki ura halála után (1520. szeptember 3.) Magyarországra jön a ferrarai herceg, Alfonz nevében, hogy Hippolit hagyatékáról tárgyaljon. Nem először járt az országban, hiszen 1502 decemberében és 1508 májusában követként képviselte a hercegi házat Budán.⁷⁹

A nagyszámú állatállomány ellátásáért, az utazási feltételek megteremtéséért Nicolo de Monte volt a felelős. Tapasztalt magyarországi utazónak számított ő is, többször járt ura ügyében az országban.⁸⁰ Munkájában Pythagora és Gierolamo Falopia segítette. Ez utóbbi modenai származású, 1512-ben már Hippolit szolgálatában állt.⁸¹

Mivel Valentinis Krakkóban maradt, a gyógyítási feladatokat Giulio *barbiero* látta el. Gyógykenőcsöt készített, betegeket ápolt. Ugyan a számadáskönyv nem említi Braghino neve mellett foglalkozását, de valószínű, hogy ő is orvosként tevékenykedett, hiszen 1517-ben szintén *barbieroként* érkezett Budára.⁸²

Hippolit, reneszánsz főúrhoz méltóan, nagy zenebarátnak számított. Elutazása előtt például 1517-ben Ferrarában egy műhelyt alapított, ahol hangszereket ké-

75. L. Ariosto: i. m. 15. Számadáskönyv. 28^{f.}, 101^{v.}, 40^{f.}

76. Számadáskönyv 10v-69^{v.}, 80v-100^{f.}, Zerbinátótól átvesszi Bonlei 100^{v.}-105^{f.}. Fulco dal Passot Ferrarában Sigismondo dale Anquille, Hippolit számvevője számoltatta el. 10^{v.} oldal előtti szöveg utal erre a tényre.

77. CDE. AdP. 761. k. 3^{f.} 1500. Valamint: *M. Catalano*: i. m. 233-234., 321

78. Lásd.: 44-es jelzet. Valamint: Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato 137.b. 1688-XV. 48. 1520. III. 19. San Vito. Valamint: Számadáskönyv 63^{f.}. A kancellária számára többször vettek íróeszközöket. 83^{f.}, 83^{v.}

79. Másolatgyűjtemény 1133. sz. 1521. I. 18. Buda. 1135. sz. II. 16. Buda. A nádorválasztásról: 1123. sz. 1519. VI. 12. Valamint: CDE. AdP. 824.k. 1515. oldalszám nélkül. Továbbá: Elenco. 1502 és 1508. 1519 márciusától 1520 márciusáig ő volt az országban a ferrarai követ. Számadáskönyv 44^{v.}

80. Számadáskönyv 101^{v.}, CDE. AdP. 793.k. 1515. Monte magyarországi kiadásai.

81. Számadáskönyv 58^{f.}. Pythagora. CDE. AdP. 783.k. 1512. 151^{f.} és Számadáskönyv 34^{v.}. Falopia.

82. Számadáskönyv 85^{f.}, 57^{v.}. Julio. Valamint: 62-es jelzet. Braghino.

szítottak. Kíséretében találjuk korának jelentős muzsikusat, Alessandro Pesenti veronai organistát, aki megjárta a lengyel udvart is. Azonos a számadáskönyvben feltűnő Alessandro organistával, aki az úton megbetegedett.⁸³ Gyakorlott zenésznek számított Afranio dei Conti di Pavia is, aki többször vett a püspök megbízásából hangszereket.⁸⁴

Ugyan a püspök környezetében számos egyházi személy tartózkodott, mégis külön csoportot alkotnak azok, akik nem udvari feladatot láttak el, hanem a csapat lelki életét gondozták. Hippolit káplánjai közül Francesco Casanovát és Alberto Cestarellit érdemes megemlíteni.⁸⁵

Az utazási hierarchia első csoportjába tartozók mellett természetesen számosan tértek vissza Itáliába olyanok is, akik egyetlen szervezeti egységbe sem tartoztak, vagy egyszerűen a számadáskönyv hallgat ténykedésükről. Ilyen a már említett Lodovico da Bagno, aki már 1494-ben a püspök szolgálatában állt. 1506-ban titkára, számos egyházi beneficium tulajdonosa.⁸⁶ Tommaso Manfredi mantovai nemes is, hasonlóan Bagnohoz, vezető szerepet játszott Hippolit közvetlen környezetében.⁸⁷ Lodovico Ariosto öccse, Alessandro, már másodszor járt Magyarországon. Költő testvére első szatíráját neki és Bagnonak ajánlotta.⁸⁸ Folco Spinello, a püspök kulcsára, aki Krakkóban is vele volt, szintén az utazók között van, de hogy volt-e speciális feladata, arról hallgat a forrás.⁸⁹ Régi udvaroncnak számított Lorenzo Pasti is, aki 1498-ban már Hippolit udvarában szolgált.⁹⁰

Az első csoportba tartozók száma 32 fő, valamint az a 25 személy tartozik még ide, akik a fentiek értelmében csak laza kapcsolatban álltak velük.⁹¹ Ez utóbbiak egyrésze a társadalmi hierarchiában a püspök szervitorai közé tartozott, míg a többiek legfeljebb a „szervitorok szervitorai” lehettek. Az utazás azonban fellazította a társadalmi válaszfalakat, bizonyos feladatok ellátására közülük választottak ki embereket. Így ők alkothatták a *siniscalco* kíséretét, levelet vihettek, vásárolhattak.⁹²

83. W. Pochiecha: i. m. 64., 242. Számadáskönyv 54^v. A műhelyre: G. Gruyer: i. m. 175.

84. M. Catalano: i. m. 320. Véleménye szerint őt tartják a fagott feltalálójának. Számadáskönyv 95^r. trombiták, 96^r., tamburin. 1517-ben Francesco Zopo és Zoan Jacomo da Vicenza nevű muzsikusi is a püspökkel voltak Magyarországon. Ugyancsak az országba érkezett Hipolittal a korszak legjelentősebb zenésze, Adrian Willaert is. Ld.: 62-es jelzet. Tevékenységére: Kirdy Péter: Adrian Willaert Magyarországon. Muzsika, 1987. 31-32. Az Esték zenei életére a legjobb munkát Lewis Lockwood készítette. Lewis Lockwood: La musica a Ferrara nel Rinascimento. La creazione di un centro musicale nel XV. secolo. Bologna, 1987. Sajnos csak 1505-ig tárgyalja az udvar zenéjét.

85. Számadáskönyv 54^v. Francesco capellano. 25^r. Alberto. Valamint: M. Catalano: i. m. 187-188; W. Pochiecha: i. m. 242. Talán Don Adorno (89^v) és Don Sigidmondo (100^r) is egyháziak voltak.

86. M. Catalano: i. m. 192. Számadáskönyv 13^r.

87. Számadáskönyv 36^v. Testvére is vele van Magyarországon.

88. L. Ariosto: i. m. 13. M. Catalano: i. m. 217. Számadáskönyv 98^r.

89. W. Pochiecha: i. m. 242. Számadáskönyv. 54^r. Valamint: 62-es jelzet.

90. CDE. AdP. 758.k. 1498. számozás nélkül. Számadáskönyv 36^v.

91. Az utóbbiak felsorolása: Ippolito da Renzo, Julio Grandi, Pierino de Lione, Luca Firentino, Alessandro di Pier Michelli, Jacomo Tiano, Hieronimo Ziponaro, Nocolo Nosogrosso, Alberto Togliano, „Fratello” di Manfredi, Zan Maria Sarto, Pandolfo, Luise, Ullisse, Orsino, Aurelio, Gobbo, Franzino, Johannes Trepka. Őket a számadáskönyv „szervitor” elnevezéssel említi. Természetesen csak azokat sorolom itt fel, akik névszerint is szerepelnek a számadáskönyvben. Rajtuk kívül mások is résztvehettek az utazásban, de róluk nem tesz említést az írók.

92. Nem feltétlenül „új” emberekről van szó, hanem a már említettekről.

Az utazók második nagy csoportját a technikai személyzet alkotta (hajtók, hajcsárok, istállóosok.) A kocsisok és a hintósok száma Esztergomtól Wiener Neustadt utánig 17 fő. Közülük 4 *cochieri*, 13 pedig *caratieri*. Számuk csökken. Először 2 kocsis és 10 hintós, majd 2 és 8, végül 2 és 3 lesz az arány. A lemorzsolódásnak az lehet az oka, hogy a hajtók egy részének konvenciója meghatározott ideig tartott, ennek lejártával visszatértek Magyarországra.⁹³

Könnyebb a hajcsárok számát megállapítani. Végig tizen vannak. Kettőt névszerint is ismerünk: Rizzot és Zenovesét.⁹⁴ Az istállóosok száma is változik ugyan, de leszámítva Esztergomot, végig nyolcan vannak.⁹⁵ A technikai személyzetből élesen elkülönül egy csoport. Feladatuk egyrészt a szekerek javítása, vasalása, másrészt az állatok gyógyítása. Pontos számukat nem tudni. Névszerint Pál mestert és Bernardino Minellit említik.⁹⁶

A harmadik csoportot a solymászok és a kutyákat ellátók alkották. Az előbbieket közül kettő neve ismert: Dainesi és Ranocchio. Dainesit már 1514-ben püspöki szolgálatban találjuk.⁹⁷ Úgy tűnik, Ranocchio alá hárman voltak beosztva, hiszen március 11-én visszamenőleg Egertől Esztergomig 4 főnek az élelmezési költségét kapta kézhez.⁹⁸

Az eddig felsorolt személyek Estei Hippolit kíséretének állandó tagjai voltak. Számuk hozzávetőlegesen 89-95 fő.⁹⁹ Rajtuk kívül azonban jelentősen növelték a létszámot az időszakosan alkalmazott emberek. Két esetben tolmácsok, minden nyelvterületen 1-1, vezetők szintén három alkalommal, akik az utat mutatták a menetnek. Egy esetben 9 karintiai is csatlakozott hozzájuk. Egy napra kaptak élelmet, további sorsuk ismeretlen, valószínűleg csak rövid ideig szolgáltak.¹⁰⁰ Esztergomban Bakócz érsek népes katonai kíséretet adott melléjük. „*Stradiotti di Strigonia*”-ként említik őket és 19 familiárisukat. Szőnyben kapnak élelmet, talán csak idáig kísérték az utazókat.¹⁰¹ Hasonlóan járt el az érsek 1507-ben is, amikor az egri püspöki kormányzó 18 lovassal küldi ki Ferrarába az esedékes pénzt és javakat, de ő nagyobb biztonságuk érdekében Esztergomban még 17 embert adott melléjük.¹⁰² Legtöbbször csak egy-egy szakaszra vettek igénybe katonai kíséretet. 1501-ben az Egerből Itáliába tartók Győrből küldték vissza Egerbe azt a 10 lovast, aki addig kísérte az utazókat. Később 8-10 lovast fogadtak fel a „*Zent kortha*” – „*Raksburg*” szakaszra.¹⁰³ Csak ez a két kifizetés az utazási költségek mintegy 1/4-ét vitte el.¹⁰⁴

93. Számadáskönyv 29^v., 31^v., 33^v., 39^v., 43^v., 45^r., 47^v., 52^r.

94. Számadáskönyv 27^v., 39^r., Rizzo 50^v., Zenovese 67^r. Csak Francolinoban írják hogy nyolcan. 69^r.

95. Számadáskönyv 27^r. Esztergom 14 fő. Ettől kezdve 8. 45^r., 52^r.

96. Számadáskönyv 97^v. Pál. 67^v. Bernardino.

97. Számadáskönyv 93^v. Dainesi falconiero. 94^v. Ranocchio. CDE. AdP. 790. k. 1514. 121^r.

98. Számadáskönyv 44^v. Az egyik neve Montino. 99^r. Az 1517-es jegyzékben 6 falconiero neve maradt ránk. Dainesi és Ranocchio is rajta van ezen a listán. Ld.: 62-es jelzet.

99. Ennyi a kíséret minimális létszáma. Ez a szám természetesen az utazás alatt változhat. A kocsisok és hintósok létszámának (10-17) csökkenése okozza a túl-ig számokat.

100. Számadáskönyv 12^r-. (Kerepesnél említve.) 54^v. (Feldkirchnél említve.) Ez utóbbi neve Clemente. 104^r. Ő lehetett a német tolmács. Vezetőkre: 98^v., 99^v., 103^r. Karintiaiak: 41^v.

101. Számadáskönyv 29^r., 30^r.

102. Nyári Albert: A modenai Hippolit-codexek. II/2. Századok. 1870. 661-687. 682.

103. MOL. Filmtár. 8619 db. 1501. 34.

104. 99 forintból 18-at.

Gyórtól a már említett két főúr és emberei védték az utazók biztonságát. Hippolit ismeretlen életrajzírója szerint az óvári tartózkodás után mindkettő el akarta kísélni a püspököt 500, világos páncélba öltözött lovassal. A katonák mindegyike egy hosszú lándzsát tartott a kezében, ezenkívül számszerfj, két pisztoly és egy *manarése* tartozott fegyverzetükhöz. Wiener Neustadtba elérve elbocsájtották őket, pedig a két magyar főúr felajánlotta, hogy szívesen szolgálnának a ferrarai hercegnek.¹⁰⁵

Ilyen magas létszám ismeretében hihetővé válik Decius beszámolója Hippolit 367 tagú kíséretéről.¹⁰⁶ Az egri püspökség ugyan 1520-ban csak 200 nehéz- és 60 könnyűlovast tudott kiállítani,¹⁰⁷ de a „hiányzó” létszámot a püspök könnyedén pótolni tudta, hiszen jelenlévő familiárisaiból bárkit magával tudott vinni, nem is kellett összes katonáját zsoldjába fogadnia.

A kíséret szinte teljes egészében olaszokból állt. A szervitorok között felbukkan Johannes Trepa, aki minden bizonnyal lengyel származású.¹⁰⁸ Marco Horwat nácijáról a neve árulkodik.¹⁰⁹ Ferrarába egy magyar istállós is megérkezik, Esztergomban pedig 21 magyar „*caratieri et cochieri*” csatlakozik a menethez.¹¹⁰ A ferrarai udvarban hosszú ideje éltek magyar származású istállósok, hajtók. 1497 óta jelenlétük folyamatosan kimutatható a püspöki udvarban.¹¹¹

Az állatállomány összetétele

A népes kíséret szállítását tetemes számú ló és öszvér segítette. Istállóztatásukért többször fizetnek, de mivel nem mindenhol kérnek pénzt, létszámukat csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni. Trevisiónál 108 lóról és öszvérről van adat, és mivel ennél többet sehol sem jegyeztek be az istállózás kiadásainál, megközelítően ennyi állattal kell számolni. A hajcsárok számána (10), valamint a fenti adat valószínűsíti, hogy kb. 100 lóval és 10-15 öszvérrel vonultak Ferrara felé.¹¹²

A vadászatot kedvelő püspök természetesen kutyáit és madarait is hazavitte. 1517-ben állítólag 150 kutyával, 20 sólyommal és héjával, valamint 2 gepárdal érkezett meg Egerbe. Ráadásul Bona Sforzától két tevét is kapott ajándékba.¹¹³ A már említett Aluise de Mantoa nemcsak a királynak hozott ajándékokat 1517-ben, hanem urának kutyáit is hajókra tette Mantovánál. Így a fenti szám csak úgy hihető, ha feltételezzük, hogy több részletben érkeztek a püspök kedvenc állatai

105. G. Antonelli: i. m. 27-28. Az 500 fő túlzásnak tűnik.

106. Acta Tomiciani IV. k. 1516-1518. 309.

107. Másolatgyűjtemény 1130. sz. Bonzagnus János levele. (Töredékes)

108. Számadáskönyv 51^v.

109. Számadáskönyv 46^f.

110. Számadáskönyv 69^v, 27^v. Csak itt írja róluk, hogy 21-en vannak. Négy közülük nem tartott a többiekkel.

111. CDE. AdP. 758. k. 1497. februárjában és márciusában például 17 magyar istállósna fizetnek ki havi bért.

112. Számadáskönyv 65^v, 66^f.

113. G. Antonelli: i. m. 21. Bona Sforza ajándékára: Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato. 137 b. 1688-XVI 31 1519. IV. 6. Eger. Estei Hippolit a ferrarai herceghez.

Magyarországra.¹¹⁴ 1520-ban azonban csak arra van adatunk, hogy kutyáknak és madaraknak (*astori e falconi*) számtalan alkalommal vesznek ételmet.¹¹⁵

A kíséret szállítása

Ilyen nagy számú kíséretnek az utaztatása nem volt mindennapi feladat még akkor sem, ha a püspök tapasztalt utazónak számított. Utazásait azonban megkönnyítette egy magyar technikai újítás, a kocsi. Gozzadini mutatta ki, hogy a magyar kocsit (*„carro da coccia”*) Estei Hippolit honosította meg Itáliában 1509 körül.¹¹⁶ Itáliai elterjedésében Mátyás és Beatrix is szerepet vállalt, hiszen több alkalommal adnak ajándékként *carretakat*.¹¹⁷ Hippolit esztergomi számadáskönyveiben is több utalást találni a magyar kocsira, de ezek a királyi pár adományaihoz hasonlóan, inkább hintók voltak; nem is a gyorsaság, hanem a kényelem volt a legnagyobb előnyük.¹¹⁸ Valószínűleg ilyen hintóról rendelkezik 1512. január 29-én a budai káptalan előtt Inárcsi Miklós özvegye, Margit is. Az oklevél a *„hyntozeker”* kifejezést használta.¹¹⁹ A klasszikus értelemben vett magyar kocsi leírásával már a 15. század harmincas éveiből rendelkezünk. Bertrandon de la Brocquière magyarországi utazása során olyan szekeret látott, amit egy ló húzott, fedett és könnyű volt, hátsó kereke pedig magasabb volt, mint az első.¹²⁰ Kocsi néven II. Ulászló 1494-1495. évi számadáskönyvében nevezik először (*„kwchy, kochy”*). Származási helye Kocs falu volt.¹²¹

Jeremias Schemel augsburgi festő kéziratos könyvében található az *„ungarische Gutsche”* ábrázolása, igaz 1568-ból. A kocsit 3 ló húzza egymás mellett, jobb oldalon a hátsó kerékhez egy rúd van rögzítve a hámfával. A köteleket bőrtokkal védték. A hátsó kerekek nagyobbak az elsőknél, küllőjük száma más és más. Maga a kocsitest a tengelyeken fekszik. Vesszőkás védi a hátul ülő, és a vele

114. CDE. AdP. 793. k. 1517. 220^v. A manouai nemes július végén visszatér Ferrarába.

115. A kutyáknak kenyeret, a madaraknak csirkét és galambokat vettek. Húsert csak egy esetben adtak pénzt, amikor is az országúton, egy juhásztól, döglött bárányt szereztek be. A bőjt miatti hústalan táplálkozás miatt a kutyák bizonyára ki voltak éhezve, mert egy alkalommal szétéptek egy kecskét. Számadáskönyv. 63^r., 102^r.

116. Domanovszky Sándor: Mázsaszekér. Gazdaság és társadalom a középkorban. Történetírók Társasága. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest, 1979. 103-135. 121. Legújabbban erről: Susanne Schüller-Pirolí: Die Borgia Dynastie. Legende und Geschichte. Wien, 1982. 119.

117. 1477-78. Mátyás ajándéka Giovanna nápolyi hercegnőnek: *„una caretta”* 6 lóval. 1477. X. 13. Beatrix Ferrante nápolyi királynak ad *„una caretta”* 6 lóval. Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp. 1966. 465-466.

118. A magyar kocsi elnevezései: *„caretta da Cozo”, „caretta ongarasca”, „l’ongaro”*. Domanovszky S.: i. m. 133.

119. Bárfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002-1599-ig. Bp. 1938. 1289. sz. 1512. I. 29. A budai káptalan oklevele.

120. Domanovszky S.: i. m. 115-116.

121. Domanovszky S.: i. m. 117.

szemben, a kocsis háta mögötti utast.¹²² Herberstein Zsigmond császári követ további lényeges dologról tudósít. 1518-ban Bécsből Budára magyar kocsiával, „a leggyorsabb szárnyalással” utazott. A gyorsaságot fokozta, hogy a lovakat bizonyos időközönként váltották és pihentették.¹²³ Nemcsak a kocsi szerkezete volt tehát alkalmas a hosszú utazásra, hanem a kiszolgáló személyzet is értette a dolgát.

Bőrtokkal való védést figyelhetünk meg az 1520-as utazásnál is. Bőröket vásároltak a vasgyűrűk fedésére.¹²⁴ A számadáskönyv még azt is megemlíti, hogy a hintókon és a kocsikon kívül kétkerekű kocsi (*letiga*), valamint kisebb kocsiféle (*corsetto*) is haladt a menetben.¹²⁵

Mivel a hajtók száma fokozatosan csökken, nehéz megmondani, hogy hány *caretta* és *cocchi* segítette az utazókat. A sziklás, hegyes vidéken átérve, március 13-a körül, kevesebb kocsi és hintó haladt tovább. A hintósok és kocsisok száma (3, illetve 2) valószínűvé teszi, hogy a menet kettévált. Egy későbbi bejegyzésből ez ki is derül, hiszen Hippolit kíséretének egy részével és kb. 3 hintóval és 2 kocsiával előreindult, pénzt hagyva Nicolo de Montenak a lemaradt szekerek és kocsik vezetésére.¹²⁶ A hajtók száma az út megelőző szakaszában 17 és 10 között volt, a kocsik és a hintók száma így 10-14 lehetett.¹²⁷ Név szerint négy embert említenek, mint akik hintóval vagy kocsival rendelkeznek. Az utazás alatt minden bizonnyal egy-egy hintó vagy kocsi lehetett egy-egy szervezeti egység „magja”.¹²⁸

A szállítóeszközökön becsomagolva vitték a püspök ruháit, erre szolgáltak a ládák és a bálák. Ez utóbbiakba csomagolhatták a szőnyegeket is. A kocsikon kaphattak helyet az úton vásárolt fegyverek, bőrök, valamint az utazáshoz szükséges edények, szerszámok. Az állatok egy részét, elsősorban a madarakat is itt szállíthatták. Minden bizonnyal a püspök néhány könyvét is becsomagolták az útra.¹²⁹

122. A kocsi rajzát Tarr László könyvéből elemeztem. Tarr László: A kocsi története. Bp. 1968. III. kép. Magyar kocsi. Jeremias Schemel rajza a Chuntheruet Buoch című kéziratok könyvből. 1568. Kunsthistorisches Museum. Bécs. A kocsik lefedésére utalások találhatók az egri püspökség számadáskönyveiben is. CDE. AdP. 717. k. 1508. 102^v., 103^v.

123. Domanovszky S.: i. m. 117-118.

124. Számadáskönyv 96^v.

125. Számadáskönyv 55^v., 67^v.

126. Számadáskönyv 101^v.

127. Egy kocsira vagy hintóra többen is jutottak belőlük. Számadáskönyv 48^v. „*li Caratieri de l'ultima caretta*.” Zsigmond lengyel herceg például 1501-ben Budáról Krakkkóba 15 szekérrel vonul. Divéky Adorján: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. Századok, 1914. 449-463., 562-576., 571-575.

128. Számadáskönyv 98^r. (püspök) 40^r. (Pasino) 46^r. (Nicolo de Monte) 98^r. (Alessandro Ariosto)

129. Számadáskönyv. 89^r. „*Forzieri e balle*”. 92^r. „*Valisioni del Signore*.” 97^r. szerszámok, 95^v. és 99^r. fegyverek, 102^r. bőrök vétele. 1519 elején Hippolit és Calcagnini egy görög Ptolemaeust kértek kölcsön a Corvinából. Hiába várták, végül is Ziegler Jakab, a bajor csillagász küldte el nekik a könyvet. Fögel József: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917. 89. A Corvina könyvtárt személyesen is használta Calcagnini. Hans Ankiewicz-Kleehoven: Der Wiener Humanist. Johannes Cuspinian. Graz-Köln, 1959. 112.

Az utazás gyakorlati kivitelezése

Töredékes adatok alapján az utazás gyakorlati kivitelezését is rekonstruálni lehet. Az előkészületek két színhelyen folytak: Egerben és Esztergomban. Ez utóbbi helyen vették fel a technikai személyzetet, amelynek összegyűjtése az egri gubernátor feladata lehetett. Feltehetően rajtuk kívül mások is csatlakoztak hozzájuk, talán azokból a katonákból is jónéhány, akiknek zsoldfizetése ügyében a püspök Esztergomban döntött.¹³⁰ Az Egerből induló menethez Püspökiben málhás szekerekkel újak is társultak. Ekkor minimum 40 lóval kellett rendelkezniük. A püspöknek és szervitorainak ezenkívül még 28 lóva volt.¹³¹ Esztergommal és Egerrel Budáról folyamatosan tartották a kapcsolatot: futárokat vagy szekereket küldve.¹³² Az utazás alatt többször előfordult, hogy egy-egy szekér lemaradt, így a szálláshelyre szakaszosan érkeztek meg.¹³³ Egy hintót vagy kocsit többen is kísértek, illetve utaztak rajta. Hippolit hintóját egy esetben kilencen.¹³⁴ A hintókhoz több ló is tartozott, a Nicolo de Monte által vezetett 12 db.¹³⁵

Lassította a haladást a hegyes vidéken való átkelés. A szűk ösvényeken könnyen törték a kerekek és a kocsik. A kiadási tételekben ekkor ugrásszerűen megnőnek a lószerszámokra és a kocsialkatrészekre fordított költségek.¹³⁶ Hátráltatja az utazást, ha elvész a ló vagy valamelyik állat megsérül. Március 18-án még sikerült két embernek Venzonében egy lovat megtalálni, de a Padova környékén elhagyott két ló keresésére már öt embert hagytak hátra.¹³⁷ Ugyanígy járt Genovese hajcsár is, aki egy törött lábú öszvér miatt nem tarthatott a többiekkel. A beteg muzsikussal, Alessandro orgonista is csak március 17-ig utazott társaival. Már Friesachban beteg, Feldkirchben állapota válságos lehetett, hiszen ellátásáról Don Francesco *capellano* gondoskodott. Március 17-én Villachban hátra is hagyták János szakáccsal a még mindig beteg zenészt, 150 krajcárt adva nekik élelemre, és majdani útjukra.¹³⁸

130. A püspöki gubernátor Esztergomig biztosan a hazautazókkal volt. Számadáskönyv 25^v. Itt említik először, hogy technikai személyzet is van a menetben. A püspök itt hallgatja meg azokat a cseh katonákat, akik elmaradt zsoldjuk miatt elégedetlenkedtek. G. Antonelli: i. m. 26-28. Valószínűleg Budán és Pesten, a káptalani vagy a püspöki házakban, szintén megtették a megfelelő előkészületeket a kíséret fogadására.

131. Számadáskönyv 81^v. „*villani che hanno condotto bovi alle carette de Pispeki a Peste.*” Lovakra: 13^f., 91^v.

132. Számadáskönyv 83^v. Egy kocsisnak pénz, aki Budáról Esztergomba ment, majd visszatért. 88^f. Budáról Rossot küldik Egerbe.

133. Számadáskönyv 45^f. Takarmány vételekor írják. „*exetto una caretta da Cavalli cioe restata de drieto.*”

134. Számadáskönyv 44^f. Más alkalommal egy hintót öten kísérnek, illetve utaznak rajta. 42^v.

135. Számadáskönyv 46^f.

136. Számadáskönyv 96^v. „*conzare uno Caro rotto ne la montagna.*” Pénz „*a due homini che hanno conciato uno Cocchio rotto per strada.*” Március 12-én „*in sopra cengy*” (keskeny ösvény, sziklafal) haladva, többek között vesznek: 5 szügyhámot, farmotringot, kengyeleket, csákányt, kalapácsot, szíjakat, sarkantyút. 97^v.

137. Számadáskönyv 102^f., 67^v.

138. Számadáskönyv 67^f., 49^f., 54^v., 101^v.

A hegyvidéki átkelés lassúsága, a kocsik sorozatos meghibásodása, az állatok fáradtsága lehet az oka, hogy a hazatérők március 13-a körül szétváltak. Egy részük a püspökkel Villachig jutott, de ott nem várták be a többieket, hanem folytatták útjukat. Pénzt hagytak az említett ok miatt hátramaradt János szakácsnak Nicolo de Monte részére, aki a lemaradókat vezette, hogy idővel követhessék urukat.¹³⁹ A Hippolittal tartók sem együtt érkeztek meg a püspökkel Ferrarába. Március 19-én San Danielből előreküldik Pythagorát Portogruaroba, hogy a püspök számára hajókat béreljen. A következő napok valamelyikén Estei Hippolit hajóra szállt és Velencébe hajózott.¹⁴⁰ A Ferrara felé menőkről Nicolo Nasogrosso vitte a hírt, akit San Vitoból küldtek előre a hercegi székhelyre.¹⁴¹

Szállás

Fontos feladat az utazás során az emberek és az állatállomány elhelyezése. Pestig a számadáskönyv nem tesz említést a szálláshelyről. Nyilván azért, mert püspökségi birtokon természetes volt, hogy a földesúr számára megfelelő elhelyezést adjanak, így a számadáskönyvbe sem került be semmiféle bejegyzés az alvóhelyről.¹⁴² Pesten kétséget kizáróan olyan házban lakik Hippolit, amelyben konyha is volt. A püspökségnek ugyan nem volt itt ingatlanja, de az egri káptalannak igen. 1494-ben a Nagylucseiek adták át azt a házat a káptalannak a Cegléd utcában, amit még 1490-ben Orbán püspök vett meg 600 forintért Kelemen deáktól. Istállójában a lovak egy részét hátrahagyták, és csak a Budáról történő elinduláskor, február 28-án csatlakoztatták azokat a többihez, átszállítva őket előbb a Dunán.¹⁴³

Többet tudunk a budai lakóhelyről. Az egri káptalannak ugyan két háza is volt a székvárosban, véleményem szerint azonban nem itt kell keresni a püspöki szálláshelyet.¹⁴⁴ 1503-ban a püspöki kormányzó, Taddeo Lardi azt írta számadáskönyvébe, hogy mivel nagyon nehéz Budán elhelyezést találni magának, embereinek és lovaiknak, ezért vett egy elhagyott házat 110 forintért a Zsidó kapun kívül.¹⁴⁵ A 16. század eleji Budára jellemző a nagy számú feudális ingatlantulajdon. 22

139. Számadáskönyv 101.

140. Számadáskönyv 102^f. Hasonlóan G. Antonelli: i. m. 28. Ferrarába csak április 12-én ment. Catalano II.k. Appendice II. 394.

141. Számadáskönyv 63^f. A vitt levélre: 78-as jelzet.

142. A hatvani szállásról semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre.

143. A házra: Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 144. Számadáskönyv 14^f. Fát vesznek a püspök szobájának, valamint a konyhának. A ház istállóját takarmánnyal elláthatták, hiszen annak ellenére, hogy a kíséret állatállományának egyrésze Pesten maradt, egyszer sem említik, hogy takarmányt vásároltak volna. Természetesen az is lehetséges, hogy az egri számadáskönyvekbe vezették be a kiadási tételekhez az állatok ellátására fordított összeget. Számadáskönyv 14^f., 91^v.

144. Kovács B.: i. m. 144. Az egyiket még 1478-ban András egri főesperes vásárolta meg az Olasz utcában, amit később káptalanjának adott. Hasonlóan tett Nagylucsei Orbán egri püspök is, aki 1488-ban a Szent Miklós utcában álló házat adta át misealapítványként az egri káptalannak.

145. CDE. AdP. 715. k. 1503. 159^f. Újjáéptetéséről: 163^f.

egyházi testületnek, néhány püspöknek és prépostnak – ez utóbbiak mint személyes tulajdont birtokolták a házakat –, 28 bárói családnak és több köznemesnek is van itt ingatlanja.¹⁴⁶

A házba való beköltözés első lépéseként a püspök szőnyegeit viszik át Budára, szőgeket és kalapácsokat véve azok felerősítéséhez.¹⁴⁷ A szőnyegnek díszítőelemként való alkalmazása nem ismeretlen Magyarországon sem. Zsigmond lengyel herceg 1501-ben 82 forintért vett 12 szőnyeget.¹⁴⁸ A falikárpit használata a magyar nemesség körében is elterjedt volt. Ha nem is állandóan, de ünnepélyes alkalmakkor előkerültek. Máriássy István szepesi várnagy 1515-ben több kárpitjáról rendelkezett, a Dürer-rokon Ajtóssy Mihály özvegye pedig 1510-ben kettőről.¹⁴⁹

A beköltözéssel párhuzamosan megkezdődtek az apróbb javítások. (Mivel itt sem fizetnek a lovak élelméért, bizonyos, hogy a házhoz tartozó istálló fel volt készítve legalább 40 ló fogadására.¹⁵⁰) Papírral fedték be az ablakokat, hiszen a 16. század elején üveget, papírt és olajos vásznat egyaránt használtak erre a célra.¹⁵¹ A ház emeletes, több helyiségből állt. A földszinten vannak az ebédlők és a konyha. Az emeleten a püspök szobája és ruhatára. Külön helyen tárolják a zabot, a lisztet, a bort, sőt a püspök kutyáinak ólja is itt van. Hasonlóan a többi budai házhoz, borospincére is van utalás a számadáskönyvben.¹⁵²

A meleget minimum öt kályha szolgáltatta, melyeket mindig javítani kellett. Folyamatosan dolgoznak a püspök szobájában is.¹⁵³ Berendezési tárgyakkal a ház jól el volt látva, vagy a hiányt a málhából egészítették ki, mert kulcsokon, lakatokon, egy fejszén és asztalkán kívül csak a kutyáknak vettek ivóedényt.¹⁵⁴

Keveset tudni a többi magyarországi szálláshelyről. Esztergomban Bakócz adhatta a hálólhelyeket, Újfaluban, Szönyben és Gönyűn konyhával felszerelt házakban vendégeskedtek.¹⁵⁵ A vendéglátás intézményei ugyan nem voltak olyan fejlettek Magyarországon, mint Nyugat-Európában, de fogadók azért itt is működtek.¹⁵⁶ Talán a fenti három falu valamelyikében szintén létezett vendégvárásra berendezkedett épület.¹⁵⁷

146. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest Története II. k. Szerk.: *Gerevich László, Kosáry Domokos. 11-240. 20.*

147. Számadáskönyv 82^f.

148. *Divéky A.*: i. m. 571-575.

149. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 91-92.

150. Számadáskönyv 91^f.

151. Számadáskönyv 82^f., 89^f. Valamint: *Mályusz E.*: i. m. 91.

152. Számadáskönyv 82^f.-89^f. Valamint: a budai pincékre: *Boros László*: A középkori kereskedelem és vendéglátás építészeti emlékei Budán. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1976. 61-79. 70.

153. Számadáskönyv 87^v., 83^v., 87^v., 88^f.

154. Számadáskönyv 82^f.-88^f. Valószínűleg az épület sokkal nagyobb, hiszen szállást adott a kíséret egyrészének is, de a forrásból csak ennyit lehetett róla megtudni.

155. Számadáskönyv 29^f., Gönyűn nem aludtak, de főztek. 30^v.

156. Ilyenre példa: *DI 89172. 1523. III. 5.* Báthori István oklevele a budai káptalanhoz. Nagheres birtokon (Zemplén megye) Baboni Mátyásnak és feleségének Erzsébet asszonynak tabernája van. A városokban könnyebb volt fogadókat találni, de erre nem utal a számadáskönyv.

157. *G. Antonelli*: i. m. 27.

Minőségileg más típusú elhelyezéssel van dolgunk Ausztriában és Itáliában. Szinte kivétel nélkül fogadóknak laktak, lovaikat és öszvéreiket szintén itt helyezték el.¹⁵⁸ Az állandó kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően a német, osztrák, itáliai területeken az utazási infrastruktúra összehasonlíthatatlanul fejlettebb volt a magyarországinál. Az igen fontos gazdasági szerepet betöltő Milánó városában számtalan fogadót találni a 15. század végén. 1501-ben, a városba érkező német kereskedőkre gondolva például olasz-német szótárt nyomtattak ki, sőt a Sforza-kancellária Lodovico da Campofregoso fia, Agostino számára már útlevelet is kiállított.¹⁵⁹

Hogyan történhetett az alvóhely megkeresése? Egy kisebb csapat a *siniscalco* vagy a *kulcsár* vezetésével, helyről helyre haladva, az utazókat megelőzve, megszervezte a szállást és az ellátást.¹⁶⁰ Feldkirchben például megkeresték a helység bíráját, aki kijelölte egyik emberét és elküldte a szálláshelyeket előteremteni.¹⁶¹

A számadáskönyv tanúsága szerint sehol sem kellett az emberek elhelyezéséért fizetni. Magyarországon ez még megmagyarázható azzal, hogy saját birtokán, saját házában vagy vendégségben lakott a püspök, vagy éppen azt respektálták a fogadóknak vagy másutt, hogy magyarországi főúr. Ausztriában és Itáliában azonban szintén nem kértek tőlük pénzt, ami érthető lehet az állatokkal foglalkozók esetében, hiszen ők az istállóban is aludhattak, de furcsa, ha az előkelőbbekre gondolunk. Az állatok istállóztatásáért ellenben mindenhol fizetni kellett.

Ellátás

A kíséret ellátását, hasonlóan a szállás megszervezéséhez, a menet előtt haladók biztosították.¹⁶² Mivel az alap táplálkozáshoz szükséges élelmeket mindenhol nehézség nélkül meg lehetett vásárolni, nem kellett a szekereken nagy mennyiségű élelmiszert tárolni. Valójában csak pénz kérdése volt az utazók ellátása. Természetesen a nagyváros mindig változatosabb étrendet kínált, mint a falu. A hús-központú táplálkozást a nagybőjt kezdete gyökeresen megváltoztatta, húst csak az állatoknak és a beteg Alessandro organistának vettek, gyógyulása érdekében.¹⁶³ A bőjtöt megelőző időszakban rendszeresen került az asztalra marha-, borjú- és disznóhús vagy belsőségek, például pacal. Szárnyasok mellett vadmadarakat is előszeretettel vettek. Így rigókat, fácánokat és foglyot. A bőjt napokon, jól kihasználva a nagyváros, Buda által nyújtott lehetőséget, csukát, vizát, heringet és tengeri halat, valamint halsalátákat és kaviárt fogyasztottak. Fűszerként petrezselymet használtak legnagyobb mennyiségben, de zsályát, hagymát és fokhagymát, olívát, valamint sáfrányt és tormát is vásároltak. Gyümölcsként és édességként

158. Számadáskönyv 35^{v.}, 38^{v.}, 41^{v.}, 48^{f.}, 51^{v.}, 66^{v.}, 96^{f.}

159. Francesco Malaguzzi Valeri: La corte di Lodovico il Moro. Milano, 1913. I. k. 197-200.

160. G. Antonelli: i. m. 28. „E andando il nostro spenditore innanzi a far le provigioni di luogo in luogo, trovava sempre da per tutto fatta le provizione...”

161. Számadáskönyv 100^{f.}

162. Lásd: 160-as jelzet.

163. Számadáskönyv 49^{f.}, 57^{v.} 1520-ban II. 21 Carnisprivium.

aszaltszilvát, gránátalmát, körtét, diót, aszaltfüget és mézet tááltak fel a főételek után.¹⁶⁴ Természetesen sokszor vettek kenyeret, tojást, káposztát, de ezeket, mivel az alaptáplálkozáshoz tartoztak, más helyen is könnyedén be lehetett szerezni. A köles, árpa, borsó és lencse a *minestra* elkészítésére szolgált. Italként a püspök fűszeres és szerémi bort kapott. A kíséret tagjainak nem vettek bort a számadáskönyv szerint, de ez nem azt jelenti, hogy absztinenciára lettek volna ítélve, hiszen a budai ház borospincéjét jó előre feltölthették.

A fenti élelmiszereket Pasino és János szakácmesterek főzték meg a püspök és közvetlen kísérete számára, és mivel olaszok voltak, a nyersanyagok adta lehetőségekhez képest, az itáliai konyha receptjei alapján. Sajátkezűleg készítettek néhányszor kaviárt és kenyeret. A kaviárhoz mindig rendelkezésre állt Budán viza, ami a tokfajok közül a legízletesebb és legtöbb ikrát adja.¹⁶⁵ Nem túlzó talán a következtetés, hogy Hippolit olasz és magyar szakácsainak is köszönhető, hogy Itáliában, közelebbről Urbinóban, a hercegi asztalnál, jó hatvan évvel később rendszeresen találunk fel magyar módon készített ételeket: csukát, borjút, tinót.¹⁶⁶ (Az urbinói hercegnő ferrarai származású volt.)

A hosszabb budai tartózkodás lehetővé tette, hogy a város nyújtotta szolgáltatásokat az ellátásért felelősek kihasználják. Négy alkalommal, összesen 68 hordó vizet hozattak a konyhának. Ruhák, asztalterítők, kéztörölők mosatását is meg tudták itt oldani.¹⁶⁷ Néhány esetben Pestre mentek át vásárolni. (Szerémi bort, disznókat, lisztet és meg nem nevezett fajtájú bort vettek.)¹⁶⁸

Alapvetően más az étkezés az utazás alatt. A püspöki birtokokon szinte semmit sem költöttek, hiszen a földesúr ellátásáról az alattvalók gondoskodtak. Hatvant elhagyva azonnal többféle ételmet vesznek, ezek azonban alaptáplálkozási cikkek, amiket mindenhol meg lehet vásárolni (kenyér, tojás, bor, káposzta, hús).¹⁶⁹ Halféléket, hiszen bőjti időszak volt, ha nem is olyan választékban mint Budán, de az úton is be lehetett szerezni. Igaz, ízletesebb fajtákhoz csak nagyobb helységekben juthattak. Így Esztergomban sőreget, a Dunához közeli Újfaluban csukákat, Bruckban rákokat, „*Sotto Wien*” pontyokat és pisztrángot, San Vito-ban rákokat és heringeket vásároltak.

Esztergomtól kezdve egyre csökkentek az ételmezési adatok a számadáskönyvben. Nem azért, mert nem jegyezték fel a kiadási tételek közé, hanem mert a megnövekedett létszámú kíséret tagjai pénzt kaptak napi vagy étkezési ellátmány-

164. Számadáskönyv 10^v.-69^v.

165. Lovassy Sándor: A tok a magyar vízrendszerben. Természettudományi Közlöny, 1925. 62-70., 69-70.

166. Battista Rosetti: Dello scalco. Scalco della Serenissima Madama Lucretia da Este Duchessa d'Urbino. Ferrara, 1584. 49., 61., 114., 154., 177., 199. Az itáliai szakácskönyvek összegyűjtve és jegyzékbe foglalva: Lord Westbury: Handlist of Italian Cookery Books. Firenze, 1963. Legújabbban: L'arte della cucina in Italia. Libri di ricette e trattati sulla civiltà della tavola dal XIV al XIX secolo. A cura di Emilio Faccioli. Torino, 1987. Magyarországon a legkorábbi receptekről: Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek. Bp. 1893. 3-4. Hippolit udvarában dolgozó szakácsra utalás Egerben: CDE. AdP. 716. k. 1507. 156^v.

167. Számadáskönyv 82^f.-91^v.

168. Számadáskönyv 22^f., 24^v., 16^v., 85^v.

169. A 16. század elején a salzburgi érsek Tirolban szintén hasonló alaptáplálkozási cikkeket vásároltatott. Igaz, nem bőjti időben. N. Ohler: i. m. 136.

ként. (A „*manzare*” szót használva nem adják meg tételesen az élelmiszerek nevét és árát.) Mivel az étkezés alapelemeiről vannak adataink, feltehetően kenyeret, némi tojást, halat, néha bort tudtak maguknak venni pénzükért. Rendkívüli eseménynek minősülhetett az óvári vendégeskedés. Úgy az embereket, mint a lovakat ellátták a várbeliek. Hogy milyen volt ez a vendégség, nem tudni. Hasonló lehetett, mint 1507-ben Egerben. Akkor az egri gubernátor, betegsége miatt, meghagyta provizorának, hogy amikor megérkezik a pécsi püspök az ellátás olyan legyen: „*ut moris patrie est, quando talis dominus visitat*”.¹⁷⁰

Mikor a városokat elhagyták, nemcsak a kísérek étkezése lett egyszerűbb, hanem Estei Hippolité is. Egyrészt, mert szerényebb lehetőségek álltak rendelkezésükre az élelmet beszerzőknek, másrészt az egy-egy helyen rövid, egy éjszakányi tartózkodás eleve nem tette lehetővé a színvonalas konyhai tevékenységet. Azért ebben az egyszerűnek számítható étkezési rendben sem kellett az összes luxusról lemondani. Így jutott a konyha ecethez, olajhoz, vajhoz, a püspök pedig szárított fügéhez és mandulához (Esztergomban), narancshoz (Villachban). Ezeken felül gyümölcs, dió, gesztenye és sajt tette változatosabbá Hippolit étrendjét.¹⁷¹

Az élelem beszerzési forrásairól keveset tudni. Bruckban, Wiener Neustadtban, „*Sotto Wien*”, Friesachban és az itáliai Francolinoban az adatok tanúsága szerint az ételeket a fogadóstól szerezték be. Az ellátás megszervezése a menet előtt járó kulcsár feladata volt.¹⁷² A *manzare* céljából kapott pénz elköltése pedig nyilván nem okozott nehézséget, a megfelelő ellátottság miatt.

Hasonlóan könnyű lehetett a takarmány beszerzése. Mivel mindenhol meg tudták venni a zabot és a szénát, ebben az esetben sem volt arra szükség, hogy a kocsikon tároljanak belőlük. A lovak és öszvérek fürdetésére március közepétől folyamatosan vettek olajat, sót, vajat és zsírt.¹⁷³

Mindennapi élet

Estei Hippolit törekvése, hogy az utazás adta lehetőségekhez képest úgy éljen, ahogy szokott, abban is megmutatkozott, hogy kedvenc időtöltéseiről most sem mondott le, vagy éppen kihasználta az ilyenkor adódó, máskor nehézségbe ütköző, kedvező alkalmat. Ilyen volt a vadászat. Február 19-én Budán őz és szarvas nyúzásáért fizetnek, bőruket a püspöknek adva, ami valószínűvé teszi, hogy a főúr a közeli erdők egyikében vadászott.¹⁷⁴ Mindez azért sem meglepő, mert köztudott,

170. CDE. AdP. 716. k. 1507. 167^f. G. Antonelli: i. m. 27. Talán a vendéglátáshoz, ha elég előkelő volt az illető, az is hozzátartozott, hogy a katonák „*ogni matina facevano una bella mostre ed una bella salva*”. G. Antonelli: i. m. 28. (Igy tettek a két magyar főúr emberei Wiener Neustadtban.)

171. Miután a püspök elhagyta a menetet III. 19-e körül, csak egy alkalommal sorolják fel részletesen a vásárolt élelmiszereket, mert mindenki csak *manzare* kap pénzt. (Ekkor: kenyér, bor, dió, vtz.) Számadáskönyv 66^v.

172. Lásd: 160-as jelzet.

173. Számadáskönyv 48^v., 97^v.

174. Számadáskönyv 18^v.

hogy Hippolit mennyire vonzódott az efféle szórakozáshoz. 1487-ben, tehát még csak nyolc évesen, apjának és anyjának írt levelében megemlíti rendszeres vadászatait.¹⁷⁵ A vadászat tudománya ugyan hozzátartozik az „udvari emberhez”, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy más szórakozásra kevés lehetősége volt Magyarországon a püspöknek.¹⁷⁶ Idősebb korában sem mondott le tehát szenedélyéről. Az 1517-ben magával hozott 250 kutya, 40 köteg vadászhalál, 20 héja és sólyom, valamint a két gepárd magáért beszél. Vadászatairól a két mantovai főúr, Bagno és Manfredi számolt be részletesen.¹⁷⁷

A kíséretében lévő zenészek mellett a muzsikához való kapcsolatát az utazás alatt az a hárfás jelentette, akinek Budán fizettek, és azok az énekesek, akik több alkalommal szórakoztatták a püspököt.¹⁷⁸

A hosszú út alatt a püspök több alkalommal pénzzel támogatott szereztéseket, alamizsnát osztott a rászorulóknak, vagy éppen diákokat jutalmazott meg. Tette ezt többek között akkor, amikor Budán egy őrültnek, Győrben a ferenceseknek, Bruckban diákoknak adott bizonyos összeget.¹⁷⁹

Kiadások

A vásárlások pénzbeli fedezetét a püspök pénze szolgáltatta, a számlákat utólag egyenlítették ki. A technikai személyzet, valamint a szervitorok egy része szabott összeg alapján vásárolhatott magának. A számadáskönyvben utalást találni arra is, hogy a kíséret tagjai salláriumot kaptak, mintegy előlegként hátralévő évi bérükre.¹⁸⁰ A nehéz és fáradtságos út fizetsége bizonyára nem maradt el. Hippolit számára ugyanis – Ariosto szerint – kedves volt az, aki a lovakkal és a kocsikkal jól bánt. Keserűen jegyzi meg első szatirájában, hogy őt is azért tüntette ki a püspök, mert az úton egyszer kifogott, egyszer pedig befogott egy lovat, nem pedig verseiért.¹⁸¹

A kiadási tételeket 11 csoportba osztottam be.

1. Élelem

Hús	28,69,5 fl.		
Hal	59,51 fl.	896 kr.	
Szárnyas	3,94,5 fl.	12kr.	
Ital	26,78 fl.	740,5 kr.	14 s.

175. Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato. 135. 1688-VII/9 1487. XI. 17. Esztergom. Estei Hippolit levele anyjához Eleonórához.

176. Castiglione is megemlíti, jó eszköznek tekintve a harcra való felkészülésre. *Baldesar Castiglione: Il libro del cortegiano*. A cura di Bruno Maier. Torino, 1981. Libro primo. XXII. (121-122.)

177. G. Antonelli: i. m. 21. *Óváry Lipót: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. Századok*, 1889. 392-402.

178. Lásd.: 83-84-es jelzetek. Számadáskönyv 86^r. (hárfás) 96^r., 99^v., 98^r., 100^r., 101^r., 101^v. San Vitoban számuk 10. 99^v.

179. Számadáskönyv 86^r., 94^r., 95^r.

180. Számadáskönyv 100^v., 104^v. Egyesek ruhákat is kaptak.

181. L. Ariosto: i. m. 17.

Gyümölcs	2,57 fl.	35 kr.	
Leves		11 kr.	
Tojás	1,13 fl.	11 kr.	
Tejtermék	0,87 fl.	10 kr.	
Saláta	0,26 fl.	11 kr.	
Káposzta	1,28 fl.		
Méz	0,28 fl.	2,5 kr.	
Fűszerek	3,73 fl.	102,5 kr.	
Kenyér	15,57,5 fl.	134 kr.	
Összesen:	144,62,5 fl.	1965,5 kr.	14 s.
2. <i>Élelmezés</i> ¹⁸²	15,60 fl.	7528 kr.	3341 s.
3. <i>Takarmány</i>	76,25 fl.	8350,5 kr.	1719 s.
4. <i>Állatok élelme</i> ¹⁸³	1,09 fl.	185 kr.	78 s.
5. <i>Fizetések</i> ¹⁸⁴	22,56 fl.	674,5 kr.	545 s.
6. <i>Istálló</i>			
istállózás	3,64 fl.	1751 kr.	2673 s.
lőszerszám ¹⁸⁵	4,71 fl.	723 kr.	51 s.
állatok tisztítása ¹⁸⁶	3,22 fl.	146 kr.	72 s.
lovak vasalása	2,97 fl.	135 kr.	36 s.
kocsik javítása ¹⁸⁷	1,16 fl.	189,5 kr.	14 s.
ló vétele ¹⁸⁸		470 kr.	
Összesen	16,07 fl.	3414,5 kr.	2846 s.
7. <i>Ruházat</i>			
ruházat ¹⁸⁹	7,35,5 fl.	175 kr.	
javítás	1,16 fl.	9 kr.	
tisztítás ¹⁹⁰	2,26 fl.	30 kr.	
Összesen	10,79,5 fl.	214 kr.	
8. <i>Fűtés</i>			
fűtés ¹⁹¹	5,11 fl.	4 kr.	
világítás ¹⁹²	3,96 fl.	104 kr.	
Összesen:	9,07 fl.	108 kr.	

182. Azokat az adatokat csoportosítottam itt, amikor csak *manzare* adnak pénzt, vagy ha sok élelmiszert sorol fel, de nem adja meg tételesen azok árát.

183. Kutyáké és madaraké.

184. Ebbe a csoportba soroltam az olyan kifizetéseket, amiket vagy munkáért, vagy szállariumként, vagy a folyókon való átkelésért fizettek.

185. Szjak, nyergek, sarkantyúk, istrángok, lóvakarók, gyeplők, ostorok, szájkosár öszvérnek, stb.

186. Vaj, zsír, só, olaj, füvek a fürdőhöz.

187. Szekerek, kocsik javítása, vas- és faalkatrészek vétele, zablák javítása.

188. A püspöknek. Számadáskönyv 98^f.

189. Szövetek, vásznak, prémek, kalapok, cipők, nadrágok, bélések, cérnák, selymek.

190. A szappanok árát is ide számolom.

191. A konyha és a püspök szobájának fűtésére.

192. Gyertyák (faggyú és viasz), valamint fáklyák.

9. <i>Adomány:</i>	3,07 fl.	291 kr.
10. <i>Spesa ordinaria</i> : ¹⁹³		2100 kr.
11. <i>Egyéb:</i>		
papír	1,45 fl.	19 kr.
fegyverek ¹⁹⁴		248,5 kr.
eszközök ¹⁹⁵	6,13 fl.	103 kr.
víz	2,94 fl.	
orvosság ¹⁹⁶	0,54 fl.	4 kr.
bőrök ¹⁹⁷		76 kr.
zeneszerszámok	0,85 fl.	23,5 kr.
szórakozás ¹⁹⁸	0,85 fl.	
Összesen:	12,75 fl.	474 kr.

A három országban használatos pénznemekben megadott tételeket összesítve az utazás 311,89 forintba, 25305 krajcárba és 8543 soldiba került. Ez magyar forintra átszámolva 725,22777 fl.¹⁹⁹

A fenti táblázatból kiderül, hogy a legtöbb pénzt az emberek és az állatok ellátása, valamint az utóbbiak istállóztatása vitte el.²⁰⁰ A meglepően alacsony költségeknek több oka is van. Nagymértékben csökkenti az utazás kiadásait az a tény, hogy katonai kíséretért nem kell külön fizetnie a püspököknek, hiszen familiárisai biztosítani tudták védelmét. Ha évi fizetésükből részarányosan, az utazás idejét figyelembe véve, levonnánk a 48 napra eső bérüket, és hozzáadnánk a fenti végösszeghez, alaposan megnövelné azt. Nem kerülhetett be a számadáskönyvbe az egri, budai és pesti, valamint az esztergomi előkészületekért kifizetett pénz sem, hiszen azt a sajnos elpusztult egri püspöki gazdasági könyvekbe kellett bejegyezni. (Gondoljunk csak a takarmánnyal és étellel ellátott budai és pesti

193. A beteg zenésznek és János szakácsnak, valamint a Nicolo de Montenek hátrahagyott összeg elnevezése.

194. Alabárdok, puskapor.

195. Kalapács, szögek, szűrők, kulcsok, lakatok, kosarak, fejsze, üveg- és rézedények, kötelek, dészák.

196. Embereknek és állatoknak egyaránt.

197. Számadáskönyv 102r. 44 zergeszarv és 3 zergebőr.

198. Énekesek fizetése stb.

199. Szerencsére a számadáskönyv megadja, hogy milyen átváltással számolnak az utazók. Két alkalommal utalnak a zab áránál, hogy egy egysége 8 krajcárba kerül. Számadáskönyv 34^r. 28,5 biava = 3,04 fl. 1 biava = 8 krajcár. 36^r. 35 biava = 3,73 fl. 1. biava = 8 krajcár. Míg az elsőnél 75 krajcár = 1 forinttal, (III. 7. Bruck) a másodiknál közel 76 krajcárért váltják a magyar forintot. (III. 8. „Cittanova”) Így, 75 krajcárt véve átváltási számnak, 25305 kr. = 337,4 fl. Itáliában megjegyzik, hogy 1 forint 93 soldival egyenlő. Számadáskönyv 64^r. Egy nappal előtte (III. 19.) a Ferrarába küldött Nicolo Nasogrossonak 3 rajnai aranyat adnak, megemlítve a pénz krajcárban értékét is: 186. Számadáskönyv 63^r. Így 1 rajnai forint = 62 krajcár. 8543 soldi = 91,860215 rajnai forint = 5695,3333 krajcár = 75,937777 magyar forint. Mivel ismerjük a „napi” árfolyamot, ezért nem számoltam az 1 magyar forint egyenlő 80 krajcár, és 1 rajnai forint egyenlő 60 krajcár átváltási számokkal.

200. Százalékban kiszámolni az étellemezés és istállóztatás kiadásait azért nem célravezető, mert a *spesa extraordinaria* címen kifizetett összeg nagyrésze, de nem az egész, szintén a két fenti csoport végösszegét növelné, és így alaposan megváltoztatná a százalékos arányokat.

házra.) Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a legnagyobb „költekező”, maga Hipolit, a hazatérés utolsó szakaszában nem tartott a menettel. Költségcsökkentő tényező volt az is, hogy leszámítva az orgonista betegségét, a néhány állat keresésére fordított időt, az elromlott kocsikat, az utazást semmiféle rendkívüli körülmény nem zavarta meg.²⁰¹ Az esztergomi és az óvári vendégjárás sem okozott plusz kiadásokat, hiszen ellátásuk nagyrésztét mások fedezték. Mindezeket figyelembe véve elfogadhatóbbá válik a következő szám: egy főre, az utazás időtartama alatt napi 14 dénár körüli összeg jutott.²⁰²

A római és görög auctorokat kedvelő püspök mielőtt végleg elhagyta az országot, mintegy jelképesen négy antik medált vásárolt Szönyben.²⁰³ A szerencsés vételnek nem sokáig örülhetett, megérkezése után pár hónappal meghalt.

201. Kedvezőek voltak a klimatikus viszonyok, árvizek, viharok stb. nem gátolták a kíséret útját. Elkerülték őket az útonállók. Keveset pihentek, több napot csak néhány helyen töltöttek. Sokat segíthetett az utazási tapasztalat is.

202. 725,22777 fl. a végösszeg, 48 nap az utazási idő, a kíséret létszáma kb. 110 fő, ez 1 fő/utazás ideje 6,5929797 fl., 1 fő/nap 0,1373537 fl. (A 110 fő már azokat is magába foglalja, akik kimaradtak a számadáskönyvből, és mivel létszámuk ismeretlen, ezért csak becslés útján adhatom meg számukat, tudva azt, hogy többen, vagy akár kevesebben is lehettek. A minimális 89-95-ös létszámot növelem meg, feltételezve, hogy a számadáskönyv csak az utazók 85 %-ra utal adatszerűen.) Nyilvánvalóan ez az átlagszám nagyon csalóka, ha személyekre lebontva próbáljuk elemezni. Ha a püspököt, vagy éppen Bagnot nézzük, nagyon kevés, ellenben egy hajcsárnak vagy egy magyar kocsisnak a magyarországi napszámber többszöröse (6-10 dénár), sok a napi 14 dénár körüli összeg. Természetesen a püspöknek és embereinek sokkal több, míg a technikai személyzetnek sokkal kevesebb jutott ténylegesen a 14 dénárból. De ez a pénzösszeg messze nem közelítette meg a mindennapok megszokott költségvetését. Hippolitnál és familiájánál a töredékét, ellenben a technikai személyzetnél akár többszörösét is jelenthette.

203. Számadáskönyv 94^r.

Egy kettétört karrier Oroszországban

P. A. Suvalov a berlini kongresszuson

Az I. Miklós által reprezentált önkényuralmi rendszer egyértelmű hiányosságai a krími háború kudarcában öltöttek testet, mely után egyre nyilvánvalóbbá vált a mielőbbi átalakulás szükségessége. A reformokkal toldozgatott Oroszország azonban továbbra sem lehetett versenyképes Európa dinamikusan fejlődő többi nagyhatalmával, annak ellenére, hogy ennek objektív feltételei potenciálisan adottak voltak. Az akadályok azonban csak részben bizonyultak objektívnek, ugyanis személyes okokra is hivatkozhatunk, amikor a sikertelenség forrását kutatjuk, és így jutunk el Miklós fia, II. Sándor cár egyéniségéhez, aki nem volt alkalmas arra, hogy ezt az átalakulást irányítsa, távlatokban gondolkozzon és a szálakat a kezében tartsa, mindez ugyanis meghaladta erejét. A kortársak egybehangzó véleménye szerint II. Sándor átlagos képességű, jólelkű, emberszerető monarcha volt, de hiányzott belőle a felvilágosult személetmód, melyet helyenként a szabadosság pótolta nála, és nem rendelkezett a nagy államok sorsát felelősséggel irányítani tudók széles látókörével sem. Ezeket a megállapításokat többen is papírra vetették, többek között a cárnő udvarhölgyeként feltétlenül lojális A. F. Tyutcsseva,¹ a híres költődiplomata lánya, P. A. Valujev² belügyminiszter, P. A. Suvalov³ rendőrfőnök, de hasonlóan nyilatkozott róla például F. I. Tyutcssev⁴ is. Közismert tény volt, hogy a cár nem szerette környezetében az okos embereket, igyekezett őket kerülni. „Ha egy értelmes emberrel beszélget – írja róla Tyutcssev –, olyan az ábrázata, mint a huzatban álló reumásnak.” Sokan úgy vélték, hogy az uralkodó nem volt tisztában még az általa bevezetett reformok fontosságával sem. Ezt a meggyőződést sugallja például D. A. Miljutyin⁵ hadügyminiszter naplója is, aki egyébként húsz éven át töltötte be ezt a posztot a kormányban, ami példátlan karriernek nevezhető.

1. A. F. Tyutcsseva: Pri dvore dvuh imperatorov Vip. II. M., 1929. 31.

2. Dnyevnyik P. A. Valujeva minyisztra vnutrennyih gyel (1861-1876) v 2-h tomah. Izd. A N SzSzSzR M., 1962. 343.

3. Zapiszka gr. P. A. Suvalova. Krasnij Archiv. vol. lix. 1933. t. 4. M. 1933. 98. Bevezető tanulmányt P. A. Suvalov feljegyzéseihez V. M. Hvosztov írt.

4. I. Sz. Akszakov: Biografija F. I. Tyutcsseva. M. 1866.

5. Dnyevnyik D. A. Miljutyina 1873-187 tom. I-II. M. 1947.; 1876-1877. tom I-II. M. 1949.; 1878-1880. tom. I-II. M. 1950.

Liberális nézeteit – melyek a mérsékelt irányzathoz húztak – a cár elnézte neki jól sikerült hadseregreformja miatt, amely többek között ékesszólóan bizonyította azt is: a tehetséges emberek előtérbe állítása megmentené Oroszországot a további kudarcoktól. II. Sándor azonban nem látott ilyen messzire. Ő apja államát tekintette mintának, s az övéhez hasonló korlátlan hatalmat kívánt újra megszervezni a reformok bevezetésével együtt, s ennek anakronisztikus voltát észre sem vette. Sőt azt sem látta, hogy az abszolutisztikus elemek erősítésével saját magát akadályozza a tisztánlátásban. Az ismert szlavofil ideológus, K. Sz. Akszakov ki is fejtette neki: „A kormány éppen mindenhatósága miatt nem tudja az igazságot és a tisztességes magatartást kicsikarni az emberekből, hiszen a közvélemény szabadsága nélkül ez lehetetlen is. Mindenki hazudik a másíknak, tudnak is erről az emberek, mégis folytatják, és nem lehet előre látni, hová vezet mindez. Minden baj forrása kormányzati rendszerünk, mely elnyomja az erkölcsi és a vélemény-szabadságot.”⁶ Ebből a kinyilatkoztatásból kitűnik, hogy Akszakov nem tartozhatott II. Sándor kedvencei közé. Mint minden középszerű, de hatalommal rendelkező ember, csak azokat kedvelte, akik látszatra elismerték nagyságát, ennek hangot is adtak, s akik tehetségüket az ő tekintélyének gyarapítása szolgálatába állították. Ezek számára tág teret engedett a politikai élet irányításában is, de szerencséjére nem egy Arakcsjevet, Raszputyint vagy Katkovot fogott ki, hanem egy P. A. Suvalov nevű grófot, aki miután elnyerte a rendőrmiszteri tárcát, rátermettsége és ambíciói révén egy időre Oroszország sorsának tényleges irányítója lett. Szinte korlátlan hatalma miatt főként az udvari körök néztek rá ferde szemmel, s a trónörökös, a későbbi III. Sándor – Tyutcsjev egyik epigrammáját idézve naplójában – IV. Péternek nevezte Suvalovot, aki valóban koronás főket is megszégyenítő koncepciózussággal igyekezett ellenfeleit háttérbe szorítani, s ennek csaknem áldozatául esett Miljutyin is, akivel végül is Suvalov kudarcot vallott. Így aztán a cásra pazarolta minden tehetségét, akit örök rettegésben tartott a rá leselkedő számtalan összeesküvés, merénylet és egyéb barátságtalan cselekedet naprakész lajstromozásával. A szinte betegesen rettegő cárt ezzel aztán tényleg sikerült egy időre egyedül az ő oltalmában bízó, időnként az akaratát is az övé alá rendelő egyéniséggé tennie. Egy tényezőt azonban kihagyott számításából a dolgát valóban tehetségesen végző rendőrmiszter, nevezetesen, hogy a cár hiúsága és makacssága legalább olyan meghatározói jellemének, mint félelme az orvul rá leselkedő haláltól. Suvalov egyre tovább haladt a sikamlós úton, és a biztonság kérdésein túl az uralkodó magánügyeibe is kezdett beavatkozni, mellyel túlfeszítette a húrt. Egy jellemző esetet⁷ később ő maga mesélt el, melynek lényege, hogy Emsben sétálgatva egy fényképész kirakatában meglátott egy II. Sándort hölgykoszorú közepén ábrázoló csoportképet, melynek tagjai – Dolgorukaja hercegnő és barátnői, Hendrikova és Sebeko kisasszonyok – iránt a cár különös figyelmet tanúsított. (A cárnak a gyengébb nem iránti fokozott érdeklődése egyébként senki számára nem

6. *V. I. Ado*: Berlinszkij kongressz 1878. g. i pomesicse -burzsoaznoje obsesztvennoje mnenyje Rosszii Akadem. nauk SzSzsZR. Isztovicseszkije Zapiszki Izd. Akadem. nauk SzSzsZR. 1961.

7. *A. A. Plovcov*: Iz dnyevnyika (1877-1878 g.) Krasznij Archiv 1929. t. 2. 191.

volt titok.) Suvalov bement az üzletbe, megvette az összes képet, valamint a negatívot is, és megsemmisítette őket, kijelentve, hogy véleménye szerint ez az egyetlen helyes megoldás. A cár másképpen gondolta, és Rilejével megüzente Suvalovnak, hogy ehhez nem volt joga. Suvalov visszüzente (!) a cárnak, hogy véleménye szerint „neki mint orosz cárnak nem volt joga ahhoz, hogy ilyen fényképet készíttessen magáról”. II. Sándor rendkívül felháborodott a gróf szemtelen magatartásán,⁸ s amikor az a hír is eljutott a füléhez, hogy IV. Péterként emlegetik, és többet foglalkoznak Suvalovval, mint vele, betelt a pohár. Minden átmenet nélkül közölte vele, hogy úgy emlékszik, egyszer említette a gróf, milyen irigylésre méltónak tartja a londoni követ helyzetét, s ő most úgy döntött, szolgálataiért megjutalmazza, s kinevezi erre a posztra. A kábult Suvalov hirtelen válaszolni sem tudott, megköszönte az őt ért rendkívüli megtiszteltetést, s távozott. Később magához térve azonban nem válogatott a kifejezésekben, s egy alkalommal például högytársaságban kijelentette, hogy a cár idióta (sic!), és teljesen alkalmatlanná vált arra, hogy államügyeket intézzon.⁹ A pletyka – főként nőtársaságban – gyorsan terjed, s ezzel aztán véget is ért Suvalov belpolitikai karrierje az 1874-es esztendőben. Ezek után egy számára teljesen idegen területen kellett volna bizonyítania: a diplomácia nehezen és csak hosszú idő alatt elsajátítható mestersége terén, mely a 19. század hetvenes éveiben hallatlanul nehéz feladatnak ígérkezett.

1875-ben a bosznia-hercegovinai felkeléssel kezdődő keleti válság ugyanis homlokegyenest ellenkező elképzeléseket szült Angliában, Suvalov új „munkahelyén”, mint Oroszországban az Ottomán Birodalom jövő sorsával kapcsolatban, de valamennyi európai nagyhatalom dédelgetett ez ügyben ábrándokat, Suvalov pedig minden diplomáciai rutin nélkül csöppent az egymásra is acsarkodó államok külpolitikájának kusza szövevényébe, így néha általános derűtséget is kiváltó cselekedetei eleinte nemigen befolyásolták az angol diplomácia olajozottan forgó kerekét.

A válság kirobbanásától kezdve egyébként is nehéz volt Angliában diplomatának lenni, hiszen a szigetország a balkáni kérdésben szinte mindenkit ellenségének tekintett. Az angol klubok ifjúsága például Suvalov, Bayet és Münster (az orosz, osztrák és német követek) nevéből gonosz szójátékot is fabrikált, kissé „angolosítva” neveiket, így ejtette őket: Shovel-off (= ledobni a lapátról), Beast (= barom) és Monster (= szörnyeteg), majd összekapcsolva egy angolul egész jól hangzó jelszót kapott, mely durván fordítva így hangzik: „Dobjuk le a lapátról a barmot és a szörnyeteget!”

Ezen apró kellemetlenségek azonban nem zavarták a sokkal keményebb szójátékokra is érzéketlen fülű ex-rendőrminisztert, aki arra vigyázott, hogy túl nagy ostobaságot ne kövessen el, mert jól látta, Péterváron nem haboznának a leváltásával kapcsolatban egy percig sem. Amíg Oroszország ragaszkodot hivatalosan is deklarált németbarát kurzusához, addig Suvalov tevékenysége sem állt reflektorfényben. Az események azonban az ő kezére dolgoztak, a válság fokozódásával

8. Voszpominanyija Borisza Nyikolajevicsa Csicserina Kooperativnoje izdatyelsztvo „Szever” M., 1934. 94.

9. Uo.

Anglia szerepe egyre fontosabb tényező lett a keleti kérdés rendezésében, s ezzel együtt növekedett Suvalov ázsíója is. Az orosz–török háború idején például, az angol flotta ideges cirklálása a hadszíntér közvetlen közelében karnyújtásnyira hozta az angol–orosz összecsapás lehetőségét, s ebben a szituációban a diplomáciára – tehát Suvalovra – hárult a feladat: tartsa sakkban az ellenfelet. Ezt sikerrel oldotta meg az orosz diplomata, bár kétségtelen, nem egyéni ötelei révén. Eljött azonban rövidesen az az időszak is, amikor minden tehetségét latba kellett vetnie, hogy a felszínen maradjon, meg is tette, mégis alámerült a történelem sülyesztőjében. Ez az esemény pedig a berlini kongresszuson következett be.

Az orosz–török háborút lezáró San-Stepanói béke megkötése után ugyanis Európa diplomáciai gépezete meglódult, azzal a kevésbé leplezett szándékkal, hogy Oroszország győzelmi babérjait egyenként csipkedje le homlokáról, pontosabban fogalmazva, hogy az eddig „Európa beteg emberének” nevezett Törökország halálos ágyánál az örökség – véleményük szerint – nekik járó részét végre megkaparintsák. Ebben a kérdésben a legmohóbbaknak Anglia és az Osztrák–Magyar Monarchia bizonyultak. Suvalov ekkor tárgyalásokat kezdett Salisburyvel, és Nagy-Bulgária megteremtésének lehetőségét feladva jóval a kongresszus megnyitása előtt, május 30-án megegyezést írt alá a két nagyhatalom képviselője, melynek értelmében Bulgária kettéosztása fejében Anglia támogatni fogja a San-Stepanói béke rendkívüli orosz étvágyra valló egyéb pontjainak realizálását.¹⁰ Suvalov büszkén tért haza Pétervárra a cári jóváhagyásért, melyet meg is kapott. Mindenki tudta azonban, hogy ezzel még semmi sem oldódott meg, a kongresszus még előre jól látható nehézségeket is tartogat, nem is beszélve azokról, melyeket előre még sejteni sem lehet. A cár újabb kelepcét állított Suvalovnak, őt szándékozott az „orosz-lánbarlangba” küldeni – ha már ennyire belejött a diplomatáskodásba –, ott mutassa meg, mennyit ér. Suvalov igyekezett közömbösnek mutatkozni, bár jó érzékkel látta meg a rá leselkedő veszélyt. De a sors újra megtagadta tőle a vezéri tisztséget, mivel a betegen fekvő, agg kancellár, Gorcsakov váratlanul bejelentette II. Sándornak, hogy ő kívánja vezetni a Berlinbe utazó orosz delegációt. A cár hiába próbálta meg visszatartani a fizikailag és szellemileg is elerőtlenedett agg kancellárt tervétől, az hajthatatlannak bizonyult, így Suvalov megszabadult az elsődleges felelősség nyomasztó súlyától.

A kongresszuson részt vevő orosz delegáció egyik szakértője, D. G. Anucsin altábornagy a helyszínen vezetett naplójában¹¹ döbbenet állapítja meg, mennyire alkalmatlan volt Gorcsakov a rábízott feladat elvégzésére, s ijedten idézte a kancellár szavait, amelyek szerint Oroszország jövője újra az ő kezében van. Ez az „Oroszországra szégyent hozó ronc”,¹² ahogy Anucsin Gorcsakovot nevezte, tényleg alkalmatlannak bizonyult arra, hogy vezesse ezt a hallatlan energiát igénylő diplomáciai hadműveletet. Így igen jelentős volt a másodhegedűs Suvalov szerepe, aki ugyancsak elfáradt a tapasztalt ellenfelekkel folytatott szellemi párviadalokban,

10. Zapiszka Suvalova 95.

11. A. Sz. Anucsina: Berlinszkij Kongressz 1878 goda Sz Pb. 1912. 22.

12. Uo. 19.

de a Gorcsakov elleni titkos háborúskodásban is. Gorcsakov ugyanis, jórészt irigységből, Suvalov háta mögött a cárnak kedvezőtlen információkat tartalmazó leveleket küldözgetett a grófról, s II. Sándor úgy érezte, végre valóban fölé kerekedett egykori „patrónusának”.

Suvalov is igyekezett menteni, ami menthető, és visszaemlékezéseit papírra vetve egészen odáig ment, hogy a berlini kongresszus Oroszországra nézve valóban kedvezőtlen kimeneteléért kizárólag Gorcsakovot tette felelőssé,¹³ mondván, hogy a két kancellár közismert rivalizálása ezúttal Bismarck győzelmét hozta, aki megtudván, hogy Gorcsakov lesz mégis az orosz delegáció vezetője, állítólag így kiáltott fel: „Nem engedem meg Gorcsakov hercegnek, hogy másodszor is a nyakamba másszon, és pienesztálnak használjon.”¹⁴ (Ez utalás volt a francia – porosz háború alatti orosz magatartásra, mellyel Gorcsakov elérte a párizsi béke Fekete-tengerre vonatkozó, Oroszországra nézve kedvezőtlen pontjának revízióját Bismarck kicsikart segítségével.)

Suvalov apellált még Gorcsakov Bismarck iránti antipátiájára is, mely közismert tény volt.¹⁵ Ha valaki például csak úgy említette előtte német kollégáját, hogy „a kancellár”, magából kikelve kiabálta, hogy ez a titulus ilyen formájában egyedül őt illeti meg az öreg kontinensen.

Mindezek ellenére azonban Bismarckot nem ilyen kicsinyes érdekek vezérelték a kongresszuson, hanem az, hogy ekkor már végérvényesen eldöntötte, az Osztrák – Magyar Monarchiával fogja szorosabbra fűzni a barátság szálait, nem pedig a meggyengült, kimerült Oroszországgal.¹⁶ A két állam balkáni rivalizálása tudvalevőleg a keleti kérdés egyik meghatározó tényezője volt. Ugyanakkor nyíltan nem kívánt szakítani Oroszországgal sem, ezért kijelentette, hogy ő itt „a tisztességes alkusz” szerepét játssza, a kongresszuson elnököl, de a vitás kérdéseket intézzék el egymás között az érdekeltek. Egy alkalommal azonban kivételt tett – s éppen Oroszország javára.

Az eset a következő volt: A kongresszus már harmadik hete folyt, amikor bombaként robbant az angol *Globe* című lap leleplezése Anglia és Oroszország előzetes megállapodásáról.¹⁷ Anglia közvéleménye felbolydult, Salisbury helyzete meggingott, s Beaconsfielddel együtt közölték Suvalovval, hogy a megállapodással ellentétben nem támogatják Batumi Oroszországhoz való csatolásának igényét. Suvalov emlékeztette őket arra, milyen súlyos következményekkel járhat a megállapodásuk megszegése, mire Salisbury kilátásba helyezte lemondását, mondván, utódját semmiféle kötelezettség nem fogja terhelni, de kijelentését nem vonja vissza. Suvalov ekkor Bismarckhoz fordult, akinek több mint két órás tanácskozás után sikerült csak rendbehozni az ügyet, de Anglia ettől kezdve nyíltan ellenséges álláspontot foglalt el Oroszországgal szemben minden vitás kérdésben. Bismarck

13. Dnyevnyik D. A. Miliutyina 1878-1880 t. I-II. 78.

14. Zapiszka Suvalova 100.

15. A. Sz. Anucsina: i. m. 14., továbbá Zapiszka Suvalova 100.

16. A. Sz. Anucsina: i. m. 14., továbbá Zapiszka Suvalova 99.

17. A. Sz. Anucsina: i. m. 17.

ezzel Oroszországot egy elkerülhetetlennek látszó háborús konfliktustól mentette meg, tehát nem sok szemrehányás érhetette a német kancellárt az orosz diplomaták részéről. Suvalov egyébként úgy látta, Bismarcknak az a baja, hogy belefáradt az oroszok iránti barátságba. „A keleti válság kezdetétől igyekeztünk őt érdekeink védelmezőjéül használni, túlságosan sűrűn emlékeztetve neki tett szolgálatainkra. Pszichológiai szempontból ez súlyos hiba volt. Őt hívtuk közvetítőként minden olyan esetben, ha az Osztrák–Magyar Monarchia ki akart válni a Szövetségből [ti. az 1873-ban a három császár szövetsége néven létrejött koalícióból]. Egyszóval túl gyakran vettük igénybe. Sőt, továbbmegyek. Az a véleményem, hogy hasznot húzhattunk volna Németországhoz fűződő baráti kapcsolatainkból ezúttal, ha Gorcsakov herceget – alappal vagy alap nélkül – nem gyanúsíthatnánk a Franciaországgal való kacérkodással, mellyel Bismarck mozgását szeretné kissé fékezni.”¹⁸

Gorcsakov szereplése a berlini kongresszuson egyébként nem volt híján a helyzetkomikumnak sem, s ez néha kellemetlen szituációt teremtett az orosz diplomáciai testület számára.¹⁹ Gorcsakov például teljesen titokban tartotta tárgyalásai eredményét. Bismarck kénytelen volt Suvalovtól érdeklődni, mikorra várható döntés az ázsiai határok kérdésében Anglia és Oroszország között, mely az utolsó vitatott pont volt. Kijelentette, hogy már igen szeretne a forró berlini nyár elől Kissingenbe menekülni, s ha nem születik 24 órán belül megállapodás, el is megy, az elnöklés jogát pedig átruházza valaki másra. Salisbury viszont elszörnyülködve hallotta, hogy a két diplomata, Gorcsakov és Beaconsfield együtt tárgyalja a kérdést. „De kedves grófom, lord Beaconsfield nem folytathat ilyen tárgyalásokat, hiszen soha nem látta Kisázsia térképét! – Magamban azt gondoltam – írja Suvalov –, hogy a mi megbízottunk is hasonló helyzetben van.”²⁰ Ennek ellenére néhány órán belül megállapodás született, s megkezdődhetett az utolsó ülés, melynek ünnepélyes külsőségei bizonyították: háború és béke kérdése függ a tanácskozástól Európában. Hallgassuk tovább Suvalov visszaemlékezését: „Az elnök [ti. Bismarck] leültette egymás mellé a két diplomatát, és felkérte őket, tárják a nyilvánosság elé megállapodásuk lényegét. Mindketten leültek, s kiteregették speciálisan ez alkalomra készített térképeiket. Mi csoportokba verődtünk a hátuk mögött. A herceg beszélni kezdett, s én rögtön tudtam, itt botrány lesz – írja Suvalov. – Gorcsakov herceg térképén ugyanis mindössze egyetlen határvonal volt, a San-Stepanói békéé, s ő méltóságteljesen kijelentette, hogy a mylord ezt már elfogadta. Ez utóbbi viszont a herceg minden szavára lakonikusan csak ennyit válaszolt: nem ... nem ... és mutatta a saját térképén azt a vonalat, melyben véleménye szerint megállapodtak. Mélységes megdöbbenésemre ez az a vonal volt – minden kacskaringójával –, melyet a legvégső esetre tartogattunk, az a határ, ameddig szükség szerint elmehettünk. Mindkét diplomata tagadta a másik állítását. A vita élesedni kezdett. Meg sem hallgatva egymást, mindegyikük a maga térképére koncentrálna magyarázott. Hirtelen Gorcsakov felállt, megszorította a karomat, és ezt mondta: Itt árulás történt. Náluk van a főhadiszállásunk térképe. Az ülés

18. Zapiszka Suvalova 94. és 104.

19. Uo. 100.

20. Uo. 101.

után megtudtam, hogy előző esete Gorcsakov herceg kért egy Kisázsia-térképet. Mivel más nem volt kéznél, elküldték neki azt a titkos térképet, melyen a két lerajzolt határ szerepel. Ő megmutatta ezt lord Beaconsfieldnek, és kölcsönadta neki néhány órára, hogy tanulmányozzák Salisburyvel a San-Stefanói határt módosító vonalat. Ők úgy vélték, ez nekik is megfelel, és ezt rajzolták át saját térképükre. Ezzel magyarázható a feltételezett árusítás.”²¹

A térképekkel valóban megtörtént az eset, ezt többen is feljegyezték, bár nem mindenki Gorcsakovot tartotta ebben vétkesnek. A lényegen egyébként a személyek nem változtattak, nevezetesen, hogy Suvalov és Salisbury tárgyalásai hozták meg végül a kívánt döntést, mely a két vonal között húzódó határt állapított meg. Másnap aláírták a megállapodás végleges szövegét, mely alaposan megnyírbálta a San-Stefanói béke pontjait. Suvalov karrierje véget ért. A cár ezekkel a szavakkal fogadta: „Tudom, a kongresszus minden nehézsége rátok hárult, és hogy mindent megtettetek, amit csak tudtatok, de ismerjétek el, hogy a kongresszus eredményei igen szomorúak ránk nézve.”²² Suvalov keserűen jegyzi meg: „Én mindig előre láttam azt az ellenségeskedést, melyet a fanatikus ..., tudatlan tömegben kiválthat a megegyezés néhány pontja, de csodálkoztam azon, hogy a kormány, ahelyett, hogy igyekezett volna kihasználni az elért eredményeket – melyek egyébként igen jelentősek voltak –, az elégedetlenkedők uszályába került, és tulajdonképpen ő lett a vezérük. Ez hiba volt. Oroszország haragudott, és elégedetlensége, mely főként Németország ellen irányult, komoly nehézségeket jelentett a megállapodás végrehajtásának következő stádiumába.”²³

Suvalov keserűen vette tudomásul, hogy „bűnbaknak” használták és tönkretették. A szlavofilek pedig, élükön I. Sz. Akszakovval azonnal rátámadtak a kongresszuson résztvevő küldöttekre, s kijelentették: „Az orosz diplomaták részéről árusítás történt a berlini kongresszuson”,²⁴ hiszen önként lemondtak a háborúban elért eredményekről, míg a kongresszus határozatait „Oroszország káromlásának” nevezte híres beszédében Akszakov, akit ezért ugyan száműztek, de minden valószínűség szerint kiürült volna Oroszország európai része, ha minden elégedetlenkedő vagy Akszakovval egyetértő orosz az Uralon túlra kellett volna költözzön. A lapok nagyrésze is hasonló hangnemet használt, a konzervatív nemesi körök egyik vezető orgánuma, a *Grazsdanyin* például „berlini kapitulációról” írt²⁵, de sokan adtak hangot azon véleményüknek is, miszerint a franciák sedani veresége az orosz–török háborút lezáró berlini kongresszushoz képest diadalmenetnek tűnik.

A cárt ingerelték, idegesítették a közvélemény kirohanásai, s nehezen igazodott el az udvari körök intrikáiban is, melyek kihasználva a helyzetet, a hatalomból való remélt részesedés céljából minden követ megmozgattak. D. A. Miljutyin, Suvalov bukása után a cár első bizalmasa, így regisztrálja mindezt naplójában:

21. Uo.

22. Uo. 93-94.

23. Uo.

24. V. I. Ado: i. m. 107.; *Miljutyin*: i. m. 82.; A. Sz. Anucsina: i. m. 18.

25. *Grazsdanyin*, 1878. júl. 4.

„A cár elégedetlen az eredményekkel, és úgy érzi, hogy megalázták, megsértették.”²⁶ Mivel ezen az érzésen nem tudott felülkerekedni, egyre inkább kiengedte a kezéből a gyeplőt, Oroszország pedig egyre mélyebbre süllyedt a válságban.

A leveleket cenzúrázó hivatalok is rengeteg munkát kaptak, hiszen a levelekben is sűrűsödtek a kemény szavak, melyek közül álljon itt egy orosz arisztokrata csöppet sem konzervatív helyzetelemzése, mely eléggé furcsán hangzik az ő szájából, de melynek megállapításaival a legmesszebb menőig egyet kell értenünk. „A társadalom egészére jellemző bomlási folyamat rövidesen olyan méreteket fog ölteni, hogy nyilvánosan is megmutatkozik majd. Az isten arra fogja ítélni a »szabadságot« más országokba exportáló koronás főket, hogy reszkessenek előtte!”²⁷

S írták mindezt 1878-ban Oroszországban, jóval az első forradalom előtt, nemesi körökben, olyan államszervezet keretei között, mely egy-egy politikus, kiemelkedő egyéniség karrierjét tönkre tudta ugyan tenni, vagy képes volt arra, hogy érdemén felül jutalmazza az arra kevésbé érdemeseket, de tehetetlenül állt szemben a társadalom elégedetlenségének egyre nyilvánvalóbb jeleivel, és akaratlanul is olyan szituációkat idézett elő, mely állandó körforgásával a mélybe rántotta az egész önmagával meghasonlott abszolutisztikus rendszert.

26. *Miljutyin*: i. m. 82.

27. CGAOR SzSzSZR f. 1. No 109. op. No. 4. jegy. hrany. 486. 6-7.

ENDREI WALTER

Néhány darab Széchenyi István levelezéséből

Írástörténeti gyűjteményem, ezen belül a jelentős részét képező levélanyag, nem híres emberek autográf dokumentumait tartalmazza, szándéka szerint a változó korok mindennapi életét, művelődéstörténetét hivatott tükrözni. A csekély számú kivétel közé tartozik egy tíz levélből álló Széchenyi-dosszié, mely mind saját, mind hozzá intézett levelekből áll, sőt egy általa készített, Esterházy Pál herceg által Batthyány Lajoshoz intézett levél-fogalmazvány is található benne.

A levelek provenienciáját illetően ismereteim elenyészőek. A Fehrhez intézett két levél Ernst Lajos hagyatékából való. A fent említett fogalmazvány Király János jogtörténész gyűjteményében volt. Egyes levelek filatelistáktól származnak (pl. Thürheim grófnőé), akik tartalmukkal nem törődtek. (Így jutottam mellesleg Bercsényi Miklós egy sajátkezű leveléhez is.)

Az együttes néhány darabja bizvást mellőzhető, így a Kazinczynak szóló „egy kis ebédre” való formális meghívó (1828), vagy egy panaszos levél, melynek írója hiába várt Széchenyi miniszteri előszobájában (1848).

A többi levél teljes szövegét, illetve érdemi részletét betű szerint – helyesírási és nyelvtani hibáival – időrendi sorrendben alábbiakban közlöm; a német nyelveket rövid regesztákkal egészítettem ki.

1/ Fáy András Széchenyihez. Pest, 1835. aug. 2.

Különösen tisztelt Méltóságos Gróf!

Tudván, mennyire el legyen Nagyságod foglalva hazánk' többféle idves gondjaival, melyek apróságokra nem sok időt hagynak fenn Nagyságodnak: bátorkodom ezeknek lehető könnyítésök végett, némely nézeteimet a' Tudós Társaság' dolgaiban, miket némely barátaimmal is közlöttem volt, alásan ide rekeszteni, azon reménységgel hogy tán jövő Nagy gyűlésünkig időt vévén Nagyságod megolvasásokra egy kettő közülük Nagyságod figyelmét magára vonhatja (...)

Hogy mindennek előtte a' Titoknokság' változása lenne a' legóhajthatóbb dolog nézeteimben, mint tudva lévőt nem is érdeklettem. Ez tagadhatatlanul leginkább elősegélné a' társaság' idves amalgamisatióját 's elenyésztené vagy legalább sikeretlenné tenné azon pártot, mely most sok jónak ellene szegül. E' tárgyban, megvallom, nem vagyok egészen minden aggodalom nélkül, oly hirnek lengvén szele, mintha D. [Döbrentei Gábor] lépéseket tett volna Bétsben az iránt, hogy a' titoknokság a' tartományi biztossággal, ő benne compatibilisnek hagyassék. Mennyi igaz a' dologban nem tudom, de ismervén emberemet, előttem e' hir nem lehetetlen.

A' budai színész-társaság, 's nem a' Vármegye, egy Noth-theatert akar építeni maga kezére Pesten a' Grassalkovics-teleken, mely idővel Conservatoriumnak használtathassék. Ennek még ez őszön fedél alá kellene jóni. A' Vármegyétől azt kéri a' színészek, hogy nekik adassék ki a' jövő Áprilisi számukra rendelt segedelem-pénz, mely mintegy 12 ezer v.ftot teend s ők ezzel megkezdik az építést, Áprilisiig soutenirozván magokat a' budai jövedelemből a'hogy lehet. Ezen ideigleni színház kerül mintegy 20 ezer Váltf. Rajzát láttam, szép, csinos és tágas. A' 12 ezer Vfton felül való summát itt ott össze köldülgatják a' színészek s már addig is ki téglát, ki követ, ki pénzt, faneműt sat. ígért. Ezen színházacska nagyot ugyan nem rugtat hazai művészetünkön, de hiszem, az érdeket iránta még is fenn fogja tartani fő Városunkban; a Vármegyére nézve pedig egyetlen egy út mód becsülettel kibúvhatni, ügyetlenül vitt pártfogása alól. A' publicumra nézve is azért hiszem jónak, hogy szivesebben befogja várhatni így a' Város nagyobb építését. –

Bosszonkodva hallám a' Város' százados tanácsában a' Kolb & Campagnie' kakaskodásait. Ez az ember dicsőséget keres abban, hogy Nagyságodnak ellenfele lehet. Igen szeretünk fontosnak lenni és tudatni, hogy existálunk. Gondolom némely belvárosi háztulajdonosok, haszonféltésből is szívesen állnak hozzá.

Én magamat becses úri kegyeibe ajánlom, igaz mély tisztelettel maradtam Nagyságodnak alázatos szolgája

Fáy András mpp.

2/ Lulu von Thűrheim grófnő Széchenyihez. (1836.) dec. 4. (Részletek)

Razumovszkij herceg – akinek házához Széchenyit évtizedes barátság fűzte – halála után a pompakedvelő főúr vagyonát kényszerűségből áruba bocsátja özvegye. Sógornője arra kéri Széchenyit, segítsen az ingóságok értékesítésében, hiszen Bécsben kisstílűség vált uralkodóvá, mialatt Magyarországon „még fellobog a nagystílus életmód. Ön által szított tűze.”

Lieber Stefferl, als Sie das letztmal in Wien waren, hatten wir gehofft Sie zu sehn; eine übertriebene delicatesse hat Sie verhindert meine Schwester im ersten Augenblick ihres Verlustes zu besuchen, allein wie konnte ein Zwanzigjähreprobter theurer, sicherer Freund ihr lästig seyn in einem jener momente des Lebens, wo wahre Theilnahme so wohlthued wird [sic] (...) Vieles was zur Prachtliebe meines Schwagers diente ist nun zur Existens seiner Wittwe bestimmt und eine Menge Gegenstände wird zum Verkaufe bereitet. Da hier in Wien der Verkleinerungs Sinn herrschend ist (... hat sich meine Schwester) entschlossen alles was transportabel ist ins Ausland wandern zu lassen (...) meinte ich sie sollte doch Ihnen ein Liste jener zu verkaufenden Güter [?] schicken, indem in Ihrem Lande, besonders von Ihnen angeblasen das heilige Feuer des grossartigen Lebens noch zuweilen auflodert. Hier lieber Freund ist also diese Liste; Sie sehen es ist für Wissenschaft, Künste, Annehmlichkeit des Lebens und sogar für den Magen gesorgt. Lassen Sie diese Liste ein wenig unter Ihren reichen Landsleuten schicken und schreiben Sie mir welche Hofnungen oder Gewissheiten Sie geärntet. (...)

3/ Széchenyi Wilhelm Fehrhez. Pest, 1842. febr. 18.

Rau, a hajógyár igazgatója nagyon elégedett a hengermalom gépműhelyének öntvényeivel, Clark pedig a gyár lizsi- és daromintáinak kedvező londoni fogadtatásáról tudósít. Valero mesterkedését látja abban, hogy a bécsi tőzsdén értéken alul kínáltak tíz hengeralmi részvényt.

Guten Morgen, hier beigeschlossen sende ich Ihnen B. Sinas Brief. Veranstellten Sie in dessen Sinn das Nötige. Constantin von Derra, wohnhaft in der kleinen Bruck Gasse Sinnaischem Haus 2ten Stock, representiert allhier das Haus Sina.

Gestern war ich in Alt Ofen. Rau ist mit unseren Giessereien sehr aber sehr zufrieden. Tierney Clark schreibt aus England, dass man unser Mehl und Gries alldort ... *sehr gut* gefunden hat. Adam Clark wird Ihnen den Brief zu seiner Zeit zeigen.

Gott sei gelobt – und Sie dürfen sich einer wohl verdienten Freude überlassen.

Széchenyi

Wir werden doch über alle unsere Feinde siegen. –

Auf der Börse in Wien, höhr ich, hat man 10 Stück Actien unserer Walzmühle mit 10% Deduction feil geboten!!! Sie wurden aber nicht gekauft.

Wie *klug* unser Valero Alles veranstaltet!

Etwas später

Soeben bekomme ich Ihr Schreiben von heute morgen. Ich werde das Nötige veranstellen.

Lassen wir Valero seinen Zorn üben. Der Success unseres Unternehmens sei seine Strafe. Übrigens schaden Beller gewöhnlich gar nicht.

4/ Széchenyi Wilhelm Fehrhez. Pest, 1842. márc. 23

Széchenyi készségét nyilváníttja egy hengermalmi igazgatótanácsi üléshez. A malom üzemzavar miatt áll, amit idegenek előtt eltitkolni javasol.

Lieber Fehr, Ich stehe zu einer Sitzung ganz zu Diensten, und zwar *vor* und *nach* Mittag, *bei* mir oder in *der Mühle*. Verfügen Sie demnach[?] ganz wie Sie wollen.

Sehr froh bin ich, dass Sie mir sagten „Die Mühle Steht“ indem ich morgen fast mit Jemandem hinausgekommen wäre

St. Széchenyi

Wenn Jemand jetzt hinauskommt, müsste man sagen: Die Kamine, werden geputzt etc. Sie sollen denken: *wir wollen* nicht, und nicht in Erfahrung bringen, *wir können nicht*.

5/ Esterházy Pál hg. Batthyány Lajoshoz. Bécs, 1848. márc. 31. (Fogalmazvány Széchenyi kezeírásával)

Méltóságos Gróf, tisztelt Hazámfia,

Gróf Széchenyi István által mai nap az esett tudomra hogy [törölve: mint] Fő Hg. Nádor [törölve: mint] Méltóságod – mint a most alakulandó Ministerium Elnöke – úgy

vannak meggyőződve, miszerint személyemnek okvetlen részt kell venni az érintett Minis-
teriumban.

Számos évi hivatalos távol létem hazánktul, valamint gyengélkedő egészségem úgy hiszem
[törlések] alkalmatlanná tesznek azon tisztre mely tölem kívántatik.

Miután azonban most minden Magyarinak [alatta törölt szó] helyt állni, melyre hivatik
[törölve: állni] legszentebb kötelessége, 's ne csak [törölve: azon tekintetben] mikép drága
Anyaföldünk zavarba ne bonyolódjék, sőt eddigelé ismeretlen fényben emelkedjék [törölve:
az] ki régi pangásibul, ám tessék személyemre minden meg szorítás nélkül számítani; csak
hogy sem Méltóságod sem szeretett Hazánk sokat tölem ne várjanak, minthogy mint érintém,
mindentekintetbeni tehetségeim felette parányiak 's csak tiszta szándékom és hazaszeretetem
[Ezután három változat:]

[a] [törölve: azon egyedüli tulajdonom]

[b] az mikkel a közjóra munkálhatok

[c] mikben senki által magam megelőztetni nem engedem

Hazafiui indulatú válaszát kikérvén miszerint tudjam mi leend kötelességem legvalódibb
tisztelettel maradok

Méltóságod őszinte hazafitársa

6/ Széchenyi Tasner Antalhoz. (Pest,) 1848. aug. 23.

Barátom, ha nekem valami bajom esne, tegye el tüstént minden naplóimat még feleségem
előtt is.

A kultsokat azon kis asztalfiókban fogja Ön találni, mely a Lit de repos mellett áll.
Isten áldja

Széchenyi

7/ Széchenyi dr. Gustav Görgenhez. Döbling, 1850. ápr. 19.

*Széchenyi teljes lelki meghasonlását fejezi ki, úgy érzi, hogy szakadékbba zuhan, menthetetlen.
Önvád marcangolja, amiért „az ördögnek helyet teremtett bolygókon”.*

Lieber Goergen, ich fühle, dass ich heute im [sic] Abgrund falle — Nichts kann mich
retten.

Nehmen Sie meinen Dank für Ihre Geduld.

Ich bin verloren — Meine Laster haben dem Teufel platz auf unserem planeten gemacht.

Es kommt eine furchtbare Zeit — Ich bitte Sie theilen Sie diese zeilen meinem Bruder
mit.

St. G. Széchenyi

8/ Széchenyi feleségéhez. (Döbling,) 1859. szept. 5-7.

*Derős hangulatú levél („Egész jól vagyok. De nagyon elfoglalt”), többnyire családi vonatkozású
események idézésével. Jelzi orvosa, dr. Görgen cenki látogatási szándékát. Beszámol arról,*

miként fogadta Rechberg miniszterelnök Hollán Ernőnek a magyarországi állapotokról szóló emlékiratát, melyet ő továbbított Zichy Géza – mostohafia – útján.

Reméllem, kedves lelkem, hogy egészséged jó, és hogy Czenken nincs olly rút idő mint itt!

Heute soll Hajnik kommen, und Geld bringen. Von Ödön erhielt ich gestern einen passablen Brief, in welchem er mir die Resultate der Jagd, die in Zinkendorf statt hatte, mittheilt. Marie schrieb mir einen aller liebsten Brief als Antwort auf unser Epistel, den ich ihr zusandte, um ihr „anzuvertrauen“ wie sehr du gekränkt warst, dass sie sich die Zeit nicht nahm, dich in Baden zu besuchen. Beides werde ich Dir, bei unserer ersten Zusammenkunft lesen. — ich glaubte, — auch [olvashatatlan név] würde jetzt kommen. Ist aber noch nicht da!

Soeben ist — 11 Uhr morgens Geyza [olvashatatlan szavak] Epistel aber durchaus nicht von gelber Farbe — und S. E. Graf Rechberg! Mir ist ganz wohl —. Bin aber sehr beschäftigt — Gustav Goergen der Dicke freut sich nach Zinkendorf. Er möchte sich alles das anschauen, was unter vielem andern Geyza ihm von Zinkendorf gesagt und ihm die Zähne so wässerig gemacht hat. Er glaubt doch das etwa Ende Septemb. oder Anfangs, ja Mitte sich am besten machen könnte. Worüber Du dann entscheiden wirst. Nem de kedves fiam!

Geyza war gestern bei E. Rechberg, — der ihn sehr freundlich aufnahm — na Geyza gab an, dass *ich* ihn sandte, las meinen kurzen Brief, der das lange Mémoire begleitete mit Interesse und bestellte Geyza heute auf 12!!! Le voilà diplomate, notre bon diable d'excapitaine—!

Was gescheidter sei mit mir [olvashatatlan szó] über Ungarn discutiren [olvashatatlan szó] weiss ich nicht! —

Soeben verlässt mich Hajnik, der mir Deinen lieben Brief — in die Hand Ödöns gesprochen [széljegyzetben: so sagt man im ungarischen Idiom „dictiren“] überbrachte! Küsse Dir die Hände. Morgen bringt er mir seine *Me* [Madame] und *Melle* [Mademoiselle] heraus. Auch brachte er mir 3800 fl. her.

[A levél többi része csonka sorkezdetekből áll, mert egy autogrammgyűjtő a levél alsó részét kivágta.]

PÓSÁN LÁSZLÓ

A Német Lovagrend államalakítási kísérletei Kelet-Európában

A Német Lovagrend Erdélyben

1. A Német Lovagrend behívásának okai

A szűkös forrásanyag miatt a Német Lovagrend magyarországi behívásának okait keresve csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Az 1211. évi oklevélből annyit tudhatunk meg, hogy a kunokkal határos puszta és lakatlan földet (*ultra silves versus Cumanos licet desertam et inhabitatam*) II. András azzal adományozta a lovagoknak, hogy azt benépesítsék, illetve az ország határait a kunok ellen védelmezzék és kiterjesszék.¹ Ez utóbbin a kunok megtérítésében való közreműködést kell értenünk. A szakirodalom többsége is a határvédelem kérdésének rendezési igényét tekinti a behívás egyik fontos mozgatórugójának.² Ezzel összefüggésben lényegesnek tűnik az, hogy a Német Lovagrend – eltérően a már Magyarországon lévő Templomos és Johannita Rendtől – nem szétszórt, rendházakhoz kapcsolódó birtokadományt nyert, hanem egy zárt, egységes territóriumot, ami a határvédelem új formájának kísérletét jelentette.

Igaz ugyan, hogy a magyar határvédő gyakorlat a honfoglalástól az egy területi tömbre ültetett határőrségnek rendszerét alkalmazta, de a lovagok betelepítésével II. András lényegében nyugati típusú katonai elemet próbált meg a régi kereteket is figyelembe véve meghonosítani Magyarországon. Erre azért volt szükség, mert az ország keleti határait hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de mindig is fenyegető kun támadások a 12. század végén, a 13. század elején ismét megsokasodtak, ahogy a kunok egyre jobban érzékelték a sztyeppei népek nyugtalanságát és később a mongol nyomást.³ Így a határvédelem régi, gyepüakadályokra épülő formája

1. Franz Zimmermann–Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1892. (a továbbiakban UB) Nr. 19.

2. Borosy András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. Hadtörténelmi Közlemények, 1987. 223–224.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1987. 822.; Ernst Hering: Der Deutsche Ritterorden. Leipzig, 1943. 67.; Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 245.; Maksay Ferenc: A szászok megletelepülése. In: Erdély és népei. Bp. 1941. 981.; Harald Zimmermann: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen. In: Die geistliche Ritterorden. Hrsg. von Josef Fleckenstein und Manfred Hellmann. Sigmaringen, 1980. 271.

3. Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Bp. 1987. 18.

már nem bizonyult kielégítőnek. 1211-ben még csak a probléma felismeréséről és kísérletről beszélhetünk: a határvédelem új koncepciója csak IV. Béla korában lett általános, miután a gyepük fogvatékoságát bebizonyította, hogy a tatárok könnyen betörhettek az országba.⁴

Az Andreanum ismeretében talán feltételezhető az is, hogy a királyi hatalom az egyre erősödő világi nagybirtok ellensúlyozására is gondolt a német lovagok betelepítésével, ezért adományozott egybefüggő földterületet, s csak e terv kudarca után fordult a szászokhoz. Mint Szűcs Jenő kimutatta, a telepítési politikában a 13. században jelent meg az az új elv, hogy az idegen etnikumokat egységben kell hagyni, mert csak így támaszkodhat rájuk a királyi hatalom.⁵

A lovagok erdélyi betelepítését a király rokon kapcsolataival is gyakran összefüggésbe hozzák. Ismeretes, hogy Gertrud királyné a családtagjain kívül is minden német jövevény iránt „bőkezű és szívélyes volt.”⁶ Marczali Henrik és Harald Zimmermann a Német Lovagrend behívásában a királyné öccsének, Bertholdnak szerepét is jelentősnek vélték, aki 1211-ben nemcsak kalocsai érsek volt, hanem a Tengermellék bánjaként magas világi tisztséget is betöltött.⁷ Az 1211. évi adománylevélben a tanúk között az alábbi formában szerepel: „*archiepiscopo... reverendo Bertoldo Colocensi electo et bano*”.⁸ A betelepítésben részben Berthold művére ismerhetünk, hiszen a következő évben már mint erdélyi vajda szerepel,⁹ azaz Erdély egyházi és világi vezetése egy kézben összpontosult, hiszen az erdélyi püspökség a kalocsai érsek alá tartozott.¹⁰ Az 1212. évi újabb oklevélben már így szerepel: „*reverendo Bertholdo Colocensi archiepiscopo et vaivoda*”.¹¹ A behívás közvetlen előzményének általában Erzsébet magyar királyné és Hermann tübingi örgróf (1190–1217) fiának, Lajosnak az eljegyzését tekintik.¹²

A pápa támogatását élvező, és a császári házzal rokonságban álló tübingi fejedelemséggel való szövetség kívánatosnak tűnhetett a magyar király számára, akinek politikájával szemben már az 1210. évi években főúri ellenzék szerveződött, amely III. Béla Bizáncban maradt öccsének, Gézának egyik fia személyében trónkövetelőt kívánt állítani ellene.¹³ Az eljegyzés realizálásában Gertrud királynénak is döntő szerepe lehetett, akit feltehetően testvére, Echbert bambergi püspök is befolyásolt. A merániai hercegi család tagjai számára is előnyöket jelentett ez a házasság, mert pl. Eckbert püspök és fivére Henrik isztriai gróf – akit a Sváb Fülöp német király meggyilkolásában való bűnrészesség miatt a birodalomból száműztek – 1211-ben Erzsébet eljegyzésekor térhetett csak vissza Németországba.¹⁴ A Német

4. Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 167.

5. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei. História, 1982. 5-6. sz. 5.

6. Kristó Gy.-Makk F.: i. m. 248.

7. H. Zimmermann: i. m. 272.

8. UB I. Nr. 19.

9. Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp. 1896. 378.

10. Fejér Ignác: A német és templomos lovagok Haralyban. Eger, 1894. 11.

11. UB I. Nr. 22.

12. Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. 39.; Marian Tunler: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1954. 183.; H. Zimmermann: i. m. 271.

13. Kristó Gy.-Makk F.: i. m. 248.; Sz. Jónás I.: i. m. 40.

14. Sz. Jónás I.: i. m. 39.

Lovagrend szempontjából a Magyarország és Thüringia közti szövetség azért volt jelentős, mert Hermann von Thüringen grófot az 1244 után keletkezett „Narratio de primordiis Ordinis Teutonici” a Rend egyik fontos támogatójaként említi.¹⁵ Így nem véletlen, hogy a Rend legrégebbi renháza Halléban jött létre, majd az első rendtartomány is Thüringiában alakult meg.¹⁶ Lényegesnek tűnik az is, hogy az ekkori nagymester, Hermann von Salza (1209–1239) a türingiai őrgróf miniszterialisai közül származott.¹⁷ A fiatal s még szerény anyagiakkal rendelkező lovagrend előtt hatalmas lehetőség csillant meg 1211-ben.

2. A Német Lovagrend tevékenysége Erdélyben

A Rend barcasági szereplését az 1211. évi adománylevélnél lehet először megragadni. A hely és nap nélküli oklevelet Marian Tumler szerint hiányosan állították ki.¹⁸ A szöveg egyértelműen körülhatárolja az eladományozott területet: „e föld első határa pedig Almag vár gyeplőjénél kezdődik és egészen Noilgiant vár gyeplőjéig terjed, és innen pedig Miklósvár gyeplőjéig, ahol az a víz folyik, amelyet Oltnak neveznek, innen az Olton felfelé egészen addig emelkedik, ahol a Tortillion az Oltna ömlik, és innen ugyanezen Tortillion forrásáig megy, és annak a víznek a kezdetétől, amit Timusnak neveznek, a Borzának nevezett víz torkolatáig terjed, azután – minthogy ugyanezt a földet havas hegyek ölelik körül –, egészen Almagia-ig terjed, és mivel ezt az egész földet az előbb említett hegyek és folyók veszik körül, Borzának nevezik.”¹⁹ Györffy György szerint „az említett várak gyeplői nem a várak közvetlen közelében voltak, hanem a Fogarasföldet és Barcaságot elválasztó hegység átjáróin, s így a határ az Oltig a hegység volt.”²⁰ Ez a hegység, s az itteni várak alkották az előttük elterülő széles gyeplősávval a határvédelem eddigi vonalát.

A Német Lovagrendnek adományozott Barcaföld határai – csekély eltéréssel – megegyeztek a későbbi Szászföldhöz tartozó Brassóvidék 1876-ig fennálló határaival.²¹ Az oklevél szerint a terület pusztá és lakatlan volt, noha a Havasok mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas síkságot zártak körül.²² A szakirodalom általában úgy foglalt állást, hogy a „*deserta et inhabitata*” szavak nem jelentik a terület teljes néptelenségét. Maksay Ferenc szerint pl. ez legfeljebb úgy értelmezhető, hogy a Barcaságnak az ország központi területeinél jóval ritkább volt a lakossága.²³ Györffy a magyarba és a németbe is átkerült török eredetű helynevek

15. Udo Arnold: Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens. In: Ritterorden Europas i. m. 92.; H. Zimmermann: i. m. 273.

16. U. Arnold: i. m. 92.; Marinus Deelman: Der Deutsche Ritterorden einst und jetzt. Wien, 1903. 51.; E. Hering: i. m. 25.; Bernhard Sommerland: Der Deutsche Orden in Thüringen. Halle, 1931. 5.; Rudolf Wolf: Das Deutsch-Ordenshaus St. Kunigunde bei Halle. Halle, 1915.

17. H. Zimmermann: i. m. 273.

18. M. Tumler: i. m. 184.

19. UB I. Nr. 19.

20. Györffy Gy.: i. m. 822.

21. Borosy A.: i. m. 224.; Györffy Gy.: i. m. 822.

22. Györffy Gy.: i. m. 821.

23. Maksay F.: i. m. 90.

alapján kisszámú, Havasalföldről beszivárgott török népelemet feltételez.²⁴ A Brassó városnevét etimologizáló Alfred Prox szláv szórványokban találja meg a környék lakóit, s egyúttal cáfolja azokat az állításokat, miszerint a Barcaságot a jelzett időben románok lakták volna, s a német telepések az „autochton” lakosokat szorították volna ki.²⁵

Az oklevél meghatározta, hogy az esetleg itt talált arany vagy ezüst felerészben a királyt, felerészben a lovagokat illesse. Szabad vásárokat (*libera fori*) engedélyezett nekik azzal, hogy a vásárvámost ők szedjék.²⁶ A 12. század derekáig a vásártartás és a vámok felett is szinte kizárólag a király rendelkezett. III. Béla kezdte meg ezek eladományozásait s utódai alatt ez folytatódott. Eleinte főképpen egyházi intézmények részesültek ilyen adományokban,²⁷ mint pl.: 1211-ben a lovagrend. Az adománylevél mentesítette a lovagokat az erdélyi vajda vendégül látása, a szabadok dénárjai és pondusai/?, valamint bármely más királyi adó fizetése alól. Megengedte, hogy maguk válasszanak bírót, s egyedül a király joghatóságának legyenek alávetve.²⁸

Ezek az oklevél konkrétumai. Marian Tumler szerint eleve elhibázott volt egy különösen fenyegetett határterületnél a védelem megszervezésére csak fából készült várakat és városokat engedélyezni²⁹ (*contra Cumanos castra lignea et urbes ligneas*).³⁰ E mögött valószínűleg azt kell látnunk, hogy a magyarországi gyakorlat a föld-sáncokkal körülvett mentsvárakat ismerte elsősorban, s ezek is döntően a király birtokában voltak. Az új típusú kővárak első példányai minden jel szerint II. András korában épültek fel,³¹ de 1211-ben erről még nem igen beszélhetünk.

Már az lényeges jelenségnek tűnik, hogy egyáltalán erősségek építését engedélyezi az oklevél, mert Kristó Gyula szerint az 1220-as évekig Magyarországon csak a király emelhetett várat.

Magánvárak építése az 1222. évi Aranybulla kibocsátását követően kezdődött el, ám e folyamat IV. Bélának a tatárjárást megelőző birtokvisszavételei során megtorpant.³² Az adománylevél legnagyobb hiányosságát Marian Tumler abban látja, hogy a jogokat és a kötelezettségeket nem határolja el. Hiányzik minden rendelkezés arra vonatkozóan, hogy hűbér jellegű-e a Barcaság vagy sem; nincsen előírva a katonai kötelezettség és engedelmesség, s nem lehet tudni, milyen eljárás várható szerződösszegés esetén.

24. Györffy Gy.: A székelyek eredete és településük története. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1941. 63.

25. Alfred Prox: Corona, Kronstadt, Brasov, Brassó (Zur Etymologie und Herkunft des Stadtnamens). In: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Szerk. Paul Philippi. Siebenbürgisches Archiv, Dritte Folge, Bd. 17. 1984. 8–15.

26. UB I. Nr. 19.

27. Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In. uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 242–251.

28. UB I. Nr. 19.

29. M. Tumler: i. m. 184.

30. UB I. Nr. 19.

31. Fügedi Erik: A befogadó: a középkori magyar királyság. In. uő: Kolduló barátok... i. m. 113.

32. Kristó Gy.: Az Árpád-kor háborúi i. m. 168.

Hogy mennyire hiányosan fogalmazták meg az 1211-es oklevelet, azt jól megmutatja összehasonlítása a johannitáknak adott 1247. évi oklevéllel.³³ Ez utóbbiban a király pontosan meghatározta a lovagok katonai kötelezettségét és azt, hogy szerződésszegés esetén a király hogyan járjon el.

IV. Béla adományaiért cserébe a Szent János rend a következő katonai kötelezettségekkel tartozott: „ha hadsereg támadná meg a magyar király országait, fegyvereseik egyötödét kell a király seregébe küldeniük. Ha a király Bulgária, Görögország, vagy Kunország irányába indít hadjáratot, a rend harcosainak egyharmadával köteles a király seregét követni. A bármilyen nemzetségből való pogányok, nemkülönben a bolgárok vagy más szakadárok ellen 100 jól felszerelt lovagot kell kiállítaniuk. Keresztény támadó ellen 50 lovagot küldenek a határvárak: Pozsony, Moson, Sopron, Vasvár és Újvár védelmére, s máshová, ahová a király el akarja őket helyezni. Az országba betörő tatárok ellen 60 lovagot kell kiállítaniuk. Szerződésszegés esetén a király háromszor emlékezteti kötelezettségére a rendtartomány előljáróit, s ha ezek után a tengerentúli nagymester a király által figyelmeztetve nem segítene a bajon, a király egy éven belül visszaveszi az adományt.”³⁴

Az 1211-es diploma jól érzékelteti a magyar kancelláriai gyakorlat kialakulatlanságát: az 1247. évi adománylevél pedig azt mutatja, hogy IV. Béla tanult a német lovagok barcasági esetéből és a Szörénységbe települő johannitáknak ezért pontosan meghatározta kötelezettségeiket, jogaikat.³⁵

1211-ben tehát a lovagok birtokukba vették a Barcaságot, de arról, hogy a birtokbavétel előtt a Rend valamelyik tagja előzetesen megnézte volna a területet, nem szólnak a források. II. András az oklevélben így rendelkezik: „az előbb említett kereszteseket a fent mondott Borza föld birtokába Juna nevű poroszlónk által rendeltük bevezetni, ki az említett földet bejárta, és ezt Mihály vajda szavai szerint kétségtelen [hitelű] határjelekkel körülvette és megjelölte.”³⁶

1212-ben II. András egy újabb oklevelet adott a Rendnek, amelyben felmentette őket a pénzbeváltók zaklatásaitól, megtiltotta, hogy területére királyi pénzbeváltók lépjenek, és megengedte, hogy a lovagok és népeik az új pénzt ezüst ellenében válthassák be. Az új kiváltságokat az oklevél szerint azért kapta a Rend, mert a kunok folytonos támadásainak vannak kitéve, tagjai állandó életveszélyben élnek, s ezt a hősies helytállást a király ilyen módon jutalmazza. Az oklevél megnevezi a Barcaságba települt német lovagok vezetőjét, Theodoricust.³⁷

Az a tény, hogy a Barcaság élén nem Hermann von Salza-t, hanem bizonyos Theodor testvért említik, igazolja, hogy a Német Lovagrend nem teljes létszámban költözött be Erdélybe és a rendet a továbbiakban sem innen irányították.

Az oklevél még egy fontos tényről tájékoztat: egy függelékben a király a kereszteseknek adta az általuk épített Kreuzburg várát (*castrum quod Crucpurg no-*

33. *Adriányi Gábor*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterorden in Siebenbürgen. Ungarn-Jahrbuch 1971. 10–12.; *M. Tumlér*: i. m. 184.

34. UB I. Nr. 82.

35. *Adriányi G.*: i. m. 22.

36. UB I. Nr. 19.

37. UB I. Nr. 22.

minatur) a körülötte fekvő rétekekkel.³⁸ Az említett vár Györffy szerint a „Bodza-fordulóban lévő Tatár-hágó útvonalán fekszik a régi országhatáron túl 2 km-rel. Ezt az azonosítást támogatja a romnak Marienburggal egyező alaprajza és az 1222-i határleírás, mely a keresztesek havasalföldi területének keleti oldalát Kreuzburgtól vezeti le a brodníkok földje felé.”³⁹

Az a tény, hogy a király a Rendnek adományozza ezt a várat és a körülötte fekvő réteket, noha az 1211. évi oklevélben már engedélyezte a favarak építését és örökös szabad birtokként adta a lovagoknak a Barcaságot, arra enged következtetni, hogy a felépített vár kívül esett az első adománylevél által megállapított határokon. A katonai szempontból fontos Tatár-hágó bejáratánál lehetett, valószínűleg a kun támadások innen voltak a leggyakoribbak.⁴⁰ II. András tehát tudomásul veszi, hogy a Rend katonai okok miatt kilépett az általa meghatározott birtokkeretből (a kunok földje felé!), sőt újabb kiváltságaival honorálta is ezt a tevékenységet.

Az oklevél nem szól a vár jellegéről, de az 1211. évi adománylevél favarakat előíró kitétele és az, hogy ezt a várat rövid egy év alatt felépítették, arra utal, hogy Kreuzburg 1212-ben még sáncokkal megerősített faerőd volt. A Tatár-hágó fegyveres biztosítása volt a feltétele annak, hogy a Német Lovagrend ténylegesen birtokolja a Barcaságot és hozzákezdhesen betelepítéséhez. Wilhelm Bergmann szerint a lovagok már beköltözésükkor számos telepest hoztak magukkal.⁴¹ 1213-ban már igazolhatóan vannak betelepülések a Barcaságba. Vilmos erdélyi püspök 1213. évi oklevele azt bizonyítja, hogy nemcsak a távoli Németországból, hanem Erdély többi részéről is érkeztek telepesek.⁴² A püspök a pogányok ellen vívott harcban szerzett érdemeiért a lovagrendnek adományozta a Barcaföld tizedeit, kivéve az odaköltözött magyar és székely telepeseket, kik továbbra is neki tartoztak tizedet fizetni. A telepesek építendő egyházaik papjait maguk választották, de kötelesek voltak őket a püspöknek bemutatni. A hozzájuk utazó püspököt vendégül kellett látniuk, papjaik felett az erdélyi egyházfő bíraskodott.⁴³ Vilmos püspök tulajdonképpen fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor utalt a praesentatio szükségességére és arra, hogy a klerikusokat bírói széke előtt kell felelősségre vonni.⁴⁴

Az 1213. évi oklevél kiadását Harald Zimmermann összefüggésbe hozza az 1213 őszén Gertrud és német udvara ellen kirobbant palotaforradalommal.⁴⁵ Gertrud fivére Berthold elvesztette erdélyi vajdai tisztét. A lovagoknak adott püspöki

38. UB I. Nr. 22.

39. Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza i. m. 830.

40. H. Zimmermann: i. m. 274.

41. Wilhelm Bergmann: Erste deutschen Ordensburgen in Siebenbürgen nebst einer Geschichte des Deutschen Ritterordens in diesem Lande 1211–1225 und einem Anhang von Regeste. Freudenthal, 1909. 14.

42. Franz Killyen: Die Anfänge der Stadtwerdung Kronstadts. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt i. m. 39.

43. UB I. Nr. 22.

44. Fügedi E.: A befogadó: a középkori magyar királyság i. m. 527.

45. H. Zimmermann: i. m. 279–280.

oklevél tanúi között már csak érsekként szerepel: „*Bertoldo Colocensi archiepiscopo*”.⁴⁶ Zimmermann úgy véli, érthető, ha a lovagrend a németellenes közhangulat miatt igyekezett biztosítani birtokát. Véleményünk szerint azonban az a palotaforradalom, amelyben az arisztokrácia csúcsán állók vettek részt (akik korábban, vagy a gyilkosság időpontjában országos méltóságot: nádor, bán, vajda vagy udvari tisztséget: királynéi udvarispán viseltek⁴⁷), semmiképpen sem irányult az országos politikától távol élő, kunokkal hadakozó lovagok ellen. A lovagok a Barcaság helyzetének konszolidálásával voltak elfoglalva, ehhez hozzátartozott a terület egyházi állapotának rendezése is, ezért kellett az idézett oklevelet kiadni.

Akár a várépítés, akár a telepítés ügyét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy II. András és a Német Lovagrend viszonya mintegy korai előképe annak a nagy reformmozgalomnak, amely IV. Béla és a világi nagybirtok viszonyát a tatárjárás után jellemezte. II. András megengedte a lovagoknak, hogy várat építsenek: ez szélesebb körben 1242 után lett gyakorlat; másrészt a királyi joghatóság alá tartozó telepítéssel is új színterrel gazdagodott, amikor a lovagrendre bízta a Barcaság benépesítését. Szűcs Jenő kutatásai alapján tudjuk, hogy a telepítés ügye a királyi hatalom érdekköréből 1270 után került a nagybirtok vonzáskörébe.⁴⁸

A lovagok barcasági telepítő tevékenységét erősen meghatározták a katonai szempontok: rövid idő alatt komoly erődtényezőket kellett építeniük, hogy a terület biztonságát megteremtsék. Ez nem könnyen felgyújtható falvakat jelentett, hanem kővárakat, amelyek felépítéséhez nagyszámú munkaerőre volt szükség. Ezért a közelből is sok magyart, székelyt és altlendi szászt telepítettek birtokukra.⁴⁹ A nyugati telepesek, összefüggésben a Rend türingiai kapcsolataival, jórészt a magdeburgi érsekség és a bambergi püspökség által szervezett csoportokkal érkeztek az első időkben Erdélybe.⁵⁰ A későbbiekben érkező telepesek döntően Flandriából és a Rajna-vidékről származtak.⁵¹ Az a tény, hogy a Német Lovagrend rövid idő alatt erős várakat emelt, illetve az, hogy 1223-ban önálló dékányságot hoztak létre, jelentős népesség-betelepítést feltételez.⁵² A népesség nagyságát jelzi az is, hogy a Friesachi évkönyvek (1217–1300) tatárjárásról frott részei Erdélyben és a Barcaságban nagyszámú ember pusztulásáról tudósítanak.⁵³

A rendelkezésünkre álló források nem szólnak a telepesek jogi helyzetéről, feudális kötelezettségeiről, de a Német Lovagrend baltikumi szereplésére gondolva talán nem tűnik indokolatlannak bizonyos analógiák feltételezése. A telepítés, a kolonizáció gyakorlata a parasztság jogi állapotának magasabb fokát jelentette. Ernst Hering szerint a lovagok szabadsággal és önállósággal ruházták fel telepe-seiket, úgy, mint majd később Poroszországban. Egységesítették kötelezettségeiket

46. UB I. Nr. 27.

47. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. (A középkori magyar arisztokrácia fejlődése.) Bp. 1986. 86–87.

48. *Szűcs Jenő*: A feudalizmus „második korszakának” alapvetése Magyarországon. Az utolsó Árpádok 1242–1301. (Doktori értekezés tézisei.) Bp. 1986. 5–6.

49. *Domokos P. P.*: i. m. 34.

50. *Fr. Killyen*: i. m. 40.

51. *E. Hering*: i. m. 73.

52. *M. Tumler*: i. m. 188.

53. A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Györffy György*. Bp. 1986. 246–247.

a feudális járadék és szolgáltatás terén, azonos jogi helyzetbe kerültek, és egyforma nagyságú telkeket kaptak. A Rend szabad vadászati és halászati jogot adott, valamint a rétek, legelők, erdők hasznát is átengedte annak fejében, hogy a telepesek és utódaik szükség esetén katonai szolgálatot teljesítsenek és a várépítésekénél segítenek.⁵⁴

Az ilyen fegyveres szolgálattal járó paraszt-hűbérek adományozására Enn Tarvel és Manfred Hellmann kimutatása szerint a Baltikumban is sor került.⁵⁵ A katonáskodó parasztok a Rend fegyveres haderejének gyalogos alapját képezték.⁵⁶

A telepesek sorából általában kiemelkedtek a telepítést szervező soltészek: 2-3 jobbágytelket kaptak, ők lettek a falvak bírái és a birságokból származó jövedelmek egy része szintén őket illette. Ezenkívül sokszor kocsmatartási és malomállítási joggal is rendelkeztek.⁵⁷

A népesség másik részét a szolga állapotú elemek alkották. Nemcsak a kelet-európai gyakorlat ismerte még a 13. században a szolgaság intézményét,⁵⁸ hanem a keresztes háborúkban részt vevők is találkoztak az európaiól gyökeresen eltérő muszlim rabszolgasággal.⁵⁹

A szolganépesség valószínűleg csekély lehetett a Barcaságban, hiszen a lakosság majdhogyan nem egésze telepesként érkezett a lovagok birtokára. A barcasági szolgaelemek minden bizonnyal hadifoglyokból kerültek ki, s ez azután sem igen változott, hogy a lovagrend nagy kun területet hódított meg, mert a kunok nem letelepült életmódot folytattak. A Rend nem tudott nagyobb számban meghódítani és gazdaságilag hasznosítani kunokat. A szolgálat feltehetően az állattartásban alkalmazták.

A Német Lovagrend – jellegéből adódóan – a modernebb művelési rendszer elterjesztésén kívül jelentős szerepet játszott a Barcaság kereskedelmi viszonyainak a fellendítésében is. Georges Duby mutatott rá, hogy „a szerzetesi gazdálkodás olyan fogyasztói gazdaság, mely nem a termelés függvénye, hanem az előre meghatározott szükségleteké. A közösséget tehát egyáltalában nem az érdekli, hogy határtalanul növelje minden egyes uradalmom jövedelmét, hanem az, hogy fenntartsa egy olyan szintet, amely minden évben bőségesen biztosítja számára a mezőgazdasági terményeket, beszámítva az időjárás csapásait és a termelés véletlenjeit is.”⁶⁰

Ez a fogyasztás szabályain, a táplálkozás szükségletein (*victus*) túl a termékelesleg értékesítésére ösztönözte a monostort: másrészt a fűszerelési szükségletek

54. E. Hering: i. m. 73.

55. Manfred Hellmann: Das Lettenland im Mittelalter. Münster-Köln, 1954. 215.; Enn Tarvel: A parasztság társadalmi differenciálódása Észtorszában a feudalizmus idején. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae series historica XXIX–XXX. KLTE. Debrecen, 1979–1980. 5.

56. Gustav A. H. Stenzel: Geschichte des preussischen Staats. Hamburg, 1830. 93.

57. Arató Andre-Niederhauser Emil-Perényi József-I. Tóth Zoltán: A kelet-európai országok története a kezdetektől a kapitalizmus koráig. Bp. 1984. 269.

58. Magyarország története I. Bp. 1984. 1331.

59. Walter Zöllner: A keresztes háborúk története. Bp. 1980. 257.

60. Georges Duby: Emberek és struktúrák a középkorban. Bp. 1978. 36.

(*vestitus*) kielégítése rendszerint vásárlás útján történt, s a Rend mint katonai szervezet, e téren komoly fogyasztóként jelentkezett.

Ernst Hering a Német Lovagrend kun földre történő előrenyomulását összefüggésbe hozza a kereskedelmi érdekekkel. Szerinte a Latin Császárság megalapítása új perspektívát jelentett a lovagoknak: a Duna mentén a Fekete-tengerig terjedő pogányok lakta terület megszerzését és itt a levantei kereskedelem számára fontos kirakodóhelyeket jelentő városok és telepek létesítését.⁶¹ A Rend és a Hanza későbbi együttműködését⁶² alapul véve nem tűnik elképzelhetetlennek a lovagok azon törekvése, hogy részesedjenek a keleti kereskedelem hasznából. A Templomos Rend széles körű bankári- pénzügyi tevékenységének példája ugyancsak ösztönözhetette a Német Lovagrendet.⁶³ A kun földre történő előrenyomulásnak két alapvető feltétele volt:

1. a barcasági törzsbirtok biztosítása várakkal és
2. a megfelelő katonai potenciál.

1211 és 1222 között a Rend öt erős kővárat épített, noha a királyi engedély csak favarakra vonatkozott. Az 1222-es oklevél, amely kővárak építését engedélyezi (*castra et urbes lapideas*),⁶⁴ gyakorlatilag ennek a ténynek a tudomásulvétele. A várak nevét Kreuzburg kivételével nem jegyezték fel, de nekik tulajdonítják a méretében és szerkezetében rokonságot eláruló Marienburgot, mely egy régebbi földvár helyén épült, s a lovagok fő várának tekinthető,⁶⁵ továbbá Feketehalom várát.

Újabb ide sorolják a Töröcsvári-hágó havasalföldi oldalán fekvő Cetatea Neamtului várát Rucar falu közelében. Ötödik várunk valószínűleg Höltővény volt.⁶⁶ Fejér Ignác szerint a lovagok egykori római és népvándorlaskori megerősített helyekre építették váraikat, de teljesen újakat is emeltek.⁶⁷ Marian Tumler kiemeli, hogy a katonailag képzett lovagok könnyen védhető, egymáshoz viszonylag közel eső helyeket néztek ki a váraiknak, mert így azok fegyveresei értesíthették és segíthették is egymást. 20 évvel később ugyanilyen elv alapján épültek ki a rend poroszországi várai is.⁶⁸

A lovagok, ahogyan majd Poroszországban is, arra törekedtek, hogy a stratégiai pontok és jelentős közlekedési utak ellenőrzését a kezükben tartsák,⁶⁹ sőt Nyugat-Európában is igyekeztek a fontosabb utak közelében rendházakat szerezni. Ilyen volt pl. a Rajna-vidéken a ramersdorfi ispotály, mely a Rajna víziútja mellett

61. E. Hering: i. m. 76.

62. Henryk Samsonowicz: Der Deutsche Orden und die Hanse. In: Ritterorden Europas i. m. 317–328.

63. Stephan Howarth: A templomosok titka. Bp. 1986. 248–265.; Jan W. Kowalski: Szerzetesek, egyházak, társadalom. Bp. 1975. 197–213.

64. UB I. Nr. 31.

65. Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. 822.; E. Hering: i. m. 74.; Fr. Killyen: i. m. 39.

66. Borossy A.: i. m. 224.; Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. 822.

67. Fejér I.: i. m. 15.

68. M. Tumler: i. m. 186.

69. Fr. Killyen: i. m. 38.; M. Tumler: i. m. 186.

feküdt: vagy a flandriai kereskedelmi helyeket és Kölnt összekötő útnál lévő Si-ersdorf.⁷⁰

Ezt a törekvést a Barcaságban az az erődnehézség elégítette ki, amelynek központjában Brassó állt, négy csúcsában pedig Marienburg, Feketealom, Cetatea Neamtului és Kreuzburg. Marienburg az Olt víziútját, Feketealom a Szebenbe vezető utat, Cetatea Neamtului a Törösvári-szorost, Kreuzburg pedig a Tatár-hágót ellenőrizte. Az utak kereszteződésénél fekvő Brassót is falakkal erősítették meg.⁷¹ A kunokkal szembeni jobb védelmet szolgálta az is, hogy a lovagok átlépték a hegyek vonalát és egy külső védelmi vonalat alakítottak ki. Itt is építettek meg erősített várakat, de ezek száma ismeretlen.

Egy ilyen várról először az 1225. június 12-i pápai oklevél beszél: „*castrum, quod ultra montes nivium multis costruxerant laboribus et expensis...*”.⁷² Egyes kutatók ezt a várat Moldva területére helyezik, és a mai Tirgu Neamt helyén vélik megtalálni, mások a Havasok déli szorosai előtt Cimpulungnál keresik, abból kiindulva, hogy Tirgu Neamt mintegy 200 km-re van Brassótól, s így nem illik bele a Német Lovagrend stratégiai-védelmi koncepciójába.⁷³ Egy harmadik álláspont szerint ezt a várat Dél-Moldvában kell keresni, ott, ahol 1227-ben a rövid életű milkói püspökség központja létezett.⁷⁴

IX. Gergely pápa 1231. április 26-án kelt levele jelzi a Rend sikereit a kunokkal szemben.⁷⁵

Fejér Ignác szerint a lovagok nemcsak a kunok felé terjeszkedtek, hanem stratégiai okokból a szomszédos helyekre, azaz székely területre is benyomultak, először a Barátoson, majd a vele egy vonalban lévő Haralyban telepedtek meg, mert ezek alkalmas védpontokul ígérkeztek a kunok betörései ellen. A székelyek tiltakoztak, s arra hivatkoztak, hogy akaratuk ellenére idegenek ott földet nem bírhatnak. Ennek feltehetően volt valami alapja, mert a lovagrend kiűzése után birtokának egy részét a Székelyföldre csatolták.⁷⁶

Valószínűleg a lovagok ilyen jellegű terjeszkedése volt az egyik oka annak, hogy II. András a keresztes háborúból visszatérve megdöcsérte a templomos és johannita lovagokat, de a Német Lovagrendről meg sem emlékezett.⁷⁷ Adriányi Gábor véleménye szerint a Rend kiűzésében is szerepet játszott az, hogy fenyegették a Székelyföldet.⁷⁸

II. Andrást 1218-ban vígasztalan kép fogadta. A pápához írt levelében így jellemezte az állapotokat: „amikor Magyarországra visszaérkeztünk, nem Magyarországot, hanem egy elgyötört, feldúlt és minden kincstári jövedelmétől kifosztott országot találtunk, úgy hogy sem adósságunkat, amelybe zárandoklatunk kevert

70. Heinrich Neu: Das Rheinland und der Deutsche Orden. In: Zur Geschichte des Deutschen Ordens. Köln-Wien, 1969. 12–13.

71. M. Tumlér: i. m. 186.

72. UB I. Nr. 45.

73. M. Tumlér: i. m. 187.

74. H. Zimmermann: i. m. 271.

75. UB I. Nr. 59.

76. Fejér I.: i. m. 16–18.

77. I. m. 15.

78. Adriányi G.: i. m. 20.

bennünket, sem országunkat előbbi állapotába visszaállítani még tizenöt esztendő alatt sem tudjuk.”⁷⁹ A király számára anyagi helyzetének a rendezése volt a legfontosabb feladat, ezért II. András a Szentföldről való hazatérte után szakított az új berendezkedés politikai gyakorlatával, 1218–1219-ből ránkmaradt csekély számú adománylevelei rendre egyháziak javára szólnak.⁸⁰ Messzemenő újjászervezési terv is született, melynek értelmében minden korábbi adományt felül kellett vizsgálni.

Az adománylevelek felülvizsgálatának idején – Marian Tumler szerint – a sok vonatkozásban hiányosan kiállított 1211-es oklevél, súlyosbítva azzal, hogy a Német Lovagrend hadászati okokból nem csak a kunok felé lépte át a számára megállapított határokat, a barcasági adomány megmaradását fenyegette.⁸¹

Úgy tűnik, hogy a pápa beavatkozása a lovagrend barcasági ügyeibe 1218-ban összefügg annak bizonytalan helyzetével. A pápa megerősítette Vilmos erdélyi püspök 1213-as oklevelét, de ezen keresztül közvetve az 1211-es és 1212-es királyi adományokat is.⁸²

Mindez kevésnek bizonyult. Illyéssy János szerint a várföldek visszavételéről intézkedő 1221. évi királyi rendelkezést elsősorban a kereszteseken akarták végrehajtani, mert széles körű elégedetlenség volt tapasztalható ellenük. Így pl.: az erdélyi vajdának zokon esett, hogy a Barcaság kikerült a fennhatósága alól, Vilmos püspököt pedig az keserítette el, hogy a Rend állítólag akadályozta őt legfőbb felügyeleti és egyházvizsgálati jogának gyakorlásában.⁸³ Ernst Hering a Rend és a király közötti meg hasonlítás okát abban az ármánykodásban látja, amely a lovagok szemére vetette, hogy a korábbi magállapodás ellenére kőfalú várakat és városokat építettek, hogy Magyarországról német és egyéb telepeseket költöztettek a Barcaságba, s hogy pénzt vertek.⁸⁴ A viszony annyira megromlott, hogy II. András visszavette a Barcaságot a lovagoktól és követelte a terület kiürítését. Ebben a kérdésben a szakirodalom általában megegyezik.⁸⁵

Nem sokkal az adomány visszavétele után azonban a király ismét visszahívta a Rendet, sőt kiváltságait még gyarapította is. Domokos Pál Péter szerint a tatárok közeledése új veszedelmet jelentett. Annyira, hogy II. András kibékült a lovagrenddel, és 1222-ben – az Aranybulla esztendejében – kiadott okiratával nemcsak megerősítette az első adományt, hanem újakat is adott.⁸⁶ Ernst Hering lényegesnek tartja, hogy Hermann von Salza a pápa és Ludwig von Thüringen közbenjárását kérte, másrészt feltételezi, hogy Béla koronahercegnek a tervezett „alkotmányreformjához” szüksége volt az egyház támogatására, ezért hajlandó lett engedni a

79. Magyarország története I. Bp. 1984. 1313.

80. Uo.

81. *M. Tumler*: i. m. 190.

82. UB I. Nr. 28.

83. *Illyéssy János*: Törekvések a német lovag-rend meghonosítására Magyarországon. Századok, 1902. 235–236.

84. *E. Hering*: i. m. 75.

85. *Borossy A.*: i. m. 224.; *Domokos P. P.*: i. m. 19.; *E. Hering*: i. m. 75.; *H. Zimmermann*: i. m. 278.

86. *Domokos P. P.*: i. m. 19.

Rend dolgában.⁸⁷ Fejér Ignác III. Honorius pápa közbenjárását tartja lényegesnek a viszály elsimításában.⁸⁸

Feltehetően belső támogatói is voltak a lovagoknak. Az 1221. évi oklevél tanúi között feltűnik az a Tamás nevű klerikus, aki annak idején királyi kancellárként közreműködött a Rend behívásában, később nagyszebeni prépost is lett, tehát német telepesek által lakott erdélyi terület egyházi intézménye élén állt, s most mint egri püspök szerepel.⁸⁹ Hogy Tamás egri püspök a Német Lovagrend támogatói közé tartozott, azt bizonyítja az az 1223. január 12-i pápai levél, amely megbízza a püspököt, hogy a lovagok által javasolt személyt nevezze ki barcasági dékánnak.⁹⁰

1222-ben tehát a Rend és II. András átmenetileg megegyezésre jutottak egymással. Ezt a megegyezést egy 1222. május 7-én kelt – Szentpétery Imre szerint kétes hitelességű – oklevél tanúsítja.⁹¹ Harald Zimmermann feltételezi, hogy a királyi privilégium összefügg a pár nappal korábban (április 24-én) kiadott Aranybullával.⁹²

Az oklevél szerint II. András Hermannak, a Német Lovagrend mesterének és rendtársainak adja a már 1211-ben nekik adott Barcaságot, amelyet haragjában elvett tőlük. Az oklevél leírja a Rend kiváltságait az 1211. évi oklevélhez hasonló módon, de egy igen fontos változással: a jövőben kővárakat és városokat is építhetnek (*castra et urbes lapideas*).⁹³ Ez a kiváltság tulajdonképpen már meglévő állapotot szentesített, ugyanúgy, mint az, hogy a király nekik adta a Barcaföldtől délre eső havasalföldi területet az Al-Dunáig s a brodnikok földjéig.⁹⁴ Ez önmagában jelzi a lovagok kunokkal szembeni sikereit

Az oklevél új jogokat is ad a kereszteseknek: az Olton hat sóhajót kaptak, ugyanennyit a Maroson és tizenkét hajó só kitermeléséhez szükséges aknászokat. Népeik a székelyek és a vlachok földjén (Fogarás) való átkeléskor vámmentességet kaptak. A földjeikről elköltöző embereket visszakövetelhették, de kötelesek voltak kiadni a király földjéről hozzájuk költözőket.⁹⁵ Az oklevél ezen kikötése arra utal, hogy II. András és a Rend 1221–1222-ben elmérgesedett viszályában lényeges szerepet játszott a kolonizációs probléma.

Az oklevél egyértelműen megtiltja, hogy a lovagok pénzt verjenek,⁹⁶ tehát feltételezhető, hogy korábban vertek pénzt.

87. E. Hering: i. m. 75.

88. Fejér I.: i. m. 14.

89. Tamás az 1211. évi adománylevélben így szerepel: „datum per manus magistri Thomae aulae regiae cancellarii et Vesprimiensis praeposti”. UB I. Nr. 19.; Egy 1212. évi oklevélben már így fordul elő: „datum per manus magistri Thomae regiae cancellarii, Cybiniensis et Vesprimiensis praeposti”. UB I. Nr. 24.; Az 1222-es adománylevél tanúi között pedig már egri püspökként szerepel: „Thoma Agriensi,.... episcopui”. UB I. Nr. 31.

90. UB I. Nr. 35.

91. Borossy A.: i. m. 228.

92. H. Zimmermann: i. m. 281.

93. UB I. Nr. 31.

94. UB I. Nr. 31. M. Turnler a brodnikokat több korábbi kutató véleménye alapján a kunok elől a Kárpátokba menekült szláv népelemnek tartja: i. m. 187.

95. UB I. Nr. 31.

96. UB I. Nr. 31.

1222-ben az Aranybulla kiadásával a tömegmozgalom korántsem ért véget, ahogyan ezt III. Honorius pápa 1222. december 15-i, az egri püspökhöz, az egresi és szentgotthárdi cisztercita apátokhoz intézett levele tanúsítja.⁹⁷ Az új mozgalom valószínűleg azzal függött össze, hogy az Aranybulla számos pontja nem ment át a gyakorlatba. Témánk szempontjából ez azért lényeges, mert jelzi, hogy a zavaros belpolitikai helyzet továbbra is fennmaradt. Az 1222-es adománylevél nem jelenthetett garanciát arra nézve, hogy a belső erőviszonyok változása nem érinti esetleg a Barcaságot. Hermann von Salza több biztosítékot akart, s újból Rómához fordult.⁹⁸

1222. december 19-én adta ki III. Honorius azt az oklevélét, melyben megerősítette a Német Lovagrendet birtokaiiban és előjogaiiban.⁹⁹ A lovagok igyekeztek egyházi oldalról is biztosítani magukat, s igyekeztek pápai exemptiót szerezni maguknak.

Az 1223. január 12-én kelt levelében III. Honorius pápa megbízta az egri püspököt, hogy egy, a Német Lovagrend által javasolt alkalmas személyt iktasson be dékánnak a Barcaföldre, ugyanis a Rend mestere jelentette, hogy a Barcaság területén, ahol nemrég telepedtek meg és a pogányok támadásait megfékeztek, a klerikusok száma megnövekedett. Minthogy ennek a területnek – az oklevél szerint – a római pápán kívül püspöke, vagy főpapja nincs (*praeter Romanum pontificem non habeat episcopum vel praelatum*), a lovagok kérik, hogy az említett klerikusok számára gondoskodjanak főesperesről vagy dékánról. Közlik továbbá, hogy számukra saját püspököt kellene kiszemelni.¹⁰⁰

Ez nem felelt meg a Barcaság eredeti helyzetének, hiszen 1213-ban az erdélyi püspök kifejezetten fenntartotta a lovagok földje feletti iurisdiccióját, s ezt ugyan csak III. Honorius pápa erősítette meg.

Az 1223. január 12-i oklevél következménye az lett, hogy a hivatalba lépő új erdélyi püspök, Reinald (1223–1241), aki nem nézte jó szemmel egyházi jogkörének szűkítését, válaszképpen teljes püspöki joghatóságot akart gyakorolni a lovagok felett.¹⁰¹

A majdnem egy évig elhúzódó viszály ügyében, amely már minden egyházi eszközzel, így a kiközösítés és kiátkozás eszközével is folyt, 1223. december 12-én egy újabb pápai bulla intézkedett. Az oklevél megtiltotta a püspöknek, hogy törvénykezési jogkörét a Barcaságra kiterjessze, tizedet hajtson be, zsinathá idézze ezen föld klerikusait, vagy kiközösítést rendeljen el.¹⁰²

Egy nappal később, 1223. december 13-án a pápa ugyanebben az ügyben a volt egri püspöknek, az időközben esztergomi érsekké lett Tamásnak¹⁰³ is írt.¹⁰⁴ Fügedi Erik szerint ez az eljárás sem a római egyház jogelveivel, sem gyakorlatával

97. Magyarország története I. 1330.

98. E. Hering: i.m. 76.; H. Zimmermann: i.m. 282.

99. UB I. Nr. 34.

100. UB I. Nr. 35.

101. H. Zimmermann: i.m. 292.

102. UB I. Nr. 36.

103. Magyarország története I. 1336.

104. UB I. Nr. 37.

nem állt összhangban. A következő év bulláit vizsgálva arra a következtetett, hogy a pápai politika teljes fordulatának oka az lehetett, hogy közben a lovagrend a Barcaságot a pápának hűbérbe ajánlotta fel.¹⁰⁵

Az 1223-ból származó három pápai oklevél valószínűleg nem érte el a célját, mert 1224. április 30-án, egyetlen napon, III. Honorius négy oklevelet is kiadott ebben az ügyben. A pápának tehát már szívére, hogy a Barcaság az erdélyi püspöktől független egyházszerkezetet nyerjen.¹⁰⁶ Az előző levélben a pápa arra inti a Barcaság papságát és lakosságát, hogy engedelmeskedjenek a Barcaföld dékánjának.¹⁰⁷ Ez is jelzi, mennyire bizonytalan volt a helyzet a Rend birtokain belül is.

A következő két oklevél tulajdonképpen ugyanazt tartalmazza: „A mester és a testvérek arra kértek – írta III. Honorius –, hogy a Barcaság földjét a Havasokon túl is, ami a legutóbbi időkig a pogányok betörései miatt pusztá és lakatlan volt, s melyet Krisztusban szeretett fiunk, András, Magyarország kiváló királya bőkezűségből elnyertek, s ahol, miután sok emberük elvesztése árán a pogányok támadását megfékeztek, a minap letelepedtek, méltóztassunk az Apostoli Szék joghatósága alá s birtokába helyezni (*in ius proprietatem apostolicae sedis*). Hozzáfűzik, hogy a hívők szívesebben mennek olyan helyre, amelyről tudják, hogy az Apostoli Szék különös védelme alatt áll (*sub special apostolicae sedis protectione*). Így fog ez a föld, mely széltében-hosszában földművelőkben szűkölködik, gyorsan benépesülni, s lakóinak száma a pogányok megrettentésére, a hívők biztonságára és a Szentföld nem csekély hasznára gyarapodni. A mester és a testvérek kegyes kérésére jótékonyan igent mondvá tehát a fent nevezett földet Szent Péter joghatósága alá vonjuk, birtokába vesszük (*in ius et proprietatem beati Petri*) és kijelentjük, hogy az Apostoli Szék különös pártfogása és védelme alatt tartjuk örök időkre.”¹⁰⁸

Feltűnő, hogy a Szíriához nem túlságosan közel fekvő Barcaság területét a pápa kapcsolatba hozta a szentföldi keresztes fejedelemségekkel. Ez arra vall, hogy további tényleges terjeszkedésre számított.¹⁰⁹ Mindezekért a jogokért a Rend évi 2 aranymárka cenzust (*duas marcas auri*) fizetett a pápának.

Az oklevél azon része, amely arról beszél, hogy a hívők szívesebben költöznek olyan helyre, melyről tudják, hogy az Apostoli Szék védelme alatt áll, mutatja, mennyire nem rendeződött 1222-ben a kolonizációs probléma. A bulla is említi, hogy a lovagok földje földművelőkben szűkölködik. Harald Zimmermann lehetségesnek tartja, hogy a Rendnek adott 1224. évi pápai privilégium és az erdélyi szászoknak adott királyi oklevél között összefüggés van: azaz II. András azért adta ki az Andreanumot, hogy a szászokat visszatartsa a Német Lovagrend területére való költözéstől,¹¹⁰ ami azt jelenti, hogy a lovagok nem tartották be az

105. Fügedi E.: A befogadó: a magyar királyság i. m. 527.

106. Borossy A.: i.m. 228.

107. UB I. Nr. 39.

108. UB I. Nr. 41.

109. Borossy A.: i.m. 229.

110. H. Zimmermann: i.m. 285.

1222. évi oklevélnek a királyi földről betelepülőkre vonatkozó passzusát. Úgy tűnik, 1224-re már rossz volt a viszony a király és a lovagrend között.¹¹¹

Makkai László viszont ebből kiindulva úgy véli, hogy a Rend és a király éleződő konfliktusa arra készítette Andrást, hogy az erdélyi határvédelmet más módon szervezze át. Még mielőtt a lovagok kiűzésére szánta volna el magát, nagyarányú határvédelmi átcsoportosítást kezdeményezett: az Andreanummal az erdélyi szász-ság számára földet adományozott.¹¹² A korábban e területen szétszórtan elhelyezkedő telepéseket egységes tömbbé fogta össze, mint ahogy a kiváltságlevél is mondja: „az összes nép Szászvárostól kezdve egészen Barótig Sebes föld székelyeinek földjével és Daróc földdel együtt egy nép legyen, egy bíró által ítéltessek, a szebenit kivéve az összes vármegye maradjon le róla.”¹¹³ A következő év oklevelei már a Német Lovagrend kiűzéséről tudósítanak. Már nyilván folyamatban volt a királyi hadsereg fegyveres akciója, amikor Honorius pápa 1225. június 10-én Tivoliban kelt levelében a lovagok kitartását dicséri és biztosítja őket a pápaság védelméről. „Megkaptuk a levelet – írja a Rend mesterének –, melyet Krisztushan szeretett kedves fiunk... a kiváló magyar király részéről benneteket ért sérelmekről és fenyegetésekről nekünk bizalmasan megküldtetek. Felhívták a figyelmünket erényes kitartásokra az Úrban, s hogy mint azt a levél is tartalmazza, az engedelmesség igájában harcolva semmiféle fenyegetésre vagy megfélemlítésre azt a földet el nem hagyjátok a mi, vagy saját mesteretek különleges engedélye nélkül. Tudomásotokra hozzuk ezennel, hogy az üggyel kapcsolatban levelet írtunk magának a királynak és másoknak is, melyeket el is küldettünk, s hogy gondoskodni fogunk arról, hogy ne kelljen elhagynotok azt a földet, hanem a nevezett király beleegyezésével és jóindulata mellett megtarthassátok. Ti pedig, védve a mi s az Apostoli Szék kegyelme s kedvezése által, bölcs férfiakhoz illően, a szokott buzgósággal őrizték azt a földet, melyet a királyi bőkezűség adományozott házatoknak s az Apotoli Szék erősített meg.”¹¹⁴

Két nappal később olyan értelmű oklevelet adott ki a pápa, melyből kiderül, hogy a lovagrend birtokait a király megszállta. Figyelmezteti Andrást, hogy adja vissza nekik a Barcaságot, melyet nagyhasznú lovas és gyalogos sereggel megszállt, s ott a lovagoknak 1000 márkánál is több kárt okozott. Abból a várból, melyet a hegyeken túl építettek, erőszakkal kiűzte őket, s néhány lovag itt életét is vesztette, mások megsebesültek vagy börtönbe kerültek. A pápa megígéri, hogy pontosan felméri a Német Lovagrend területének határait, s ezzel a feladattal a lilienfeldi, a kerci és az egresi cisztercita apátokat bízta meg.¹¹⁵

Még ugyanezen a napon Honorius pápa egy külön levélben is megbízza Lilienfeld, Kerc és Egres ciszterci apátjait, vizsgálják meg, hogy túllépték-e a német lovagok a nekik adományozott terület határait,¹¹⁶ s külön megbízza Cinthius pápai követet, hogy adja át II. Andrásnak a Német Lovagrendre vonatkozó pápai bullát

111. Borossy A.: i.m. 227.

112. Erdély története. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1987. I. 289.

113. UB I. Nr. 43.

114. UB I. Nr. 44.

115. UB I. Nr. 45.

116. UB I. Nr. 46.

és szólítsa fel, hogy engedelmeskedjék annak.¹¹⁷ Egy hónappal később Béla ifjabb királyt szólítja fel, hogy az általa kormányzott országrészekben vonja vissza a király által a Német Lovagrend kárára tett intézkedéseket,¹¹⁸ majd az 1225. szeptember 1-én kelt levelében megbízza a váradi és győri püspököket, hogy vizsgálják ki a Rend viselt dolgait.¹¹⁹ A pápa következő, 1225. október 27-i oklevele már arról szól, hogy a király kiűzte a lovagokat.¹²⁰

3. A Német Lovagrend kiűzésének okai

A lovagrend Erdélyből való kiűzésével számos magyar és német történeti munka foglalkozik. A szerzők többsége úgy látja, hogy a lovagok külön államot akartak teremteni, s tulajdonképpen felségárulást követtek el akkor, amikor a magyar királyság részét képező Barcaságot felajánlották a pápának hűbérként.¹²¹

A szerzők egy másik része szerint a Barcaság felajánlása a pápának nem politikai, hanem egyházi intézkedést, azaz exemptiót, a magyar egyházi hierarchiától való függetlenülést jelentett.¹²² Györffy György sem egyik, sem másik oldalhoz nem csatlakozva a pápai exemptiót önmagában nem tekinti a felségjog tényleges biztosításának, de úgy látja, hogy a független rendi állam felállításának veszélye ténylegesen fennállt, és ez indította cselekvésre a magyar királyt.¹²³

Fügedi Erik az „*in ius et proprietatem apostolicae sedis*” kifejezést értelmezve úgy gondolja, hogy a pápa tisztán egyházi formula segítségével világi uralmat akart megvalósítani, azaz a „*ius et proprietas*” helyett *dominationa*, világi uralomra gondolt, tehát a lovagok a Szentszék égisze alatt elérhették volna a magyar államtól való függetlenülést.¹²⁴ Ezt alátámasztják azok a pápai oklevelek, amelyek arról szólnak, hogy a magyar király a Barcaságot tulajdonképpen nem halandó embereknek, hanem Istennek adta (*quod praefatam terram non dedisti hominibus immo Deo, a quo habes*), s a földi egyház fejének jogában áll ezzel rendelkezni,¹²⁵ illetve az, hogy a pápai privilégium a Német Lovagrend számára a rendi terület mindkét részét állandó megfogalmazásban említi: „*terram Boze et ultra montes nivium*”.¹²⁶

A pápa tehát nemcsak a lovagok által a kunoktól elfoglalt, újonnan kereszténnyé lett terület felett rendelkezett, hanem a magyar királysághoz tartozó Barcaföld

117. UB I. Nr. 47.

118. UB I. Nr. 48.

119. UB I. Nr. 49.

120. UB I. Nr. 51.

121. Makkai László szerint a Német Lovagrend a Barcaságra támaszkodó, s a Duna torkolatán uralkodó keleti német állam alapítását tűzte ki célul: Erdély története i.m. I. 298.; Ernst Hering úgy látja, hogy a lovagok végül államot alkottak az államban: i.m. 77.

122. Vö. pl. Mátyusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok, 1939. 393.; Max Perlbach: Der deutsche Orden in Siebenbürgen (Zur Kritik der neueren polnischen Literatur). Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschungen 1905. 415–430.; Fritz Schuster: Die Ursache der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande. Siebenbürgisches Vierteljahrschrift, 1938. 47–51.; M. Tunler: i.m. 186.; H. Zimuncmann: i.m. 291.

123. Györffy György: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum Historiae Pontificiae 1969. 823.

124. Fügedi E.: A befogadó: a magyar királyság i.m. 528.

125. UB I. Nr. 51.; UB I. Nr. 45; UB I. Nr. 53.

126. L. pl. UB I. Nr. 36.; 37.; 39.; 45.; 47. és 51.

felett is, amit II. András joggal tekintett sérelmesnek. Ugyanakkor nem engedhette meg, hogy az ország határánál egy gyorsan növekvő, erős katonai potenciállal rendelkező területiális hatalom alakuljon ki.¹²⁷ Úgy tűnik, II. András ez utóbbit tartotta veszélyesebbnek, tehát azt, hogy a lovagok hódításaival birtoktestük súlypontja a még ellenőrizhető Barcaföldről a hegyeken túlra tolódik át.¹²⁸ Ezt igazolja az az 1225. június 12-i pápai oklevél, amely arról tudósít, hogy a király a lovagok hegyeken túli (!) várát katonai erővel foglalta el.¹²⁹

Marian Tumler szerint sehol sem mondták ki pontosan, valójában miben is hibáztatták a Német Lovagrendet.¹³⁰ Az 1225. szeptember 1-én kelt pápai oklevélből az derül ki, hogy a lovagok nem elégedtek meg a nekik adományozott földdel és fegyveres erővel királyi területeket is megszálltak, a király alattvalóit adókkal súlytották, állandóan erőszakoskodtak és nem tettek eleget a király által megszabott feltételeknek, melyek a pénzügyekre s egyéb törvényekre vonatkoztak.¹³¹ Az oklevél szerint a kereszteseket olyannak tartják Magyarországon „mint tűz az ölben, egér a tarisznnyában, kígyó a kebelben (*tamquam ignis in sinu, mus in pera, et serpens in gremio*)”.¹³²

A lovagok kiűzésének fő szorgalmazói valószínűleg Rainald erdélyi püspök és Béla herceg (IV. Béla) voltak.¹³³ A püspök az exemptiót sérelmezte, Béla hercegnél azonban több mozgatórugó is létezhetett. Bizonyára felismerte, hogy a lovagok nagyon bizonytalan vazallusok, s terjeszkedésükkel nem a király hatalmát növelték.¹³⁴ Béla hercegnek a III. Béla kori állapot visszaállítása lebegett a szeme előtt, s erről már az 1225. július 15-i pápai oklevél is tanúskodik, mely szerint Béla a királynak tett eskü ellenére az elidegenített koronajavak visszavételét engedte meg, s a Német Lovagrend esetében ez találkozott II. András elképzeléseivel.¹³⁵ Elképzelhető, hogy a kun misszó ügye is a lovagot ellen hangolta Bélát, mert a tatárok által egyre nyugatabbra szorított kunok szükségképpen nyugati szomszédaik irányába tájékozódtak, különösen a kalkai csatavesztés után. A kereszténység felvételére is készek lettek volna, de a fegyveres térítés ügyét képviselő Német Lovagrend meghódítandó ellenségként kezelte a kunokat. Béla felismerte, hogy a térítés ügyét a domonkosokra kell bízni, akik már 1221–1223 között megtették első missziós útjukat a kunok földjére.¹³⁶ Rogerius mester siralmas énekében így szerepel Béla herceg: „állandóan azt forgatta elméjében, hogy a nem igazhitű idegen népeket az anyaszentegyház kebelére vonja, és miután a lehető legtöbb

127. E. Hering: i.m. 77.

128. H. Zimmermann: i.m. 282.

129. UB I. Nr. 45.

130. M. Tumler: i.m. 193.

131. UB I. Nr. 49.

132. UB I. Nr. 49.

133. Hosi Glassl: Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien. Ungarn-Jahrbuch 1971. 47.; E. Hering: i.m. 77.; H. Zimmermann: i.m. 294–296.

134. H. Glassl: i.m. 47.

135. Magyarország története i.m. I. 1342.

136. A tatárjárás emlékezete i.m. 138–139.

lelket megnyerte az Isten számára, a saját nyereséggel teljes lelkét a boldogok örökkévaló örömébe juttassa.”¹³⁷

A kunok békés megtérítése a magyar királyság érdekszférájának és politikai súlyának megnövekedését, valamint új tizedfizetőket jelentett volna, de ennek még útjában állt a kardmissziót képviselő lovagrend.¹³⁸

A domonkosok sikereit jelzi, hogy 1227-ben Barc kun fejedelem népével együtt megkeresztelkedett és elismerte a magyar király főségét, 1229-ben Róbert esztergomi érsek felállította a kun püspökséget Milkó központtal, Béla herceg pedig 1233-ban felvette címei közé a „*primogenitus regis Hungarie...et Cumanie*”, azaz Magyarország és Kunország királyának elsőszülötte címet.¹³⁹

1225 nyarán tehát II. András kiűzte a Német Lovagrendet Erdélyből. Ezt igazolja az 1225. október 27-én kelt pápai levél, amely már a Rend visszahívására szólítja fel a királyt. A pápa sérelmezte, hogy András király még az apátok vizsgálata előtt katonai erővel lépett fel.¹⁴⁰

A lovagok által 14 év alatt kiépített védővonalat a király valószínűleg saját embereivel töltötte meg.¹⁴¹ A továbbiakban, majdnem 10 éven keresztül, a pápák azon törekvése, hogy a Német Lovagrend visszakapja a Barcaságot, eredménytelennek bizonyult.¹⁴²

A Német Lovagrend Poroszországban és Livóniában

1. A Német Lovagrend megtelepedése Poroszországban

Az Erdélyben kudarcot vallott Német Lovagrend nagymesterét, Hermann von Salzá 1225–1226 telén Itáliában Konrád mazóviai herceg és Poroszország püspökének, Christiannak a követei keresték fel azzal a céllal, hogy a poroszok támadásai által fenyegetett határterületek védelmére a Rend behívásáról tárgyaljanak.¹⁴³ A lengyel herceg a Livóniában sikeresen működő Kardhordó Rend példája nyomán gondolt arra, hogy szerzetes lovagokra bízza a pogányok elleni harcot.

137. Magyarország története i.m. I. 1343.

138. Domokos P. P.: i.m. 23.

139. H. Zimmermann: i.m. 288.

140. Domokos P. P.: i.m. 22.

141. Uo.

142. Az erre vonatkozó oklevelek a következők: UB I. Nr. 53.; 55.; 59.; 61.; 65. és 68.; A tatárjárás után IV. Béla új betelepítésről tárgyalt a Német Lovagrenddel, de Hermann von Salza nagymester nem fogadta el a betelepülést a johannitáknak adott 1247. évi feltételek alapján. H. Glassl: i.m. 49.; H. Zimmermann: i.m. 297.; A török veszély jelentkezésekor Zsigmond király próbálta Magyarországra hívni a lovagokat s a szörénységi határszélek védelmét rájuk bízni. 1429-ben 7 lovag jött Magyarországra, megfelelő kísérettel, de tartós megtelepedésük kudarcot vallott. Fejér I.: i.m. 45.; H. Zimmermann: i.m. 297.

143. Karl Hampe: Der Zug nach dem Osten. Die Kolonisationsgeschichte des deutschen Volkes im Mittelalter. Leipzig-Berlin, 1921. 71.; E. Hering: i.m. 82.; M. Tunler: i.m. 296.; Johannes Voigt: Handbuch der Geschichte Preussens bis zur Zeit der Reformation. I. Königsberg, 1850. 107.

Mivel a két régebbi nagy rend, a templomosok és a johanniták nem érdeklődtek Európa peremterületei felé, a Kardtestvérek ereje pedig le volt kötve Livóniában, kézenfekvőnek tűnt, hogy a pápa és a császár támogatását is élvező Német Lovagrendet kell megnyerni ennek a feladatnak. Konrád herceg a segítségnyújtás fejében felajánlotta a lovagoknak Kulmerlandot.¹⁴⁴

A barcasági rossz tapasztalatok után Hermann von Salza mindenekelőtt biztosítékokat akart az adományt illetően.¹⁴⁵ Az oklevelekből az derül ki, hogy Konrád hercegnek jóval fontosabb volt a katonai segítség, mint II. Andrásnak, a Német Lovagrend mégis nagyon óvatosan kezelte ezt a birtokfelajánlást, pedig a kulmi föld – Marian Tumler szerint – területére nézve nagyobb volt, mint a Barcaság.¹⁴⁶

András 1211. évi oklevele annyit mond, hogy a lovagok a királyság védelmére fából várakat és városokat építhetnek,¹⁴⁷ Konrádnál viszont az szerepel, hogy a Rend a pogányok ellen, akik Krisztusnak és a hercegnek is ellenségei, a fejedelem utódai alatt is addig fog harcolni, amíg egy pogány is életben van.¹⁴⁸

Hermann von Salza – mint ez II. Frigyes 1226. évi rimini aranybullájából kiderül – elhalasztotta a végleges válaszdást, és a császár jóváhagyását kérte az esetleges vállalkozáshoz.¹⁴⁹ Ez annyit jelentett, hogy a lovagoknak juttatott adomány sérthetlenségét a középkori Európa legerősebb világi hatalma, a német-római birodalom garantálta, egy olyan hatalom, amely a szóbanforgó térséget egyébként is érdekszférájának tekintette. Ez világosan kiderül a rimini bullából: „*quod terra ipsa sub monarchia imperii est contenta.*”¹⁵⁰

Hermann von Salza II. Frigyes bizalmasaként jól ismerte a birodalom északkeleti politikáját, így valószínűleg ennek megfelelően vázolta a császár előtt a kulmi adomány kérdését.¹⁵¹

A császári megerősítés ellenére a Német Lovagrend továbbra is bizalmatlan és óvatos volt, s még nem vonultatott fel csapatokat a poroszok ellen, hanem követeket küldött a mazóviai herceghez, hogy megbizonyosodjanak az adományról és pontosan megállapodjanak a nyitott kérdésekről, s ezzel elejét vegyék egy esetleges későbbi vádaskodásnak, nehogy úgy járjanak, mint Erdélyben.¹⁵²

Peter von Dusburg a 14. században a Rend nagymesterének megbízásából írt *Chronicon terrae Prussiae* c. művében erről így tájékoztat: „Nevezett mester [ti. Hermann von Salza] elküldte Konrad von Landsberg testvért és a Rend egy másik testvérét a lengyel herceghez, hogy a kulmi földet felderítsék, megvizsgálják

144. Az első írásos nyoma ennek az ajánlatnak II. Frigyes 1226. évi rimini bullájában található. Vö. *Walther Hubatsch*: Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens. Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954. (a továbbiakban: Quellen) Nr. 5.

145. *M. Tumler*: i.m. 251.; *H. Zimmermann*: i.m. 296.

146. *Marian Tumler* szerint a Barcaság kb. 1200, Kulmerland pedig közel 3000 négyzetkilométert tett ki: i.m. 183., 251.

147. UB I. Nr. 19.

148. Quellen Nr. 6.

149. Quellen Nr. 5.

150. Quellen Nr. 5.

151. *E. Hering*: i.m. 80.

152. *M. Tumler*: i.m. 251.; *Theodor Schiemann*: Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. I. Berlin, 1886. 459.

és megtudják, hogyan fogadja ott őket a herceg. Amikor Lengyelországba érkeztek – a herceg éppen távol tartózkodott – egy porosz sereg dúlta rabolva és gyűjtögetve az országot. A herceg feleségének, Agafiasnak a kérésére a lengyel harcosokkal együtt a lovagok is megtámadták a poroszokat. A poroszok felvették a harcot és az első összecsapásnál a lengyelek megfutamodtak. Mindkét testvér súlyosan megsebesült, sok lengyel meghalt és ezek vezére fogságba is esett. Nevezett hercegné a csata után a földön heverő testvéreket kihozatta [az elesettek közül] és gondosan gyógyította őket. Amikor meggyógyultak, megbízatásuk teljesítéséhez láttak. A herceg, miután őket meghallgatta, majd felesége, Agafia, és a fiai, Boleslaw, Kazimir és Semowit tanácsával, tudtával és akaratával, ezek egybehangzó véleményével a német rendház testvéreinek adományozta a kulmi földet és Löbaut és amit majdan a poroszoktól elhódítanak... mindez az 1226-os év környékén történt.”¹⁵³

Az 1226. évi követjárás Mazóviába valószínűleg nem járt a lovagok számára teljes sikerrel, mert 1228 tavaszán Hermann von Salza Fülöp hallei komtur és két másik testvért küldte Konrád herceghez.¹⁵⁴ A hosszas tárgyalások háttérében nemcsak a lovagrend óvatossága állt, hanem Hermann nagymester azon törekvései is, hogy a rimini bullában foglaltakból semmit se engedjen. Ez ugyanis nemcsak a kulmi adományt erősíti meg, hanem mindazt, amit a lovagok a jövőben Poroszországban majd meghódítanak, és mindezeket a Rend tulajdonába adja oly jogokkal, amelyek a birodalom egy-egy fejedelmét a saját tartományában megilletnek.¹⁵⁵ Több szerző véleménye szerint II. Frigyes aranybullája nem gyakorlati, hanem inkább programszerű célokat követ. A császár 1226-os privilégiumát egy önálló rendi állam megeremtésének programjának tartják.¹⁵⁶

A hallei komturral való tárgyalást követően 1228. április 23-án Konrád herceg kiadott egy oklevelet, amely csak Kulmerlandot említi, Poroszországról egy szót sem ejt. Ebben Kulmerlandot minden tartozékával és hasznával örök tulajdonul a Rendnek adja Orlow faluval együtt ¹⁵⁷ (*terram Cholmen... et villam Orlow*).¹⁵⁸ A rimini bullában foglalt programot szem előtt tartva azonban ez nem elégítette ki a lovagokat.¹⁵⁹ A tárgyalások sikertelenségét jelzi az is, hogy 1228 nyarán Konrád herceg és Christian püspök a livóniai Kardtestvérek rendjének mintájára megalapította a Dobrini lovagrendet „a szent egyház megbecsülésére és előnyére, amelyik Mazóviában az elvetemült poroszoktól nagyon szorongattatik és már csaknem hanyatlásra ítéltetett.”¹⁶⁰ A rend feladata tehát ugyanaz lett, mint a Német Lovagrendnek. Első nagymesterük egy Bruno nevű lovag volt, s a megalakuláskor

153. M. Tumler: i.m. 251.

154. Uo.

155. Quellen Nr. 5.

156. Erich Caspar: Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preussen. Tübingen, 1924. 18.; E. Hering: i.m. 82.; Th. Schieman: i.m. II. 460.; M. Tumler: i.m. 250.

157. E. Hering: i.m. 96.; M. Tumler: i.m. 252.

158. Gerard Labuda: Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preussen in den Jahren 1226–1243. In: Ritterorden Europas i.m. 306.

159. E. Hering: i.m. 96.; M. Tumler: i.m. 252.

160. E. Hering: i.m. 95.

40 lovagot számláltak.¹⁶¹ Hamarosan kiderült azonban, hogy a számbelileg gyenge lovagrend nem tudott semmit sem elérni a poroszokkal szemben, így Konrád herceg új tárgyalásokat kezdeményezett a Német Lovagrenddel. A megegyezést a kulmi adomány és a Poroszország körüli nézetkülönbségek nehezítették. Gerard Labuda szerint a rimini bullában a császár csak az uralom nélküli pogány Poroszországot adományozta a Német Lovagrendnek, a kulmi föld ügyét pedig egyszerűen tudomásul vette, mert a lengyel herceg birtoka felett nem tudott intézkedni.¹⁶² Ezt a lovagok is jól tudták, ezért is igyekeztek tárgyalásokkal megoldani a kérdést, s elérni azt, hogy a rimini bulla szellemében birtokolják Kulmerlandot.

Konrád herceg odaláról sem volt egyszerű a dolog, mert egy esetleges megegyezés sem jelentette feltétlenül a kérdés elrendezését. Az adomány jogszerű beiktatása könnyen meghiúsulhatott azon a lengyel szokásjogon, amely a törvényesítéshez szükségesnek tartotta a közvetlen utódok beleegyezését és a többi lengyel fejedelem hozzájárulását, hiszen a részfejedelemségek élén álló hercegek mind a Piast-ház leszármazottai voltak.¹⁶³ Erről a tényről Dusbürg krónikája is tájékoztat, amikor arról ír, hogy Konrád feleségének és fiainak beleegyezésével hívta be országába a Német Lovagrendet, illetve az 1228. április 23-i hercegi adománylevél is: „ezt az oklevelet pecsétünkkel és testvéreink pecsétjével, más lengyel hercegekkel, püspökökkel és az adománynál jelenlévő tanúkkal megerősítjük...”¹⁶⁴

1230 elején Konrád herceg kiadott egy újabb oklevelet, amelyben az 1228-as diploma tartalmát ismétli meg: az egész kulmi területet minden tartozékával a Német Lovagrendnek adományozza (*totum ex integro Chelmensis territorium cum omnibus suis appendiciis ab eo loco*).¹⁶⁵ Egy másik, szintén 1230 elejéről való oklevélben a herceg Nassau várát és a hozzá tartozó 4 falut is a lovagoknak adja (*castrum quod dicitur Nissoue cum hiis quatuor villis Oschotino, Nissoue, Nissoueca, Occala*).¹⁶⁶

Gerard Labuda a hercegi adományleveleket és a pápai megerősítő bullákat összevetve komoly eltérést tapasztalt a kettő között: Konrád az adomány kapcsán csak a kulmi területről beszél, a pápa viszont Kulm váráról és annak tartozékairól.¹⁶⁷ Minden bizonnyal a lovagok ez utóbbit szorgalmazták, ezért tartalmazzák ezt a pápai oklevelek. A Rend abból indulhatott ki, hogy Nyugaton a földesúri jog általában a várral jár együtt, s ezt a jogot Kulmerlandon a terület fő vára reprezentálta. Labuda azt is feltételezi, hogy az 1230. június 30-i – vitatott hitelességű – ún. kushwiti szerződésnél az eddig is használatos „*territorium Cholmen*” kifejezés már magában foglalja a „*castrum Colmen*” elnevezést is.¹⁶⁸

161. Zenon Nowak: *Milites Christi de Prussia – Der Orden von Dobrin*. In: *Ritterorden Europas* i.m. 340.; Th. Schieman: i.m. 460.; J. Voigt: i.m. 75. Voigt azonban a többitől eltérően nem 1228-ra, hanem 1225-re teszi a Dobrini Rend alapítását.

162. G. Labuda: i.m. 304.

163. Uo.

164. M. Tumler: i.m. 252.

165. Quellen Nr. 6.

166. G. Labuda: i.m. 306.

167. Uo.

168. G. Labuda: i.m. 306–307.

A kruschwitzi oklevélben Konrád herceg lemondott minden joghatóságáról a Német Lovagrend javára. Ez az adománylevél tulajdonképpen a rimini bulla értelmében lett megfogalmazva.¹⁶⁹ Hermann von Salza a későbbiekben ezt a szerződést többször megerősítette a pápával, a herceggel és Konrád fiával, Kazimirral is.¹⁷⁰

1230 nyarára tehát a kulmi adomány körüli vitás kérdések a herceg és a Német Lovagrend között a lovagok javára oldódtak meg. Valószínűleg ezután érkeztek meg az első nagyobb létszámú lovagcsapatok és kezdték meg a harcot a porosz törzsek ellen.¹⁷¹

A terület első Landmeistere Hermann Balk lett: az ő vezetésével készült el a Rend első saját építésű vára, Vogelsanck, amely – hasonlóan a kezdeti barcasági évekhez – még csak sáncokkal védett gerendavár volt, később ebből épült ki Thorn kőerődítménye.¹⁷²

Poroszország és a vele való rendelkezés joga még nagyobb problémát jelentett. Oklevelesen megragadható, hogy többen is rendelkeztek vele: 1226. márciusában Riminiben Frigyes császár,¹⁷³ 1230. június 30-án a kruschwitzi szerződésben Konrád herceg,¹⁷⁴ aki az előző oklevelekhez képest most nemcsak Kulmerlandot, hanem Poroszországot is a lovagoknak adta, és 1234. augusztus 3-án IX. Gergely pápa is.¹⁷⁵

A Konrád herceggel történő megállapodás után a Német Lovagrend még nem fejezte be a tárgyalásokat Christiannal, Poroszország püspökével, akinek szintén voltak Kulmerlondon birtokai és mivel püspöki jogköre ide is kiterjedt, nehezen ment a kérdések rendezése.

Az 1228. április 23-i hercegi oklevelet követően Christian lemondott Kulmerland tizedéről a lovagok javára.¹⁷⁶ 1230-ban, az előrehaladott hercegi tárgyalások hatására, a püspök a Rendnek adományozta kulmerlandi birtokainak nagy részét, de – Konráddal ellentétben – ő feltételeket is szabott: a birtokátruházás fejében évenként 2 pint gabonát kell kapnia, valamint 200 ekényi földet és 5 majort még megtart magának. Előírta azt is, hogy a püspök és utódai alatt a lovagok egyaránt kötelesek harcolni a pogányok ellen.¹⁷⁷

169. E. Hering: i.m. 99.

170. Pápai megerősítések: 1230. szept. 12., 1230. szept. 17., 1234. szept. 9.; Konrád herceg megerősítése: 1235. okt.; Kazimir hercegfi megerősítése: 1233. jan. 6. M. Tumler: i.m. 253–254.

171. Balanyi György: A lengyel-német ellentét történeti gyökerei. Bp. 1939. 8.; George Zarnecki: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Bp. 1986. 104.

172. M. Deelman: i.m. 38.; Rudolf Kötzschke: Quellen zur Geschichte der ostdeutschen Kolonisation im 12. bis 14. Jahrhundert. Leipzig-Berlin, 1912. 71.

173. Quellen Nr. 5.

174. E. Hering: i.m. 97.; G. Labuda: i.m. 312.; M. Tumler: i.m. 253.

175. Quellen Nr. 8.

176. G. Labuda: i.m. 312.; M. Tumler: i.m. 252.

177. „ut mihi et omnibus meis successoribus sint parati contra paganos pugnaturi”. G. Labuda: i.m. 313.

Az 1230. januárjában kelt leslaui oklevélben a leslaui és ladi ciszterci apátok viszont már azt írják, hogy a lovagok adják vissza a püspök birtokait, ismerjék el Christiant urukként és az ő zászlaja alatt hadakozzanak.¹⁷⁸

A Német Lovagrend tárgyalásai a püspökkel 1230. januárjára még nem zárultak le, hanem a következő év tavaszáig húzódtak. A tárgyalássorozat végére az 1231. március 31-i rubenichi szerződés tett pontot, melyben Christian püspök megerősítette lemondását kulmerlandi birtokairól anélkül, hogy ellenszolgáltatást vagy kártérítést kérne, és a Rendnek adományozta Poroszország 1/3 részét.¹⁷⁹

Több szerző ezen oklevelek alapján úgy látja, hogy a Poroszországgal való tényleges rendezési hatalom nem a császárnál, és nem a mazóviai hercegnél volt, hanem Christian püspöknél, akit a Szentszék nevezett ki e megtérítendő terület élére, tehát tulajdonképpen Rómát képviselte.¹⁸⁰

A pápával szembeni konfliktus elkerülése érdekében úgy tűnt, hogy a lovagok elfogadták hűbéruruknak Poroszországban a püspököt. Hogy Hermann von Salza mennyire nem adta fel a rimini bulla programját, mutatja az az eset, amikor 1233-ban Christian püspök egy samlandi missziós útján porosz fogságba esett, a Német Lovagrend pedig semmit sem tett kiszabadítása érdekében.¹⁸¹

A lovagok poroszországi megtelepedésével kapcsolatban a következőket tartjuk lényegesnek:

1. katonai erejükre ténylegesen szükség volt,
2. kidolgozott, átgondolt cselekvési programmal léptek fel,
3. ebből következően óvatoss, körültekintő módon többféle jogi és hatalmi biztosíték megszerzésével foglalták el a számukra felkínált területet, csökkentve ezzel támadhatóságukat.

2. Az önálló rendi állam alapjainak lerakása

A Német Lovagrend magyarországi szereplésénél az önálló államiságra való törekvés vádjá a Barcaságnak az apostoli szék birtokába és joghatósága alá vételével kapcsolatban fordult elő. A pápa ilyen értelmű oklevelet Poroszországra vonatkozóan is kiállított.¹⁸²

Ezt a pápai privilégiumot feltehetően Hermann von Salza nagymester szorgalmazta, és az oklevél 1234. augusztus 3-i datálása azt sejteti, hogy a lovagok igyekeztek kihasználni Christian püspök kényszerű távollétét poroszországi helyzetük megerősítésére.

A pápai oklevél kimondja, hogy mindazt a területet, amit a lovagok meghódítottak, a pápa Szt. Péter tulajdonába veszi a majdan meghódítandó területekkel együtt, s mindezt a Német Lovagrendnek adományozza, amelynek ezen uralom elismeréseként és a kapott privilégiumokért évi adót kell fizetnie Rómának. A

178. „ita, ut ipsi episcopo et suis successoribus, tamquam fassali suc domini, deberent esse obligati... et in expeditionibus vexillum predicti episcopi, tam in eundo, quam in redundo, ante vexillum sepeditorum fratrum incedere.” Uo. 313.

179. Uo.; M. Tumler: i.m. 255.

180. G. Labuda: i.m. 314.

181. M. Tumler: i.m. 254.

182. Quellen Nr. 8.

Poroszországban kiéptendő egyházakról és az oda helyezendő papokról, püspökökről a pápa intézkedik.¹⁸³ Róma itt kizárólag a pogány porosz területeket veszi tulajdonába és védelmébe, csak Poroszországot adományozza hűbérként a Rendnek, úgy mint 8 évvel korábban II. Frigyes császár.¹⁸⁴ A formálisan Mazóviához tartozó kulmi földre nem vonatkozik a pápai oklevél, az nem lett a Szentszék tulajdonába véve, ellentétben a Kúria 1224-es politikájával, mikor a magyar királyság részét képező Barcaság és a kunoktól elfoglalt területek azonos módon lettek megítélve. IX. Gergely pápa láthatóan több politikai érzékkel rendelkezett, mint elődje III. Honorius.

Gerard Labuda szerint ez az adomány a kereszteslovagok poroszországi rendi államának Magna Chartájaként tekinthető, azaz az államiság tényleges kezdete ehhez a bullához köthető, s nem II. Frigyes rimini okleveléhez, vagy Konrád herceg kruschwitzi szerződéséhez. Mindezek alapján nem tűnik helytállónak az a – történetírásban uralkodó – nézet, mely szerint a lovagok „hűtlenséget” követtek el Konrád mazóviai herceggel szemben, sokkal inkább Christian püspök ellen vétettek.¹⁸⁵

Az 1234-es pápai bullával „papírforma” szerint a Német Lovagrendnek két hűbérura is lett: a császár (1226) és a pápa (1234).¹⁸⁶ Udo Arnold szerint máig a legtisztázatlanabb kérdés a Német Lovagrend pápa és császár közötti helyzete.¹⁸⁷

Az önálló rendi állam megteremtéséhez a lovagoknak előbb meg kellett hódítani Poroszországot, ahol az erdős, mocsaras területen a hadakozás körülményesebb és költségesebb volt, mint a Havasalföldön. Inkább lassú, módszeres előrenyomulással igyekeztek elérni céljukat. Ha valahol sikerült megvetni lábukat, azonnal faerődöt építettek, s azon túl annak oltalma alatt nyomultak tovább.¹⁸⁸ Amikor a lovagok előretörése kialakított egy viszonylag biztonságosabb sávot, amelyen már nagy létszámú munkaerőt lehetett felvonultatni, a faerőségeket kővárakká építették át. Így a hódítás menete koncentrikus körre emlékeztet.

Ez a hadviselés komoly anyagi megterhelést rótt a Rendre. Henryk Samsonowicz megállapítása szerint a Német Lovagrend hódításai Poroszországban aligha lettek volna lehetségesek az ekkorra kiépülő rendtartományok (*Ballein*) és a Landkom-társágok pénzügyi fedezete nélkül.¹⁸⁹

Nagy segítséget jelentett a lovagoknak, hogy a Szentszék gyakran hirdetett keresztes háborút a poroszok ellen, s ezekben nagyszámú – döntően német – világi lovag is részt vett.¹⁹⁰

183. Quellen Nr. 8.

184. G. Labuda: i.m. 302.

185. Uo. 315.

186. E. Hering: i.m. 116.

187. Udo Arnold: Ordines Militares. (Colloquia Torunensia Historica III.) Zeitschrift für Ostforschung, 1986. 235.

188. Balanyi Gy.: i.m. 8.

189. H. Samsonowicz: i.m. 319.; A 18. század végére a Német Lovagrend az alábbi rendtartományokkal rendelkezett: Armenia, Görögország, Szicília, Apuleia, Németország, Ausztria, Poroszország, Livónia, Spanyolország. U. Arnold: Entstehung i.m. 150.

190. Balanyi Gy.: i.m. 8.; Berni Engelmann: Poroszország. A lehetőségek hazája. Bp. 1986. 29.; E. Hering: i.m. 103.

A terjeszkedés a térítő tevékenységet is szolgálta. Láthatóan a Rend ezen a téren is okult a barcasági tapasztalatokból és nagy súlyt helyezett a domonkosok tevékenységére, azaz a katonai hódítást a lovagrend, az igazi missziós munka jelentős részét pedig a domonkosok végezték el.¹⁹¹ A Rend messzemenően támogatta őket, olyanmire, hogy területükön a régi szerzetesrendek helyére is domonkosokat igyekezett telepíteni.¹⁹²

A Német Lovagrend nagyarányú népességbetelepítést is végzett területén, jelentős mentességet adva a telepeseeknek. Erre az 1234. évi pápai oklevél is utal, amikor arról szól, hogy a lovagok szerződéseket kötöttek földjük lakóival.¹⁹³ A telepések nagy számban Németalföldről, Westfáliából és Szászországból érkeztek.¹⁹⁴ A Rend nemcsak a fejlettebb nyugati agrikultúrát hordozó paraszti népesség betelepülését szorgalmazta, hanem városi, polgári elemekét is. Nem véletlen, hogy rendházaikat, amelyek sajátos keverékei voltak a várnak és a kolostornak, rendszerint olyan helyen építették, ahol idővel egy-egy város központjává is válhattak.¹⁹⁵

A városok fejlődését számos előjog és mentesség adományozásával igyekeztek támogatni Az 1251-ből származó oklevélátiratban például – amely Kulm és Thorn város jogait rögzíti – ez szerepel: „ezen városoknak örökös szabadságot adományozunk, és ezen városok polgárai évente külön bírói választhatnak.”¹⁹⁶ A városok általában a magdeburgi városjogot kapták meg, Braunsberg, Elbing, Mamel és Fraunburg kivételével, amelyek lübecki jogon éltek.¹⁹⁷ Sőt, a Német Lovagrend elősegítve területén a betelepülést, a felére csökkentette a magdeburgi jog alapján kiszabható bírságok összegét. Az 1251. évi oklevélben ez így szerepel: „megszabjuk, hogy ezekben a városokban a magdeburgi jog minden jogszolgáltatásban mindig érvényes legyen, úgy, hogy egy bűnös, aki Magdeburgban 60 solidus bírságot köteles fizetni, itt 30 kulmi solidussal sújtható, és ennek az arálynak megfelelően kell minden más büntetésnél eljárni.”¹⁹⁸

A telepítés fontosságát mutatja az is, hogy a városi polgárok és a keresztes háborúk résztvevői (akik döntően nemesek voltak) azonos haszonélvezetekben részesültek, mint ahogy a kulmi megerősítő oklevél írja: „nevezett polgároknak és jövevényeknek adományozzuk közös használatra a Visztulának azt a folyási szakaszát, amely Topolno falutól a Rondzeni tóig tart, minden hasznával együtt, a szigeteket és a hódzsákmányt kivéve.”¹⁹⁹

A Német Lovagrend városfejlesztő tevékenysége szinte páratlan volt a maga idejében: a virágzás korában (14. század) több mint 50 városa volt, s ezek 2/3 részét biztosan a lovagok is alapították.²⁰⁰

191. Szántó Konrád: A katolikus egyház története I. Bp. 1983. 421.

192. M. Hellmann: i.m. 212.

193. Quellen Nr. 8.

194. E. Hering: i.m. 99.

195. Balanyi Gy.: i.m. 9–10.; G. Zarnecki: i.m. 105.

196. Quellen Nr. 7.

197. Balanyi Gy.: i.m. 10.; K. Hampe: i. m. 74.

198. Quellen Nr. 7.

199. Quellen Nr. 7.

200. Balanyi Gy.: i.m. 10.; Ezek a kolonizációs városok alaprajzukat tekintve többé-kevésbé előre megtervezettek voltak. L. G. A. H. Stenzel: i.m. 80. A Német Lovagrendnek hatalma csúcán 55 városa, 48 vára és több mint 18000 faluja volt. L. Borossy A.: i.m. 217.; Lassú István: A Prussziai Királyság statisztikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1828. 110.

A parasztság szintjén két szélső állapot létezett: a nyugati telepések szinte szabadparaszti helyzetben éltek, egy összegben járadékot fizettek és a polgárokkal együtt katonai szolgálattal is tartoztak.²⁰¹

A meghódítottak vagy nagyon súlyos jobbágyi állapotba kerültek, mert esetükben nem szabályozta szokásjog a feudális szolgáltatások mértékét, vagy pedig a szolgaság szintjére süllyedtek.²⁰² A parasztságnak ez a bipolaritása a 15. század végéig fennmaradt. 1455-ben említik utoljára a rabszolgákat a dorpati püspökségben.²⁰³

A Német Lovagrend állama már kezdettől a társadalom etnikai szétválásának irányába gravitált²⁰⁴: nem történt olyan kétirányú, kölcsönös asszimiláció, mint például Angliában az angolszászok és Hódító Vilmos normann-francia lovagjai között.²⁰⁵

Poroszország meghódítását a Szentszék igyekezett minden eszközzel támogatni, ezért a keresztes háború meghirdetése (1232) után a terület pápai fennhatóság alá kerülését intéző Wilhelm von Modena legátus a pogányok ellen harcoló erők összefogását, azaz a Német Lovagrend és a Dobrini Rend egyesülését szorgalmazta.²⁰⁶ Ennek eredményeként 1235. április 19-én a két lovagrend egyesült, pontosabban a Dobrini lovagok beolvadtak a keresztesek rendjébe.²⁰⁷ Ez a lépés nézeteltérést, viszályt keltett a Német Lovagrend és Konrád herceg között, hiszen az egyesüléssel Dobrin vára és a dobrini föld, melynek a herceg volt a főhűbérese, a szuverén lovagrend kezébe került át. Gerard Labuda szerint a viszály folyamán Konrád a német lovagoknak adott kulmi adományának visszavételére gondolt,²⁰⁸ de ehhez katonailag gyenge volt.

Wilhelm von Modena legátus közbenjárására, hosszadalmas vita után a hercegnek jóvá kellett hagynia a két rend unióját, a dobrini földdel kapcsolatban pedig 1235. október 19-én megegyezés született. Eszerint a herceg még egyszer a Német Lovagrendnek adományozta a kulmi és a nessai földet, valamint a dobrini föld egyes részeit, a lovagok pedig visszaadták Dobrin várát és a hozzá tartozó földeket.²⁰⁹

Mivel a kulmi föld újbóli eladományozása felesleges lett volna, ha 1234-ben a pápai birtokbavétel erre is vonatkozik, ez csak megerősíti azt, hogy az 1234-es pápai bulla kizárólag Poroszországra vonatkozik.²¹⁰

201. E. Hering: i.m. 114.; E. Tarvel: i.m. 5.

202. Sz. D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979. 318.

203. E. Tarvel: i.m. 5.

204. Tokody Gyula–Niederhauser Emil: Németország története. Bp. 1972. 49.

205. Szántó György Tibor: A hódító normann (I. Vilmos 1027–1087). In: Koronás portrék. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 1987. 31–33.

206. Th. Schieman: i.m. 463.

207. M. Tumler: i.m. 263.

208. G. Labuda: i.m. 308.

209. K. Hampe: i.m. 72.

210. Wojciech Ketrzynski: Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225–1235. Lemberg, 1904. 103.; G. Labuda: i.m. 308.; Th. Schieman: i.m. 464.; M. Tumler: i.m. 263.

A Dobrini Rend azonban nem teljes egészében olvadt bele a Német Lovagrendbe, mert egy 1237. március 8-i oklevélben az olvasható, hogy Konrád herceg a Bruno testvér vezette dobrini lovagok maradékának adta a Bug melletti Drohiczyn várát, azzal, hogy a pogányok ellen tovább küzdjenek.²¹¹

A Dobrini Rend beolvasztásánál sokkal fontosabb és nagyobb jelentőségű volt a livóniai Kardtestvérekkel való egyesülés 1237-ben.

A Kardhordó Rendet Albert rigai érsek alapította 1202-ben az újonnan felépített Riga (1201) és a már megszerzett baltikumi földek biztosítására, védelmére.²¹² „Az új rendnek III. Ince pápa a templomosok szabályzatát adta és ... a lovagokat a püspökök joghatósága alá rendelte.”²¹³

Lett Henrik krónikájában arról ír, hogy a Kardtestvérek megkapták a meghódított és a meghódítandó földek 1/3 részét, de úgy, hogy a püspökök iránti „engedelmesség” elismeréseképpen e részekben is a tized negyede a püspökököt illesse.²¹⁴ A Kardtestvérekkel a rigai érsek, mint saját lovagrenddel rendelkezett.²¹⁵ A rigai érsek földesurasága alatt Livóniában tulajdonképpen egyházi fejedelemség létezett. Ezt mutatja az a tény is, hogy Albert érsek VII. Henrik német király (II. Frigyes fia) 1225. november 6-án kelt oklevelében birodalmi fejedelmi rangra emeltetett.²¹⁶ Christian, Poroszország püspöke is ennek mintájára képzelte el a Német Lovagrendet püspöki fegyveres haderőnek, de az 1234-es pápai bulla után ez végképp reménytelenné vált, mert a rubenichi szerződéstől eltérően ez az oklevél nem határozta meg, hogy Poroszországban mekkora területet kapnak a létrehozandó püspökségek, azaz a tényleges hatalmat a Német Lovagrendre ruházta. A keresztetek és a Kardtestvérek között ez jelentette az alapvető különbséget.

A kicsiny lovagrendnek számító Kardhordó Rend minden ereje le volt kötve a pogányok elleni harcban.²¹⁷ Emiatt és a püspöki fennhatóság alá tartozása miatt nem volt lehetősége, hogy Németországban és általában Európában háttérbirtokokat, rendtartományokat szerezzen. Ez a lépéshátrány azt eredményezte, hogy az 1220-as évektől a Német Lovagrend egyre nyomasztóbb konkurenciát jelentett.²¹⁸

Marian Tumler szerint a Kardtestvérek nagymestere, Volquin már 1229-ben szorgalmazta a Német Lovagrenddel való egyesülést, de ez a terv a keresztes lovagok ekkor még tisztázatlan kulmerlandi helyzete miatt, és a rigai érsek ellenállásán megghiúsult.²¹⁹ Az unió kérdése a pápai bulla elnyerése után a Német Lovagrend oldaláról merült fel újra 1235-ben. Ez beleillett Hermann von Salza nagyratörő politikájába.²²⁰ A Német Lovagrend Róma támogatását is igyekezett megnyerni az unióhoz, hogy a rigai érsek ellenkezését így módon leszerelje. 1235–

211. Th. Schieman: i.m. 465.; vö. G. Labuda: i.m. 309.

212. Balanyi Gy.: i.m. 8.; M. A. Zabarov: A keresztes háborúk. Bp. 1958. 248.

213. Középkori történeti chrestomatia. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. 1953. 102.

214. Uo. 104.

215. Hartmut Boockmann: Der Einzug des Erzbischofs Sylvester Stodewescher von Riga in sein Erzbistum im Jahre 1449. Zeitschrift für Ostforschung, 1986. I.: Th. Schieman: i.m. 64.

216. M. Hellmann: i.m. 209–210.

217. Friedrich Benninghoven: Der Orden der Schwertbrüder. Köln–Graz, 1965. 403.

218. Uo. 385.

219. M. Tumler: i.m. 263.

220. E. Hering: i.m. 124.

1236 telén Hermann von Salza az altenburgi és a nagelstadti komtúrt küldte Volquin nagymesterehez tárgyalni,²²¹ 1236 tavaszán pedig a Kardtestvérek követe, a wendeni komtur (Wenden volt a Kardhordó Rend székhelye!) találkozott Bécsben a Német Lovagrend fejével.²²²

A tárgyalásokat meggyorsította, hogy a Kardtestvérek Litvánia ellen indított támadása 1236 nyarán Saulennél súlyos vereséggel végződött, maga Volquin nagymester is elesett. A teljes megsemmisülés elkerülése szükségessé tette a Német Lovagrenddel való egyesülést.²²³

Feltehetően a pápa közbelépésére a rigai érsek sem támasztott az unió elé akadályt, mert az 1237. május 12-i, hozzá frott pápai oklevél már a két rend egyesüléséről számol be.²²⁴ A livóniai rendtartomány élére Hermann Balk került, aki egyben Poroszország Landmeistere is volt.²²⁵ Az egyesülés ellenére a livóniai területek bizonyos fokú önállóságot és különállást mégis megtartottak, nem úgy, mint a dobrini lovagok. Elég arra gondolni, hogy 1525-ben Hohenzollern Albrecht nagymester szekularizációja csak Poroszországot érintette,²²⁶ míg Livóniában a lovagrend állama a livóniai háború végéig fennállt.²²⁷ Az unióval a Német Lovagrend két, egymástól távol eső birtoktest felett rendelkezett. Ezek egyesítésének igénye századokra kijelölte a Rend politikájának fő irányvonalát.

A katonai területszerezéssel párhuzamosan megkezdődött az államszervezet kiépítése is. 1243-ban a poroszországi terület már 4 nagyobb birtokból állt: Kulmerlandból, Ermlandból, Pomesaniából és Samlandból.²²⁸ Az államszervezet kiépülése szorosan összefüggött az egyházmegyék létesítésével, mert a hivatalnoki apparátust, az állami bürokráciát a Rend papjai és a világi klerikusi réteg alkotta, noha a 15. század végéig a Német Lovagrend államában nem mutatható ki külön kancelláriai hivatal létezése.²²⁹ A rubenicki szerződéssel ellentétben a 4 porosz tartományban kb. csak a föld 1/3, vagy még kevesebb része lett az újonnan alapított püspökségek birtoka, míg Livóniában ez az arány éppen fordított volt.²³⁰ 1243-ra Poroszországban kiépültek az egyházmegyék, IV. Ince pápa pedig hozzájárult ahhoz, hogy ezen egyházmegyék püspökei és kanonokjai mindig a Rend áldozópap tagjaiból kerüljenek ki.²³¹

221. A tárgyalásokon 1235/36 fordulóján a Német Lovagrend részéről Ernfried von Neuenberg altenburgi, és Arnold testvér, nagelstadti komtúr vett részt. *M. Tumler*: i.m. 263.

222. *Fr. Benninghoven*: i.m. 370.; *M. Tumler*: i.m. 263.

223. *Fr. Benninghoven*: i.m. 373.

224. *Quellen* Nr. 9.

225. *Fr. Benninghoven*: i.m. 407.; *M. Deelman*: i.m. 4.

226. *B. Engelmann*: i.m. 34.; *Tokody Gy.-Niederhauser E.*: i.m. 53.

227. *Herbert Grundmann*: *Wahlkönigtum, Territorialpolitik und Ostbewegung im 13. und 14. Jahrhundert*. München, 1973. 288.

228. *M. Deelman*: i.m. 37.; *Balanyi Gy.*: i.m. 8.

229. *Karol Górski*: *Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zur Bedeutung der Priester im Deutschen Orden*. In: *Ritterorden Europas* i.m. 329–330.

230. *H. Boockmann*: i.m. 1.; *M. Deelman*: i.m. 37.; *Th. Schieman*: i.m. II. 56.

231. *Balanyi Gy.*: i.m. 8.

Livóniában viszont jogilag a rigai érsek hűbérese volt a Német Lovagrend. Ez a Kardtestvérekkel való egyesülést megerősítő pápai oklevélből is kiderül: „Apostoli tekintélyünknel fogva elrendeljük, hogy azok és a németek Szűz Mária ispotályának előbb említett többi testvére, akik már egy ideje Livóniában voltak, továbbra is az egyháztartományaik és más prelátusaik joghatósága alatt maradjanak,” majd néhány mondattal később a pápa arról beszél, hogy a livóniai egyházzal kapcsolatban „az apostoli széken át elrendelünk, avagy ezen által a jövőben rendelni fogunk, ugyanazon Livóniában levő testvérektől erőszak nélkül őriztessék meg.”²³²

Az 1237. évi unióban résztvevő két lovagrend jogi helyzetének eltérősége és a Német Lovagrend azon törekvése, hogy ezt a különbséget megszüntesse, hosszú századokra a belpolitika meghatározó tényezőjévé, annak destabilizáló elemévé vált. A rendi állam két számottevő hatalmi súlyának, a lovagrendnek és a rigai érseknek meg-megújuló, fegyveres összecsapásokig is fajuló konfliktusának hátterében ezt állt.²³³ Az állam fennállását végigkísérő viszály Kurland ürügyén pattant ki: a Német Lovagrend Poroszország részének, a rigai érsek pedig Livóniához tartozónak tekintette, s ennek megfelelően akarta berendezni.²³⁴ Az érsek nyomasztó súlya Livóniában csak akkor enyhült, amikor 1346-ban a Rend megvásárolta a dán uralom alatt lévő Észak-Észtországot, s ezzel kb. 50-50%-ra módosult a birtokarány.²³⁵

Ez a 13. század közepére, második felére kialakuló, erősen centralizált, egyházi vonásokat hordozó állam, melyhez hasonló nem található egész Európában,²³⁶ Manfred Hellmann szerint II. Frigyes Sziciliában kiépített központi hatalmának és a III. Ince korában gyakorlatilag abszolút monarchiává vált Pápai Államnak a példája nyomán épült fel.²³⁷ A dolognak az az érdekessége, hogy a magas fokú centralizáció úgy valósult meg, hogy a Rend felső irányításának székhelye hosszú ideig távol esett Poroszországtól, s csak 1309-ben került összhangba egymással az irányítás és a cselekvés földrajzi vonatkozásban is, amikor Siegfried von Feuchtwangen nagymester Velencéből a Nogat parti Marienburgba tette át székhelyét.²³⁸

A 14. századra európai katonai hatalommá vált rendi állam a grünwaldi vereséggel (1410) hanyatlani kezdett, és sorsa a 13 éves háború (1453–1466) elvesztésével pecsételődött meg.

232. Quellen Nr. 9.

233. H. Boockmann: i.m. 1.

234. Th. Schieman: i.m. II. 57.

235. Franz Bienemann: Aus baltischer Vorzeit. Leipzig, 1870. 54.

236. Arató E.–Niederhauser E.–I. Tóth Z.: i.m. 268.

237. Gergely Jenő: A pápaság története. Bp. 1982. 117.; M. Hellmann: i.m. 212.

238. Balanyi Gy.: i.m. 9.; H. Grundmann: i.m. 281.; M. Tumlir: i.m. 199.

Utószó

Végigkísérve a Német Lovagrend erdélyi és poroszországi tevékenységét, az önálló államiség megteremtési kísérleteit, az összehasonlítás eredményeit összegezve megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy Poroszországban miért sikerült önálló rendi államot létrehozni, s ugyanez a törekvés Erdélyben miért hiúsult meg.

Először az érintett országok uralkodói oldaláról közelítjük meg a kérdést. Ez esetben az első és legfontosabbnak az tűnik, hogy amikor a lovagok kellemetlenné váltak, II. András rendelkezett olyan katonai erővel, amellyel eredményesen fel tudott lépni ellenük, Konrád herceg viszont nem.

Mazóviában egyébként is jóval nagyobb szükség volt a Rend katonai segítségére, mint Erdélyben, ezért itt feltehetően nagyobb toleranciát is tanúsítottak irányában.

A meghódított területekre alapozódó lovagrendi hatalom veszélyét Magyarországon hamarabb lehetett érzékelni, mint Mazóviában. Először is az erdős, mocsaras terepviszonyok miatt a poroszok meghódításának üteme lassúbb volt, mint a kunok felé történő előrenyomulás. Másodszor: Kunország helyzete egyházi vonatkozásban még rendezetlen volt, ez pedig a tényleges helyzet alapján azt jelentette, hogy az új egyházmegyéek megszervezése sem kérdőjelezhetette meg a Rend világi uralmának elsődlegességét. Poroszországnak ellenben már volt kijelölt püspöke, s itt a lovagok egészen 1234-ig annak vazallusai voltak, a meghódított földek csak 1/3 részét kapták meg, így egy ideig nem is tűnt veszélyesnek működésük.

II. András joggal sérelmezhetette, hogy III. Honorius pápa 1224-ben nem csak a meghódított kun földek, hanem a magyar királysághoz tartozó Barcaság felett is rendelkezni akart. IX. Gergely 1234. évi bullája ilyen vonatkozásban nem sértette a mazóviai fejedelmet, hiszen itt csak a pogány porosz területek lettek a Szentszék tulajdonába véve és a Rendnek hűbérül adva.

A kulmi föld nem volt „deserta et inhabitata” mint a Barcaság, sőt a tengeren gyorsabban és nagyobb számban lehetett telepéseket is beköltöztetni Poroszországba, mint Erdélybe, ezért a kolonizáció kérdése itt nem vált feszültségforrássá.

Erdélyben a lovagok az oklevelek szerint királyi területeket is megszálltak és királyi embereket háborgattak, Poroszországban azonban ilyesmiről nincs tudomásunk.

A mongol nyomás miatt a Nyugat felé tájékozódó, a megtérésre és behódolásra is hajlandó kunok politikai, katonai jelentőségét felismerő magyar királyság keleti politikájában új irányvonalat alakított ki, s ebben már nem volt helye a kardmisszió kizárólagosságát képviselő lovagrendnek. A poroszok esetében fel sem merült az önkéntes megkeresztelkedés kérdése, ámbar a Rend ekkor már a katonai tevékenység mellett komoly súlyt helyezett a domonkosok missziójára is.

Végül ide tartozik még az, hogy a lengyel szokásjog alapján történő adományozás esetleges visszavétele jogi vonatkozásban nehezebb volt, mint Magyarországon, ahol a királynak az adományozáskor senkinek a hozzájárulását nem kellett kikérnie.

Ha a Német Lovagrend oldaláról közelítjük meg a kérdést, szintén lényeges különbségeket fedezhetünk fel.

Először is, a Barcaságba nem önálló államalapítási igényekkel települt be a Rend, hanem csak a belpolitikai helyzet ziláltsága kínálta lehetőség volt az, amely

ebbe az irányba mozdította el a lovagokat. A Rend ilyen irányú erdélyi tevékenysége ad hoc jellegű döntések és cselekvések füzérének tűnik, és nem egy minden részletében átgondolt, koncepciózus programnak. Poroszországba viszont már kidolgozott, kész cselekvési tervvel települtek be, s ennek az európai rendbirtokok hálózatának kiépülésével az anyagi bázisa is megteremtődött.

Másodszor lényegesnek tűnik, hogy míg a Barcaságot előzetes tájékozódás nélkül vették birtokukba, a kulmi adomány esetében már előzetes felmérést tartottak, II. Frigyes császár révén birodalmi biztosítékot szereztek és a betelepülést hosszas tárgyalások előzték meg Konrád herceggel, hogy a jövőben minél kevesebb veszélyre okot adó tisztázatlan kérdés legyen.

Harmadszor a volt barcasági komtur, Theodoricus helyett Poroszországban új Landmeistert nevezett ki Hermann von Salza, Hermann Balkot, aki már személyében garancia volt egy politikusabb, tárgyalásos politikai irányvonalra.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a poroszországi államalapítási kísérlet sikerrel zárult, s ez a külső körülmények kedvezőbb voltára, valamint a Rend tevékenységének óvatosabb, diplomatikusabb jellegére vezethető vissza.

Így az a kísérlet, amely Magyarországon csak történeti epizódnak tűnt, Lengyelország és a Baltikum történetében már hosszú időre a térség sorsát befolyásoló tényezővé vált.

Kiadja
MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
HU ISSN 0040-9634

A szerzési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9220608 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799

pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Űri utca 53., telefon: 175-9011/578)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

55 676

90/3.4

556 T6 / 7

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

L. NAGY ZSUZSA
AMERIKAI DIPLOMATÁK
HORTHY MIKLÓSNÁL

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY
NEMESI KÖNYVTÁRAK
VAS MEGYÉBEN

TÜSKÉS GÁBOR—KNAPP ÉVA
PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON
ÉS A DUNÁNTÚLI
PROTESTANTIZMUS

1993 JAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXII. ÉVFOLYAM, 1990. 3-4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, JUHÁSZ GYULA, KOSÁRY DOMOKOS,
KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- L. Nagy Zsuzsa:* Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944 173
Boros Zsuzsa: Nemzeti forradalom — pétainizmus 197

ARCOK, ÉLETKÉPEK

- Tóth István György:* Nemesi könyvtárak Vas megyében
a 18. század második felében 222
Tüskés Gábor–Knapp Éva: Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus . . 259

DOKUMENTUM

- Réti György:* Galeazzo Ciano és Csáky István velencei találkozója
1940 januárjában 274

MŰHELY

- Kurunczi Jenő:* A 18. század első felének orosz történetírása 283
Eddie Scott–Hutter Ingrid–Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai 301

L. NAGY ZSUZSA

Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944

1.

Az Egyesült Államok nem szövetséges társaival együtt, hanem külön írta alá Magyarországgal is a békeszerződést 1921. augusztus 29-én, miután a nemzetgyűlés már becikkelyezte a trianoni békét (1921:XXXIII. tc.). A diplomáciai kapcsolat felvételére és a budapesti követség felállítására csak ez után kerülhetett sor. Jól tudott azonban, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia fegyverletételét követően Bécsben berendezkedett szövetségszervezői valamint amerikai bizottságok tagjai 1919 januárjától többször megfordultak Budapesten, jelentéseik régóta hozzáférhetőek, akárcsak az 1919 augusztusában Budapestre küldött szövetségszervezői tábornoki bizottság amerikai tagjának, Harry Hill Bandholtz tábornoknak a jelentései.¹

A tábornoki bizottság távozását követően, 1920 januárjától, az Egyesült Államok missziót tartott fenn Budapesten, amíg az átadhatta helyét a követségnek.

Magyarországnak az Egyesült Államok külpolitikájában elfoglalt helye² természetesen befolyásolta az ide küldött diplomaták kiválasztását. A misszió majd követség vezetői és munkatársai nagyon különböző felkészültséggel és helyismerettel érkeztek, érdeklődési körük, személyes képességeik ugyancsak eltértek egymástól.³ Jelentéseikben nem ritkán egymásnak ellentmondó véleményt fejtenek ki ugyanarról a személyről vagy jelenségről, egy-egy megállapításuk egyenesen mehökkentő.

Az 1930-as évek elejéig több amerikai diplomata váltotta egymást Budapesten. Az amerikai misszió élén 1920–1922-ben Ulysses Grant-Smith állt, az amerikai külügyi szolgálat egyik legrégebbi embere, meggyőződéses republikánus, aki tehát nem Wilson elnök környezetéből került ki. A State Department úgy értékelte, hogy folyamatos és korrekt információival „kitűnő munkát végzett Magyarországon”.⁴

Miután a misszió követséggé alakult, vezetését Theodore Brentano vette át,⁵ akit J. Butler Wright (1927–1930), majd Nicholas Rooseveltt követett (1930–1932).⁶

1. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Vol. XII. Washington. (A továbbiakban: PRFR PPC Vol. XII.)
2. Az 1920-as évek republikánus elnökeinek idején megerősödött az amerikai külpolitika elzárkózó irányzata Európát illetően. Változást az 1930-as évek, Franklin D. Rooseveltt elnöksége hozott. *L. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919–1939. Századok, 1976. 1. sz.*
3. Az amerikai diplomáciai karra I.: *The Diplomats*. Ed. by Gordon Craig-Felix Gilbert. Princeton, 1953.
4. National Archives, Washington D. C. Mikrofilm Publications. (A továbbiakban: M 708.) Roll 6. F.W. 864.00/513. (1921. július 14.)
5. Egy washingtoni feljegyzés szerint Brentano abban sem volt biztos, hogy IV. Károly a Habsburg-ház tagja-e? M 708 Roll 7. 864.00/630. (1922. április 22.)
6. Nicholas Roosevelt oldalági rokona volt Franklin D. Rooseveltnak, vele szemben azonban republikánus. Amikor rokonát az USA elnökévé választották, tisztéről lemondott. *Roosevelt, Nicholas: A Front Row Seat*. University of Oklahoma, 1953. 218. Magyarországi tájékozódásában sokat segített neki Jeremiah Smith, valamint Royall Tyler, aki mellesleg folyékonyan beszélt magyarul. Uo. 187–188.

A leghosszabb időt, csaknem egy évtizedet, John Flournoy Montgomery töltötte Budapesten (1933–1941), aki ezt megelőzően semmiféle külügyi tapasztalattal nem rendelkezett, viszont személyes közreműködésével és anyagiilag is jelentősen hozzájárult Franklin D. Rooseveltnek az Egyesült Államok elnökévé történt megválasztásához. A korszak utolsó amerikai követe Budapesten Herbert C. Pell volt, Roosevelt elnök régi barátja, széles látókörű, jó megfigyelőképességű férfi, akinek megbízatását rövidre szabta a Magyarország és az Egyesült Államok között beállt hadiállapot. Valamennyiük közül csak N. Rooseveltnek és H. Pellnek voltak személyes ismeretei és tapasztalatai Közép–Kelet–Európáról.⁷

A Magyarországon szolgálatot teljesített amerikai katonai személyiségek és diplomaták közül többen visszaemlékezéseikben is megörökítették itteni élményeiket, tapasztalataikat, s ezek fontos kiegészítői a hivatalos jelentéseknek.⁸

A jelen tanulmányban felhasznált követségi jelentéseket, más amerikai szervezetek által készített iratokat a National Archives (Washington D.C.) őrzi. Ilyen, részben hivatalos, részben személyes iratok találhatók (pl. H. C. Pell Papers) a Franklin D. Roosevelt Libraryben (Hyde Park, New York State) is, amelyet az elnök egykori vidéki otthonában létesítettek s neve ellenére levéltárat és múzeumot foglal magába. A hivatalos iratokkal gyakran egyenrangú értékű levelek, feljegyzések egy-egy amerikai egyetem könyv- és kéziratárába is kerültek. Amerikai szokás szerint ugyanis neves közéleti személyek irataikat azoknál az egyetemeknél helyezték s helyezik el, amelyektől diplomájukat kapták. Így található pl. F. J. Montgomery követ ún. személyes anyaga — távolról sem csupán személyes vonatkozásokat tartalmazva — a Yale University (New Haven, Connecticut) könyvtárában.

A diplomáciai jelentések és egyéb források az ország legkülönbözőbb problémáival foglalkoznak. Közülük azokat emelem itt ki, amelyek Horthy Miklósról, a személyével kapcsolatos kérdésekre vonatkoznak.

2.

Horthy és az amerikai diplomaták első alkalommal nem Budapesten, hanem Belgrádban találkoztak, mégpedig 1919. június 17-én. Horthy és Teleki Pál a szegedi ellenkormány képviselőitében akkor s ott igyekeztek megnyerni az antant támogatását és felkeresték a belgrádi amerikai ügyvivőt, H. P. Dodge-ot is. Az amerikai ügyvivőnek a szegedi ellenkormányról már voltak bizonyos információi a magyarországi francia hadsereg parancsnokától, ismerte a franciáknak a szegedi kormánnyal kapcsolatos álláspontját.⁹ Amit azonban Telekiről és Horthyról tudott, azt rosszul tudta. Találkozásukról beszámolva Telekit „dilettáns geográfus”-nak

7. N. Roosevelt 1919-ben a Bécsben székelő A. C. Coolidge vezette amerikai misszó tagja volt, H. C. Pell pedig az 1920-as évek végén tartózkodott Bécsben. *N. Roosevelt: i. m. 91. Roosevelt, Franklin D.: His Personal Letters 1928–1945. Vol. I. Ed. by Eliot Roosevelt. New York, é. n. 25.*

8. L.: *Bandholtz, Harry H.: An Undiplomatic Diary. Ed. by Fritz-Konrad Kreuger. New York, 1933; N. Roosevelt: i. m.; Montgomery, John F.: Hungary the Unwilling Satellite. New York, 1947.* Pell több száz oldalas kéziratot memoárban foglalta össze európai tapasztalatait, hosszan foglalkozva Magyarországgal. L.: *Herbert C. Pell Papers, Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York State* (a továbbiakban: *Pell Papers*).

9. A főparancsnok, mint Dodge beszámolt róla, „kijelentette, mindaddig, amíg ez az új kormány fenntartja a rendet, teljes szabadságot biztosít működéséhez”. (M 708 Roll 3. 864.01/17. 1919. június 2.) S noha szeretett volna a „jóindulatú semlegesség álláspontjára” helyezkedni, kormánya utasítása értelmében kénytelen volt „szigorú megfigyelő”-ként működni”. (M 708 Roll 13. 864.01/22. 1919. július 16.)

nevezte, Horthyt pedig úgy mutatta be, mint aki „korábban szoros barátja volt az uralkodónak, Ferenc Józsefnek, akinek szárnysegéde volt és nagybirtoktulajdonos”.¹⁰ Dodge tájékozatlansága nyilvánvaló. Annál meglepőbb, hogy az angol Troubridge admirális, akinek Horthyról, a közös flotta parancsnokáról az első világháború idejéről korrekt információkkal kellett volna bírnia, Horthyt bárói ranggal ruházta fel Dodge előtt.¹¹

Dodge-nak Telekiről és Horthyról formált véleménye nem volt túl hízelgő. Elismerte ugyan hazafiasságukat és értelmességüket (*intelligence*), de alkalmatlannak tartotta őket arra, hogy az előttük álló feladatot megoldják. Semmit sem várt a szegedi kormánytól, amelynek tagjai — szerinte — olyan régi emberekből kerültek ki, akik távol álltak minden demokratikus alapelvektől. Azt viszont kitűnően ismerte fel Dodge, hogy Horthy mindenképpen szabadulni szeretne attól a köötöttségtől, amit számára miniszteri tiszte jelentett, s hogy a hadsereget, amelynek élén állt, függetleníteni kívánja a kormánytól.¹²

Már Dodge jelentései is érzékeltették, hogy a magyarországi eseményekben Horthy fontos szerepet játszhat. E feltételezés bizonyossággként jelenik meg a budapesti Amerikai Misszió jelentéseiben 1920–1921-ben, két vonatkozásban: a hatalomátvételt követő terrort, valamint a legfőbb állami méltóság betöltését illetően.

Hogy az amerikai diplomácia keményen kritikus volt az ellenforradalmi rendszer berendezkedését kísérő eseményekkel és Horthyval szemben, az a budapesti misszió vezetőjének, Ulysses Grant-Smith-nek volt köszönhető. Ő ugyan méltányolta Horthy személyesen rokonszenvesnek talált tulajdonságait és megnyilatkozásait, semmiféle megértést nem tudott azonban tanúsítani a terror, az erőszak, a jogrendnélküliség tényei iránt.

Grant-Smith-t mélyen megrendítette a tisztí különítmények garázdálkodása (ezekről azt írta: „gyors úton vannak ahhoz, hogy az amerikai Ku-Klux-Klan megfelelői legyenek”)¹³ és a Népszava két újságírójának meggyilkolása. Emiatt több alkalommal tárgyalt Horthyval, nem ritkán heves párbeszédet folytatva vele. Mint arról jelentéseiben beszámolt, Horthy nemcsak kétségbevonta, hanem egyenesen tagadta, hogy létezik fehérterror, hogy tisztjeinek köze lehet a gyilkosságokhoz.¹⁴ Grant-Smith hangsúlyozta, hogy a különítmények igen közel állnak Horthyhoz, védelmét élvezik. Jó politikai érzékkel azonban azt is meglátta, hogy Horthy kormányzóvá választása után némileg eltávolodtak egymástól, a különítmények függetlenedtek s az egykori fővezér már nem képes oly mértékben ellenőrzése alatt tartani őket, mint korábban.¹⁵

Miközben Grant-Smith Budapestről a nemzeti hadsereg terrorjáról s implicite Horthy felelősségéről számolt be, a londoni amerikai követség Hohler jelentését

10. M 708 Roll 13. 864.01/19. (1919. június 17.)

11. Uo. Roll 13. 864.00/97. (1919. június 28.)

12. Uo. Roll 13. 864.01/19. (1919. június 17.)

13. Uo. Roll 4. 864.00/178. (1920. március 22.)

14. Uo. Roll 3. 864.00/166. (1920. február 24.) Az 1920. június 15-i jelentésében rekapitulált is egy Horthyval folytatott vitát (Uo. Roll 20. 864.4016/20.) Szövegét közöltem: *História*, 1990. 5–6.sz. 20–21. A bécsi amerikai követség is rámutatott, hogy Horthy igyekszik eltussolni a terrort, Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolását. Uo. Roll 4. 864.00/190. (1920. március 13.)

15. M 708 Roll 4. 864.00/283. (1920. július 16.) E tekercsen több, a terrort ismertető és elítélő jelentés található.

küldte Washingtonba, csatolva hozzá Troubridge admirális feljegyzését is, amely ugyancsak azt erősítette, hogy Horthytól garanciát kaptak az angolok, miszerint a román csapatok kivonulása után nem lesz „elnyomás”. John W. Davis londoni amerikai követ — az angol álláspont hatására — nem is írt terrorról. Ellenkezőleg, nagyra értékelendőnek tartotta Horthynak és hadseregének azt az erőfeszítést, hogy „a kommunistaellenes népharagot” „törvényes keretek közé” terelje s úgy látta, Horthynál gyorsabban senki sem tudott volna rendet teremteni.¹⁶ Grant-Smith-étől meglehetősen eltért Troubridge admirális véleménye, aki szerint Horthy „liberális tendenciákkal bíró és erős karakter. Épp mostanság regulázott meg egy sztrájkot a tatabányai szénbányákban... Nincs »terror« manapság [Magyarországon]”. Horthy kormányzóvá választásától az angol admirális a helyzet gyors javulását várta.¹⁷

Sem a budapesti, sem a bécsi amerikai diplomaták nem értették, hogyan adhatott Hohler a magyarországi viszonyokról olyan jelentést, amelyet adott, és azt hogyan fogadhatták el a nagyhatalmak, amikor napnál világosabbak az erőszakos, jogellenes események. DuBois bécsi amerikai követ úgy látta, „Hohler fehérre mossa a fehérterror saját ismeretei ellenére. Ez a dolog — véli DuBois — így magyarázható: noha Hohler jól tudja, hogy van fehérterror, azt hiszi, Magyarországot az segíti, ha ezt a tényt nem veszi figyelembe, s lehetőséget ad Horthynak, akiben erősen bízik, hogy ezeket a törvénytelen tevékenységeket megszüntesse és rendet teremtsen az országban.”¹⁸ Az amerikai diplomatáknak ez a határozott nézete 1920-ban azért is érdekes, mert 1919 szeptemberében a Bandholtz tábornok stábjához tartozó Horowitz ezredes jelentésében tagadta, hogy a nemzeti hadseregnek köze lenne a terrorhoz.¹⁹

1920-ban a jogrend hiánya és a terror még meglévő jelenségei mellett — érthetően — az államfővel és jogkörével kapcsolatos kérdések uralták az amerikai misszió jelentéseit. Miután a trón betöltését a nagyhatalmak tilalma lehetetlenné tette, a különböző legitimista kísérletek és szervezkedése ellenére²⁰ Grant-Smith február közepén bizonyosra vette Horthy Miklós államfővé választását.²¹ Montgomery követ utóbb úgy vélte, Horthyt a kormányzói tisztbe az angolok juttatták, mégpedig oly módon, hogy ebben a tengerészetnek nagyobb szava volt, mint a külügyminisztériumnak.²²

Grant-Smith nem is azzal foglalkozott jelentéseiben, hogy ki lesz a kormányzó, hanem azzal, hogy Horthy milyen jogkört vív ki magának. Mivel gyakran beszélgetett Horthyval, szinte kezdettől látta és tudta, hogy a leendő kormányzó olyan széles jogkört kíván magának, ami az eredeti tervezetben nem szerepelt. Horthy nem

16. Uo. Roll 4. 864.00/224. (1920. május 10.)

17. Uo. Enclosure 5 in No 1. Az 1919 szeptemberi sztrájkokról és tüntetésről van szó, melyet a rendőrség számolt fel, megölve 11 bányászt. L.: A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919. augusztus 1.–1945. április 4. Szerk.: Szabó Ágnes, Vértes Róbert. Bp. 1975. 22–23.

18. M 708 Roll 4. 864.00/254. (1920. június 13.) Sir Thomas Hohler, a budapesti angol diplomácia vezetője 1919 decemberétől volt Magyarországon s nyomtatásban is közreadta jelentését (Report on Alleged Existence of 'White Terror' in Hungary. London, 1920. His Majesty's Stationary Office.) Ez az angol parlament elé került.

19. PRFR PPC Vol. XII. 695. Magyarul közli: Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk.: Nemes Dezső. Bp. 1953. 189–190.

20. Bandholtz tábornok arról számolt be, hogy a legitimisták egy csoportja József főherceget szeretné királlyá választani. M 708 Roll 3. 864.00/153.

21. Uo. Roll 13. 864.01/63. (1920. február 15.)

22. Montgomery, J. F.: i. m. 39.

egyszer fejtette ki neki, hogy nem bízik a parlamentáris rendszer működőképességében, különösen nem kritikus helyzetekben. Ilyenkor, Horthy szerint, az államfőnek kell beavatkoznia, mégpedig a parlament felosztatásával. A hadsereg feletti vezénylet jogát pedig azért követelte, mert — mint kifejtette Grant-Smith-nek — sikeres katonai akciók lehetetlenek, ha azok elhúzódó parlamenti vitáktól és döntésektől függenek.²³ Annak ellenére, hogy Horthy a kormányzó jogkörének kiterjesztéséhez ragaszkodott, ami végül is nem ment túl az európai államfők, köztársasági elnökök általánosan elfogadott jogkörén, Grant-Smith bizonyos volt afelől, hogy Horthynak nincs szándékában katonai diktatúrát teremteni. Rámutatott azonban arra is, hogy különböző és jelentős belpolitikai tényezők kényszerítik ki a jogrend helyreállítását.²⁴

A kormányzóval és jogkörével kapcsolatos ellenvéleményekről már ekkor tudósított az amerikai misszió vezetője. Nemcsak ismertette, de teljes szövegében is csatolta jelentéséhez a főrendiház tagjainak Wlassics Gyula és mások által aláírt 1920. március 24-i memorandumát, amelyben az alkotmányra hivatkozva tiltakoztak a kormányzói intézmény létesítése és a kormányzó jogkörének az adott keretekben való megállapítása ellen.²⁵

A kormányzó bizonyos képességeiben már 1919-ben Belgrádban Dodge is kételkedett. Grant-Smith is úgy jellemezte, hogy „bár kétségtelenül feddhetetlen és szeretetre méltó úriember”, ténylegesen „sem nagy képességekkel, sem markáns karakterrel nem rendelkezik”.²⁶ Grant-Smith egyik munkatársa egyenesen úgy látta, Horthy „tiszteletre méltó, de eléggé stupid férfi”.²⁷ Egy amerikai diplomata, aki 1920 júliusában járt budapesten és Horthyval is találkozott, véleményét így összegezte: „A kormányzó, Horthy admirális, úgy tűnik, céljaiban igen tisztességes férfi, elegendően progresszív ideákkal, aki képes, hogy maga iránt kellő népszerűséget és lelkesedést váltson ki. Magát csak addig tekinti kormányzónak, amíg az államforma kérdése eldől.” A portrét így zárja: „Nem úgy tűnt előttem, hogy Horthy nagy intellektuális erővel rendelkezik és nem is olyan személyiség, mint aki hosszú időn át vezetője lehet a népnek.”²⁸

Grant-Smith több jelentésében, különösen a lengyel–szovjet háború idején, foglalkozott Horthy mély szovjetellenességével, azzal, hogy a kormányzó az ország szovjet-fenyegetettségét igen súlyosnak tartotta. Horthy úgy vélte, hogy Trianon következtében Magyarország elvesztette a Kárpátok természetes védelmi vonalát. Attól tartott, hogy Németország a rákényszerített béke miatt „képes lesz együttműködni Szovjet-Oroszországgal, ami Magyarországra a legnagyobb veszélyt jelentené”.²⁹ Beszélgetéseikben visszatérő téma volt — a szovjet szomszédság miatt — egy újabb kísérlet a kommün visszaállítására. Bár Horthy ezt egyáltalán nem tartotta komoly veszélynek, mindenesetre kifejtette Grant-Smith-nek, egy ilyen kísérletet minden további nélkül „vérbefojtana”. A kifejezés keménysége meglepte az amerikai diplomatát, aki korábban Horthyt „szeretetre méltó úriember”-ként

23. M 708 Roll 1e. 864.01/65. (1920. február 17.) Uo. Roll 3. 864.00/166. (1920. február 24.) Uo. Roll 13. 864.01/67. (1920. március 1.) Uo. Roll 13. 864.01/71. (1920. április 1.) Uo. Roll 14. 864.01/77. (1920. szeptember 4.)

24. Uo. Roll 13. 864.01/66. és 67. Uo. Roll 20. 864.41116/2. (1920. június 22.)

25. M 708 Roll 16. 864.011. (1920. április 15.)

26. Uo. Roll 4. 864.00/178. (1920. március 22.)

27. Uo. Roll 7. 864.00/630. (1922. április 22.)

28. Uo. Roll 6. 864.00/564. (1920. november 3.)

29. Uo. Roll 5. 864.00/363. (1920. december 13.) és a tekercsen található más iratok.

jellemezte.³⁰ Másként látta Horthy szovjetellenességét a londoni amerikai követség. Ott úgy vélték, a kormányzó a lengyeleknek felajánlott segítségével „valójában azokat a területeket akarja visszaszerezni, amelyek korábban Magyarország fennhatósága alá tartoztak”.³¹ Úgy tűnik, szovjetellenes nézeteihez Horthy J. Butler Wright követben talált megfelelő partnert, aki 1917-ben Moszkvában teljesített szolgálatot. A köztük kialakult egyetértés, mely hivatalos beszélgetésüket egészen fellazította, nagyban befolyásolta J. B. Wright véleményét Horthyról.³²

Mielőtt továbbmennék, jeleznem kell, hogy a kormányzói tisztség értelmezése és megnevezése némi problémát okozott az amerikai diplomatáknak. Kezdetben kizárólagosan s még évek múltán is gyakran a *governor* kifejezést használták megjelölésére, holott ez nem fedte tényleges méltóságát, s csak később vált általánossá a *regent* meghatározás.³³

Amikor Grant-Smith beszámolt a kormányzóválasztás körülményeiről és eredményéről, Horthy megbízatásának ideiglenességét emelte ki, összhangban a vonatkozó törvényekkel.³⁴

3.

IV. Károly 1921. évi két kísérlete, hogy ismét elfoglalja a magya trónt, felbolygatta az európai politikai életet és fordulatot adott a magyar belpolitikának is. A budapesti amerikai misszió és a másutt működő követségek a tényekről, az egyes személyek, csoportok szerepéről, magatartásáról részletesen tudósítottak, Washington azonban legjobb esetben is csupán tudomásul vette a beérkezett riportokat.

Grant-Smith és közvetlen munkatársa, Wallace Smith Murray már 1920 novemberétől jelezték, hogy szélsőjobboldali körök szerint „a Horthy-rezsim az utóbbi időben elvesztette presztízsét Európa szemében” s ezért növekedett a hajlandóság IV. Károly visszahozatalára. Murray hozzátette: mivel IV. Károly mindig is liberális felfogásáról volt ismert, így a mérleg nyelve Horthyval szemben az ő javára billen.³⁵

Az első királypuccs kapcsán a budapesti misszió rámutatott, hogy Horthy, Teleki és a kormány az azonnali restauráció ellen van, hogy IV. Károlyt igyekeztek meggyőzni terve feladásáról, és rábírták a békés távozásra. Ezzel szemben a legitimisták a restauráció érdekében készek bármilyen veszélybe belesodorni az országot és mindenképpen Horthy tekintélyének aláásására törekсенek.³⁶ A királypuccs Horthyt érintő következményéről Grant-Smith megállapította, hogy a

30. „A beszélgetés további folyamán a kormányzó némi humorral jegyezte meg — mondja a jelentés —, hogy azokat a magyar kommunistákat, akiket kiengedtek Oroszországba a magyar hadifoglyok cseréjeként, letartóztatták és börtönbe zárták.” M 708 Roll 9. 864.00 B/7. (1922. január 24.)

31. M 708 Roll 13. 864.01/69. John W. Davis 1921. március 8-i jelentéséhez csatolta a *The Times* 1920. március 1-jei és a *Pal Mall Gazette* 1920. március 3-i cikkei. Ezek olyan agresszív nagy tervekről szóltak, melyek — az újságok szerint — komoly fenyegetést jelentettek Magyarország szomszédainak.

32. M 708 Roll 8. 864.00/764. (1927. július 8.) Wright megbízólevelének átadásakor találkozott először Horthyval.

33. A *governor* — amerikai fogalmak szerint — egy az USA-hoz tartozó állam élén áll, nem pedig egy szuverén ország államfője.

34. M 708 Roll 13. 864.01/66. (1920. március 1.)

35. Uo. Roll 5. 864.00/348. (1920. november 19.) A jelentés érdekessége, hogy abban Lukachich is többszörösen szerepel: egyrészt mint a legitimista csoport egyik prominens tagja, másrészt mint aki Horthy háta mögött tényleges vezetője lenne a hadseregnek. Wallace Murray információi szerint Horthyt hercegi cím adományozásával „engesztelnék ki”.

36. Uo. Roll 14. 864.01/129. (1921. március 28.) Uo. 864.01/134. (1921. március 31.) Uo. 864.01/139. (1921. április 12.) Uo. 864.01/140. (1921. április 16.)

kisgazdák, akik korábban szemben álltak a kormányzóval, most mögéje sorakoztak fel, valamint, hogy a legitimisták Horthy elleni akciói nem szűntek meg.³⁷

Horthy szempontjából kedvező jelentések érkeztek Washingtonba Bécsből és Rómából is. DuBois bécsi amerikai követ, aki Budapesten és a Dunántúlon 1921 tavaszán több magyar politikussal tárgyalt, messzemenően megerősítette Grant-Smith véleményét Horthyról és magatartásának helyességéről.³⁸ Robert Underwood Johnson római követ magyar diplomáciai forrásból vett információját egyetértőleg továbbította: „Horthy kormányzó úgy tekinti magát, mint aki őrzi a király helyét addig, amíg az megfelelő időben visszatérhet a trónra.”³⁹

Grant-Smith egy jóval az első királypuccs után kelt jelentése érdekes megállapításokat tartalmaz. Horthynál tett látogatásáról beszámolva azt írja, hogy a kormányzó „tudomással bírt a karlisták tevérl, de mivel a hadsereg nagyobb része hűséges volt a neki [a kormányzónak] tett esküjéhez, s a jelenlegi rendszerhez, meg volt győződve arról, hogy [a terv] megvalósítása nem fog sikerülni.”⁴⁰

1921. július 27-én Grant-Smith Horthynál ebédelt Gödöllőn. Rajta kívül csak Gratz Gusztáv volt jelen, aki instrukciókért érkezett IV. Károlynál teendő svájci látogatása előtt. Az amerikai diplomata szerint Horthy azzal bízta meg Gratzot, tudassa a királlyal, ha ismét visszatérne Magyarországra, „azonnal le lenne tartóztatva. A kormányzó azt mondta, úgy véli, itt az ideje, hogy nyíltan beszéljen és félreérthetetlenül fogalmazzon.” Grant-Smith úgy vélte, hogy Horthy és a Teleki helyére lépett Bethlen István minden óvintézkedést megtettek egy újabb királypuccs elhárítására.⁴¹

IV. Károly második visszatérési kísérlete több jelentésben és részletesebben szerepelt, mint az első. Megküldték Washingtonba azokat a kiadványokat is, amelyek az esettel kapcsolatban Budapesten és Prágában adtak ki.⁴²

Grant-Smith szerint „a róm. kat. egyház, a magas arisztokrácia, a zsidóság és a szocialisták valamennyien támogatják a királyt s ami igazi céljuk, az nem más, mint a jelenlegi, Horthy vezette rendszer megdöntése. A rendszert viszont a parasztság, a protestáns lakosság többsége és mindazok a róm. katolikusok támogatják, akiknek ítéletét nem rontotta meg a bigottság és a személyes gyűlölet.”⁴³ Utóbb Montgomery is messzemenően helyeselte Horthy eljárását és rámutatott: „Súlyos döntésekkel szembesülve Horthy önmagától és tanácsadóitól azt kérdezte, mit tenne Ferenc József?”⁴⁴

37. A letartóztatott Beniczky Ödön egykori belügyminiszter érdekében indított legitimista akciót kifejezetten Horthy-ellenes ügynek értékelte. Uo. Roll 5. 864.00/406. (1921. április 29.)

38. DuBois találkozott Beniczkyvel is, aki szerint „Horthy erős karakter nélküli férfi, aki teljesen a Hégjas és Prónay vezette csoport kezében van.” Ezt jelentésében mint információt továbbította. M 708 Roll 5. 864.00/413. (1921. május 9.)

39. M 708 Roll 14. 864.01/155. (1921. június 22.)

40. Uo.

41. Uo. Roll 14. 864.01/157. (1921. július 28.)

42. Documents diplomatiques relatifs au détronement des Habsbourg. Ed. du Gouvernement Royal Hongrois. Magyarul két füzet jelent meg: IV. Károly visszatérési kísérletei. I. és A trónfosztással kapcsolatos külpolitikai anyag ismertetése 1921. október 22-től november 13-ig. II. Kiadja a M. Kir. Minisztérium. Bp. é.n. Documents diplomatiques concernant les tentatives des restauration des Habsbourg sur le trone de Hongrie. Aout 1919 – Novembre 1921. Prague, 1922.

43. M 708 Roll 16. 864.032/4. (1921. november 5.)

44. Montgomery, J. F.: i. m. 41. Horthy szinte szó szerint így nyilatkozik kritikus helyzetekben hozott döntéseiről. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Bp. 1990. 197.

Ekkor, s ezt követően szinte a korszak végéig, foglalkoztatta az amerikai diplomatákat Horthy és az arisztokrácia viszonya. Amikor erről jelentettek, cseppet sem titkolták, hogy rokonszenvűket Horthy élvezi. Az arisztokráciával szembeni ellenérzéseik a rendszer általános megítélésére is kihatottak. Az egyébként kritikus Grant-Smith vádnak minősítette, hogy a kormányzat reakciós és arisztokrata lenne. Hosszú, a viszonyokat 1919-től áttekintő és a kormányok összetételét elemző jelentésében az arisztokrácia nagymértékű háttérbe szorulását hangsúlyozta s rámutatott: „A kormányzó református és dzsentri, nem pedig arisztokrata, két olyan tény ez, amely magyarázza a karlisták és a katolikus hierarchia zavarát.”⁴⁵ Az arisztokrácia nagy része nem tudta megbocsájtani Horthynak, hogy dzsentri eredete ellenére ő került a legmagasabb tisztségbe, miközben azok, „akik családfájukat a túlságosan feldicsért ezeréves civilizációjuk kezdetéig tudják visszavezetni, másodrendű szerep játszására kényszerülnek.”⁴⁶

Az arisztokrácia attól félt, hogy Horthy „a trónra tör”. Tanulságos és jellemző, hogy a kormányzó leányának fái Fay Lászlóval történt eljegyzését óriási megkönnyebbüléssel fogadta. Attól tartottak ugyanis, hogy Horthy a lányát a magyar trón egyik komoly aspiránsához, Albrecht főherceghez kívánja hozzáadni, így „kiemelkedve saját osztályából”. A megkönnyebbülés és az arisztokrácia egyes csoportjainak vetélkedése egyaránt kifejezésre jutott abban, hogy Izabella főhercegnő, Albrecht édesanyja, jelentős jótékonyági adományt küldött Horthynénak, míg Augusztia főhercegnő (Grant-Smith szerint, hogy „túltegyen királyi kuzinján”) nagy ebédet adott a Horthy-lányt és eljegyzését ünnepeelve.⁴⁷

A royalisták, politikai visszaszorulásuk ellenére, csak arra várnak, legalábbis így látták az amerikai diplomaták, hogy ismét előlépjenek, hiszen Horthy „tisztsége természeténél fogva ideiglenes”, mint Brentano követ írta. Valamikor tehát napirendre kell kerülnie a trón betöltésének. Azonban, folytatta, „bizonyosra veszem, hogy [a kormányzó] csak akkor fog lemondani, ha úgy érzi, hogy ezt az ország stabilitásának felborítása nélkül teheti”.⁴⁸ Horthy javára írták együttműködését Bethlen Istvánnal és azt, hogy egyikül sem „flörtöl” a legitimistákkal.⁴⁹

Az arisztokráciáról a legelítélőbbben talán George A. Gordon vélekedett, aki két esztendőt töltött a követségen. „Nem habozok leszögezni azt a véleményemet — írta —, hogy az itteni mágnás osztály — amely természetesen általánosságban szólva azonos a legitimizmussal — arrogáns, egoista, a legnagyobb mértékben szűklátókörű és önző. Ebből következően, ha ez az osztály kerülne ismét hatalomra, teljes mértékben képtelen lenne arra, hogy a jelen körülmények között egy működőképes kormányt fenntartsion.” Óvva inti a magyar politikai irányzatokat, hogy

45. M 708 Roll 14. 864.01/198. (1921. október 31.)

46. Uo. Roll 14. 864.01/234. (1921. december 8.) Más alkalommal arról írt Grant-Smith, hogy Andrássy Gyula gróf „titokban abban reménykedik, hogy mindenképpen eljön az idő, amikor ő ülhet a kormányzói székbe”. Uo. Roll 6. 864.00493. (1922. január 9.)

47. Uo. Roll 6. 864.00/478. (1921. december 12.)

48. Uo. Roll 7. 864.00/615. (1925. február 17.) Brentano nézeteit alátámasztotta a londoni *Times* 1925. október 31-i száma, amely közép-európai levelezője cikksorozatának záró részeként *The Regent* címmel közölt terjedelmes írást. E cikk erősen kritikus a legitimistákkal szemben és elismerően méltatja Horthyt, aki IV. Károly kísérletei idején tanúsított magatartásával „megóvta országát attól a sorstól, amit Magyarországnek a kisantant kezére jutása jelentett volna”. Hangsúlyozza a legitimista arisztokrácia ellenséges magatartását Horthyval szemben, és azt, hogy „hevesen kívánják Horthy kormányzó felváltását egy legitimista arisztokratával”.

49. Uo. Roll 8. 864.00/734. (1929. május 10.)

ilyenféle törekvést támogassanak.⁵⁰ Az arisztokráciával való összevetésben Horthy javára billen a mérleg N. Rooseveltnél is. A kormányzót és bátyját, Horthy István tábornokot így jellemzi: „Mindkét Horthy erős, energikus, szilárd jellemű férfi, egyszerűek, gyakorlatiasak és intelligensek, jó nevelést kaptak. Horthyékkel szemben a nagy mágnáscsaládok fejei egy gyorsan elhaló társadalmi rend túlélőinek tűnnek.”⁵¹

A kemény kritikusok sem tudták azonban kivonni magukat azoknak az ünnepélyes eseményeknek a hatása alól, amelyeknek fényét, pompáját a királyság intézményéhez és az arisztokráciához kapcsolódó külsőségek adták. Brentano is, N. Rooseveltnél is elragadtatott hangon számoltak be pl. az új ciklusra összeülő parlament megnyitásáról, mint „a legünnepélyesebb és legmegragadóbb látványosságról”.⁵² Rooseveltnél még ezzel kapcsolatban is kitér az arisztokrácia, s a legitimisták Horthy-ellenességére: Apponyi és „néhány megrögzött legitimista” ismételten tiltakozott az ellen, hogy Horthy nyissa meg a parlamentet, mert ez királyi jog, amelyet a kormányzó nem kapott meg.⁵³

A húszas évek végén az amerikai diplomaták sok tekintetben kedvezőbben ítélték meg Horthyt, mint az évtized elején. Feltűnő e tekintetben J. B. Wright véleménye, aki a kormányzó személyes képességeit illetően is kollégáitól eltérően írt. „Horthy kormányzót úgy írták le nekem — állapította meg —, mint szerény képességű személyt, aki beszélgetés közben egyik témáról a másikra vált át, csapong. Magam arra hajlok, hogy ezt ne a témák közötti csapongásnak fogjam fel, hanem egy rendkívül aktív szellem megnyilatkozásának.” A kormányzó könnyen tér át egyik nyelvről a másikra és „egyáltalában nagy szellemi és fizikai energiát mutat”.⁵⁴

Ezzel szemben N. Rooseveltnél úgy tapasztalta, hogy a kormányzót valójában két téma foglalkoztatta beszélgetéseik során, ezekre tért vissza rendszeresen. Az egyik a vadászat volt, a másik pedig a Magyarországot fenyegető szovjet veszély. Utóbbiról a maga idején Rooseveltnek és a diplomáciai testület tagjainak az volt a véleménye, hogy Horthy erősen túloz, a szovjet veszély egyenesen fobia nála. Kiadott memoárjában azonban ezt írja: „És mégis, visszatekintve, félelmei teljesen beigazolódtak. Nagyobb mértékben, mint a németek, az oroszok bizonyultak Magyarország ellenségeinek.” A második világháború után bekövetkezett változásokat így jellemzi: „Fekete esztendők borultak a magyarokra, azok a fekete évek, amelyek ellen az öreg, lovas tengeri medve, aki akkor uralta a magyar királyságot, amikor királya nem volt, oly gyakran és oly sikertelenül óvott.”⁵⁵

50. Uo. Roll 8. 864.00/702. (1927. június 3.) Az arisztokráciára következetesen a *class* kifejezést használja.

51. N. Roosevelt: i. m. 200–201. Melegen méltatva csak Apponyi Albertet és Teleki Pált emeli ki közülük (201–202.).

52. Leírásaik kiterjedtek a díszmagyarok, a mágnás urak és hölgyek ruháinak, ékszereinek, a diplomáciai kar öltözködésének és kitüntetéseinak, a testőrség, stb. egyenruhájának bemutatására, a látványhoz méltóan színes fogalmazásban. M 708 Roll 16. 864.032/32. (1927. február 1.) Uo. Roll 5. 864.032/34. (1931. július 23.)

53. M 708 Roll 5. 864.032/34. (1931. július 23.) A legitimisták ilyesféle akcióinak már régen nem tulajdonítanak jelentőséget a követségen, annyira elszigeteltnek és esélytelennek látják őket. Uo. Roll 8. 864.00/700. (1927. május 16.)

54. Uo. Roll 8. 864.00/764. (1927. július 8.) Wright sem mulasztja el, hogy az arisztokráciával szembeni ellenérzésének hangot adjon.

55. N. Roosevelt: i. m. 193. Csak az érdekesség kedvéért: beszámol Douglas MacArthur tábornok budapesti magánlátogatásáról is. Uo. 206–210. Memoárjában Horthy is nagy teret szentel a vadászatnak: *Horthy M.*: i. m. 188. s. köv.

4.

A harmincas évektől megnőtt a State Department érdeklődése Magyarország iránt, de nem önmaga miatt, hanem mert a hitleri Németország befolyásának növekedése kezdte foglalkoztatni az Egyesült Államokat. Az ekkori követ, J. F. Montgomery jelentéseivel elsősorban a magyar kormányzat volt elégedett, mivel a követ minden magyar bel- és külpolitikai lépésre megértő magyarázatot talált.⁵⁶ Ezzel szemben a State Department és annak egyik vezető munkatársa, Pierrepont J. Moffat egyoldalú és hiányos információkat írt rovására, amelyek miatt esetenként kínos helyzetbe kerültek Roosevelt elnök előtt.⁵⁷ Montgomery figyelmét elkerülte néhány kérdés, s a Montgomery és az Eckhardt házaspár között kialakult szoros barátság következtében az amerikai követ információit elsősorban Eckhardtól kapta, és általában az ő interpretációja szerint közvetítette.

Választójog, kormányzói jogkör és a kormányzó helyettesítése, a szélsőjobboldal előretörése és a német befolyás: ezek azok a legfontosabb kérdések, amelyek kapcsán Horthy álláspontját, magatartását a jelentések ismertették, értékelték. „A kormányzó — jelentette Montgomery — még nem adta hozzájárulását ahhoz a javaslatához, amely a titkos szavazásra vonatkozik... Ellenzése arra a félelemre alapozódik, hogy egy választási rendszer a titkos szavazással megerősítve bizonyos fokig lehetőséget ad arra, hogy túllépjen a mérséklet és a józan ész határait.” Horthyt ebben a felfogásában, mint a követ rámutat, „legbizalmasabb barátja és nemhivatalos politikai tanácsadója”, Károlyi Gyula gróf is támogatja, aki ugyancsak ellenzi a titkos szavazás bevezetését.⁵⁸

Montgomery Eckhardt bizalmas közléseiből tudta, hogy a választójogi reformot illetően megegyezett Gömbös miniszterelnökkel, s arról is jelentett, hogy Horthyval úgy szeretnék elfogadtatni elgondolásukat, hogy egyidejűleg napirendre tűzik a kormányzó jogkörének kiterjesztését. „Eckhardt pár nappal ezelőtt elmondta nekem — írja a követ —, hogy ő és Gömbös teljes egyetértésben vannak, [Eckhardt] személyesen tárgyalta meg az ügyet a kormányzóval és megnyerte egyetértését, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése magában foglalná az abszolút vétőjogot a parlament bármely törvényével szemben, és hogy valószínűleg terv van arra nézve is, hogy biztosítsák a kormányzói tiszt utódlását, feltehetően a kormányzóhelyettes [tiszttségének] megteremtésével.”⁵⁹ Montgomery nem hagy kétséget afelől, hogy Horthy a kormányzói tiszttség utódlásának törvényi megteremtését várta Gömböstől.⁶⁰ A követ szerint

56. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K 63. Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM) pol. 81.cs. 1934. 10. tét. Észak-Amerika 10-7-6889. Uo. 83.cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10-11938. John F. Montgomery Papers, Yale University Library, New Haven, Connecticut (a továbbiakban: Montgomery Papers) Box 2. Vol.3. (Garrel G. Ackerson levele Montgomeryhez, 1936. augusztus 24.)

57. Moffat Montgomerynek, 1934. december 10-én. A bécsi amerikai követ, C. S. Messersmith is magánlevélben adott tanácsokat Montgomerynek 1934. november 20-án. Montgomery Papers Box 2. Vol.3.

58. National Archives, Washington D. C. Mikrofilm Publications (a továbbiakban: M 1206) Roll 1. 864.00/804. (1934. június 21.)

59. Uo. Roll 1. 864.00/810. (1934. november 5.)

60. A saját információit megerősíti azzal, amit Nagy-Britannia budapesti követétől tudott meg. Ezt így összegezi: a brit követ „a közelmúltban bizalmas beszélgetést folytatott a kormányzóval, aki leszögezte, hogy aggódik az utódlás miatt és hogy vagy egy az ő élete során megválasztott kormányzóhelyettest szeretne, vagy pedig olyan jogot, hogy javasolhasson három személyt, akik közül majd a parlament választaná meg utódját. Veszedelemnek tartaná ui., hogy halála esetén akármilyen politikus lépjen a helyére. A követ megkérdezte, kit látna legszívesebben utódjaként és a kormányzó azt felelte, Károlyi Gyula grófot.” M 1206 Roll 1. 864.00/810. (1934. november 5.)

Horthy és Gömbös viszonyát elsősorban ennek elmaradása rontotta meg, de a kormányzó attól is tartott, s e nézetével nem állt egyedül, hogy Gömbös „Hitler példáját követve” — maga kíván kormányzóvá előlépni.⁶¹ Montgomery bizonyossággként írta 1937-ben: „a kormányzó vágya az, hogy biztosítsa az utódlást idősebb fia, Horthy István számára. Még az is felmerült, hogy a kormányzó vissza kívánná vonulni a következő évben, amikor 70 éves lesz.”⁶²

Az amerikai diplomaták jelentései a pillanatnyi viszonyokról, véleményekről tudósítottak. Nem keresték, nem tárgyalták azokat a változásokat, amelyek miatt a kormányzói intézmény és az utódlás alkotmányos biztosítása új megvilágításba került, s amelyek a náciizmus árnyékában és a hazai szélsőjobboldal előretörése közepette az ügyet a magyar alkotmányosság és függetlenség védelmének rangjára emelték. Tényként közölték, hogy „minden párt és gyakorlatilag minden újság teljes bizalmát nyilvánította a jelenlegi kormányzó, Horthy iránt, és kész neki megadni minden kívánt hatalmat”.⁶³ A Rassay képviselte ellenzék, kezdeti fenntartásai és tiltakozása ellenére, utóbb a Darányi-kormány által beterjesztett javaslatot támogatta. A Montgomery távollétében jelentő Howard K. Travers ügyvivőnek Habsburg József főherceg is úgy nyilatkozott, hogy a kormányzó helyettesítésére vonatkozó törvény elfogadása „semmiképpen sem gyengíti sem a Szent Korona, sem a parlament doktrínáját. Örömet fejezte ki afőlött, hogy a törvény elfogadása kinyilvánította a kormányzó iránt azt a bizalmat, amely őt e fontos pozíciót betöltve, régóta övezi.”⁶⁴

A politikai közvéleménynek, sőt, az arisztokráciának ez az álláspontja aligha formálódott volna ki, ha helytállóak lettek volna Eckhardt Tibor információi, amelyekről Montgomery beszámolt. Eckhardt szerint ugyanis „a kormányzót veszélyes emberek veszik körül és előrehaladott kora miatt nem mindig él azzal az ítélőképességgel, amelyet, ha fiatalabb volna, feltétlenül alkalmazna”. Eckhardt azt a nézetet ültette el Montgomeryben, hogy bár Horthy korábban „nem törekedett diktatórikus hatalomra”, most már ezt teszi, és „közel az idő, amikor a kormányzó úgy fogja érezni, hogy minden hatalmat a saját kezébe kell vennie és ezt semmi sem fogja tudni megakadályozni”.⁶⁵ A követ azt is továbbította, hogy Eckhardt szerint „a kormányzó ugyan valóban nem rokonszenvezik a náci mozgalommal, mégis hajlamos azt toleranciával kezelni s félő, hogy végül talán meg tudják nyerni maguknak [a szélsőségesek]”.⁶⁶

A tények, és néhány más forrásból származó információ, ellentmondtak Eckhardt nézeteinek. Jellemző Montgomeryre, hogy ezekről ugyancsak beszámolt. Így például az 1937. november 28-án Debrecenben tartott nyílas gyűléssel kapcsolatban Horthy felháborodott, elítélő álláspontjáról, vagy Csáky gróf külügyminiszter véleményéről, aki azt emelte ki Montgomerynek, hogy a kormányzó határozottan

61. Uo. Roll 4. 864.00/342. (1936. március 9.)

62. Uo. Roll 1. 864.00/869. (1937. június 25.)

63. Uo. Roll 4. 864.01/346. (1937. január 14.)

64. Uo. Roll 4. 864.01/350. (1937. augusztus 11.)

65. Uo. Roll 1. 864.00/877. (1937. október 23.) és 864.00/880. (1937. november 18.)

66. Uo. Roll 1. 864.00/882. (1937. december 3.)

szemben áll a nyilasokkal, nemzetiszocialistákkal és „újabbán kevésbé németbarát attitűdöt mutat, mint korábban”.⁶⁷

Montgomery jónak látta, hogy a Horthyval kapcsolatban 1937-ben felmerült kérdéseket budapesti diplomata barátaival megvitassa. Jelentéseiből kitűnőleg az Eckhardt-féle nézeteket elsősorban a Csehszlovák Köztársaság követsége, annak katonai attaséja osztotta. Ezzel szemben a francia követség tanácsosa, báró Beauverger ettől egészen eltérő képet rajzolt Horthyról. (Míg előbbi bizonyos értelemben érthetőnek, megérthetőnek tarthatjuk, utóbbi annál meglepőbb.) A francia tanácsossal folytatott beszélgetéséről Montgomery hosszú jelentést küldött. Beauverger „nem hiszi, hogy a kormányzóra hatni tudna a náci befolyás, amint azt gyakran terjesztik róla — írta Montgomery. — A kormányzó valójában nem kedveli a kormányzás parlamentáris formáját, de hazafi és mindig az alkotmányhoz kívánta tartani magát. ... Nehéz olyan jelentős személyiséget találni, aki azt hinné, hogy a hadsereg bármikor is hűlenne a kormányzóhoz, bármennyire is áthatják a náci ideák [a hadsereget]. ... Horthy admirális az egyensúlyozó ereje a politikai viszonyoknak, és ha nem tudna ellenállni a náci vagy fasiszta doktrínának, akkor ez Magyarország számára azt jelentené, hogy náci állammá válik, amint arra Csáky gróf rámutatott. ... Amíg a kormányzó az utolsó szó, azok, akik őt körülveszik és bizalmasai, nagy befolyást gyakorolnak. ... Pillanatnyilag nehéz megítélni, mennyiben befolyásolta a német és olasz ideológia a kormányzót, ha egyáltalán gyakorolt ilyen befolyást. Ámbár mindkét ország, s különösen Németország, minden erőfeszítést megtesz, hogy befolyásolja őt. Mivel sem Nagy-Britannia, sem Franciaország semmit sem tesz hasonló irányban — fűzi hozzá Montgomery —, végül is elkerülhetetlen lesz, hogy az előbbiekre felé [vagyis Német- és Olaszország felé] forduljon. Egy kis figyelem a britek részéről jelentős hatást gyakorolna, de amennyire ezt meg lehet ítélni, ők határozott érdektelenséget mutatnak.”⁶⁸

Joseph E. Davies amerikai diplomata a harmincas évek elején majd végén járt Magyarországon s találkozott Horthyval. Utóbbi útjáról beszámolva így jellemzi a kormányzót: „Megjelenése, kora ellenére, erőt és magabiztosságot sugároz. Ő egyike azon rendkívül erős és határozott képességekkel bíró egyéniségeknek, akikkel Európában találkoztam. Nézeteiben rendkívül határozott. Megfontolt és kiegyensúlyozott. Velem szemben nyílt volt. A legnagyobb csodálatát fejezte ki Roosevelt elnök és ama munka iránt, amelyet Hull végez arra törekedve, hogy gazdasági megállapodásokkal tartsa fenn a békét.”⁶⁹

1938-ban megkezdődött a náci Németország terjeszkedése (Anschluss), s a müncheni egyezményvel a nyugat-európai hatalmak megnyitották az utat Hitler előtt a Duna-medence, Kelet-Európa felé. 1938 márciusában már a magyar államhatárig terjedt a Harmadik Birodalom s a nyilasok reményei magasra szöktek.

67. Uo. Roll 1. 864.00/885. (1937. december 29.) Debrecenben Balogh István képviselő Horthyt királyként aposztrofálta. Amikor a kormányzó erről tudomást szerzett, „csaknem gutaütést kapott, úgy felizgatta magát”. Kijelentette, hogy „ez személye ellen irányuló sértés” és „az a magyar, aki királyt kívánna lenni, vagy hozzájárulna ahhoz, hogy belőle királyt csináljanak, az az ország árulója”. (M 1206 Roll 1. 864.00/882. 1937. december 3.) Kikelt az ellen is, hogy „a királyság, a trón a politikai küzdelmek játéktere legyen”. Uo. Roll 4. 864.01/356. (1937. december 21.)

68. Uo. Roll 1. 864.00/880. (1937. november 18.)

69. Uo. Roll 1. 864.00/873. (1937. szeptember 29.) Davies, összevetve a két látogatása között bekövetkezett változásokat, még a főváros külső képére is kitér. Davies az 1930-as években moszkvai követ volt. Kötete (Moszkvai jelentés) 1945 után több kiadásban is megjelent Budapesten, megértéssel tárgyalva a korabeli szovjet pereket.

Magyarország s a kormányzó reagálását illetően Montgomery jelentései megnyugtatták Washingtonot. Részletesen beszámol a kormányzó 1938 áprilisi rádióbeszédéről s hangsúlyozza, „a kormányzó teljes mértékben tudatában van a náci aktivitás veszélyének”, kezében tartja a hadsereget, a tisztikart eltiltotta a politizálástól, a politikai gyűléseken való részvételtől.⁷⁰ Horthy „teljes mértékben bizonyos abban — írta —, hogy a magyar honvédség lojális iránta és egyszerűen nem hihető, hogy eltérne egy náci forradalmat anélkül, hogy drasztikus eszközöket alkalmazna ellene”. Az amerikai követnek nem voltak kétségei az iránt, hogy Horthy „német- és náciellenes”.⁷¹ Meggyőződése szerint „senki sincs, aki azt gondolná, hogy a nácik bármit is tudnának csinálni addig, amíg a kormányzó él”.⁷²

Horthy nyilasellenes érzelmeinek megnyilvánulásaként írta le Montgomery az Operaház 1939. március 15-i ünnepi gáláján történt eseményeket, melyen jelen voltak a diplomáciai testület tagjai, a magyar előkelőségek, és természetesen a kormányzói pár is. Az ünnepi előadást a karzaton elhelyezkedő nyilas tüntetők zavarták meg, akik „igazságot Szálasinak” jelszót kiabáltak. Montgomery és mellette még sokan mások elhűlve látták, hogy „a kormányzó felugrik páholyából, felrohan a lépcsőkhöz a karzatra és maga fogja le a tüntetőket, azt kiáltva: »Az országot akarjátok elárulni?« A közönség úgy fogta fel, hogy a tüntetés személyes támadás a kormányzó ellen és fellépését óriási tapsvihar köszöntötte.”⁷³

A nyilas, szélsőjobboldali veszély szempontjából foglalkoztak a jelentések Horthy és Imrédy viszonyával. Montgomery Bethlen Istvántól és Eckhardt Tibortól úgy tudta, hogy a kormányzó Teleki Pál és Keresztes-Fischer Ferenc tanácsára erősítette meg Imrédyt a kormány élén, amikor a kormányfő le kívánt mondani, „noha ő maga [ti. Horthy] egyáltalán nem rokonszenvezett vele”. Mégis megtette, mert ígéretet vett tőle, hogy „rövidre fogja fogni a nemzetiszocialisták tevékenységét az országban”.⁷⁴

Horthy és Imrédy konfliktusa utóbbi szélsőjobboldali fordulatából következett, aminek kifejeződése volt a második zsidóellenes törvény tervezetének kidolgozása és benyújtása. Montgomery egy hosszabb jelentésében nemcsak ezt fejtegeti, hanem Horthy álláspontját is ezzel kapcsolatban. „A kormányzó ellenzi a törvényt abban a formájában, ahogyan azt előterjesztették — írta —, és mint nekem mondotta, nem fogja engedni, hogy az jelen formájában keresztülmenjen. Eljárása teljes mértékben alkotmányos, mivel rendelkezik vétőjoggal a törvényeket illetően és így lehetetlen, hogy a zsidótörvény, bármilyen formában is, az ő jóváhagyása nélkül menjen keresztül.” Montgomery megállapította, hogy a kormányzó eme felfogását számos réteg üdvözölte, hogy az ellenzék hevesen támadja a törvénytervezet jelenlegi drasztikus formáját s hogy mindez „mérséklőleg kell hogy hasson a parlamentre”.⁷⁵

70. Uo. Roll 1. 864.00/906. (1938. május 6.)

71. Uo. Roll 1. 864.00/933. (1938. december 15.)

72. Montgomery Papers Box 1. Vol.2. (Montgomery E. Havasnak, 1938. április 27.)

73. Uo. Roll 1. 864.00/949. (1939. március 16.) és *Montgomery, J. F.*: i. m. 34.

74. Uo. Roll 1. 864.00/932. (1938. december 1.)

75. Uo. Roll 6. 864.4016. (1939. január 26.) A mérséklés minimális volt és a kormányzó ellenjegyezte az 1939. évi törvényt is. *L. Nagy Zsuzsa*: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp. 1986. 97. s. köv. Horthy magatartására jellemző, hogy miközben hozzájárult minden, a zsidóság jogait korlátozó, elvonó törvényhez és intézkedéshez, Hitlerrel vitázva így beszélt 1943. április 16-án: „pirulva kell bevallania, hogy harminchatezer zsidót küldött munkaszolgálatos zászlóaljokban a frontra s ezek legtöbbje alighanem elpusztult az orosz előnyomulás során”. Hitler 68 tárgyalása 1939–1944. A bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette *Ránki György*. Bp. 1983. 2. k. 84.

Montgomery ez időben igen nehéznek látta Horthy helyzetét, mivel „német-ellenes érzelmű és ellenzi a zsidótörvényt a jelen formájában”, s ráadásul „egyáltalán nem rokonszenvezik miniszterelnökével”, Imrédyvel. Kállay Miklósnétól azt az információt kapta a követ, hogy „az ellenzék Ófőméltóságának azt javasolta, nevezze ki miniszterelnöknek Kállay Miklóst, mert ez az egyetlen remény a jelen dilemmájának megoldására”.⁷⁶ „A kormányzó szemben áll Imrédyvel és nézeteivel — jelenti Montgomery 1939 februárjában —, szeretné felváltani őt. Úgy érzi azonban, hogy kínos helyzetben van, mert ő nevezte ki Imrédyt azzal, hogy utóbbi el fogja nyomni a nemzetiszocialistákat, s arra kellett rádöbbsennie, hogy miniszterelnöke egy hasonló, saját mozgalom megteremtésére törekszik”.⁷⁷

Imrédy lemondása, ami végül is bekövetkezett, a követ szerint „igen nagy mértékben növelte a kormányzó presztízsét. A legnagyobb mértékben határozottságot mutatott ama szilárd felfogásának képviselőjeként, hogy nem tűr olyan politikai irányzatot, amely a totalitarianizmus felé tör, és bizonyította erejét, hogy képes mindenkit félresöpörni, aki felfogásával szembeszáll”.⁷⁸

1939 tavaszán Washingtonban összefoglalót készítettek a magyarországi viszonyokról s ebben, Montgomery nyomán, helyet kapott Horthynak az a kijelentése is, miszerint „Magyarország soha nem fog engedni a német nyomásnak, bármi legyen is annak az ára”.⁷⁹

A nácik Lengyelország elleni támadása idején Montgomery több alkalommal is beszélt Horthyval, aki szerint „megnőtt a németellenes érzés a lakosságban”. Ő maga is „kifejezte nekem mély rokonszenvét a lengyelek iránt” — írta a követ. A Magyarország iránti szovjet magatartást „szívélyesnek” nevezte és úgy vélte, „Németország gazdaságilag nem fog tudni kitartani addig a két-három esztendeig, amíg tényleges anyagi támogatást kap az oroszoktól”.⁸⁰ A lengyelek elleni gyors német sikert a kormányzó azzal magyarázta, hogy a támadásra a nácik hosszú ideig és alaposan felkészültek, s hogy kémhálózatuk beépítésével megbénították Lengyelországot. „Hitler — vélte a kormányzó — nehéz helyzetben van, mert úgy indított háborút, hogy országa nem egységes, széles faji és vallási elégedetlenség uralja. Blomberg elmozdításával az utolsó olyan tiszt is távozott, aki képes volt ellenőrzése alatt tartani az országot. Óriási baklövésnek tartja, hogy Hitler háborút indított, és ma rosszabb helyzetben lévőnek látja Németországot [mondja ezt 1939 novemberében], mint a háború megindulásának idején”.⁸¹

A továbbiakban Horthy nagyon érdekesen fejtette ki nézeteit a szovjet–német kérdésről. Meggyőződése szerint ennek a barátságra vonatkozó részét egyik fél sem vette komolyan. „A szovjet — mondotta — elfoglalta a lengyel területeket a román határ mellett, hogy távoltartsa Magyarországot Romániától, és ehhez ragaszkodni is fog, miközben ő maga megszerzi Besszarábiát az első biztos alkalommal.” Montgomery úgy látta, „a kormányzót mélyen aggasztja, hogy Oroszország belép Közép-Európába és Európát nem mentheti meg más, mint a háború lezárása,

76. M 1206 Roll 1. 864.00/938. (1939. január 29.) Horthy eme nézeteit és cselekvési lehetőségének korlátait méginkább hangsúlyozza *Montgomery, J. F.*: i. m. 43.

77. Uo. Roll 1. 864.00/945. (1939. február 1.)

78. Uo. Roll 1. 864.00/946. (1939. február 21.)

79. Uo. Roll 2. 864.00/950. (Department of State, Division of European Affairs, 1939. március 25.)

80. Uo. Roll 4. 864.00 P.R./168. (1939. október 12.)

81. Uo. Roll 4. 864.00 P.R./170. (1939. november 18.) Terjedelmét és tartalmát tekintve talán ez Montgomery legkimerítőbb jelentése Magyarországról.

amelyet semmivel sem lehetett indokolni és egy koalíció létrehozása, belefoglalva a háborúban résztvevőket, valamint Magyarországot, amelynek ereje képes kiszorítani Oroszországot Európából.”⁸²

Horthy már 1940 tavaszán attól tartott, a németek esetleges délkelet-európai előrenyomulásukra igénybe kívánják majd venni Magyarország területét. „A kormányzó, aki úgy véli, a brit stratégiának magában kellene foglalnia egy Baku elleni tengeri akciót, azt mondta nekem — jelentette Montgomery —, hogy egy német inváziónak ellenállnának, és nézetét széles körök visszhangozzák, rámutatva, hogy intenzív erőfeszítések folynak a hadsereg felszerelésére — minden eshetőséggel számolva.” Eckhardt is megerősítette, hogy „a kormányzó és a miniszterelnök a magyar szuverenitás sérelmét nem tűrné el ellenállás nélkül”.⁸³

1940 májusában, amikor a Wehrmacht már sikert sikerre halmozott Nyugat-Európában, Horthy nagyon lehangoltan nyilatkozott Montgomerynek. „Magyarország sorsa — mondotta — már nem saját kezében van és jelenleg nincs mit tenni, mint várni és megkísérelni, hogy bármely esetben a legjobbat tegyék.”⁸⁴ Aggodalmait az év folyamán csak növekedtek. Igaz, mondta a kormányzó Montgomerynek, hogy „Németország jelenleg nem kíván belpolitikai nehézségeket támasztani Magyarország számára, mert érdeke a nyugalom fenntartása. Ha azonban Németország megnyerné a háborút — folytatta Horthy —, a helyzet teljesen megváltozna, mert többé nem lenne Magyarország.”⁸⁵

Montgomery beszámolt a szélsőjobboldal térnyeréséről, szervezkedéséről, Horthy elleni támadásairól,⁸⁶ valamint a kormányzó nyilasellenes felfogásáról. Az amerikai követ úgy tudta, Horthy nem értett egyet miniszterelnökének intézkedésével, amely engedményt tett a nyilasoknak. „A kormányzó — jelentette az amerikai követ — október 5-én kifejtette Eckhardtnek, hogy nem tudja megérteni, miért kaptak lehetőséget a köztisztviselők a nemzetiszocialista mozgalomhoz való csatlakozásra. Ehhez a miniszterelnök arra hivatkozva ragaszkodott, hogy kinevezésekor megígérte s így ő [ti. a kormányzó] végül is hozzájárult.”⁸⁷ Az amerikai követnek azt fejtette, hogy „a nyilasokat rövid időn belül eltávolítja a parlamentből”. A Kovarcz-ügy kapcsán és hatására a kormányzó „minden nemzetiszocialistát el kíván távolítani a közhivatalokból, és be kívánja tiltani sajtójukat.”⁸⁸

E nyilatkozatokkal egyidejűleg azonban arról is tudósítottak a jelentések, hogy 1941 márciusában Horthy rövid időn belül kétszer fogadta Meskó Zoltán nemzetiszocialista képviselőt, aki előtte azt hangoztatta, hogy „semmi köze sincs a Nyilaskeresztes Párthoz és száz százalékig keresztény alapon áll”.⁸⁹

82. Uo.

83. A jelentés azt is tartalmazza, hogy a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök bizonyos a németek teljes győzelmében s abban, hogy Angliát is elfoglalják. Uo. Roll 12. 864.00 P.R./178. (1940. március 2.) Egy esetleges német invázió Magyarország ellen több jelentésben szerepelt. Lásd pl. Uo. 864.00 P.R./176. (1940. február 7.)

84. Uo. Roll 12. 864.00 P.R./184. (1940. május 28.)

85. Uo. Roll 12. 864.00 P.R./191. (1940. október 7.)

86. A jelentésekben szerepeltek Szálasiék, Imrédyék, a Kovarcz Emil-féle „náci összeesküvés” és a Teleki-kormánynak az a rendelete is, mely lehetővé tette köztisztviselők belépését a nyilaspárthba. Uo. Roll 12. 864.00/992. (1940. január 5.) és 864.00/1001. (1940. november 9.)

87. Uo. Roll 12. 864.00/1000. (1940. október 7.)

88. Uo. Roll 12. 864.00 P.R./194. (1940. november 23-i bizalmas jelentés; az ilyen jelzés egészen ritka.) Uo. Roll 13. 864.00 P.R./197. (1941. január 8. — az idézet innen való.) Kovarcz és 24 társának pere 1941. január 3-án kezdődött.

89. Uo. Roll 12. 864.00/1017. (1941. március 29.)

A Horthyval kapcsolatos ellentmondásos tartalmú jelentésekhez társult az, amely Pelényi János washingtoni magyar követ lemondására vonatkozott. Pelényi volt az első magyar diplomata, aki azért mondott le, mert a magyar kormányzat politikájával, a zsidóellenes törvényekkel, amelyek felesége révén őt is érintették, nem értett egyet és tiltakozásul elhagyta helyét. Lemondásának okát nem rejtegette, ami Horthy szerint igen kellemetlenül érintette a kormányt. Ezzel szemben „a kormányzó annak a véleményének adott hangot, hogy Pelényi lépését hazafias motívumok vezérelték, amelyeket országa legfőbb érdekének tartott”.⁹⁰

1941-ben Magyarország fegyveres szövetségese lett Németországnak, feladta Te-leki politikáját. Hogy ez hamarosan bekövetkezik, arról az amerikai követségnek voltak előzetes információi, mégpedig az angol követtől. Ezeket éppen egy április 4-i jelentésben foglalta össze Howard K. Travers ügyvivő: „az angol követ idézte nekem azokat a megjegyzéseket, amelyeket neki Horthy tett. Ezek szerint Magyarország hajlik arra, hogy elfogadja a Németország által felajánlott területi elő-nyöket Jugoszlávia kárára egy jugoszláv–német háború esetén, bár hivatalosan tagadják, hogy Németország kívánja Magyarország részvételét egy ilyen háború-ban.”⁹¹

E kritikus időben Montgomery H. C. Pell váltotta fel a követség élén.⁹² Irat-hagyatékából úgy tűnik, a Magyarországon megfordult amerikai diplomaták közül kiemelkedett széles látókörével, a magyar történelem és a sajátos magyar viszonyok ismeretével, a magyar–német viszony ellentmondásosságának meglátásával. Pell a rövid idő alatt, amit Budapesten töltött, nemcsak tudósított tapasztalatairól, is-mereteiről, hanem igyekezett befolyásolni a Magyarországgal és Horthyval kap-csolatos amerikai magatartást. Észrevételei Nagy-Britannia politikájára is kiter-jedtek. Nem helyeselte például a BBC magyar adásának irányát, a Horthy és Bárdossy miniszterelnök elleni támadásokat. „Ez a politika — írta londoni kol-légájának, John Gilbert Winant amerikai követnek — rendkívül elhibázott, és a magyarországi helyzet ismeretének teljes hiányát mutatja.” Úgy látta, az egyébként angolszászbarát magyar közvéleményt Nagy-Britannia ellen fordítják az ilyen tá-madások, miközben Horthynak nagy a tekintélye, de ha a németek úgy akarják, akár 48 óra alatt megszállhatják az országot anélkül, hogy ellenállással találko-znának.⁹³

A német–szovjet háborút Pell szerint a magyar közvélemény azzal a reménnyel fogadta, hogy „a két ellenfél kölcsönösen megsemmisíti egymást”.⁹⁴ S noha Ma-gyarország is csatlakozott a szovjetellenes háborúhoz, az amerikai–magyar diplo-máciai viszonyban semmiféle változás nem következett be. Roosevelt elnök 1941-ben is, mint korábban szintén, meleg hangú üzenetet küldött Horthynak Szent

90. Uo. Roll 13. 864.00 P.R./196. (1940. december 21.)

91. Uo. Roll 13. 864.00 P.R./204. (1941. április 4.) Montgomery 1941 márciusában utazott el Ma-gyarországról.

92. Pell az USA-ból repülővel érkezett Lisszabonba, onnan Portugálián, Spanyolországon, Dél-Fran-ciaországon, Németországon, Svájcra és Ausztrián keresztül érkezett Budapestre egy kisebb au-tókonvojval. Roosevelt elnöknek küldött jelentéseiben beszámolt az egyes országokban szerzett tapasztalatairól. Pell Papers PSF Box 54. Folder Hungary (1941. április 2. Lisszabon). Uo. Cont. 25. Folder F.D.R. 1936–1945 (1941. május 16. Budapest). Az elnök személyes levélben köszönte meg ezeket: Uo. PSF Box 54. Folder Hungary (1941. június 12. Washington).

93. Pell Papers Cont. 3. Folder Minister to Hungary (1941. május 28.)

94. „They hope to see the Russians beaten and the Germans bogged in and destroyed.” Pell Papers Cont. 25. Folder F.D.R. 1936–1945. (1941. június 23.)

István napja alkalmából, amit Pell személyesen adott át. Különleges hangsúlyt adott ennek, hogy Horthy szabadságának idején Gödöllőn fogadta az amerikai követet, és kb. egy órán át beszélgettek. Pell is szokatlannak találta, hogy a kormányzó „magánidejét” fordítja találkozásaikra. Úgy vélte, e gesztus a kormányzó s egyben a magyar politika érdekét szolgálja, mert Horthynak „szüksége van egy vasmacskára, hogy manőverezni tudjon”.⁹⁵ A furcsának tűnő fogalmazás többszörös jelentéssel bír: utalt Horthy múltjára, az eszközre, mellyel egy hajót stabilan helyén lehet tartani, manőverezni nyilvánvalóan Berlinnel szemben kellett, Roosevelt üzenete pedig úgy is értelmezhető volt, hogy valójában e nagyhatalom nem írja Magyarország rovására a Szovjetunió elleni katonai szerepét.

Pell tudósított arról is, milyen erővel vett részt a magyar honvédség a keleti front hadműveleteiben, mik voltak Horthy és a kormány törekvései a hadsereg intaktságának megőrzésére. Roosevelt elnök közvetlen, baráti hangú levélben nyugtázta az információkat és arra biztatta Pellt, hogy a legkülönbözőbb lehetséges eszközökkel „bátorítsa a demokrácia magyar barátait”.⁹⁶

A kormányzó és Pell említett gödöllői találkozása valójában azt célozta, hogy a kormányzó magyarázza és elfogadtassa a magyar politikát az Egyesült Államokkal. Horthy — jelentette a követ — „kifejezte azt a reményét, hogy az amerikai nép megérti azt a kényes helyzetet, amelyben ma Magyarország van. ... Azt mondotta, hogy a magyarok csak igen kevés katonát küldtek Oroszország ellen és hogy nézete szerint a szovjetek gyakorlatilag vereséget szenvedtek. ... Azt reméli, hogy valami módon és megállapodás révén béke érhető el, miután Németország birtokába került azoknak a nyersanyagoknak, amelyeket kívánt.” Horthy ekkor, a háború megindulásakor, szinte verhetetlennek tartotta a német hadsereget. De — folytatta a követ — „a németeket úgy írta le, mint tapintatlan és humortalan népet, mint amely teljességgel alkalmatlan arra, hogy a világot uralja. ... Elmondta azt is, számtalan alkalommal óvta attól Hitlert, hogy megtámadja a brit világbirodalmat.”

Pell szerint „a legfontosabb dolog, amit nekem mondott, az volt, hogy teljességgel bizonyos abban, hogy a német katonai kaszt ma is ugyanaz, mint valamikor volt, vagyis »Kaiser treu« [császárhű] és háborog a párturalom alatt”. Horthy ez alkalommal is „kifejezte rokonszenvét Lengyelország iránt és keserűen szolt a Gestaporól, amelyet úgy írt le, mint az OGPU megfelelőjét — ennél rosszabbat egy magyar nem mondhat” — teszi hozzá a követ.⁹⁷

1941 végén Pell 19 gépelt oldalas tanulmányos feljegyzést készített Nagy-Britannia budapesti követe számára a magyarországi viszonyokról. Ebben Horthyról ezt írja: „A kormányzót általános tisztelet övezi, mint egy jó és becsületes embert, hazafias magyart, aki mindent megtesz, hogy megőrizze országa méltóságát és függetlenségét. Azt hiszem, ez [a róla alkotott vélemény] jogos és megalapozott.”⁹⁸

95. M 1206 Röll 12. 864.00/1025. (1941. augusztus 22.)

96. Pell Papers Cont. 25. Folder F.D.R. 1936–1945. (1941. szeptember 20.) A hivatalos levélpapíron (The White House) írt levél „Kedves Bertie” megszólítással kezdődik.

97. M 1206 Röll 12. 864.00/1025. (1941. augusztus 22.)

98. Pell Papers Cont. 10. Folder Hungary (Statement to the British Ambassador). Az iraton nincs dátum. Szövegéből világos, hogy 1941. december 7-e, vagyis a Nagy-Britannia és Magyarország közötti hadiállapot beállta előtt készült. Az összefoglaló az élet minden területére kiterjed, még a politikai viceket is említi, és mint korábban szintén, vitatja Nagy-Britannia Magyarországgal kapcsolatos politikájának célszerűségét.

Pell véleményét erősítette meg az amerikai követség katonai attaséja a katonai hírszerzés számára, a háborúval foglalkozó osztálynak küldött jelentésében: „Tárgadhatatlan az a szeretet és tisztelet, amelyet Horthy élvez minden társadalmi osztály részéről és egyetlen mozgalom sem lehet sikeres ellene német kezdeményezés és erős német támogatás nélkül.” A háborúval kapcsolatos közhangulatot 1941. november 8-án így jellemezte: „Az általános közfelfogás szerint Németország minden esélyét elvesztette a győzelemre.”⁹⁹

Pell azt is hangsúlyozta, hogy a kormányzó és szűkebb környezete angolszászbarát, sőt, Horthy „a végsőkig megőrizte angolszászbarát felfogását és kevésbé törekszik németellenes érzelmeinek elrejtésére”. Tudni vélte, hogy amikor Bárdossy miniszterelnök Berlinbe utazott, Horthy csak ürügyül hozta fel rossz egészségi állapotát a Budapesten maradásra.¹⁰⁰

A külpolitika alakításába azonban, Montgomery meglátása szerint, Horthy „egyáltalán nem vagy csak igen kevésbé szolt bele. ... Sőt, a külügyminisztérium azt sem szerette, ha külföldiekkel találkozott, mert soha sem tudták, mit fog mondani. Mint öreg tengeri medve, nagyon szókimondó volt.”¹⁰¹

Az 1930-as évek végének vitái után 1941-ben választotta meg a parlament a kormányzó helyettesét Horthy István személyében. Pell ezt szükséges és helyes lépésnek ítélte, s távolról sem azért, mert a kormányzó idős ember volt s az idő tájt betegeskedett is. Korábbi feltételezése, hogy Horthy visszavonul és helyét fia foglalja el, ezzel volt összefüggésben. A tényt, hogy Horthy a helyén maradt, de mellé helyettesként fia lépett, az alkotmányosság, a tradicionális intézmények és rend védelmének, a nációkkal szembeni — ilyen értelemben pozitív — konzervatívizmus sikerének ítélte. E megoldást különböző beszélgetésekben maga is tanácsolta és siettetett, mivel Berlin a náci beállítottságú Albrecht főherceget szerette volna megválasztani a közismerten angolszászbarát Horthy Istvánnal szemben.¹⁰²

Az amerikai követ így jellemezte a kormányzóhelyettest: „Horthy úr hazafias, intelligens ember, harmincas éveinek vége felé. Korábbi legfőbb tevékenysége a magyar repülés és a lovaspótló fejlesztésére irányult. Azzal vádolták, hogy »playboy« és bírálta, amiért csatlakozott egy szűkkörű csoporthoz, amely az olasz követség körül alakult ki.” Pell szerint házassága és különböző felelősségteljes megbízatása (a MÁV vezérigazgatója, felsőházi tag, stb.) „nagyon jól tett neki”. Pell azt is fontosnak tartotta, hogy Horthy István „kétségtelenül angolszászbarát, de nagy taktikai érzéke van és szűkszavúsága is segíti, hogy elrejtse valódi érzelmeit”.¹⁰³

Miért hát, tette fel a kérdést Pell, hogy a magyar politika mégis Berlinnel megy együtt? A választ a következőkben találta meg: „A kommunizmustól és az attól való félelem, hogy az oroszok kezébe kerülnek, megerősíti a kormány költődését a tengelyhez.”¹⁰⁴

1941. december 12-én — Berlin nyomására — Magyarország hadat üzen az Egyesült Államoknak. Pell (és részben a követség munkatársai) azonban csak

99. M 1206 Roll 12. 864.00/1035. (1941. november 8.) A jelentés készítője R. C. Partridge, Major, G.S.

100. Uo. Roll 12. 864.00/1037. (1942. február 26.) Fikt az összefoglaló jelentést Pell már Lisszabonban készítette.

101. *Montgomery, J. F.*: i. m. 42.

102. Pell Papers Cont. 10. Folder Hungary. Dátum nélkül.

103. Uo. és M 1206 Roll 12. 864.00/1037. Az idézet az utóbbi helyről való. (1942. február 26.)

104. Uo.

hetekkel később távoztak Budapestről. Pell felesége még befejezte a kormányzóról és feleségéről korábban kezdett portréjának festését s karácsonyra tőlük szép ajándékot kapott.¹⁰⁵ Pell ezután visszatért Lisszabonba.¹⁰⁶

A Magyarországra vonatkozó jelentések a diplomáciai kapcsolat megszakítása után is folyamatosan érkeztek Washingtonba a szövetséges és semleges országokban működő amerikai követségekről, valamint az *Office of Strategic Services* (OSS) hálózatától. Ezek rendkívül vegyesek voltak: hírszerzőktől, informátoroktól, Magyarországról kiutazó személyiségektől kapott értesüléseket tartalmaztak, és felhasználták a *Pester Lloyd*-ban megjelent írásokat. Az apparátus minden hírt, értesülést továbbított Washingtonba, bármi volt is annak valóságértéke, bármennyire ellentmondtak is egymásnak. Megítélésük már nem az ő gondjuk volt, hanem az értékelő csoportok feladata.¹⁰⁷ Mindazonáltal a Magyarországgal, az amerikai és angliai magyar emigrációval kapcsolatos számos jelentés és értékelés tanulságosan mutatja az amerikai tájékozottság és érdeklődés fokát, mértékét.¹⁰⁸

Horthy személye az 1942-ben és 1943-ban kelt iratokban meglehetősen háttérbe szorult, illetve csak a helyettesítésének (utódlásának) fia halálát követő problémája szerepelt. Az erre vonatkozó híreket főleg a berni amerikai követség szállította, Horthy István lehetséges utódként tárgyalva Habsburg Ottót, Kállay Miklós miniszterelnököt, Károlyi Gyula grófot, Serédi Jusztinián katolikus bíboros prímást, rámutatva, hogy Berlin jelöltje továbbra is Albrecht főherceg. A Bernbe jutott információk azonban, amelyeket Leland Harrison kötelességszerűen továbbított, a valóságnak éppen ellenkezőjét tartalmazták: „Horthyról azt jelentik, hogy egyáltalán nem sürgeti a választást [ti. a kormányzóhelyettesét], ezzel szemben Kállay nagy mértékben ragaszkodik hozzá.”¹⁰⁹ A valóságos helyzet félreértelmezését csak fokozta az az értesülés, amelyet a berni amerikai követség Robert Tylertől kapott, és természetesen továbbított Washingtonba. Eszerint Horthyt „környezetének egyes

105. A hadiállapot kinyilvánítása és az amerikai diplomaták távozása közötti időről, a németek velük szembeni fenyegető magatartásáról, valamint a Pellék iránt kinyilvánított széles körű magyar rokonszenvről a követ korabeli jelentésében részletes beszámolót adott és hosszan ismertette terjedelmes kéziratos memoárjában is. Pell Papers Cont. 25. Folder F.D.R. 1936–1945. (1942. február 16. Lisszabon) és uo. Cont. 20. Folder P.H. Trip to Hungary (94. s. köv.).

106. A háború alatt Pell Roosevelt elnök személyes megfigyelőjeként küldte jelentéseit Lisszabonból. Pell e sajátos megbízatását az USA külügyminisztériuma ugyan nem túlságosan helyeselte, de Lisszabont oly érdekeltelen helynek tekintette (!), hogy komolyabb kifogást nem emelt Pell küldetése ellen. Mellesleg Pell nem az egyetlen volt családjában, aki az amerikai külügy szolgálatában állt. Unokatestvére, Michael J. McDermott volt a State Department ama osztályának vezetője, amely a „friss információk” (*current informations*) gyűjtésével és értékelésével foglalkozott a háború éveiben. M 1206 Roll 13. 864.002/220. (1941. április 5.)

107. Jellemző példa a State Department európai ügyekkel foglalkozó részlegének 1942. március 30-i összefoglalója, hogy ti. a hírszerzésnek minden információ információ, akkor is, ha nincs valós alapja és ellentmond a szakszerű jelentéseknek. Ebben az összefoglalóban ui. Horthy István úgy szerepel, mint az apja helyére lépett új kormányzó, akiről „nem lehet tudni, vajon ... épp annyira Hitler-ellenes-e, mint az apja...”. Helyet kap még a nyilasok Horthynéval kapcsolatos kedvelt szólama is olyan formában, hogy Horthy Istvánban „anyja révén némi kis zsidó beütés is van”. M 1206 Roll 13. 864.001/39.

108. Uo. Roll 12. 864.00/8044. (1942. szeptember 8.) Roll 14. 864.01/384. PS/ET (1942. március 11.) Roll 14. 864.01/393. (1942. szeptember 11.) Roll 14. 864.01/398. 1/2. (1943. február 1.)

109. Uo. Roll 12. 864.00/1044. (1942. szeptember 8.) Ezt némi részletekkel és Kállay Miklós jellemzésével kiegészítve megismétli Roll 14. 864.01/393. (1942. szeptember 11.). 1942. szeptember 30-án egyenesen ezt írják: „A kormányzó még nem döntött, mit is tegyenek helyettesítésének/utódlásának ügyében.” Uo. Roll 12. 864.00/1045.

tagjai arra bíztatják, kérje a parlamentet unokájának, a volt kormányzóhelyettes árvájának megválasztására úgy, hogy ő kövesse majd [az admirális] halála után”. Horthy politikai környezete, tanácsadói ezt a megoldási lehetőséget — közismerten — elfogadhatatlannak tartották.¹¹⁰

1943 közepén az amerikai diplomácia úgy látta, hogy „Magyarországon meg erősödőben van a monarchista mozgalom, és most már a kormányzó teljes támogatását élvezi, miután fel kellett adja valamennyi személyes ambícióját, amelyet valamikor önmagával és családjával kapcsolatban táplált”. Fontosnak tartották azt is, hogy szerintük „a Szociáldemokrata Párt ugyancsak a monarchia visszaállítását támogatja”.¹¹¹

Washington rendszeres információkat kapott azokról a tárgyalásokról, amelyeket Kállay Miklós miniszterelnök megbízottai folytattak 1943-ban az angolszász szövetségesekkel, s ezzel összefüggésben tudósítottak az amerikai szervezetek Horthy és Hitler 1943 áprilisi találkozásáról.¹¹² Az isztambuli amerikai konzul, Burton Y. Berry szerint Horthy azért, hogy elkerülje az újabb német követelések teljesítését, a Hitlerrel követelt tanácskozássra nem vitt magával szakminisztereket. A kormányzó — mondja a jelentés — heves vitát folytatott Hitlerrel Kállay védelmében s azért, hogy a magyar honvédség szerepét a keleti fronton csökkenthesse.¹¹³

1944. március 19-én Magyarország német megszállás alá került. Ennek várható bekövetkezéséről már 1944 januárjában érkeztek jelentések Washingtonba, feltételezve, hogy a németek Imrédy Bélát állítják a kormány élére.¹¹⁴ Hogy a megszállás bekövetkeztében, majd a továbbiakban Horthy milyen szerepet játszott, természetesen foglalkoztatta az amerikai diplomáciát és hírszerzést, az ország megszállása után azonban csak bizonytalan hírekkel rendelkeztek. A portugáliai amerikai követség úgy tudta az ottani magyar diplomatáktól: „kétséges, hogy az új kormány élvezi a kormányzó alkotmányos elismerését”, aki „semmiképpen sem cselekedhet szabad akarata szerint” s még holléte is bizonytalan.¹¹⁵ A berni amerikai követség „megbízható forrásra” hivatkozva úgy vélte, a németek azt a Rácz Jenő tábornokot fogják Horthy utódjává tenni, aki már 1942-ben is aspirált a kormányzóhelyettesi tisztségre.¹¹⁶ A madridi követség arról értesítette Washingtont — Ambrózy Ferenc nyomán —, hogy „ha Horthy új kormányt nevezett ki, akkor azt csak kényszer alatt tette” 1944. március 19-ét követően.¹¹⁷

Azok között a magyar diplomaták között, akik a német megszállás után nem vállaltak további szolgálatot, egyesek sokkal keményebben ítélték meg a kormányzót. Közéjük tartozott Ullein-Reviczky Antal, aki a stockholmi angol és amerikai követségnek átadott és Washingtonba továbbított memorandumában Horthy „meg-

110. Uo. Roll 12. 864.00/1045. (1942. szeptember 30.)

111. Uo. Roll 12. 864.00/1085. (1943. július 22. Bern.)

112. Uo. Roll 12. 864.00/1057. (1943. február 13. Ankara.) Roll 14. 864.00/408. (Cross-Reference File 1943. március 10.)

113. Uo. Roll 12. 864.00/1071. (1943. május 27.) L. még: Hitler 68 tárgyalása... i. m. 2. k. 41., 42. és 43. jegyzőkönyv.

114. M 1206 Roll 14. 864.01/449. (Távirat a madridi követségről, 1944. január 14.)

115. Uo. Roll 14. 864.01/460. (1944. március 23.)

116. Uo. Roll 14. 864.01/465. (1944. március 25.)

117. Nem tudják, elfogta-e a Gestapo Kállay miniszterelnököt vagy menedéket talált valamelyik követségben. Uo. Roll 14. 864.01/472. (1944. március 27.)

bocsáthatatlan hibájának” nevezte a németek ellenállás nélküli beengedését és ennek alapján elemezte a helyzetet.¹¹⁸

1944 április elején már részletes beszámoló ment Washingtonba a berni követségtől az ország német megszállásának lefolyásáról. A várbeli eseményekről ezt írták: „SS őrséget állítottak Horthy kormányzó hivatala és lakosztálya köré, amely a királyi palotában volt. ... A német rohamosztagok őrszolgálatra folyamatos és elhelyezése megelőzi a palotaőrségét, minek következtében diszkrétan, de igen határozottan elzárják a kormányzóhoz való közeledést. Valójában állandó ellenőrzés alatt tartják Horthyt. ... Ez ugyanaz a módszer — írja a követség —, amelyet a német-náci és a neo-fasiszta olasz őrség alkalmazott Mussolinivel szemben Észak-Olaszországban.”¹¹⁹ Egy, az utolsó postával Bakách-Bessenyei Ferenc svájci magyar nagykövethoz kikerült budapesti levél alapján Leland Harrison Bernből azt jelentette: a nagyméretű letartóztatások következtében „a kormányzó teljes mértékben elszigetelt és ez magyarázza magatartását ... a Sztójay-kormányt többé-kevésbé rutinszerűen fogadta el, anélkül, hogy annak döntő jelentőséget tulajdonított volna.”¹²⁰ Utóbb a nagy horderejű kérdéseken túl arról is beszámoltak, hogy Horthy rutinszerűen folytatja tevékenységét: politikai személyiségeket fogad, meglátogatja a bombatámadások károsultjait, stb. Stockholmból ezt azzal egészítették ki, hogy Horthyt gyakran látják kenderesi birtokán.¹²¹

A berni követség jelentette a Baky László és Endre László által Horthy ellen tervezett puccsot. Az amerikai diplomaták úgy tudták, a szervezkedésre Veesenmayer teljhatalmú német birodalmi megbízott hívta fel a kormányzó figyelmét, s ő ennek nyomán rendelt Budapestre lojális honvéd-alakulatokat.¹²²

Tudjuk, hogy 1944 nyarán a svéd király is tiltakozott Horthynál a magyarországi zsidóság kírftása ellen. Az üzenetet átadó diplomaták szerint „Horthy deprimálnak látszott. Nyíltan beszélt és rámutatott, hogy hatalma rendkívül korlátozott. Elmondotta, hogy azoknak az eseményeknek a során, amelyek [1944.] március 19-éhez vezettek, a németek azzal fenyegették, engedni fogják, hogy román és szlovák csapatok szállják meg Magyarországot. Egy ilyen megszállás a legrosszabb sorsot hozta volna Magyarországra, s ezért egyezett bele a német megszállásba.”¹²³

Az isztambuli amerikai konzulátus jellemzése szerint „Horthy alapján véve a [rég]i kormánypárt álláspontját képviseli. Konzervatív és még enyhén reakciónak is nevezhető, de bizonyos, hogy távolról sem olyan jobboldali, mint az imrédisták vagy a nyilas pártok. ... Ez azonban nem feltétlenül jelenti, hogy a kormányzó szemben áll a németekkel, vagy, hogy ellenzékben lenne a jelen kormány alapján véve szélsőjobboldali politikájával.” A jelentés bizonytalansága és némi ellentmondásossága nemcsak az információk megbízhatóságával függött össze, hanem jól jellemezte a tényleges viszonyokat. A jelentés ugyanis a továbbiakban azt fejtegeti, hogy Imrédy nem önként lépett ki a kormányból, „elmozdítása, társaival együtt, egyedül Horthynak köszönhető”. Annak ellenére, hogy „a kormányzó helyzete a magyarországi politikai életben homályos és bizonytalan a német megszállás óta,

118. Uo. Roll 12. 864.00B/9-844. (Horshel V. Johnson stockholmi amerikai követ, 1944. szeptember 8.)

119. Uo. Roll 14. 864.01/497. (1944. április 5.)

120. Uo. Roll 14. 864.01/521. (1944. április 11.)

121. Uo. Roll 14. 864.01/532 PS/MO (Bern, 1944. április 17.) és 864.01/541. (1944. április 21. Stockholm.)

122. Uo. Roll 14. 864.01/8-844. (1944. augusztus 8.)

123. Uo. Roll 12. 864.00/8-1244. (Stockholm, 1944. augusztus 12.) Vö.: Horthy Miklós titkos iratai. Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László. 4. kiad. Bp. 1972. 85. sz. irat.

szerpe az eseményekben ... távolról sem tisztázott, az utóbbi hónapokban azonban mindinkább aktív szerepet játszik... A legtöbb megfigyelő szerint még mindig eléggő befolyása és hatalma van, hogy ha kívánja, akkor ezt felhasználja.”¹²⁴

„A kormányzó, a hadsereg vezetői, a Sztójay miniszterelnök vezette kormány tagjai — írta néhány nap múlva az isztambuli konzul, informátorára hivatkozva — egységesek abban a törekvésben, hogy megőrizték a magyar uralkodó osztályok életformáját [hatalmát] ... a kormányzó ténylegesen támogatja a jelenlegi magyar kormányt ... a magyar hadsereg személyes és hazafias okokból szorosan kötődve a kormányzóhoz, követni fogja azt az utat, bármilyen legyen is az, amelyet a kormányzó választ.”¹²⁵

Hershel V. Johnson stockholmi amerikai követ fontosnak tartotta, hogy Washington is megismerje azt a levelet, amelyet Ullein-Reviczky Antal „titkos úton” juttatott Budapestre. Ezt ifj. Horthy Miklósnak címzett formában írta, ténylegesen azonban a kormányzónak adott tanácsot és sürgette határozott lépésekre a németekkel és hazai híveikkel szemben. A levél egyes részei azonban nem a kormányzónak, hanem a *State Department*-nek szóltak, még ha némelykor áttételesen is. Bizonyára ezért csatolta másolatát augusztus végi jelentéséhez a követ. Ennek Horthyra vonatkozó lényege a következő volt: „A kormányzó az egyetlen személy Magyarországon, aki képes valami érdemlegeset tenni az ország érdekében úgy, hogy arra az egész világ felfigyeljen.”¹²⁶

Az amerikai diplomácia jelentései beszámoltak arról, hogy a kormányzó a „Kárpát Front” parancsnokává s Lakatos utódként Miklós Béla altábornagyot nevezte ki, akiről úgy tudták, „nagy befolyása van Horthyra és persona grata a németeknél is”.¹²⁷ A Sztójay helyére állított Lakatos-kormány „fő jellemzője — az isztambuli konzulátus szerint —, hogy a legtöbb miniszter Horthy embere. Az új kabinet hatalmának végső forrása Horthy és a hadsereg.”¹²⁸

A saját ismereteiken, a hozzájuk eljuttatott információkon túl az amerikai követségek, konzulátusok és egyéb szervezetek alkalmanként arról is tudósítottak, mit sugárzott a moszkvai Kossuth Rádió magyar nyelvű adása. 1944. augusztus végén például egy lehallgatott adásról jelentve Horthyra is kitértek. A moszkvai magyar adó szerint „Horthy áruló, akit el kell távolítani ... Magukat bolondítják, akik azt hiszik — tették hozzá Moszkvában —, hogy az angolszászok szabadítják fel Magyarországot.”¹²⁹

Ismeretes, hogy 1944 szeptemberében Horthy elszánta magát a német szövetséggel való szakításra, fegyverszünet kérésére a szovjetektől. A Németországban működő amerikai hírszerzés révén Veessenmayernek Horthyval és Lakatossal október első hetében folytatott beszélgetéséről már néhány nappal később a beszélgetést szó szerint közlő jelentés érkezett Washingtonba. Eszerint Horthy kifejtette a német teljhatalmú megbízottnak, hogy a németek nem adták meg az ígért segítséget az országnak a szovjet elleni védekezéshez. „Bármilyen történjék is — mondta

124. M 1206 Roll 13. 864.0002/8-1744. (1944. augusztus 17.)

125. Uo. Roll 12. 864.00/8-2644. (1944. augusztus 26.) Az informátort nem nevezi meg, megbízhatóságát azonban erősen hangsúlyozza.

126. Uo. Roll 12. 864.00/8-2844. (1944. augusztus 28.)

127. Uo. Roll 14. 864.01/9-144. (Bern, 1944. szeptember 1.)

128. Ezt az információt megküldték az olaszországi Casertában állomásozó amerikai szerveknek is. Uo. Roll 13. 864.002/9-444. (1944. szeptember 4.)

129. Uo. Roll 14. 864.01/8-3144. (Nápoly, 1944. augusztus 31.)

Horthy a jelentés szerint —, kellő időben fogja értesíteni a birodalmi kormányt döntésének milyenségéről, mert nem szeretné, hogy árulónak tekintsék. Sajnos — folytatta a kormányzó — bizonyos abban, hogy Németországnak nincs esélye a háború megnyerésére, de jobban szeretné, ha angol és amerikai, semmint orosz csapatok szállnák meg országát, amelyek ellen harcolni fog, amennyire ez csak lehetséges.” A beszélgetés során nemcsak az államfő, hanem az ember is megnyilatkozott. Közölte Veessenmayerrel, hogy „felesége nem fogja elhagyni a fővárost, de *ismételten* átutazó vízumot kért Svájcba menye és unokája számára. Egyfajta lemondással jelentette ki, hogy csöppet sem érdekli, mi fog történni, ha őket veszélyen kívül tudja. [A kormányzó] elgyötörtnek látszott és gyakran nehéz volt követni gondolatait fonalát.”¹³⁰

Az OSS információi arra is kiterjedtek, hogy a németek Horthyval és rendszerével szemben — 1944 októberében — Szálasi Ferencet és a nyilasokat kívánják felhasználni.¹³¹

Az 1944. október 15-én és azt követően történetekről az OSS berni megbízottja készített összefoglalót, amit Roosevelt elnöknek is eljuttatott William J. Donovan, az OSS igazgatója. Ez azzal fejeződik be, hogy „az október 15-i deklaráció volt Horthy utolsó üzenete a nemzethez, amely autentikusnak tekinthető. Most, akár csak hasonmása, Pétain, a németek »vendége«.”¹³²

„Jó uralkodó volt-e Horthy?” — tette fel a kérdést Montgomery visszaemlékezéseiben, és így felelt: „Nem volt briliáns, de kérdéses, hogy az alkotmányos uralkodóknak briliánsoknak kell-e lenniök? [A kormányzó] mindenestre nagyon is becsületes, megvesztegethetetlen volt. Ha igazságosak akarunk lenni, senki sem tagadhatja, hogy hatalmának keretein belül és a törvényességnek megfelelően minden tőle telhetőt megtett.”¹³³

Az iratok tanúsítják Montgomerynek azt a megállapítását, hogy „Roosevelt elnök mindig nagy érdeklődést mutatott az admirális iránt”. Roosevelt elnök elmesélte Montgomerynek, hogy Wilson elnök a tizes években Rómába küldte őt diplomáciai megbízatással. Az olasz tengerészeti miniszter, Thaon de Revel említette neki először Horthy nevét, mondván, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia flottája gyenge, „de vakmerő parancsnoka van, Horthy admirális”.¹³⁴ Roosevelt érdeklődése Horthy iránt elnökké választása után is megmaradt, megnyilatkozásaiból kiérződik valami olyan sajátosság, ami a tengerészetnél szolgáltakat akkor is összeköti, ha személyesen nem ismerik egymást vagy/és fegyveres konfliktusok idején, mint az első világháborúban, ellentétes oldalon álltak. Roosevelt a protokoll előírásait meghaladó szívéllyességgel küldte jókívánságait augusztus 20-án alkalmából,¹³⁵ feleségével együtt kondoleált Horthyék lánya, ifj. Károlyi Gyula feleségének halála alkalmából.¹³⁶ 1937 decemberében az Egyesült Államok elnöke örömmel vette tudomásul, hogy Magyarországon „a náci mozgalom nem mutat nagyobb előrehaladást” és megbízta Montgomeryt, „ha legkö-

130. Roosevelt Library PSF Box 169. Folder October 1944. (Donovan, 1944. október 16.) Az én kiemelésem – L. N. Zs. A kiadott magyar nyelvű források között nem szerepel Horthy és Veessenmayer e beszélgetése.

131. Roosevelt Library PSF Box 169. Folder October 1944 (Donovan, 1944. október 20.)

132. Uo. 1944. október 27.

133. Horthynéről az a véleménye, hogy bármely országban „tökéletes királynő lehetett volna”. *Montgomery, J. F.*: i. m. 43–44.

134. *Montgomery, J. F.*: i. m. 45.

135. L. pl. M 1206 Roll 6. 864.458/9.

136. Uo. Roll 13. 864.0011/8. (The White House, 1940. június 20.)

zelebb látja a kormányzót, adja át neki személyes üzenetét, miszerint nekünk [ti. Rooseveltnek és Horthynak] tengerészeknek össze kell tartanunk”.¹³⁷ Roosevelt ismételt elnökké választásakor Horthy külön és hangsúlyozottan fejezte ki örömét Montgomerynek, úgy tekintve ezt, mint biztató kilátást az egész világ számára.¹³⁸

5.

A jelentések pusztán közölt információkkal, anélkül, hogy ez szándékuk lett volna, kitűnően jellemezték a kormányzót több vonatkozásban is. Azt hiszem, reálisan mutatták személyes véleményét, indulatait politikai kérdésekben. Ezek tagadhatatlanul olyan férfit állítanak elénk, aki ugyan az erős államfői hatalom híve, de ragaszkodik a hagyományos, alkotmányos intézményekhez, feltétlen ellenzője a totalitárius államberendezkedésnek, bármilyen is annak politikai tartalma. Ez és 1918–1919-es patasztalata (a tömegmozgalmak radikális irányú elszabadulása), valamint a tradicionális magyar vezető rétegek hivatásában való rendíthetetlen hite egyaránt kizárta, hogy *nézeteiben* a legkisebb mértékben is közeledjék a hazai szélsőjobboldal különböző irányzataihoz (Imrédy törekvéseit csakúgy nem tudta elfogadni, mint a nyilasokét). Már csak azért sem, mert konzervatív alapbeállítottsága és a jobboldali eszmékhez, rendszerekhez való vonzódása mellett és ellenére az ország függetlenségének, a kormányzat szabad döntéshozásának lehető megőrzésére törekedett.

A jelentésekből az is világos, hogy konzervatív–jobboldali nézeteinek meghatározó eleme volt szovjet- és kommunistaellenessége, ami az idő előrehaladtával csak erősödött és merevedett, és ezen 1944 októberében is csak félszívvvel tudott felülemelkedni, s ráadásul megkísérelte is. Emberileg ezt sok minden magyarázhatja: hetvenen túl aligha változnak meg olyan nézetek, amelyek fiatalabb korban s évtizedeken át rögződtek, nem könnyű számot vetni az elkerülhetetlen hatalomvesztéssel, amit egy egész társadalmi rend és politikai berendezkedés nyilvánvaló összeomlása kísér. Aligha hihető, hogy Horthy 1943–44-ben ne vetett volna számot a katonai események, a hatalmi viszonyok alakulásának következményeivel, még ha azok valódi kifejtését nem is tudta elgondolni.

A személyes nézetek és szándékok — ezt is a jelentések mondják el — rendre elbuktak, amikor a mindennapi bel- és külpolitikai erőkkal, törekvésekkel ütköztek. A kormányzó, a helyzet kényszerére és a még rosszabb elkerülésére hivatkozva sorra hozzájárult olyan intézkedésekhez, melyekről egyébként eltérően nyilatkozott. Ilyen módon megnyilatkozásai (szándékai), valamint tettei messze kerültek egymástól. 1944 márciusában vagy októberében talán már ő sem emlékezett 1939-es szavaira: „Magyarország soha nem fog engedni a német nyomásnak, bármi legyen is ennek ára.”

Az öreg kormányzó — a jelentésekből kitűnőleg — az 1930-as években és azt követően is abban a hitben élt, hogy hozzá, a legfőbb hadúrhoz, hű a hadsereg tisztikara, miközben annak személyi állománya nagy változáson ment át, politikai morálját pedig növekvő mértékben ásta alá az általa is hirdetett német–magyar fegyverbarátság eszméje, valamint a nyilasok terjedő befolyása.

Ha nézeteit, magatartását, államfői tevékenységét kritikusan nézték is, mint embert, általában rokonszenvvel ítélték meg az amerikai diplomaták, s ebben szerepet játszott, hogy benne valamiféle *self-made-man*-t láttak az arisztokráciával szemben.

137. *Montgomery, J. F.*: i. m. a 26. és 27. oldal között e levél fotókópiáját is közli.

138. M 1206 Roll 12. 864.00 P.R./194. (1040. november 23. Montgomery.)

BOROS ZSUZSA

Nemzeti forradalom — pétainizmus^{*}

Új rend Franciaországban

„Nincs annál radikálisabb változás,
mint visszaváltozni azzá, amik vagyunk.”

A fogalom

„A fogalom [ti. a forradalomé — B. Zs.] ma hivatalos. Nagyon fontos, hogy megszabadítsuk mindattól, ami az erőszakra, az illegálitásra emlékeztet benne” — írja a nemzeti forradalom egyik korabeli magyarázója az igen jellemző, „A család helyreállítása és a nemzeti forradalom” címet viselő munkájában.¹ Egyesek szerint a nemzeti forradalom kifejezés 1940. július vége előtt nem hangzott el Vichyben.² Ennek ellentmond az 1940. július 10-i törvényt magyarázat,³ valamint nyilvánvalóan ennek nyomán a *Le Temps* július 10-i számának vezércikke, amely a *Révolution Nationale* címet viseli. Pétain maga viszont valóban csak jóval később, 1940. október 8-i „Üzenet”-ében használta először a fogalmat, s ez igazolni látszik azt a feltevést, hogy számára kezdetben nem tűnt elfogadhatónak a „forradalom” kifejezés, ami gondolkodásmódjának, attitűdjének ismeretében nem is meglepő. (Másképpen azonban Pétain októberig egyáltalán nem tartott „elvi” beszédet.) Addig — s ezután is — szívesebben használta a „nemzeti forradalom” szinonimájaként a *renovation* [megújulás], *redressement* [felemelkedés] kifejezéseket. A „nemzeti forradalom” követelése ugyanakkor a szélsőjobboldali, fasiszta illetve más „harmadik” utas mozgalmaknak a két világháború között gyakran hangoztatott jelszava volt.⁴ A „nemzeti” jelző a hagyományos jobboldali pártok gyűjtőneve volt a „köz-

* Részlet a szerző „A Francia Állam születése és a nemzeti forradalom első időszaka. (Vichy-Franciaország 1940-1942)” címmel készült kandidátusi disszertációjából.

1. *Henri Miller*: *Les pousse au-jour de Maréchal Pétain*. Paris, 1962.

2. Uo.

3. 1940. július 10-én Vichyben összehívott nemzetgyűlés nagy többséggel teljhatalmat szavazott Pétainnak és új alkotmány kidolgozásával bízta meg. A törvény indoklásának szövegében szerepel a „nemzeti forradalom” kifejezés.

4. 1943. febr. 6-ával kapcsolatban ld. *Robert Brasillach*: *Une génération dans l'orage Notre avant-guerre* (*Journal d'un homme occupé.*). Paris, 1979.

társaságiakkal” szemben — a „forradalom” követelése pedig éppen e hagyományos, konzervatív pártoktól való megkülönböztetésre, elhatárolódásra szolgált.

A régi és újabb konzervatív ideológiákból építkező nemzeti forradalom a későbbiekben magyarázkodásra szorult: mitől „forradalom” a tradíció, a rend hirdetése, a par excellence forradalmat, az 1789. évi elvető nézetrendszer? Jelenlegi ismereteim birtokában valószínűnek tűnik, hogy a szóhasználat Vichynek abból a korai periódusából származik, amikor a későbbiekben Párizsban letelepedő fasiszta csoportok még jelen voltak Vichyben — ha szerepük nem is volt meghatározó. Amikor Marquet, Déat híve volt a belügyminiszter s a volt radikális, Gaston Bergery fogalmazza meg Pétain első igazán jelentős, október 11-i doktrinális beszédét, ugyanaz, aki egy fasiszta ízű elvi „Nyilatkozat”-ot olvasott fel a júliusi nemzetgyűlési ülésen. A későbbiek során a terminológia Vichyben „maradt” és használata okot adott a párizsi ellenzéknek arra, hogy gúnyt űzzön a fogalom és a gyakorlat ellentmondásaiból. Ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy a kollaboráns pártok a továbbiakban is, 1944-es hatalomra jutásuk előtt is mindig képviselve voltak nézeteikkel a vichyi kormányokban, igaz, többnyire *volt* párthíveik révén. Mégis, a „nemzeti forradalom” fogalmának Vichyben mindvégig a tradicionális, konzervatív elemei lettek a dominánsak, ha érezhető is a rendszer doktrinális megnyilatkozásaiban és gyakorlati ténykedésében a harc, amely a modernebb, radikálisabb, „szociálisabb” tartalmat követelők és a konzervatívok között zajlott. Ezért véleményem szerint a pétaini nemzeti forradalom fogalmába mindkét irányzat beletartozik. Pétain, akinél kezdetben az „antikapitalista” tendencia a hagyományos konzervatív eszmekörön belül marad és csupán kis mértékben figyelhető meg, időnként hajlik arra, hogy kormányai, környezete egyes tagjainak s a párizsi „radikálisoknak” trösztellenes, Vichyt „synarchista összeesküvők”-nek kikiáltó csoportjai véleményének hangot adjon. Így igen fontos, 1941. aug. 12-i beszédében (amely a „keményebb vonal” nyitánya is egyben) a nemzeti forradalom szabotálásáról beszél, amelyért elsősorban a „régii rezsim híveit” és a „trösztöket embereit” teszi felelőssé, valamint sürgeti a „kapitalizmus hibáinak” kiküszöbölését.⁵ A későbbiekben a volt doriotista Marion vagy a volt szindikalista Lagardelle kormányra kerülésükkor többször hangsúlyozzák: „a nemzeti és a szociális forradalom elválaszthatatlan” (Marion); „a nemzeti forradalom vagy szociális lesz vagy nem lesz”⁶. De van ebben kapcsolódás a vichyi technokrata, ún. saint-simonista körök álláspontjával is. Pucheu — a Worms bankház egyik embere, 1941-ben belügyminiszter — is a liberális kapitalizmus megszüntetéséről és a „proletár lét” eltörléséről beszél.⁷ Az állam szerepe az a terület, ahol a legélesebb az ellentét „tradicionalisták” és „modernisták” között (ld. erről később a közigazgatás, az érdekvédelem kérdéseinél). Mindenesetre Pétain már 1940. szeptember 15-i cikkében sem hagy kétséget az iránt, hogy az állami hatalom erősödni fog, hogy Franciaországnak erős államra van szüksége. A „korlátozott” szabadság, az „igazi szabadság”, szabadság és hatalom, állami autoritás összeegyeztethetősége már ebben a cikkében

5. Bulletin d'informations générales. Paris, Archives Diplomatiques (A.D.) No. 51. Guerre 1939-45 Série C-Vichy-Etat Français.

6. Lagardelle: Uo. No. 74. és No 102.

7. Uo. No. 62.

is kifejtésre kerül, s egyik kedvelt témája lesz majd a vichyi publicistáknak.⁸ Bár ezek a pétainista frások és beszédek bizonyos eltérésekkel hol az állam, hol a „természetes közösségek” szerepét hangsúlyozzák inkább, lényegük, hogy mind a korábbi liberális, mind a náci államfelfogástól elhatárolódnak. A nemzeti forradalom fogalmának domináns értelmezését leginkább a vichyi konzervatív ideológusok „magyarázkodása” jelenti. (A magyarázkodásra egyrészt a radikális jobbnak tett engedmény miatt, másrészt a fogalom baloldali beidegződöttsége miatt volt szükség.) A forradalom szó etimológiai jelentéséből kiindulva a vichyi *révolution* mint visszatérést (*revolvere*) értelmezték, s ezzel a nemzeti forradalomnak egy általános és egy konkrét, a körülményeket is tekintetbe vevő funkciót tulajdonítottak. A nemzeti forradalom általában véve visszatérés egy eredeti természetes állapothoz — feltételezve, de nem meghatározva, hogy van egy eredendő örök Franciaország, amelyhez vissza lehet térni az organikus fejlődés visszaállításával —, amit a másik, a „rossz” értelmű forradalom megakasztott,⁹ másrészt mottója lehetett a rendszernek a „visszatérés” konkrétabb értelemben is. Nem csupán azokhoz a szellemi és morális értékekhez való visszatérés, amelyek régen Franciaország nagyságát jelentették: „visszatérés a földhöz”, a „családhoz”, a régi organikus közösségekhez, amelyek a családra épülve a régiókban, hivatásrendekben s végül egy hierarchikus államban végződnek; de a kormány visszatérése Párizsba, a hadifoglyok és a menekültek visszatérése otthonukba, egyáltalán az élet természetes rendjének visszaállítása a mindennapi élet szréfájában.¹⁰ Ha a nemzeti forradalom visszatérés a *France éternelle*hez (az „örök Franciaországhoz”), akkor nincs szükség új eszmékre, új intézményekre, hanem a múltat kell folytatni annak kisöprésével, ami ezt az organikus fejlődést megakasztotta, mert a „falak jók”.¹¹

Nem vállalkozhatom a nemzeti forradalom eszmei gyökereinek a bemutatására, de szükséges utalnom arra, hogy milyen hihetetlenül széles francia gondolati tradícióra hivatkozott, s merített is belőle, kisajátítva a 19–20. századi társadalmi-politikai gondolkodók többségét: a 19. századi ellenforradalmi gondolkodás „atyjaitól”, de Maistre-től és Bonald-tól kezdve Tocqueville demokrácia-kritikáján át a Maurras mesterének tartott Comte-on, majd Taine-en és Renan-on keresztül mindezek összegzőjéig, folytatójáig (de eredeti ötvözetben): Maurras-ig. A nemzeti forradalom nacionalizmusát a nagypolgár Barrès antiszemita nézeteinek s a drey-

8. *Revue des Deux Mondes*, 1940. szeptember 15. és főleg René Gillouin cikksorozata: „Tribune de Geneve,” 1942. február.

9. Főleg az amerikai sajtónak adott vagy más, külföldre szánt interjúkban azonban a vichyi vezetők óvakodnak az 1789-es forradalom sommás elvetésétől. (Vichy törekedett az USA-val való jó kapcsolatok megőrzésére.) Elismerik a forradalom érdemeit és a belőle fakadó rendszer kezdeti erőnyeit, de ezekben a nyilatkozatokban sem hagynak kétséget az iránt, hogy új rendszer születik Franciaországban, a régi kimerült, kifulladásos. Hosszasan fejtegetik a Liberté, Égalité, Fraternité hiányos és elhibázott megvalósulását és — legalábbis ezekben a nyilatkozatokban — nem elvetve e hármast sem, azok „reális” értelmezését illetve megvalósítását tűzik ki célul és ugyanakkor nyilvánvaló külpolitikai megfontolásból is az amerikai demokráciát a franciától igen különbözőnek deklarálják. Ld. többek között Gillouin előző jegyzetben hivatkozott cikkeit és főleg Pétain New York Times-nak adott interjút, vagy Baudouin La Suisse-nek tett nyilatkozatát (*Bulletin d'Informations générales*. A. D. Guerre 39-45 Série C. Vichy-Etat Français No 11. 5.)

10. H. Miller: i. m.

11. I. m.

fusard Péguy plebejus, a forradalmi örökséget magábaolvasztó patriotizmusának valamiféle egyvelegéből meríti, de nem áll távol a maurras-i pozitivistának nevezett nacionalizmustól, amelyre — önmagával is ellentmondásban — a háború előtti és alatti pacifizmus nyomja rá a bélyegét. A társadalmi egyenlőséget megkérdőjelező, természettudományos-biológiai indíttatású elméletek többségére éppúgy hivatkozik (Comte-ra és a szociál-darwinistákra), amint magába olvasztotta a szociális katolicizmus és az új saint-simonisták gondolkodásának egyes elemeit is.

A két háború közötti francia jobboldali radikalizmust, illetve fasizmust a barrès-i nacionalizmus, antiszemitizmus, valamint a proudhon-i és soreli szociális program összekapcsolásából eredeztetik.¹² Nos, ha kisebb mértékben is, de a fasizta ideológiák „radikalizmusát” jelentő szociális gondolat is megjelenik a nemzeti forradalomban — jelezve az egyes irányzatok egymásmelletiségét Vichyben. (Több példa mellett meg lehet említeni, mint e kompromisszum megnyilvánulását, hogy a tűzkeresztesek háború előtti „Isten-család-haza” hármas jelszavából Vichyben „Munka-család-haza” jelszó lesz.) A közös ellenfél nehezen szétválaszthatóan kapcsol egybe nézetrendszereket, amikor a nyílt összeütközésre nem alkalmas a szituáció. Így — többek között — a neokorporalista és neoszindikalista törekvések abban a gondolatban találkoznak, hogy a polgári demokrácia képtelen úrrá lenni a gazdasági válságokon és racionálisan megszervezni a termelést, s majd csak az új szervezet létrehozásának konkrét formája vált ki belső vitákat (ld. később), ami kevésbé érinti a nemzeti forradalomban megfogalmazódó közös ideológiai alapot.

A liberális kapitalizmus gazdasági-társadalmi rendjét, politikai rendszerét támadók — bármilyen alapállásból tették is azt — szinte valamennyien szerepelhetnek azon a „listán”, amelyre a nemzeti forradalom hivatkozott.¹³

A vichyi rendszer ideológiájának éppen az volt az egyik legfontosabb belpolitikai funkciója, hogy a közvélemény számára demonstrálja a rezsim önállóságát, az „idegen” eszmékkel szembeni immunitását, bizonyítsa legitimitását, méltóképpen biztosítsa a francia állam folytonosságát. A közvélemény azonban a hitleri rezsimhez való kényszerű (a németek véleménye szerint: ügyetlen, ókonzervatív) idomulást (is) látott benne, főként a rezsim gyakorlati lépéseiben, amelytől sok esetben el is határolták az ideológiát. Másrészt pedig, mint már szó volt róla, a nemzeti forradalom — ha kisebb súllyal is — ezt az „idomulást” is tartalmazta bizonyos elemeiben, gyakorlati megfontolások vagy a náci elveket vallók befolyásának köszönhetően. Azonban a nyíltan német példára hivatkozás hiányzik Vichy első időszakában, legfeljebb a munka, az erő, a sport kultusza formájában van közvetetten jelen. Az olasz és a spanyol hatás már korábban is a gyakorlati példa erejével hat elsősorban és megmutatkozik egyes vichyi intézmények, törvények megszületésében (pl. a Munka Charta).

12. Mint a nagy vitát kiváltó munka szerzője, az izraeli Zeev Sternhell: *Ni droite, ni gauche*. Paris, 1983.

13. Igen jellemző példa erre Alfred Fabre-Luce által 1942-ben összeállított Antológia francia szerzőinek listája. Többek között: Pascal, Valéry, Maurras, Sorel, Péguy, Renan, Proudhon, Barrès, Michelet, Gobineau, Montherlant, Bergson, Drieu la Rochelle, Nizan, Maulnier, Déat és Gide azt bizonyítandó, hogy a francia szellemi örökség is hozzájárult az „új világ” megteremtéséhez, a nemzeti-szocialista eszmékör kialakításához, bármit hirdetett is éveken keresztül a „hivatalos propaganda” (*Alfred Fabre-Luce: Anthologie de la Nouvelle Europe*. Paris, 1942.).

A marsall

Egy váratlan isteni ajándék
(Maurras)

„Pétain egyenlő Franciaországgal és Franciaország egyenlő Pétainnel”
(Gerlier lyoni érsek)

A francia vereség és a németek által diktált fegyverszünet után Vichybe összehívott nemzetgyűlésen megjelent 666 képviselő és szenátor közül csupán 97-en foglaltak állást — ellenszavazattal vagy tartózkodással — a Philippe Pétain marsallnak adandó teljhatalom ellen. Bármennyit halljunk is az előző években a III. Köztársaság ellenzékéről és bírálóiról¹⁴, az új, tekintélyuralmi rendszer elsőprő győzelme gyanúnak tűnik, jöllehet sok a kifogásolni való azon álláspontokban is, amelyek (szinte) kizárólag a körülmények összejátszásával, a pillanat szubjektív tényezőivel magyaráznak egy annál sokkal nagyobb jelentőségű és távlatú eseményt. S még ha gondolatban módosítjuk is a szavazás eredményét a távollevő képviselők szavazataival, s megkíséreljük levonni a személyes félelemérzet hatását — még mindig fennáll a kérdés: mennyiben fejezte ki a nemzetgyűlés az ország politizáló közvéleményének állapotát? Nincsenek megfelelő adataink arra vonatkozóan, hogy az utoljára, 1936-ban még a Népfront győzelmére szavazó francia választók véleménye hogyan változott 1940-re. (Egy 1939-es I.F.O.P. közvéleménykutatás adatai szerint a franciák 29%-a szavazna másképpen, mint 1936-ban, ezen belül enyhe, mintegy 4%-nyi jobboldali főlény jelentkezne a szavazatok elmozdulásában.)¹⁵ De az 1936-os változásokkal is bizonyítható — ha más oldalról is — a társadalmi-politikai feszültségek mélysége, a változtatni akarás többségi szándéka.

Nem szeretnénk azonban abba a hibába esni, hogy a III. Köztársaság utolsó szakaszának történetében csak a felbomlás, a „dekadencia” jegyeit, a „Vichy-előzményeket” lássuk vagy láttassuk. Az az új, de még kellőképpen ki nem dolgozott álláspont, amely Vichyt nem epizódnak, de a francia történelemből szervesen következő, jövőbeli kihatással bíró csomópontnak tartja, a korábbi elképzeléseket cáfolva, nézetem szerint elköveti azt a túlzást, hogy a III. Köztársaság válságát és ellenzékét a valóságosnál nagyobb méretűnek véli. Pontosabban: nem számol eléggé azokkal az erővel, amelyek a rendszeren belül képesek lettek volna reformpolitikára (ld. a Daladier-kormány ilyen irányú tevékenységét). Erre a kiváló amerikai politológus, Stanley Hoffmann a példa, a nem tudományos irodalomból pedig a filozófus Bernard-Henri Lévy *L'idéologie française* című, nagy vihart kavart írása, voltaképpen pamfletje, amely a korszak egész „francia ideológiáját” a fasiszta illetve jobboldali vagy totalitarianus eszmekörbe utalja, s a demokrácia elveinek a válságában vagy visszaszorulásában annak halálát véli felfedezni. A július 10-i nemzetgyűlési szavazás eredménye arra nem jogosít fel, hogy feltételezzük: az ország politizáló közvéleményében többségben, s különösen ilyen arányú többségben lettek volna a III. Köztársaság alkotmányát elvetők. Annyi mindenképpen

14. A disszertáció egy másik, eddig még nem publikált fejezetében.

15. „Histoire”, 1983. július–augusztus

bizonyosnak látszik, hogy Pétain személye, nimbusza, népszerűsége és ugyanakkor ambivalens politikai nézetei nemcsak a kevésbé informált lakosság tömegeit, de a politikai elit számos liberális, köztársasághű tagját is meggyőzték a július 10-i döntés helyességéről — vagy legalábbis elkerülhetetlenségéről. Ráadásul Pétain teljhatalommal való felruházásának igen taktikus egybemosása a köztársaság alkotmányának eltörlésével lehetővé tette a közvélemény olyan informálását, amely inkább az első tényt hangsúlyozta, ugyanakkor a képviselők és a politikusi gárda rendszerhű tagjai számára is megnyugtatólag hathatott, a körülmények hatásából következő és ideiglenes jellegű aktusnak tűnt, és nem utolsósorban a felelősség el- és áthárítása keltette megkönnyebüléssel párosulhatott. Kifejezte ugyanakkor a francia társadalomban már korábban meglevő vágyat egy „megváltó” vagy legalábbis egy karizmatikus vezető iránt, amit egy kispolgári többségű társadalom meg-megújuló biztonságkeresésével nem nehéz indokolni, különösen a katasztrofális katonai vereség körülményei között. De nem csupán Pétain személye, hanem programjának tartalmi és formai jegyei (a személyéhez kötött, patriarchális hangvételű szövegek, beszédek) is alkalmasnak bizonyultak arra, hogy valódi jelentésüknél szélesebben értelmezzék és elfogadják azokat.

A Pétain-kultusz társadalomlélektanát hosszasan lehetne elemezni. Az állami vezetés „depolitizálása”, az a konzervatív megfogalmazás, amely a képviseleti intézmények és a pártok megszüntetését, az „organikus” társadalom-szervezést jelentette, találkozott azzal az állampolgári igénnyel, amely államfő és alattvalói felkínált patriarchális kapcsolatát valami naív, gyermekes hittel fogadta a kétségbeesztő helyzetben. Megkönnyebbülést jelentett a polgár számára, hogy infantilizálják: van, aki biztosítja számára a felemelkedést anélkül, hogy neki ezért bármit tenni kellene, csupán „szolgálni”, „engedelmeskedni”, önként vállalni a fegyelmet. Bizonytalanságában biztonsággal töltötte el Pétain magabiztossága. A marsall rövid, axiomatikus mondataiból az világott ki, hogy az igazság birtokában van. Didaktikus beszédeinek információs értéke többnyire a nullával volt egyenlő, de a franciák milliói a német megszállás, az élelmiszerhiány, a munkanélküliség, a két millió hadifogoly problémáját nem *megért*ni akarták. Büntudattal sem kellett lelkiismeretüket megterhelni, mert a marsall magára vállalt minden felelősséget: „A történelem — mondotta — egyedül felettem fog ítélni.” A felelősség egyik központi kategóriája volt a pétainizmusnak és nem elsősorban lélektani okokból hangsúlyozta oly gyakran a marsall. A kompetens, hozzáértő szakigazgatás igényét is kifejezte vele, szemben a demokrácia laikus elvével, amely a konzervatív álláspont szerint egyenesen szüli a felelőtlenséget.

A marsall beszédei a prédikátorok és gyóntatók stílusát idézik, és az egyház politikus papjai mintha visszhangoznák a pétaini szövegeket. Nem csupán a moralizáló szövegek, de a vereség értékelése is hasonló: „mire használtuk fel az 1918-as győzelmet? Mire használtunk volna fel egy könnyű győzelmet 1940-ben?”¹⁶ „Most saját magatokról akarok megmenteni benneteket” — mondja Pétain 1941. augusztus 12-én, az első németellenes merényletek kapcsán.¹⁷ És 1941. szeptember 22-én ugyanerről a kérdéstről: „ellentmond a francia tradíciónak, hogy hátbatá-

16. „La Croix”, 1940. jún. 28.

17. *Philippe Pétain: Quatre années au pouvoir*. Paris, 1949.

madjanak a parancsnak engedelmeskedő katonákat”¹⁸. Pétain az Atya (Miatyánkot írjak hozzá) és a Megváltó Krisztus is, aki feláldozza magát Franciaországért. Bár legálisan, nemzetgyűlési szavazás útján szerezte meg a teljhatalmat, erre soha nem hivatkozik. A hatalmat nem *kapta*, hanem ő *adja oda* személyét Franciaországért („*Je fais le don de ma personne*”), hiszen a Gondviselés emberének *sajátja* a hatalom és akkor teljesíti küldetését, amikor már minden veszve van. Kiváló taktikai érzékre vall, hogy Pétain küldetéses, áldozati szerepéről szól a németek árnyékában, nem pedig a hatalom megszerzéséről és gyakorlásáról! De feltehetően maga is meg volt győződve, illetve hagyta magát meggyőzni providenciális szerepéről. A marsall személyi kultuszát nem kellett felülről szítani, csak alaposan kihasználni, s ezt meg is tette a vichyi propaganda. Portréit milliószámra vásárolták, sűrű utazásai alkalmával lelkes tömeg köszöntötte, a gyermekek levélözönnel árasztották el. (A marsall gyakran intézte hozzájuk szavait, például azzal igyekezett lebeszélni őket az iskolai puskázásról, hogy az őt, a marsallt szomorúsággal töltene el. Egyébként havonta kétszer, csütörtökönként fogadta alattvalóit és igazságot szolgáltatott, akárcsak hajdan Szent Lajos egy fa alatt.) Pétain és tanácsadói tisztában voltak az auditivitás hatásosságával, gyakori rádióbeszédei megőrizték többnyire fáradt, megtört hangját,¹⁹ mely mégis határozottságot mutatott és bizakodást sugallt. Jól bánt a hangjával, amely mindig kifejezte pillanatnyi mondanivalójának alaphangulatát. „Szinte időtlen hang” – mondja róla Mauriac, aki egyébként négy évvel később ugyanezt állapítja meg De Gaulle hangjáról is. Időtlen, örök, akárcsak Franciaország, amelynek a pillanat: a háborús helyzet változásai, az ideiglenesség állandósítása formálta valójában a sorsát, a pétaini felfogásban mégis úgy tűnik fel, mintha az időn kívül állna. Kétségtelen mindebben a nemzet átmentésének szándéka, de egyre több hazugságot, félrevezetést is takart. Igaz: az „atyai” hang kezdetben elfedte a növekvő szakadékot a szó és a tettek között. A franciák által kiválasztott, német kézre adott túsók közül egy ideig még akadtak olyanok, akik „Éljen Pétain, éljen Franciaország” felkiáltással haltak meg, de a marsallnak csakhamar hangot kellett váltani. „Eddig az atya hangján szóltam hozzátok, ezután az államfő hangján leszek kénytelen beszélni.”²⁰

A nyilvánvaló társadalomlélektani okok mellett, illetve azok magyarázatául a III. Köztársaság politikai rendszeréről — igaz, csak változtatatosan — elmondottak (ld. a 14-es számú jegyzetet) még tovább motiválhatják általában a karizmatikus vezető, a vereség körülményei pedig éppen Pétain személyének bizalommal, megkönnyebbüléssel teli elfogadását.

18. I. m.

19. Centre Georges Pompidou archív lemezanyaga, Párizs.

20. 1941. augusztus 15-i beszéd. *Ph. Pétain*: i.m.

Család – ifjúság – nevelés

„A család jogai megelőzik és felülmúlják
az állam jogait éppúgy,
mint az egyének jogait.”
(Pétain, 1940. szept. 15.)

A „Munka–család–haza” új hármasszaván belül kitüntetett szerep jutott a szlogen középső tagjának. A konzervatív-kollektivista, a moralitáson alapuló ideológia a családot tekintette a társadalom szerves alapegységének, a forradalom óta „mesterségesen létrehozott” és a nemzeti forradalom által felbomlasztásra ítélt közösségekkel (párt, osztály, szakszervezetek) szemben. A „családpolitika” így sűrítve tartalmazta a „nemzeti forradalom” elvének és gyakorlatának szinte minden jellemzőjét, sürgető gyakorlati lépések ideológiai köntösbe öltöztetését is, úgy mint a születések számának növelése és a női munkaerő kivonása a munkanélküliség miatt. Továbbá meg kívánta valósítani a társadalom „depolitizálását”, valamint az új, „morális” embertípus kialakítása ürügyén az állampolgárok „agymosását” az oktatási rendszer átalakításával és az új ifjúsági és felnőtt szervezetekbe tömörítésével. A polgári demokráciára jellemző politizálási mód és intézmények teljes kiiktatását és helyettesítését akarta véghez vinni az organikus társadalomfelfogásnak megfelelő ideológiai indoklással.

A „család” címszó alatt összegezhető voltaképpen népesedési és szociálpolitikai intézkedések nemcsak készen álltak a konzervatív, nacionalista programokban, de előzményekre tekinthettek vissza az 1939-es *Code de famille*-jelel, amelyet a hosszú ideje tartó demográfiai apály inspirált elsősorban. Franciaország aggasztó népesedési helyzete, a születések számának csökkenése — akkor is, azóta is — igen hatásosan kiaknázható nacionalista konzervatív ideológiák által. A Daladier-kormány csekély „ideológiai megtámogatás”-sal hozta meg végül is intézkedéseit, de ezek már nem kerülhettek alkalmazásra. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a család- és általában a szociálpolitika terén Franciaország igen elmaradt országnak számított. A liberális államfelfogást védelmezve a III. Köztársaságban tartózkodtak az állami tevékenység ilyen irányú kiterjesztésétől is. A Hohenzollernek többet tettek munkásaikért, mint a III. Köztársaság — Bebelnek ez az 1904-es amszterdami Internacionálé-kongresszuson elmondott mondata kedvelt idézet volt Vichyben. A két háború közötti időszakban először a jobboldali kormányzat alatt került sor már igen aktuális — Európa több országában régen meglevő — törvények meghozatalára, majd a szocialista vezetésű Népfrent-kormányok tettek jelentős, de a politikai hatalomhoz is kötődő befejezetlen, részben visszavont, de még így is döntő fontosságú lépéseket.

A fontos ideológiai funkcion túlmenően — hiszen ez kitüntetett terület volt a liberális köztársaság elleni harcban — lássuk, milyen *gyakorlati* lépésekre szánta el magát a vichyi kormányzat. Melyek voltak az objektív helyzetből adódó követelmények, s melyek voltak hivatottak elsődlegesen vagy döntő súllyal az új, „morális” — vagyis világnézeti-politikai — rend prioritását s a régi lebontását biztosítani?

Az 1940. július 12-i kormányban a tűzkeresztes Ybarnegaray az ifjúság-, család- és egészségügyi államminiszter. Szeptemberben a család- és egészségügy a Belügyminisztérium alá kerül, majd néhány hónap múlva a volt oktatásügyi miniszter vezetése alatt Család- és Egészségügyi Államtitkárság jön létre a *Nemzetvédelmi Minisztérium* irányítása alatt. 1941 szeptemberében Családvédelmi Kormánybiztos-ságot hoznak létre, amely 1942 májusától (Platon admirálison keresztül) közvetlenül Pétain alá tartozik. Ennek feladata volt törvények kezdeményezése, a törvényjavaslatok véleményezése, a közigazgatás ösztönzése végrehajtásukra, s ehhez regionális hálózattal is rendelkezett.²¹

Kétségtelen tény, hogy a családvédelmi intézkedések köre számos olyan területre is kiterjedt, amellyel a „szociálliberalizmus” éppen a háborút közvetlenül megelőző egy-két évben kezdett foglalkozni, s sok tekintetben kontinuitás figyelhető meg, amely a háború után is folytatódik. Ilyen például a terhesgondozás intézményesítése és a bűnöző, károsodott, gyógypedagógiára szoruló gyerekek intézményes kezelése. Nem sorolhatóak teljesen ide a prostitúció, az abortusz, az alkoholizmus ellen született törvények, s főleg a válás erőteljes megszigorítása.²²

A családot érintő törvényhozás másik körét a szociálpolitikai rendelkezések jelentik. Nem alakult ki egyetértés — sőt egymásnak ellentmondó intézkedések is születtek — a tekintetben, hogy a családok előnyben részesítése csak a családi pótlék útján vagy már eleve „családi fizetések” megállapításával történjen-e? A kettőnél több gyermekes családok progresszív juttatásban részesültek és előnyt élveztek az örökösödési törvények rendelkezéseiben is. A háború, a kettéosztottság, a több mint egymillió hadifogoly ellenére vagy egy évszázad óta a háború végén volt a legmagasabb a születési arány.

A családot a társadalom legkisebb, de egyben alapvető közösségi szervezetének tekintették, s ha ennek megfelelő jogállás kidolgozására nem is került sor, létrejöttek különféle családi egyesületek s a többgyermekes apák — mint olyanok — képviselve voltak számos gazdasági-társadalmi egyesülésben és az új közigazgatási szervezetekben is. A rendszer szándéka szerint a gyermektelenek nem csinálhatnak karriert.

Pétain már 1934-ben szívesen elvállalta volna a közoktatási tárcát és a zsidótörvény minisztertanácsi vitáján elsősorban az oktatás területéről (és a közigazgatásból) szeretne volna teljesen kiiktatni a zsidókat és a szabadkőműveseket. A marsall ezzel a véleményével nem is ment túl a klerikális konzervatív vagy a mérsékelt jobb általános és a „laikus köztársaság” berendezkedése óta hol csituló, hol hevesebbé váló kritikáján, mely döntő jelentőséget tulajdonított az ifjúság nevelésének. Közismert, milyen botránykó volt a jobboldal számára az *instituteur* — az általában radikális vagy szocialista vidéki tanító, aki ateista, egyenlőséget

21. Ez is egyike volt azoknak az intézményeknek, amelyek tevékenysége megszakítás nélkül folytatódik a felszabadulás után. Vezetőjét igazolják. *René Rémond: Le gouvernement de Vichy*. Paris, 1972. 247.

22. Az 1941. április 2-i törvény értelmében 3 évnél frisebb házasságokat nem bontanak fel és a válókok között a házasságtörés nem szerepelhet. (*Journal Officiel*, 1941. ápr. 3.) — Egy 1942. július 23-i törvény bűncselekménynek minősíti a család elhagyását. A nők családon belüli jogállását erősítik (*Journal Officiel*, 1942. szept. 23.), vagyoni téren önállóbbá válnak, de vissza kell térniük a „családi tűzhez” — a kötelező iskolai családi ismeretek oktatása is ezt sugallja.

hirdető elveivel „mérgezte” a gyermekeket.²³ A vereség után az iskolának a bűnbak szerepét is vállalni kellett: szocialistának, pacifistának kiáltották ki. (Pétain azt mondta Bullit amerikai nagykövetnek, hogy Franciaország azért veszítette el a háborút, mert tartalékos tisztjeinek szocialista tanítói voltak.²⁴)

Vichy úgy kívánta átformálni az oktatást, hogy mindenekelőtt az említett egységes tanítói rend alól húzza ki a talajt, visszavigye a valláserkölcsei nevelést az iskolákba, de ugyanakkor az egyház tényleges jogállását — az államhoz való viszonyát — lényegében érintetlenül hagyja. Ennek okát talán leginkább abban kell keresni, hogy a közvetlenül az egyház befolyása alatt álló pártok, mozgalmak vagy már maguk is elfogadták egyház és állam szétválasztásának tényét, vagy pedig nem csatlakoztak Vichyhez, sőt a későbbiekben az ellenállási mozgalom fő bázisát jelentették kezdetben, így a vichyi belpolitikai nézetekhez egyébként sokszor közelálló kereszténydemokraták-keresztényszocialisták. Isten ugyan visszakerült az iskolákba, de elsősorban a fakultatív vallásoktatás révén és a feszület mint jelkép által, amelyet a köztársaság kitiltott a középületekből, de most „fakultatívan” újra kiakasztható lett. A megreformált tananyagot és a vichyi propagandát nem annyira Isten és a kereszt visszakerülése, mint inkább a valláserkölcsökkel rokon moralitás egyeduralma jellemezte. Az egyház tényleges befolyása csak annyiban változott, hogy törvény biztosította újra, hogy a kongregációk tagjai oktathassanak, de ez a törvény már csak egy ténylegesen — eddig ugyan törvényellenesen — létező gyakorlatot szentesített.

A tanítók elleni fellépést elsősorban az „*école normale*”-ok, a tanítóképzők megszüntetése jelentette.²⁵ A III. Köztársaság tanítói — akárcsak politikai pártjai — meg voltak győződve a monarchista, klerikális veszélyről, s így az ateista, egyházellenes nézeteket, a racionalizmust, szabad gondolatot, scientizmust, a haladás gondolatát akarták mindenekelőtt diákjaik fejébe vésni. Az erősen centralizált iskolarendszer alkalmasnak bizonyult erre az egységesnek mondható állampolgári nevelésre, s így Vichy dolgát is megkönnyítette, hogy a tanítói gárda kicserélésével, a tananyag „átprogramozásával”²⁶ felhasználhassa az ellenkező előjelű doktrínák oktatására.

A III. Köztársaság párhuzamos oktatási rendszere ugyanakkor az egyenlőtlenség növelésének irányába hatott, mivel a középfokú gimnáziumi oktatás csak 1930-tól vált ingyenessé és azt eredményezte, hogy az *école normale*-ok (tanítóképzők) középszintű, de már korábban ingyenes és a gimnáziumoktól elválasztott rendszere az egyetemekre jutást szinte lehetetlenné tette. Az *école normale*-t végzett tanítót nagy társadalmi szakadék választotta el a középiskolai tanártól, a professeurt az instituteurtól. Ugyanakkor az elemi oktatásban részt vevő gyerekek tömegei a

23. A „szabad” vagyis egyházi iskolákban 1939-ben 1 millió 300 ezer gyerek tanul, míg a „világi”, állami iskolákban 5 millió 800 ezer.

24. Robert O. Paxton: *La France de Vichy*. Paris, 1973. (Eredeti kiadás: Vichy France. Old Guard and New Order. New York, 1972. 40-44.)

25. Az 1941. szeptember 20-i törvénnyel rendezett, de már jóval korábban bejelentett lépésről van szó.

26. Az elemi oktatás programjának a tervek szerint tartalmaznia kell: az állam iránti kötelességre nevelést, a közérdek és a tövény tisztetét, a „szolgálat” nemes fogalmának megértését, a haza iránti kötelesség teljesítésére nevelést. Fontos szerepet kap a kötelező testnevelés és a gyakorlati munkára oktatás.

velük társadalmilag többségükben homogén réteget képező tanítóktól szerezték ismereteiket.

Önmagában tehát a párhuzamos oktatás megszüntetése, amelynek gondolata már korábban felmerült, az oktatás demokratikusabbá tételét, a társadalmi mobilitás növekedését is jelenthette volna. Mire a népfront-kormány oktatási minisztere, Zay által kidolgozott törvényjavaslat — amely megszüntette volna a „zsákutcákat”, lehetővé tette volna egyik iskolatípusból a másikba, illetve azokból a felsőoktatási intézményekbe való bejutást — a parlament elé került, a népfront-kormány már kifulladt. A klasszikus vagy modern tanulmányok feletti vita is a jobb-bal politikai megoszlást követte. A háborút megelőző évekre pedig a jobboldal azt a veszélyt jelezte, hogy a középiskolai oktatás színvonala igen alacsonnyá válik, és nem tud megbirkózni az immár ingyenes gimnáziumokba áramló tömegekkel. Vichy oktatási miniszterei (öten konzervatív egyetemi professzorok, a hatodik fasiszta fró) az elit középiskola visszaállításán fáradoznak, s az 1941. augusztus 15-i törvénnyel visszaállítják a tandíjat a középiskolák felső osztályaiban.²⁷ A paralelizmust részben megszüntetik, de egészen más céllal: az „elemi iskolai szellem” kiírtása céljából. Az iskolai programok a „klasszikus” tagozatot teszik általánossá a három évig kötelező latinnal, de kiegészítik új tantárgyakkal: a vichyi állampolgári hűséget erősítő ismeretek, valamint a „családi” — nők számára a háztartási, fiúk számára a gyakorlati, manuális — ismeretek oktatásával. (A kézművesség iránti nosztalgia s a benne rejlő, a kapitalista tömegtermeléssel szembeállított érték képezte az utóbbi tantárgy ideológiai alapját.)

A középiskolai tanárok jó része is azonosult a III. Köztársasággal, bár ők már a tanítóknál sokkal kevésbé voltak politikailag és szociológiailag homogének. Az École Normale Supérieure-t végzetekből került ki a köztársasági politikusok jelentős hányada, köztük: Jaures, Blum, Herriot. Joggal nevezte Thibaudet a III. Köztársaságot *la République des professeurs*-nek.

A vichyi oktatási program végrehajtása a szervezeti változtatásokon túl persze mindenekelőtt az oktatókon múltott. Sajnos egyelőre kevés adattal rendelkezünk például olyan fontos kérdést illetően is, mint a tanítók-tanárok körében véghezvitt „tisztoztatás”. Egyes törvények — mint a visszahívhatóság lehetősége, amellyel a prefektusokat ruházták fel, vagy mint a szabadkőművesekre és a zsidókra vonatkozó törvények — mélyen érintették őket. Kérdéses azonban, hogy milyen mértékben, hogyan hajtották végre ezeket a törvényeket? A helyükön maradó tanítóknak-tanároknak nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy nem zsidók és nem szabadkőművesek. További kérdés a nyilatkozatok valódiságának ellenőrzése és a végrehajtás,²⁸ meg-

27. Az ókori Róma kiváló történetfrója, Carcopino oktatásügyi miniszter nagyszabású beszédében indokolta 1941. szept. 3-án a reformot. Szerinte a korábbi helyzet a gazdag családokat és a városlakókat favorizálta. A tandíj visszaállítása ellenében ösztöndíjrendszert helyezett kiállításba. (Bulletin d'Informations Générales A.D. Guerre 1939-45 Série C Vichy-Etat Français No 54.)

28. Szórványos adataink nem általánosíthatóak. De mindenképpen jellemző lehet a prefektusok 1941 szeptemberi jelentéseinek összesítése, amelyből az ország egészére vonatkozóan az világlik ki, hogy a tanítók-tanárok „nem túl lelkesek az új rend iránt”, az egyházi és világi oktatás együttműködését nem sikerül megvalósítani az utóbbi képviselőik ellenkezése miatt. Beszámolnak a zsidó és szabadkőműves oktatók elbocsátásáról, de úgy tűnik, a „volt kommunistákat nem bocsátják el, ha jól viselkednek” (Rapports des Prefets. Archives Nationales [A. N.] F¹⁷ 13376).

válaszolni azonban egyelőre nem lehet ezeket. A prefektusok jelentései mindenestre gyakran tartalmazzák az állásukból felmentett tanítók-tanárok (de főleg tanítók) számát. Ezek azonban szórványos adatok és igen kis számú — esetenként 2-8 tanítót érintő — felmentésről számolnak be.²⁹ Valószínűnek tűnik, hogy a törvények végrehajtása általában vontatottan haladt, ezt bizonyítja az is, hogy 1941 tavaszától a *Journal Officiel* időről időre listákat közölt, név szerint sorolva fel a helyükről még el nem mozdított állami (szabadkőműves vagy zsidó) tisztviselőket.

A vichyi politikában és ideológiában kitüntetett helyet elfoglaló ifjúságpolitika természetesen nem korlátozódott az iskolapolitikára. Az ifjúsági szervezetek egy-egyesítésének gondolata több ízben felmerült ugyan, de gyakorlati megvalósítása igen komoly akadályokba ütközött. Főleg az egyház vette zokon az egységes ifjúsági szervezet létrehozásának gondolatát,³⁰ de a két zóna léte és a németek érdeke is ellentmondott ennek. A serdülőkor, ez a 20. század által kitüntetett, önállónak elismert életkor, amely sem nem gyermekkor, sem pedig felnőttkor, az irodalmi műveknek is sokszor ábrázolt életszakasza Musil-tól Alain Fournier-ig. A két háború között ezek az egyenlítőzetbe bűjtatott kamaszok jelentős tényezőivé váltak a baloldali és a katolikus mozgalmaknak éppúgy, mint a szélsőjobboldali, fasiszta színezetűeknek. A serdülőkorúak számára 15-20 „szabad” szervezet kínálkozott, főleg katolikus és cserkész szervezetek. Vichy megteremtette a maga hivatalos szervezetét, a *Compagnons de France*-ot a 15-20 éves fiúk számára, akiknek a nemzeti forradalom élgárdájává kellett volna válniuk.³¹ A *Compagnons* a gyakorlatban a munkanélküliség hatásának csökkentését is célozta (falun pl. a mezőgazdasági munkát végzik a munkanélküli fiatalok), és az idő múlásával egyre inkább a disszidenciához, az ellenálláshoz való csatlakozás megakadályozása vált fő feladatukká.

A kötelező katonai szolgálat korosztálya részére viszont létrehozta Vichy a — szándékát, szerepét tekintve sokat vitatott — egységes szervezetet, a *Chantiers de jeunesse*-t, az ifjúsági munkatáborokat. Az 1940 nyarán alakuló, a városi fiatalokat főleg erdei munkára fogó szervezet a későbbiek során a megtiltott katonai szolgálatot volt hivatott helyettesíteni. Kötelezővé tették minden 20 éves fiú számára a 9 havi szolgálatot egy *chantier*-ban. Vitatott kérdés: titkos hadsereg volt-e a *chantier*, készen arra hogy adott esetben a szövetségeseket segítse? Nos, a válaszok eléggé végtelések ebben a tekintetben: Paxton ezt határozottan cáfolja,³² többen — így Aron³³ is — hajlanak arra, hogy az ellenállás potenciális szervét lássák benne. Véleményem szerint — működésének tényei és Vichy egész politikájának fényében — a *chantier*-k elsősorban az ideológiai „*endoctrinement*”-t szolgálták. A nagy teret kapó „morális nevelés” az Action Française-hez közelálló történész, Bainville történelmi szemléletét tükrözte. A vichyi ifjúságpolitikát kézben tartó Lamirand — Ybarnegaray után az ifjúsági ügyek államtitkára — katolikus és

29. A. N. F¹ III^c, Paris

30. R. O. Paxton: i. m. 160.

31. Vichy 25 ezres tagságról számol be, de a német titkosszolgálat szerint számuk 1941 márciusában mindössze 8000. (R. O. Paxton: i. m. 160.)

32. I. m. 162-163.

33. Robert Aron: *Histoire de Vichy*. I-II. Paris, 1954.

paternalista volt, konzervatív szociális gondolatoktól áthatott szemléletével nyomta rá bélyegét a *chantier*-kra. Lényegében a pétainizmus, a hivatalos ideológia propagálása volt a cél. A „dinamikus” ideológiáktól kölcsönözték a fizikai erő és a sport kultuszát, amely természetes módon illeszkedett a vichyi konzervatív gondolkodáshoz, s amelynek egyik alapélménye a francia dekadencia s célja a „nemzet regenerációja” volt. Mindez persze egyúttal a katonai kiképzésnek is jó alapja lehetett.

Vichy első éveiben mégis az ideológiai cél, a rendszer támogatása, a kallódó, esetleg munkanélküli, a disszidenciával kacérkodó fiatalok „befogása” volt a cél. S ha látjuk, hogy a vichyi politikai vezetés mennyire komolyan vette propagandájának célkitűzéseit a „nemzeti forradalom”, a régi rezsim lebontása és az „új rend” kiépítésével kapcsolatban, semmi okunk kételkedni abban, hogy a fiatalság megnyerését, beépítését különös gonddal kezelte e cél érdekében. S amennyire nincsenek jelei „kettős politikának”, amilyen egyértelműen és határozottan lépett fel a fokozódó ellenállással szemben, olyannyira nyilvánvaló, hogy Pétain nem a németek ellen kívánt titkos hadsereget létrehozni. Nem hagyható figyelmen kívül a hadsereg alapjai megvételének gondolata sem a békekötés *utáni* időre, de *nem* a németekkel való szembefordulás szándékával! Amikor 1942 novemberében az egész országot megszállja Hitler hadserege, az ifjúsági táborok változatlanul folytatják tevékenységüket. A fiatalok nacionalista szellemű nevelése azonban feltétlenül — potenciálisan vagy ténylegesen — németellenességet is jelentett, s az észak-afrikai partraszálláskor például az ottani *chantier*-k átváltoztak a szövetségesek oldalára. Másrészt az 1943-tól kötelező németországi munkaszolgálat, az S.T.O. (*Service de Travail Obligatoire*) a „*chantier*”-kat is érintette, s mivel ez az intézkedés volt a „*maquis*”-k létrejöttének közvetlen oka, az ifjúsági szervezetben is ellenálláshoz vezetett. *De addig* — s ez is döntő bizonyíték — a németek nem emeltek kifogást a szervezetek működése ellen. Tehát a *chantier*-k nem tekinthetők titkos hadseregnek,³⁴ szervezetenként nem tettek semmit a németek ellen, éppen ellekezőleg, az ellenállókhoz való csatlakozás megakadályozása volt egyik céljuk, de konzervatív-nacionalista szellemiségük — akár csak más vichyi szervezeteké — a közhangulatnak megfelelően németellenes volt. Témánk szempontjából — s főként annak időbeli határait figyelembe véve — a világnézeti-ideológiai hatást tekintjük meghatározónak, amit Vichynek szándékában volt elérni, és amit valóban el is ért az ifjúság integrálásában.

Sajnos, a történeti munkák vagy a visszaemlékezések zöme lényegesen szűkszavúbb, amikor Vichy belpolitikai programjával kapcsolatos állásfoglalásukról, az egyes belső áramlatokhoz fűződő viszonyukról van szó, miután aszerint kívánják védői vagy köztámasztói álláspontjukat alátámasztani, hogy mennyire volt *németellenes* illetve *kollaboráns* egy-egy szervezet, mozgalom, személy vagy hatóság. Érdekes jelenség ebből a szempontból az urriage-i vezetőképző intézet (*École des cadres d'Uriage*) esete. Annyiban sorolható az ifjúsági politikával kapcsolatos kérdések körébe, hogy itt képezték az ifjúsági vezetőket. Az urriage-i iskola erőteljesen a perszonalizmus, Mounier és az *Espirit* köre hatása alatt állt, amely egyik „félhi-

34. Ezt volt országos vezetőjük, de la Porte du Theil tábornok 1960-as közlése is alátámasztja. (R. O. Paxton: i.m. 163.)

vatalos”, pontosabban szólva a „nemzeti forradalom”-nak nevezett konglomerátum-ideológiával több ponton érintkező és megtúrt ideológia volt, amíg nem szakított vele és nem szűnt meg létezni maga a folyóirat is. Mounier számos cikket írt kifejezetten az uriaze-i intézet „inspirálására”. Kérdéses: mennyiben járult hozzá ez a mégis csak az emberi személyiséget, individuumot és annak jogait is hangoztató, de közösségi elhivatottságú nézetrendszer ahhoz, hogy az uriaze-i iskola az aktív ellenállás oldalára állt 1942 novemberében.³⁵ Nyilvánvalóan hozzájárult.

Az idő előrehaladtával — a rendszer általános változásával párhuzamosan — változások következnek be a fiatalsággal, a fiatalok szervezeteivel szembeni politikában is. Az ellenállás terjedése következtében a kezdeti, a lelkesedésre, meggyőződésre apellálás helyett a jelszó a „vezér követése vakon”, „hinni, engedelmeskedni, harcolni”³⁶ lett, mint ahogy a rendszer növekvő külpolitikai és a németekkel szembeni sikertelensége minden területen a kényszer alkalmazásának fokozását kívánta meg. Az ifjúsági mozgalmak pluralizmusát Pétain egy 1942 márciusi beszédében szentesítette³⁷ s egyúttal igen szűkre is szabta annak kereteit: a sokszínűség határát ott húzta meg, ahol a mozgalmak a „politikai vagy állampolgári tartózkodás” talajára kívántak lépni. A mindenki számára közös és kötelező állampolgári és hazafias szellemet pedig az „államnak kell meghatároznia”. A gyakorlatban ez azt jelentette — s ez a sajtó „pluralizmusára” is vonatkozott —, hogy a pétaini „szózatok”, „üzenetek”, „beszédék” képezték a közös és kötelező ideológiai keretet. Nem tartalmazhatott mást az ifjúsági program sem.³⁸ Ugyanakkor bizonyos területeken ez együtt járt az oktatás terjedelmének bővülésével, technikai-gyakorlati tárgyak oktatásával, a szakmai képzés fellendülésével. Ez utóbbiról szólva írja az *Esprit* 1945 októberi száma — egy olyan időpontban tehát, amikor kevés lehetőség volt a differenciált értékelésre —, hogy „új és forradalmi” munkát végzett ezen a téren Vichy. Az ifjúsági szervezetek névleges pluralizmusa és politikai-ideológiai együttműködése akkor bomlik fel, amikor a fasiszta, kollaboráns politikai erők egyre nagyobb szerephez jutnak Vichyben, és akár csak az ország, az ifjúsági mozgalom is valóban kettészakad, most már nem a demarkációs vonal léte következtében.

35. Hallgatói között volt Hubert Beuve-Méry, a „Le Monde” későbbi főszerkesztője, Jean-Marie Domenach, aki Emanuel Mounier-t követte az „Esprit”-nél.

36. R. Rémond (szerk.): *Le gouvernement de Vichy 1940-42*. Paris, 1972. 271-272.

37. Ph. Pétain: i.m.

38. Az állampolgári kötelesség s általában a kötelesség, a közérdek hangsúlyozása a jogokkal szemben egyik központi kategóriája a pétaini ideológiának, s nem csupán az ifjúságra vonatkoztatva. Több, az előző rendszer „individualizmusától” már korábban elforduló író, publicista, tudós sietett önként ennek propagálásában a marsall segítségére. Ld. többek között a neves történész, André Siegfried cikksorozatait: „a franciáknak van érzékük a hazafiassághoz, de nincs állampolgári érzékük”. Siegfried a közszolgálat, a közérdek presztízsének helyreállítását tartja az egyik legfontosabb nevelési feladatnak. (*Bulletin d'Informations Générales A.D. Guerre 1939-45 Vichy-Etat Français* No 38. és 43.)

A gazdaság és a társadalom szervezetének átalakítása

A gazdaságirányítás és az érdekvédelem volt az a terület, amelyet Vichy a legnagyobb akarattal, programmal és dinamizmussal próbált átalakítani. Ugyanakkor éppen itt ütköztek leginkább az egymás mellett és egymás után uralmon levő politikai-társadalmi érdekek. Itt tapinthatók ki leginkább a vichyi politikusok sokszor pragmatikus jellegű, de egyúttal strukturális változást eredményező politikai-társadalomelméleti nézetei, például olyan döntő fontosságú kérdésben, mint az állam szerepe a gazdaságban. Tágabb értelemben pedig általában a korabeli kapitalizmus szisztémájához való viszonyról van szó. Ugyanakkor itt torzul el leginkább — megnehezítve az utókor elemzését is —, válik sokszor felismerhetetlenné és szinte kitapinthatatlanná az eredeti program, szándék. Ez azonban érthető, hiszen ez volt az a terület, ahol a németek elsősorban és mindenekelőtt érdekeltek voltak, amelybe a leginkább beleavatkoztak, amelyről a fegyverszüneti pontok is rendelkeztek. Ily módon sokszor nehéz értékelni a vichyi döntéseket: mennyiben származtak a belső „rekonstrukciós”, nemzeti forradalmi programból, mennyiben a német jelenlét sugallta őket — akár kollaborációs szándék, akár kényszer formájában —, vagy esetleg éppen ellenkezőleg, a németellenes törekvés a mozgatójuk. Persze Vichy alkotó tevékenysége a gazdasági élet terén olyan nagy igényű, hogy semmiképpen sem lehet teljesen a kényszerlépések közé utalni. Főként nem az általunk vizsgált periódusban, hiszen korábbi, háború előtti forrásokból táplálkoznak és sokszor túl is mutatnak a rövid vichyi perióduson, így talán túlzás nélkül elmondható: Franciaország jelenkori fejlődésének fő problémái tapinthatók ki rajtuk. Természetszerűen nemcsak gazdaságpolitikai koncepciók ezek, nem csupán a gazdaságot, de a társadalom szervezetét, sőt a politikai rendszert is alapvetően érintő kérdések. Itt csak a legszükségesebb mértékben érintjük a kérdéskör elméleti vonatkozásait, inkább a konkrét lépésekről, a megvalósulás kereteiről lesz szó.

A gazdaság és a szociális érdekvédelem átszervezésének kérdésében bukkantak felszínre azok a III. Köztársaság idején jelentkező reformtörekvések, amelyek a vichyi időszak alatt kaptak teret a megvalósulásra. Az ellentétes nézetek azonban kompromisszumos, bonyolult törvényekhez vezettek, s ezek jellege, valamint a rendszer fokozatos degradálódása és rendőrállammá alakulása a végrehajtást végül is lehetetlenné tették.

Két alaptendencia és ennek megfelelő érderendszer húzódott meg a gazdaságirányítás és érdekvédelem kérdéskomplexuma mögött. Az egyik tendencia — amely a nemzeti forradalom ideológiájából ugyan kizárattott, de a pétainista ideológia közvetve mégis segítőjévé válhatott, a hatalomban pedig mindvégig képviselést kapott — a francia gazdaság racionalizálását, modernizálását, ezzel kapcsolatban az állam szerepének megváltoztatását igényelte, a szervezett, tervezett racionális működésből pedig annak fő akadályát, az osztályharcot illetve az osztályharcos szakszervezeteket akarta kizárni. Ez az irányzat mindenekelőtt a francia ipari és pénzügyi nagytőke érdekeit kívánta képviselni,³⁹ és ennek nem mond

39. A háború után a nagytőke és a vichyi kormányzat összefonódása, a német megrendelésekből származó nagy profitszerzés s ezáltal a tőke kollaborációjának a vádja közhelynek számított. Hoz-

ellent, hogy két olyan erő kötött szövetséget megvalósítására, amelyet egyik oldalon az ipari és munkaügyi miniszter, a C.G.T. volt főtitkár-helyettese, René Belin képviselt, a másik oldalon pedig munkatársai, illetve a vichyi vezetésben egyre nagyobb szerephez jutó fiatal technokraták.⁴⁰ A két csoport, a „planista” szindikalisták és a tőkés érdekeltségű technokraták más-más oldalról közelítettek. Az előbbiek nem voltak hajlandók feláldozni a munkásság szakszervezeteit, ha az együttműködés szervévé is kívánták tenni azokat, s a technokrata csoport egyes tagjai is elfogadták, sőt ösztönözték a lojális, apolitikus munkás érdekszervezetek alakítását a kapitalizmus modernizálásának részeként, mint például az amerikai példát szem előtt tartó és voltaképpen liberális J. Detoeuf. De a technokraták többségét, azokat, akik Vichyben jelentősebb szerepet játszottak, jobban vonzotta az általuk a modernizálás és a racionalizálás mintaképeinek tartott olasz és főleg német minta és ez többeknél a francia nagyvállalatokat a nemzetközi vérkeringésbe bekapcsoló „európai” programmal párosult. Ők az „európai” program, azaz a német-francia ipari együttműködés, a tervezés, az állami beavatkozás növelésének s általában az állami korporációk megteremtésének hívei voltak, s a középosztályok antikapitalista ideológiájából csak az antiliberalizmust kölcsönözték — gazdaságra és politikára egyaránt vonatkoztatva. Találkozott véleményük olyan állásponttal, amely a szocialisták és C.G.T.-isták körében is visszhangra talált. Eszerint nemcsak a kommunizmust, de a fasizmust is úgy lehet elkerülni, ha bizonyos elemeit átveszik, adaptálják és mintegy „desztillálva”, a „rossz” részeit kiszűrve alkalmazzák Franciaországban.⁴¹ Miért ne lehetne ezt véghez vinni olyan „ártatlan” — vagyis látszólag politikától mentes — területen, mint a gazdaság vagy az érdekvédelem? A politikai rendszert magát nem lenne szükséges a példának tartott államéhoz idomítani, csak a „praktikus” reformokat átvenni. Ez kiválóan megfelelt annak a felfogásnak, amely az „önkéntes”, nem kényszerű kollaborációt akarta Németországgal — s ezt sokan el is fogadták —, legalábbis addig, amíg nyilvánvalóvá nem vált, hogy az ennek megfelelő gyakorlat a várttal ellentétes eredményt szül. A megvalósítás mind a németekhez fűződő viszony rosszabbodása, a totális háború következtében kötelezővé vált németországi munkaszolgálat és más követelések miatt, mind a belső ellentétek következtében félbeszakadt. A Hitlerrel várt kedvező értékelés pedig mindvégig elmaradt. Így a reformtörekvések sem külső, sem belső funkciójukat nem teljesítették és csalódást okoztak azoknak is, akik politikai meggyőződésből, s azoknak is, akik külpolitikai megfontolásból, taktikából támogatták érvényesülésüket.

zárjárt a francia tőkésosztály amúgy is rossz presztízsének fokozásához. (Modernizációt sürgető képviselőik vágyakozva tekintettek Amerikára, ahol nem szegényen a profit és végképp visszahúzódtak a közvetlen politikai képviselet létrehozásától.) Ez a vélekedés egyrészt elleplezi a vichyi vezetők megosztottságát, az általuk képviselt eltérő társadalmi-politikai csoportok különbségeit, valamint azt is, hogy Vichyben a tőkének csupán egy — már korábban is reformokat igénylő szárnya — aktivizálódott, és egybemossa a német megrendelések teljesítését a technokraták „elvi”, a német gazdaságirányítási, gazdaságátalakítási modellt átvenni kívánó, a náci gazdasági rendbe beépülést sürgető programjával. Ugyanakkor a vichyi politikai vezetés nagytőkeellenes szárnya és a párizsi ellenzék már 1940-41-ben a kapitalistákat, a szabadkőművesnek vagy reformista technicistáknak nevezett csoportot vádolja a nemzeti forradalom szociális tartalmának elsikkasztásával.

40. *Richard Kuisel: August Detoeuf International Review of Social History, 20(1975).*

41. *Marc Sadoun: Les socialistes sous l'occupation. Paris, 1982.*

A modern kapitalizmus, az irányított gazdaság, a tervezés és racionalizálás, és ugyanakkor már némiképp a „jóléti állam” modelljét is megelődöző tőkés technokrata körök elsősorban a liberális kapitalizmus bírálata, az antiparlamentarizmus miatt, a velük együttműködésre hajlamos, de munkásérdekeket is képviselő szindikalisták (akikhez nemcsak a „planisták”, de a régi, 1914 előtti forradalmi szindikalisták közül olyan nagy nevű személyiség is csatlakozott, mint Lagerdelle, aki Belin után a munkaügyi miniszteri tárcát kapta meg) pedig főleg az önálló korporációk megteremtésének reményében csatlakoztak Vichyhez. Mindkét csoportot azokhoz a Vichyben és Párizsban is tevékenykedő erőkhöz kell sorolnunk, akik Vichy uralkodó ideológiájának csupán egyik elemét képviselték, de nem voltak képesek az ennek megfelelő gyakorlati döntések kiharcolására, csakis olyan, számukra félmegoldások, kompromisszumok formájában, amelyek nem sértették a „konzervatív” tőkés érdekeltségek érdekeit.

A hagyományos középosztályok érdekeinek képvisellete mellett előtérbe került tehát Vichyben az újnak nevezett középosztályé is, s az ő támogatásuk megszerzésére mind a technokraták, mind a „planisták” néven összefoglalt szindikalisták jelentős kísérletet tettek, s ez a konkrét vichyi döntésekben meg is mutatkozik. Az érdekvédelem területén őket — főleg a vállalati, műszaki értelmiséget — harmadik erőként (de nem harmadik rendként) kívánták a munkások és a munkaadók közé szervezni. Azt mondhatnánk, hogy a most vizsgált területen ugyanakkor a hagyományos, a pozícióit veszélyben érző, a már korábban is antikommunista és ugyanakkor antikapitalista (helyesebben és pontosabban *nagytóke-ellenes*) falusi és városi középosztálybeli rétegek mindenekelőtt egy, a kistulajdont védelmező rendszert, szintén valamilyen fajta korporációs érdekvédelmet képzeltek el. Nem sorolhatjuk fel ezek változatait és még politikai címkét — jobb vagy bal jelzőt — is nehezen illeszthetünk e nézetek elé. Az autonóm öngazgatásos korporációk híveitől a keresztényszocialista elképzeléseken keresztül a totalitáriánus elgondolásokig erősebben-gyengébben mind-mind hangot kapott Vichyben, beleértve a sajátos mezőgazdasági kis- és középbirtokot erősítő és a rendszer hivatalos jelszavává vált *retour a la terre*-t (vissza a földhöz) és az ennek megfelelő antiurbánus ideológiát is. Sőt, éppen az érdekvédelemmel, tágabban a „Munka” szervezetével kapcsolatos törvény kidolgozásában bizottsági tagként — legalábbis névlegesen — szerepet is játszottak a fenti irányzatok képviselői. Mégis: a rendszer jellegéből, a pétainista vezető gárda világnézetéből adódóan, a múltbeli, patriarchális, kisárutermelő, iparos és földművelő társadalom valamiféle restaurálása, illetve ezek meglevő, erőteljes maradványainak konzerválása, sajátosan értelmezett proudhonista és de la Tour du Pin Péguy-vel ötvöztet átöröklítése vált e középosztálybeli érdekeket a hatalomban képviselő csoport meghatározó ideológiájává.

Más kérdés a gyakorlati megvalósulás. Az 1940. augusztus 16-i, az ipari „Szervező bizottságok”-ról szóló törvény, az 1941 októberi Munka Charta és az 1940 októberében a mezőgazdasági korporációkról szóló törvény igen jól reprezentálja — mind szövegében, mind érvényesülésében, mind a körülötte folyó propaganda vonatkozásában — a két alapvető, a „modernista” és a „tradicionalista” csoport közötti erőviszonyokat.

Az ipari és kereskedelmi ágakban kötelezően megalakítandó *Comités d'organisations*-ról (Szervező Bizottságok) rendelkező törvény⁴² a kormány által kinevezett bizottság kezébe helyezte a vállalatok termelésével kapcsolatos minden döntést.⁴³ Nos, a *comités*-k tagjait a nagytőkések érdekeltségei embereiből válogatták, a munkaadók szervezetei ajánlották többnyire a vállalatok vezetőit. Belin minisztersége idején igyekezett a modernista körökből válogatni. A C.G.T. egykori főtítkárhelyettese 1970-ben arról beszélt egy tudományos konferencián: mennyire nehéz volt az akkori Franciaországban erre a feladatra megfelelő embereket találni, milyen „elméleti úr” tátongott, milyen kevés volt azoknak a száma, akik tudták, mit jelent az „irányított gazdaság”.⁴⁴

A *comités*-k működése — egyáltalán létrehozásuk — a vichyi gazdaságpolitika, de mondhatni az általános politikai vonal egyik botrányköve volt. Egyidejűleg támadta az említett nagytőke-ellenes vonal és a párizsi „forradalmi” csoportok, az utókor szemében pedig ez a törvény vált ékes bizonyítékaul Vichy és a nagytőke összefonódásának, a hirdetett ideológia és a gyakorlat éles ellentmondásának. De láttuk már: ez ilyenformán leegyszerűsítés. Egyrészt, mert speciális, a nagytőkén, de a munkásmozgalmon belül is meglevő, kisebbségi törekvések kifejeződése volt, ha nem is feltétlenül maga a törvény, de az abból is következő új kapcsolat állam és gazdaság, államhatalom és tőke között. Másrészt ez Vichyn belül is csupán az egyik irányzatot jelentette. A törvény megalkotói — mindenekelőtt maga René Belin — arra hivatkoztak, hogy egyrészt a törvény ideiglenes, sebtében hozták, a vállalatok német kézre jutását igyekeztek megakadályozni vele, másrészt a termelés beindítását célozta, a rendkívüli körülmények játszottak szerepet megalkotásában. Harmadsorban pedig — állította Belin — készültek is olyan kiegészítésre, amely a munkások jogait érvényesítette volna.⁴⁵ Erre végül is — hosszas előkészítés után — úgy került sor egy évvel később, hogy a munkavállalók jogait és érdekvédelmét szabályozó külön törvényt készítettek elő. Ez azonban nem érintette a *comités*-k tevékenységét, amelyek létrehozása az új rezsim leginkább életképes tettének bizonyult. A „szervező bizottságok” tevékenysége ellen nem a passzivitásba vonult munkásosztály, hanem a kis- és középvállalkozók tiltakoztak, mint az egyes iparágakat a nagytőke kezébe adó törvény ellen. De csak látszatintézkedéseket kaptak megnyugtatóként, azt, hogy az új érdekvédelmi szervezetek kilátásba helyezésével és az általános hangulattalnak megfelelően nem csupán a C.G.T.-t és a keresztényszocialista szakszervezeteket, hanem 1940. november 9-én a munkaadók érdekvédelmi szervezeteit is feloszlatták.⁴⁶

Az ideiglenesnek szánt „szervező bizottságok” tehát végig fennmaradtak és aktívan működtek, az ellenpólusként megígért érdekvédelmi törvény, a hosszú vajúdas és számos kompromisszum eredményeként 1941 októberében kibocsátott⁴⁷

42. Journal Officiel, 1940. aug. 16.

43. A bizottságok hatáskörébe tartozott a vállalati termelési kapacitások felmérése, a készletek felbecsülése, a nyersanyagok, energiaforrások elosztása, a termelés mennyiségi és minőségi feltételeinek rögzítése, árajánlat.

44. R. Rémond: i.m.

45. Uo. valamint Bulletin d'Informations générales. A.D. Guerre 39-45. Série C Vichy-État Français

46. A feloszlátás az országos központokra vonatkozott, így, ha korlátok közé szorítva is, a helyi szervezetek folytatták működésüket.

47. Journal Officiel, 1941. okt. 6.

Munka Charta nem érintette hatáskörüket. Ugyanis ez a szakszervezeti bázison működő korporációs rendszert létrehozó — félreérthető és végrehajthatatlan — törvény egy dologban határozottan rendelkezett: kizárólag szociális kérdésekről döntő szervezeteket alkotott, élesen elválasztva a gazdasági kérdéseket a szociális jellegűnek ítéltéktől, megtiltotta a sztrájkot, megtiltotta e szervezeteknek a politizálást. Ugyanakkor bevezette a modern állam egyik fontos szociális vívmányát, a kötelező minimálbért. Egységes és kötelező szakszervezeteket hozott létre „foglalkozási családok”-ként és öt társadalmi kategóriában, amelyek a nemzeti, regionális és helyi „szociális bizottságok” részét képezték. Ezekkel párhuzamosan a 100 főnél többet foglalkoztató munkahelyeken vállalati ún. „vegyes szociális bizottságokat” létesítettek a három „rend”: a munkaadók, a munkavállalók képviselőiből, valamint a műszaki és adminisztratív személyzet képviselőiből. Megtiltotta e bizottságoknak, hogy beleavatkozzanak a vállalati irányítással kapcsolatos teendőkbe. A Charta bevezető szövege a társadalmi béke mindenekelőtti megvalósítását tűzi ki a törvény céljául, s egy naiv (vagy álnaiv) moralizáló fraternalizmus szellemében megvalósíthatónak is véli azt, mert „a tapasztalat azt mutatja, hogy bárhol, ahol jóhiszemű emberek őszinte és lojális megoldást keresve gyűlnek össze, az ellentétek tompulnak, a félreértések, ellentmondások elsimulnak, létrejön az egyetértés előbb kölcsönös megbecsülésben, majd barátságban”⁴⁸.

A munkavállalóktól nem csupán a sztrájk jogát, de 1936 egyik legfontosabb vívmányát, a „szerződéses jogot”, a kollektív szerződések lehetőségét is megvonták.

A Munka Charta egyrészt megkésett, másrészt senkit sem elégtett ki. Nem használta ki a rendszer születésekor a kedvező, várakozásteli időszakot. Nem értetünk egészen egyet J. Julliard véleményével, aki a Munka Chartáról szóló referátuma vitájában azt mondta, hogy a vichyi rendszer népszerűsége abból táplálkozott, hogy egyrészt biztosította a kontinuitást, betöltötte, illetve nem hagyta kialakulni a hatalmi vákuumot, másrészt pedig ez tűnt sokak számára a kisebbik rossznak. És abban a pillanatban, amikor Vichy léte többé már nem a kontinuitást, „a folyó ügyek igazgatását”, hanem a szakadást jelenti, nyilvánvaló vereséget szenved. A közvélemény támogatása, a rendszer népszerűsége tehát „mint az átmenet és a kontinuitás rendszere fordítottan arányos, amikor mintegy új rezsimet megteremteni akaró rendszerként lép fel”.⁴⁹ Ez volt a vichyi politikusok későbbi védekező álláspontjának is döntő érve: a rendszer kontinuitás-jellegének túlhangsúlyozása. Úgy véljük, már eddig is kellőképpen bizonyítottuk, mennyire a „szakítás” volt a hangsúlyos elem a vichyi politikában már az első naptól kezdve, s ez mégsem járt akkor a rendszer bázisának szűkülésével, hiszen a régivel való szakítás vágyának komoly előzménye és jelentős bázisa volt, az „újrakezdés”, a „regenerálás” jelszavának pedig igen komoly pszichológiai hatása volt, mivel a vereség okozta lelkiállapot ellensúlyozását is célozta. Más kérdés, hogy egyrészt objektíve valóban betöltötte a rendszer a francia állami és társadalmi kontinuitás biztosításának szerepét is, és hogy a közvélemény egy jelentős része ezt a funkciót is látta és fogadta el benne, esetleg éppen a vichyi kormányzat szándéka és tettei ellenére. Másrészt — és ez vonatkozik a Munka Chartára is — a hatalmon levő csoportok

48. Uo.

49. R. Rémond: i.m. 202.

közt ellentétek olyan kompromisszumos és későn jövő megoldásokat szültek, amelyek senkit sem elégtettek ki.

Ami a korporációs törvényt illeti, ennek végrehajtása ráadásul már a Laval visszatérését közvetlenül megelőző időszakra esik,⁵⁰ amikor Pétain és köre visszaszorult. Ezzel sor került a nemzeti forradalom fokozatos „berekészítésére”, mert Laval és az „új emberek” megvetették és érdektelenséget mutattak iránta, de mindenekelőtt a totális háború, az ellenállás és a represszió, az ellátási nehézségek előtérbe kerülése következtében. Amikor a Munka Charta által előírt bonyolult szervezeteket kellene létrehozni, a pétaini szövegek már nem új rendről, felemelkedésről, hanem most már valóban kiváráról, szenvedésről szólnak csüggedt hangon.⁵¹ Egyedül a vállalati szociális bizottságok alakultak meg, feltehetőleg az erre kötelezett vállalatok kétharmad részében.⁵² És valószínűnek tűnik, hogy jó részük csak papíron létezett. Mások, a Charta rendelkezéseivel ellentétesen, voltaképpen az ellenállás fészkei lettek. Több helyütt a bizottságok munkásdelegáltjait a tulajdonos nevezte ki, a törvény erre vonatkozó előírásainak hiányában. A volt szindikalista Lagardelle sikertelenül kísérelte meg, hogy ezen a gyakorlaton módosítson. A korporációk hívei balról és jobbról utasították el a Munka Chartát (előbbieket a nem autonóm korporációk, utóbbiak a szindikalizmus nyomainak fennmaradása miatt), a dolgozók viszont a legnagyobb közönnyel és távolmaradással fogadták.

A szervezkedés szabadságát megtapasztalt francia munkásság jóval túljutott már e bonyolult, jórészt archaikus, paternalista érdekvédelmi formákon, a lényegét pedig jól átláthatta: a munkaadóknak való kiszolgáltatottságot (sőt most már egyúttal az államnak is) — némi szociális gondoskodás fejében. Másrészt pedig a munkásosztály mindvégig fenntartással viseltetett és közömbösséggel tüngett a pétainizmus ellen — úgy tűnik, még a rendszer „fénykorában” is.

Visszatérés a földhöz

„A föld családi művelése képezi Franciaország gazdasági és társadalmi alapját.”
(Pétain 1940. okt. 11-i beszédéből)

A nemzeti forradalom ideológiájának egyik sarkköve, szinte minden lényegi összetevője kibontható a föld, a földművelés, a „földművelő” köré épült fogalmakból. A „Munka-család-haza” hármas jelszava is ezekre épül: a paraszt a nemzet fenntartója, megtartója, a patriotizmus hordozója. Paraszti származású nem csak a marsall (*Maréchal-paysan*) és Laval, de az egész Franciaország. Nem agrár Franciaország, hanem *paraszti* Franciaország. Charles d'Aragon márkí írja: „Agrárország? Nem, ha Magyarországhoz vagy Romániához hasonlítjuk. Franciaország nem Európa egyik élelmiszerraktára és nem is kíván az lenni. Parasztnemzet? Igen,

50. 1942 április: Laval újbóli hatalomra kerülése.

51. Ld. először az 1942 januári, újévi szöveget.

52. R. Rémond: i.m. 193.

ha agrárstruktúráját nézzük, városlakóinak földműves eredetét és hajlamait, szokásait, amit ez az eredet határoz meg. Csak félig paradoxon, ha azt mondjuk, Franciaország annál inkább parasztország, minél kevésbé agrár jellegű.”⁵³ A pétainizmus egyik szülőatyja, a marsall tanácsadója, Lucien Romier akadémikus tíz évvel korábban így írt: „A történelem azt tanítja, hogy a családi földművelés teszi lehetővé az ember számára, hogy jó egészségben és boldogságban éljen, kifejleszti benne a megfigyelő képességet, mértékletességet és a türelmet. Nem hoz létre elképesztő gazdaságot, vagyonokat, de erőteljes jellemet és józan szellemet. Mindennél jobban biztosítja a nemzetek és társadalmak tartósságát... Társadalmi, nemzeti és emberi értékei nagyobbak, mint gazdasági értéke.”⁵⁴ Persze a mezőgazdaság gyakorlatával foglalkozó, hasonló mentalitású programok azért nem tekintettek el a gazdasági hasznosságtól sem. De a robbanásszerű technikai fejlődéstől és velejáróitól való félelemérzet következtében lehetségesnek tartották a lassú, fokozatos, arányos fejlődést, a családi élet harmonizálását a technikai haladással, a családi művelés technikai egyenrangúságát a nagybirtokéval. Többek között Caziót, az agrárszakember (Vichy mezőgazdasági minisztere 1942 áprilisáig) már 1919-től elszánt harcosa a családi művelés fejlesztésének, amelynek hátterében a föld elhagyása, a faluról a városba való migráció (vagy a földművelés felváltása más foglalkozással), illetve a családi birtokok felaprózódása következtében életképtelenné vált parcellák létrejötte miatti aggodalom állt. Ez az aggodalom már a század eleje óta jelentős szép- és szakirodalmat produkált, amelyben a reális gazdasági-társadalmi problémák egybefonódtak múltba forduló, restaurációs nosztalgiákkal. A III. köztársaságbeli előzményekhez tartoznak Daladier rendelkezései a földöröklési törvények módosításáról, és ezek folytatásának tekinthetők az 1940. július 20., 1940. november 9. és 1943. január 15-i törvények, amelyek a napoleoni *Code civil* egyenlő örökösödési elvén változtattak a földet művelő családtag javára. Más rendelkezések a szétszórt kis parcellák újratagosítását ösztönözték. Rendeletek születtek a földbérlok pozíciójának erősítésére, a mezőgazdasági társadalombiztosítás összefogására új szervet hoztak létre. (Az 1939-es Daladier-féle *Code de la famille* ugyan a földművesekre is vonatkozott, de ők vonakodtak beépülni a kötelező társadalombiztosítás rendszerébe.)

Vichy ezúttal látszólag ellentétektől mentesen hirdetett ideológiájával összhangban láthatott hozzá egyik fő művéhez, a mezőgazdaság „rekonstrukciójához”, amely a viszonylag igen hamar kibocsátott, de ideiglenesnek tekintett Paraszti Charta, a mezőgazdaság korporatív szervezeteinek létrehozását előíró törvény megalkotásában öltött testet.⁵⁵ Úgy tűnik: nem volt jelentős ellentét a családi művelés szakembere, a miniszter Caziót — aki szilárdan hitt a paraszti civilizáció felsőbbrendűségében — és a nagybirtok képviselője, a két világháború között a legfontosabb mezőgazdasági érdekvédelmi szervezet vezetője, Le Roy Ladurie között. Utóbbi ugyan — Caziót-val ellentétben — a korporációk híve, de egyúttal a korszerű termelési formáké is, ami ugyanakkor egyfajta paraszti mentalitással párosult nála és a nagy- és kisbirtok „közös paraszti” jellegének hangoztatásával

53. Charles d'Aragon: *Retour à la terre*. Paris, 1942. Idézi R. Rémond: i.m. 213.

54. Lucien Romier: *Plaisir de la France*. Paris, 1932.

55. *Journal Officiel*, 1940. dec. 3.

volt hivatott az érdekegyezség megteremtésére. Miután a nagybirtok a két háború között már kartellisedett (cukorrépa, szőlő), viszont a kisbirtok főként a zöldség- és gyümölcstermelésben vett részt, a francia korporációs elképzelések a területi, nem pedig a mezőgazdasági termények szerinti korporációk létrehozását tekintették céljuknak, és ennek megfelelően szerveződtek is — már korábban — nagybirtokos irányítás alatt. Úgy tűnik, a válság, a túltermelés, majd a vichyi korszak idején az ezzel éppen ellentétes terméseszköken, élelmiszerhiány a közös birtokosi felépítésnek kedvezett. Egyetértés volt kis- és nagybirtok között az állami beavatkozástól mentes gazdasági és szociális szervezetek preferálásában is, s itt már a törvény — a Paraszt Charta — betűje is némiképpen ellentmond e törekvéseknek, a gyakorlat pedig még inkább. A korporációk létrehozására életre hívott nemzeti és regionális bizottságok tagjait a kormány nevezte ki, illetve erősítette meg, és mellettük *kormánybiztosok* működtek. Kétségtelen: a körülmények nem kedveztek ezen a területen sem a választásoknak, amelyet a törvény kilátásba helyezett, másrészt az élelmiszer-fogyasztás korlátozása, a jegyrendszer, a rekvirálások egyre inkább az állami elosztást tették szükségessé.

Sokan leírták már, mennyire elhibázott és félreérhető politika volt a fegyverszünet, a német megszállás körülményei között az „agrár Franciaországot” felmagasztosítani és ezzel mintegy önként vállalkozni arra, hogy „Franciaország Németország Luna parkja és veteményes kertje legyen”.⁵⁶ Mások még keményebben fogalmaztak és tudatos, a kollaborációt elősegítő politikát emlegettek: élelmiszerral ellátni a Reichet az ennek megfelelő ideológia támogatásával. Láttuk: nem egészen így áll a dolog. Sőt! Egyrészt: a francia mezőgazdasági politika gyakorlati és ideológiai programja nagyjából a századdal egyidős. A fasiszta teóriát leginkább magáénak valló Dorgères csak harmadrangú szerepet kap majd a mezőgazdasági korporációkban. A mezőgazdasági politika elméleti és gyakorlati megvalósítói nem vádolhatók sem német-barátsággal, sem a németekkel való együttműködéssel.

A fentebb vázolt mezőgazdasági politika illeszkedik talán a legszervezesebben a III. Köztársaság idején megkezdett folyamatba. Ugyanakkor óriási szakadék a gyakorlati program s főként a megvalósulás, valamint a nagy igényű, a nemzeti forradalmat meghatározó antiurbánus, növekedéssel szembe fordított restaurációs jellegű, korábbi, nagy népszerűsége szert tett ideológiai forrásokból táplálkozó doktrína között. Másrészt a németek ugyan nem szóltak bele, de megmosolyogták a Paraszt Chartát.⁵⁷ Miért is helyeselnék a gazdasági hasznosságot a morális értékek mögé helyező elméleteket? Az ezeket hirdető és németellenesnek is tartott Caziott-t Laval 1942 áprilisában — a nemzeti forradalom több más tradicionalista hívővel együtt — leváltja s a németeknek sokkal jobban tetsző modernista, a termelékeny nagyüzemre támaszkodó Le Roy Ladurievel helyettesíti, aki azonban 1942 szeptemberében már le is mond, valószínűleg tiltakozásul a németországi munkaszolgálat bevezetése miatt.

Végül, de nem utolsósorban — mint ezt már korábban elmondtuk — Vichy távolról sem egyenlő a tradicionális agrár-paraszti Franciaország híveinek hatalomra kerülésével. Kétségtelen, hogy Vichy első periódusát a Pétainhez is közelebb álló

56. Déat-t idézi Alexander Werth: France 1940-55. London, 1956

57. R. O. Paxton: i.m.

tradicionalisták határozzák meg, de az is bizonyos, hogy elképzeléseik sokszor naívnul retrográd utópiája és nacionalizmusa inkább a technokraták „technikai” s kevésbé politikusnak tűnő „kozmodopolita” vonalát teszi alkalmassá a németekkel való együttműködésre. Anhál is inkább, mert ők felfogásukkal összhangban megadják a német hatékonyságnak, technikának kijáró tiszteletet, amelyet a konzervatív csoport persze nélkülöz. Ez a tény, valamint a realitások figyelembevétele, különösen az élelmezési problémák szükségképpen a sülyesztőbe küldték a hatékonyságot, termelésnövekedést lebecsülő elméleteket. De nem becsülhető le az az ideológiai hatás, amelyet a jobboldali és katolikus agrárius militánsok gyakoroltak a formálódó korporációs szervezetekben és ez kihatott a háború utáni időszakra is.

Azt mondhatjuk összefoglalóan, hogy a mezőgazdasági politika *gyakorlata* inkább a kontinuitásra épült. A paraszti kisárutermelés erősítése a radikálszocialisták programjában is szerepelt, a mezőgazdasági minisztériumban nem is volt szükség tisztogatásra a háború után. A funkcionáriusok nem feltétlenül a bürokrácia szokásos kontinuitása, de sokszor a saját elképzeléseikkel összhangban álló politika vállalásával maradhattak helyükön. Ugyanakkor ez a politika nem volt képes a paraszti elvándorlás megfékezésére, illetve a visszavándorlás fokozására. De a háború után is bebizonyosodott, hogy a francia kisbirtok, a családi művelés valóban életképes.

A közigazgatás átalakítása

Mielőtt a helyi közigazgatás nagyszabású átszervezéséhez a vichyi kormányzat hozzákezdett volna, az első lépés a régi rendszer felfüggesztése és ezzel együtt a „tisztogatás” megkezdése volt. A parlamenti rendszer felfüggesztésének, a választott szervekkel szembeni averziónak logikus következménye volt a helyi választott testületek működésének megszüntetése. Ha a „nagy” parlament megszűnt létezni, ezek kicsinyített másainak, a helyi „parlamenteknek” sem lehetett létjogosultságuk. A helyi választott testületek működésének felfüggesztésével a polgármesterek kinevezése a kormányfunkcionárius megyei vezető, a prefektus hatáskörébe került. Kivételt csupán — és ez a helyi önkormányzatok megszüntetésekor az adott rendszer keretei között ugyancsak csekély jelentőséggel bírt — a 2000 lakosnál kevesebb népességű községekkel tettek, ezek ugyanis megőrizhették polgármester-választási jogukat. A felfüggesztett megyei tanácsok és azok bizottságainak jogkörét a prefektus vette át, mellé pedig egy 7-9 tagú, a kormány által kinevezett bizottságot állítottak fel. A bizottság azonban csupán konzultációs jogkörrel rendelkezett, „kívánságokat” nem fogalmazhatott meg. Tagjai közül hármat a volt megyei szakbizottságok tagjaiból kellett kinevezni.⁵⁸ Így kívánták a közigazgatás folytonosságát hozzáértőkkel biztosítani. Az újonnan létrejött „közigazgatási bizottságok” összetételének vizsgálata — mindenekelőtt a három kötelezően a régi testületből származó tag gondos politikai kiválasztása — mutatja, hogy még e pusztán kon-

58. Journal Officiel, 1940. okt. 13.

zultatív testület amúgy is kisebbségben levő tagjait is szigorúan a politikai jobbratolódás szellemében jelölték.⁵⁹ Egybeesett ez a már korábban említett diszkriminációs törvények végrehajtásával is, de egyáltalán nem tulajdonítható csupán azoknak. Utaltunk már korábban arra, hogy ezek végrehajtása kezdetben vontatottan haladt és szóbeli nyilatkozattal is megelégedtek arra vonatkozóan, hogy valaki a törvény hatálya alá esik, avagy sem. A szigorúbb tisztogatás 1941 augusztusától vette kezdetét, amikor a hivatalos lap folyamatosan közzétette a szabadkőműves tisztségviselők névsorát. A közigazgatási bizottságok tagjainak kinevezése viszont már korábban megkezdődött. Főleg a korábban baloldali többségű megyékben érezhető erőteljesen e revans-vágy, a politikai összkép megváltoztatásának igénye a közigazgatási bizottságokon keresztül is.

A képlet mégsem ilyen egyszerű. A rendszer ugyanis — főleg kezdeti időszakában, majd Laval újbóli hatalomra jutását követő első időszakban — igyekszik a szélesebb nemzeti összefogás alapján, a múltjára való tekintet nélkül mindenkit befogadni, aki hajlandó a marsallt támogatni. És van is igény a „ralliment”-ra, főleg a mérsékelt jobb és a balközép (radikálisok), de szocialisták, szindikalisták köréből is. Sőt, azt is lehet mondani, hogy a rendszer fennállását végigkíséri a két ellentétes törekvés, és következetlenné teszi a végrehajtásban mind a „tisztogatást”, mind a „nemzeti összefogást”.

1941 január-február során a volt 2980 megyei tanácstagból 681-et jelölnek az új bizottságok tagjai sorába, de végül csupán 311-et neveznek ki. Vagyis a volt megyei törvényhatóságok tagjai közül csupán 10% foglal majd helyet az új tanácsadó testületben, s közülük 31% a korábbi jobboldali, 14% korábbi baloldali pártokhoz állt közel, a többi apolitikus, technicistának tekinthető.⁶⁰

Vannak azonban bizonyos furcsaságok e törvény végrehajtása során is. Miért volt vajon arra szükség, hogy miután 1940. november 14-én elrendelik, hogy a megyei tanácsok tagjai hivatalból mondjanak le, egy 1941. május 30-i törvény, majd több, egyénekre vonatkozó rendelkezés 1941 és 1942 folyamán újra és újra leszögezi, hogy a megyei és kerületi tanácsok tagjai nem gyakorolhatnak közigazgatási teendőket. Még furcsább, hogy az ily módon többszörösen lemondatottnak még fel is függesztik, mert „ellenségesek a nemzeti megújulás művével szemben” vagy „nem rendelkeznek kellő moralitással mandátumuk betöltéséhez”.⁶¹ Úgy tűnik, a megyei törvényhatóságok a számos törvény ellenére sem szüntették be teljesen működésüket. Ugyanakkor a közigazgatás teljes egészében a prefektusok kezén volt. Az új közigazgatási bizottságok inkább csak abból a szempontból méltóak a vizsgálatra, hogy jól reprezentálták Vichy tradicionalista politikai szándékát: a politikai haroktól megtisztított, alapjában hivatásrendi képviselőket szervezni a megyékben. (Sokszor azért nem fogadja el a kormány a bizottságokat a javasolt összetételben, mert nem szerepel bennük munkás vagy kézműves, a „legjobb”, a „legtisztességesebb”, illetőleg többgyermekes családapa vagy volt frontharcos.)⁶²

59. R. Rémond: i. m. 58.

60. I. m. 57-58.

61. Journal Officiel, 1941. nov. 18

62. A. N. F⁷ 15287

A belügyminiszterek számos körlevele és találkozási a megújított megyei vezetői gárdával,⁶³ annak hangoztatása, hogy ők „az állam egyedüli képviselői a megyékben”, a fokozott állami centralizáció irányába mutattak. A korabeli sajtó is így értékeli e kezdeti változásokat, „a törvényhozás centralizációs és újító szándékát”,⁶⁴ és örömmel üdvözlöi, hogy véget érnek a megyei politikai csatározások, ahol csupán az ellentétes politikai címkéjű ellenfél feletti diadal volt fontos.⁶⁵

De Vichy nem állhatott meg itt a közigazgatás átformálásával, mert ellentétbe került hangoztatott elveivel. A pétainizmus, a nemzeti forradalom ideológiája — az évszázados és újabb ellenforradalmi doktrínák és elsősorban a maurrasizmus hatása révén — nem a Leviathant, hanem a regionalizmust hirdette, a forradalomból származó „önkéntesen kialakított”, „természetellenes” megyék helyett a történelmi és természeti feltételekből formálódó természetes egységeket, a provinciákat akarta a közigazgatás alapjává tenni, a sokszor elátkozott jakobinus, centralizációs elv helyett. Decentralizáció, „olcsó”, kis létszámú állami apparátus — az Action Française fél évszázada hirdette ezeket az elveket, s a vichyi kormányhatalom doktrínér, ellenforradalmi szárnya csakhamar hozzá is kezdett a regionalizmus gyakorlatba való átültetéséhez. Nem sikerült nyomára bukkannom sem a forrásokban, sem az irodalomban e tervezeteknek, az eredmény azonban — mint számos más esetben — a teoretikus elképzeléssel ellentétes, a gyakorlati, a körülmények szabta követelményekből adódó működés lett, egy már eleve kompromisszumos döntés megvalósulásaként. A „régiónok”, amelyeket a meghagyott megyerendszer fölé kerekítettek, jórészt csupán a „regionális prefektus” intézményében öltöttek testet,⁶⁶ az államhatalom további központosítását eredményezték és végső soron olyan gyakorlati teendők sugallták, mint a közrend és az ellátás biztosítása, amelynek szükségképpen túl kellett lépnie a motorizált csendőrség felhasználásában és az élelmiszerelosztásban nemcsak a „templomtorony”, de a megye határát is.

63. Bulletin d'Informations générales. A. D. Paris, Vichy-État-Français Série C

64. „Le Figaro”, 1940. okt. 14.

65. „Le Temps”, 1940. okt. 15.

66. Journal Officiel, 1941. ápr. 19.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. század második felében

A 18. századi nemesség művelődésének egyik legjobb forrását kínálják a hagyatéki leltárakban fennmaradt könyvjegyzékek. Harminc 18. századi vasi nemes hagyatékában írtak össze könyveket. Ezek közül mindössze három volt 100 holdnál kevesebbet birtokló kisnemes, korabeli szóval *taxalista*. A nemesi összeírások szerint körülbelül 2500 *taxalista* nemesi család élt a vármegyében a 18. század derekán, így e három könyvjegyzék inkább csak felvillanthatja ennek a rétegnek igencsak szerény művelődési igényeit.

Ugyanakkor mintegy 250 birtokos nemes, azaz *portalista* családfő volt Vas megyében, ők több mint 100 hold szántót, jobbág্যokat, néha egész vagy fél falvakat birtokoltak. 27 vasi birtokos nemes könyvtárát ismerjük a 18. század második feléből, így ezek viszonylag jó arányban tükrözhetik ennek a rétegnek az olvasási kultúráját.¹

E jegyzékek elemzésekor választ kerestem arra a kérdésre is, hogy milyen mértékben tükrözte egy-egy könyvtár a tulajdonosa valódi érdeklődését. Más szóval: a nemesi kúriák almáriumaiban sorakozó kötetek közül mennyi öröklődött nemzedékről nemzedékre a famlíában, és mely kötetek vallottak valóban az elhunyt nemes szellemi láthatáráról. Másrészt: olvastak-e ezek a nemesek olyan könyveket is, amelyeket nem írtak össze a hagyatékokban, azaz pl. kölcsön kapták őket? És végül: eljutott-e a felvilágosodás hatása a 18. század második felében a vasi falvak nemesi udvarházaiba?

A *taxalista* nemesek könyvei

A 18. században csak a *taxalista* kisnemesek egy része tudta leírni még a nevét is, többségük csak keresztet rajzolt az iratok aljára, így nem csodálkozhatunk azon, hogy ennek a rétegnek a hagyatéki leltáraiban csak elvétve találunk könyvet. Igaz, az a tény, hogy egy leltártból hiányzik a könyv, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy az elhunytak nem is volt könyve. Lehetséges például, hogy amennyiben a családi Bibliába bejegyezték a születéseket és a halálozásokat, a fontosabb családi

1. A vasi nemesség rétegződésére: *Wirth Zsuzsanna*: A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében a XVIII. század közepétől a polgári forradalomig. In: Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv. III. Szerk.: Kiss Mária. Szombathely, 1986. 140–152.

eseményeket, akkor ezt a kötetet eleve nem is tekintették a hagyatéék részének. Mivel a leltárakban találunk Bibliákat és imakönyveket is, ezért nem tételezhetjük fel azt, hogy ezeket vallásos tiszteletből, mint szakrális tárgyakat nem írták össze, hiszen a szentképeket, feszületeket, kegytárgyakat is az örökség értékes részének tekintették, és akárcsak a Szentírásnál és az imakönyveknél, ezeknél is feltüntették a becsértéküket. Lehet azonban — bár konkrét adatunk nincs rá —, hogy az imakönyvek egy része mint emléktárgy öröklődött, a leány megőrizte elhunyt édesanyja könyvét, abból imádkozott, vagy eltemették a halottal és ezért nem írták össze a többi tárggyal együtt. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a kis értéket képviselő, olcsó kalendáriumokat, főként ha korábbi évekre vonatkoztak, nem őrizték meg, vagy nem tartották szükségesnek összeírni. Néhány esetben ezeket is lajstromozták, azonban ezek a kivételes gondossággal készült összeírások jelentették a kivételt.

E fenntartások ellenére is megállapíthatjuk azonban, hogy a részletesen összeírt taxalista kisnemesi háztartásokból kevés kivétellel mindig hiányzik a könyv, és ha egy-egy esetben ennek lehetett is más magyarázata, az esetek többségében — közelebből meg nem állapítható arányban — ez mégsem jelentett mást, mint azt, hogy a legtöbb vasi kisnemesnek *egyetlenegy könyve sem volt*. Mindössze három vasi kisnemes hagyatékában találtunk könyvet.

1773-ban halt meg Csomaházán nemes Balog István. Hét darabban összesen öt hold szántó, ennyi volt a csekélyke birtok, ehhez jött négy szekér szénát adó rét és egy, az atyafiakkal közös, osztatlan erdődarab. Egy szobából, kamrából, konyhából állt Balog István háza, tehát a néhai kisnemes paraszti sorban élt. Az ingóságok között az ezüstgyűrűk, a vékony ezüst hajtű alig párt krajcárt értek, a hitvány puska pedig egy forint 25 krajcárt. Ebben az igencsak szegényes hagyatékban két „óvitt” imakönyv is szerepelt, ez volt az egész könyvtár.²

Gazdagabb volt Bödei Ferenc hagyatéka, amelyet tizenhárom évvel korábban, 1760-ban a Ják melletti Kisunyomban írtak össze. Bödei uram házához 33 hold szántó és nyolc kaszás rét tartozott. Mentéjén ezüstgombok, felesége ujjain ezüst-

2. Vas megyei Levéltár, Szombathely. (A továbbiakban: Vas m. L.) Árváugyi iratok Fasc.3. No.56. IV/1/f. A leltárakban szereplő könyveket az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár katalógusai, valamint az alábbi munkák alapján azonosítottam: *Petrík Géza*: Magyarország bibliográfiája 1712–1860. I–III. Bp. 1888–1891.; *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. I. Bp. 1879.; *Hermann Eged—Eberhardi Béla*: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Veszprém, 1943.; *Szarvas Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században. Bp. 1939.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: *Klaniczay Tibor*. Bp. 1964.; *Gárdonyi Albert*: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedeleme a 18. században. Bp. 1917.; *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978.; *Alszegehy Zsolt*: A könyv és olvasója. In: Magyar művelődéstörténet. IV. Szerk.: *Domanovszky Sándor*. Bp. é.n. 485–516.; *Király Ferenc*: A könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében (Kézirat). A 18. századi nemesek kiadott könyvjegyzékei közül használtam: *Mózsa Ernő*: Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája. A Kaposvári Megyei Könyvtár évkönyve, 1958–1959. Kaposvár, 1960. 36–49.; *Csatkai Endre*: Régi soproni könyvgyűjtők, könyvesboltok és olvasó kabinétek. Magyar Könyvszemle, 63 (1939). 54–61.; *Császár Elemér*: Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. Magyar Könyvszemle, 16 (1908). 314–318.; *Zsoldos Benő*: Egy XVIII. századi bácsmegyei táblabíró könyvtára. Magyar Könyvszemle, 18 (1910). 284–285.; *Horváth Ignác*: Revisnyei Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből. Magyar Könyvszemle, 13 (1905). 246–258.

gyűrűk jelezték a család viszonylagos jómódját. A leltár legvégén feltüntették a 4 kötetre rúgó családi könyvtárat is: két imakönyv mellett egy „poesisra való könyv” és egy „első iskolára való deák história” került elő. Ez a két tankönyv arról tanúskodik, hogy Bödei valaha elvégezhetette a gimnázium legalább néhány osztályát, a latin történelemkönyv mellett említett másik tankönyv ugyanis a gimnázium utolsó előtti, poétikai osztályában volt használatos. Bödei Ferenc azonban, miután gimnáziumba járt, visszatért a gazdálkodáshoz, és az olvasással többé nem törődött, könyveket nem vásárolt, legfőljebb az imakönyveit forgatta.³

A harmadik taxalista kisnemes, akinek hagyatékában könyvet is összeírtak, Laky József volt. Ő a század végén halt meg, 1797-ben leltározták a kúriáját Rempeshollóson, az előbb említett Kisunyom szomszédságában.⁴ 24 holdnyi szántóját két öreg lóval művelte, birtoka alapján a taxalista nemesek átlagához tartozott. Amikor az összeírók kinyitották az almárium fiókjait, régi puskákat, pisztolyokat, rossz kardokat találtak, a harcos nemesi múlt rozsdásodó emlékeit. Ebben a leltárban is utoljára írták össze a könyveket, összesen hét kötetet, valamennyi vallási tárgyú volt. Találtak egy Bibliát, egy graduált, azaz protestáns énekeskönyvet, három imádságos könyvet, egy katekizmust és Johann Arndt német evangélikus teológus egy könyvét. Ennek címét nem jegyezték fel, és mivel a 18. században több munkája is megjelent magyar fordításban, nem tudjuk, hogy melyiket őrizte Laky József, de mindenképpen jámbor olvasmány volt. Míg az előző két kisnemesről nem derült ki, hogy milyen felekezethez tartoztak, Laky uram könyvei tanúsága szerint biztosan protestáns volt. Laky József sűrűn forgathatta kicsiny könyvtárát, erről tanúskodik, hogy három szemüvege is volt, ezekre minden bizonnyal olvasáskor volt szüksége.⁵

A nemesség alsó rétegében mindössze három hagyatékban találtunk könyveket, azaz a kisnemesség körében még a 18. század vége felé is kivételes volt a könyvek iránti igény. Ennél a három nemesnél összesen 12 kötetet írtak össze, ebből kettő volt iskolai tankönyv, az összes többi kötet vallási tárgyú volt: egy Biblia, egy énekeskönyv, egy jámbor olvasmány, egy katekizmus és hat imakönyv. Az összes könyv pontosan fele volt tehát imakönyv, nemcsak a parasztok, de a taxalista kisnemesek is ezt forgatták a leggyakrabban.

Néhány kötetes portalista nemesi könyvtárak

Egyetlenegy könyvet találtak 1754-ben Tarródfán Cseh István birtokos nemes hagyatékában, egy kézzel írt, tehát nem nyomtatott német nyelvű imakönyvet.⁶ Ezt valószínűleg felesége, a német nevű Han (Hahn) Zsuzsanna hozta magával. A házaspár katolikus volt, ezt elárulja a gömbölyű bőr ládából előkerült négy darab rámás Boldogasszony-kép; ezen kívül a néhai nemes és felesége vallásosságát bizonyította további három Jézus szíve kép, hét kis szentkép, három feszület és

3. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.4/a.

4. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 22.cs. Fol.227skk. (1797). Végrendelete: Uo. 22.cs. 28.k. 5.sz.

5. Uo. 22. cs. fol.235. Egy fekete tokos, egy vörös tokos és egy „puszta”, azaz tok nélküli okulár.

6. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.2. No.11. 1754.

egy szenteltvíztartó is. A leltár készítői még egy további kézirásos könyvre bukkantak a pohárszékben, ez „egy hosszú könyv, amelyben egyet-mást magában felírt” Cseh uram. Minden valószínűség szerint a halott gazdasági feljegyzéseit tartalmazta ez a „hosszú könyv”, ugyanis több vasi nemesi család levéltárában maradtak fent ilyen hosszúkás alakú füzetek, benne kézzel írt robot-, dézsma- vagy hegyvám-elszámolásokkal.⁷ Cseh István a portalista nemesek alsó rétegéhez tartozott, 72 hold saját szántója mellett három jobbágya volt. Feljegyzései a „hosszú könyvben” bizonyítják, hogy írástudó ember volt, könyvet azonban a felesége német ima-gyűjteményén kívül nem tartott.

Valamivel több könyv akadt néhány másik vasi nemesúr portáján. A szomszéd faluban, a kemenesaljai Ostffyasszonyfán leltározták 1771-ben Kiss Mihály és felesége, Kiss Zsófia négy árvájának javait.⁸ Kiss Mihály a birtokos nemesek tehetős, a kereskedésbe is bekapcsolódó középrétegéhez tartozott. 13 jobbágy szolgált neki, kúriájához 66 hold szántó tartozott. Gulyája 63 marhából állt, 51 sertése és 298 birkája volt. E jószágok önmagukban is a jómódú jobbágytartó nemesek között jelölnék ki Kiss Mihály helyét, ő azonban állatkereskedéssel is gyarapította vagyonát. Egyik rokona a néhai nemesúr kereskedésének folytatására vett fel tisztes summát, 2200 forintot Kiss Mihály örökségéből, és ebből a pénzből a székesfehérvári vásáron vett hízott ökrök egy részét a leltár összeállításáig már el is adta. Kiss Mihály ezenkívül sokaknak adott kölcsönt is, így is forgatta a pénzét, a hagyatékában nem kevesebb, mint 51 adóslevelet találtak. Kiss uram gazdagságát mutatja az az összeg is, amely özvegye haldoklása alatt tűnt el igencsak gyanús körülmények között a pénzesasztal fiókjából: 1100 forintnyi aranypénz után nyomoztak.

A vagyonhoz nem társult szellemi gazdagság: Kiss Mihály házánál összesen kilenc könyvet írtak össze. Kiss uram is protestáns volt — minden bizonnyal, miként a kemenesaljai nemesek általában, evangélikus —, ez kiderül a könyveiből is: két magyar nyelvű Biblia és egy további újtestamentum mellett két graduálja (protestáns énekeskönyve), két szintén protestáns imakönyve volt, ezenkívül „német história”, azaz német nyelvű, történelmi tárgyú könyv és egy német szótár — ebből állt az egész könyvtár. A két utóbbi könyvet az iskolában, talán a soproni gimnáziumban forgathatta, a többi hét pedig mind vallásos olvasmány volt.

1746-ban ősi birtokán, Egyházasszeződön vették számba a néhai Szecsődi István árváit illető ingóságokat.⁹ Az ingatlanokat nem írták össze, annyit tudunk csak, hogy a Rábán túl, a hegyháti Gerse faluban 87 juha volt, és egyházasszeződői gazdasága mellett a zalai Barabásszegen is volt egy kisebb majorsága. Bár így földbirtokai nagyságát nem ismerjük, arany és ezüst ékszerei, gyémántos, rubintos aranygyűrűi, az ezüstgombos nádpálca, a ládákban felhalmozott, igen sok drága ruha egyértelműen jelzik Szecsődi uram gazdagságát. Az üveg és bádóg „szentségek”, az ezüst és márvány olvasók pedig azt is elárulják, hogy Szecsődi István

7. Lásd Vas m. L. XIII/43. Weöres család levéltára, gazdasági iratok, XIII/35., Szelestei cs. lt., Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) P 701. Vidos cs. lt., 18. századi iratok

8. Vas m. L. IV/1/f. Fasc.3. No.47. *Felhő Ibolya*: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl. Bp. 1970. 328. 120.sz

9. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.1. No.36. A család genealógiáját lásd: *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. X. Pest, 1863. 540–541.

katolikus volt, a három magyar nyelvű, „asszonynak való” imakönyv pedig a felesége vallásosságát mutatja. Ezen kívül további hat könyvet találtak a levelesládában, „ki imádságos, kik historicusok”, jegyezték fel az összeírók, egy másik ládából pedig egy *decretum*, azaz törvénygyűjtemény is előkerült. Némi jog, történelem és imakönyvek — eddig terjedt Szecsődi István érdeklődése.

Szecsődi István unokája, Szecsődi László Kelemen Teréziát vette feleségül. 1787-ben ő lett kiskorú sógorai, Kelemen Mihály és Imre gyámja, ekkor osztották fel néhai apósa, Kelemen László javait.¹⁰ Kelemen uram Szentlénárton, ahol a kúriája is állt, kettő, a zalai Pakodon további nyolc jobbágyot bírt. 54 hold szántója és egy másik háza volt Rábahídvégen, továbbá pincéje prэшázszal és szőlővel. Nemcsak ezek a birtokok jelzik, hogy tehetős ember volt, de az a tény is, hogy míg sok vasi nemes halálakor teljesen eladósodott, addig ő 2472 forint behajtandó kintlévőséget hagyott a gyermekeire.

Kelemen László szentlénárti kúriáján összesen kilenc könyv volt, ezekről azonban közelebbit nem tudunk, mert az összeírók csak annyit jegyeztek fel róluk, hogy ezek „külömb-külömb féle matériákru szőlők”. Bármilyen általános is ez a megfogalmazás, mégsem annyira semmitmondó, mint azt első pillantásra gondolnánk. Így ugyanis biztosak lehetünk abban, hogy ebben a kilenc kötetben nem csupa kalendárium vagy imakönyv volt. Többet tudunk a közeli mezővárosban, a rábahídvégi házában tartott öt kötetről. Egy kézzel írott könyvbe a perekben használatos formulákat jeyyezték be, emellett a kor két alapvető jogi kézikönyve, Werbőczy *Tripartituma* és Huszti István *Jurisprudentia practica*ja álltak, „szakács és orvos könyvvel együtt”. Ez utóbbi kettőről nem tudjuk, hogy nyomtatott könyvek voltak-e, vagy pedig — ami valószínűbb — kézzel recepteket és gyógy módokat írtak-e beléjük. A nemesi családoknál gyakran öröklődtek ilyen kézírásos, hasznos tudnivalókat tartalmazó könyvek.¹¹ A szentlénárti könyvek tartalmát nem ismerjük, de így is megállapíthatjuk, hogy akárcsak négy évtizeddel korábban meghalt rokonát, Kelemen Lászlót is főként a jog érdekelte.

A 18. század legvégén, 1799-ben a hegyháti dombok között megbúvó kis faluban, Andrásfán leltározták egy vasi nemes, Peőczy Ferenc hagyatékát.¹² Árvájának, a hét éves Borbálának sem anyja, sem apja után semmi örökjogon bírt ingatlana nem maradt, állapították meg az összeírók. Ami csekély javakat bírtak, úgy mint 6,5 hold szántót, egy hold szőlőt és pár kaszás rétet, ezek mind zálogban voltak náluk. Az istállóval együtt összesen 105 forintra értékelt házban mindössze egy szoba, konyha, kamra volt. A berendezés is szerény: a szobában fenyőfa bútorok álltak, a rozszant pohárszékből óntálatokat, óntényérokot vett ki a viceszolgabíró. Az istállóba két lovat, egy tehenet és egy tinót kötöttek be, hat sertést találtak a hidasban — ennyi volt az egész állatállomány.

Peőczy Ferenc háza szegényes volt, összesen 13 kötetes könyvtára azonban ha nem is nagy, de változatos tartalmú. Három jogi könyv volt: egy törvénygyűjtemény

10. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 18.cs. 1787. július 5. Nagy I.: i. m. X. 54.

11. Kosáry D.: i. m. 170., Bencze József: Adatok a magyar népi empirikus állatgyógyászathoz. Orvostörténeti Közlemények 1967. 42., 65., 70., 79. (vasi példák).

12. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 27.cs. 23.k. 8.sz.

és két jogi mutató. Feltehetően mind a „diccionárium”-ként, mind pedig a lexikonként összeírt könyv latin szótárt rejtett, a logika és a latin nyelvű állattan pedig tankönyvek lehettek. Öt vallási tárgyú könyve közül kettő zsolosmáskönyv, kettő pedig az összeíró szerint teológia, bár nem zárhatjuk ki, hogy a leltározó a katolikus nemes valamelyik latin imakönyvét vagy egy jámbor olvasmányt, amelynek latin címét nem értette, „teológiának” minősített. A „Paraenesis” Barclay protestánsellenes vitairata volt, és valószínűleg vallási tárgyú lehetett a „Királyok ujjmutatója” is, de ezt nem sikerült meghatározni.¹³

1781-ben Peőczy Imre Vas vármegye viceszolgabírájaként íratott össze egy hagyatékot.¹⁴ Nem tudjuk, hogy rokona volt-e a 18 évvel később meghalt Peőczy Ferencnek, és ha igen, milyen fokú a rokonság. Nagyon valószínűnek tűnik azonban, hogy Peőczy Ferenc csak a mechanikus osztályozás alapján lenne a taxalista kismesek közé sorolható, és valójában szerény hagyatéka ellenére egy birtokos nemes família lecsúszott, talán eladósodott tagja volt. A kis bibliotéka, amely latin nyelvű munkákat, gimnáziumi tankönyveket, szótárakat tartalmazott, a „régibb napok” őrizgetett emlékét jelenthette, akárcsak a leltározáskor előkerült kicsiny kard.

Jogi kézikönyvek, imakönyvek, esetleg Biblia, egy-egy „historikus” könyv, régi, megőrzött tankönyvek, szótárak, valamint orvosságok és konyhai finomságok valószínűleg kézzel írt receptjei — ennyiből állt e négy nemesúr: Kiss Mihály, Szecsődi István, Kelemen László és Peőczy Ferenc könyvtára. Az olvasás számukra általában nem szórakozást, hanem valamilyen hasznos ismeret megkeresését jelentette.

Egy határeset: az Ostffy-könyvtár

1784-ben osztották fel a gyermektelenül elhalt Ostffy Ferenc ingóságait. Az Ostffy família, mely genealógiáját az Árpád-korig vezeti vissza, Vas megye egyik legrégebb és legelőkelőbb — bár nem igazán vagyonos — nemesi családja volt. Ostffy Ferenc és szintén magtalanul elhalt fivére, Károly együttesen öt jobbágyot és két zsellért bírtak, ezenkívül 582 mérő kúriális szántóföldet, réteket, szőlőket, 54 szarvasmarhát, 146 birkát, azaz a közepesen tehető vasi birtokos nemesek közé sorolhatjuk őket.¹⁵

Ostffy Ferenc hagyatékában mindössze húsz könyvet találtak, ami határesetet jelent: rá már nem mondhatjuk, hogy csupán néhány kötetet tartott, de azt sem, hogy szép könyvtára volt. Az Ostffyak buzgó evangélikusok voltak. A halott apja, Ostffy Mihály az egyházkerületi felügyelő tisztségét is betöltötte.¹⁶ A halott nemesúr könyvei közt is a valláshoz kapcsolódóak voltak túlsúlyban: a húsz kötetből legalább tizenegy sorolható ide. Volt három Bibliája, öt imakönyve, két énekeskönyve és egy prédikációs könyve. A vallási tárgyú könyvek aránya ennél valószínűleg még

13. *Joannis Barclaii: Paraenesis ad sectarios. Agriae, 1774.*

14. Vas m. L. Árvaügyi iratok IV/1/f. 24.cs. 20.k. 3.sz.

15. MOL P 533. Ostffy cs. lt. 3.cs. 6. tétel B.2.A. A családi genealógia: Uo. 3.cs. 1. tétel. *Nagy I.*: i. m. VIII. 292–295.

16. MOL P 533. Ostffy cs. lt. 6.cs. 57. tétel. Ostffy Mihály iratai.

magasabb, hat kötetről ugyanis nem jegyezték fel, hogy miről szóltak. A húsz könyvből legalább hat, köztük egy Biblia, egy gazdálkodásról szóló könyv, egy imakönyv és egy prédikációs kötet német nyelvű volt. Az Ostffy család Vas megye északkeleti, színmagyar részében élt, így a német nyelvű könyvek magas arányát az magyarázhatja, hogy az Ostffyak minden bizonnyal a soproni evangélikus gimnáziumot látogatták, ott kerültek kapcsolatba a német kultúrával.¹⁷

Az ingóságokat, összesen 140 tételt, a rokonság úgy osztotta fel, hogy egymás között licitálva megvásárolták a tárgyakat, így a bútorokat, az edényeket, a fegyvereket és a könyveket is. Kilencen vásároltak könyvet: Ostffy Borbála férje, Csáfordi Tóth Ferenc hat könyvet vett, a többi rokon mind 1, 2 vagy 3 kötetet. A vidék tekintélyes evangélikus nemesi közül kerültek ki a könyvvásárló rokonok: a halott sógorai voltak Kisfaludy László, Vidos József, Karcsay Antal és Zmeskál Sámuel. Két nemesasszony is licitált: Horváth Sámuelné (aki feltehetően Ostffy Julianna első férje, Mankóbükki Horváth József révén volt rokon) egy imakönyvet vett 15 krajcárért, míg Ostffy Lajos felesége, Karcsay Teréz egy énekeskönyvet vásárolt. A leltárban szereplő Budakeszi Pál és Vörös Pál egyazon személy: Budakeszi Weöres Pál, aki Ostffy Ferenc unokahúgát, Lepossa Juditot vette feleségül, így tartozott az előkelő családba. (Az ő apjának, a 24 évvel korábban meghalt Weöres Mihálynak hagyatékában írták össze az egyik leggazdagabb tartalmú vasi nemesi könyvtárat, amelyre még visszatértek.) Ő az Ostffy-hagyaték szétosztásakor egy Bibliát és egy ismeretlen című kis német könyvet vásárolt, azaz nem igyekezett különösebben gyarapítani az apjától örökölt majdnem százkötetes könyvtárat. Fennmaradt gazdag levelezéséből is úgy tűnik, hogy inkább a gazdasága foglalkoztatta, nem a könyvek.¹⁸

A könyvek címét nem mindig jegyezték fel, így ez a leltár nem ad pontos képet Ostffy Ferenc érdeklődéséről. Azt azonban mindenképpen megállapíthatjuk, hogy ebben a nemesi könyvtárban is a vallási tárgyú könyvek voltak túlsúlyban.

Amikor 1751-ben harmadszor is kiadták Áts Mihály népszerű jámborsági munkáját, a *Boldog halál szekerét*, a névtelenség homályába burkolódzó „editor” több kemesesaljai nemesnek ajánlotta a művet, akik mint az „evangélika gyülekezet érdemes dajkái”, feltehetően pénzadományokkal segítették a jénai kiadást.¹⁹ Köztük találjuk a halott apját, Ostffy Mihályt, valamint Weöres Pál apját, Weöres Mihályt, továbbá Vidos Józsefet, aki talán azonos a 33 évvel később osztozkodó rokonnal. A Karcsay, Kisfaludy, Horváth, Zmeskál, Lepossa családokból is felsorolt az ajánlás áldozatkész nemeseket, többről biztosan tudjuk, hogy apja vagy nagybátyja volt az ostffyasszonyfai kúriában 1784-ben megjelent nemeseknek. A húszkötetes Ostffy-bibliotéka nagyobbik felét alkották a vallásos munkák: Bibliák, énekeskönyvek, ezekből vásároltak az összegyűlt rokonok is. A választék nem volt nagy, így nem tudjuk, hogy érdekelte-e más is ezeket a sokszorosan összeházasodott evangélikus

17. A halott, Ostffy Ferenc apjának, Mihálynak soproni tanulmányaira lásd: MOL P 701. Vidos cs. lt. 2.cs. No.4. és Uo. az 1696–98. évi iratok.

18. Vas m. L. XIII/43. Weöres cs. lt. 1.cs. 1770. november 23.; MOL P 533. Ostffy cs. lt. 6.cs. 62. tétel, 3.cs. 10. tétel, 11. tétel.; Vas m. L. Weöres cs. lt. XIII/43. 2.cs. Osztályos egyezségek. A rokonok közt az Ostffy, Kisfaludy, Zmeskál, Vidos családok tagjait találjuk. Weöres Pál levelei: Vas m. L. Weöres cs. lt. XIII/43. Gazdasági iratok.

19. *Áts Mihály: Boldog halál szekere...* Jéna, 1751.

nemeseket, az azonban bizonyos, hogy szívesen vásároltak a vallásukhoz kapcsolódó könyveket.

Más vasi nemesek gazdag könyvtárat tartottak az udvarházukban, ezek közül azonban sajnos nem mindegyiket írták össze részletesen.

Gazdag könyvtárak, ismeretlen tartalommal

A könyvek sommás lajstromai is sokat elárulnak a 18. századi vasi nemességről, bár nem a könyvtárak tulajdonosait, hanem az azokat leltározó szolgabírákat, vármegyei esküdteket jellemzik, akik látható örömmel merültek el a különféle lószerszámok és fegyverfajták részletező leírásában, de — a persze lényegesen kisebb értékű — könyvek már nem keltették fel a figyelmüket.

Már a 17. századból találunk erre példákat. A Nádasdy család mellékágából, a Darabos-ágból származó Nádasdy Imre 1630 körül kelt hagyatéki leltára 61 tételben sorolta fel az ingóságokat. Az ismeretlen összeíró részletesen leírta a fegyvereket, a szőnyegeket, a lószerszámot, a lobogót, a daru- és kócsagtollakat, a különböző posztófajták végjeit, a halott könyveit tartalmazó ládát azonban fel sem nyitotta, megelégedett azzal, hogy a lista vége felé sommásan feltüntette: van még „egy kis borított láda teli könyvel”.²⁰

1697-ben a Vas megyei Simonyiban táborozván végrendelkezett az előkelő sáros megyei famíliából származó Keczer Sándor dragonyos hadnagy, végrendeletét a vasvári káptalannál helyezve letétbe. A hadnagy a legnagyobb részletességgel sorolta fel a hűgát illető ingóságokat, köztük a nagy értéket aligha képviselő „viola színű ócska alsó szoknyát”, és más különböző használt holmikat is. A könyveket azonban, mint fél évszázaddal korábban a Nádasdy-hagyaték összeírója, csak sommásan említi: „egy lapos láda teli könyvvel”. Igen jellemző az is, hogy mit tartott mégis annyira fontosnak Keczer Sándor, hogy külön megemlítsé: csak egy Tripartitum és két nagy Cicero keltette fel az érdeklődését, tükrözve a latintudásra és a jogi ismeretekre alapozott korabeli nemesi műveltséget.²¹

A 18. században is akadt nem egy inventáriumot készítő nemes, aki számára a könyvek nem sokat jelentettek. 1758-ban sőptei kúriájukban írták össze Botka Zsigmond és felesége, Orczy Anna javait. Az összeírást készíttető szolgabíró részletesen számba vette nemcsak az ékszereket, de a különféle kisértékű használati tárgyakat is, majd szinte odavettette a felsorolás végére: „vagyon még is egy decretum, két köpönyeg”. Igen valószínűtlen, hogy az előkelő és gazdag nemesúr, Botka Zsigmond könyvtára mindössze egy törvénykönyvből állt volna, a szolgabíró azonban nyilván nem tartotta fontosnak, hogy összeírja a könyvtárat, amelyre a részletes inventáriumban még utalás sincs.²²

20. Vas m. L. XIII/40. Vajda cs. lt. 7.cs. Végrendeletek. é.n. Nagy I.: i. m. VIII. 18–27. MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles No. 32 733–32 736. Utolsó levele 1627. március 18-án kelt. Uo. No. 32 769

21. Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc.7. No.8., Nagy I.: i. m. VI. 144.

22. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.2. No.23.

Csak a törvénykönyv érdekelte Babochay László ingóságainak leltározóját is. Babochay Lászlót nem számíthatjuk a vasi nemességbe, mert apja, Babochay Pál tábornok 1720-ban báróságot kapott, így a család az arisztokráciába emelkedett. Babochay László 1748-ban összeírt vagyona azonban nem az arisztokráciáé, hanem a jómódú nemesek hagyatékához hasonlított. Húsz könyve volt, ezek közül ismét csak mindössze egy *Corpus Juris* érdekelte az összeíró, aki a továbbiakból csak annyit tartott szükségesnek lejegyezni, hogy „a többiek pedig kisebb historicus könyvek”. Ezeknek nyilván az értéke is kisebb volt, mint a bőrkötéses törvénytáré, de ha az összeíró érdekelték volna a könyvek, bizonyára alaposabban szemügyre veszi őket.²³

Szintén csak a dekrétum, azaz a törvénykönyv keltette fel az 1758-ban leltárt készítő Loncsics József Vas vármegyei esküdt figyelmét, amikor számba vette Dániel István könyvtárát.²⁴ Dániel uram jószágai és ingóságai egyaránt arra utalnak, hogy a jobbágytartó portalista nemeseknek a szegényebb vagyonú rétegéhez tartozott. Két vagy három jobbágya volt, ezenkívül 62 hold szántója és némi elhanyagolt szőlője Bozsokon. Bucsui kúriájában két almáriumból összesen 32 könyve került elő, de a leltárt készítő esküdt ezekről csak annyit jegyzett fel, hogy a dekrétumon kívül vannak még „más könyvek” is, a tartalmukról semmit sem írt.

Még ennyit sem tudunk Mohos Antal könyvtáráról. 1771-ben leltározták Mohos Antal hodászi kúriáját. Az ingatlanokat ekkor nem vették számba, négy évvel korábban, az úrbérrendezéskor azonban 17 telkesjobbágyát tüntették fel, azaz jómódú birtokos volt.²⁵ Mohos Antal valószínűleg fia volt annak a Mohos Jánosnak, aki 1726-ban lett a dunántúli kerületi tábla elnöke. A hagyatékban talált iratok, amelyek a Batthyány-családtól a 17. században nyert inscriptiókról szóltak (pénzkölcsön, esetleg szolgálat fejében tartós használatra kapott birtokadomány), sejtetik a család felemelkedésének útját. Az arany és ezüst ékszerek pedig éppúgy az elhunyt gazdagságát jelzik, mint az, hogy három évtizeddel korábbi házasságkötésekor ezer arany hitberről szerződött a feleségével. Mohos uramnak szép könyvtára lehetett, mert íróasztala mellett könyves almárium állt, ennek tartalmát

23. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.1. No.27. *Nagy I.*: i. m. I. 79. Az összeírók hasonló módon riadtak vissza az Erdődyek könyvtárának leltározásától is. (Uo. IV/1/f. Fasc.2. No.4. 1753. és Fasc.4. No.39. 1794) 1753-ban tettek osztályt egymás között Erdődy László és Lajos grófok utódai. A vörösvári kastélyt a kiküldött szolgabírák részletesen felmérték, berendezését leltározták, de a könyvtárhoz nem nyúltak: „Az fönt írt öreg almárium fölött vagyon az Bipliotheca öreg táblákra, kiben is feles könyvek vannak, de azon Bipliothecában lévő könyveknek elenchusa Horvátországban maradt, azt föl nem nyitottuk, sőt inkább bepöcséltük.” Az inventárium készítői látható örömmel tapasztalták, hogy a könyvtár katalógusa nem volt a helyén, és így a kötetenkénti leltározás fáradságos munkájától megmenekültek. Négy évtizeddel később, 1794-ben az Erdődy grófok füzesi uradalmát és a hozzátartozó gyepfüzesi kastélyt írták össze. A könyvtárról azonban — létezésén kívül — most sem tudunk meg semmit: „A Bibliatéma szobában kemén fábul való üveges könyvtartó nagy almárium benne lévő könyvekkel, mely ezen alkalmatossággal fine securitatis et successionis [a biztonság és az örökösök érdekében]... bepöcséltetett. Mely almáriumban minémő könyvek legyenek, abban zárt elechusa meg fogja mutatni.” A leltározók megint csak nem vállalták a könyvcímek lejegyzését, így a bepecsételt almárium tartalmáról semmit sem tudunk.

24. Vas m. L. XIII/40. Vajda cs. lt. 7.cs. 1758. november 5.

25. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.44. 1771. *Nagy I.*: i. m. VII. 537. *Felhő I.*: i. m. 330.

azonban sajnos nem írták össze, a viceszolgabíró megelégedett azzal, hogy mind a négy ajtaját bepecsételte.

Az 1777-ben elhunyt Boros Lajos gazdag és előkelő vasi nemes volt. Két kúriájához összesen 33 jobbággy tartozott, ő maga királyi tanácsos, az öccse pedig Vas vármegye jegyzője volt. A gasztonyi kúriában az új idők jeleként már „barometrum”-ot is találtak. Jó lenne tudni, hogy a modern könyvek is hasonlóképpen érdekelték-e Boros Lajost, az összeírók azonban ezúttal is csak a könyves almáriumot vették számba, arról, hogy ennek tartalmát is feljegyezzék, lemondtak.²⁶

Ugyanebben az évben, 1777-ben leltározták Márkusócon néhai Czigány Pál javait. 13 jobbággy szolgálta, három malma, szép szőlei is jelzik: jó módú nemesúr volt. 51 kötet könyve közül a „deák és nagyobb értékűeket” egyetlen fia, Antal kapta, a „többi pedig, melyek magyarok és apróbbak, az öt leány közé fölosztattak”. A szolgabírót szemmel láthatólag csak a jogi könyvek érdekelték, a *Corpus Jurist* és egy „*criminalis praxis*”-t cím szerint is feltüntetett, a „többi apróbbak” már kevésbé keltették fel az érdeklődését.²⁷

Sajnos, semmit sem tudunk a mennyiségében második legnagyobb 18. századi vasi nemesi könyvtár tartalmáról. 1765-ben csempeszi kastélyában (ami a korabeli szóhasználatban nagyobbfajta kúriát jelentett) leltározták néhai Vörös Zsigmond ingóságait.²⁸ Vörös uram első feleségétől, Rosty Annától maradt három árvát Anna legidősebb bátyja, Rosty Károly kapitány, a második feleséget, Dóczi Rózsát pedig Dóczi Ferenc képviselte. Az elhunyt nemesúr mindkét felesége az előkelő nyugat-dunántúli birtokos nemességből került ki.²⁹ Vörös Zsigmond ingatlanait nem írták össze, de tudjuk, hogy a két évvel későbbi úrbérrendezéskor özvegyének 19 telkes jobbággya, négy házasság és két házatlan zsellérje volt.³⁰ A kastély belső berendezése is tükrözi a családnak a vasi nemességen belül elfoglalt előkelő helyét: tizenkét személyes ezüst étkezészet, 19 rend igazgyöngy, 54 achátköves gomb került elő a ládákban, a legnagyobb értéket azonban alighanem az „öreg gyémánt kövekkel” díszített ékszerek jelentették. A család katolikus volt, ezt egyértelművé teszik az ereklyék, az „apácamunka” Szűz Mária kép, a szentképek és kegytárgyak.

Ebben a gazdagságról árulkodó kastélyban nem kevesebb, mint 166 kötet könyvet találtak az összeírók, ám az „üldöknék rövidsége miatt” egyenként megvizsgálni „kik miről tractállanak, vagy minémű authorok legyen”, nem lehetett — riadt vissza a feladattól a leltárt készítő szolgabíró. Bár a könyvek tartalmát nem ismerjük, a 166 kötetes családi könyvtár mindenképpen széles körű intellektuális érdeklődésre vallott. Az így is kiderül a leltárból, hogy hét kötet ekkor a rumi plébánosnál, Elek Sándornál volt, ami azt bizonyítja, hogy a nemesi bibliotékák kincsei kölcsönzés útján is terjedtek a falusi kúriák, parókiák között. A 166 kötetből csak egyetlenegynek ismerjük a tartalmát, ez egy kalendárium volt: ezt külön feltüntették, mert Vörös uram ebbe jegyezte fel a sertései számát.

26. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.67. No.69. 1777. április 28.

27. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.64.

28. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.17. Nagy I.: i. m. IX. 778.

29. Turbulay Éva: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. Levéltári Közlemények 62 (1986). 277., 292.

30. Felhő I.: i. m. 332., 424.

Nem ismerjük közelebbről a Szombathely melletti Senyefán lakó Szombath (Zombath) György könyvtárát sem.³¹ Szombath György is a jómódú birtokos nemesek közé tartozott, halálakor 1749-ben négy faluban összesen kilenc jobbágya élt. 202 hold szántó, egy malom, szőlők, rétek, egy darab erdő alkották birtokát, ezen osztozott hét élő gyermeke. 2007 forint 50 dénár behajtandó adósságot hagyott hátra, adósai között találjuk a jáki apátot és Festetich Kristófot is. Jómódúnak mutatják Szombath Györgyöt az ékszerei is: ezüst étkészlet, egy rubinttal kirakott arany gyűrű, ezüst gombok, kapcsok, aranyozott, ezüstözött kardok kerültek elő az almáriumokból. A könyves ládában nem kevesebb, mint 63 könyvet találtak. A szép könyvtár köteteit azonban nem jegyezték fel cím, szerint, így csak azt a három kötetet ismerjük, amelyet egy másik nemesúr, Tánczos György kért kölcsön: egy imakönyvet, egy *Corpus Jurist* és az 1715., 1723. és 1729. évi országgyűlések törvénycikkelyeit. Törvények és imakönyv: ezeket tartotta szükségesnek Tánczos uram, hogy kikölcsönözze. További három könyvet találtak Szombath uram gazdasági iratai között: egy „házikönyvet”, amely kézzel írott gazdasági feljegyzéseket tartalmazott, valamint két kalendáriumot, „némelly connotatiocskákkal [kis feljegyzésekkel], mellynek öregieibikében vagyon cédula 4”. Akárcsak Vörös Zsigmond, aki a sertések számának alakulását jegyezte be a kalendáriumába, Szombath György is ezekbe írta be, amit a gazdaság körül megörökítésre méltónak talált.

Szombath György Kőszegen taníttatta a gyerekeit, cselédei között találunk ugyanis egy szolgálot, aki Kőszegen a „deákok mellett” lakott. A nemesúr legidősebb fia, József még négy évvel korábban, 1745-ben elesett a poroszokkal vívott háborúban, így Kőszegen nyilván a két kisebbik fiú: István és Mihály tanult. Mivel a házban összeírt szentképek egyértelművé teszik, hogy a család katolikus volt, a két nemesifjú minden bizonnyal a kőszegi jezsuita gimnáziumba járt.

A nagyszámú könyv és a gyermekek taníttatása egyaránt jelzik a gazdag nemesúr szellemi igényességét. Ennek részletei azonban homályban maradnak, mert az összeírók megelégedtek azzal, hogy a könyvesládát gondosan lezárták és a kulcsot eltették.

Nem tudunk többet a császári hadsereg alezredese, Mezőszegedi Szegedy Antal bibliotékájáról sem, akinek ingóságait 1773-ban bekövetkezett halála után lajstromozták az acsádi kúriájában. A Mezőszegedi Szegedyek a nyugat-dunántúli birtokos nemesség felső, gazdag és előkelő rétegéhez tartoztak. Antal apja, Szegedy Pál Vas vármegye, majd Zala alispánja volt, többször is megválasztották országgyűlési követnek. Húgai közül Innocentia Orsolya-rendi apáca, fejedelemasszony lett, Zsuzsanna egy előkelő vasi nemeshez, Szarvaskendi Sibrik Ferenchez, Judit pedig Festetich Kristófhoz ment férjhez. Ha férje még nem is, sógora és fia már grófok lettek, felemelkedtek az arisztokráciába. A halott alezredes öccse volt Szegedy János, a kor egyik legjelentősebb jezsuita jogtudósa, akinek különböző munkáit a vasi nemesek hagyatékaiban is többször összeírták.³²

31. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.1. No.43.

32. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.3. No.52. Szegedy Antal végrendelete valaha a Vas m. L. Szegedy cs. lt. XIII/34. 36.cs. 14.sz. alatt volt, de ma már nincs meg. A Szegedy-család története: *Joannes Szegedi: Rubricae sive synopses titulorum, capitum et articulorum universi juris Ungarici. Tyrnaviae, 1734. 228–230.*

A Szegedyek gazdagságát mutatja a hagyaték is: három aranyira, nagy gyémántos gyűrű, arany dobozok és 378 aranyérem került elő az almáriumfiókokból. A ruhák gombjai, kapcsai éppúgy aranyból készültek, mint a nádpálca gombja. A leltárból az is kiderül, hogy mind Szegedy Antal, mind pedig felesége, Gundl Teréz könyvszerető emberek lehettek. Sajnos, az ékszereket igen gondosan leíró leltározók az összehasonlíthatatlanul kisebb értékű könyveket csak darabszámmra jegyezték fel. Három helyen, köztük a feleség almáriumában, nem kevesebb, mint 124 kötetet találtak, ezek tartalmáról azonban a jegyzékből semmi sem derül ki.

Ismerjük az Antal hagyatékát összeíró unokatestvér, Szegedy Ignác javainak leltárát is, aki Vas és Zala megyék táblabírája, királyi tanácsos volt, és 1796-ban halt meg.³³ Harminchét vasi és zalai faluban voltak kisebb-nagyobb birtokai. A rengeteg ékszer felbecsültetésére (jó részük azonos az Antal negyedszázaddal korábbi hagyatékában összeírtakkal) Bécsből kellett ékszerészt hivatni. Az arany és ezüst drágaságok mellett az összeírók a könyvekre megint csak nem fordítottak figyelmet: ezeket nyilván a bepecsételt almáriumok rejtették. A házigazda széles szellemi láthatárát a falon függő képek is elárulták: a sok szentkép mellett ott függtek „két kisebb fekete rámás pogán bölcsek képei”. Az ötvösi kúriában pedig a kisasszonyok szobájában nemcsak író almárium, de könyvtartó asztal is állt, bizonyára voltak tehát könyveik is szép számmal. Ezekről azonban éppen úgy nem tudunk semmit sem, mint a nagybácsi, Szegedy Antal bibliotékájáról.

Részben ismert portalista nemesi bibliotékák

A vasi nemesek hagyatéki leltáraiból kitűnik, hogy a módosabbak közül sokan nem egy helyen tartották a bibliotékájukat: akadtak, akik két udvarházat is laktak, és mind a kettőben voltak könyveik. Más esetekben a könyvtár egyik része a nemes vidéki kúriájában, másik része a városi házában állt, ilyenkor a két könyvanyag eltéréseiből következtethetünk gazdájuk szellemi fejlődésére, érdeklődésének változásaira.

Nehezebb helyzetben vagyunk a Zobothin- és az Egerváry-család két, egyazon évben, 1793-ban kelt hagyatéki leltárának elemzésekor, itt ugyanis az örökségnek, köztük a könyveknek csak egy részét vették jegyzékbe, a könyvtár nagyobbik feléről forrásunk nem tájékoztat.

1793-ban Szombathelyen árverezték el a Zobothin Ferenc árvát illető ingóságokat.³⁴ Az előkelő nemesi család Szombathelytől mintegy tíz kilométerre, Nagyunyomban élt, míg Zobothin uram magában a püspökvárosban lakott. Ezért árverezték el ott az ingóságait, amelyek nem mutattak különösebb gazdagságra: az összesen 451 forint 25 krajcárért eladott holmik között két aranyóra (49 illetve 25 forintért kelt el), egy tíz forintra értékelt harmadik óra és egy 39 forintos

33. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.4. No.43. 1796.

34. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.4. No.36. 1793. Feltehetően Zobothin Lajos hagyatékáról van szó, ez azonban csak feltevés, mert a leltárból nem derül ki Zobothin Ferenc apjának a neve.

díszruha jelentettek értéket, a többi tárgy pár forintot érő ruha, ágynemű, terítő volt.³⁵

Az árva, Zobothin Ferenc, továbbra is Szombathelyen maradt, ezért némi ágyneműt, abroszokat, használati tárgyakat kivettek a „kótyavetyéből”, és ezeket számára Szombathelyen hagyták. Mivel ezek között a teáskanna és a rézsarkantyú mellett kalamáris, porzó, krétatartó is szerepelt, feltehető, hogy a fiú ekkor még tanult, feltehetőleg a ferencesek szombathelyi gimnáziumában.

Nem kerültek árverésre a könyvek sem: a hagyatékban 12 kötetet találtak, amelyeket jegyzékbe vettek és Nagyunyomra küldtek. Minden bizonnyal az ottani udvarházban állt a családi bibliotéka, erről és egyáltalán a Szombathelyen kívüli javakról azonban semmit sem tudunk. Csak azt a 12 kötetet ismerjük, amelyeket Zobothin uram a városban magánál tartott — így viszont biztosak lehetünk abban, hogy ezek nem őseitől örökölt és régóta az almárium polcain porosodó kötetek voltak, hanem valóban a halott érdeklődését tükrözik.

A tizenkét könyvből csak egy jogi tárgyú: Huszty István rendkívül elterjedt kézikönyve, a *Jurisprudentia practica*. Gyakorlati célokat szolgált egy német leveleskönyv is (*Anweisung zum Briefschreiben*). A halott katolikus volt, Lipót és József császárok arcképei mellett Migazzi érsek portréja is díszítette a szobáját, és volt egy szenteltvíztartója is. A vakbuzgóság azonban távol állhatott Zobothin uramtól, akinek könyvei között csak egy kötetet találunk, mely címe alapján valószínűleg imakönyv volt, jámborsági munkákat pedig hiába keresnénk. Olvasta azonban a Bibliát latinul és volt egy német nyelvű könyve a vallásfilozófiáról. Két könyvet talán az iskolában használt valamikor (mivel Szombathelyről ezeket is Nagyunyomra küldték, nem lehettek a városban tanuló árva tankönyvei): Justinus római történetíró *Histotriæ Philippicæ* című munkája iskolai olvasmány volt, a *Szent históriának summája* pedig a kor népszerű tankönyve. Történelmi érdeklődését tükrözte Justus Lipsius államelméleti munkája, valamint Paulus Stransky Csehországról szóló leírása.³⁶ Három kötetet egyértelműen az irodalomhoz sorolhatunk: ez a művelt nemes latinul olvasta Fénelon *Telemachosát*, Barclay *Argenis* című lovagregényét, és forgatta a vasi nemesek körében is népszerű Faludi Ferenc *Nemesemberét*,

Zobothin uram folyékonyan olvasott németül, és nemcsak a Bibliát és államelméleti munkákat, de a korabeli népszerű regényeket is élvezni tudta Cicero ekkoriban még nagyon is élő nyelvén. Könyvtárának csak egy rőredékét ismerjük, ez az alig egytucatnyi kötet azonban tükrözi sokoldalú szellemi érdeklődését.

15 kötetet írtak össze 1793-ban az Egerváry-család osztozkodásakor.³⁷ Ez a tizenöt könyv azonban éppen úgy nem a család teljes bibliotékája volt, mint ahogy az összefűrt többi javak is csak egy, az „öreg ággal” folytatott nagyobb osztály részét képezték. Az Egerváry-család Vas megye egyik előkelő és jómódú birtokos nemesi famíliája a 17–18. század folyamán többször is került ki közülük vasi szolgabíró. A család vagyonát nem ismerjük pontosan, az ingatlanok felosz-

35. Összefűrtak egy arany karikagyűrűt is, de ez igencsak vékony lehetett, ha 30 krajcár volt a kikiáltási ára, az ezüstgyűrűt alig három krajcárért kínálták, csak egy arany fülbevaló ért 2 forintot.

36. Paulus Stransky: De republica Bojemica opus utilissimum. Amstelodami, 1713.

37. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 8.cs. 5.k. 1.sz. „C” 1793.

tásáról nem került elő írás, csak a Vince és Mária árvákat illető ingóságok inventáriumát sikerült megtalálni. A rábahídvégi kúriában feljegyzett gyémántos arany ékszerek, ezüst evőeszközök és más ezüsttárgyak azonban világosan mutatják a família gazdagságát.

Az evőeszközöket, ékszereket, az ágyneműt a két testvér felosztotta egymás között, könyveket azonban — jellemző módon — csak a fiú kapott. Nem tudjuk, hogy Vince ekkor hány éves volt, ám a neki jutott könyvek mind olyanok, amelyek gimnáziumi és jogi tanulmányokhoz szükségesek. Már patvarista volt a fiatal Egerváry, vagy csak remélték, hogy elődei nyomába lép, ezt homályban hagyja az összeírás. A 15 kötetből hetet a gimnáziumban használhatott Egerváry Vince: tankönyv volt a *Methodus dignoscendi syllabarum*, akárcsak Emmauel Alvarez spanyol jezsuita Magyarországon is rendkívül népszerű latin nyelvtana, továbbá a „retorika”, mely valószínűleg azonos egy másik spanyol jezsuitának, Cyprianus Soareznek a nagyszombati nyomdában a 18. század folyamán sűrűn kiadott tankönyvével, a *De arte rhetoricával*. Valamelyik katolikus gimnáziumban forgathatta a fiatal nemesúr a „*phrasilogia*”-ként összeírt kötetet, Franz Wagner osztrák jezsuita latin szótárát is. A latin szemelvény-gyűjteményt (*Flores elegantiae poeticae*) szintén a gimnáziumban használták, és iskolai kiadvány lehetett a Cicero leveleit tartalmazó kötet, akárcsak Ovidius episztolái.³⁸

A fennmaradó nyolc kötet mind jogi kézikönyv, ezeknek Egerváry Vince mint patvarista láthatta hasznát: Werbőczy *Tripartituma*, Huszty *Jurisprudentia practica*ja, Szegedy *Tyrociniuma* a 18. századi jogászok legfontosabb kézikönyvei voltak. Jogi tankönyv volt a természetjog elemei (*Elementa juris naturalis*), akárcsak a kánon- és a polgári jog összefoglalása, és jogi tanulmányai alatt hasznosíthatta a kánonjogot tartalmazó, illetve magyarázó másik három könyvet is.³⁹

Ismét megállapíthatjuk, hogy a latin nyelvre és a magyar jogra alapozott nemesi műveltség keveset változott a 18. század folyamán: az apa tankönyveit, kézikönyveit a fiú megörökölte és nyugodtan használhatta azokat.

Gazdag könyvtárú vasi nemesek

1749-ben írták össze Kubiczky György nagyölbői kúriáját. A jobbágyokról, a majorsági szántókról, a kúriáról már korábban osztályt tettek, így ezeket nem ismerjük közelebbről, csak azt tudjuk, hogy a halott jómódú, jobbágytartó nemes volt. Ezt támasztják alá az összeírt nagyértékű ingóságok is, a szentképek pedig elárulják, hogy katolikus volt. A kúriában nem kevesett, mint 90 kötet könyvet, valamint közelebbről nem ismert kéziratokat leltároztak.⁴⁰ A gazdag és változatos anyagú bibliotéka azonban a családi könyvtárak elemzésének egyik legnagyobb buktatójára figyelmeztet: nagy valószínűséggel állíthatjuk ugyanis, hogy a szép könyvtár nem Kubiczky György szellemi érdeklődését tükrözi.

38. Mészáros István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Bp. 1989. 34–35.

39. Boda Ernő: A hazai jog oktatása a patvarián. In: Emlékkönyv Kolosváry Bálint jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára. Bp. 1939. 47–61. Kosáry D.: i. m. 159.

40. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.1. No.45. 1749.

A 18. századi nemesi könyvtárakban, a jog és a történelem mellett, sőt azokat megelőzve, a vallási tárgyú könyvek foglalták el a legfontosabb helyet. Kubiczky uram hagyatékában két kézzel frott és hat nyomtatott imakönyv mellett megtaláljuk Loyolai Szent Ignác, Ferrerius Szent Vince valamint Gonzaga Szent Alajos életrajzeit. Ezek a század katolikusainak gyakran forgatott olvasmányai voltak, más vasi nemesi házakban is őrizték őket, akárcsak Kempis Tamás könyvét, a *Krisztus követését*. Kubiczky uram könyvei között azonban olyanok is előkerültek, amelyek élesen elütnek a nemesek által forgatott imakönyvektől és jámbor olvasmányoktól. A breviárium négy kötete, a kézzel frott és nyomtatott teológiai traktátusok, akárcsak a ferences regulák, vagy Eusebius egyházatyja művei már nem illeszthetők be a 18. századi katolikus nemesség olvasmányai közé. Ezek egykori tulajdonosa minden valószínűség szerint egy katolikus pap volt, akinek könyvtárát egyenesági leszármazottak híján a rokonság örökölte. Ő forgathatta szemináriumi tanulmányai alatt Szent Ágoston munkáit, és ő készíthette a kézírásos jegyzeteket Arisztotelész logikájáról. Ugyancsak ő vehette hasznát felszentelése után a már említett breviáriumnak, amelynek mind a négy kötete megvolt Kubiczky uram polcán. Valószínűleg ő használta a zsolozsmáskönyveket, bár ezeket más hagyatékok tanúsága szerint a katolikus vasi nemesek is forgatták. Ő készülhetett szentbeszédeire és temetésekre a prédikációs kötetekből: a *Concionator extraordinarius*, Sebastianus Textor német nyelvű prédikációinak gyűjteménye két példányban is megvolt a Kubiczky-kúriában, és szintén két példányt találtak az *Armatura fortium in fide* című, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök előszavával megjelent litániáskönyvből is. Ugyancsak ez az ismeretlen pap-rokon olvashatta a körmenetekről és a gyónásról szóló könyveket is.⁴¹

Ez a papi örökség egybeolvadt egy gyakorló jogász (minden bizonnyal Kubiczky György) könyveivel. Ezek között nemcsak a korabeli jogi kézikönyveket írták össze, amelyeket már több vasi nemes hagyatékában megtaláltunk, így két *Tripartitumot*, egy *Corpus Jurist*, a különböző országgyűléseken elfogadott törvénycikkelyeket, de jogi tankönyvek, jegyzetek, sőt értekezések is — mint például Heinrich Cocceji *Juris publici prudentia* című munkája — álltak a nemesi kúria polcain. Hat kézzel írt formuláskönyv, „egy bizonyos könyv a polgári jogról”, három szintén kézzel írt jogi kompendium jelzik, hogy gyakorló jogász, ügyvéd vagy bíró könyveire bukkantunk. A két kánonjogi könyv a könyvtár bármelyik rétegéhez tartozhatott, a pap és a jogász egyaránt hasznát vehette, akárcsak Szenci Molnár Albert és Calepinus latin szótárainak.

A matematikáról és a fizikáról szóló könyvek gimnáziumi tankönyvek lehettek, éppen úgy, mint a „magyar krónika” című történelemtankönyv. A négy ókori auctor: Vergilius, Cicero, Curtius Rufus és Florus római történetíró munkáit is gimnazistaként forgathatta Kubiczky uram. A lovak orvoslásáról szóló könyv viszont

41. *Sebastianus Textor: Concionator extraordinarius*. Augsburg, 1713. *Armatura fortium in fide*. Győr, 1756. *Hermann Egyed—Eberhardt Béla: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942. 195. Az öröklött könyvtárak problémájára: *Robert Daruon: Reading, Writing and Publishing*. In: *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge–London, 1982. 177–178.

a felnőtt nemesúr érdeklődését tükrözhetette — egyike azoknak a kisszámú munkáknak, amelyek a vasi nemesi könyvtárakban a gazdálkodáshoz kötődtek.

A nagyölbői kúriában lajstromozott könyvekből tehát csak megszorításokkal következtethetünk az elhunyt nemesúr szellemi érdeklődésére. A könyvtár nagyobbik részét Kubiczky György mástól örökölhette. Az ő könyveihez tartozhattak azonban a jogi munkák, a felnőttkorban is megőrzött tankönyvek és a lovaggyógyításról szóló kézikönyv. Ez volt a jogot végzett, gazdálkodó nemes saját könyvtára, amelynek alapján semmiképpen sem tarthatjuk műveletlennek.

A 18. századi portalista nemesi hagyatékok közül Weöres Mihály és Nagy Dávid kúriájában írták össze a leggazdagabb könyvtárakat. E két bibliotéka részletes elemzését azonban erősen megnehezíti, hogy ellentétben a legtöbb könyvtárjegyzékkel, ez a két összeírás csak másolatban maradt ránk. Nagy Dávid hagyatékáról a szolgabíró szép tisztázatot készítettett, Weöres Mihály leltárának másolata azonban egy sietősen írt, javítgatott fogalmazvány.

Bármilyen kalligrafikusan írt is Nagy Dávid könyvjegyzékének másolója, a nyilván nem értett könyvcímeket sokszor félreolvasta. „Hieremiae Bruxelli opera” a negyedik kötet a leltárban, ez azonban nem a nem létező Brüsszeli Jeremiás, hanem Jeremias Drechsel, latinosan Hieremias Drexelius 17. századi német jezsuita műveivel volt azonos; Szörényi Sándor, a *Philippicae Sadrae* című prédikációskötet szerzője pedig „Serenyi páter” lett a másoló tolla nyomán.⁴²

Weöres Mihály könyvei jegyzékét olvasva nemcsak azzal a nehézséggel kerülünk szembe, hogy egy hevenyészett másolatot tartunk a kezünkben, amelynek készítője több könyvcímet félreolvasott, de az is kitűnik, hogy az eredeti jegyzéket a szolgabíró *diktálta* az íródeáknak, aki különösebb gondolkodás nélkül jegyzete le nemcsak a lepedők és tányérok leírását, de a meg nem értett könyvcímeket is. Az íródeák még Szegedy János jezsuita jogtudós igen elterjedt kézikönyvét, a kor jogászáinak egyik legfontosabb segédeszközét, a *Rubricae sive synopses* című könyvet sem ismerte és ezért a címet habozás nélkül úgy írta le, ahogy hallotta: „Szegedianae Lubricae”(!). Xenophón „Senophon”, a számtankönyvet író német Weidler „Vajdler” lett, Bartholomäus Ziegenbalg evangélikus misszionárius nevét pedig — nyilvánvalóan hallomás után — „Csigenbokh”-nak írta. Amikor azután a könyveket sorban kézbe vevő szolgabíró kijavította magát, az íródeák ezt is javítás nélkül, szó szerint jegyezte le: „Terentiusnak tragoediája vagyis comoediája”.⁴³

Bár a rossz másolatok alapján néhány könyv címét nem sikerült pontosan meghatározni, a két könyvtárjegyzékből mégis következtethetünk e két nemesúr szellemi érdeklődésére.

1760-ban halt meg Weöres Mihály, és hogy a két feleségétől született árvái között ne legyen veszekedés, összeírták a javait.⁴⁴ Néhai Weöres Mihály nem volt gazdag ember. Nem tudjuk pontosan, hogy hány hold földje volt: szántóföldjeit,

42. Vas m. L. IV/1/f. Árvauyi iratok 24.cs. Fol.206–212. 1781.

43. Vas m. L. IV/1/f. Árvauyi iratok Fasc.3. No.11. 1760. *Bartholomäus Ziegenbalg*: Ausführliche Missionsberichte. Halle, 1710–1770. A „Lubricae”: *J. Szegedy*: i. m.

44. Weöres Mihály első feleségétől, Unger Eleonórától született az ekkor 18 éves Pál és 16 éves István, a második feleségétől (aki ekkor már szintén nem volt az élők sorában), Armpruszter Erzsébettől pedig Mihály. Vas m. L. IV/1/f. Árvauyi iratok Fasc.3. No.11.

rétjeit ugyan részletesen összefírták, de sok alkalommal nem adták meg a holdak számát, megelégedtek a dűlő helyének pontos leírásával. A birtok azonban valószínűleg alig érte el a portalista nemések kategóriájának alsó határát, a száz holdat, bár értékét a különböző erdőrészek emelhették. Kőszegi háza mellett azonban rokoni kapcsolatai is egyértelműen a portalista nemések között jelölik ki Weöres Mihály helyét: legidősebb fia, az ekkor 18 éves Pál, később Leposa Juditot vette feleségül, és így rokonságba került a megye előkelő evangélikus nemeseivel, az Ostffyakkal, Vidosokkal, ami egy vagyontalan taxalista kisnemesnek aligha sikerült volna. Vele, Budakeszi Weöres Pállal az Ostffy-hagyatékban maradt könyveken osztozó rokonok között találkoztunk már.⁴⁵

Weöres Mihálynak volt egy emeletes kőháza Kőszegen és egy kis kúriája a közeli faluban, Nemescsón. A nemescsói kúria mindössze egyszobás volt, és a hozzátartozó istállóval együtt „óvitt voltokra nízve romladozott állapotban” találták. A városi ház viszont, bár nem becsülték fel, komoly értéket képviselhetett: a kőszegi belsővárosban, a Felső kapuhoz közel, a Vár mellett állt Weöres uram emeletes kőháza, három nagy és öt kisebb boltozatos szobával, tetején zsindegyel.

A birtokos nemések rétegébe tartozott a halott az összefírt ruhák, ékszerek alapján is: ezüst étkészleteket, ezüst gombokat találtak a ládákban, nádpálcája gombja is ezüstdől készült, ezenkívül 10 aranyúrrú, négy aranyboglár és egy aranylánc jelentett nagyobb értéket. A nemescsói kúria omladozott, ez arra utal, hogy Weöres uram beköltözött a városba. Mind a két helyen voltak azonban könyvei: Nemescsón 35, a kőszegi ház almáriumában pedig 64 kötetet írtak össze, tehát egy híján százkötetes bibliotékája volt. A két könyvtár összetétele arányaiban nagyjából megegyezett: mindkét helyen a vallás és a jog dominált. Nemescsón 14 kötet vallási tárgyú és 8 jogi könyvet vettek lajstromba, Kőszegen 32 kötet foglalkozott a vallással és 13 kötet a joggal. Nem nagyon különbözött a többi könyv tartalma sem: elsősorban tankönyvek voltak.

Nemescsón egy logikatankönyvet vettek fel a leltárba, továbbá két latin auktort: Terentius és Ovidius, ezeket is gimnáziumi tanulmányai alatt forgathatta Weöres Mihály. Kőszegen 9 tankönyve volt: Molnár Gergely iskolai nyelvtana, Christophorus Cellarius, azaz a hallei Christoph Keller valamelyik tankönyve, Conradus Dietericus három hittankönyve, egy további hittankönyv, két filozófia és Weidler matematika-könyve. Ezeket éppen úgy a gimnáziumban használhatta valamikor Weöres Mihály, mint az öt ókori szerző: Aesopus, Vergilius, Xenophon, Livius és Curtius Rufus műveit. A 18. századi nemesi könyvtárakban szinte kivétel nélkül megtaláljuk a gondosan megőrzött tankönyveket. Érdemes volt ezeket a párkrajcáros köteteket is eltenni, hiszen a század folyamán a bevált tankönyveket újból és újból kiadták, így azoknak a későbbi generációk is hasznát vehették.⁴⁶

A nemescsói és a kőszegi könyveken belül az egyes témakörök aránya igen hasonló, annál nagyobb azonban a különbség abban a tekintetben, hogy milyen jámbor olvasmányokat, vagy milyen jogi könyveket tartott Weöres uram a falusi, illetve a városi házában. A vallással foglalkozó könyvek között találjuk Nemescsón

45. Vas m. L. Weöres cs. lt. XII/43. 1.cs. 2.cs. 3.cs. és 5.cs. iratai (peres iratok, birtokösszeírások, levelek).

46. *Mészáros I.*: i. m. 33–38., 47., 50–51., 57.

egy latin és egy magyarnyelvű Biblia mellett Johann Arndt két, meg nem nevezett kötetét. Szent Ágoston művei és Paszkál pápa élete mellett állt Luther kis katekizmusa, továbbá öt imakönyv, köztük Áts Mihály műve, az igen népszerű *Arany lánc*.

Sokkal gazdagabb és összetettebb a vallási anyag a kőszegi háznál: itt találunk katolikus könyveket is, így egy litániáskönyvet a Szentháromságról, Paolo Segneri olasz jezsuita *Vera sapientia* című lelkigyakorlatos könyvét és Lépes Bálint győri püspök könyvét, amelyeket a gyakran felületes leltár imáknak (Orationes) nevez, valószínűbb azonban, hogy csak félreértette a hosszú és tekervényes barokk címet: *Az halandó és útéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*, amely valójában elmélkedés. A katolikus jámborsági irodalom kötetei valószínűleg egy katolikus rokonnal kerültek a családi bibliotékába, bár természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy a művelt evangélikus nemes maga volt kíváncsi rájuk. Találunk Kőszegen is evangélikus katekizmusokat és énekeskönyveket, míg a „Catholicus lutheranus” címmel összeírt kötet valószínűleg Johann Mayer könyve volt, amelyet Petrőczy Kata fordított magyarra: *Pápista vallásra hajlott lutheránusok lelkek ismeretének kínja*.⁴⁷ Mellettük állt Jakob Spener 17. századi drezdai evangélikus író valamelyik műve és egy könyv a gályarabságra hurcolt magyar prédikátorokról.

Weöres Mihály vallásos ember, buzgó evangélikus volt. Ezt bizonyítja a polcán talált egyik kötet, egy üdvös elmélkedéseket tartalmazó könyv, Áts Mihálynak a *Boldog halál szekere* című munkája is. Ezt Weöres Mihály bizonyára különös becsben tartotta, hiszen — mint láttuk — több más kemesesaljai nemes mellett öneki ajánlották. A hagyatékban összeírt nagyszámú énekes- és imakönyvnek, elmélkedésnek hasznát vehette egy vallásos nemes is, Weöres uram könyvtára azonban nem csak a saját érdeklődését tükrözi: nagy valószínűséggel kijelenthetjük ugyanis, hogy míg Kubiczky György bibliotékájába egy katolikus pap, addig Weöres Mihály könyvtárába egy evangélikus lelkipásztor könyvei kerültek. Ezt megkönnyíthette, hogy Weöres kúriája az evangélikusok artikuláris helyén, Nemescsón állt, ahol volt templom, iskola és lelkész is, és ugyancsak volt evangélikus templom a szabad királyi városban, Kőszegen, ahol Weöres Mihály másik háza állt.

A Kőszegen talált két Bibliáról egyértelmű, hogy lelkész könyvtárába tartoztak. Ellentétben ugyanis a nemescsói kúriában talált latin és magyar Bibliával, ez a két Újszövetség görög nyelvű volt, latin illetve német fordítással. Igen valószínűtlen, hogy ezek egy evangélikus nemes olvasmányai lettek volna, sokkal inkább feltehetjük, hogy egy lelkipásztor forgatta őket, akárcsak a magyar nyelvű prédikációs kötetet és az *Onus pastorale* (A lelkipásztor terhe) című könyvet. Ő használhatta a bibliai tárgyak mutatóját és ő forgathatta a távoli földrészek evangélikus misszióiról szóló beszámolókat is.

Nagy különbség volt a kőszegi és a nemescsói könyvtár között a jogi művekben is. Weöres uram Nemescsón tartotta az alapvető jogi kézikönyveket, amelyeket más nemesi kúriákban is gyakran megtalálunk: a *Corpus Jurist*, Huszty *Jurisprudentia practica*ját, Werbőczyt. A kőszegi könyvek közül az országgyűlési törvénycikelyeket, a büntetőjogi eljárások kézikönyvét, valamint Szegedy János két munkáját:

47. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. i. m. 140., 354.

a *Tyrociniumot* és a *Rubricae*-t megtaláltuk más birtokos nemesek udvarházában is. A kőszegi házban azonban olyan jogi könyvek is álltak, amelyek széles körű érdeklődésre és felsőbb tanulmányokra utaltak: Christian Thomasius, Pufendorf, Justus Lipsius, Hugo Grotius, Becker és Corvinus van Beldern munkái. Akárcsak Kubiczky György esetében, most is valószínű, hogy a hagyatékban egy jogot végzett ember — minden valószínűség szerint maga Weöres Mihály — és egy lelkes könyvei keveredtek.

A 18. századi vasi nemesi könyvtárak közül mind a kötetek száma, mind azok sokoldalú tartalma alapján az 1781-ben meghalt Felsőbüki Nagy Dávidé volt a leggazdagabb. A Sopron és Vas vármegyében birtokos Felsőbüki Nagy családból származó nemes javait a kúriájában, a Szombathely közelében fekvő Toronyban írták össze.⁴⁸ Nagy Dávid könyvtára 185 kötetből állt, és szerencsénkre a leltárt készítő viceszolgabíró, Peőczy Imre nem elégedett meg azzal, hogy megszámlálta a köteteket, amelyeket a „rozzant könyvtartó almárium” rejtett, de egyenként lejegyezte a címüket is (bár a legtöbbször szerző nélkül).

A halott nemes Felsőbüki Nagy István soproni alispán unokája, Felsőbüki Nagy Lajos fia volt. Ingatlanai közül csak egy omladozó malmát írták össze, melynek fele bátyját, Nagy Lajos kapitányt illette. Az úrbérrendezéskor a két fivér 49 teljes jobbágyot bírt Vas megyében, ez és a sok „argenteria”, ezüsttárgy éppúgy gazdagnak mutatja Nagy Dávidot, mint az a tény, hogy 2759 forint kifizetendő passzív adósságával szemben 8494 forint behajtandó, aktív adóssága volt, azaz tekintélyes summával, 5735 forinttal többel tartoztak neki, mint ő másoknak.⁴⁹

Nagy Dávid jogot végzett ember lehetett, amikor ugyanis első feleségétől, a német Anna Maria Penterrederintől elvált, akkor az asszony többek között visszakövetelt tőle 115 forintot, amely összeget „még juratus korában ugyan, de már eljegyezve ... egyszer is, másszor is igen nagy szükségében és ura atyja előtt titkolt adósságainak kifizetésére adott” neki.⁵⁰ Nagy uram jogászai tanulmányaira utal a könyvtár tíz jogi szakkönyve is: a *Corpus Juris* mellett Huszty alapvető kézikönyve, a *Jurisprudentia practica*, két, a magyar joghoz készült mutató, az 1729. évi országgyűlés törvénycikkelyei és több jogi értekezés, tankönyv álltak a polcokon. Jogot tanulva forgathatta Justus Lipsius előadásait is, a *Sancti Ivonis Advocati* címmel lejegyzett kötet pedig minden bizonnyal egy, a nagyszombati egyetem jogi karán tartott tanérvitő beszédet rejtett, ahol az ügyvédek és egyben a nagyszombati jogi kar védőszentjének, Szent Ivónak a segítségét kérték.⁵¹

28 kötet volt tankönyv, iskolai olvasmány. Láttuk, hogy a 18. században csak lassan változott az iskolai tananyag, a tankönyveket gondosan megőrizték, apáról

48. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 24.cs. Fol. 206–212. 1781.

49. Nagy I.: i. m. VIII. 36–37., valamint Varga Ferenc genealógiai kutatásai alapján *Felhő I.*: i. m. 244., 330.

50. Vas m. L. IV/12/c. Polgári perek Fasc.269. No.50. „C” 1771. január 3., Fasc.267. No.27. 1771. november 20., Fasc.269. No.50. 1771. január 28. „A”, „B”.

51. Ilyen tanérvitő beszéd volt: *Csubai Mátyás*: Panegyricus Divo Ivoni, dum inclita facultas juridica in universitate Tirnaviensis anniversarios eidem tutelari suo honores persolveret. Tyrnaviae, 1774.; *Ercsi András*: Divus Ivo, panegyrica oratione celebratus. Tyrnaviae, 1741.; *Glozser Gábor*: Divus Ivo oratione panegyrica celebratus. Tyrnaviae, 1752.; *Grueser Alajos*: Divus Ivo dictione panegyrica celebratus. Tyrnaviae, 1754. stb. *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. Bp. 1899. 135.

fiúra öröklődtek. Nagy Dávid polcain is ott sorakoztak a latintanításon alapuló gimnáziumi oktatás legfontosabb kézikönyvei, Alvarez nyelvtana és prozódiaja, Soares retorikája. Valószínűleg a gimnázium retorika-osztályában forgatott Nagy Dávid három további, az „ékeesszólásra” vezető tankönyvet is. Mellettük állt két poesis-tankönyv, egy történelemtankönyv és egy számtankönyv. Ovidius, Vergilius, Aesopus, Curtius Rufus, Cicero, Florus és Cornelius Nepos műveiről csak feltételezhető, hogy a latintanítást szolgáló, iskolai használatra készült munkák voltak, Justinusról azonban tudjuk, hogy magyarázatos kiadás volt, Senecától pedig egy frázis-gyűjteményt találtak (*Flores Senecae*). Az iskolai olvasmányokban szereplő ókori személy- és helynevek megértését segítette a kislakú „diáklexikon”, a *Parnassus illustratus*.⁵²

A toronyi udvarház polcain a valláshoz kapcsolódó könyvek voltak túlsúlyban, ez a 72 kötet a könyvtárnak majdnem kétötödét (38,9%) tette ki. Nagy uram katolikus volt, ezt bizonyítják a szobájában függő szentképek éppúgy, mint könyvtára összetétele. A 72 kötet között nincs egyetlenegy Biblia sem, ugyanakkor igen sok imakönyvet, elmélkedést, zsolozsmáskönyvet, katekizmust, aszkétikus munkát találunk. Számos imakönyv kapcsolódott a katolikus Mária-kultuszhoz.⁵³ Homiliákat és szentek életrajzeit is lajstromoztak az összeírók, akárcsak hitvitázó irodalmat, például Szentiványi Márton jezsuita *Turris Babel* című, a lutheránusok és kálvinisták tévedéseit támadó munkáját.⁵⁴ A kegyes olvasmányok és imakönyvek jó része azonban nyilvánvalóan nem Nagy Dávidé volt, hanem öröklődött a családban. Erre utal például, hogy Jeremias Drechsel német jezsuitának a toronyi udvarházban nemcsak összegyűjtött művei voltak meg, hanem *Zodiacus christianus* című aszkétikus munkája is, ez utóbbi két példányban. Két példány volt Nagy Dávid uram házában Kempis Tamás igen népszerű könyvéből, a *Krisztus követéséből* is, akárcsak Szent Ágoston elmélkedéseiből.

Az összeíró a magyar címeket is latinra fordította, így nem tudjuk elkülöníteni a latin és a magyar imakönyveket. Találunk egy horvát nyelvű imakönyvet is, Máriához szóló imádságokkal. Ezt a Sopronban 1781-ben, azaz halála évében megjelent kis könyvecskét talán ajándékba kapta Nagy Dávid.⁵⁵ A hét német nyelvű imakönyvből és jámbor olvasmányból feltehetően Nagy Dávid első felesége, az osztrák Anna Maria Penterrederin imádkozott.

Magyar irodalmat az 1781-ben elhunyt művelt nemesúr szinte egyáltalán nem olvasott. Igaz, Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum tripudantium*-ja latin címe ellenére magyar irodalmi alkotás, a 17. századi barokk költészet jelentős teljesítménye.⁵⁶ Az utolsó ítéletet és a pokol kínjait barokk dagállyal ecsetelő verssorokat azonban valójában a vallási tárgyú könyvekhez, a jámborságra serkentő olvasmányokhoz számíthatjuk, akárcsak Barclay népszerű művét, a protestánsokat „intő”

52. *Parnassus illustratus*. Tyrnaviae, 1728. *Mészáros I.*: i. m. 34–36., 43–45., 48.

53. *Cultus Mariae, Liliolum Marianum, Sanctissimum cor Mariae, Virgo refugum, Fasciculus mariani amoris*.

54. *Szentiványi Márton*: *Turris Babel seu confusio doctrinae fidei inter modernos acatholicos*. Tyrnaviae, 1731. A szentek közül Szent Ignác, Szent Ágoston, Szent Benedek és Szent Romuald (tévesen mint Ronivaldus) életrajzeit írták össze.

55. *Marianszko czveche selézni pri Kalvarij pobrano i Marij offrovano*. Sopron, 1781.

56. *Nyéki Vörös Mátyás*: *Tintinnabulum tripudantium...* Tyrnaviae, 1729.

Paraenesis. Csak Barclay másik műve, a népszerű regény, az *Argenis*, valamint Antonio Guevarra levelei és egy közelebbiről nem ismert epigrammagyűjtemény sorolhatóak az irodalomhoz, ezeket Nagy Dávid latinul olvasta.

Olvasott Nagy uram ezen kívül is irodalmat — németül és franciául. Nagy Dávid könyvtára a 18. századi vasi nemesek bibliotékái között egyedülálló nyelvi gazdagságával, hat nyelven találunk benne könyveket. A horvát imakönyv nem feltétlenül bizonyítja, hogy a nemesúr tudott horvátul, az olasz nyelvvel pedig Nagy uram csak ismerkedett, hiszen egyetlen olasz könyve egy olasz nyelvtan volt. A magyaron kívül azonban könyvei tanúsága szerint Nagy Dávid nemcsak latinul és németül, de franciául is jól olvasott. 24 kötet német nyelvű könyve volt, ezek közül azonban sokról nem tudunk ennél többet, mert az összeíró csak annyit jegyzet fel: „Germanicus”, esetleg egy szót a címből, például „germanicus sub titulo Briefe”. Tíz kötetről valószínű, hogy szépirodalom volt, további háromról pedig biztosan tudjuk, hogy német nyelvű vígjátékokat tartalmaztak. Egy német nyelvű kötet tankönyv volt, hét pedig vallási tárgyú: imák, prédikációk. Német nyelvű volt egy frott, tehát nem nyomtatott szakácskönyv is, ez is éppenúgy származhatott a német feleségtől, mint egy korábban élt német anyanyelvű nőrokontól.

Egy francia nyelvtan mellett további hét francia nyelvű könyvet tartott Nagy Dávid, ezeket valószínűleg ő maga vásárolta. Az összeíró franciául egyáltalán nem tudott, így csak körülbelüli címüket ismerjük. Két könyv volt vallási tárgyú, a Szent Györgyről szóló és a bűnbánati lelkigyakorlatok. A két francia–német nyelvű „secretarius” levélmintákat tartalmazott, egy könyvről pedig csak annyit tudunk, hogy — amennyire az összeíró latintudása alapján kibetűzte — a politikusokról szólt, míg további két kötet tárgya a szerelem: „Liber gallicus discurrens de amore”, „Gallicus le Amur”(!) — ezek minden bizonnyal a szépirodalomhoz sorolhatóak.

Felsőbüki Nagy Dávid volt az egyetlen vasi nemes, akinél saját műveit is felsorolták: két ünnepi beszéde (*panegyricus*) is szerepel a leltárban. Ezekről nem tudunk többet, így csak feltételezhetjük, hogy latin nyelvűek voltak, és még abban sem lehetünk biztosak, hogy nyomtatott és nem kézzel írt beszédekről van szó. Mégis ez a két „oratio” azt jelzi, hogy Nagy uram nem hiába forgatta a szónoklattani munkákat, valamilyen ünnepi alkalommal, ha a szükség megkívánta, maga is kész volt szónokként előállni.

Nagy Dávid sokoldalú érdeklődését tükrözte egy közelebbiről nem ismert könyv a bányászatról, egy hadtudományi értekezés, valamint egy munka VI. Károly császár érmeiről, akárcsak a dohánytermesztésről és a sólymászatról szóló latin tanköltevények, bár ezek a Vergilius eklogáit utánozó versek inkább a latin stílusgyakorlatok, mintsem a praktikus mezőgazdasági kézikönyvek közé tartoztak.⁵⁷

A vasi nemesek közül Nagy Dávid az egyetlen, akinek könyvtárában a könyvek mellett folyóiratokat találunk. Ezek is német nyelvűek voltak: az *Europäische Postilion* című augsburgi folyóirat hét kötetét írták össze a toronyi kúriában. Ez azonban bizonyíthatóan nem a halott nemes érdeklődését tükrözi: a folyóiratot

57. [Pray György:] *De institutione ac venatu falcorum libri duo*. Tyrnaviae, 1749. és *De tabaco georgicorum libri duo*. Tyrnaviae, 1744.

1723 és 1731 között adták ki, példányait tehát Nagy Dávid valószínűleg nagyapjától, Felsőbüki Nagy István alispántól örökölte.⁵⁸

Nagy Dávid gazdag bibliotékájának kincsei nem maradtak elzárva. „Maga a boldogult úr kiadott” egy-egy közelebbiről nem ismert kötetet két nemesúrnak, köztük a későbbi vasi alispánnak, Vajda Antalnak; egy harmadik nemes, Pigner Sámuel pedig egy szótárt kapott kölcsön. A toronyi kúriából könyvet kölcsönzők közül a leginkább a vasi alispán, Békássy János felesége keltheti fel a figyelmünket: az asszonynál kölcsön van „francia könyv egy nyihány” — jegyezte fel a leltározó viceszolgabíró. Az összefrít 7 francia könyvnél tehát több volt Nagy uram birtokában, és ezek forogtak a vasi birtokos nemességen belül, ahol ezek szerint már a nemesasszonyok között is akadt franciául jól tudó.

Érthető, ha az 1781-ben elhunyt nemesúr könyvei között még nyomát sem leljük a magyar felvilágosodásnak. Mivel német és francia könyveit csak igen sommásan írták össze, lehetséges — bár az ismert címek alapján nem valószínű —, hogy ezek között esetleg akadtak az új korszakot tükröző munkák is. A gazdag könyvtár azonban 1781-ben még a régi, hagyományos nemesi műveltséget mutatta a vallásos könyvek túlsúlyával, a megőrzött gimnáziumi tankönyvekkel, a jogi kézikönyvekkel és a hagyományos nemesi irodalmi műveltséggel: az ókori latin auktorok és Guevarra, Barclay műveivel. A több nyelven olvasó nemesúr francia könyveket tartott és kölcsönzött, de a magyar irodalom egyáltalán nem érdekelte, a 185 kötet között ilyen mű csak mutatóban akadt — Felsőbüki Nagy Dávid még Faludit sem olvasta.

Az ismert vasi nemesi bibliotékák közül a felvilágosodás iránti fogékonyságot legjobban egy 1794-ben elárverezett könyvtár mutatta. Kubiczky György 1749-ben leltározott könyvtárát megismertük már, láttuk, hogy a vallási munkák nagy gazdagsága nem az ő érdeklődését tükrözte, hanem minden valószínűség szerint egy pap-rokon könyveit örökölte meg. Kubiczky unokája volt Kunn László, szintén jómódú vasi nemes, az ő szombathelyi házánál írták össze 1794-ben a század egyik legváltozatosabb tartalmú, legélénkebb szellemi érdeklődésről tanúskodó vasi könyvtárát. Ez azonban nem Kunn Lászlóé, hanem egy, a házánál lakó nemesé, Roszt Györgyé volt.⁵⁹

Roszt György könyvtára 32 címet tartalmazott 55 kötetben. Roszt uram is őrizgette iskolai tankönyveit, és volt egy — valószínűleg latin — szótára is. Tíz könyv jogi munka: a *Corpus Juris*, Huszty *Jurisprudentia practica*-ja mellett törvénycikkelyeket és egy német nyelvű, a bíróságokról szóló könyvet doboltatott ki a vármegyei esküdt. Találunk azonban a hagyatékban olyan komoly jogi értekezéseket is, amelyeket hiába keresnénk a Werbőczyt, Husztyt olvasó vasi nemesek kúriáiban, így Karl Anton Martini két könyvét (*Jus civitatis*, *Jus naturae*), Sonnenfels egy meg nem nevezett munkáját, valamint Johann Gottlieb Heineccius német jogtudós *Jus civitatis* című értekezését. A történelmet egy német nyelvű világtörténelmen kívül egy közelebbiről nem ismert életrajz képviselte, valamint Pray György *Annales Regni Hungariae* című műve, amelynek négy kötetét a házigazda, Kunn

58. Der Europäische Postillon. Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900. I. Hrsg. Joachim Kirchner. Stuttgart, 1969. 93.

59. Vas m. L. IV/1/f. Árvauyi iratok Fasc.4. No.40.

László vette meg 25 forintért. A 18. századi vasi leltárakban ez volt messze a legdrágább könyv.

Ami Roszt György könyvtárában feltűnő, az a vallásos könyvek szinte teljes hiánya és az irodalmi anyag gazdagsága. Egy német nyelvű pásztorlevél mellett, amelyet a plébános vásárolt meg, egy, a pápáról szóló háromkrajcáros kis füzet az egyetlen vallással foglalkozó könyv Roszt György hagyatékában, és ez utóbbiról sem tudjuk, hogy vajon tisztelettudóan vagy éppen gunyorosan írt-e a katolikus egyház fejről. Egy szenteltvíztartó világosan mutatja, hogy Roszt katolikus volt, mégsem találunk a hagyatékában sem imakönyvet, sem jámbor olvasmányt.

Imakönyvek és szentek élete helyett Roszt György esténként kortárs irodalmat olvasgatott: a német irodalmat hat mű, köztük Rabener műveinek nyolc kötete és Wieland *Abderiten* című regénye képviseli. A kor magyar irodalmából Mészáros Ignác *Kartigámját*, Faludi valamelyik művét és Révai Miklós verseit találjuk meg a polcokon.

Előkerült a könyvek között egy Voltaire ellen írt cáfolat is. Ezt az összeíró először Voltaire művek nézte, és csak alaposabban megnézve javította ki magát: valójában Voltaire műveinek cáfolatáról van szó. Ez Alexovics Vazul volt pálos szerzetes Pozsonyban 1781-ben megjelent Voltaire-ellenes munkája lehetett. Valószínűleg Voltaire-t támadta egy másik könyv is Roszt György hagyatékában: Nonnotte apát kétkötetes műve azonos lehet Nonnotte Voltaire-ellenes nagy vitairatával, amelyet ugyancsak 1781-ben Pozsonyban két kötetben, német fordításban is kiadtak. Bár mind a két könyv a francia filozófus ellen hadakozik, feltehető, hogy ezek a kötetek, ha a visszajáról is, de Roszt Györgynek a Voltaire tanai iránti érdeklődéséről tanúskodnak.⁶⁰

Német és magyar irodalmat olvasó, Voltaire iránt érdeklődő művelt nemes volt Roszt György. Ennél azonban alig tudunk többet ennek az izgalmas könyvtárnak a tulajdonosáról. A hagyatékból kiderül, hogy fizetést húzott Kunn Lászlótól, akinek házában lakott. Valószínűleg titkár vagy házitanító volt, sőt esetleg mindkettő egyszerre. Kunn Lászlót gyermektegy írása és suta helyesírása nem mutatja igazán művelt embernek,⁶¹ Roszt könyveiből azonban megvásárolta Pray már említett *Annales*eit, egy Faludit és Mészáros Ignác *Kartigám* című regényét. Valószínű, bár nem bizonyítható, hogy a házitanító–titkár serkentette gazdája igényét a műveltségre.

Nemesi családok, amelyekből több könyvtárat is ismerünk

Néhány vasi nemesi családból több könyvtár jegyzéke is ránkmaradt, és ezek összevetésével megállapíthatjuk, hogy a könyvtárak kialakításában milyen nagy

60. Die Irrthümer des Herrn von Voltaire, aus dem Französischen des Herrn Abtes Nonnotte übersetzt. I–II. Pressburg, 1781.; *Hajdu Pál*: Egy fejezet a Jézus Társaság Voltaire elleni küzdelméből (P. Claude F. Nonnotte). Bp. 1935.; *Közi-Horváth József*: Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok. Győr, 1930.

61. Vas m. L. IV/12/c. Polgári perek Fasc.312. No.20. 1779. december 1. Fasc.341. No.58. 1785. szeptember 10.

szerepe volt a társadalmi helyzet kijelölte tág határokon belül az egyéni érdeklődésnek, mentalitásnak: közeli rokonok hagyatékában is igen eltérő nagyságú és színvonalú bibliotékákat lajstromoztak.

Egy igen előkelő vasi nemesi família sarja volt Lukafalvi Zarka Lajos, Zarka István vasi alispán bátyja, aki 1755-ben halt meg. Ötszobás tanai kúriája tizenegy kőoszlopával tekintélyt sugárzott, ehhez 258 hold szántóföld, rétek, erdőrészek tartoztak. A nemesi birtok a sorozatos osztályok nyomán állandóan aprózódott, Zarka Lajos 21 jobbágya nem kevesebb, mint kilenc faluban élt. Egy vendégfogadó és egy kocsmaház fele, egy jobbágytelek harmadának szintén fele, egy malom egynyolcad része tartozott Zarka uram hagyatékához. Ez az „octavalitás” és a többi megosztott tulajdon a régebbi osztályok emléke lehetett.⁶² A tanai kúriában a vasas ládából rengeteg drágaság került elő, így két gyémántos aranykereszt, rubintos, gyémántos, smaragdos aranygyűrűk mutatták: gazdag ember távozott az élők sorából. A nagyszobában könyves almárium állt, ezt azonban az összeíráskor nem nyitották fel, így tartalmáról semmit sem tudunk — mindenestre, ha külön könyvszekrénye volt, Zarka Lajos nem lehetett műveletlen ember.

Három évvel később, 1758-ban írták össze Bádonfán Lukafalvi Zarka József hagyatékát.⁶³ József az előkelő família elszegényedett tagja volt — nem tudjuk, mennyire közeli rokona volt Zarka Lajosnak. Neki nem voltak jobbágjai, és jóval kevesebb szántót, mindössze 83 holdat bírt. Sokkal szerényebb a háza is, mint a tizenegy oszlopos tanai kúria: ez két szobából, konyhából, kamrából álló zsindeyes ház volt, mely „már mind jobbára öszvő dült”. Míg Lajosnál rengeteg ékszer találtak, Józsefnél hiába keresnénk gyémántos gyűrűket: mindössze egy pár arany függőt és ezüst kanalat írtak össze, az evőeszközök legnagyobb része azonban ónból készült, és a sétapálca gombja se arany vagy ezüst, hanem csak réz. Zarka József halálakor már teljesen eladósodott. 3443 forinttal tartozott rokonának, az említett Zarka Lajosnak, 18 hold földjét is elzálogosította, és különböző tartozások fejében a gyöngyök, ezüstkések, kanalak, ezüst sőtartók is sorra a hitelezőknél maradtak.

Zarka József egyik árvája Kőszegen, nyilván az ottani gimnáziumban tanult, a családban tehát volt igény a tanultságra. Könyv azonban mindössze kettő került elő a bádonfai házban: egy dekrétum (törvénykönyv) és egy imakönyv.

Nem a Zarka család volt az egyetlen vasi nemesi família, amelynek tagjai között akadt, akinek szép könyvtára volt, és akadt, aki csak egy-két kötetet tartott a házában. Azt, hogy valamely nemesnek mennyire volt igénye a könyvek olvasására, a társadalmi helyzet szabta korlátok között az egyéni mentalitás határozta meg.

Két, könyveket is tartalmazó hagyatéki leltárat ismerünk két évtizeden belül a Lippits családból is. 1782-ben halt meg Lippits Imre és 1801-ben leltározták Lippits Sándor javait. Imre és Sándor valószínűleg fivérek (esetleg unokatestvérek) voltak, Kemeneshőgyészen egymás mellett állt a két család kúriája is, a telket nyilván egy korábbi osztálykor vágta ketté. A család genealógiáját nem ismerjük,

62. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.2. No.13. 1755. Ekkor a családból került ki a vasi alispán, Lukafalvi Zarka István is. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend. Történeti dokumentáció, 886.sz. 1754. május 2.

63. Uo. Fasc.2. No.24. 1758.

de azt tudjuk, hogy Lippits Boldizsár 1749-ben Vas vármegye alispánja volt, vagyis a Lippitsek a megyei előkelő birtokos családok közé tartoztak.⁶⁴

A két hagyatékából az 1782-ben meghalt Imréé a szerényebb. Hőgyészi kúriája alig egy évvel halála előtt épült újra egy tűzvész után. A négyszobás téglalapú épülethez 120,5 hold szántóföld, továbbá rétek csatlakoztak. Mindössze három zsellérje volt, Lippits Imrét tehát csak megszorításokkal sorolhatjuk a jobbágytartó nemések közé. Húszt ökör, 14 sertés és kétszáz juh volt az állatállománya, a birtokhoz tartozott még egy kis szőlő és egy préház.

Lippits Sándor ezzel szemben ötszobás, cseréptető kőházban lakott. Kilenc zsellérje volt, tehát háromszor annyi, mint a rokonának. Földje is több: 164,5 hold szántó, 102 kaszás rét „világlott ki az ingénieur mappájából”. Számos helyen szétszórt jószágai az atyafiakkal osztatlanok maradtak, ezek árendájából rá összesen évi 1160 forint jutott. Lippits Sándor pénzügyei is sokkal jobban álltak 1801-ben, mint két évtizeddel korábban Imréé. Imre kintlevőségeiből halálakor az adósságok kifizetése után csak mintegy kétszáz forint maradt, Sándor örökségében azonban passzív adósságot csak a temetési költségek, a cselédek fizetése jelentettek, ugyanakkor 11028 forint behajtandó összegről találtak kötelezvényeket az almáriumában. Adóssai között volt például a győri alispán, Sibrik Antal is ötezer forinttal. Sándor jobb anyagi helyzete (amelybe valószínűleg belejátszott már az 1790-es évek háborús konjunktúrája is) meglátszott az ingásokon is, házában aranyórát, gyémántos arany ékszereket, „agátkő” dobozkát, 45 ezüstkanalat írtak össze. Imre órája csak ezüsből készült és ékszere is jóval kevesebb akadt. A „csesztokai [czestochowai] képre való arany gyűrűt” mindkét leltárban feltüntették, ezt Sándor valószínűleg Imrétől örökölte.

Minket természetesen mindkét hagyatékban a legjobban a könyvek érdekelnek. A gazdagabb Sándornak volt nagyobb könyvtára: 55 kötet. Boros Ferenc szolgabíró azonban sajnos nem érdeklődött a könyvek iránt, és bár igazán részletes leltárt készített, a könyvekről csak annyit jegyzett fel, hogy azok „külömbfélék”. Imre hagyatéka jóval sommásabb, de szerencsénkre Balogh József szolgabíró 1782-ben szükségesnek tartotta a „könyvek specifikációját” is, így a feleakkora, 27 kötetes könyvtár minden egyes darabját ismerjük. A könyvtárban a jog (7 kötet) és a vallás (8 kötet) a meghatározó, de Lippits uram érdeklődése e két területen jóval túlterjedt.

Lippits nyolc könyve volt vallási tárgyú. A Lippitsek katolikusok voltak, Sándor hálószobájában az ágy felett nemcsak feszület, hanem Szűz Máriát ábrázoló szentkép is függött, és Imre házában is hat nagy szentképet találtak. Azt pedig, hogy Lippits Imre és Sándor egyaránt a katolikus vallást követték, az is bizonyítja, hogy Imre halálakor egy imakönyve éppen Sándornál volt kölcsön. Lippits Imre imádkozott az *Officium Rákócianum* és az *Officium Hebdomadae Sanctae* című litániás kötetekből, és olvasta Padányi Bíró Márton 1750-ben megjelent *Enchiridion de fide* című munkáját is, mely annyira élesen lépett fel a protestánsok ellen, hogy még Mária Terézia is jónak látta betilttatni.⁶⁵ Lippitsnek volt azonban egy

64. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 21.cs. Fol.26–32. Ad No. 3079. (1782. Lippits Imre) és Uo. 22.cs. Fol.213–226. (1801. Lippits Sándor). Az alispán: Nagy I.: i. m. VII. 124.

65. Kosáry D.: i. m. 88.

magyar nyelvű Bibliája is, amelyről a leltár azt tüntette fel, hogy „rongyos és közös” volt, ami arra utal, hogy nemcsak gyakran forgatták, de ebbe jegyezték fel a családi eseményeket is, és ezért ez a halottnak a család többi tagjával közös tulajdona volt.

A hét jogi könyv között találjuk Werbőczy *Tripartitumát*, Szegedy János valamelyik művét, valószínűleg legnépszerűbb könyvét, a *Tyrocini*umot, továbbá Kitionich János szintén igen sokat forgatott jogi kézikönyvét, a *Directio methodica processus judiciarii*t. Ezenkívül törvénycikkelyek, valamint a magyar jog két mutatója, egy kézzel írott és egy nyomtatott jogi „zsinórmérték” (ez utóbbi minden valószínűség szerint az említett Szegedy János egy másik könyve), valamint egy további jogi kézikönyv jelezték, hogy Lippits Imre a jog iránt érdeklődő ember volt, aki valószínűleg jogot tanult, és később maga is részt vett a vármegyei bíráskodásban.

Hét további kötet tankönyv volt, vagy pedig olyan munka, amelyet az iskolában forgathatott Lippits Imre. A nagyszombati kiadású világtörténet éppúgy tankönyv volt, mint Magyarország földrajza (feltehetően ez is Szegedy János műve), amelyet ekkor Lippits Sándor kölcsönzött ki. A néhai nemes gimnáziumi latin tanulmányai alatt használhatta a szinonimák gyűjteményét, akárcsak Cicero leveleinek kiadását, amely a 18. századi latintanulók egyik leggyakoribb olvasmánya volt. A *Nucleus selectissimarum epistolarum* pedig latin nyelvű levelezőkönyv, mely a legkülönbözőbb alkalmakra tartalmazott levélmintákat. Valószínűleg az iskolában tanult Lippits Imre Timon Sámuel jezsuita történelmi-földrajzi összefoglalójából (*Imago antiquae et novae Hungariae*) és a bibliai történetek rövid összefoglalásából is.⁶⁶

A történelmi tárgyú négy kötet között megtaláljuk a kor két igen népszerű, latin nyelvű állambölcséleti munkáját: Ambrosius Marlianus *Theatrum politicum* című művét és Antonio Guevarra idealizált életrajzát Marcus Aurelius császárról, a *Horologium principum*ot.⁶⁷ Ezenkívül forgatta Lippits Imre a magyar vezérek és királyok arcképcsarnokát, a *Mausoleum*ot is, és bár a tankönyvekhez soroltam őket, a bibliai történetek és Timon Sámuel könyve is Lippits Imrének a história iránti határozott érdeklődését mutatják. A szépirodalmat azonban mindössze egyetlenegy kötet képviselte: Bod Péter *Szent Hilárus* című anekdotagyűjteménye. Olvasott ezen kívül Lippits Imre egy kertészeti munkát is, a *Pozsonyi kert*et, amely minden bizonnyal Lippay János 1753-ban ismét kiadott 17. századi munkája volt.

Lippits uram könyvtára hűen tükrözi egy, a felvilágosodástól még nem érintett, művelt katolikus nemes érdeklődési körét: imakönyvek, jámbor olvasmányok, jogi kézikönyvek alkották a bibliotéka gerincét. Lippits Imrét érdekelte a történelem, Marlianus és Guevarra latin nyelvű könyvei pedig jelzik, hogy nemcsak jogi kompendiumokat, de igényes történelmi munkákat is tudott latinul olvasni. Szívesen derült az anekdotákon, a magyar irodalomból csak ennyi vonzotta. Egyike volt azon nagyon kevés ismert hagyatékú vasi nemesnek, aki a mezőgazdaságra, pon-

66. Kosáry D.: i. m. 146. *Mészáros I.*: i. m. 48–59. *Samuel Timon*: *Imago antiquae et novae Hungariae*. Kassa, 1742. *Nucleus selectissimarum epistolarum*. h. és é. n. (Csonka példánya OSZK 238923.)

67. *Ambrosius Marlianus*: *Theatrum politicum*. Augustae Vindelicorum [Augsburg,] 1741. *Antonius Guevara*: *Horologium principum*. Jaurini [Győr], 1742.

tosabban a kertészetre vonatkozó munkát is tartott a házában. Mint sok más vasi nemesúr, Lippits Imre is megőrizte iskolai tankönyveit, hiszen tudta, hogy annak a későbbi generációk is hasznát vehetik — az egyik tankönyvet Lippits Sándor valóban kölcsön is kérte. Jó volna tudni, hogy mennyiben módosult ez a világkép két évtizeddel később, Lippits Sándor mit örökölt meg rokonától és milyen új kötetekkel gyarapította könyvtárát? A sommás leltárból azonban csak annyi világos, hogy 1801-ben a szomszédos kúriában, Lippits Sádor hagyatékában már kétszer akkora könyvtárat, 55 kötetet találtak az összeírók.

A Hertelendi családból négy évtizeden belül három könyvtárat is ismerünk: 1752-ben Hertelendi Imre könyveit írták össze, majd a következő évben Hertelendi Éva férjének, Rumi Boldizsárnak, 1789-ben pedig Hertelendi Imre fiának, Györgynek a könyvtárát.

A Vasban és Zalában is birtokos, előkelő Hertelendi-család sarja, Hertelendi Imre ingó javait 1752-ben leltározták a gasztonyi kúriájában.⁶⁸ Földbirtokát ekkor nem írták össze, gazdagságát azonban jól mutatja az emeletes kúria, mely zsindeyes téglalapú volt, „oszlopokon csinált folyosóval”, felül három „becsületes szobákkal”, alul egy negyedik szobával, pincével. A ház mellett majorház, istállók, pajták álltak. Mindez éppúgy arra utal, hogy jómódú birtokos nemes hagyatékát írták össze, mint az almárium fiókjából előkerült nagyértékű ékszerek, rubintos, gyémántos gyűrűk, fülbevalók. A sok kegytárgy, a falakon függő szentképek, a szenteltvíztartó világossá teszik, hogy Hertelendi uram katolikus volt.

Hertelendi Imre könyvei két csoportra oszthatóak: ima- és tankönyvekre. Az almáriumban állt a *Lelki fegyverház* című imakönyv, mellette Beniczky Péter énekeskönyve. Tíz további könyvet találtak az almárium tetején: ezek „rész szerint spiritualis [vallási], rész szerint pedig tanulni való könyvek” voltak, valamint egy kézzel írt filozófia, nyilván iskolai jegyzet. Ezek a tankönyvek és a kéziratos filozófiai jegyzet éppúgy Hertelendi Imre valamikori gimnáziumi tanulmányainak emlékei lehettek, mint a töredezett réz körző („rezes cirkálium”). Még egy *Corpus Jurist* is felvettek a lajstromba, ezt sokat forgathatták, mert már szakadozott volt és a kapcsok is letörtek róla. Ezenkívül csak imakönyvek, jámbor olvasmányok, valamint gondosan megőrzött iskolai tankönyvek kerültek elő a gasztonyi kúriában. Ennyiből állt Hertelendi Imre 14 kötetes könyvtára, ilyen szűkre szabott volt szellemi horizontja.

Rumi Boldizsár, akinek javait 1753-ban a vasi Rumban vették számba, felesége, Hertelendi Éva (az előbb említett Imre unokahúga) révén szintén Hertelendi-rokon volt. Akárcsak a Hertelendiek, a Rumi-család is Vas megye előkelő famíliáinak egyike volt, amelyből már a 16. században került ki vasi alispán. Rumi Boldizsár bátyja és árváinak gyámja, Rumi Lázár Vas vármegye szogabírája volt, a nemesi felkeléskor alezredesi rangot viselt. Rumi Boldizsár két árva leányt hagyott hátra, a fiatalabb, Michaela apáca lett, az idősebb, Magdolna távoli rokonához, az említett Hertelendi Imre fiához, Györgyhez ment feleségül. Ismerjük férje hagyatéki leltárát és könyvtárát is.⁶⁹

68. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.2. No.2. 1752. A Hertelendy családra: MOL P 312. Hertelendy cs. lt. 3.cs. 2. tétel, (genealógiák), 1.cs. levelek, záloglevelek 1741., 1755., 1757., 1766., 1773. Nagy I.: i. m. V. 104–107., IX. 817–822.

69. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok Fasc.2. No.5. 1753.

Rumi Boldizsár 241 hold szántójával és 18 jobbágyával jómódú birtokosnak számított. Gulyása 64 tehenet őrzött, kanásza 169 sertésért felelt, a konvenciók juhásznak pedig 282 juhot adtak a keze alá. Rajtuk kívül majorgazda, két kocsis, kertész, béreslegény tartoztak a cselédséghez. Számba vették Rumi Boldizsár könyvtárát is. Ez darabszámba nem volt kicsi, hiszen házában 26 kötetet írtak össze, ebből azonban 21 kötet kalendárium volt.

Akárcsak Hertelendi Imre, Rumi Boldizsár is a katolikus vallást követte. Ezt apácának állt kisebbik leányán kívül számos kegytárgy is bizonyítja: „apró szentségeket”, „lorétómi” (loretto) csengőt, ereklyéket lajstromoztak a szobákban. A kalendáriumokon kívül csak két imakönyv (*Szentháromság dicséretéről*, *Immarescibilis gloriae corona*), valamint Ferrerius Szent Vince 15. századi spanyol dominikánus hittérítő életrajza szerepel a katolikus nemes hagyatékában. További két kis könyvecskéről nem tudunk közelebbit, ezek valószínűleg nem is nyomtatott könyvek voltak, mivel ezeket a „némely aprólékos frások”, azaz a halott feljegyzései között leltározták.

Feltűnő és a vasi nemesek hagyatéki leltárai között egyedülálló a kalendáriumok nagy száma. Általában hiába keresünk kalendáriumokat a nemesi háztartásokban, pedig ezek a 18. században tízezerszámba kerültek ki a nyomdákban.⁷⁰ Nem valószínű, sőt egyenesen kizárható, hogy a vasi kúriákba ne jutott volna a kalendáriumokból, hiányuk okát inkább abban kell keresnünk, hogy egyrészt ezek a kis kiadványok igen olcsók voltak, már újonnan sem képviseltek nagy értéket, másrészt pedig az adott esztendőhöz kötődtek, hamar aktualitásukat veszítették, és ezért valószínű, hogy sokan eldobták az elrongyolódott, lejárt füzeteket, ha elmúlt az az esztendő, amelyre vonatkoztak.

Rumi Boldizsár esetében tehát kétszeresen is szerencsénk van: kivételesen példás ember volt mind az, akinek a holmijait összeírták, mind pedig a leltárt készítő Zanathy Boldizsár viceszolgabíró. Rumi Boldizsár rendet tartott az iratai között, levelesládájában kötegekbe kötve álltak a levelek, köztük a húsz kalendárium. Gvadányi József 1796-ban megjelent költeményében, az *Egy falusi nótáriusnak testamentomában* így végrendelkezett a haldokló: öröklő hagyom „régől fogva gyűjtött bibliothecámat... kalendáriumok ezen szép könyvtárom, szépen összekötve vagyon ötvenhárom”. Akárcsak Gvadányi hőse, Rumi uram is „szépen összekötve” eltette a lejárt kalendáriumokat.⁷¹ Aprólékos figyelemmel nézett körbe a néhai nemesúr portáján a viceszolgabíró is. Bár az első szoba leírását azzal fejezte be, hogy a pohárszék fiókjában vannak még „más afféle aprólékosság, mellyeket szám és nevezet szerint conscribálni [összeírni] nem lehet, úgy méltónak lenni nem is éltünk”, valójában nagyon is szívesen merült el a részletekben. A kis szobában az egyik almáriumfiókban például Zanathy Boldizsár nem restelt „kilenc egész és ennyihány apró darab enyvet” is leltárba venni. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy más nemesi udvarházakban is voltak kalendáriumok, csak egyrészt, ha érvényük lejárt, nem tették el ezeket olyan gondosan, mint Rumi Boldizsár, másrészt pedig csekély becseréjük miatt a leltároztók nem vették fel őket az inventáriumba.

70. Gárdonyi Albert: A XVIII. század legkeresettebb könyve. Magyar Könyvszemle 65 (1941) 232–244.

71. Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943. 31–35.

Rumi Boldizsár szellemi látóhatára nem volt túlságosan tágas: a három imakönyvön, illetve kegyességi olvasmányon kívül egyetlen szellemi tápláléka a kalendárium volt. Ugyanakkor igen sok levelet találunk a hagyatékában: a részletebben számba nem vett missilis leveleken kívül (ma ezeket nevezzük levélnek) további 222 irat került elő a hagyatékból, főként a levelesládácska rejtékiókjából. A családi levéltár, az ősi birtokról szóló iratok nem Boldizsárnál voltak, azokat bátyja, Lázár őrizte. A Rumi Boldizsár hagyatékában összeírt 222 levél tehát valóban saját irata lehetett. A peres iratok mellett 57 darab „házi feljegyzés” és 39 nyugta került elő, 19 irat pedig a szolgák konvencióját rögzítette. A rejtékiókban őrzött iratokból kiderül, hogy a nemesúr a gazdaságát írásbeliséggel igazgatta. Rumi uram sűrűn forgatta a tollat: kúriájában külön íróasztal („egy író almárium, vulgo Schreibtis”), papírvágó olló, kalamáris, tiszta papíros tanúskodtak arról, hogy gyakran foglalkozhott írással. Rumi Boldizsár szívesen írt leveleket, gazdaságát írásbeliséggel irányította, könyvet azonban szinte csak kalendáriumot olvasott.

Két évtizeddel Rumi Boldizsár halála után, 1773 májusában halt meg a bátyja, Rumi Lázár táblabíró. Alig fél évvel később követte őt a sírba felesége, az 59 éves Párisi Bácsmegyei Terézia asszony, aki szintén régi és előkelő vasi nemesi família sarja volt. Ősi birtokán, a rumi templomban temették el, fia, Rumi József később Sopronban kinyomatta Csödy Pál vasvári kanonok halotti beszédét. A temetést végző pap beszédében szükségesnek látta kiemelni az előkelő nemesasszonyról, hogy „idegen asszonyi rendtől kölcsönzött és országunkban bécsuszott módi cifra öltözetekben nem kabdozott, hanem szokott deli magyar nemesi ruhájával” megelégedett. Terézia asszony után könyvek is maradtak: „jelenségsül hagyta holta után maga egynéhány válogatott szép imádságos könyveit és rosariumit. Óh, ha szólni tudnának ezek a könyvek és olvasók!” — kiáltott fel a szónok. A vasi birtokos nemesség felső rétegéhez tartozó nemesasszony tehát nemcsak ruházatában nem követte a „nájmódit”, de hátrahagyott könyvtára, szép imádságos könyvei is a hagyományos vallásos műveltséget tükrözték.⁷²

Rumi Boldizsár a kalendáriumait forgatta, sógornője pedig az imádságos könyveit, a korszerű műveltség egyikükig sem jutott el. Rumi Boldizsár veje azonban már szép könyvtárat hagyott hátra, amelyben megtaláljuk a magyar felvilágosodás íróinak munkáit is.

Hertelendi Imre fia, Rumi Boldizsár veje volt Hertelendi György szorgabíró, akinek javait 1789-ben írták össze Gasztonyban, az apjától öröklött kúriában. A vármegye legvagyonosabb köznemesei közé tartozott, 74 jobbágy szolgált neki. Szőlői, szántóföldjei, akárcsak a többi 18. századi vasi birtokos nemesi familiáké, a családi osztályok következtében sokfelé szétszórva feküdtek.⁷³ Hertelendi György apja és apósa könyvtárát egyaránt ismerjük, így jól le tudjuk mérni a családon belüli fejlődést. Míg apja, Hertelendi Imre 1752-ben 14 kötetet hagyott hátra, és a következő évben apósánál 21 kalendárium mellett mindöze három könyvet találtak, addig Hertelendi György kúriájában 1789-ben már 58 könyvet írtak össze.

72. Alae duae. Két szárnyak (Párizsi Bácsmegyei Therésia asszonynak, Rumi Lázár özvegyének ... búcsúztatása). Sopron, 1774.

73. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 14.cs. Fol.64. Hertelendy Györgyre és családjára: Vas m. L. XIII/15. Hertelendy cs. lt. Vegyes iratok 1767.

Ebben a könyvtárban is a vallás dominál: az 58 kötetből nem kevesebb, mint 33 vallási tárgyú. Bibliát a katolikus nemes nem tartott, annál több viszont az imakönyv, a kegyességi irodalom, a jámbor olvasmány. A Szentháromsághoz intézett fohászokat tartalmazó kis imakönyv kézzel frott, a többi nyomtatott volt. Nagyajtai Cserey Farkas imádságos könyvéből, az *Isten anyjának... dicséretéből* négy példány is előkerült a kúriában. Molnár János magyar jezsuita prédikációi mellett forgatták egy másik jezsuita, Petrus Canisius valamelyik művét, feltehetően egy katekizmust is. A Hertelendi-kúriában is megvolt a katolikus ájtatossági irodalom egész Európában egyik legnépszerűbb könyve, Kempis Tamás *Krisztus követése* című munkája, akárcsak Nicolaus Avancinus német jezsuita műve, a *Krisztus Jézus élete és tudománya*, amelyet Illyés András fordított magyarra. Az ő öccse, Illyés István esztergomi kanonok írta a *Leiki tej* című katetikus beszédgyűjteményt, a Hertelendi-kúriában ezt is olvasták. *Cortonai Szent Margit csodálatos megtérése* két példányban is megvolt a bibliotékában, ahol megtaláljuk a két népszerű jezsuita szent, Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc életrajzeit is. Jámbor olvasmány volt *A purgatóriumbéli lelkek állapota* is, a spanyol Martin de Roa munkája, amelyet Taxonyi János magyar jezsuita fordított le.⁷⁴ Nem kimondottan épületes olvasmány volt, hanem az egyházra vonatkozó ismeretek tárháza *Az Anyaszentegyháznak ceremóniái és Az Anyaszentegyháznak történetei* című kötetek, ez utóbbi annak a magyar jezsuitának, Molnár Jánosnak népszerű műve, akinek prédikációit is megtaláltuk a Hertelendi-házban.

A könyvek többsége, 58-ból 33 tehát vallási tárgyú volt: imakönyv, kegyes olvasmány. Hat tankönyvet és iskolai segédkönyvet írtak össze a könyvtárban. A filozófiai traktátus és a „dialectica” éppúgy tankönyvek lehettek, mint ahogy minden bizonnyal a gimnáziumban használt, erkölcsössé csonkított kiadás volt a mellettük talált Ovidius. Gimnáziumi tankönyv volt Cyprianus Soarez portugál jezsuita retorikakönyve is. Megtaláljuk ezenkívül a leltárban Bél Mátyásnak a magyarul tanuló németek számára írt nyelvkönyvét, a *Der ungarische Sprachmeister* és egy német–latin szótárt. A jogot őt kötet képviselte: a *Corpus Juris Hungarici* mutatója, Szegedy János népszerű kézikönyve: a *Tyrocinium*, egy, a büntetőjogról szóló könyv, egy „praktikus traktátus” a csődperекről és egy perrendtartás, mely utóbbi kézzel frott, tehát nem nyomtatott könyv volt. Molnár János egyháztörténetén kívül, amelyet a vallási tárgyú könyvekhez soroltunk, további három történelmi munka állt Hertelendi uram polcán: a *Theatrum Historicum* című kiadvány és Stájerország latin nyelvű története, valamint a *Mausoleum*, a magyar vezérek és királyok verses arcképcsarnoka.

Sok nemestársával ellentétben Hertelendi György nem elégedett meg a jámbor olvasmányok, a jogi és történelmi művek forgatásával, hanem kora szépirodalmát is olvasta. A Murányi Vénuszról szóló könyv feltehetően Gyöngyösi István 17. századi költeménye, és Hertelendi uram forgatta a 18. század egyik legnépszerűbb könyvét, Bod Péter *Szent Hilárius* című gyűjteményét is. A Batthyányak németújvári tiszttartójának fiából Rómában élő tudós jezsuitává lett Faludi Ferenc műveit szívesen olvasták a vasi nemesek is: Hertelendi Györgynél Faludi három műve

74. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. i. m. 422–426.

is megvolt: a *Szent ember*, az *Udvari ember* és a *Nemes úrfi*. A testőríró Báróczy Sándor két fordítása (*Erkölcsei levelek* és *Erkölcsei mesék*) mellett megtaláljuk a könyvtárban egy másik testőríró, Bessenyei György drámáját, a *Hunyadi László tragédiáját* is. A felvilágosodás képviselői, a testőrírók művei mellett olvasta Hertelendi a felvilágosodás és a protestantizmus dühödt ellenfelének, Szaitz Leónak *Igaz magyar* című terjedelmes vitairatát is, amelyet Máriafi István álnéven tett közzé.⁷⁵

Mi az, amit örökölt Hertelendi György, és mely könyvei tükrözik a saját érdeklődését? Hertelendi Imre, az apa könyvtárában 12 imakönyv, jámbor olvasmány és tankönyv volt, ezekből kerülhetett néhány darab a fia birtokába is, bár azt a két kötetet, amelyet cím szerint szerint ismerünk az apai hagyatékból, a *Lelki fegyverház* című imádságos könyvet és Beniczky énekeskönyvét, a fiánál nem találjuk meg. Lehet, hogy az apánál leltározott, szakadozott *Corpus Juris* azonos a fiúnál talált *Index Corporis Juris*-szal, de mivel ez a törvénygyűjtemény rendkívül elterjedt volt a nemesség körében, korántsem szükségszerű, hogy ugyanaz legyen a két kötet. Hertelendi Imre kézzel írt filozófiai jegyzete viszont valószínűleg megegyezik a negyven évvel később a fiánál leltározott filozófiai traktátussal. Mint már több esetben láttuk, az apa tankönyvét a fia is használhatta, hiszen a gimnáziumi tananyag csak lassan változott a 18. század folyamán.

Hertelendi György több mint harminc imakönyve, kegyességi olvasmánya nemcsak saját jámborságát tükrözhetette. Erre utal, hogy a *Kortonai Szent Margitnak csudálatos megtérése* két példányban is előkerült, Cserey Farkas imakönyvéből pedig egyenesen négy darabot is találtak, ezeket Hertelendi György nyilván örökölte. A vallási tárgyú könyvek között ugyanakkor egyetlenegy sincs (pl. breviárium, teológiai értekezés stb.), amelyik ne lehetne meg egy buzgón vallásos katolikus nemesnél vagy nemesasszonynál, amelyek megléte tehát arra utalna, hogy valamely pap-rokon bibliotékáját örökölte meg Hertelendi uram. Valószínű, hogy a Rumi Boldizsárnál összeírt két imakönyv egyike, a *Szenháromság dicséretéről* szóló, azonos volt a vejénél összeírt, a *Szenháromsághoz intézendő imákat* tartalmazó kis könyvvel. Ez utóbbi *kézírtas* imakönyv volt, amelyről ezért feltehető, hogy öröklődött a családban.

Bél Mátyás németeknek írt magyar nyelvkönyve, a *Der ungarische Sprachmeister* nem lehetett a magyar anyanyelvű Hertelendi vagy szintén magyar felesége, Rumi Magdolna olvasmánya, a német–latin szótárnak is csak német anyanyelvű ember vehette hasznát. Ezeket Hertelendi a két másik német nyelvű könyvvel, egy katekizmussal (*Erster christlicher Unterricht*) és egy imakönyvvel (*Lauretanischer Gnaden Schatz*) együtt feltehetően egy német anyanyelvű rokonától örökölte.

Határozottan Hertelendi György saját érdeklődését tükrözik viszont a szép-irodalmi művek, ilyeneket sem apja, sem apósa könyvtárában nem találunk. A leltározott könyvek egy része Hertelendi György halálakor, 1789-ben még túlságosan friss volt ahhoz, hogy azt feltételezzük, ezeket is valakitől örökölte. Igaz, a leltározó egyik kötetnél sem tüntette fel a megjelenés évét, de Faludi Ferencről a *Nemes úrfi* 1771-ben, a *Szent Ember* 1773-ban, Báróczi *Erkölcsei meséi* 1775-ben,

75. Máriafi István: *Igaz magyar*. h.n. 1785. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 199–200.

Bessenyei Hunyadi Lászlója pedig 1772-ben jelent meg először. Szaitz Leó *Igaz magyar* című művének első kötete pedig csak 1785-ben jelent meg, feltehetően ez volt meg Hertelendinek, az utolsó, a negyedik kötet megjelenését (1790) már meg sem érte.

A birtokos nemesek számára a 18. században a könyv nem volt elérhetetlen kincs. Ostffy Ferenc 1784-ben felosztott hagyatékában a német nyelvű Bibliát 3 forint 32 krajcárra becsülték, ennyit ért egy almárium vagy ágy is. Az imakönyvek, énekeskönyvek árát pedig 10–15 krajcárban állapították meg, akárcsak egy seprű vagy egy köpű értékét.⁷⁶ Az, hogy ki mekkora könyvtárt gyűjtött, ebben a rétegben csak az egyes nemesek érdeklődésétől, egyéniségétől függött. Ezt a legjobban a kemenesaljai Mihályfán élő Koltai Vidos család példáján igazolhatjuk. Ez a familia evangélikus volt: Vidos Józsefet, láttuk, az „evangélika gyülekezet érdemes dajkái” közt említette Áts Mihály könyvének ajánlása, és a két ismertetendő hagyatékban sem találunk egyetlenegy szentképet sem, protestáns Biblia-fordítást, imakönyvet azonban annál többet.

1787-ben vették számba egy kemenesaljai nemes, néhai Koltai Vidos János hagyatékát. Mint a 18. században a legtöbb vasi birtokos, ő is a családi osztályok nyomán sokféle aprózódó jószágot bírt: hat jobbágya a kúria mellett, Mihályfán, kettő a szomszédos Sömjénben, további kettő Csöngén élt, ugyanott volt még egy, a bátyjával közösen bírt jobbágya is. Sokféle szétszóródva feküdt 109 holdnyi allodiális szántóföldje is. Jómódúnak mutatja az elhunyt nemesurat állatállománya, így tíz lova és 582 juha is, akárcsak a mihályfai kúriában összeírt 24 tétel arany és ezüst ékszer, valamint a fiókos almáriumból előkerült 685 forint készpénz és a 2982 forintról szóló kötelezvények. A tehetős nemesnek azonban mindössze négy könyve volt: egy nagyalakú Károlyi-Biblia, egy kis katekizmus, egy *Idvességes elmélkedések* című jámbor olvasmány, valamint egy öt krajcárt érő világtörténelem, amely nyilván tankönyv volt. A jómódú nemesúrnál, Vidos Jánosnál összesen három vallási tárgyú könyvet és egy régi tankönyvet találtak — ebből állt az egész könyvtár, ami nem vallott nagy szellemi igényre.⁷⁷

Az árva, Vidos Éva javait két gyámja, a halott két testvére, Vidos Sándor Vas vármegyei esküdt és Vidos Miklós jelenlétében írták össze. Ez utóbbi minden bizonnyal azonos Koltai Vidos Miklós mihályfai nemesúrral, aki 1805-ben halt meg. A közeli rokonságra utal, hogy az ő javait is mihályfai kúriájánál vették számba, és a földjei is jórészt ugyanazokban a falvakban feküdtek, mint Vidos János birtokai.

Vidos Miklósnak sokkal több jobbágya és szántóföldje volt, mint feltételezett bátyjának, a 18 évvel korábban elhunyt Jánosnak: 32 telkes jobbágya, 16 zsellére, 7 árendása volt, a 487 hold allodiális szántó, 359,5 kaszás rét és 54 kapás szőlő tekintélyes vagyonnak számított.⁷⁸ Vidos Miklós két kúriájában, Mihályfán és Magyargencsen három tizenkétszemélyes ezüst étkészletet, arany pecsétgyűrűket, aranyórát, gyémántos aranygyűrűket és még sok más aranyékszert lajstromoztak, a nád-pálca gombja és az egyik kard fogantyúja pedig elefántcsontból készült. Mind az

76. MOL P 533. Ostffy cs. lt. 3.cs. 6. tétel B.3.d.

77. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 39.cs. 2791.sz. ad no.729. (no.1384/787).

78. Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok 31.k. 4.sz. 1806.

ingóságok, mind az ingatlanok leltára megerősíti: Vidos uram a köznemesség vagyonos felső rétegéhez tartozott.

Vidos Miklós 1805-ben halt meg, azaz öt esztendővel túlélte a 18. századot, így bibliotékáját csak megszorításokkal sorolhatjuk a 18. századi vasi nemesi könyvtárak közé, bár nyilvánvaló, hogy az összeírt könyvek nagy részét még az előző században vásárolta. Mihályfai kúriájában 54, mfg magyargencsi udvarházában 37 kötet könyvet találtak, összesen tehát kilencvenegy kötetes tekintélyes könyvtára volt. A két könyvtár eltérő összetétele, úgy tűnik, Vidos Miklós szellemi fejlődését tükrözi. A mihályfai udvarház könyvei között a vallás mellett elsősorban a jog, valamint az iskolai tankönyvek domináltak. Az 54 kötetből 15 volt vallási tárgyú: az evangéliumok mellett prédikációkat, imakönyveket, jámbor olvasmányokat találunk. 17 kötet volt tankönyv vagy iskolai olvasmány: Joachim Lang *Colloquia Latina* című latin tankönyve két példányban is megvolt Mihályfán, ezenkívül latin szöveggyűjteményt, további latin tankönyveket, Rhenius latin nyelvtanát, latin mondatant és egy Cicerót írtak össze; egy német és egy magyar nyelvtan mellett két földrajzkyvet leltároztak, továbbá egy hittankönyvet. Mindezeknek a Vidos-család tagjai a gimnáziumban vehették hasznát.⁷⁹

14 jogi könyv jelezte, hogy Vidos Miklós jogot végzett ember volt. Igaz, a szakadozott *Corpus Juris* forgatásához nem kellett magasabb végzettség, de a három kézírásos jogi jegyzet, a magyar jog szintén kézzel írt mutatója, a Justinianust magyarázó előadások és Jacobus Menochusnak a vitás jogi kérdéseket taglaló kilencszázoldalas hatalmas fóliánsa, valamint a csódtörvényekről írt értekezés elárulják, hogy a könyvtár gazdája valamikor jogot tanult. A jogi könyvek egy részét egyformán használták a 18. század elején és végén, így egyik-másik kötet lehetett akár Vidos nagyapjáé is. A *Corpus Juris* akár száz éve nyúlhatték már a Vidosok, és Menochius 1686-ban megjelent műve is öröklődhetett a családban.⁸⁰ A józsefi kor perrendtartása és az 1797. évi országgyűlés törvénycikkelyei azonban azt bizonyították, hogy a jogi könyveknek legalábbis egy részét maga Vidos uram gyűjtötte.

Vidos Miklós három árvát hagyott maga után: Zsuzsanna kisasszony mellett két fia volt, a 18 éves János a „hazai törvényt tanulta”, míg a 14 éves Lajos gimnáziumba járt. A mihályfai kúriában összeírt tankönyvek, jogi kézikönyvek tehát nem a gyerekeké voltak, hiszen ebben az esetben magukkal vitték volna azokat a városba, ahol tanultak. Ezek a könyvek minden bizonnyal Vidos Miklós könyvei lehettek, bár nem kizárt, hogy már ő is örökölte az általa használt tankönyvek egy részét.

A történelmet Istvánffy és egy Szavojai Eugén-életrajz képviselte, és a mihályfai kúriában az irodalomhoz is mindössze két könyvet sorolhatunk erős fenntartásokkal: az egyik címe feltehetően *Briefe* volt, ezt ugyanis az összeíró mint „Epistolae Germanicae”-t jegyezte fel, de azt, hogy ki és miről írt leveleket, nem tudjuk. A másik könyv, mely mint „Gyges Gallus” szerepel a jegyzékben, valószínűleg francia nyelvű volt. A tisztázatot készítő írnok igen műveletlen ember lehetett, aki nemcsak Bél Mátyásról nem hallott soha, ezért írt Bél Mihályt, de még Az

79. Mészáros I.: i. m. 49., 54–61.

80. *Jacobi Menochii: De praesumptionibus conjecturis signis et indiciis commentaria in sex libros. Coloniae Allobrogum [Genf], 1686.*

igaz kereszténység rendkívül népszerű szerzőjének, Arndt Jánosnak a nevét is elferdítette. Ha a commentarius szó is nehézséget jelentett az íródeák számára, és „commentartiot” gyártott belőle, akkor Gallicus helyett nyugodtan írhatott Gallust, de azt, hogy a könyv címe mi lehetett, legfeljebb találgathatnánk.⁸¹

Egészen más kép fogad bennünket, ha a másik, a magyargencsi kúria könyvei között nézünk szét. Tankönyvet itt alig találunk. Wagner *Phraseologia* című szótárának egy újabb példánya segítette Vidos uramat a latin könyvek olvasásában, és egy francia nyelvtan elárulja, hogy ezt a nyelvet is tanulta. Magyargencsen Vidos Miklós jogi könyvet egyáltalán nem tartott, a vallás azonban 15 kötettel ebben a bibliotékában is fontos helyet foglalt el: imakönyveket, hittankönyveket itt is szép számmal írtak össze, Luther katekizmusából egyet már találtunk Mihályfán, itt további négy példány került elő. Párizs Pápai Ferenc *Pax corporisa* és egy másik orvosi kézikönyv, a Széchényiek háziorvosa, Kiss József *Egészséget tárgyaló katekézise* (Sopron, 1794.) mellett egy kertész és orvosi könyv állt a polcokon, ez utóbbi talán kézzel íródott.⁸² Vidos Miklóst a lovászat is érdekelte: egy német nyelvű „Lovagló mesterség” mellett egy, a lovak gyógyításáról szóló kézikönyvet is forgatott. Három történelmi tárgyú könyve volt Magyargencsen. Magyarország latin nyelvű történelméről közelebbit nem tudunk, *A koronás magyarországi királynék* Décsey Antal 1795-ben magyarul kiadott, azonos című munkája, amely Gizellától, Szent István feleségétől a megjelenéskor uralkodó Ferenc császár feleségéig 60 magyar királyné életét mutatta be. *A magyar koronák rövid története* pedig minden bizonnyal Pétzeli Józsefnek a korona visszahozatala alkalmával 1790-ben megjelent kis kötete volt.⁸³

Vidos Miklós magyargencsi könyvtárában gazdag kortárs irodalmi és publicisztikai anyagot is találunk. Faludi *Nemes emberét* más nemesek könyvtáraiban is felleltük, ez még a hagyományos nemesi műveltség része volt. Rabener szatirikus leveleit németül, szatíráit azonban magyar fordításban olvasta ez a művelt nemesúr, akárcsak a kor divatos regényeit, Gellertől a *Svéd grófné történeteit* és Marmonteltől a *Belizáriust*.⁸⁴

Az „Estvéli üdőtöltések” címmel lejegyzett könyv valószínűleg Faludi Ferenc *Téli éjszakák vagyis a téli est időnek unalmai enyhítő beszédek* című művének elferdítése, de az is lehet, hogy a kor kedvelt olvasmánya, egy német elbeszélés-gyűjtemény, a *Neue Abendstunden* címének szabad fordítása.⁸⁵ Két publicisztikai írás a felvilágosodás terméke: az egyik a *Zakariás levelei*, Szatsvay Sándor gúnyos egyházellenes pamfletje, a másik *A védelmezett magyar nyelv*, Báróczi Sándor

81. Szavojai Jenő életrajza feltehetően a Des grossen Feld-Herrns Eugenii von Savoyan ... Helden-Thaten. I–VI. Nürnberg, 1739. illetve ennek egyik kötete. Vidos Miklóst az okkultista tudományok is foglalkoztatták: két, a természet rejtett titkait fűrkésző munkát is találtak nála. Az egyik Heinrich Cornelius Agrippa 16. századi német alkímista valamelyik munkája, feltehetően a *De occulta philosophia*, a másik Lemnius *Occulta naturae miracula* című műve. Vö. Kosáry D.: i. m. 619–621.

82. *Mátyus István*: A jó egészség megtartásának módjáról. Utószó. Írta: Szalai Mária. Bp. 1989. 481–482. Kosáry D.: i. m. 170–171.

83. *Décsey Antal*: Koronás magyarországi királynék. Pest, 1795. *Pétzeli József*: A magyar koronának rövid története. Pest, 1790. *Ballagi G.*: i. m. 302.

84. *György Lajos*: A magyar regény kezdetei. Bp. 1941. 213., 217.

85. I. m. 257–261.

röpirata. Valószínűleg II. Lipótot köszöntötte „A Toszkánai változásokról” című kötet, mely talán német nyelvű rölap volt.⁸⁶ Vidos Miklós magyargencsi könyvei közt megtaláljuk Révai Miklós 1787-ben kiadott *Elegyes verseit* is.

A magyargencsi kúria gazdája tehát már magyarul olvasta kora irodalmát: nemcsak Faludit és Rabenert forgatta, de a *Svéd grófné történeteit* és a *Belizáriust* is. Olvasott magyarul verseket is, a kortárs Révai Miklós költeményeit. Érdekelte ezenkívül a nyelvkérdés, hiszen megvette Báróczi Sándor erről szóló röpiratát, és a nemesúr, aki 30 imakönyvet és jámbor olvasmányt tartott polcain, melléjük helyezte Szatsvay vitriolos vallásellenes gúnyiratát — igaz, ez nem az ő felekezetét, az evangélikusokat, hanem a katolikus egyházat és a római pápát tette nevetségessé. Feltehető, hogy a mihályfai kúria jogi kézikönyvei és tankönyvei Vidos Miklós korábbi érdeklődését tükrözik, míg a Magyargencsen összeírt regényeket, verses-köteteket, röpiratokat élete későbbi szakaszában olvasta, amikor már eljutottak hozzá a felvilágosodás eszméit tükröző könyvek is.

Kik ajánlották ezeket a könyveket Vidos Miklósnak, hogyan figyelt fel rájuk? Nem tudjuk, a hagyatéki leltár erről nem adhat felvilágosítást. Az azonban bizonyos, hogy mint kemesesaljai birtokos nemes, Vidos Miklós élete utolsó éveiben a magyar irodalom három fontos alakjával is kapcsolatba kerülhetett.

A Vidos Miklós halálát megelőző években a közeli Nemesdömlőkön volt evangélikus lelkész Kis János. Igaz, őt az utókor nem annyira költeményei, mint inkább önéletrása miatt tartja számon, de Berzsényi felfedezője, Kazinczy levelező barátja, finom ízlésű literátor volt. A szomszéd faluban élő evangélikus nemesúr feltétlenül kapcsolatban állt a gyülekezet lelkészével, erről Kis János önéletrajzában is megemlékezik, bár nem az egyes személyeket, csak a családokat említi: Kemesesalján, „e kies vidéken sok nemesurak s azok között evangélikusok is nagyon számosan laknak, kik a hajdan igen híres és még most is jeles Ostfy családnak szélesen elágazott maradéki. Ezek közül gyülekezetemben legszebb dísszel fénylettek a *Vidos*, *Barcza*, *Berzsényi* ... nevűek.” A gyülekezet tudós papja és a művelt nemesúr minden bizonnyal könyveket is kölcsönöztek egymásnak, sőt joggal tehetjük fel, hogy Vidos egyik Magyargencsen összeírt könyve, a rejtélyes „Kázméri Ferenc úrhoz Széphalmon nőtt könyv” Kis János egy Kazinczynak ajánlott munkája volt: az i és n betűkből m, a c-ből é, a z-ből r, azaz Kazinczyból Kázméri lett a tudatlan másoló tollán.⁸⁷

A Vidos Miklós halála előtti években Vas megyei birtokain lakott Kisfaludy Sándor. Arról, hogy meglátogatta-e távolabbi rokonait, a tétli, laki, asszonyfai Kisfaludyakat, akik Magyargencsen, Csöngén, Sömjénben és Lakon Vidos Miklós birtokos szomszédai voltak, nincsen adatunk, bár valószínűnek tűnik. Feltételezhető, hogy ez esetben felkereste a magyargencsi és mihályfai udvarházak művelt, az irodalom iránt érdeklődő gazdáját, Vidos Miklóst is.⁸⁸

A kor egy másik nagy írója esetében azonban a kapcsolat több mint feltételezhető. Ugyanezekben az években a Mihályfa szomszédságában fekvő Sömjénben

86. Ballagi G.: i. m. 171., 580–581. II. Lipót rölapokban magasztaltatja toszkánai kormányzását: Ernst Wangermann: Vom Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien, 1966. 10

87. Kis János Emlékezései. Bp. 1985. 929–930.

88. A magyar irodalom története 1722-től 1849-ig. Szerk.: Pándi Pál. Bp. 1965. 329–330.

lakott Berzsényi Dániel. Amikor Vidos hagyatéki leltára leírta, hogy hol fekszenek a sömjéni földjei, kik a szomszédos birtokosok, gyakran találkozunk „Berzsényi uram” nevével. A szomszédos nemesek nem kerülték el egymást. Beszélgettek-e irodalomról, könyvekről, nem tudjuk, legfeljebb feltételezhetjük. Kapcsolatukat azonban félreérthetetlenül bizonyítja az a kötelezvény, amelyet Vidos Miklós hagyatékában találtak: 1802. június 8-án Berzsényi Dániel úr és Takáts Zsuzsanna asszony 5000 forint kölcsönt vettek fel Vidos Miklóstól.⁸⁹

Összegzés

A vasi nemesség két, élesen elkülönülő részre tagozódott: a taxalista kisnemesek, és a birtokos nemesurak, a portalisták rétegére. A taxalista kisnemesek hagyatékában csak kivételképpen találtunk könyvet, ezek közül is két tankönyv kivételével valamennyi vallási tárgyú volt, a legtöbb imakönyv. A kisnemesek többsége még a 18. század végén is írástudatlan volt, érthető tehát, ha portájukon csak elvélve akadt könyv. A nagyobb értékű, díszesebb Bibliák vagy törvénytárak megvásárlásától ugyan a magas ár is elriaszthatta őket, a 18. század második felében azonban már pár krajcárért, egy söpű vagy egy szita áráért is lehetett kevésbé díszes könyvet kapni. Nem a vagyoni tehetség, hanem a szellemi igény hiányzott a „bocskoros” nemesek körében.

A birtokos nemesek számára már nem jelentett akadályt a szépkötésű könyvek esetleg magasabb ára sem. Itt kizárólag az egyéni mentalitás, az adott nemes igényei döntötték el, hogy ki hány könyvet tartott az almáriumban és azok milyen tartalmúak voltak. Nem játszott fontos szerepet a nemesek vallása sem: a katolikus és az evangélikus nemesek között egyaránt akadt szép könyvtárat bíró, illetve csak imakönyvet, törvénygyűjteményt forgató. Egy-egy famílián belül is igen eltérő bibliotékákat leltároztak: akadt, aki sok és változatos tartalmú könyvet olvasott, míg ugyanannak a családnak más tagjai megelégedtek néhány tankönyvvel, imakönyvvel.

A nyomtatott könyvek mellett nemzedékről nemzedékre öröklődtek a vasi nemesek között a kéziratos könyvek is: imák, receptek, gyógymódok leírásai, ezek azonban ekkor már csak a könyvanyag töredékét tették ki.

A nemesi udvarházakban csak kevés, a mezőgazdaságról szóló könyvet őriztek. Ezek közül is a dohánytermesztésről, illetve a sólymászatról szóló latin tankönyvek inkább a költészet, mintsem a hasznos ismereteket terjesztő szakkönyvek közé tartoztak. Csak egy-két, a lovászárról illetve a kertészetről szóló munka tekinthető valóban mezőgazdasági szakkönyvnek. A nemesurak a jogról és a törtéiről szóló könyveket olvastak, a gazdálkodás tudnivalói ekkor még főként *szóban terjedtek*.⁹⁰

89. Vas m. L. IV/1/f. 31.k. 4.sz. 1806. p. 399/a. 13. pont. *Merényi Oszkár*: Berzsényi Dániel emlékkönyv. Szombathely, 1976. 113–144. *Kis J.* i. m. 927.

90. Siskovich Nepomuki János pálos prefektus 1760-ban azt jelentette Rómába, hogy a Szepességben a katolikusok főként „a szentek életéről és az evangéliumi történetekről szóló könyveket forgatnak.” De ezek olvasása is ritka — tette hozzá —, „mert a parasztokat nem tanítják írni-olvasni, a magyar nemesség pedig főleg a hazai jogról szóló könyveket olvassa.” Archivio di Popaganda Fide, Roma, SC Ungheria et Transilvania vol.5. fol.480/v. 58. pont. A fentieket Siskovich változtatás nélkül írhatta volna a korabeli Vas megyéről is.

Kevés vasi nemes olvasott szépirodalmat — elsősorban Bod Péter *Szent Hiláriusa* és Faludi Ferenc művei voltak népszerűek. Folyóiratokat a nemesség Vas megyében nem forgatott, csak a kivételesen művelt Felsőbükki Nagy Dávid hagyatékában írták össze az *Europäische Postillion* című német folyóirat néhány kötetét, ezeket azonban jó fél évszázaddal korábban adták ki, magyar folyóiratot pedig a vasi udvarházakban hiába keresnénk.

A könyvek leltára sohasem tükrözi pontosan gazdájuk érdeklődését. A könyvtárak általában konzervatívabbak tulajdonosaiknál — sok kötetet örökölték, két esetben sikerült elkülöníteni egy-egy vasi nemesi bibliotékán belül egy katolikus pap, illetve egy evangélikus lelkész könyveit. Ugyanakkor természetesen a vidéki udvarházak lakói sem csak a saját könyveiket olvasták. A leltárak készítésekor számba vették a kikölcsönzött köteteket is, innen tudjuk, hogy a bibliotékák érdekesebb könyvei eljutottak a szomszédos kúriák gazdáihoz is. Békássy alispán felesége 1781-ben francia könyveket kölcsönzött Nagy Dávid toronyi udvarházából — azok a vasi nemesek, akiknek volt erre igényük, megtalálták a módját, hogy értékes könyvekhez jussanak.

Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök alakját, tevékenységét és a vallási életre gyakorolt hatását hosszú időn át egymástól igen eltérően ítélte meg a katolikus és a protestáns egyháztörténetírás. Ennek az oka az egyoldalú felekezeti szempontokon túl elsősorban az, hogy a püspök működésére vonatkozó források jó része ma is feltáratlan. Különösen érvényes ez a megállapítás Padányinak a protestáns felekezetekhez fűződő viszonyára. Ez ugyan a különböző nézetek egyik fő ütköző pontja, mégis több jelentős forráscsoport ez ideig részben vagy teljes egészében elkerülte a kutatás figyelmét.

A források részleges feltártságán és az egyoldalú forrásismereten kívül nehezíti a téma vizsgálatát az a körülmény is, hogy a történetírás általában szívesebben foglalkozik a történeti folyamatok olyan szereplőivel, akik egy adott elképzelés szerinti fejlődés irányába hatnak, ún. előrevivő vagy előremutató jelenségek, míg az adott korban túlhaladottnak, kevésbé korszerűnek minősített megnyilvánulásaik rendszerint kevesebb figyelemben részesülnek. Ennek a megközelítésnek egyik veszélye abban rejlik, hogy az adott történeti korszakokról így megrajzolt kép töredékes marad, mivel hiányoznak belőle a korszak lezáró fejezetének, utóregé-
seinek sajátosságai. Különösen fennáll ez a veszély akkor, amikor valaki nem az őt közvetlenül megelőző évtizedekhez kapcsolódik, hanem — mint például Padányi a kezdődő felvilágosodás idején a barokk fénykorához — egy korábbi korszakhoz nyúl vissza. Talán nem szükséges külön bizonyítani, hogy az ilyen, a maguk korában „korszerűtlen”-nek, megkésettnek számító személyiségek vizsgálata nemcsak az őket megelőző korszakok megértését teheti teljesebbé, hanem hozzájárulhat az éppen születőben lévő új keletkezési körülményeinek, történeti sajátosságainak tisztázásához is.

Padányi Bíró Márton működését egyetlen mondatban összefoglalva úgy jellemezhetjük, hogy a saját korában egy szűk társadalmi réteg számára már konzervatívnak számító eszméket vitt tovább és közvetített a szélesebb rétegek felé. Ha azonban olyan kérdésekre keresünk választ, hogy például ez a közvetítő tevékenység milyen eszközökkel, milyen társadalmi, politikai, vallási körülmények között, a mindennapi élet és vallásosság szempontjából milyen gyakorlati eredménnyel ment végbe és milyen társadalmi reakciókat váltott ki, akkor már lényegesen bizonytalanabb talajon mozgunk a válaszadásban. Ezért a továbbiakban a Padányi és a protestantizmus kapcsolatára vonatkozó főbb nézetek és a témákra összpontosító életrajzi vázlat után a püspök protestánsokat is érintő egyházszervező

és pasztorációs tevékenységének, áhitatirodalmi munkássága vonatkozó részeinek és a szélesebb rétegek vallásosságára gyakorolt hatásának újraértelmezésére teszünk kísérletet. Különös figyelmet szeretnénk fordítani az ilyen szempontból csak részben kiaknázott forrásokra. Mindezen túlmenően Padányinak a protestantizmushoz fűződő viszonya fényt vet az abszolutisztikus államhatalom és az egyházak kapcsolatának eddig kevésbé vizsgált területeire a 18. század közepén, valamint a vallási türelem gondolatának és az állam politikai stabilitásának összefüggéseire.

1. Historiográfiai áttekintés

Padányi korabeli protestáns megítélésére nyomtatott forrás a sajtócenzúra miatt nem áll rendelkezésre. Annál figyelemreméltóbb Pados Ferenc esperes Padányi halála után 12 évvel, 1774-ben keletkezett kéziratos feljegyzése a veszprémi református egyházmegye elárvult eklézsiáiról.¹ Ebben az esperes a korabeli tanúságtételek és frott források alapján tárgyilagos hangnemben hű képet rajzol Bíró Márton erőszakos templomfoglalásairól, protestánsok elleni pereskedéseiről, fenyegetéseiről, a vármegyei hatalom protestánsok elleni felhasználásáról stb. Thury Etele a 19. század végén a zánkai református templom visszafoglalása kapcsán már Bíró „dühöngései”-ről, „örjögésig vitt kegyetlenkedései”-ről ír.² Ezt követően a protestáns történetírást a kortárs katolikus püspökök közül Padányival foglalkozik a legtöbbet, s a figyelem *Enchiridion de fide* c. könyvére összpontosul. A Zsilinszky-féle egyháztörténet például foglalkozik a mű keletkezési körülményeivel, tartalmával, diplomáciai következményeivel, ugyanakkor Bírórt „közönséges tehetőségű ember”-nek nevezi, s bár stílusától nem tagadja meg az eredetiséget, benne megítélése szerint „az erő durvasággal párosul”, könyve hangját pedig, melyben — mint írja — „eretneküldözésre izgatott”, „bárdolatlan”-nak, „uszító”-nak mondja.³ Ugyanez a munka másutt megemlíti a Bíró püspöksége idején bebörtönzött protestáns lelkészeket,⁴ valamint a prédikátorok „valóságos üldöző rémé”-nek mondott püspök vizitációit a református lelkészeknél.⁵ A Bíró Sándor és Szilágyi István szerkesztésében 1949-ben megjelent református egyháztörténet a Mária Terézia korában újrainduló ellenreformációs hullám bemutatása közben már valamivel tárgyilagosabban, de lényegében hasonló értelemben szól Bíró vizitációiról.⁶ Ezek a kiragadott példák jelzik, hogy Bíró elfogulatlan megítélése és tevékenységének tanulmányozása a protestáns egyháztörténetírásban milyen nehézségekbe ütközik.

1. *Thury Etele*: Árva eklézsiák a veszprémi ref. egyházmegyében. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár I. 1902. 50–63.

2. *Uő.*: A zánkai ev. reform. egyház rövid története. Protestáns Egyházi s Iskolai Lap, 1886. 949–954., 980–985., 1016–1020., 1079–1083., 1110–1114. itt: 950–952.

3. *Zsilinszky Mihály* (szerk.): A magyar honi protestáns egyház története. Bp. 1907. 364–365., 519. vő. *Révész Imre*: A magyarországi protestantizmus történelme. In: *Hóman Bálint* (szerk.): A magyar történettudomány kézikönyve. III. 4. Bp. 1925. 49.

4. *Zsilinszky M.*: i. m. 408.

5. *Zsilinszky M.*: i. m. 443.

6. *Bíró Sándor — Szilágyi István* (szerk.): A magyar református egyház története. Bp. 1949. 191–192.

Míg a protestáns történetírásban a Padányi-jelenség terén a protestáns-gyűlölet irányában mutatkoznak bizonyos torzítások és túlzások, a katolikus egyháztörténetírás elsősorban a püspök térítő és egyházszerző tevékenységének eredményességét hangsúlyozza. Hornig Károly Padányi naplójának kiadása kapcsán nem ad átfogó értékelést, a szempontunkból leginkább érdekes, Rómába küldött két püspöki jelentés adatait pedig minden kommentár nélkül közli.⁷ Pehm József terjedelmes Padányi-monográfiája alapos forrásfeltárás nyomán kiegyensúlyozott véleményalkotásra törekszik ugyan a püspök protestánsokhoz való viszonyának megítélésében, a protestánsokkal kapcsolatos módszereit és elképzeléseit mégis többhelyütt a 20. századi szempontok alapján igyekszik igazolni.⁸ Hermann Egyed egyháztörténete szerint Padányi tevékenységét az teszi érthetővé, hogy a török uralom alatt álló területeken felbomlott katolikus egyházi szervezetet akarta helyreállítani, s az egyházszerzés fénykorát a Dunántúlon Padányi püspöksége idejére helyezi.⁹ Hermann inkább pozitív emberi vonásait hangsúlyozza, kimutatja a protestánsokról vallott felfogásának előzményeit és korabeli párhuzamait, s felhívja a figyelmet arra, hogy a püspök az egyházmegyéje területi integritását fenyegető horvát katolikus papokkal szemben is ugyanolyan eréllyel lépett fel, mint a protestantizmus ellen.¹⁰ Az *Enchiridion* kapcsán Pehm nyomán Hermann utal arra, hogy a könyv udvari megítélésében a politikai bonyodalmaktól való félelmen kívül szerepet játszott az udvari körök eltávolodása is saját korábbi egyházpolitikai nézeteiktől.¹¹ Mindez mutatja, hogy bár a katolikus egyháztörténet több ponton új megvilágításba helyezi Bíró Márton alakját és a protestantizmussal kapcsolatos tevékenységét, véleményalkotása mégsem mentes az egyoldalúságoktól.

Végül vessünk egy pillantást a felekezetekhez nem kapcsolódó, „világi” történetírás Padányi-képére. Marczali Henrik például Bíró Mártont „kemény, energikus, magyaros”, „megalkuvást nem ismerő” embernek mondja, miközben széles egyháztörténeti és -politikai háttér előtt mutatja be az *Enchiridion* előzményeit, főbb tételeit és az általa kiváltott reakciókat.¹² Marczali felhívja a figyelmet arra is, hogy az ellenreformáció támadásai ebben az időszakban sokhelyütt dacos ellenállást váltottak ki, és a valóságos vallási helyzet megítélésében óvatosságra van szükség.¹³ Szekfű Gyula átfogó történeti szintézisében független ítéletet alkot, amikor a 18. századi katolikus uralmi törekvések keretében a protestantizmusra vonatkozó nézetek között Bíróét a legszélsőségesebbnek nevezi, alapvető tévedéseit pedig az államhatalom katolikus jóindulata iránti túlzott optimizmusban, a katolikus egyházi tradíció hitelesítéséről vallott felfogásával való szembekerülésben

7. Hornig Károly: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903. 219–374.

8. Vö. Pehm [Mindszeny] József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 60., Mátyusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 506. 49. j.

9. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973². 297–298.

10. I. m. 361.

11. I. m. 362. vö. Pehm J.: i. m. 230.

12. Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815). Bp. 1898. 334–335.

13. Marczali H.: i. m. 336–337. vö. Ladányi Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy megyében. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 3 (1972) 91–118.

és az állam egyházi célokra történő igénybevételében rejlő veszélyek fel nem ismerésében jelöli meg.¹⁴ Szekfű a magyar barokk állam- és társadalomfelfogást jellemezve hosszan idézi Padányinak az 1741. évi országgyűlésen, Mária Terézia koronázása alkalmával elmondott egyik beszédét,¹⁵ amely egyben példázza Bíró nem mindig elismert képalkotó fantáziáját, szónoki képességét és irodalmi tehetségét.¹⁶ A nézetek különbözőségének érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy művelődéstörténeti szintézisében Kosáry Domokos Padányit a katolikus restauráció újabb szakasza „különösen elszánt és erőszakos képviselőjé”-nek és „ünnepélyesen bonyolult barokk szónoklatok szerzőjé”-nek nevezi, majd rámutat arra az ellentmondásra, amely a magyar protestantizmus fizikai megsemmisítésének gondolatát felvető *Enchiridion* betiltása és Bíró gyakorlati tértől tevékenységének zavartalan folytatása között megfigyelhető.¹⁷ Az idézett példák alapján megállapíthatjuk, Padányi Bíró Márton és a protestantizmus kapcsolatának képe a különböző indíttatású történeti megközelítésekben egymástól több ponton eltérő vonásokat mutat, ami már önmagában is kellőképpen indokolja a kérdés beható vizsgálatát.

2. Életpálya

Bíró Márton 1696-ban született a csallóközi Padány faluban, praediális egyházi nemesi családból.¹⁸ Szülei vegyesházasságban élnek: apja kiterjedt rokonságával együtt református, anyja katolikus. Az alistáli református templomban keresztelték, keresztszülei is reformátusok. Ennek kapcsán érdemes felidézni, hogy a 17. századi ellenreformáció olyan vezető egyéniségei, mint Forgách, Pázmány, Lósy és Kollonich érsekek is mind protestáns származásúak. Apja még születése előtt meghalt, a fiút anyja özvegyen neveli 3-4 éves koráig, amikor másodszor is férjhez megy, fiát pedig Jászárokszállásra viszi és további nevelését katolikus rokonságára bízza. Alapfokú tanulmányait a jezsuitáknál, a piaristáknál és más katolikus gimnáziumokban folytatja nehéz anyagi körülmények között. Veszprémben kéri felvételét a kispapok közé, a teológiát Nagyszombatban végzi, 1722-ben szentelik pappá. A következő évben a Fejér megyei Bicskére kerül plébánosnak. A csaknem teljesen református lakosságú mezővárosban a 16. század óta nem járt katolikus pap, de Batthyány Lajos kancellár, a helység kegyura 1701-ben elvette a reformátusoktól a templomot és a katolikusoknak adta. Bicskei plébánosként Padányi mintegy kicsiben mindazokat az eszközöket igénybe veszi, amelyekkel majd veszprémi püspökként is élni fog: a település életrendjét szabályozó törekvéseit (harangozás, munkatilalom stb.) az egész lakosságra, így a reformátusokra is kiterjeszti; az anyakönyveket szigorúan vezeti; vegyesházasságot nem köt; a temetéseken, amelyekre a reformátusok is eljárnak, magyar beszédet mond; a katolikus templom tornyából korábban elvitt harangot visszaszerzi; restauráltatja a plébániaépületet.

14. Hóman Bálint — Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Bp. 1943⁷. 548.

15. I. m. 373-374.

16. Vö. Pehm J.: i. m. 367-368., Hornig K.: i. m. 10. 1. j.

17. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983². 88.

18. A továbbiakhoz vö. Pehm J.: i. m.

1728-ban a felsődörsi prépostság javadalmazása, a következő évben veszprémi kanonok lett, 1733-tól veszprémi székesegyházi főesperes, 1734-től pedig püspöki helynök. Felsődörsi prépostként eszköztára tovább bővül: a préposti fundusról a református lelkész és iskolamestert elűzi, épületeiket lebontatja, plébániát szervez, az általa helyreállított templom felszentelésekor a veszprémi katolikusok és a helybeli reformátusok között összeütközésre is sor kerül. Püspöki helynökként azt az Acsády Ádámot képviseli, akinek korábbi működése nem hagyott mély nyomokat az egyházmegye történetében.¹⁹ A betegeskedő Acsády láthatóan mér-sékelní igyekszik radikális intézkedéseit, 1739-ben el is mozdítja a helynökségből, majd megbékül vele. Az 1741-es pozsonyi országgyűlésen a veszprémi káptalan követé, itteni szereplése nyomán a legmagasabb körök is felfigyelnek rá. Az országgyűlésen Bíró a pozsonyi ferenceseknél különböző alkalmakkor összesen négy beszédet mond, melyekben Mária Teréziát dicsóíti, ugyanakkor tartózkodik bármiféle nyílt protestáns-ellenes megnyilvánulástól.^{19a} Acsády halála után, még püspökké való kinevezése előtt az egész egyházmegyére érvényes rendeletet ad ki, melyben többek között megtiltja a vegyesházasságokat, az ezekből született mindkét nemű gyermekek katolikus szellemű nevelését írja elő és a protestáns lelkészeknek is megtiltja a vegyes vallású jegyesek összeadását. Püspöki kinevezésével 1745-ben egyben Veszprém vármegye főispánja és inkább névleges címként a királyné kancellárja lesz, majd 1746-ban magyar királyi tanácsosnak, a következő évben pedig valóságos belső titkos tanácsosnak nevezik ki, ami egyben utal arra, hogy pályája csúcán a királyi udvar teljes bizalmát élvezi.

Püspöki kinevezésével egy olyan, a fél Dunántúlra kiterjedő egyházmegye élére kerül, amelynek püspöki székhelyét többségében protestánsok lakják, amelyben a török uralom alatt a falvak mintegy háromnegyed része elpusztult, a katolikus egyházszerkezet, -igazgatás és birtokrendszer szétzilálódott, a lakosság többsége valamelyik protestáns felekezethez tartozik, s a kevés számú katolikus alsópapság sem áll hivatása magaslatán.²⁰ Az előbb említett ok is hozzájárult ahhoz, hogy püspöki palotáját nem Veszprémben, hanem a 17. század vége óta híres zárandokhelye révén az erősödő dunántúli katolicizmus egyik központjának számító Sümegen kezdi építeni. Nagy lendülettel fog az immár az egész egyházmegyére kiterjedő egyházszerkezet és pasztorációs tevékenységhez, melynek elvi-teológiai alapjait az 1750-ben megjelent *Enchiridion*-ban fejtí ki részletesen.²¹ A műve által előidézett magas szintű nemzetközi diplomáciai bonyodalom: a magyar protestánsok kérésére II. Frigyes közvetve interveniál a pápánál, majd az, hogy a császári udvar a könyvet elkoboztatja, jelentős megrázkódtatást okoz neki, pályája mintegy belső törést szenved. Nem sok sikerrel vesz részt az 1751. évi országgyűlésen, jogi harcai és perei — köztük elsősorban különböző protestáns gyülekezetekkel, valamint

19. Vö. *Petrák Mihály*: Acsády Ádám veszprémi püspöksége. Veszprém, 1949. 12-13.

19/a *Padányi Bíró Márton*: Firmamentum Regnorum... Posony, 1741., *Uő.*: Diplomatica Securitas... Posony, 1741., *Uő.*: Regnum Decoris... in: *Uő.*: Ünnepek, Dietáknak alkalmatosságával, s egyéb jeles napokon mondatott ... prédikációk... Győr, 1761. 57-77., *Uő.*: Majestatica Sessio... Ünnepek napokon i. m. 78-104.

20. *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554-1760). Veszprém, 1947. 12-23.

21. *Padányi Bíró Márton*: Enchiridion ... de fide, haeresiarchis, ac eorum affectis... Győr, 1750.

saját egyházmegyéje szerzeteseivel és a zágrábi püspökséggel — ettől kezdve szinte állandósulnak, főispáni tevékenységét két alkalommal királyi bizottság vizsgálja felül. Udvari kapcsolatai lazulnak, egy királyi rendelet engedély nélküli kinyomtatásáért 1757-ben a királynő nemtetszését nyilvánítja ki. 1752-ben és 1757-ben terjedelmes jelentést küld Rómába egyházmegyéje vallási helyzetéről és eddigi tevékenységéről, amelyért mértéktartó elismerésben részesül. Közben állandóan küzd az *Enchiridion* egyházi engedélyezéséért, amely azonban csak közvetlenül halála előtt adatik meg neki. Püspöksége utolsó éveiben csalódott, visszahúzódo, fáradt, keserű ember, egészségi állapota romlik, halála előtt két évvel utódlási joggal segédpüspököt kap, s 1762-ben 67 éves korában meghal. Halála után nem sokkal alakja körül megindul a legendaképződés, emléke a szélesebb rétegek körében hosszú ideig fennmaradt.

3. Egyházszervezés

Az életpálya vázlatos áttekintése után vegyük szemügyre Bíró Márton egyházszervező tevékenységének a protestáns felekezeteket is érintő főbb vonásait. Az 1745. december 8-án kelt királyi rendelet értelmében Bíró megbízást kap az egyházmegyéje területén élő nem katolikus lelkészek, imaházak meglátogatására is, a püspök tehát az egyházmegye egész lakosságát hatáskörébe tartozónak tekintette.²² Egyházlátogatásai során következetesen felkeresi a protestáns templomokat és lelkészeket, ez utóbbiakat kikérdezi, a protestáns gyülekezetekben is prédikál. Megkészszerzi a fősperességek számát, gondot fordít a papképzésre, s legfőbb törekvései közé tartozik a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok számának növelése, aminek érdekében a régi építmények helyreállítása és újak emelése mellett — szükség esetén főispáni hatalmával is élve — a protestáns tulajdonban lévő templomok elvételétől és a protestáns egyházi tisztségviselők elűzésétől sem riad vissza. A veszprémi egyházmegye területén a 17. század közepére csaknem 500-ról 5-re csökkent plébániaszám a század második felében lassan emelkedni kezd, majd püspökségének kezdetére 90-re növekszik,²³ Bíró 17 év alatt ezt a számot csaknem megkészszerzi.²⁴ Emellett 93 új templomot épít, az egyházmegyéjében helyreállított templomok és kápolnák száma összesen 112, 28 helyre pedig katolikus iskolamestert vezet be.²⁵

A plébániák létesítésének egyik első lépése gyakran a protestáns kézben lévő templomok el-, illetve visszafoglalása. Bíró idejében több, mint félszáz templomot és imaházat foglaltak vissza elsősorban a protestánsoktól, de más felekezetűektől visszaszerzett templomról is tudunk.²⁶ Nem egy alkalommal lerombolják a más-vallásúak kezén lévő templomokat, akadályozzák a protestáns imaház használatát,

22. *Pehm J.*: i. m. 119.

23. *Petrák M.*: i. m. 15., 20., 24.

24. *Pehm J.*: i. m. 457–458.

25. I. m. 458–462.

26. I. m. 462–463. vö. *Tóth Endre*: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Csurgó, 1940. 23–25.

elűzik a prédikátort vagy iskolamestert, sőt néha a protestáns lakosságot is. Ezekben az esetekben Bíró a néha egyoldalúan értelmezett királyi rendeletekre, a földesúri jogra vagy korábbi katolikus birtoklásra hivatkozik, s szükség esetén vármegyei vagy kegyúri támogatást is igénybe vesz. A megszerzett vagy újonnan épített templomot ellátja a szükséges egyházi felszereléssel, katolikus papot és/vagy iskolamestert vezet be, akinek fenntartásáról gondoskodik. Azokon a helyeken, ahol ilyen úton nem remélt gyors eredményt, így mindenekelőtt a vegyes vallású és a protestáns többségű településeken, a harcot jogi úton folytatta, ez sokszor éveken át elhúzódott.²⁷

Mindennek következtében jelentős mértékben átalakult nemcsak az egyház-szervezet, hanem a vallásgyakorlat szerkezete is az egész egyházmegye területén, amit a protestáns lelkésszel, illetve lakossággal rendelkező települések számának változása is jól érzékeltet. A 17. század közepi 16 protestáns lelkésszel szemben a 18. század első harmadának végén 141 településen találunk protestáns lelkészt az egyházmegyében, a részben vagy teljesen protestáns települések száma 159. Ezek közül mindössze 7 helyen van katolikus pap, 22-ben a szomszédos plébános vagy szerzetes látja el a szolgálatot.²⁸ Bíró püspöksége alatt összesen 28 helyről űzik el a protestáns lelkészt, azoknak a helyeknek a száma pedig, ahol ez idő alatt a protestáns vallásgyakorlat megszűnt, összesen 40.²⁹ Ez azt mutatja, hogy a protestáns lakosságú települések száma Bíró idejében csaknem egyharmaddal, a protestáns lelkésszel rendelkező települések száma pedig csaknem egynegyeddel csökkent. Ez a csökkenés akkor igazán szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok száma ugyanebben az időszakban részben éppen a protestáns egyházszervezet visszaszorítása miatt nőtt. Mindemellett Bíró Márton egyházszervező tevékenysége több alkalommal jelentős ellenállásba ütközött: az évekig elhúzódó peres ügyeken és a bizonyos mértékű stabilizáción kívül ezt tanúsítják azok az esetek is, amikor a protestánsok tettlegességhez folyamodtak.³⁰

4. Pasztoráció

A katolikus egyházszervezet kiéptítése csupán a keretet adta Bíró széles körű pasztorációs tevékenységének, amelyben a protestánsellenes tendenciák ismét előtérbe kerültek. Különösen kedveli a nagy tömegeket megmozgató, látványos, s éppen ezért a más felekezetűekre is hatással lévő áhitatformákat.³¹ Felvirágoztatja a körmeneteket, zárandoklatokat, speciális alkalmakra való népi áhitatgyakorlatokat, a szentek — így elsősorban Vendel — tiszteletét, súlyt helyez az egyházi

27. *Pehm J.*: i. m. 179. vö. *Balogh József*: Tíz esztendő Somogy vármegye vallási harcaiból (1740-1750). Regnum 1944-1946. 31-39.

28. *Pfeiffer J.*: i. m. 14., *Petrák M.*: i. m. 17., 43.

29. *Pehm J.*: i. m. 464-465.

30. I. m. 221-223. vö. *Bozsoky Pál Gerő*: Adalékok Segesd nemzeti és vallási történetéhez (kézirat). Párizs, 1983. 110-112.

31. A továbbiakhoz vö. *Pehm J.*: i. m. 137-154.

év jeles ünnepeire, s mindezt nemcsak a szigorúan ellenőrzött papságon keresztül teszi, hanem számos ünnepi megnyilvánuláson maga is részt vesz. Legkedveltebb áhitatformája a szentháromság-kultusz, amit — nem utolsósorban protestánsellenes színezete miatt — széles körben terjeszt. Ez az áhitatforma Közép-Európában a 16-17. században éli fénykorát: a törökkel és a protestantizmussal vívott harcban a katolikus hitvallás szimbóluma, s egyben része a császári hatalom vallási legitimációjának.³² A 18. század közepére a felső társadalmi rétegek körében mindhárom vonatkozásban vesztít aktualitásából, Bíró mégis alkalmasnak találja arra, hogy segítségével a szélesebb rétegek vallási életét fellendítse, s hathatós eszközként használja fel a protestáns felekezetekkel szemben. Az áhitatformával még bicskei plébános korában kerül közelebbi kapcsolatba, amikor a királyi udvar által 1725-ben megszervezett budai szentháromság társulat előtt prédikál. A társulatot püspökként az egész egyházmegyére kiterjeszti, s társadalmi, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül minden hívőt a társulat tagjának jelenti ki. A társulati tagoknak külön szabályokat és áhitatformákat szerkeszt, amelyeket több nyelven nagy példányszámban nyomtatásban is megjelentet.³³ Ezek közül legelterjedtebb a szentháromság naponta közösen végzett angyal olvasója,³⁴ amelyet gyakran maga vezet be ott, ahol még nem ismerik. A mágikus vonásoktól sem mentes újholdvasárnapi körmeneteket is összekapcsolja a szentháromság-tisztelettel, amikor hordozható szentháromság szobrokat készíttet, és a körmeneteken ezeket viteti a legnagyobb fénnel. A külön erre a célra készíttetett háromszögletű perselyben összegyűlt adományokat karitatív, szociális célokra fordíttatja. A veszprémi székesegyház előtt 1750-ben hatalmas szentháromság szobrot emeltet, amely előképe az egyházmegye számos településén felállíttatott, szerényebb méretű és kvalitású köztéri szentháromság emlékeknek. A szentháromság-tisztelet fokozása érdekében megjelentetett kiadványaiban nemcsak a kultusz protestánsellenes vonását hangsúlyozza, hanem felhasználja ezeket a protestantizmussal kapcsolatos gyakorlati elveinek (így például a vegyesházasságok tiltásának, az ilyen házasságból származó gyermekek katolikus nevelésének, a katolikus ünnepek protestánsokra is kötelező voltának)³⁵ a hírdetésére is. Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy — mint maga írja egyik levelében — a szentháromsággal kapcsolatos áhitatgyakorlatok jelentős számú áttérést eredményeztek.³⁶

Bíró pasztorációs tevékenységének másik hatásos eszköze a prédikáció. Beszédeit, melyek a bennük rögzített különböző néphagyományoknak és Bíró protestantizmushoz való viszonyának egyaránt fontos forrásai, rendszerint magyar nyelven, népies stílusban mondta, majd utóbb kidolgozva nagy számban, több kiadásban nyomtatásban is megjelentette. A nem katolikus felekezetek pellengérré állításában változatos nyelvi eszközöket használ: a protestantizmus nála „lelki sántikálás”, „eleiktől nyomzott sötétség”, másutt „nagyralátó, fennnyen néző, főbb pökő kevély”³⁷,

32. *Anna Coreth: Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock.* Wien, 1982². 15-16.

33. *Padányi Bíró Márton: Angyali Társaságnak Szövetsége...* Győr, 1754.

34. *Padányi Bíró Márton: Lelket őrző látogatás, az az: ... a Szent Háromságnak angyali olvasója...* Buda, 1747.

35. *Padányi Bíró M.: Angyali i. m. 422-423., 427., 670.*

36. *Pehm J.: i. m. 148-149.*

37. *I. m. 348.*

„a magok értelme és agyok veleje után járó, okoskodó eretnekek”-ről beszél.³⁸ A beszédek alkalmi és tartalma között általában szoros a kapcsolat: így például a Szt. Simon és Judás apostolok napján 1724-ben mondott beszédében a szentekről vallott kálvini tanítást bírálja,³⁹ az 1729-ben úrnapiján „számtalan kálvinistaság és lutheránusság jelenlétében” mondott beszédében az oltáriszentségről vallott katolikus és protestáns tanítás különbségét ismerteti,⁴⁰ egy másik prédikációjában pedig a házasságot „ördögi találmány”-nak mondó protestáns felfogást kárhoztatja.⁴¹ Szemére hányja a protestánsoknak, hogy térítő törekvéseik elsősorban a katolikus Európára irányulnak, és a világ távolabbi, pogány részeire nem mennek téríteni.⁴² Több alkalommal a protestantizmus idegen eredetét hangsúlyozza a régi magyar katolikus hittel szemben.⁴³ A „csupa eretnek helységnek”-nek mondott Hajmáskéren például így szólítja meg hallgatóit: „ne igyekezzetek már ez után magatoknak új vezért, úgy mint Kálvinus Jánost, Luther Mártont, vagy más akármely ámitó hamis új prófétát keresni és szerezni: Ne mennyetek vissza Egyiptusba az ördögnek hatalma alá”, majd így folytatja: „Már most különösen titeket szőlítalak meg hagyományos kálvinista lakosok. Oh szegény húsban zabálló és bűdös hagymában gyönyörködő Egyiptusok, vagyis Egyiptusnak rabjai, szolgálói”. Ezt követően hosszú etimologizálásba kezd, melyben a település nevét használja fel a megtérésre való felszólításra.⁴⁴ Nem sok gyakorlati eredménye lehetett ennek a beszédnek, mert Bíró hat év múlva, 1752 húsvétján ismét Hajmáskéren prédikál abból az alkalomból, hogy a kálvinista prédikátort és iskolamestert elűzte, az oratóriumot leromboltatta, pedig a faluban csak „kevés számú együgyű római hiten lévő” van.⁴⁵ Az 1746-ban Mórton mondott beszédével a település kegyurának azt a szándékát támogatta, amivel az a kálvinista prédikátor halála után meg akarta akadályozni új prédikátor behozását.⁴⁶ Előfordul az is, hogy a protestáns felekezetek pozitív értelemben szerepelnek a prédikációban. Egyik, Szt. Márton napi beszédében például a templomba járásban buzgó protestánsokat így állítja példaként a katolikusok elé: „ezek a lutheránusok és kálvinisták alig hallják a harangszót, legottan nem csak vasárnapokon, de még hétköznapi is ugyan tolyongva sietve sietnek az ő imádságos házukba. Egyedül mi anya hitű katolikusok... olly restek, gondviseletlenek és magunk felejtettek vagyunk, hogy majd legnagyobb tünységet mutatunk a mi lelkünk üdvösségének keresésében.”⁴⁷ Ez az idézet egyben rávilágít arra, hogy Bíró fő céljai közé tartozott a „hideg katolikusok” vallásosságának felébresztése és hitben való megerősítése.

38. *Padányi Bíró Márton*: Micae, et Spicae Evangelico Apostolicae, Avagy evangéliumi Kenyér-Mor'za-lékok, és Apostoli Buza-Kalászkok. Győr, 1756. 76.

39. *Padányi Bíró M.*: Ünnepek napokon i. m. 894.

40. I. m. 246-261.

41. *Padányi Bíró M.*: Micae, et Spicae... Győr, 1762. 37.

42. *Padányi Bíró Márton*: Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis diaecesis Wespriemiensis. Győr, 1760. Aa2

43. I. m. Aa2., *Padányi Bíró M.*: Ünnepek napokon i. m. 369-370.

44. *Padányi Bíró M.*: Compendiosa i. m. Ll-Nn., Mm2.

45. I. m. Ddd-Eee2.

46. I. m. li2-Lk

47. *Padányi Bíró M.*: Ünnepek napokon i. m. 923.

Beszédeinek kedvelt alkalmai voltak a nyilvános áttérések, amelyek minden bizonnyal jelentős hatást gyakoroltak a szélesebb rétegekre. Így például 1746-ban Szt. Márton napján a veszprémi székesegyházban egy zsidó család,⁴⁸ 1747 nagycsütörtökjén a nemesdéli prédikátor,⁴⁹ 1748-ban Sümegen két, szülőföldjéről való kálvinista és egy morvaországi zsidó,⁵⁰ ugyanebben az évben Veszprémben⁵¹ és Magyarbarnakon⁵² a magyarbarnaki kálvinista prédikátor, ugyanez év advent negyedik vasárnapján a veszprémi székesegyházban több különböző helyről származó kálvinista és felekezet nélküli személy,⁵³ 1749 Péter és Pál napján ugyanott a hoboli kálvinista prédikátor⁵⁴ áttérése alkalmával mond beszédet. Ezekben a prédikációkban Bíró az áttérteket áldásban részesíti,⁵⁵ példaként állítja a még „lelki vakságban sinylódók” elé, az áttért prédikátorok tanultságára, magas életkorára hivatkozik, s különösen az „igazságot már megismerő, de még kálvinista név alatt lappangó”-kat ostromozza.⁵⁶ Az áttért lakosságú településekre többször visszatér, mint például Felsőörsre, ahol 1756-ban mondott beszédében ellentétre építve többek között ezt mondja: „valamikor setéség voltatok, most pedig világosság az úrban”, majd az adott helyzetre az eltévedt juh és a jó pásztor hasonlatát alkalmazza,⁵⁷ ami arra enged következtetni, hogy kétség merült fel benne az áttértek hitbeli állhatatossága felől. Ha valamilyen ok miatt nem vehet részt egy jelentős egyházi eseményen, prédikációnak is beillő hosszú buzdító levelet küld, amit a jelenlévőknek felolvasnak. Így például a nagyberényi plébános beiktatása alkalmával 1746-ban kelt kinevező levelében a hívek kötelelességeinek felsorolása közben így ír: „azok is, akik nem a mi aklunkból valók, semmi gonosztat felőletek ne mondassanak, sőt inkább azoknak is lelki épületére legyen a ti keresztényi jámbor és istenes magatok viselése.”⁵⁸ Az így kinevezett Benignus Farkas ferences szerzetes Bíró egyik kedvelt embere lehetett, mert még ugyanebben az évben sümegi gvárdiánnak teszi meg. A magyarázatot sírfelirata adja, amely szerint életében több, mint 2000 eretneket térített a katolikus hitre.⁵⁹

Ez az adat egyben átvezet Bíró pasztorációs munkájának a protestantizmushoz fűződő viszony szempontjából meghatározó területéhez, a tulajdonképpen térítő tevékenységhez. Az előbbiek már rávilágítottak arra, hogy Bírót nem lehet egyszerűen erőszakos térítőnek nevezni; eszköztára ennél lényegesen változatosabb volt. Térítő tevékenysége az összes nem katolikus felekezetre kiterjed, az egyházmegyéjén kívüli területekről és olyan társadalmi csoportokból is vannak áttérői, amelyekre erőszakkal nem lehetett hatni. Egyik körlevelében így utasítja plébánosait a katolikus hitről más felekezetre áttértekkkel való bánásmódra: „Ha valamelyik

48. *Padányi Bíró M.*: Compendiosa i. m. Pp2-Qq2.

49. I. m. Rr-Ss.

50. I. m. Ss-Tt.

51. I. m. Tt2-Uu2.

52. I. m. Uu2-Yy2.

53. I. m. Yy2-Aaa2.

54. I. m. Aaa2-Ddd.

55. *Padányi Bíró M.*: Micae, et Spicae i. m. 239.

56. *Padányi Bíró M.*: Compendiosa i. m. Rr2., Tt2., Xx., Ddd.

57. I. m. Nn-Pp.

58. *Somogyi György*: Bíró Márton levele. Magyar Sion 1865. 152-154., itt: 153.

59. I. m. 154.

hitehagyó tisztí fenyítőszék elé kerül, az ilyenekhez tüstént Krisztus gyengédségével és szelídségével közelítsen a plébános; kedvességgel oktassa őt a hit alapelemeire, és így vezesse vissza Krisztus aklába. Aki ingadozik, azt kolostorba, szemináriumba, illetőleg plébánosokhoz, iskolamesterekhez juttassák, a hit elemeire oktassák, ruhával, élelemmel lássák el, magasabb tanulmányokra segítsék. Ha pedig ehhez nincs tehetsége, adják jó katolikus iparosokhoz mesterségre. A vegyesvallású szülőket kedveskedve vegyék rá, hogy gyermekeik katolikus vallásúak legyenek.”⁶⁰ Az áttérteket megkülönböztetett gondossággal vette körül: a volt lelkészek közül többet udvarában tartott, ellátott vagy máshol helyezett el, az egyik áttért iskolamesternek pénz küldött, a gondozatlan vagy másvallásúak nevelésére jutott katolikus vagy más felekezethez tartozó elhagyott gyermekeket pedig Sümegre vitette és ott gondoztatta. Hogy mennyire tisztában van ezeknek az áttéréseknek a távolabbi mozgósító hatásával, mutatja az az adat, amely szerint az egyik áttért kálvinista lelkészt vizitációs körútjain magával vitte.⁶¹ Saját rokonai áttérését az 1746-ban karácsony napján Veszprémben mondott prédikációjában színpadi elemektől sem mentesen így adja elő: „Midőn így püspöki öltözetben prédikállanék itten és ilyenképpen szállítanám meg az édes atyámmal egy testvér, hatvanegy esztendő Padányi Bíró János bátyámat is: Járulmányok hozzája és világosodgyatok meg. Aki is ezen szókat hallván, legottan az egész nép előtt Istók fiával együtt színem eléjében járulván, és ott letérdepelve, égő gyertyákat tartván kezeikben, és kezeikkel az én ölemben lévő szent evangéliomot illetván, a Kalvinus tévelygésének setétségéből a római közönséges igaz hitnek világosságára jöttek: mellyrül is nyilvánossan vallást tévén, és a Kalvinus bolyongásának ellene mondván, a Krisztus szent testét is az én kezeimből mind a ketten magokhoz vették.”⁶²

Bíró természetesen nemcsak maga térített, hanem kanonokjait is térítő útra küldte, ha meghallotta, hogy a protestáns prédikátor valahol meghalt vagy elment. Példája másokra is hat az egyházmegyében és annak határain túl. Többször előfordult azonban, hogy a térítő törekvés erélyes ellenállásba ütközött, mint például Lovason, ahol az érkező kanonokokat és kíséretüket az asszonyok söprűkkel kergették ki a faluból.⁶³ Az áttértek számáról a Rómába küldött két püspöki jelentés, valamint más források összevetése alapján kaphatunk némi képet, az adatok azonban nem mindig pontosak és néha ellentmondanak egymásnak. Az 1752. évi jelentés szerint az áttértek száma az egyházmegye területén Bíró püspökségétől kezdve összesen 2524 fő,⁶⁴ ehhez járul az 1757. évi jelentés szerint további 1250 személy,⁶⁵ ami jól mutatja, hogy a térítések lendülete Bíró püspöki idejének második felére valamelyest alábbhagyott. Az 1752. évi jelentés szerint Bíró saját munkája révén összesen 145-en katolizáltak.⁶⁶ Az áttértek nem mind tartottak ki a katolikus hit mellett: a források 1757-1762 között például 200 protestáns hitre visszatérőt em-

60. *Pehm J.*: i. m. 152. 5. j.

61. I. m. 150-153.

62. *Padányi Bíró M.*: Lelket őriző i. m. 83-84.

63. *Pehm J.*: i. m. 154.

64. *Hornig K.*: i. m. 296.

65. I. m. 318-320.

66. I. m. 289-290.

ltenek.⁶⁷ Az 1752. évi jelentés rendszertelen adatai a nem katolikus lakosságról területi bontást nem tesznek lehetővé,⁶⁸ az 1757. évi jelentés viszont az áttértek számát területi és felekezeti bontásban is közli,⁶⁹ a nem katolikus felekezetekhez tartozók összlétszámára pedig csak következtetni tudunk. Az 1752-ben az egyházmegyében összesírt összlélekszám megközelíti a 150 ezret, 1757-ben pedig mintegy 115 ezer katolikusról adnak számot. Ezeket az adatokat hitelesnek elfogadva tehát a lakosságnak ekkor már csak alig valamivel több, mint egyötöde tartozik valamelyik nem katolikus felekezethez. Az áttértek számának területi bontása az 1757-es jegyzékben a térítések intenzitásának területi ingadozása mellett a nem katolikus felekezetek arányának helyi eltéréseire és a térítések asszimilációjának felekezetek közti különbségére is utal. Eszerint a legtöbb áttérőt a veszprémi esperességben jegyezték fel, ennél valamivel kisebb az áttértek száma a palotai, fehérvári, segesdi, tapolcai és kanizsai esperesi kerületben, a ráckevei, budai, kaposi, keszthelyi és zalaegerszegi esperességekben pedig még ennél is kevesebb. Az áttértek felekezeti megoszlását vizsgálva a reformátusok összességükben kb. egyharmados többséggel szerepelnek az evangélikusokkal szemben, a fehérvári, tapolcai, kanizsai és keszthelyi esperességben azonban az evangélikusok vannak kisebb-nagyobb többségben. Ezeknek az adatoknak további területi bontására nincs mód, de összevetésük az ugyanerre a területre vonatkozó, nagyrészt még kiadatlan Padányi-féle vizitációkkal és protestáns összeírásokkal további következtetésekre adhat lehetőséget.^{69a} Másfelől az értelmezésnél figyelembe kell venni azt is, hogy a regisztrált áttérések számadatai jól kiegészítik az egyházszervezet átalakulása alapján arról a folyamatról rajzolt képet, melynek során, nem utolsósorban éppen Bíró tevékenysége révén, a Dunántúlnak ezen a részén a 17. század végétől kezdődően a felekezetek közti határok eltolódnak, a homogén protestáns területek vallási egysége megbomlik, a katolikusok és protestánsok közti arány megváltozik, s a korábbi protestáns többséggel szemben fokozatosan a katolikusok jutnak túlsúlyra.

5. Egyházpolitikai háttér

Ha most egy pillantást vetünk Bíró Márton nem katolikus felekezetekkel való kapcsolatának udvari megítélésére, sajátos kettősséget tapasztalunk, ami fényt vet az állam és az egyház közti viszony alakulására és utal arra az alapvető szemléletváltásra is, amely Bécs egyházpolitikáját ebben az időszakban jellemezte. Bíró pályájának felfelé ívelése és püspöksége első éveinek pozitív állami értékelése arra enged következtetni, hogy összhangban van kora eszméivel. Egyrészt valóban ez az az időszak, amikor nemcsak Ausztriában, hanem a Habsburg-birodalom

67. *Pehm J.*: i. m. 424.

68. *Hornig K.*: i. m. 239-270.

69. *Hornig K.*: i. m. 318-320.

69/a *Horváth József*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 1975. Kaposvár, 1975. 235-248.

más részeiben is újjáélednek az ellenreformációs tendenciák.⁷⁰ Erdélyben például a rekatolizációs folyamat udvari támogatással az 1730-as, 1740-es években éri el tetőpontját, de még 1774-ben is sor kerül protestáns parasztok királyi rendelettel történő áttelepítésére a birodalom egyik részéből a másikba.⁷¹ Másfelől azonban megfigyelhető, hogy az ekkor szembenálló katolikus és protestáns törekvéseknek már nem a különböző felekezetek állami támogatással történő konfrontációja volt a célja, hanem az állam és a katolikus egyház látszólagos egyetértésének formájában már az állam és az egyház közti kapcsolat reformjának, a kettő szétválasztásának tendenciái jelentkeztek.⁷² Lassan megváltozik az uralkodói hatalom vallási eredetéről és az állam szerepéről alkotott felfogás, és az uralkodókép is elszakad mitológikus, vallási gyökereitől. Ezzel párhuzamosan a Habsburg-ház vallásosságának politikai funkciója fokozatosan háttérbe szorul, s az uralkodóház egyre szélesebb önállóságra törekszik az egyházi ügyek intézésében.⁷³ A bécsi kormányzat egyre inkább ellenzi a vallási béke bármilyen megzavarását⁷⁴ (így például az egy újabb nemzetközi konfliktus lehetőségének elkerülése érdekében betiltott *Enchiridion*t megelőző és követő évtizedekben kiadott hasonló szellemű protestánsellenes röpiratokat is elkobzó királyi rendelet sújtja), és fokozódó mértékben magának igyekszik fenntartani az egyházpolitikai kérdések intézését. Bécs Rómához fűződő viszonya függetlenebbé válik, s a katolikus egyház fokozatosan instrumentalizálódik az állam kezében. Az új egyházpolitikai felfogásnak kezd részévé válni a vallási tolerancia gondolata, amely már a század harmadik évtizedétől felmerült a Habsburg-birodalom különböző részein felfedezett titkos protestáns mozgalmakkal kapcsolatban.⁷⁵

A vallási tolerancia gondolatának jelentkezését szélesebb társadalmi, politikai, gazdasági összefüggésekben vizsgálva Európa abszolutisztikus berendezkedésű államaiban a 17-18. században különböző modellek figyelhetők meg. Az adott helyzetben érvényesülő modellt többnyire az államhatalom, az uralkodó egyház, a különböző társadalmi csoportok és a köztük lévő viszony jellemzői határozzák meg. Ezek közül fontos tényezőnek számítanak az államhatalom politikai stabilitása, az államegyház önállósága és gazdasági ereje, valamint a külpolitikai helyzet és az uralkodó felekezeten kívüli felekezetek nemzetközi kapcsolatai.⁷⁶ Mindezt a vizsgált jelenségre alkalmazva: a Habsburg-birodalomban az állam politikai legi-

70. Elisabeth Kovács: Die österreichische Kirche im Zeitalter des Barock. In: Rupert Feuchtmüller — Elisabeth Kovács (hrsg.): Welt des Barock. Wien – Freiburg – Basel, 1986. 123-140., különösen: 138-139.

71. Maximilian Liebmann: Kirchliche und religiöse Verhältnisse in der Steiermark vom ausgehenden 15. Jahrhundert bis Joseph II. In: Helfried Valentini (hrsg.): Hexen und Zauberer. Die grosse Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark. Graz — Wien, 1987. 43-57. különösen: 54.

72. E. Kovács: i. m. 139.

73. I. m. 137.

74. Vanyó Tihamér: A bécsi pápai követség levéltárainak iratai Magyarországról 1611-1786. Bp. 1986. 114.

75. I. m. 46-47.

76. Mary Fulbrook: Legitimation Crises and the Early Modern State: the Politics of Religious Toleration. In: Kaspar Greyerz (ed.): Religion and Society in Early Modern Europe 1500-1800. London — Boston — Sydney, 1984. 146-156.

timációja egészen Mária Teréziáig vallási fogalmakkal történt.⁷⁷ Amikor azonban a monarchia hivatali szerkezetének központosító átszervezésével megkezdődött az állami berendezkedés és irányítás, a hatalom szerkezetének átalakulása és a vallási tartalmak kiüresedése, ugyanakkor széles körű társadalmi, gazdasági reformtevékenység indul, ez a folyamat legitimációs krízist eredményezett először az uralkodó elit körében, majd pedig a társadalom egyre szélesebb rétegeiben. A vallási türelem gondolatának előtérbe kerüléséhez jelentősen hozzájárult az a tény, hogy stabilitásának megőrzése, a politikai és vallási konfliktusok együttes jelentkezésének elkerülése érdekében az államhatalom a korábban háttérbe szorított felekezeteknek egyre szélesebb mozgásteret tett lehetővé.⁷⁸ Ehhez járul, hogy időközben a katolikus egyházon belül is túlsúlyra jutott a protestantizmussal szemben türelmet tanusító álláspont: a Bíró Márton előtti és alatti időszakban a magyar püspökök a protestánsok jogait biztosító törvényeket egy-két kivételtől eltekintve igyekeztek megtartani.⁷⁹ Ilyen egyházpolitikai háttér előtt érthető, hogy a 17. század eretnek-szemléletét és -gyakorlatát felújító Bíró protestánsellenes törekvései, melyek több tekintetben az állami eszközökkel dolgozó és a támogatás érdekében I. Lipót apostoli királyságát hirdető Kollonich-féle időszak emlékét idézték fel, egyre inkább anakronisztikussá válnak, szélsőséges nézetei és eszközei udvari és katolikus egyházi körökben is egyre kevesebb megértésre találnak.

6. Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, hogy Padányi Bíró Márton és a protestantizmus kapcsolatának vizsgálata jó alkalmat kínált annak a folyamatnak a bemutatására, melynek során egy átmeneti korszakban élő, elveiben és gyakorlatában egy korábbi korszakhoz visszanyúló egyházi vezető a megváltozott társadalmi és egyházpolitikai viszonyok következtében szembekerül saját kora kibontakozó eszméivel. A jelenségről igyekeztünk nem az egykorú szereplők, egyik vagy másik felekezet egyoldalúságával ítélkezni, hanem arra figyeltünk, hogy a különböző felek hogyan és miért kerültek szembe egymással. Bíró egyházi regenerációs törekvéseit származásán és életpályáján kívül érthetővé teszi az a tény, hogy a török uralom alatt állt országrészben jelentős késéssel, tulajdonképpen csak az ő idejében kezdődhetett meg az az ellenreformációs folyamat, amely az ország többi részében már a 17. században végbement. Felfigyelt arra, hogy a török alól felszabadult területen a katolikus egyházi szervezet helyreállítása vontatottan halad, minek következtében a Dunántúlon kialakult a különböző felekezetek viszonylag békés egymás mellett élése. Ebbe a helyzetbe nyúlt bele radikális eszközökkel, de az uralkodó körökben ekkor már a felvilágosodás eszméi terjedtek, s törekvései nem illettek bele az időközben megváltozott egyházpolitikai koncepcióba sem. Tevé-

77. A. Coreth: i. m. 69.

78. Vö. Mátyusz E.: i. m. 112-114., Ravasz Boriska: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760-1780). Bp. 1935.

79. Hermann E.: i. m. 360-361.

kenysége nyomán jelentős változások következtek be a Dunántúl vallási térképén, az általa közvetített kulturális megnyilvánulások számos vonatkozásban több évtizedre meghatározták a dunántúli népi katolicizmus arculatát. Sorsa paradigmatisztikus értékű, s a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthullása mellett előre vetíti a vallási türelem elvének törvénybe iktatását és a felvilágosodás áramlatának szélesebb körű érvényesülését.

RÉTI GYÖRGY

Galeazzo Ciano és Csáky István velencei találkozója 1940 januárjában

1939 végére bizonyos elhidegülés következett be mind a magyar–német, mind az olasz–német kapcsolatokban. Hitler nem vette jó néven, hogy a Lengyelország elleni háború megindítása után Budapest és Róma egyaránt a semlegesség mellett döntött. A Teleki-kormány „bűnlajstromát” növelte, hogy még a háború kitörése előtt Berlin tudomására hozta: nem engedi át területén a Varsó felé menetelő német csapatokat. Róma azzal hívta ki Hitler rosszsallását, hogy a háború elején foglalkozott a semleges Duna-menti és balkáni országok blokkjának megalakításával. Berlinben jól tudták, hogy e terv célja nemcsak az olasz befolyás megerősítése, hanem a térség felé irányuló német expanzió feltartóztatása is. Ezen túl, a nyugati hatalmakkal való összeütközés közeledése miatt Hitlert egyre kevésbé elégítette ki olasz szövetségésének semlegessége.

Miként korábban is, a német nyomás növekedése a magyar–olasz kapcsolatok „felmelegedéséhez” vezetett.¹ Mindkét ország külügyminisztere szükségesnek látta, hogy eszmecserét folytassanak a kialakult helyzetről.

A találkozó gondolatát Csáky vetette fel 1939. december 6-i, Cianohoz intézett levelében. Ennek mellékleteként megküldte a Krupp művek magyar képviselőjének, Németh igazgatónak két szigorúan bizalmas jelentését a németek Magyarországgal és Olaszországgal kapcsolatos gazdaságpolitikai elképzeléseiről.² Az első jelentés a német gazdasági minisztérium bizalmas dokumentumát ismerteti, amely Németország gazdasági érdekei szerint kategorizálja a világ különböző országait. Magyarország — Sziámmal, Argentínával és Uruguay-jal együtt —, fontosság szerint az utolsó előtti, 4. kategóriában szerepelt azon országok között, amelyekbe „a német exportot egy átmeneti időszak után meg kell szakítani”. Az utolsó, 5. kategóriába sorolták az ellenséges országokat és Olaszországot, amelyekbe a „német export megtiltatik”.³

Még súlyosabb állításokat tartalmaz Németh igazgató másik jelentése, amely szerint: „Németország nem zárja ki egy német–olasz háború lehetőségét. Ugyancsak lehetségesnek, sőt valószínűnek tűnik egy német katonai agresszió bizonyos szomszédos országok, elsősorban Albánia, Dánia, Hollandia és Magyarország ellen.” A magyarországi támadás oka az lenne, hogy a németek „túrheterlennek tartják azt, hogy a magyar exportnak fele nem Németországba irányul”, amikor „a német lakosság ellátásában súlyos nehézségek mutatkoznak, és a háborús sikerek hiánya fokozza az általános depressziót”.⁴

Csáky kifejti, hogy sem Teleki miniszterelnök, sem ő nem túlozzák el a két jelentés fontosságát, de miután „komoly emberektől származnak” és „a hasonló híresztelések egyre

1. A magyar–olasz kapcsolatok előzményeiről lásd a szerzőnek a Magyar Politikatudományi Társaság 1987. évi évkönyvében és a Politikatudomány című folyóirat 1987/4. számában megjelent írásait.

2. I Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI) Serie 9. volume II. Roma, 1973. 387–388.

3. I. h.

4. I. h.

szaporodnak”, nem lehet negligálni sem őket. Csáky feltételezi, hogy a közelgő német–magyar gazdasági tárgyalások előtt a jelentések a német fél „előkészítő taktikáját tükrözik”. „Tápasztalatunk — írja Csáky —, hogy Németország sohasem mulasztja el a terep előkészítését bármely akciójához.” Levele végén Csáky kéri Ciano véleményét a dokumentumokról, és feleségével együtt meghívja őt Magyarországra.⁵

Ciano a jelentéseket véleményezésre megküldte a berlini olasz követségnek. Magistrati berlini olasz ügyvivő december 15-i választáviratában közli, hogy „a német korlátozásokra vonatkozó jelzések az Olaszország felé irányuló német árukivitelt illetően nem újak”. Ugyanakkor kétségesnek tartja azt a jelzést, amely szerint Olaszország azon országok közé soroltnak, amelyekbe meg akarják tiltani a német kivitelt. Hivatkozik arra, hogy Németország a háború ellenére is számos fontos árut, elsősorban szenet szállít Olaszországnak.

Feltehető, hogy a németek Olaszország és Magyarország elleni agresszív terveire vonatkozó információt Ciano nem is továbbította a berlini követségre, mert az ügyvivő választáviratában nem tér ki erre a kérdésre.⁶

December 15-én Csáky a budapesti olasz követ, Vinci előtt kifejtette, hogy elsősorban azért akar személyesen találkozni Cianoval, mert ismertetni kívánja Magyarország elképzeléseit a háború utáni békére vonatkozóan. „A szövetségesek győzelme esetén Magyarország nem kívánná Németország feladarakolását, sőt Ausztriát továbbra is Németországnak kell anektálnia, ez az — mondotta Csáky —, amit a múltban is így gondolt. Szükséges azonban, hogy Magyarország erős hatalom legyen, és ezért meg kell oldani a területi kérdéseket Romániával, politikáját a szoros Róma–Belgrád–Budapest szövetségre alapozva.”⁷ Korai, de nem érdektelen kifejtése ez a horthysta diplomácia háború előtti elképzeléseinek.

Ciano udvariasan elhárította a magyarországi meghívást, de december 22-i levelében kérte Vincit, közölje a magyar külügyminiszterrel: „Kíváncsinos lenne azonban, ha Csáky — néhány napos pihenés ürügyén — január elején Velencébe jönne. Én ily módon — folytatja Ciano — mintegy véletlenül felhasználhatnám olaszországi tartózkodását két-három napos találkozóra, amelyre a helyzet elmélyült vizsgálatához szükség van.”⁸ Végezetül Ciano a legnagyobb titoktartást kérte követétől, ami — levele tartalmával együtt — mutatja, hogy ebben az időben a németek gyanakvása miatt konspiratív módon kellett előkészíteni az olasz–magyar külügyminiszeri találkozót. December 23-án, amikor az olasz követ átadta Ciano meghívását, mintegy előre jelezve a külügyminiszeri találkozó egyik központi témáját, annak lehetőségéről érdeklődött, hogy az angolokat és a németeket békekötésre ösztököljék „azzal a céllal, hogy együtt szálljunk szembe Oroszországgal”. Csáky válaszában Barcza londoni magyar követ előző napi jelentésére hivatkozott. E szerint „az angol vezetőktől nem idegen a gondolat, hogy akár azonnal békét kössenek Németországgal, ama feltétellel, hogy azonnali együttműködést kezdjenek a szovjetek ellen”.⁹

Egy nappal később Vinci a magyar külpolitika kulcskérdésének nevezett, Romániával szembeni területi követelésekről küldött összefoglaló jellegű jelentést.¹⁰ Megállapítja, hogy a sok tényezőből összeálló magyar állásfoglalás sohasem volt teljesen világos: „Olykor inkább a német inváziótól való félelmet mutatja, máskor megcsillantja az együttműködés lehetőségét [Romániával — R.Gy.], megint máskor megijed egy orosz intervenciótól, amely esetleg Magyarországot is beavatkozásra kényszerítené, esetleg Németországgal együtt; máskor mintha ki akarná használni az orosz lépést vagy annak közvetlen következményeit.” „A közvélemény,

5. I. m.

6. I. m. 571.

7. I. m. 467.

8. I. m. 545.

9. I. m. 535. Barcza követ jelentését I. Diplomáciai iratok a magyar külpolitikához [a továbbiakban: DIMK] IV. Bp. 1962. 632-635.

10. DDI. IX/2. 549.

legalábbis annak legegészségesebb része — folytatja fejtegetéseit Vinci —, mégha közismerten türelmetlen és telhetetlen az irredenta kérdésekben, legalábbis eddig a német és orosz veszélytől félt leginkább, amellyel egy esetleges akció járna Románia ellen. Jelenleg különösen a katonai körök nem rejtik véka alá türelmetlenségüket az erdélyi kérdés közeli megoldását illetően.”

A kormánykörök politikáját Vinci „sokkal bölcsőbbnek és óvatosabbnak” nevezte s arról az alábbiakat jelentette: „Nem csupán világosan elítéli a katonai körök követelődő irányzatát, de — amint bizalmasan elmondták nekem — bizonyos kétkedéssel viszonyulnak Csáky személyes állásfoglalásához is (a múltban már jelentettem bizonyos körök róla alkotott véleményéről), félvén attól, hogy — talán közismert személyes ambíciói miatt is — ha alkalom adódna rá, ő szíve mélyén, többször megismételt nyilatkozata ellenére sem teljesen idegenkedik attól, hogy a vezérkar hatása alá kerüljön.”¹¹

Az olasz követnek igaza volt Csáky hajlandóságát illetően, csak arról feledkezett meg, hogy nemcsak a magyar külügyminiszter, hanem a magyar kormány is szívesen hallgatott volna a katonai körökre, ha a Románia elleni katonai akció a siker legcsekélyebb lehetőségével kecsegtetett volna.

A tavaszra tervezett Románia elleni támadás sietős előkészületeiről Carboni, az olasz katonai hírszerzés főnöke, aki előtt magyar kollégái „semmit sem tartottak titokban”¹² budapesti látogatása során, december 25-i jelentésében beszámolt Ciano-nak. A magyar honvédelmi minisztériumban sürgették fegyverszállítási igényeik kielégítését, hangsúlyozva, hogy a Románia elleni akció Olaszországnak is érdeke, mert „a magyar hadsereg a Kárpátokban a Balkán felé való orosz előrenyomulás végleges megállítását jelenti”. A magyar hadsereg képviselői hangsúlyozták, hogy Magyarországnak ki kell használnia majd Besszarábia szovjet részről történő visszafoglalását, mert „az orosz támadás kétségtelenül kommunista megmozdulásokhoz vezetne Erdélyben”. Kijelentették, hogy egy esetleges szovjet–magyar konfliktus esetén „Magyarország számít Olaszország segítségére”. A jelentés megállapítja, hogy míg a magyar hadsereg vezetésében erősek a németbarát irányzatok, a hadsereg tömegei németellenesek. A látogatás során megállapodtak a két hadsereg hírszerző irodái képviselőinek cseréjében.

Vinci december 27-én jelentette, hogy Csáky elfogadta Ciano javaslatát, és január 2-án vagy 3-án „maximális titoktartás mellett, egyhetes pihenés céljából” Olaszországba utazik.¹³

Két nappal később Vinci kérte, hogy a találkozó után Rómába utazhasson. Ezt Ciano azzal utasította el, hogy „nem lenne tanácsos távolléte Budapestről, annál is kevésbé, mert a Csákyval való találkozóknak nem hivatalos jelleget kívánok adni”.¹⁴

A Ciano–Csáky találkozó előtt egy nappal Mussolini emlékeztetőt készített külügyminiszter-veje számára a tárgyalásokon felvetendő kérdésekről.¹⁵ Ciano hatpontos emlékeztető alapján folytatta a tárgyalásokat, néhány kérdésben azonban Mussolini „sarkosabban” fogalmazott, ezért ezeket külön is ismertetjük.

A magyar–román viszonyról foglalkozó pont például kimondja: „szükséges, hogy Magyarország olyan megállapodásra jusson Romániával, amely visszaadja Magyarországnak a kisebbségeket...” (Ez a megfogalmazás azonban nem volt kielégítő a történelmi Magyarország visszaállítására törekvő magyar uralkodó körök számára, ezért a tárgyalásokon Ciano nem is használta.) Mussolini emlékeztetőjének 5. pontja így szól: „Hacsak Németország nem követ el újabb jóvátehetetlen hibákat, nem mondjuk fel a szövetséget, kizárt dolog a franciák és angolok mellett történő beavatkozás, ami katonai és gyarmati hegemoniájuk megerősítését jelentené Olaszország rovására.” (A tárgyalásokról készült olasz és magyar jegyzőkönyv tanúsága szerint sem a német—olasz szövetség felmondása, sem a szövetséges hatalmak melletti

11. I. m.

12. I. m. 552-554.

13. I. m. 564.

14. I. m.

15. DDI. IX/3. 28.

olasz beavatkozás nem merült fel, még hipotetikus formában sem.) Nem található egyik jegyzőkönyvben sem Mussolini emlékeztetőjének az a megállapítása, hogy Olaszország 1940 nyaráig „olyan szárazföldi és légierővel fog rendelkezni, amely döntő hatást fog gyakorolni a helyzetre”.¹⁶

Ilyen előzmények után Ciano 1940. január 5-én ezt jegyezte fel naplójába: „Ma este Velencébe utazom, hogy találkozzak azzal a nagyszájú Csáky gróffal.”¹⁷ Az olasz külügyminiszternek magyar kollégája iránt táplált személyes ellenszenv nem lehetett akadálya annak, hogy a megvitatott kérdésekben — kormányaik hasonló álláspontja következtében — általában egyetértésre jussanak. Mégis a két külügyminiszter által a találkozóról készített feljegyzések szerint egyes kérdésekben bizonyos árnyalati különbségek mutatkoztak. Ezek kimutatása céljából a két feljegyzést párhuzamosan ismertetjük.¹⁸

Ciano, akinek számára a találkozó fő célja a közös szovjetellenes álláspont kialakítása volt, feljegyzését a magyar—szovjet viszony kérdéseivel kezdi. Miután Csáky fő feladata az volt, hogy megnyerje Olaszország támogatását Romániával szemben, az ő feljegyzésében a magyar—szovjet viszony csak a magyar—román viszony függvényeként szerepel.

Ciano — Mussolini utmutatásának megfelelően — kifejtette Csáky előtt, hogy egy „orosz támadás esetén Olaszország számára lehetetlen tömeges fegyveres segítséget nyújtani, ha előbb nem oldódik meg az Olaszország és Magyarország közötti szabad közlekedés kérdése”.¹⁹ Csáky azt válaszolta, hogy információi szerint „nem lehet számítani”, sőt „kizártnak lehet tartani” egy Magyarország elleni „orosz támadást”. Ehhez Ciano jelzőjéhez méltó módon hozzáfűzte: „A magyar kormánynak különben is megvannak a feltételei ahhoz, hogy megállítson bármely orosz támadást, amennyiben fegyverek és esetleg szakértők formájában segítséget kap.”²⁰

Ciano tolmácsolta Csákynek a román kormány kérését: „Magyarország ne támadja hátba Romániát abban az esetben, ha Románia Oroszországgal fegyveres konfliktusba keverednék.”²¹ Mindkét feljegyzés szerint Csáky megígérte Ciononak, hogy „Magyarország nem tesz semmit, ami meggyöngíthetné a román ellenállást Oroszországgal szemben”. Ezután kérte a magyar kormány alábbi állásfoglalásának tolmácsolását a román kormánynak: „Magyarország a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedik Romániával szemben, ha Oroszország megtámadná Romániát, és Románia fegyverrel a kézben védekezne.”²²

Csáky a magyar kormány jóindulatú semlegességét addig biztosította:

- „1. amíg a román hadsereg fel nem bomlik és vele együtt az ország is nem bolsevizálódik,
2. amíg az erdélyi magyarok életét veszély nem fenyegeti, és végül
3. amíg Románia akár Oroszországnak, akár Bulgáriának területi engedményeket nem tesz anélkül, hogy ilyeneket Magyarországnak is tenne, vagy amíg diszkriminációt nem követ el Magyarország rovására és más államok javára akár békében, akár háborúban.”²³

Csáky hangoztatta azt is, hogy a magyar kormány azt sem tűrheti el, ha „Románia Besszarábiát erdélyi magyar csapatokkal akarja megvédeni és ezzel egy csapással két legyet akar ütni, vagyis Besszarábiát megvédeni és az erdélyi magyar kisebbségtől megszabadulni”. A magyar külügyminiszter hozzáfűzte, hogy csatlakozik az olasz kormány antibolsevista meg-

16. I. h.

17. G. Ciano: *Diario*. I. 210. (Ciano a magyar külügyminiszter jellemzésére a „bagalone” kifejezést használta, amelynek jelentése: „nagyszájú, fecsegő, szájhaló”.)

18. Csáky feljegyzésének jelzete: OL. KÜM 1940-23-31. (Közlí DIMK 512. sz. dokumentuma), Ciano feljegyzését I. DDI 9. s. III. v. 29-30.

19. DDI. IX/3. 29.

20. I. m. 30.

21. OL. KÜM. 1940-23-31.

22. DDI. uo. és OL. KÜM. uo.

23. OL. KÜM. uo.

győződéséhez, de kérte Ciano, „ne engedje, hogy az olasz sajtó politikájának ezt az alapelvét túlzottan kihangsúlyozza, mert semmi okunk sincs az oroszokat provokálni.”²⁴

Mint látható, az adott helyzetben Ciano jobban hangsúlyozta antibolsevista meggyőződését, mint magyar kollégája. Míg egy román—szovjet konfliktus esetére Csáky csak több feltételhez kötött „jóindulatú semlegességet” ajánlott fel, Ciano közölte, hogy kormánya Romániát repülőgépekkel és páncélautókkal fogja segíteni. Hasonló támogatást ígért Magyarországnak a Szovjetunó ellen, sőt nagyobb mértékűt is akkor, „ha az átvonulást valahol lehetővé tudják tenni az olasz csapatok részére”, mert „Mussolini alapelve, hogy orosz befolyást nem tűr sem a Balkánon, sem pedig a Kárpátok medencéjében.”²⁵

Ciano annak a véleményének adott kifejezést, hogy „Magyarország abban az esetben, ha biztosítékok nyújtana Romániának arra nézve, hogy ezt nem támadja hátba, számíthatna a határmenti területsávnak és a Bánát körüli részeknek átengedésére”. Csáky válasza szerint Magyarország „ezzel semmiképpen sem elégedhetik meg”, mert „Magyarországnak akkora területet kell visszakapnia, hogy döntő befolyást gyakorolhasson a Kárpátok védelmére”.

„Cianonak arra a megjegyzésére — folytatódik Csáky feljegyzése —, hogy nehéz lesz a világgal elfogadtatni azt a tézist, hogy olyan kiterjedésű területek csatoltassanak vissza Magyarországra, amelyeken egy magyarra három román esik, rámutattam arra, hogy ez a beállítás a román propaganda hazugsága, és átadtam neki a követeléseink minimumát és maximumát feltüntető térképgyűjteményt és statisztikai táblázatokat.”²⁶

Ezekből kitűnt, hogy a maximális program szerint a magyar kormány 78 ezer km² területet és 4 millió 200 ezer lakost követelt vissza. Az utóbbiaknak csak 27%-a magyar, 50%-a román és mintegy 10%-a német. A minimális követelés 50 ezer km² terület és 2,7 millió lakos volt, akiknek fele magyar, fele román.²⁷

Joggal jegyezhetette meg ezzel kapcsolatban az olasz külügyminiszter: „Mussolininak az az aggálya, hogy a mostani kisebb, de erősebb Magyarországból egy nagyobb, de gyengébb, nemzetiségi összetételű Magyarország lesz.”²⁸

Csáky válaszában kifejtette, hogy „bizonyos lakosságcserevel a magyar többséget 80 százalékra is fel tudják emelni”. Ezután „Ciano gróf aziránt érdeklődött, hogy ha már úgy látszik, csak háborúval lehet a magyar—román kérdést tisztázni, mikor akarják ezt megcsinálni”. Csáky azt válaszolta, nem tudja, „mert ez a körülményektől függ”.²⁹ Mindezekből Ciano az alábbi végkövetkeztetést vonta le: „Csáky kijelentéseiből arra a meggyőződésre jutottam, hogy a magyarok folytatják és folytatni akarják a románok fenyegetését, de nem tesznek semmiféle konkrét lépést és nem folyamodnak katonai kezdeményezéshez, hacsak nem lesznek bizonyosak abban, hogy a fronton nem találhatnak fegyveres ellenállásra.”³⁰

A tárgyalásokon fontos helyet foglalt el, hogyan viszonyul Németország a magyar—román konfliktushoz. Csáky kifejtette, hogy „az idő Magyarország ellen dolgozik, hiszen németek napról—napra nagyobb mennyiségű hadianyagot szállítanak Romániának, amit csak úgy lehet paralizálni, ha az olaszok nekünk is hasonló mennyiségű hadianyagot bocsátanak rendelkezésünkre”.³¹ Felmerült egy Románia elleni német támadás lehetősége is. A magyar külügyminiszter leszögezte: „Senki sem kívánhatja, hogy mi ilyen esetben quasi a román határokat

24. Uo.

25. Uo.

26. Uo.

27. DDI. IX/3. 30.

28. OL. KÜM. uo.

29. Uo.

30. DDI. IX/3. 30. Mindezt sokkal gúnyosabban fogalmazta meg Ciano naplójában: „A magyarok — bebizonyították Csehszlovákia esetében is — szenvedélyesek a szavakban, de mérsékeltek a cselekvésben, olykor túlságosan is.” Diario. I. 210.

31. OL. KÜM. uo.

védjük meg a német átvonulással szemben.” Csáky tudta, hogy egy ilyen átvonulás Magyarország függetlenségét is kockára tenné, mégis — a területi revízió reményében — hajlandónak mutatkozott erre a hazárdjátékra. Ciano megértést tanúsított a magyar kolléga álláspontjával kapcsolatban, de azonnali tanácskozást javasolt erre az esetre, mert ez „az egész politikai helyzetet felboríthatná”. Célzott arra, hogy a német átvonulás esetén az „angolok és franciák beavatkoznának a Balkánon”, de nem nyilatkozott arról, hogy „Olaszország ily esetben az olasz—magyar és az olasz—német konzultáción túlmenően mit csinálna.”³² Csáky hangoztatta: „Magyarország jövőjének biztosítása érdekében a magyar—román problémát a mostani európai konfliktus végleges lezárása előtt szintén rendezni kívánjuk, mert azután hosszabb békeperiódus fog bekövetkezni.” Később ehhez hozzáfűzte: „Nincsen magyar kormány, amely elbírná, hogy Olaszország és esetleg más államok problémái sorban rendezést nyerjenek, Magyarországté pedig nem.”

Ciano megígérte Csáknak, hogy Magyarország a jövőben „éppúgy számíthat Olaszország támogatására revíziós igényei tekintetében, mint a múltban”, sőt kilátásba helyezte, hogy a Csáky által említett „konfliktus-esetek felmerülésekor Olaszország valószínűleg *maga* [kiemelés az eredetiben — R.Gy.] fogja kívánni a magyar intervenciót”.³³

A magyar—román viszony alapos megtárgyalása után állapodtak meg abban, hogy Ciano a következőket fogja a román kormánnyal közölni: „Az olasz kormánynak az a határozott meggyőződése, hogy Magyarország nem fogja Romániát hátbatámadni akkor, ha a román kormány orosz támadás esetén megfelelően fegyveresen ellenáll és ha az országban a rendet fenn bírja tartani, ha az erdélyi magyarságot és annak jogait a legmesszebbmenően megtalmazza és tiszteletben tartja, és végül, ha sem békés úton, sem pedig a küzdelem folyamán más államoknak a területéből nem enged át anélkül, hogy Magyarországgal is rendezze a fenálló területi kérdést. Ciano gróf még azt a tanácsot is fogja adni a románoknak, hogy minden egyes tényezőjük kerülje a magyarokkal szembeni kihívó viselkedést.” Ciano azt is megígérte: „közölni fogja a románokkal, hogy az olasz kormány a magyar követelésekből nehezen alkudhatik le”.

A magyar igényekkel kapcsolatban Csáky közölte, egyelőre nem kéri Ciano „területi természetű közvetítésre Románia felé, mert ezt még korainak tartja”. Az olasz külügyminiszter azonban tájékoztatta Csákyt arról, hogy a román kormány felkérte őt közvetítésre, de kitért ez elől „azzal az indoklással, hogy a magyar revíziós követeléseket támogató Olaszország nem ohajt Magyarországra nyomást gyakorolni igényeinek mérséklése céljából”.³⁴

Amint ez Csáky fejtegetéseiből látható, a magyar kormány, felismerve, hogy az adott nemzetközi helyzet nem kedvez a Romániával szembeni területi követelések érvényesítésének, a korábbinál némileg mérsékeltebb álláspontra helyezkedett, anélkül azonban, hogy lemondott volna végső céljáról, Erdély visszaszerzéséről.

A megbeszélések harmadik fő napirendi pontja Jugoszlávia volt. A két külügyminiszter álláspontjában itt mutatkoztak a legnagyobb különbségek. A Jugoszlávia rovására terjeszkedni akaró Mussolini ebben az időben újból felmelegítette az olasz befolyás alatt álló „önálló Horvátország” létrehozásának tervét. A magyar kormány — „történelmi jogán” — magának vindikálta a meghatározó szerepet az esetleg kikiáltandó Horvátországban. Ugyanakkor a magyar diplomácia a magyar—jugoszláv viszony megjavításával igyekezett déli szomszédját elszigetelni Romániától. Ezért a magyar külpolitika irányítói aggodalommal szemlélték az olasz—jugoszláv viszony újbóli kiéleződését.

Ciano feljegyzése szerint a magyar külügyminiszter ennek így adott hangot: „Csáky gróf kifejezte aggodalmát a horvátországi olasz akció miatt. Értesülései szerint Olaszország megmozdulásokat készít elő Horvátországban. Ugyanezen értesülések szerint Olaszország állítólag

32. OL. KÜM. uo.

33. Uo.

34. Uo.

nagyon népszerűtlen Horvátországban. A demokratikus hatalmak propagandája is eredményezi ezt a népszerűtlenséget. Csáky szerint a horvát nép egy független államot kíván létrehozni, amely inkább Magyarország felé orientálnódna. Ezért attól fél, hogy bármely olasz akció Horvátországban egyet jelentene a tűz felszításával a Balkán-félszigeten és Magyarország helyzetének kompromittálásával. Emiatt kéri, hogy halasszuk el minden kezdeményezésünket.³⁵

Csákynek a magyar–olasz diplomáciai érintkezésekben szokatlanul éles szavaira Ciano ezeket válaszolta: „Bármennyire is számíthatunk Horvátországban a széles tömegek rokonszenvére, és bármennyire is ismerjük a zágrábi erős szeparatista mozgalom részleteit, mégsem fejtünk ki és a dolgok jelenlegi állásánál nem is szándékozunk olyan tevékenységet kifejteni, amely a béke fenntartását nehezítené meg ebben a térségben. Hangsúlyoznom kellett azonban, hogy Olaszország nem marad közömbös a bolsevik veszélynek Jugoszláviában és különösen Horvátországban való megerősödése esetén. Erre az esetre fenntartjuk magunknak a lehető legnagyobb akciószabadságot.”³⁶

Érdekes, hogy Csáky feljegyzése szerint Ciano még egy esetre helyezte kilátásba az olasz beavatkozást: „ha a németek próbálnának Jugoszláviában valamit elkezdni”.³⁷ Amíg Ciano ezt hagyta ki feljegyzéséből, Csáky feljegyzésében viszont nem szerepel az olasz külügyminiszter alábbi fontos kijelentése: „Világosan és újra megerősítettem, hogy — minden esetre — Olaszország Horvátországot, Dalmáciát és a szomszédos zónákat úgy tekinti, mint létérdekei szférájának alkotó részeit, amelyekbe nem engedi bármely harmadik állam beavatkozását.”³⁸ Ez értelemszerűen Magyarországra is vonatkozott. Csáky feljegyzése szerint olasz kollégája egyetértett vele abban, hogy „Európának ebben a részében a békét hosszabb időre Budapest—Belgrád—Róma szoros kapcsolata és együttműködése tudná fenntartani”. De hogy a Belgráddal való szoros kapcsolatokat az olasz külügyminiszter nem gondolta komolyan, arra Csáky feljegyzése világosan utal. Ciano ugyanis „nem titkolta: Jugoszlávia bukása esetére is átgondolták a teendőket és arra az eredményre jutottak, hogy a Kárpátokra támaszkodó Magyarország Olaszországgal együtt ebben az esetben is fenn tudná tartani a hatalmi egyensúlyt”.³⁹

A tárgyalásokon fontos kérdés volt a Németországgal való kapcsolatok alakulása. Ciano azt állította, hogy októberi berlini látogatása óta „Olaszország és Németország között a kapcsolatok jók”. Ez azonban így nem felelt meg a valóságnak, ezt Csáky is tudhatta római követe jelentéseiből. Ezt tükrözi Csáky alábbi megállapítása is: „Az olaszok tisztában vannak azzal, hogy Németország teljes leveretése és esetleges felosztása nem volna olasz érdek sem.”⁴⁰

Csáky őszintébb volt olasz kollégájánál, amikor kifejtette: „Ami Magyarországot illeti, kapcsolatai Németországgal továbbra is korrektek, bár a közvéleményben van egy rendkívül ellenséges irányzat is a Birodalommal szemben, amit Berlin nem ignorál. Elismerte, hogy a német nyomás csökkent az utóbbi időkben, de ez nem volt elegendő ahhoz, hogy eloszlassa azt az erős gyanakvást, amelyet a magyar nép táplál Hitler valódi szándékait illetően.”⁴¹

Ciano feltételezte, hogy „a nyugati hatalmak elleni német támadás tavasszal fog bekövetkezni, de — mint mondotta — a jelenlegi olasz külpolitika nem fog változást szenvedni”.⁴²

35. DDI. IX/3. 30.

36. DDI. I. h.

37. OL. KÜM. uo.

38. DDI. IX/3. 30.

39. OL. KÜM. uo.

40. Uo.

41. DDI. IX/3. 30.

42. OL. KÜM. uo.

A nyugati hatalmakat illetően az olasz külügyminiszter kijelentette, hogy „Olaszországnak Franciaországgal és Angliával való viszonya határozottan javult, amióta London eltekint az olasz hajók átvizsgálásától”.⁴³ Csáky arról tájékoztatta Ciano, hogy kormányának „kevés kapcsolata van Franciaországgal, intenzívebb és szívélyesebb a viszonya Angliával”.⁴⁴

A magyar–olasz kapcsolatokat illetően Csáky csak annyit tartott szükségesnek feljegyzésében megemlíteni, hogy kérte Ciano: „támogassa az olasz kormánytól a magyar hadvezetőségnek komoly felszerelési hitel nyújtására irányuló kívánságait, amit Ciano kilátásba is helyezett, csupán arra kért, hogy katonai attachénk kellő időben tájékoztassa az ezirányú kívánságok felől.”⁴⁵

Ciano feljegyzéséből Csákynek ez a kérése hiányzik. Ott található viszont a magyar külügyminiszter alábbi szövirágos kijelentése: „Végezetül Csáky gróf megismételte azt, hogy Magyarország olyan erő, amelyet csak Rómából lehet irányítani. Ebből a célból és magyarországi belső megfontolásokból is, a Kormányzó nevében megismételte a kérést, hogy most tavasszal látogassak el Budapestre: a Kormányzó fontosnak tartja, hogy országában és külföldön a Rómából származó kontaktusok, sőt majdnem direktívák folytonosságának benyomását keltse.”⁴⁶

A velencei találkozó, amelynek a tervezettnél fényesebb külsőségei is az olasz–magyar együttműködés további erősödését voltak hivatva demonstrálni, nem is leplezett gyanakvást váltott ki Németországban. Erről a berlini olasz követ, Attolico már január 9-én az alábbiakat jelentette: „Megbízható újságírói körökből a következőket hallottam a velencei találkozó németországi visszahangjáról: a legélénkebb rosszallás és a növekvő bizonytalanság uralkodik. Bizonyos megnyugtató jelentések, amelyeket Mackensen küldött⁴⁷ nem oszlatták el a Wilhelmstrassén kialakult kételyeket... Mindenekelőtt Göbbels az, aki tüzei a közvéleményt Olaszország ellen. Egy, a közelmúltban megtartott politikai gyűlésen is azzal dicsekedett, hogy már »régén látta«, azaz előre látta Olaszország árulását. Ugyanezen forrás szerint egy ideje erős német nyomás hárul Budapestre, amelynek azonban nem tudják a célját... Ez nem irányulhat másra, mint hogy Magyarország felhagyjon minden Romániával szembeni azonnali igényével. Az azonban bizonyos, hogy a Budapesttel fenálló kapcsolatainkat bizonyos német körök határozott bizalmatlansággal figyelik” — fejeződik be a berlini olasz követ jelentése.⁴⁸

Volt egy érdekes utóregze a velencei találkozóknak. Ciano távozása után Ribbentrop — feltehetőleg telefonon — felajánlotta Csákynek, hogy a német csapatok átvonulásának engedélyezése esetén Magyarország megkap két galíciai olajlelőhelyet. Csáky az olasz küldöttségből még Velencében maradt protokollfőnököt kérte meg, hogy közölje Cianoval: a német ajánlatot azzal utasította el, hogy „Magyarország csak ezeréves területeire tart igényt”. Csáky egyúttal hangot adott gyanújának, miszerint „Ribbentrop ezzel az ajánlatával konfliktust akart létrehozni az oroszok és a magyarok között, amelynek következtében a németek beavatkozhatnak”. Csáky ugyanis úgy vélte, hogy erre a területre „az oroszok feltétlenül igényt tartanak”. Ezt az információt, amelyről rajta kívül csak Horthy és Teleki tudott,

43. Uo.

44. DDI. IX/3. 30.

45. DDI., OL. KÜM. uo. (Szabó László, a római magyar katonai attaché február 6-i jegyzékében ismerte a magyar kormány 500 millió olasz lira értékű hadianyag igényeit, amelyek nagy részét az olasz kölcsönből, kisebbik részét 40 ezer dollár értékű ipari termék szállítással törlesztették volna. DDI. IX/3. 229.)

46. DDI. IX/3. 30.

47. A római német követ jelentése szerint Ciano „mindent elkövetett, hogy visszatartsa a magyar külügyminisztert az elhamarkodott dolgoktól”. Ld. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 467.

48. DDI. IX/3. 46.

annyira bizalmasnak tartotta, hogy felkérte Cianot, arról még a római magyar követet se tájékoztassa.⁴⁹

A velencei találkozó magyarországi visszhangjáról Vinci az alábbiakat közölte január 14-i jelentésében: „Amint ez a sajtó egyöntetű megnyilatkozásaiból kitűnik, a velencei tanácskozást a magyar közvélemény túlnyomó többsége a legnagyobb meglepéssel és rokonszenvvel fogadta... Bár erről semmi sem szivárgott ki a sajtóban (a nyilaskeresztes lapok hasonló lelkesedéssel írtak a tanácskozásról, de szisztematikusan a Róma—Berlin tengelyt hangsúlyozták), bizalmas forrásból jelezték nekem,... hogy a nemzeti szocialista nyilaskeresztes párt vasárnap egy gyűlést tartott, amelyen a mozgalom parlamenti képviselőjének vezetője, Hubay állítólag kijelentette, aggodalommal konstatálja azt a tényt, hogy Magyarország Olaszország irányvonalának rendelődött alá, letérve a Gömbös Gyula által megjelelt útról, miszerint Magyarországnak elsősorban a győzelmes német nép mellé kell állnia. Ezeket az információkat megerősítette a rendőrség politikai osztályának vezetője (aki közismerten a mozgalom legelkeseredettebb üldözője). Hozzáfűzte, hogy amint azt a gyűlésen résztvevő ügynökei jelentették, Hubay azt állította, hogy Magyarországnak tekintetét inkább Németország felé kell fordítania és imádkozásra szólított fel a német fegyverek győzelméért; hangsúlyozva, hogy a náci rendszer inkább megvalósítja a munka államát, mint a fasiszta Olaszország.”⁵⁰

Sajnos Hubay kívánsága teljesült: Olaszország alig fél évvel, Magyarország másfél évvel később csatlakozott Hitler háborújához.⁵¹

49. ASMAE, Ufficio di Coordinamento, Austria, Ungheria, 1940. (aláírás nélküli feljegyzés)

50. DDI. IX/3. 45-46.

51. A magyar–olasz kapcsolatok további alakulásáról lásd a szerzőnek „A Horthy-rendszer olasz orientációjának kudarca” c. tanulmányát, továbbá a Világtörténet 1988. 2. és 4., valamint a római Clio 1986/4. és a Nuova Antologia 1990/3. számában megjelent írásait.

KURUNCZI JENŐ

A 18. század első felének orosz történetírása

I. Rövid historiográfiai áttekintés

A 18. század igen fontos helyet foglal el az orosz történetírás történetében. Ebben az időszakban jött létre az orosz történettudomány, jelentősen fejlődött a forráskritika és lerakták a történeti segédtudományok alapjait. A korabeli történeti művekben föltárul előttünk a korszak szellemi arculata. Mindezek indokoltá teszik ezen időszak elmélyültebb historiográfiai vizsgálatát.

A 18. század első felének kiemelkedő történeti munkáira már a század közepén és második felében született művekben is reagáltak. Lomonoszov igen magasra értékelte Tatyiscsev történetírói munkásságát. Kiemelte, hogy az *Orosz történet* írója az uralkodók és a nép cselekedeteit a sokéves munkával összegyűjtött és feldolgozott orosz és idegen nyelvű kéziratok anyag alapján hitelesen, patriotizmustól vezérelve és az addigi hiányosságokat pótolva mutatta be.¹ Boltyin Scserbatovval vitázva hangsúlyozta, hogy Tatyiscsev a régi orosz történelmet a legkorábbi orosz évkönyveket figyelmesen elolvasva, a csodákkal való magyarázatokat elhagyva írta meg.² Ugyanő — csakúgy mint Lomonoszov és Scserbatov — több konkrét történeti probléma megoldásánál utal Tatyiscsevre.³ Azt is látnunk kell azonban, hogy a fenti történetírók számos ponton (pl. a történetfilozófia, a forráskritika és az egyes korszakok és események magyarázata terén) túlhaladtak mesterükön. Ez utóbbiból következnek kritikai megjegyzéseik. Ugyanakkor pl. Schlözer is elismerte, hogy Tatyiscsev munkája a további kutatás alapját képezte. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az orosz történeti művek elején a historiográfiai áttekintés az Orosz történet írójánál jelent meg először és a későbbiekben e téren őt követték.

Szűkebben vett tudományos értelemben a 19. századi történészek foglalkoztak először a 18. század historiográfiájával. A legmélyebb és legátfogóbb elemzést Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij adta. A szovjet kutatók ma már egyértelműen hangsúlyozzák Szolovjovnak a 18. sz. eleji ideológiai reformfolyamatok és a 17. század orosz szellemi élete kapcsolatáról vallott nézeteinek fejlődését. A kezdeti éles szembeállítás után a nagy orosz tudós az 1870-es

1. *M. V. Lomonoszov*: Polnoj szobranyije szocsinyenij. VI. Moskva-Leningrád, 1952. 13-16, 545-546.; *M. T. Beljajvszkij*: M. V. Lomonoszov i ruszkaja isztorija. Voproszi istorii 1961/11.

2. *I. N. Boltyin*: Kriticseszkije primecsanyija general-majora Boltyina na I. tom. Isztorij knjazja Scserbatova. Szentpétervár, 1793. 15-18.; *Uő*: Kriticseszkije primecsanyija na II. tom. Szentpétervár, 1794. 111, 304.

3. *M. V. Lomonoszov*: i. m. VI. 32, 182, 556, 573, 579, 581.; *I. N. Boltyin*: i. m. I. 45, 241-251, 291, II. 116, 274, 434.; *Uő*: Primecsanyija na Isztoriju drevnyija i ninyejisija Rosszii g. Leklerka. I-II. Szentpétervár, 1788. 212, 314, II. 472-480.; *M. M. Scserbatov*: Isztorija Rosszizskaja ot drevnyejish vremjon. I-II. Szentpétervár, 1901. 1-29, 265. II. 69, 306-311, 449.; *Uő*: Szocsinyenija I. Politicseszkija szocsinyenija. Szentpétervár, 1896. 335-394.

évek elején azt emelte ki, hogy a reformokat a történelmi szükségszerűség hívta életre.⁴ Az északi háború nagy hatása mellett Szolovjov hangoztatta I. Péternek a tudomány — közte a történelem — nevelő funkciójába vetett hitét. Ugyancsak nála találkozhatunk a 17. és a 18. századi történetírás összehasonlító elemzésével, ill. az utóbbi átfogó értékelésével.⁵ Kljucsevszkij hangsúlyozta, hogy a 17. századi változások készítették elő I. Péter reformjait, amelyeket nagyban a háború szükségletei határoztak meg és csak később lettek átgondoltabbak. A történész, noha több művében Boltyin szerepét emelte ki a korszak historiográfiájában, a század első felének — igaz, forráskritikai és koncepcionális kérdésekben bíráló megjegyzéseket téve — értékelésével is foglalkozott.⁶

A szovjet történettudomány kezdettől nagy jelentőséget tulajdonított a historiográfia tanulmányozásának. Kiemelkedőek voltak Sz. N. Valk, N. L. Rubinsztejn és M. N. Tyihomirov kutatásai. Valk az 1930-as évektől fokozatosan Tatyiscsev munkásságának kiváló ismerője lett. 1941-ben jelent meg Rubinsztejn átfogó műve az orosz historiográfiáról. Az 50-es években kezdtek kiadni *A szovjetunióbeli történettudomány történetének vázlata* különböző köteteit.⁷ A fenti időszakot az eredmények mellett (ekkor születtek az első marxista historiográfiai összefoglaló munkák, Valk kitűnő cikkei) komoly hiányosságok (pl. a történeti eszmék harcának leegyszerűsített, sematikus ábrázolása) is jellemezték.

Az SZKP XX. kongresszusát követően a vizsgált korról több vonatkozásban árnyaltabb képet adó munkák láttak napvilágot. Így kiemelnénk L. V. Cserepnin művét, a szovjet egyetemek történeti fakultásai részére 1971-ben megjelent historiográfiai tankönyv második, javított kiadásának a korszakra vonatkozó anyagát és az 1960-70-es években Sz. L. Pestic által írt monográfiát.⁸ Cserepnin hangsúlyozta Szolovjov fentebb bemutatott nézeteinek fejlődését. Ugyanő és Pestic ráirányította a figyelmet Tatyiscsev főműve forráskritikai kérdéseinek újszerű megközelítésére. Pesticnek ma már több vitatott nézete mellett komoly érdemei vannak A svéd háború története és Tatyiscsev Orosz története kéziratának tanulmányozásában.⁹ A 1970-es évek és a 1980-as esztendő első felének munkái közül igen jelentősek M. A. Alpatov, L. V. Cserepnin, B. I. Krasznbajev, A. M. Szaharov és A. L.

4. Sz. M. Szolovjov: Publicnijie csztenija o Petre Velikom. Moszkva, 1875. 5, 9, 120.; *Uő*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. VII. Moszkva, 1962. 180, 439-450. IX. Moszkva, 1963. 543, 549. A témáról lásd még: I. V. Volkov: Isztorik Sz. M. Szolovjov i dvuhstotletnij jubilej Petra Pertvovo. In: Isztorija i isztoriki. Moszkva, 1987.

5. Sz. M. Szolovjov: Pisztatyeli russzkoi isztorii XVIII veka. In: Szobranijie szocsinyenij. Szentpétervár, 1855.

6. V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkoi isztorii. In: Szocsinyenija. Moszkva, 1957-59. III. 363-364. IV. 44, 49-50, 206-208, 216-217, 221. VIII. 154-156. Itt jegyezzük meg, hogy a Gondolat (Miszt) Kiadó most adja ki újra Szolovjov műveit 18 könyvben, Kljucsevszkij munkáit pedig 9 kötetben. Az olvasók nagy érdeklődésétől kisérv az első (nem korszakunkat tárgyaló) kötetek már meg is jelentek.

7. N. L. Rubinsztejn: Russzkaja isztoriografija. Moszkva, 1941; Ocserki isztorii isztoricseszkoi nauki v SZSZSZR. Pod red. M. N. Tyihomirova. I. Moszkva, 1955. Valról lásd: V. G. Cserepuha: Sz. N. Valk — ucsonij i cselovek. Voproszi Isztorii. 1988/12. Tyihomirovról: Je. V. Csiszyakova: M. N. Tyihomirov, 1893-1965. Moszkva, 1987.

8. L. V. Cserepnin: Russzkaja isztoriografija do XIX. veka. Moszkva, 1957.; Isztoriografija isztorii SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon de Velikoi Oktyabrszkoi szocialiszticeszkoi revoljucii. Pod red. V. Je. Illerickovo i. I. A. Kudrjavceva. 2. kiadás Moszkva, 1971.; Sz. L. Pestic: Russzkaja isztoriografija XVIII veka. 1-3. Leningrád, 1961-1971.

9. Vitatják pl. azt az értékelést, amit Pestic a 18. században Oroszországban működött német történészekről (köztük Müllerről) adott. Lásd erről: A. B. Kamenszkij: G-F. Müller i naszlegijje V. N. Tatyiscseva. Voproszi Isztorii 1987/12.; D. A. Avduszin: Szovremennij antinormanizm. Uo. 1988/7. Müllerről lásd még a Voproszi Isztorii 1988/12 számában: G. F. Müller v ocenke otyecsesztvennoj isztoriografii.

Sapiro művei.¹⁰ Szaharov a 18. sz. elejének kulturális reformjairól szólva hangsúlyozta történelmi feltételezettségüket. A század első felének történetírását a szerzők minőségileg új szakasznak tartják az orosz historiográfia történetében. A 80-as évek derekától a peresztrojka és a glasznoszty jegyében kialakuló új történelmi gondolkodásmód a hitriográfia tanulmányozása (és oktatása) terén is fokozott erőfeszítéseket igényel a szovjet történészekről.¹¹

Szeretnénk tömören utalni írásunk forrásaira. A 18. sz. első negyede történetírásának elemzését *A svéd háború története* (más néven *Nagy Péter naplója*), a cárnak a témával kapcsolatos néhány levele és rendelkezése, F. A. Kurakin *Archívuma*, az F. Tumanszkij által kiadott *Különböző írások* gyűjteménye (benne H. Huyssen I. Péterről szóló művével) és Feofan Prokopovics Nagy Péterről írt munkája 1788. évi kiadása alapján végeztük. V. N. Tatyiscsev munkásságának vizsgálatára *Orosz története* I-VII. kötetének akadémiai kiadása, *Válogatott művei* és a *Történeti archívum* V. kötete forrásközlése szolgált.¹² A speciálisan a 18. sz. első felének történetírását, historiográfusait és történeti műveit tárgyaló újabb szakirodalomra az egyes részeknél utalunk.

II. A 17. század második felének és a 18. század elejének történetírása közti kapcsolatok

A 17. sz. közepétől az orosz történetírásban már fellelhetők voltak azok a jelenségek, amelyek a 18. századi új historiográfiai szakasz előzményeit képezték. Sziļveszter Medvegyev, Szimeon Polockij és A. I. Lizlov felismerte a tudás jelentőségét, harcolt a babonák ellen és kiállt a valós okokkal történő eseménymagyarázatért. Ezt a kort azonban a tudományos történelemszemlélet elemeinek megjelenése mellett a vallásos motívumok továbbélése is jellemzi. Ha pedig a feldolgozás módját nézzük, ez az időszak átmenetet jelentett az évkönyvgyűjteményektől a kezdeti tudományos munkák felé. A művek tematikája bővült, több forrásra támaszkodtak, megjelentek a forráskritika új elemei és tért hódított a racionalizmus.¹³

10. *A. M. Szaharov*: Iz isztorii isztorieszkij miszli v Rosszii nacsala XVIII v. Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta. Isztorija 1972/3.; *Uő*: Isztoriografija isztorii SZSZSZSR. Doszovjetszkij period. Moszkva, 1978.; *L. V. Cserepnin*: Otyecsesztvennije isztorii XVIII-XX vv. Moszkva, 1984.; *M. A. Alpatov*: Russzkaja isztorieszkazka miszl i Zapadnaja Jevropa (XVIII-pervaja polovina XIX v.). Moszkva, 1985.; *B. I. Krasznobajev*: Ocserki isztorii russzkaj kulturi XVIII v. Moszkva, 1972.; *A. L. Sapiro*: Russzkaja isztoriografija sz drevnyejsih vremjon po XVIII v. Kursz lekcij. Leningrád, 1982.

11. *A. Je. Siklo*: V vizsej skole. Prakticseszkije zanyatija po isztoriografii isztorii SZSZSZSR. Voproszi Isztorii 1986/1.; *A. N. Medusevskij* — *I. V. Szabennikova*: Novoje v issledovanyijah po isztorii Roszii XVII-szeregyini XIX v. Prepodavanyije Isztorii v Skole 1988/5.; *D. A. Avduszin*: i. m.; A történészek és írók az irodalomról és a történelemről c. (az 1988. ápr. 27-28-i tanácskozásról készült) beszámolóból *Ju. N. Afanaszjev* és *A. A. Iszkenderov* hozzászólása. Voproszi Isztorii 1988/6.; A Történeti Szekcióban c. ismertetésből a Voproszi Isztorii fel. szerkesztőjének *A. A. Iszkenderovnak* és az Isztorija SZSZSZSR főszerkesztőjének, *I. D. Kovalcsenkónak* a megjegyzései. Voproszi Isztorii 1988/12.

12. Zsurnal ili pogyennaja zapiszka imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenyija Nejsztatszskovo mira. I. Szentpétervár, 1770.; Arhiv knyazja F. A. Kurakina. Pod red. *M. I. Szemvskovo*. kny. I-V. Szentpétervár-Moszkva, 1890-1894.; Szobranijje raznih szocsinyenij. Izd. *F. Tumanszkim*. 3., 8. H. és é. n.; *Feofan Prokopovics*: Isztorija imperatora Petra Velikovo ot roszgyernijja jevo do Poltavszkoj batalii. Szentpétervár, 1788.; *V. N. Tatyiscsev*: Isztorija Rosszijszkaja. t. I-VII. Pod red. *A. I. Andrejeva*, *M. N. Tjihomirova* i *Sz. N. Valka*, Moszkva-Leningrád, 1962-1968.; *Uő*: Izbrannije trudi. Leningrád, 1979.; Isztorieszkij arhiv. V. Moszkva-Leningrád, 1950.

13. *M. A. Alpatov*: Racionalizm i antyicsznaja tragycija v russzkaj isztorieszkaj tyeorii XVII v. In: Problemi isztorii obszesztvennovo dvizsenijja i isztoriografii. Moszkva, 1971.

Pl. Lizlov a történeti eseményeket földi okokkal, realiztikusan magyarázta.¹⁴ A 17. sz. utolsó harmadában az orosz történetírás újszerűen kezd foglalkozni olyan elméleti kérdésekkel, mint a történelem tárgya, feladatai, a történész felelőssége és munkamódszerei. Az értelem szerepének hangsúlyozásával a múlt megismerésében a világi történelemszemlélet nyert teret, ami elősegítette a későbbiekben a történetírás tudománnyá válását.¹⁵ A korabeli szerzők rámutattak arra, hogy az ókori és a középkori történelem ismerete elősegíti az emberek nevelését.¹⁶ Az ún. „udvari történetírók” világi alapállásból indultak ki és tudatában voltak a történész felelősségének. A történelem társadalmi szerepének erősödéséhez nagyban hozzájárult a történetírói munka megszervezésének állami támogatása és a nyomtatott történeti irodalom terjedése. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mindez a történetírói gyakorlatban csak lassan érvényesült.

A társadalmi-politikai és történeti eszmék terén a 17. sz. második felében lezajló változásokat áttekintve meg lehet állapítani, milyen gondolatokat vettek át, ill. fejlesztettek tovább közülük a 18. sz. elején. Az államról és az államhatalomról vallott nézetekből ilyen volt az egyház alávetése a világi hatalomnak és a cárok hatalmának isteni eredete. Igaz, mindezt teoretikusan a 18. sz. elején Feofan Prokopovics fejtette ki részletesen, a világi hatalom teljes primátusa pedig I. Péter idején jött létre. Polockijnál és Nagy Péternél egyaránt föl-lelhetjük az ország védelméről és az alattvalók oktatásáról való gondoskodás eszméjét. Szembetűnő azonban a politikai propaganda és a művelődés terén a két korszak közti különbség is. A 18. sz. elején a nyomdászat fejlődésével lehetővé vált a történeti-politikai eszmék nagyobb mértékű terjedése. A kor növekvő állami feladatainak ellátására művelt emberek, ehhez pedig új iskolák és tankönyvek kellettek. Prokopovics, Tatyiscsev és D. Kantemir új pedagógiai — köztük a történelemtanításra vonatkozó — elveket fogalmazott meg. A történeti eszmék fokozatos (néha ellentmondásos) fejlődése előkészítette a harcot a reformok konzervatív ellenzőivel. Ebben az ideológiai küzdelemben I. Péter azt várta a historiográfusoktól, hogy történetileg támasszák alá a gyökeres átalakulás szükségességét. A cár az előző századtól eltérően maga lett az abszolutizmus legfőbb ideológusa.¹⁷

A fentiekből látható, hogy a különbségek ellenére a 17. sz. második fele és a 18. sz. eleje között lényeges kapcsolatok vannak. A mai szovjet kutatók a konkrét tényanyag sokoldalú elemzése alapján egyértelműen hangoztatják, hogy a 17. századi változások előkészítették a 18. sz. eleji reformokat, ideológiai téren pedig a 18. századi új típusú történeti műveknek megvoltak az előző századbéli historiográfiai előzményei.

III. A 18. század elejének történetírása

I. Péter korának reformjai elősegítették a *történelmi ismeretek* terjedését. Jelentős változások mentek végbe az állam szemszögéből fontos művek megírásának megszervezésében. A történelemtankönyvekben erősödtek a világi elemek, s noha még sokáig a politika- és a hadtörténet állt az első helyen, elvétve már más témájú adatokkal is találkozunk. Nőtt az idegenből oroszra fordított művek száma. Péter korában a politikai és a történeti irodalom tette ki a

14. *Je. V. Csiszyakova*: Formirovanyije novih principov isztoriceszskovo povesztvovanyija. In: Russzkaja litycratura na rubezse dvuh epoh. Moszkva, 1971.

15. *M. A. Alpatov*: Racionalizm i. m.; *L. N. Puskarjov*: Obszcsesztveno-polityicseszskaja miszl Rosszii. Vtoraja polovina XVII veka. Moszkva, 1982.

16. *L. N. Puskarjov*: i. m. 226.

17. *N. J. Pavlenko*: Pjotr Pervij (K izucsenyiju obszcsesztvenno-politicseszskih vzgljadov). In: Rosszija v period reform Petra Pervovo. Moszkva, 1973.; *Uő*: Pjotr Pervij. Moszkva, 1975. (A kard és a toll c. fejezet); *L. N. Puskarjov*: i. m. 262 és köv.

nyomatásban megjelent társadalmi témájú frások nagy részét. A legnagyobb könyvtárakban (a cár, Ja. V. Brjus és D. M. Golicin gyűjteményeiben) a történeti irodalom előkelő helyet foglalt el.¹⁸ A korabeli diplomáciai gyakorlat miatt a Külügyi Hivatal tanulmányozta az orosz külkapcsolatok történetét. A rendeletekhez és a politikai művekhez hosszú, történeti bizonyítékokat felvonultató előszavakat írtak. A történeti ismereteket a legkövetkezetesebben a reformok megvalósítói (I. Péter és köre) használták. A fenti folyamat korlátait jelzi azonban pl. az, hogy az iskolákban a történelem még nem volt önálló tantárgy.¹⁹

Tematikailag az ekkor írt történeti munkák az orosz történelemről készült általános és az I. Péter és az északi háború történetét tárgyaló alkotásokból tevődtek össze.²⁰ A művek alapjául a diplomáciai tárgyalásokról és a hadjáratokról készült feljegyzések szolgáltak. Az eseményeket naplószerűen feldolgozó frások már új tartalmat tükröztek és csak a kifejtés formájában (évek szerint) hasonlítottak az évkönyvekre. Bizonyos előrelépés volt a történelmi törvényszerűségek megragadásában. Leibniz és Pufendorf történetfilozófiája hatott I. Péterre és Tatyiscsevre. Az oroszra fordított művek előszavaiban a fordítók fontos elméleti kérdésekről (a történelem hasznáról, a tudományok közti helyéről) érkeztek. A kultúrában, azon belül a tudományokban — köztük a haladó történelmi gondolkodásban — a világi megközelítés nyert teret.²¹ Ezek a változások és a 18. eleji konkrét munkák készítették elő Tatyiscsev Orosz történetét.

Az Oroszországban ekkor írt általános művek közül kiemelnénk A. I. Mankijev, F. P. Polikarpov és B. I. Kurakin frásait. Mankijev megpróbálta összevetni az orosz történelemmel kapcsolatos orosz és külföldi szakirodalmat. Alkotásán érződött a középkori historiográfia hatása. Polikarpov I. Péter utasítására írta művét. Újszerű, hogy röviden szólt az orosz parasztmozgalmakról, Bolotnyikov és Razin harcáról. Kurakin politikai nézeteit tekintve az arisztokrácia képviselője volt. Azvától Poltaváig részt vett az északi háború hadműveleteiben. Okos, művelt, sok országot megjárt, idegen nyelveket jól beszélő, patrióta diplomata volt. *Önéletrészt*ében valójában orosz történetet írt.²² A századforduló reformjainak egyetlen műben sem találjuk olyan részletes leírását, mint nála. Szólt az új ruhaviseletről, a kancellária létrehozásáról, az orosz ifjak külföldi tanulásáról, a mesterekből és tisztekből Oroszországba hívásáról. I. Péter korának fontos eseményei közt említette a dragonyos ezredek felállítását, az új adókat, a kolostorok jövedelmének összeírását és a patriarchátus eltörlését.²³ Kurakin másik munkája, a *Feljegyzések az orosz-svéd háborúról 1710-ig*²⁴ a korabeli újságok beszámolóin, visszaemlékezéseken és hadijelentéseken alapult. Az írás körültekintően mutatja be és értékeli Oroszország diplomáciai helyzetét (főleg az orosz–lengyel–svéd viszonyt) és a hadieseményeket. Kurakin elemezte Mazepának a svédekhez történő átállásával kialakult helyzetet (a lehetséges oroszellenes svéd–török–kozák összefogást), a poltavai csatát és annak

18. *Je. I. Bobrova*: Biblioteka Petra I. Ukaz. Szpravocsnyik. Pod red. D. Sz. Lihacsova. Leningrád, 1978.; *Sz. P. Luppov*: Knyiga v Rosszii v pervoj csetverty XVIII veka. Leningrád, 1973. 93–96, 166–178, 204–223.

19. *P. P. Pekarszkij*: Nauka i lityeratura v Rosszii pri Petre Velikom I. Szentpétervár, 1862. 128–135.

20. *Sz. P. Luppov*: i. m. 51.; *Sz. L. Pestic*: i. m. I. 83.

21. *A. I. Andrejev*: Osznovanyije Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Pjotr Velikij. Szb. sztatyej. Moszkva–Leningrád, 1947. 284–333.; *M. T. Beljavszkij*: Osznovanyije Akagyemii nauk v Rosszii. Voproszi Isztorii 1974/5.; *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij. 4. Leningrád, 1848. 89–90.; *B. I. Krasznbajev*: Ocserki i. m. 103–109.; *Uő*: Osznovnyije cserti novoj russzkoj kulturi. Voproszi Isztorii 1976/9.; *Uő*: Russzkaja kultura XVIII veka. Predmet i zadaci izucsenija. Isztorija SZSZSZR 1976/6.; *Sz. P. Luppov*: i. m. 3, 7, 54, 86–88, 359.; *A. B. Proszina*: Tyeoretyicseszkoje obosznovanyija F. Prokopovicsa reform Petra I. Vesztnyik MGU. Pravo 1969/6.; *L. N. Puskarjov*: Akagyemija i russzkaja kultura XVIII veka. Voproszi Isztorii 1974/5.

22. Archiv Kurakina i. m. I. 243–287.

23. I. m. I. 257–258.

24. I. m. I. 291–328.

hatását.²⁵ A szerző *Pjotr Alekszejevics cár története* c. munkája csak igen töredékesen maradt fenn. Az előszó és a fejezetbeosztás azt sejteti, hogy valójában az orosz birodalom történetének megírására vállalkozott.²⁶ A 18. sz. első negyedének bő tárgyalását belpolitikára (ami akkor teljesen szokatlan volt), az északi háború és a diplomáciai viszonyok taglalására bontotta volna. A 17. sz. végi udvari intrikák részvevőinek cselekedeteit a szerző pszichológiai okokkal motiválta.²⁷ Egészében Kurakin művei a pragmatikus történetnézet termékei. A reformok bemutatásán kívül a történelmi személyiségek igen jó jellemzésével találkozhatunk írásaiban. Archívumának más anyagai (II-V. könyv) haszonnal forgathatók a korabeli nemzetközi és külkereskedelmi kapcsolatok vizsgálatakor.

A korabeli Oroszország története elevenedik meg H. Huyssen, P. P. Safirov, Feofan Prokopovics és L. Hallart műveiben. Az északi háború történetének megírását politikai jelentősége miatt a kormányzat ellenőrzése mellett, annak szervezésében a hivatalos nyomdai lehetőségek felhasználásával több ember végezte. A legfőbb irányító maga I. Péter volt. Az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban nagy szerepet játszott a Külügyi és Hadügyi Hivatal. A fenti szerzők közül Huyssen munkája viszonylag bő forrásanyagra épült.²⁸ Ha ezt az írást összevetjük a svéd háború történetével, kitűnik, hogy annak egyik forrása volt. Huyssen az északi háború okainak realisztikus magyarázata mellett az uralkodók lelki-morális arculatából kiindulva közelítette meg tevékenységüket. Az akkor sokakat foglalkoztató narvai vereséget Péter taktikai elképzeléseivel hozta összefüggésbe.²⁹ Művében a katonai és a diplomáciai eseményeknek szentelt nagy teret, de tágabb érdeklődésre utal, hogy érintőlegesen szólt Pétervár építéséről és egyes reformokról. Huyssen munkája még kidolgozatlan és befejezetlen maradt, a szórványosan és következtetlenül megnyilvánuló realisztikus nézetek azonban már a történetírás előrelépését sejtették.

Az északi háborúról írt művek politikai-diplomáciai aktualitását jól érzékelteti Safirov írása. A háború okairól szóló munka nagy példányszámban, sok kiadásban és gyorsan napvilágot látott. Fontosságát az is jelzi, hogy megírását az egyik vezető államférfiara bízta. Safirov a háború igazságosságát igyekezett bizonyítani. Az 1717. évi béketárgyalásokkal kapcsolatban rámutatott, hogy egyes államok lépései akadályozták Oroszország előrehaladását. A műben a szerző egészében idealizálta az orosz diplomácia és I. Péter tevékenységét.

Feofan Prokopovics, a 18. sz. elejének egyik kiemelkedő személyisége kapcsolatban állt a kor legműveltebb embereivel (pl. D. M. Golicinnal, Tatyiscsevel és D. Kantemirrel), később az akadémia több tudósával.³⁰ Pedagógiai elképzelései (köztük a történelemtanításról) és iskolaszervezési tevékenysége saját korában a leghaladóbbak közé sorolható.³¹ *Az uralkodói akarat igazsága* c. művében és az általa összeállított *Egyházi szabályzatban* az abszolút monarchia ideológusaként lépett fel. Prédikációiban a bevezetett reformok történelmi jelentőségét hangsúlyozta. Prokopovics tehát nagyon is világi kérdésekkel foglalkozott és egyáltalán nem a hagyományos egyházi megközelítésben.³² A fentiekben kívül azonban mint I. Péter és az északi háború történésze egy befejezetlen, de alapjaiban sikeresnek mondható történelmi művet is alkotott.³³ Írásaiban az uralkodó osztály álláspontjának megfelelően ítélte el az asztrahányi

25. Archiv Kurakina i. m. I. 314-315, 318, 321-323.

26. I. m. I. 41.

27. I. m. I. 62-63.

28. Szobranijje raznih szocsinyenij. i. m. III. 3-493, VIII. 5-336

29. Szobranijje raznih szocsinyenij. i. m. III. 211-219.

30. *I. Csiztovics*: Feofan Prokopovics i jevo vremena. Szentpétervár, 1868. 607-625.

31. *I. Csiztovics*: i. m. 631 és köv.; *B. I. Krasznoabajev*: Ocserki i. m. (Az iskola c. fejezet); Ocserki isztorii skoli i pedagogicseszkoi miszli narodov SZSZSZR. XVIII-pervaja polovina XIX v. Moskva, 1973. 34-43.

32. *I. Csiztovics*: i. m. 130-131.; *B. I. Krasznoabajev*: Ocserki. i. m. (A társadalmi gondolat c. fejezet); *A. B. Proszina*: i. m. 63-71.

33. *F. Prokopovics*: Isztorija i. m.

felkelést.³⁴ A 18. sz. elején lezajló átalakulások híveként szólt I. Péter harcáról a reformok ellenzőivel. Prokopovics jól látta a poltavai ütközet jelentőségét. Történeti művén kívül hit-szónoklataiban, az általa szerkesztett törvénykezési okiratokban mindig az adott téma történeti megalapozására törekedett. Tatyiscsev közeli barátjaként komoly befolyást gyakorolt annak társadalmi-politikai nézeteire.³⁵ Hallart naplójából és *Az északi háború történetének leírása* c. művéből a narvai csatáról leírtak kerültek be A svéd háború történetébe és jelentek meg nyomtatásban. Így historiográfiai hatása igen szerény volt.

A svéd háború története, vagy más néven *I. Péter naplója* az előző műveket forrásbázisát, részletességét és jelentőségét tekintve egyaránt fölülmúlja. Ez a kollektív munka valójában a korabeli Oroszország története. Bár ebben is a katonai események álltak előtérben, de mellettük az ipar, a kultúra és a mindennapi élet területén bevezetett reformokról is találhatunk adatokat. A mű szövegébe bekerültek a különböző tábori naplók,³⁶ a hadijelentések, a diplomáciai dokumentumok és a már elemzett történeti munkák egyes anyagai. Az anyaggyűjtésben részt vett a Hadügyi és a Külügyi Kollégium, a feldolgozást több kimagasló államférfi végezte. A munkálatok 1715 végén, a szöveg összeállítása 1718-ban kezdődött.³⁷ A nystadti béke (1721) után a reformok jelentőségét felismerve a katonai történeten kívüli témákat is bevettek a műbe, de ezeket nem dolgozták ki részletesen. A források feldolgozását maga Nagy Péter irányította. Moszkvában a Régi Iratok Központi Állami Levéltárában (CGADA) Péter kormányának fondja első részében megtalálható a mű kilenc kézírata. Közülük a második tekinthető az elsődleges variációnak.³⁸ A svéd háború története három részre oszlott, de befejezetlen maradt. Nagy vita folyt a szovjet történészek között a szerző kilétéről. Ma már hangsúlyozzák, hogy nem egyéni, hanem kollektív alkotásról van szó. A főszerkesztő és az egyik szerző maga a cár volt.³⁹ A kéziratokon Péter sok javítást eszközölt, javaslatokat és kiegészítéseket tett. Meghatározta a tematikát — a hadtörténeten kívül a reformok, a manufaktúrák, a törvényhozás és a kultúra problematikája is érdekelte —, ügyelt arra, hogy az eseményeket egyértelműen és tömören értékeljék. A cár és a munkatársai között sajátos munkakapcsolat alakult ki: az egyik anyagot gyűjtött, a másik átdolgozta, a harmadik összeállította a szöveget stb. A munkálatokban Péteren kívül A. V. Makarov, P. P. Safirov, V. V. Dolgorukij, Ja. V. Brjus, M. M. Golicin, F. Prokopovics és több katonai vezető vett részt.

A hadtörténeti és a diplomáciai tematika túlsúlya a műben nemcsak a feudalizmus korának történetírása jellegéből, de az akkori orosz eseményekből is következett. A Történetben körültekintően világították meg az északi háború kirobbanásának okait. A mű a narvai csatavesztés konkrét körülményeinek feltárása mellett (az ütközetben képzetlen katonák és csak kevés reguláris haderő vett részt, a hadtáp nem biztosított elegendő élelmet) a korabeli alkotások közül egyedül jutott el azon általánosításig, hogy ez a vereség az oroszokat a hadművészet fejlesztésére és aktívabb politikai tevékenységre ösztönözte.⁴⁰ Míg a Történetben egyértelmű katonai vereségről van szó, addig Huyssen, Prokopovics és Hallart csak részben szolgált reális magyarázattal. A szerzők műyükben rámutattak az első baltikumi orosz győzelmek jelentőségére. Érzékeltették az 1706. évi grodnói orosz manőver fontosságát, amelyel az ellenséges gyűrdűből sikerült kivonni csapataikat. 1706-1707 fordulóján Zsolkában

34. F. Prokopovics: Isztorija i. m. 130-149.

35. A. Kuznjin: V. N. Tatyiscsev. 2. kiadás Moszkva, 1987. 138.

36. T. Sz. Majkova: Vojennije „Jurnali” Petrovskovo vremeni. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii XVIII i pervaja polovina XIX vekov. Moszkva, 1969.

37. A munka menetére lásd: Sz. L. Pestics: i. m. 155-156.

38. Sz. L. Pestics: i. m. 163-168.; Uő: Cennij isztocsnik k isztorii Rosszii vo vremja Szevernoj vojni. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztorieseszkom processze. Moszkva, 1972.

39. T. Sz. Majkova: Pjotr Pervij i „Gisztorija Szevszkoj vojni” In: Rosszija v. period i. m.

40. Zsurnal Petra Velikovo i. m. I. 26-27.

haditanácsot tartott, amelyen a döntő ütközetről volt szó. Úgy döntöttek, hogy az orosz határhoz közeleső helyet választanak, ahonnan szükség esetén vissza is vonulhatnak. Fontos szándékuk volt, hogy a svéd hadakat részenként morzsolják fel.⁴¹ A szerzők az 1708. évi lesznajai orosz győzelmet úgy értékelték mint az első, reguláris sereg fölötti diadalt, mint Poltava szülőanyját.⁴² Az északi háborúban fordulatot jelentő poltavai csatával kapcsolatban hangsúlyozták annak gondos előkészítését. Eredményét úgy összegezték, hogy az Európát rettegetésben tartó svéd sereg a cár kezébe került és végül Perevolocsnánál nagy részét bekerítették.⁴³ Poltava után jelentős orosz katonai sikerek következtek. A legfontosabb kivétel az 1711. évi pruti hadjárat. Ennek kudarcát a szerzők a sokszoros török túlerővel, az élelem- és vízhiánnyal és a havasalföldi fejedelem hűségével magyarázták.⁴⁴ A hadieseményekről, mint látható a Történetben, alapjában valós értékeléseket találunk.

Diplomáciai téren a mű írói joggal foglalkoztak részletesen a lengyel eseményekkel. Megalapozottan hangsúlyozták a poltavai győzelem kedvező hatását Oroszország nemzetközi helyzetére. Ekkor sikerült helyreállítani az északi szövetséget, II. Ágost visszatért Lengyelországba, nőtt az orosz katonai és politikai tekintély Nyugaton.⁴⁵ A pruti eseményeket megelőzték a Törökországból érkező kedvezőtlen diplomáciai hírek (pl. a béke megszegése). Nagy Péter a Történet alkotói szerint bölcsen járt el, amikor a balsiker után engedményeket tett a törököknek.⁴⁶ A hadi- és diplomáciai eseményeken kívül a többi kérdés inkább az előbbiekkal összefüggésben és kevésbé kifejeve kapott teret. Így pl. Péter a háború közepette aggodalommal gondolt arra, hogy a Palej-felkeléshez oroszországi kozákok is csatlakozhatnak, ezért intézkedéseket tett ennek megakadályozására.⁴⁷ A cár ugyanígy közelítette meg az oroszországi megmozdulásokat és Mazepának a svédekhez történő átállását. A Történetben ez abban a verzióban jelentkezik, miszerint XII. Károly svéd király kihasználhatja Bulavin felkelését, sőt támadásakor eleve ebben, ill. Mazepa és a zaporozsiak támogatásában bízott.⁴⁸ Az ukrán hetman elleni gyors katonai akciók és az Ukrajna (a szövegben Kisoroszország) lakóihoz szóló cári rendeletek,⁴⁹ amelyek bekerültek a műbe, mutatják a hadi- és belpolitikai események kapcsolatát és azt, hogy a Történetben közvetett utalások formájában társadalmi problémák is helyt kaptak. Péter felfogásának hatása a műre különösen jól érzékelhető akkor, ha a cár leveleiből és irataiból az ukránoknak (a szövegben a kisoroszoknak) 1708 őszén kiadott két rendeletét összevetjük a Történet megfelelő részével. Péter ezekben az írásokban az ősi földek védelméről, a pravoszláv egyház megmentéséről szól és felhívja a lakosságot, hogy ne kövessék Mazepát.⁵⁰ Rövidebben ugyanezeket olvashatjuk a Történetben.

A 18. sz. első negyedének nagy horderejű vállalkozása volt a hajóépítés fejlesztése és az orosz hadiflotta létrehozása. A svéd háború történetének írói ezt felismerve szoltak az olonyeci dokkokban folyó munkáról, vagy az 1709-ben Belgorodban és Voronyezsben vízrebocsátott hajókról.⁵¹ A cárnak és környezetének mindig szfűvége volt az új főváros, Pétervár sorsa. Így a műben olvashatunk az építés kezdetéről, lefolyásáról és a város védelméről. A Történetben megemlítettek egyes adminisztratív és kulturális változásokat, így az új szak-

41. I. m. I. 157.

42. I. m. I. 180-181.

43. I. m. I. 210-240.

44. I. m. I. 335, 343-345.

45. I. m. I. 246-247.

46. I. m. I. 325.

47. I. m. I. 75.

48. I. m. I. 166, 171.

49. I. m. I. 192-193.

50. I. m. I. 192-193. összevetve a Pizma i bumagi imperatora Petra Velikovo. I-XII. Szentpétervár-Leningrád-Moszkva, 1887-1975. VIII. vip. 1.: 241-242 és 276-284. lappal.

51. Zsurnál Petra Velikovo i. m. I. 68, 205. A flottáról legújabban: P. A. Krotov: Szozdanyije linyejnovo flota na Baltijke pri Petre I. In: Isztoricseszkije Zapiszki. 1988. 116.

könyvek megjelenését, a navigációs iskola megnyitását, az oroszok külföldi tanulmányait, az 1711-es év kapcsán a szenátust, a közigazgatási reformokat és a főiskális hivatalának létrehozását.⁵² A fentiekből látható, hogy a polgári életről a mű hézagosságot nyújtott. Az abszolutizmus ideológiájából és a naplójellegből következően is a középpontban a cár személye állt, de mellette szerepeltek a jelesebb katonai és politikai személyiségek is. Az egyes eseményeknek az abszolút monarchia szemszögéből való megítélése a Történetben különösen nyilvánvaló, pl. Mazepa átállása, vagy az állam és az egyház viszonyának (Péter nem volt „a hit védelmezője”) értelmezésekor. A svéd háború történetének elemzését összegezve elmondható, hogy ez a mű a források mennyiségét, a feldolgozás módját és viszonylag bő tematikáját figyelembe véve a kor historiográfiájában kiemelkedő helyet foglal el.

IV. V. N. Tatyiscsev (1686-1750) történetírói munkássága

A 18. sz. második negyedétől az orosz történetírás tudományvá válása hosszú útjának kezdeti szakasza tanúi lehetünk. A változásokat jelezte, hogy a fentebb vázolt tematika mellett az 1720–1740-es évektől megfogalmazták az orosz történelem több alapvető kérdését (pl. a szlávok származásának és a orosz állam kialakulásának problematikáját). Az 1730–40-es években a pétervári akadémián működő német tudósok (pl. Bayer és Müller) az ún. normann elmélet felvetésével egy akkor kezdődő és máig tartó vitát indítottak el. Az orosz történelem alapforrásainak egy részét szintén ekkor vonták be a kutatásba. A történeti kérdésekben leginkább az akadémia tudósai és a velük kapcsolatban álló személyiségek (köztük Tatyiscsev), valamint a folyóiratok történeti tárgyú cikkei és forrásközlései befolyásolták.⁵³ Az akadémia mellett működő gimnáziumban és a kadétiskolában tematikailag bővült a történelem oktatása, de még így is hiányos volt és keveseket érintett. A század második negyedében — amikor Tatyiscsev főművén dolgozott — a történelmi ismeretekben tehát egy fokozatos, nem mindent felölelő, de mégis számottevő változás következett be.

Úgy véljük, Tatyiscsev Orosz történetének reális értékeléséhez nemcsak a korabeli történelmi ismereteket, hanem *életútja* állomásait és alapvető filozófiai, társadalmi-politikai, gazdasági, jogi és pedagógiai nézeteit is szemügyre kell vennünk, hiszen mindezek összefüggtek történetírói tevékenységével. I. Péter korában ő is, mint a legtöbb fiatal nemes, tisztként vett részt az északi háborúban. Az 1710-es évek derekán tett két németországi útja jelentősen befolyásolta későbbi iskolaszervezési és pedagógiai elképzeléseit. 1718-tól az alandi békekongresszus részvevőjeként bizonyos diplomáciai jártasságra tett szert. Első gazdasági és közigazgatási tapasztalatait az urali üzemeknek a 20-as évek elejétől kezdődő vezetésekor szerezte. Későbbi tudományos munkássága szempontjából igen jelentős volt az 1720-as évek közepén Svédországban tett utazása. Noha Tatyiscsevet már 1719-től foglalkoztatta a földrajz és a történelem,⁵⁴ útja során találkozott először a szakma nevesebb képviselőivel és közéleti személyiségekkel. Itt nyílt alkalma újabb orosz történelmi témájú művek megismerésére is. A svédországi gazdasági tapasztalatoknak komoly szerepük volt abban, hogy eljutott a merkantilizmus eszméihez.⁵⁵ A 20-as években Tatyiscsev környezetében találjuk a kor legműveltebb

52. Zsurnál Petra Velikovo i. m. I. 7-8, 328.

53. P. P. Pekarszjij: Isztorija imperatorszkij Akagyemii nauk v Petyerburge. I. Szentpétervár, 1870. 194-196.

54. A. Kuzmin: i. m. 46-47. Tatyiscsev életére és munkásságára lásd még: I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. Szverdlovsk, 1986; Ud.: V. N. Tatyiscsev. Moszkva, 1987.

55. V. Sz. Asztrahanyzkij: Rabota V. N. Tatyiscseva „Primecsanyija na Hübnerv kommerceszkij lexikon” (1725). In: Vszpomogatyelnije isztoriceszkije gysizciplini. XVI. Leningrád, 1985.; I. Sz. Bak: Ekonomiczeszkije vozzrenijija V. N. Tatyiscseva In: Isztoriceszkije Zapiszki. 54 (1955); A. I. Juhr: Pojezdka V. N. Tatyiscseva v Sveciju (1724-26 gg.). In: Isztoriceszkije Zapiszki. 88 (1971); A. Kuzmin: i. m. 115-118.

embereit. Közülük D. M. Golicint külön is meg kell említenünk, mivel könyvtárából az *Orosz történelhez* gazdag anyagot meríthetett.⁵⁶

1727 és 1733 között a pénzügyek egyik irányítójaként Tatyiscsev sokat tett a stabil pénzforgalom megeremtéséért. Második urali tartózkodásakor (1734–1737) folytatta korábban megkezdett iparfejlesztő tevékenységét. Újszerű gazdasági elképzelései közül megemlítenénk a magántőkének az iparba való bevonását és az előnyösebb kereskedelmi útvonalak felkutatását. Az 1730-as évek második felében Tatyiscsev az orenburgi bizottság vezetőjeként a keletre irányuló kereskedelem fejlesztését szorgalmazta. Figyelemre méltó, hogy a gazdasági ágazatok fejlesztését mennyire komplex módon kezelte.⁵⁷ Gazdasági nézetei Oroszország elmaradottságának leküzdését szolgálták, de lényeges ellentmondást is felszínre hoztak: a jobbagyrendszer és a gazdasági modernizálás kibékíthetetlenlenségét. Így nem csoda, ha elképzeléseinek nagy része nem valósult meg.

Tatyiscsev gazdasági és társadalmi-politikai tevékenysége, programja a nemesség uralmának megszilárdítását célozta. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy haladó vonásait szem elől tévésszük. A gazdasági területen kívül ilyen volt jogi elképzeléseiben pl. a természetjogi felfogás tükröződése. Az államelmélet terén Tatyiscsev Prokopovicshez és D. Kantemirhez hasonlóan a monarchikus államformában látta az ország belső rendje megóvásának és a fölemelkedésnek az útját.⁵⁸ Filozófiai jellegű művében (*Két barát beszélgetése a tudomány és az iskolák hasznáról*⁵⁹) utalt az ókori filozófusok tanításaira, a művelődés fontosságára, bizonyos keretek között vallási türelmet hangoztatott és kiemelte az államhatalom primátusát az egyház előtt. Igen haladóak Tatyiscsev pedagógiai elgondolásai. Az ifjakat szerinte érdekeltté kell tenni a tanulásban. Kifejtette, hogy a fiatalokat tanítóknak a haza és az uralkodó szolgálatára kell nevelniük.⁶⁰ 1736-os művében Tatyiscsev megfogalmazta a tanárokkal szembeni követelményeket, a helyes oktatási eljárásokat, a történelem ismeretének nagy jelentőséget tulajdonítva javaslatot tett a tananyag tartalmára.⁶¹ Programja — osztálykorlátai ellenére — haladó volt a maga korában, és nagy részét az Uralban meg is valósíthatta. Asztrahányi kormányzósága után életének utolsó éveit (1745–1750) Tatyiscsev bologynói magányában töltötte; tovább dolgozott az Orosz történeten és újra elkezdte kiadásra előkészíteni az *Orosz törvények gyűjteményét*.⁶²

56. B. A. Grabova, B. M. Klossz, V. I. Koreckij: K isztorii Arhangelszkaj biblioteki D. M. Golicina. In: *Arheograficeszkij jezsogodnyik* za 1978 g. Moszkva, 1979. 238–252.; Sz. P. Luppov: i. m. 204–223.; I. M. Sakinko: V. N. Tatyiscsev. i. m. 57.

57. I. Sz. Bak: i. m.; A. I. Juht: Projekti V. N. Tatyiscseva 1721–26 gg. o razvityi promislennosztyi i trgovli na Urale i Szibiri. In: *Isztorija i isztoriki. Isztoriograficeszkij jezsogodnyik* za 1971 g. Moszkva, 1973. 293–331.; Uő: Goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty V. N. Tatyiscseva v 1720-h-1730-h godov XVIII v. Moszkva, 1985.; Uő: Goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty i szocialno-ekonomiceszkije vozzrenija V. N. Tatyiscseva (isztoriografija voprosza). In: *Urál i problemi regionalnoj isztoriografii. Szverdlovsk, 1986.*

58. I. Csiztovics: i. m.; A. I. Babij: Dmitrij Kantemir. Moszkva, 1984. 102–107.; A. B. Proszina: i. m.; I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. i. m. 98–107. *Sakinko* kifejti, milyen intézkedések nem nyerték meg Tatyiscsev tetszését.

59. V. N. Tatyiscsev: Razgovor dvuh prijatyelej o polze nauk i skol. In: V. N. Tatyiscsev: *Izbrannije trudi*. i. m.

60. L. N. Szemenova: Ocserki isztorii bita i kulturnoj zisznyi Rosszii (Pervaja polovina XVIII veka). Leningrád, 1982. 85–113.

61. V. N. Tatyiscsev: Ucsrezszenije koim porjadkom ucsityelja russzkih skol imejut posztupaty. In: *Isztoriceszkij arhiv* V. i. m.

62. I. M. Sakinko: Vaszilij Tatyiscsev. i. m. 229–233.; Uő: V. N. Tatyiscsev. i. m. 110–123.; Sz. N. Valk: V. N. Tatyiscsev v szvojom Bolgyinszkom ujevinyenyii. In: *Problemi isztorii feodalnoj Rosszii. Leningrád, 1971.*

Röviden szeretnénk foglalkozni Tatyiscsev főművének megírási folyamatával.⁶³ Rendkívül termékeny volt életének moszkvai szakasza (1727–33), amikor az anyaggyűjtésben és a megírásban egyaránt jelentősen előrehaladt. Később állami megbízásai mellett is mindig szívügyének tekintette történetírói munkáját. Így 1738–40-re előkészítette kiadásra a Történet első megfogalmazásának nagy részét és IV. Iván 1550. évi törvénykönyvét. Asztrahányban Tatyiscsev elkezdte műve második megfogalmazását, aminek végleges kiformálása már Bologynóban történt.⁶⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Tatyiscsevnek jelentős szerepe volt a különböző tudományok oroszországi megalapozásában és fejlesztésében. Gazdasági elgondolásai a merkantilizmuson alapultak. Filozófiáinak tekinthető megállapításai ugyan idealista jellegűek, de nézeteiben pozitív vonások is föllelhetők. Politikai elképzelései és tevékenysége a nemesség uralmának stabilizására irányult. Államelméletében a monarchiát tartotta legidálisabbnak. Jogi nézetein a felvilágosodás hatása érződik. Történetírói tevékenységét igen hosszú ideig (1719–1750), az akkor idők mércéje szerint rendkívül nagy mennyiségű anyagot feldolgozva és az állami tisztségeivel járó elfoglaltságai közepette folytatta. Nézeteire nagy hatással voltak a kor haladó orosz történeti személyiségeivel fenntartott kapcsolatai és külföldi utazásai. Gyakorlati tevékenységét és elméleti megnyilatkozásait tekintve Tatyiscsev a korszak egyik enciklopédikus műveltségű embere volt. Úgy véljük, a fentiek szorosan összefüggnek historiográfiai működésének megítélésével.

Noha a 18. századi Oroszországban a *történetfilozófia* terén inkább ezen időszak második felében születtek jelentősebb eredmények (pl. Boltyin révén), ugyanakkor Tatyiscsevnek is volt néhány figyelmet érdemlő megállapítása. A történetíró mint széleskörű világi műveltséggel rendelkező ember föllépett a tudományt béklyóban tartó babonák ellen. A racionalista filozófia szerint az értelemnek a történelemben játszott meghatározó szerepét hangoztatta.⁶⁵ Az értelem fejlődéséről kifejtett gondolatai a tudományba vetett hitét tükrözték. Nagy szerepet tulajdonított a történelemben az olyan jelenségeknek, mint az írás és a könyvnyomtatás megjelenése. Tatyiscsev történetiszemlélete idealista, monarchikus, de képviselőjük számolt a változással a történelemben. A történelmi folyamatok így nem kaotikusan alakulnak, hanem az értelem (a művelődés) szerint racionális módon. Ezen a területen egyértelműen érezhető a történetírónál a német felvilágosodás alakjainak (Leibniznek, Pufendorfnek és Wolffnak) a hatása. Racionalizmusának azonban megvoltak a maga korlátai. Így pl. sokszor a tényleges ok-okozati kapcsolatokat a történelmi személyiségek pszichológiai motívumaival helyettesítette, eltúlozva így az uralkodók szerepét a történeti fejlődésben. Orosz történetének elején a szerző alapvető elméleti kérdéseket taglalt. Ilyen a történelem tárgya, jelentősége, a történeti mű milyensége és az, hogy mi alapján és hogyan kell írnia a történetírónak.⁶⁶ Ezek a problémák Oroszországban Tatyiscsev óta váltak a történeti munkák bevezető részévé.

Régóta vitatják Tatyiscsev *forráskritikai módszereit*, és változó a *mű forrásértékének megítélése* is. Erre a kérdésre az Orosz történet és szerzőjének munkamódszere ad választ. Tatyiscsev írásának eredeti megfogalmazása nem maradt fenn, a következő két variáció viszont igen. Művének forrásbázisa és a források feldolgozási módja az évek során jelentős változáson ment át. Az első variánsban a szerző az orosz évkönyveket eredeti szövegekben, míg a

63. Tatyiscsev Orosz története kéziratának részletes elemzését megtalálhatjuk *Pestics* könyvében és a mű akadémiai kiadása egyes kötetének Sz. N. Valk által írt bevezető tanulmányaiban. Sz. L. *Pestics*: i. m. I. 228–235.; V. N. Tatyiscsev: Isztorija Rosszjizskaja. I–VII. i. m.

64. Sz. L. *Pestics*: i. m. I. 263–275.

65. Sz. N. Valk: O „vszemirmom umoproszvjascsenyii V. N. Tatyiscseva. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-izstoriczeszkom processze i. m.

66. V. N. Tatyiscsev: Isztorija Rosszjizskaja I. 79–83. (a továbbiakban: Isztorija.)

másodikban a korabeli átrásban építette munkájába. Tatyiscsev rámutatott arra, hogy az orosz történelmet elsősorban orosz források alapján kell megírni; ezeken főleg az évkönyveket értette. Tőle számíthatjuk az orosz évkönyvek tudományos célokra történő, tudatos és széleskörű felhasználását.⁶⁷ Racionalista forráskritikai módszerei fokozatosan tökéletesedtek.⁶⁸ Sok antik, nyugati és orosz forrás Tatyiscsev révén került az orosz tudományos kutatásba. Főműve megalkotásánál több mint háromszáz orosz és külföldi szerző írását használta fel. Az évkönyvek kéziratait összehasonlíttotta és sajátosságaik alapján osztályozta őket. Tatyiscsev komoly érdeme, hogy a 12. századig terjedő eseményekre igyekezett a legrégebbi évkönyveket használni és csak utána haladt a nyikoni gyűjtemény szerint. Egyes észrevételei (pl. a fenti gyűjtemény egyházi jellegéről) ma is elfogadhatók, más következtetéseit azóta a tudomány túlhaladta.

Műve második megfogalmazásában Tatyiscsev forrásai tovább bővültek. A lengyel krónikásoktól (pl. M. Bielskitől, W. Kadlubektől, M. Kromertől, M. Mechoviustól és M. Strykowskiától) történő átvételekkel egyes szovjet kutatók szerint az író arra gondolt, hogy a krónikaírók elvesztett évkönyveket használhattak és így adataikat tudatosan építette be művébe, ugyanakkor kirívó kronológiai és földrajzi tévedéseiket igyekezett javítani. A régi és az új forrásokat felhasználva jelentek meg az ún. eredeti tatyiscsevi értesülések, amelyeknek valódiságáról azóta vitáznak a szakemberek. Egyes szovjet kutatók (pl. Tyihomirov, Ribakov, Lihacsov, Kucskin, Pronstejn, A. N. Szaharov) szerint Tatyiscsev valóban elvesztett évkönyveket használt, ill. azokat tükröző műveket és forráskritikájában a pozitívumok domináltak, míg mások (pl. Dobruskin, Pestics) — nem tagadván a történetíró érdemeit — azt is kiemelik, hogy az Orosz történet írója néhol olyan tényekkel bővítette írását, amelyeknek megléte a forrásokban nem bizonyított és a műbe való beiktatásukat a szerző társadalmi-politikai nézetei motiválták.

Tatyiscsev évkönyvjellegű forrásainak tisztázása már önmagában is bonyolult feladat. A kutatók között a szerző értékelésében már itt is lényeges eltérések vannak. Kucskin szerint például Tatyiscsev a 17. sz. közepén még fennmaradt régebbi évkönyvmásolatokat használt, és a ténybeli hibák már ezekben a távoli forrásokban is megvoltak.⁶⁹ Pestics ellentmondásokat vél felfedezni az évkönyvírók tatyiscsevi első és második fogalmazásbeli leírása között.⁷⁰ Szerinte az egyházzal kapcsolatos megállapításokat — miután a szerző az állam primátusának híve volt — már saját korában is vitatták. A szovjet szakember úgy véli, hogy Tatyiscsev társadalmi-politikai nézeteivel összhangban ábrázolta a régi orosz fejedelmeket és az orosz történelem egyes eseményeit (pl. az 1113. évi kijevi megmozdulásokat) eszerint interpretálta.⁷¹ Ugyanakkor Pestics is hangsúlyozta, hogy a történetíró több következtetését (pl. Kiprián metropolita évkönyvírásbeli szerepéről) a későbbi kutatások is megerősítették.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az Orosz történet forrásértékével kapcsolatban kételyeiket kifejtő kutatók is rámutatnak arra, hogy a kérdés megnyugtató eldöntéséhez továbbra is tanulmányozni kell a mű forrásait, kéziratait és a szerző forráskritikáját. Ugyanígy a pozitívumokat kiemelő történészek (pl. Pronstejn⁷²) is további archeográfiai vizsgáldásokat tartanak szükségesnek. Nézetünk szerint a vita nem jelenti Tatyiscsev történetírói munkásságának

67. B. M. Klossz–V. I. Koreckij: V. N. Tatyiscsev i nacsalo izucsenijja russzkij letopiszec. In: Letopiszci i hronyiki, 1980.; V. N. Tatyiscsev i izucsenijje russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1981.

68. M. N. Tyihomirov: O russzkij iztocsnyikah „Isztorij Rosszizskoj” In: V. N. Tatyiscsev: Isztorija Rosszizskaja I. 39–53.

69. V. A. Kucskin: K szporam o V. N. Tatyiscseve. In: Problemi isztorij obszcsesztvennove dvizsenijja i isztoriografii i. m.

70. Sz. L. Pestics: i. m. I. 236–262.

71. Sz. L. Pestics: Nyeebhogyimoye dopolnyenijje k novomu izdanyiju Isztorij Rosszizskoj V. N. Tatyiscseva. In: Problemi isztorij feodalnoj Rosszii i. m.

72. A. P. Pronstejn: V. N. Tatyiscsev i nacsalo naucsnovo iztocsnyikovegyenijja v Rosszii. Isztorija SZSZSZR 1986/3.

kisebbséget, akinek műve (értékeivel és hibáival együtt) a forrásoknak az akkori orosz történelmi gondolkodás szintjén való önálló értelmezésén alapult.

Tatyiscsev szélesebben fogta át a forráskutatás feladatait, mint elődei. Ő fogalmazta meg először az orosz történetírásban a források értékelésének alapelveit, a forrásokat osztályozta és az események hiteles ábrázolásának foka alapján négy kategóriába sorolta. Mindezt a történetírónak a „kritika tudományával” kell eldöntenie.⁷³ Kritériumai (pl. a szerző a leírt esemény résztvevője vagy kortársa legyen) általában megállják a helyüket. A régebbi forrásokat (pl. Nyesztort⁷⁴) hitelesebbeknek tartotta. Az orosz történetre vonatkozó hazai forrásokat előnyben részesítette a külföldiek írásaival szemben. Ugyanakkor nem hitt az orosz kútfők értelemnek ellentmondó, babonás állításainak. Tatyiscsev először próbálkozott meg Oroszországban az évkönyvírás történetének leírásával.⁷⁵

A történetíró tevékenységében jelentős helyet foglalt al a *törvény emlékek kiadására irányuló munkája*. Nagy érdeme, hogy föltárta, publikálásra előkészítette és megjegyzésekkel látta el a Russzkaja Pravdat, IV. Iván 1550. évi törvénykönyvét és az azt kiegészítő rendeleteket.⁷⁶ Az 1730-as évek közepétől dolgozott ezen a témán és nem rajta múltott, hogy csak a század második felében jelentek meg. Munkája azért is tiszteletre méltó, mivel ezen a területen nem volt elődje. A törvényekről néhány ma is értékelendő megállapítást tett. Így utalt arra, hogy az oroszoknál a Russzkaja Pravda előtt is léteztek törvények. A törvénykönyv szerinte nem varég, hanem orosz származású.⁷⁷ Rövidített változatának tatyiscsevi részekre bontása alapján ma is elfogadható. A magyarázatoknál sokszor modernizált (pl. az 1550. évi törvénykönyvnél kora fogalmait használta), de több esetben a törvénycikkeket helyesen kommentálta.⁷⁸

Tatyiscsevnek komoly érdemei vannak a *történelmi segédtudományok kidolgozása* terén.⁷⁹ Az időszámítással kapcsolatban a naptári alaptényezők közül kitért az évre, foglalkozott néhány naptári rendszerrel, a bizánci érával és rámutatott, hogy a „Krisztus születése szerinti időszámítást” Oroszországban 1700-ban vezette be I. Péter. A kronológia fontosságát Tatyiscsev nagyon jól érzékelte. Látta azt is, hogy a történelmi földrajznak milyen szerepe van az évkönyvbeli törzsek és népek lakóhelyének és széttelepülésének meghatározásában. A genealógia segített neki eligazodni a széttagoltság korának bonyolult viszonyaiban. Az előbbi tudománnyal állt kapcsolatban heraldikai érdeklődése. A nyelvészetben a 17. században és a 18. sz. első felében az elnevezésekben rejlő vélt vagy valós hasonlóságok alapján tanulmányozták az egyes törzsek és népek eredetét. Így néha ma már elfogadhatatlan nézetekkel találkozunk. Tatyiscsev több esetben (pl. a szkíták, a keleti szlávok és Moszkva nevének magyarázatakor) azonban óvatosabb kortársainál. Munkásságát a forráskutatás, a segédtudományok és a történetírás szempontjából egyaránt fontosnak ítéldhetjük.

Tatyiscsev Orosz történetében helyet kaptak az *orosz történelem máig lényegesnek minősített kérdései*. Az író főművében négy szakaszra bontotta az ország történelmét. Az első 860-ig (az évkönyvbeli legendás Gosztomiszl fejedelem haláláig), a második 1238-ig (a tatárok betöréséig), a harmadik 1462-ig (III. Iván trónra lépéséig) tartott.⁸⁰ Utolsó szakaszként tárgyalta (1577-ig jutott el) a tatár iga lerázásának és a monarchia helyreállításának időszakát. Tatyiscsev érdeme, hogy az orosz historiográfiában először próbált egységes (ún. monarchikus) szemlélet

73. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I. 81-85.

74. I. m. I. 120.

75. I. m. I. 107-122.

76. I. m. VII. 203-394.

77. I. m. VII. 21.

78. I. m. VII. 288-299.

79. I. m. I. 125-126, 133, 30-313, 369-377, II. 30, 42, 140, 200-201, 258, 264, 271-272, 289.

80. I. m. I. 89.

alapján periodizálni, ami a korábbi (az orosz uralkodók nemzedékei szerinti egységekre bontó) nézetekhez képest előrelépést jelentett. Ugyanakkor látnunk kell gyengéit is. Az első két periódus történetietlen (legendás) elemekhez kötődött. A második szakaszt nem lehet egységesnek tekintenünk, mivel a szétagoltság jellemzői már a 12. sz. közepén létrejöttek.⁸¹ A tatyiscsevi periodizáció komoly hatással volt a 18. század orosz történetíróira.

Tatyiscsev fölvetette a különböző népek, így a szlávok származásának kérdését. A téma kifejtésénél először forrásait ismertette, majd hozzáfűzte saját megjegyzéseit. A szláv etnogenézissel kapcsolatban fontosnak tartotta az Oroszország területén élő régi népek történetének, nyelvének, az erre vonatkozó forrásoknak a megismerését.⁸² Az antik írók, az orosz évkönyvek (mindenekelőtt Nyesztor munkája), a külföldi krónikások szláv anyaga, a pétervári akadémia német tudósai (főleg Bayer és Müller) írásai és a népek eredetének bibliai magyarázata alapján próbált képet alkotni a szlávok korai történetéről. Nyilvánvaló, hogy ezekből a kútfőkből és a történetírás akkori szintjén egy kiforrott nézetrendszer nem születhetett. Tatyiscsev néhány megállapítása azonban mégis figyelemre méltó. Így utalt arra, hogy az antok első említése K. Prokopiosznál nem azt jelenti, hogy a szlávok csak a 6. században jelentek meg a történelem színpadán. A kelet-európai szklák között más nevű népek (köztük a szlávok) is jelen voltak, csak a történetírók keverték őket, vagy nem tették különbséget köztük. Amikor Tatyiscsev a szlávok régebbi (pl. id. Pliniusnál történő) említéséről és korai magasfokú anyagi és szellemi kultúrájáról szól, ezzel ellentmond az akadémiai német történészeknek. Ugyanakkor következtetlenségét mutatja, hogy átvesszi a szlávok autochton fejlődése elutasításáról vallott nézeteiket. A ruszokat a korabeli vallásos felfogás és Nyesztor nyomán Noé fiától, Jáfettől eredezteti. Mint látható, e kérdéskörben Tatyiscsev a század közepétől kibontakozó patrióta orosz historiográfia következtelen előfutárának tekinthető.⁸³

A történetíró az orosz nép és állam eredetét vizsgálva kifejtette, hogy a ruszok már Rurik érkezése előtt a novgorodi területen éltek, azaz közvetve bírálta Bayert.⁸⁴ A német tudós hibájául rótta fel, hogy nem eredetiben tanulmányozta az orosz évkönyveket. Tatyiscsev az orosz és a külföldi források széles körét bevonva részletes képet adott a legrégibb oroszországi szláv törzsekről. A források között a ruszok eredetét illetően ellentmondásokat fedezett fel.⁸⁵ Jellegzetesnek tartjuk, hogy Bőrbanszületett Konstantinnak *A birodalom kormányzásáról* c. művéből a Történetben hangsúlyt kapott az, hogy a ruszok Kijev környékén helyezkedtek el és a Dnyeperen távolsági kereskedelmet bonyolítottak le. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Tatyiscsevnek sikerült volna megoldani a rusz terminus származását és tisztázni tartamát, de — valószínűleg a Nyesztor-krónika hatására — a poljánok szerepével a kijevi államban tisztában volt. Az északon lejártszódtott események tatyiscsevi interpretálása (a legenda szerint Gosztomiszl szláv kormányzata után Rurik hívéra a varégoktól és a skandináv hatás ecsetelése) azt látszik igazolni, hogy a történetíró Nyesztort, a külföldi forrásokat, Bayer nézeteit, saját patriotizmusát és a későbbi novgorodi fejlődést visszavetítve igyekezett

81. Tatyiscsev, Lomonoszov és Scserbátov periodizációjáról: *I. D. Martyszevics: Voproszi goszudarsztva i prava v trudah Lomonoszova*. Moszkva, 1961. 11-16.

82. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 132-137, 232-241, 244-247, 250-267, 271-282, 289-315, 326-343. IV. 56-61, 66-75, 81-95 (az ókor és a feudalizmusba való átmenet korának népeiről); I. 137-183, 400-416. IV. 60-63. (Herodotosz, Sztrabon, id. Plinius és Ptolemaiosz földrajztudós a különböző népekről); I. 119-125. IV. 45-49 (Nyesztor és az orosz évkönyvek); I. 184-208 (Bőrbanszületett Konstantin A birodalom kormányzásáról, Bayer forrásközlése alapján); I. 208-232 (az „északi írók” Bayer által publikált anyaga); I. 341-344. IV. 96-97. (a szláv nyelvről). Újabbán rámutatnak, hogy Tatyiscsev felismerte az örmény források jelentőségét és munkájával kapcsolatban érdeklődött az örmény nyelv és történelem iránt; *R. G. Hacsarjan: Russzkaja isztorieszskaja miszl i Armenija (XVII-nacsalo XIX vv.)*. Jereván, 1987. 27, 94-95, 105-133, 266-283, 338, 340, 345, 349-350.

83. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 102-106, 134-135, 161-166, 177-178, 244-247, 311. IV. 44, 50-51, 68-69, 107-111. A szláv etnogenézissel kapcsolatban lásd *B. A. Ribakov* téziseit a kijevi Oroszország előtörténetéről: *Isztorija SZSZSR* 1981/1., 2.

84. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 286.

85. *V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I.* 308.

felépíteni egy konstrukciót, amely azonban nem oldotta fel a különböző források és elképzelések ellentmondásait.⁸⁶

Szembeszökő Tatyiscsev műve kapcsán a földrajz és a történelem egymással összefüggő megközelítése. A legrégebb orosz fejedelemségek leírásánál pontosan meghatározta határait, ismertette lakóikat, részfejedelemségi rendszerüket és székhelyüket.⁸⁷ Részletesen beszámolt az országban a 16. sz. derekától kezdődött térképkészítési munkálatokról. A földrajz jelentőségének felismerését mutatja, hogy Történetét térképmellékletekkel akarta ellátni.

Tatyiscsev monarchikus alapelvekből kiindulva vázolta az államformák változását Oroszországban, utalva az egyetemes történeti párhuzamokra.⁸⁸ Eszmefuttatásán a felvilágosodás hatása érződik. Ugyanakkor a Szentírásból vett idézetek az egyeduralom vallási megalapozását mutatják. A Történetből az uralkodó és a „társadalom” viszonyának idealizált képe tárul elénk. Ebben a hatalom képviselői kivételes helyzetüket képességeiknek és a „közjóért” végzett tevékenységüknek köszönhetik. A szerző három államformát különböztet meg: a monarchiát, az arisztokratikus kormányzást és a demokráciát. A nagy területű államoknak (lásd Oroszország), s ahol a nép kevésbé művelt, ott szerinte a monarchia a legmegfelelőbb. Az óorosz fejedelmeknek a források alapján korlátlan hatalmuk volt. Tatyiscsev úgy látta, hogy a tatár betöréssel következett be a monarchikus hatalom bukása. Így jött létre az arisztokrácia uralma, máshol pedig (pl. Novgorodban és Pszkovban) a demokrácia. A monarchiát III. Iván állította helyre. Tatyiscsev szerint ez az államforma a haladást szolgálta, míg a másik kettő veszélybe sodorta az országot. 1604-ben a monarchia ismét elbukott és végül a Romanovok restaurálták. A változásokban — mint az akkori szerzők — Tatyiscsev hajlott a külső okok túlértékelésére. Az orosz államfejlődés felvázolt képe többször ellentmondott a történeti tényeknek. A három államforma csak részben felelt meg jelzett tartalmának. Tatyiscsev államelméletének pozitív vonásai a természetjogra való támaszkodásban és a fejlődés vonulatának felvázolásában rejlenek.

Tatyiscsevet élénken foglalkoztatta az állam és az egyház viszonya. Művei egyértelműen tanúsítják, hogy az állam primátusának a híve volt. Ezt igazolja Orosz történetében pl. az egyházszakadás, vagy I. Péter egyházi reformjainak megközelítése. Nyíkon pátriárkának az államhatalom elsőségét megkérdőjelező felfogását művében több helyen elítélte.⁸⁹ Kiemelkedő jelentőséget tulajdonított Nagy Péter olyan intézkedéseinek, mint a patriarchátus eltörlése, a Szinódus létrehozása, az Egyházi szabályzat kiadása és a kolostorok jövedelmének oktatási célokra való felhasználása.⁹⁰ Ugyanakkor Tatyiscsev az orosz egyháztörténetnek csak azon szakaszait (személyiségeit) ítélte el, amikor a világi hatalom primátusa veszélybe került. Mint vallásos ember, nagy horderejű lépésnek tartotta az orosz történelemben a kereszténység fölvetését és a pravoszláv egyházat fenyegető veszélyek elhárítását (pl. az uniós törekvések megghiúsítását Halicsban a 13. sz. elején, ugyanígy elutasította Izidor metropolitának az 1439. évi firenzei zsinaton a katolikus egyházzal történő uniót elfogadó álláspontját, helyezte az

86. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I. 223, 298-310, IV. 77-80, 112. A mai szovjet történettudomány nem egyszer új utakon, a sematikus antinormanizmust elhagyva közelíti meg az óorosz nép és állam kialakulásának (köztük a varégek szerepének) problémakörét. Ugyanakkor föllehetők a 18. századi orosz történészeket túlértékelő és a korabeli Oroszországban működött német történetírók óorosz témájú munkáit lebecsülő histográfiái elemzések is. Lásd erről: D. A. Avduszin: i. m Voproszi Isztorii 1988/7. A varégek etnikai természetéről lásd A. G. Kuzmin írásait: Voproszi Isztorii 1970/10., 1974/11. A varég hatás mértékéről lásd B. A. Ribakov téziseit: Isztorija SZSZSZR. 1981/1., 2. Az utóbbi időszak nagy vitát kiváltó műveivel I. Ja. Frojanov jelentkezett: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicszeszkoi isztioi. Leningrád, 1974.; Uő: A. Ju. Dvornycsenko: Goroda-goszudarsztva Dvermyej Ruszi. Leningrád, 1988.

87. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. I 345-358.

88. I. m. I. 359-370.

89. I. m. I. 368, 380, 381. t. III. 245.

90. I. m. I. 381-382.

orosz eretnekek elleni föllépéseket)⁹¹. Tatyiscsev felismerte a vallás összetartó szerepét az idegen hódítók elleni küzdelemben. Az orosz egyháztörténeiből az évkönyvek alapján több olyan eseményt emelt ki, amelyeket ma is lényegesnek tartunk. A kereszténység felvételén kívül ilyen pl. a kijevi metropolita Moszkvába költözése Iván Kalita idején, a novgorodi eretnekek elfűlése az 1490. évi zsinaton, Kiprián és Makarij metropolitáknak az orosz kultúr- és politikatörténeiben játszott kiemelkedő szerepe és az orosz egyháznak a moszkvai nagyfejedelmektől való szorosabb függésbe vonása II. Vaszilij korától.⁹²

Az Orosz történelemben feltárulnak a széttagoltság, az orosz földek egyesítésének és a moszkvai állam időszakának legfőbb had- és politikatörténeli kérdései. Tatyiscsev a széttagoltság idején történeket elemezve kifejezésre juttatta az orosz egység gondolatát. Láta, hogy a fejedelmek közti belharcok megkönnyítették a külföldi beavatkozást és mindez pusztulásba vitte az országot. Az idegen hódítók elleni harcok leírásakor kifejezésre jut mély patriotizmusa és humanizmusa. Batu 1237. évi oroszországi betörésekor pl. az oroszok bátran szembeszálltak a kegyetlen és sokszoros túlerőben lévő ellenséggel.⁹³ Csataleírásai nem nélkülözik a csodás elemeket és a szubjektívizálást, de ezek forrásaiból is eredtek. Tatyiscsev körültekintően jellemezte a legnagyobb orosz fejedelmeket: Böles Jaroszlávot, Vlagyimir Monomahot, Alekszandr Nyevszkijt, Dmitrij Donszkijt és III. Ivánt.⁹⁴ Forrásai alapján részletesen ismertette a svédek, a németek, a litvánok és a tatárok elleni küzdelem legfőbb állomásait.⁹⁵

Tatyiscsev írásából képet kaphatunk az egyesítésbeli vezető helyért vívott moszkvai-iveri párharcról. A mű alapján nyomon követhető a moszkvai fejedelmek (tatárokkal szembeni és az orosz fejedelemségek feletti) hatalmának fokozatos kiépülése. Horderejét felismerve különösen alaposan foglalkozik Tatyiscsev a III. Iván korabeli katonai és diplomáciai eseményekkel, az elért sikerekkel.⁹⁶ Differenciáltan közelíti meg IV. Iván uralkodását és a 16–17. sz. fordulóját. Iván cselekedeteit nemcsak személyes motívumokkal, hanem a főurakkal kialakult konfliktusaival és a külső támadások veszélyével is magyarázta. Jól látta a tatár államok fölszámolásának és a cári cím felvételének jelentőségét.⁹⁷ Művében ugyanakkor feltárul a IV. Iván alatti pusztulás képe is. A történetíró egyértelműen negatívan értékelte az ún. „zavaros időszak” korát.

Tatyiscsev munkájában itt-ott fölviannak a társadalmi, gazdasági és kulturális kérdések. Háttérbe szorulásukban a kor felfogása is szerepet játszott, amikor történelmen elsősorban had- és politika(diszatina)történetet értettek. Ezt a tematikát érintve Tatyiscsev szólt az I. Vlagyimir alatti kijevi zavargásokról. Beszámolt a városban 1113-ban kirobbant megmozdulásokról is.⁹⁸ Leírásuknál ugyan nem társadalmi okokkal (a szegénység uzsora elleni fellépésével), hanem bibliai motívummal (a zsidók szipolyozták ki a lakosságot) magyarázta az eseményeket. Novgorod történeiből a műben bemutatott társadalmi megmozdulások kapcsán Tatyiscsev nem rejtette véka alá a város államformája iránti ellenszenvét. A szerzőt foglal-

91. I. m. I. 106, III. 179, 188. IV. 50-51, 140-142. V. 242-257. VI. 78. A kereszténység oroszországi felvételének millenniuma kapcsán megjelent írásokból: A. P. Novoszelcev: Prinyatyije hrisztyansztva Drevnyerusszkim goszudarsztvom kak zakonomernoje javlenyje ephoi. Isztorija SZSZSZR 1988/4. A Szovjetunióban a középkori egyháztörténeket és a vele kapcsolatos historiográfiai értékeléseknek egy korszerűbb felfogása van kialakulóban. Lásd: V. G. Ovszinyikov: Pravoszlavnaja cerkov v isztorii nasej sztrani. Voproszi Isztorii 1988/5. V. A. Kucskin és B. N. Florja írásukban az orosz egyház történetéről szóló szovjet munkák szakmai színvonalának emelését sürgetik: Voproszi Isztorii 1988/11.

92. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. IV. 135-137. V. 83, 205-206, 273, VI. 78, 155, 182 és köv., 211-221.

93. I. m. III. 231-237.

94. I. m. IV. 145-152, 185. V. 31-33, 172-174, VI. 100-102.

95. I. m. V. 31, 32-33, 120-129. 145.

96. I. m. VI. 26-100.

97. I. m. VI. 142-182. A magyar szakirodalomban IV. Iván alakját és korát Szvák Gyula helyezte teljesen új megvilágításba.: Iván, a Félelmetes. Bp. 1985.

98. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. IV. 140-142, 179-180.

koztatta saját osztályának, a nemességnek a története. Az *Óorosz törvények gyűjteménye* és a Két barát beszélgetése a tudomány és az iskolák hasznáról c. műve alapján nyomon követhető a nemesi uralkodó osztály kialakulásának körülményeire és a rétegződésének fejlődésére vonatkozó nézeteinek alakulása. Az évkönyvek és a törvények további elemzése során megállapításai méginkább kikristályosodtak. A kijevi Oroszországban az uralkodó réteg megjelenésében komoly szerepet tulajdonított az ország védelmével és kormányzásával összefüggő feladatoknak. Az állam a szolgálat elvének érvényesítésével már kezdetől alapvető szerepet játszott ezen csoport sorsának alakulásában. A varégek súlyát a kezdeti időszakban tartotta Tatyiscsev jelentősnek, de akkor sem a földek birtokosaiként, hanem a katonai-igazgatási feladatok ellátásában. A szerző az 1550. évi törvénykönyv alapján helyesen látta a szolgálati birtok feltételes jellegét. Jól tükröződnek Tatyiscsevnél az uralkodó osztály átrendeződésének III. és IV. Iván-, Alekszej Mihajlovics- és I. Péter-korabeli folyamatai. Ezeket a szolgálati kötelezettségekkel, az állam egységének megteremtésével, az egyeduralom erősítésével és a hadsereg feltöltésével magyarázta.⁹⁹

Tatyiscsev művében szólt az óorosz–görög kereskedelmi kapcsolatokról. Áttekintést adott Novgorodnak a 15. sz. elején a város életében fontos szerepet játszó külkereskedelméről.¹⁰⁰ A Történetben több helyen találkozunk a kultúrára vonatkozó megjegyzésekkel. Így munkája elején Tatyiscsev áttekintette a Bölc Jaroszláv és I. Péter kora közti oroszországi történelemoktatást.¹⁰¹ Hansúlyozta az I. Vlagyimir és Jaroszláv korabeli építkezések jelentőségét. Beszámolt Jaroszláv törvénykönyvéről, a görög könyvek akkori oroszra fordításáról. Néhány metropolita (pl. Kiprián) jellemzésénél Tatyiscsev utalt könyvgyűjtési szenvedélyükre. III. Iván korát kulturális tekintetben is kiemelte. A cár feleségével és az udvarban megforduló követekkel mesteremberek, művészek és tudósok érkeztek az országba.¹⁰² Tatyiscsev az orosz államfejlődésről, az állam és az egyház viszonyáról, a történelem oktatásáról szóló részekben és rövid megjegyzésekben említette a 18. sz. elejének különböző (köztük kulturális) reformjait. Meghajolt I. Péter nagysága előtt és utódait a reformer cár követésére bírta. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ne a nemesség szemszögéből és differenciáltan ítélje meg az átalakulást. A változtatásra tudományos téren maga is több javaslatot tett.¹⁰³

Tatyiscsev művében — főleg az orosz évkönyvek és részben a külföldi források alapján — bizonyos helyet kaptak népünk eredetével, vándorlásával és a középkori magyar–orosz dinasztikus, katonai és diplomáciai kapcsolatokkal összefüggő adatok. Többek között Bőrbanszületett Konstantinnak A birodalom kormányzásáról c. műve kapcsán és a Kazárországról szóló részből olvashatunk a magyarságról. A szerző az orosz őskronika alapján említést tesz a 800-as évek végétől 970-ig tartó időszak magyar–orosz katonai akcióiról.¹⁰⁴ Tatyiscsev hangsúlyozza az I. Vlagyimir- és Bölc Jaroszláv-kori magyar–orosz dinasztikus kapcsolatokat. A széttagoltság korának belvillongásaiba való magyar beavatkozás a halicsi hadjáratok révén

99. I. m. I. 294, 368, II. 214, 218, 265, III. 203, 247, 386, IV. 395, 435, VII. 212-219, 280, 372, 393.; A. N. Kotjarov: Isztorija russzkovo dvorjansztva v iszobrazsenyij V. N. Tatyiscseva. In: Isztoricseskijje Zapiski 110. 1984.

100. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. IV. 116-117, 120-123, V. 229.

101. I. m. I. 382.

102. I. m. VI. 77, 83.

103. A. I. Juhr: N. Tatyiscsev o reformah Petra I. In: Obscsesztvo i goszudarsztvo fcodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975.; Uő: V. N. Tatyiscsev i Akagyemija nauk. Voproszi Isztorii 1986/11.; L. N. Vdovina: „Lexikon rosszizskij” N. Tatyiscseva kak isztocsnyik po isztorii i kulture XVIII v. Vesztnyik MGU 1986/5.

104. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. II. 49, 51.; A 970 évi akcióról: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 45.; Magyarország története. I/1. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Anl. Bp. 1984. 715-716. (a vonatkozó rész Győrffy György munkája); A. N. Szaharov: Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok a 9-10. században. Századok 1986/1.

aránylag részletes megvilágítást kap a műben.¹⁰⁵ Tatyiscsev az orosz egység szemszögéből közelítette meg azt a problémakört. Nemcsak a magyar, de az orosz belharcokba történő bármilyen beavatkozást visszautasított, differenciálatlanul mindegyikbe nyílt hódítást és vallási összetűzéseket szülő akciókat látott. Orosz forrásai alapján kiemelte, hogy a belviszályokban való külföldi részvételt megkönnyítették az orosz fejedelmek dinasztikus kapcsolatai (külföldi segítséget kérnek), egymás elleni harcuk és a halicsi bojárság megosztottsága. Az egység helyreállításáért Tatyiscsevnél legtöbbször egyházi személyiségek (pl. a kijevi metropolita) emelnek szót. A 13. sz. első felét követően III. Iván és Hunyadi Mátyás, ill. Iván és II. Ulászló diplomáciai kontaktusairól olvashatunk.¹⁰⁶

* * *

Az orosz történetírás 18. század eleji fejlődése és mindenekelőtt Tatyiscsev munkássága jelezte annak a hosszú folyamatnak a kezdetét, amelynek során az orosz történetírás fokozatosan megszabadult középkori béklyóitól és lassan tudománnyá vált. Eszmerendszerének ellentmondásossága és korlátai ellenére ebben nagy szerepe volt Tatyiscsev történetírói tevékenységének, a haladó orosz és európai historiográfiai hagyományok alapján és a forrásanyag és a tematika jelentős bővítésével megírt Orosz történetének.

105. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. III. 9-40, 145-150, 175-228. IV. 172-173, 184. A magyar és a szovjet történettudomány ma már differenciáltabban közelíti meg a halicsi hadjáratokat. Új megvilágításba került a hadjáratok tipológiája, az eseményeket az orosz és a nemzetközi szövetségi rendszerbe ágyazzák. Legtipikusabb erre: Kristó Gyula: i. m. 71-72, 74-75, 82-83, 85-86, 97, 100-109, 159-177.; Makk Ferenc: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 72-73, 96, 121, 127-130, 210-213.; V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva, 1986. 53-54.

106. V. N. Tatyiscsev: Isztorija i. m. VI. 72, 91, 94, 96.

Fél évszázad birtokviszonyai

Változások a trianoni Magyarország területén,
1893–1935

I. Bevezető

Nehéz a magyar történelemben a Tisza Kálmán-kormány bukása és a második világháború közötti időszaknál nyugtalanabbat, eseménydúsabbat találni. Majdnem pontosan fél évszázadnyi idő alatt az ország megélte az aranyalop (felemás) bevezetését, a Romániával és Szerbiával folytatott vámháborúkat, a millenniumi ünnepséget és az azzal kapcsolatos fellendülést, a boszniai válságot, az első világháborút, Trianont, a Tanácsköztársaságot, a hiperinflációt, a nagy világgazdasági válságot, a születő fasizmust, a bécsi döntéseket, majd ismét a háború kitörését. Két generáción belül többször is a feje tetejére állt minden, és az utca emberét ide-oda sodorták a világpolitika és a nemzetközi gazdaság erői. De egyformán erős csapások érték-e mindenkit? Vajon milyen mértékben volt képes — ha egyáltalán képes volt — megvédeni magát az erők e forgatagában a földbirtokos elit?

Egy nagyhatású angol munka a két világháború közötti Magyarország helyzetét a következőképp jellemzi: „A feudális rendszerre ráépülő iparosítás konzerválta a nagybirtokot és megakadályozta, hogy a paraszt tulajdont szerezzen. A szélsőséges vidéki nyomor önmagában nem darabolja fel a nagygazdaságokat, hacsak nincs más igény is a föld iránt.”¹ E kérdések részleges, bár igen tanulságos megválaszolásához a szükséges adatok már régóta a rendelkezésünkre állnak, az adatok elemzését azonban csak az utóbbi évek számítástechnikai fejlődése tette lehetővé. Jelen tanulmány két gazdacímtár alapján vizsgálja a nemesség és más csoportok helyzetének változását a mezőgazdasági birtokviszonyokban a trianoni Magyarország területén 1893 és 1935 között.²

A földbirtokok megoszlása és a földbirtokosok hatalma hosszú ideje egyik alapvető eleme a Magyarországgal foglalkozó történészek érdeklődésének. Ezek a történészek azonban rendszerint reménytelenül próbálkoznak Magyarország háború előtti és utáni időszakának statisztikai összehasonlításával, mert a trianoni békeszerződés és az azt követő kiigazítások eredményeképp megváltoztak az ország határai. Az adatokat mindig a kérdéses időszak közigazgatási beosztása szerint tették közzé, de a beosztás radikális változásokon ment keresztül. Forrásaink azonban lehetővé teszik, hogy a földbirtokok megoszlásának vizsgálatánál megkerüljük e problémát: mivel a gazdacímtárak a birtok fekvését község szerint adják

1. Doreen Warriner: *The Economics of Peasant Farming*. London, 1939. 23.

2. 1893: *bellusi Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Bp. 1893.; 1935: *Központi Statisztikai Hivatal*: Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Gazdacímtár. Bp. 1937.

meg, lehetővé vált a trianoni Magyarország területének kiemelése az 1893-as gazdacímtárból. Figyelmen kívül hagytuk az összes olyan birtokot, amelyek az 1919 után Magyarországtól elcsatolt községek határában feküdtek. Ily módon a jelen tanulmányban elvégzett összehasonlítások *ugyanarra* a földrajzi területre vonatkoznak mind a két vizsgált esztendőben.

A következőkben kvantitatív leírást adunk a 100 hold feletti birtokok³ megoszlásának néhány főbb változásáról. Vizsgálatunk középpontjában a birtokosok szerinti megoszlások állnak, de emellett néhány elemzésünk a birtoknagyság szerinti és a művelési ágak szerinti megoszlásokra is vonatkozik. A *Függelék* részletes táblázatokat tartalmaz a tulajdonos, a birtok nagysága és a birtokokon belül a művelési ágak csoportjai szerinti bontásban.

Mivel az igazi kérdés a vagyoni helyzet, előnyös lett volna a birtokok értéke szerinti megoszlás kidolgozása, ilyen adatok azonban nem álltak rendelkezésünkre. Meg kellett elégednünk tehát a földterület nagyság szerinti vizsgálatával, amely — mint elemzésünkben rámutattunk — csupán tökéletlen helyettesítés, ugyanakkor azzal az előnnyel jár, hogy ezáltal lehetővé válik az összehasonlítás a korábbi munkákkal. Elemzésünk számos kérdést vet fel, amelyek közül sok megválaszolatlan marad. Jelen tanulmány ezért inkább felhívás más kutatók számára e kérdések további vizsgálatára, mintsem azok végleges tisztázása.⁴

II. Alapadatok

Magyarországon természetes és jogi személyek egyaránt birokolhattak földet. A természetes személyek kategóriáját két csoportra, arisztokratákra és nem-arisztokratákra bontottuk. Ki számított azonban arisztokratának? Nyilvánvalóan hiba volna a nemességet azonosítani az arisztokráciával, hiszen a 19. század végén minden huszonötödik személy nemes volt Magyarországon. Döntő többségük a szó semmilyen értelmében sem tekinthető arisztokratának: a „bocskoros nemes” kifejezés például olyan személyeket takar, akiknek gazdasági helyzete és életvitеле nem sokban különbözött a parasztokétól. Büszkéek voltak nemességükre, volt néhány kisebb kiváltságuk is, de nem tartoztak a nemzet elitjéhez.

Arisztokrata — a mi definíciónk szerint — a királyi vagy nemesi *címmel* rendelkező személy, a császártól lefelé a báróig vagy lovagig. Ez a meghatározás nyilván kirekeszt néhány fontos nemesi családot és minden magasrangú egyházi tisztségviselőt, de úgy hisszük, hogy e kimaradóknak sem száma, sem birtoka nem olyan jelentős, hogy elemzésünket lényegesen befolyásolná. Minden egyes birtokos nyomkövetése egy ilyen hatalmas adathalmazban amúgy is elrettentő és elrettentően költséges feladat volna. Ezen túlmenően az egyházi testületek birtokai külön kategóriát képeznek. A nemesi címmel nem rendelkező személyek a „nem-arisztokraták” kategóriába estek. Az egyszerűség kedvéért e két kategória tagjaira mint „fő-nemesek”-re illetve „polgárok”-ra hivatkozunk a táblázatokban és a grafikonokban.

A jogi személyeket eredetileg hét kategóriába soroltuk, de ezek számát később ötre csökkentettük: *egyházi testületek* (elsősorban a római katolikus egyház); az *állam*; *közösségek*

3. Jelen tanulmányunkban a „nagybirtok” kifejezést — ha egyéb kiegészítés nincs — általában az összes 100 holdon felüli birtokra vonatkoztatjuk. Ha a birtoknagyság-skála felső tartományára hivatkozunk, akkor a „nagyobb birtokok” kifejezést alkalmazzuk. A „legnagyobb birtokok” és a „legnagyobb birtokosok” kifejezések alatt a 10 000 holdon felüli latifundiumokat ill. azok tulajdonosait értjük.
4. Egy hasonló invitálás több mint egy évtizeddel ezelőtt nem keltett visszhangot; feltevésünk szerint elsősorban a nagyszámítógépes gépidő és programozási segítség korlátai miatt. A személyi számítógépek és a megvásárolható szoftverek elterjedésével, reméljük, ilyen gondok nem tartják már vissza a kutatókat. Tanulmányunkhoz minden számítást és grafikont személyi számítógépen végeztünk, és adatállományainkat minden komoly kutatási kezdeményezés számára elérhetővé tesszük.

(vármegye, város, község, közbirtokosság); *bankok és részvénytársaságok és „egyéb”*. Ez utóbbiba soroltuk például az ármentesítő társulatokat, a világi iskolai alapítványokat, valamint — 1935-ben — a helyi legeltetési társulatokat. A hitbizományokat úgy kezeltük, mint azon természetes személyek birtokait, akik nevén szerepeltek.

III. Módszertani háttér

A. Bevezetés

Munkánk során számos módszertani jellegű problémát kellett megoldanunk. A problémák egyfelől az alkalmazott számítástechnika sajátosságaiból, másfelől a gazdacímtárak viszonylagos feltáratlanságából adódtak. Amint azt több helyen hangsúlyozzuk, Magyarország földbirtokviszonyait tartalmazó adatbázisainkat minden komoly kutatás számára hozzáférhetővé kívánjuk tenni. Módszertani fejezetünk részletessége és példái is azt a célt szolgálják, hogy anyagunk későbbi felhasználói egyfelől könnyebben tájékozódjanak az adataink között, másfelől pedig, hogy dokumentáljuk azt a munkamennyiséget és azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel adatbázisunk minőségét kívántuk biztosítani.

Tekintve, hogy vizsgálataink egy tágabb kutatási téma, sőt a kutatási témák összefüggő rendszerének szerves részét képezik,⁵ ki kellett munkálnunk a feldolgozás elveinek és gyakorlatának *általános rendszerét*, melyet a felvetődő új problémák és a vizsgálati szempontok esetleges bővülése miatt folyamatosan fejlesztenünk kell. A fejlesztést azonban úgy kell megoldanunk, hogy munkánk későbbi fázisai — számítástechnikai szakkifejezést kölcsönözve — „felülről kompatibilisek” legyenek módszertani szempontból a korábbi fázisokkal vagy legalábbis könnyen konvertálhatók legyenek egymás között, technikai és átvitt értelemben egyaránt. Ugyanakkor számos olyan kérdésre is megoldást kellett találnunk, amelyek kutatásunknak csak *egy konkrét fázisában* — esetünkben az 1893-as vagy az 1935-ös gazdacímtár feldolgozásánál vagy e két forrás adatainak összehasonlító vizsgálatánál — vetődtek fel.

A következőkben először a kutatásunk technikai alapfeltételét képező *számítógépes adatfeldolgozást* jellemezzük és indokoljuk. Ezután röviden ismertetjük azokat a *módszertani alapelveket*, amelyeket munkánk során követtünk. Ezt követően *kódolási rendszerünk* főbb jellemzőit ismertetjük, majd bemutatunk néhány *jellegzetes problémát* és az általunk alkalmazott megoldásokat egy-egy konkrét példa segítségével. Külön is szólnunk kell az *adatrekonstrukciónak*, ezen belül Gömör és Moson vármegyék 1893-as adatainak részleges rekonstrukciójáról. Végül kitérünk a *trianoni terület* elkülönítésének módszerére és problémáira.

B. A számítástechnika szerepe

Valójában nem meglepő, hogy a gazdacímtárak részletes feldolgozása eddig nem került a kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok homlokterébe. Egy ilyen adattömeg, amelynek felvételére, rendszerezésére és megjelentetésére ma is elismeréssel kell tekintenünk, nem alkalmas arra, hogy manuális feldolgozással kellő részletességgű, mélységű és rugalmasan felhasználható vizsgálati eredményeket szolgáltatson — legalábbis racionális keretek között. E források minőségileg magasabb szintű feldolgozását a korszerű számítástechnika tette lehetővé.

Számítástechnika és történettudomány? — ma még talán szokatlannak tűnő párosítás. Megtérülésünk szerint azonban indokolatlan attól tartanunk, hogy az új technika elgépiesíti a kutatás humán vonásait, mechanikussá teszi az elemzéseket, az összefüggések feltárását.

5. Az időszak magyar, közép-európai, illetve európai földbirtokviszonyainak összefüggései.

Csupán arról van szó, hogy a történettudomány is adatokkal dolgozik, vagy olyan tényekkel, hipotézisekkel, amelyek mögött sok esetben számszerű vagy számszerűsíthető adatok állnak. Ha bizonyos következtetések korrekciót levonásához az ilyen adatok átfogó feldolgozása és elemzése szükséges, akkor a számítástechnika ennek megbízható és hatékony eszköze lehet.

Ugyanakkor ismételten el kell oszlatnunk egy tévhitet a: számítógép nem arra való, hogy megoldja a kutatók problémáit, vagy hogy automatikusan szolgáltatssa számításainak tömegét, mialatt a kutató úgymond hasznosabb dolgokra fordíthatja idejét és energiáját. Ellenkezőleg, a számítógéppel végzett kutatási munka a kutató állandó aktív, sőt interaktív jellegű közreműködését igényli: a ráfordított fajlagos idő és energia gyakran jelentősen meghaladja a hagyományos kutatási technikákét — viszont olyan vizsgálatokra, elemzésekre és adatfeldolgozási módokra ad lehetőséget, amelyek a számítástechnika alkalmazása nélkül egyáltalán nem lennének lehetségesek.

Bár e fejezet későbbi szakaszaiban is többször hivatkozunk számítástechnikai szempontokra, fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy munkánk egészében — beleértve a jelen publikációt is — nem a számítástechnika a lényeg, hanem a földbirtokviszonyok kutatása. Minden számítógépes eredmény mögött a kutató kérdései, ismeretei, intuíciója és szellemi munkája állnak. A korszerű számítástechnika bevonása munkánkba csupán segítség, amely — stimulálón visszahatva gondolkodásunkra — lehetővé teszi, hogy témánkat minőségileg új, magasabb szinten vizsgáljuk.

A minőségi változást nemcsak az új technika gyorsasága és adatfeldolgozó kapacitása okozza, hanem a feldolgozás pontossága és konzekvens volta is. Ezáltal mód nyílik a korábbi, az adatok nem teljes körű feldolgozásán vagy becsléseken alapuló elemzések *korrigálására*, a *következtetések esetleges revíziójára* is. Ugyancsak minőségileg új lehetőségeket nyújt a feldolgozás „rugalmas” volta: ha egy hagyományos elemzés valamely szempontját vagy kiinduló adatát utólag módosítani akarjuk, a munkát újból és újból el kell végeznünk, míg egy jól megválasztott számítógépes rendszerrel a „what-if” vizsgálati lehetőségeinek száma igen nagy.

A számítástechnika azonban dinamikusan, sőt robbanásszerűen fejlődik, folyamatosan megcáfolva „áthághatatlan” korlátaiba vetett hitünket, s ezzel komoly filozófiai, de módszertani problémákat is okoz felhasználóinak. Ezért különösen fontos, hogy munkánk módszertani elvei hosszú távon állandóak legyenek, s korábbi munkánk eredményei felhasználhatók ma-radjanak a technika későbbi, magasabb szintjén is. Alapfeltétel a technikai értelemben vett *konvertálhatóság*, amely a más rendszerekkel való összeköttetést is biztosítja, s egyúttal feleslegessé teszi a fásasztó és időigényes manuális munkafolyamatok (adatbevitel, kódolás) újbóli elvégzését, amely ismételt hibák forrása lehet.

A kutatás korai fázisában az 1911-es gazdacímrtár számítógépes adatbázisának kialakítása — e munka módszertani elveire jelen írásunkban is hivatkozunk — még nagyszámítógépes háttérrel, lyukkártyás módszerrel történt, míg ma a hasonló célra használható, ölben tartható méretű számítógépek beépített mágneslemezei 20 megabájt információt kezelnek hordozható, telepes üzemben. E hatalmas technikai fejlődésből csupán két mozzanatot emelünk ki, melyek munkánkat alapvetően befolyásolták. Az egyik az ún. *felhasználó-barát rendszerek* elterjedése, amelyek megszüntették azt az elidegenedési folyamatot, amely egyfelől egy hardver- és szoftver-falat vont a gép és a programozó közé, másfelől pedig egy monopolhelyzetben lévő programozói elitet állított a gép és a kutató közé. A mai rendszerekben a kutató közvetlen kapcsolatba kerülhet a felhasznált eszközökkel. A másik mozzanat a *professzionális mikroszámítógépek* kifejlesztése, amelyek alkalmazása többek között lehetővé teszi, hogy ha a feldolgozandó forrás anyagát nem lehet a számítógépes bázishoz vinni, akkor a mobil üzemi technika a források lelőhelyére települhet. Másszóval, ha a forrás nem mehet a géphez, a gép mehet a forráshoz.

Munkánk jelenlegi szakaszának számítástechnikai bázisáról annyit kell röviden megemlítenünk, hogy egy olyan integrált program-rendszert alkalmazunk, amelynek *táblázatkezelő*,

adatbáziskezelő és grafikus funkciói vannak.⁶ Rendszerünk alapja a Lotus 1-2-3 program-csomag, melynek először Release 1A, majd Rel.2, később Rel.2.01 verzióját használtuk (ezek felülről kompatibilis verziók). A speciális célú programozási feladatokat a Lotus belső programnyelve (Macro Command Language) segítségével oldottuk meg; ez esetenként — például az adatrekonstruálási munkánál — többszáz sor terjedelmű programokat is jelentett. Munkánk megkönnyítésére más szoftver-cégek Lotus-kompatibilis programcsomagjait is installáltuk rendszerünkbe — pl. CellWorks, FileWorks —, sőt speciális statisztikai programcsomagot is tervezünk a rendszerre építeni, ezek alkalmazása azonban nem befolyásolja az általunk használt formátumot, mint ahogy az sem, hogy eredményeink grafikus megjelenítéséhez esetenként nagyobb felbontóképességű grafikus programokat is igénybe vettünk.

C. Módszertani alapelvek

Minthogy munkánk két, egymástól igen távol eső terület, a történettudomány és a számítástechnika szféráit ötvözi, adatfeldolgozásunk egész rendszerének, az alkalmazott definícióknak és kódoknak illeszkedniük kell mind a számítástechnika, mind a történeti kutatás logikájához. Nem használhatunk olyan tisztázatlan kategóriákat, amelyeket a számítógép nem tud értelmezni, és főleg a technika csábításának engedve olyan összefüggéseket kimutatnunk, amelyek kutatási témánk szempontjából semmitmondóak.

Alapelvünk a *folyamatos*ág biztosítása hosszabb távú munkánk során. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy

- előző feldolgozásaink elvei később is érvényesek maradjanak (így hivatkozhatunk, az ismételések elkerülése céljából, előző publikációkra);
- a számítástechnika fejlődése miatt később se kelljen rendszert változtatnunk;
- ne egyedi szabványú programrendszert alkalmazzunk;
- eredményeink összevethetők legyenek a rokon kutatások eredményeivel; és
- technikailag más nagy rendszerekhez is csatlakoztathatók legyenek.

Ugyancsak alapvető elvünk a *pontos*ság. Ilyen nagyságrendű és hibaszázalékú adatnál kísért az „aprómunka” figyelmen kívül hagyása, mondván, úgysem ellenőrizi senki és nem lényeges a befolyás. Ezt a veszélyforrást a leghatározottabban igyekeztünk elkerülni, és egyrészt a gépi feldolgozás lehetőségeit minőségileg kihasználni, másrészt a saját magunk elé állított pontosági követelmények szintjét magasra emelni — mindezt anélkül, hogy elvesznénk a részletekben és indokolatlanul késleltetnénk az érdemi munkát. Másszóval, az adatfeldolgozás minden fázisában világosan meghúztuk és értelmeztük a határvonalat a figyelembe vett és a figyelmen kívül hagyott összetevők között.

Az „értelmes” pontoság követelményének feltétele, hogy tisztában legyünk a *kiinduló adatok pontos*ságával és megbízhatóságával. Ezt a kérdést egyfelől a forráskritika szintjén tárgyaljuk, másfelől az egyedi példák bemutatásánál. Általánosságban arra törekedtünk, hogy a feldolgozás során kiszűrjük a számítógép előtti sok munkafázis (az adatgyűjtés, a manuális számolás, a szedés, a nyomtatás, a gépre vitel) hibáit, és hogy szükség esetén *korrigáljuk a hibákat vagy rekonstruáljuk* a hiányos adatokat, ha erre kellő indokunk és megfelelő információnk van. (E tevékenységünket később részletesen indokoljuk.) Vagyis vizsgálatunk alapja voltaképpen nem csupán maga a forrásmű kizárólagosan, hanem a feltételezhető valós helyzet, amelyet a különböző források a maguk korlátai között rögzítettek. Természetesen minden

6. A *adatlátszakezelés* alapegysége az adatsorok és oszlopok metszésében fekvő adatcella. A cellák tetszés szerinti összefüggéseket fejezhetnek ki egymás között, így egy cella megváltoztatása a vele összefüggő cellák tartalmát is automatikusan változtatja. Az *adatbáziskezelés* alapegysége az adatsor, amelyeket különféle szempontok szerint lehet rendezni, szelektálni. A *grafikus rendszer* működését jelen frásunk grafikonjai is illusztrálják.

beavatkozás és munkafázis hibák forrása (beleértve a gazdacímterek hajdani munkatársainak tevékenységét is), ezért létre kellett hoznunk saját munkánk állandó és szisztematikus *ellenőrzési rendszerét*, hogy saját hibaszázalékunk és az okozott befolyás szintje alacsonyabb legyen a tőlünk független tényezők okozta bizonytalanságénál.

Alapelvünk továbbá, hogy bármit is teszünk az adatfeldolgozás során, azt *konzekvensen* tegyük, még ha az ideiglenes is vagy ha a helyessége nem bizonyítható. Erre azért van szükség, hogy később ugyanilyen konzekvensen tudjunk módosítani, és egy-egy beavatkozásunk hatását egyértelműen el tudjuk különíteni.

Ugyanilyen fontos, hogy minden munkafolyamatot *dokumentáljunk*. Ezáltal követni tudjuk a feldolgozás minden lépését, egy-egy lépést szükség esetén utólag módosítani tudunk, és nem utolsósorban korrekciós módon tudjuk indokolni és értékelni a kapott eredményeket. (A fenti két alapelv betartásának ilyen nagyságrendű adattömeg kezelésénél, áttekintésénél különös jelentősége van.)

Ha a munka későbbi fázisaiban valamilyen kérdéses eset tisztázódott, tehát egy hiányzó adatot más alapon rekonstruáltunk, esetleg időközben új információkhoz jutottunk vagy csupán egy régebbi hibánkat korrigáltuk utólag, a változtatásokat következetesen végigvezettük az adott feldolgozási vonal *összes eddigi fázisán* is. Egyrészt azért, hogy hatásuk a kapott eredményekben egységesen tükröződjön, másrészt, hogy ne jöhessenek létre eltérő (nem teljesen azonos) adatállományok, amelyek később alig felderíthető eltérések forrásai lehetnek. Ezt követeli ezenkívül a rendszer belső logikája is: az adatfeldolgozás különböző szintjein az adatoknak szabadon konvertálhatóknak, kivonatolhatóknak, behelyettesíthetőknak kell lenniük.

D. Adatfeldolgozásunk rovatai

1. A település- és birtokos-kódok rendszere

A gazdacímteri adatok egy része számszerű — a birtokok területe és a művelési ágak szerinti részterületek kat. holdban, a kataszteri tiszta jövedelem arany koronában (1935) —, más része szöveges jellegű. A számszerű adatok számítógépes feldolgozása eredeti formájukban végezhető, a szöveges adatokat azonban előbb át kell alakítanunk olyan formára, amely a gép által értelmezhető módon tartalmazza az információkat. Kódolási munkánk rendszere és felbontóképessége alapvetően meghatározza a feldolgozás során feltehető kérdéseink körét és az elvégezhető műveletek tartományát.

Az egyedi birtokokra vonatkozó gazdacímteri adatsorokban a számunkra legfontosabb szöveges információ a *birtok helye* és a *birtokos személye*.⁷ Forrásaink adatsorainak sorrendjét is e két információ határozza meg: a szerkesztők a birtokokat *vármegyé*, vármegyén belül *járás*, járáson belül *település*, ezen belül pedig a *birtokosok neve* szerint állították sorba betűsoros rend szerint. Bár kutatásunk jelenlegi szintjén a legkisebb vizsgált közigazgatási egység a vármegye, mégis fontosnak tartottuk, hogy a birtokok nyilvántartását a települések szintjéig vezessük. Ezáltal egyrészt lehetőségünk nyílik későbbi részletes vizsgálatok elvégzésére is, másrészt ez a módszer megkönnyíti az egyes birtokok azonosítását, ellenőrzését és összevetését más források adataival.

a) A *település-kódok* (röviden: T-kódok) rendszere az 1911-es gazdacímter számtógépes feldolgozásánál került először alkalmazásra. A kódolásnál az 1910. évi népszámlálás közigazgatási jelölési rendszerét vettük alapul,⁸ amely mind a vármegyéket, mind az egyes vármegyéken belüli járásokat, mind pedig az egyes járásokon belüli településeket egyedi sorszámmal látta

7. Az „Utolsó posta” (1893) és „A földbirtokos lakóhelye” (1935) rovatok adatait csak igen korlátozott mértékben, kiegészítő információként vettük figyelembe, ezért ezzel a funkcióval nem állt volna arányban külön kódrendszerük kidolgozása.

el. Ennek alapján település-kódunk egy hatjegyű szám, ahol az első két pozíció a vármegyét, a második kettő a járást, az utolsó kettő pedig a települést jelöli, vagyis az első két számjegy a vármegyét azonosítja, az első négy a járást, a hat számjegy pedig az egyedi települést.

A birtokosok személyére vonatkozó információk esetében nem az egyedi, személyes azonosítók hozzárendelését tartottuk fontosnak, hanem a *birtokos-típusok* megkülönböztetését, amely egyik alapját képezi a földbirtok megoszlására, az egyes társadalmi osztályok és rétegek gazdasági súlyára, a birtoktípusokra és tulajdonformákra vonatkozó vizsgálatainknak.

b) *Birtokos-kódjaink* rendszere is az 1911-es anyag feldolgozásánál alakult ki. Birtokos-kódunk (röviden: B-kódunk) egy négyjegyű szám, ahol az első számjegy a birtokosok (természetes és jogi személyek) főbb típusait jelöli, a második számjegy az egyes fő típusokon belüli csoportokat különbözteti meg, a harmadik számjegy pedig további alcsoportokat jelöl, elsősorban a társas tulajdonformák szempontjaiból. A negyedik számjegyet a bérlők számának későbbi jelölésére tartottuk fenn. A rendszer leglényegesebb elemeit a *Függelékben* közöljük; az eltéréseket és a rendhagyó eseteket a továbbiakban ismertetjük.⁹

A kódolás folyamata nemcsak mechanikus munkát jelentett. A továbbiakban néhány problematikus esetet említünk meg, amelyeknél munkánk egészére vonatkozó konvenciókat fogadtunk el.

2. Rendhagyó esetek

A.) *A település-kódok* alkalmazásánál gondot okoztak azok az esetek, ahol az időben köztes állapotot rögzítő 1910-es népszámlálás közigazgatási beosztása *még nem vagy már nem tükrözte* az 1893-as illetve az 1935-ös állapotot. Egyes településeket az 1893–1910 közötti, másokat az 1910–1935 közötti időszakban összevontak, megosztottak, nagyobb településekhez csatoltak, községből várossá nyilvánítottak, nevüket megváltoztatták, magyarosították.

A *megváltoztatott nevű településeknél* az adott korszak helységnévtárai voltak segítségünkre. Arad vármegye települései például jelentős részben román elnevezésükkel szerepelnek az 1893-as gazdacímterében, míg az 1910-es népszámlálás magyar nevük mellé rendel azonosító számot. Ilyen esetekben minden, az 1910-es rendszerben nem szereplő településnevet először a helységnévtárak alapján azonosítanunk kellett — ez vonatkozik az összeírásokra, megosztásokra is —, s csak ezután lehetett a kódolást elvégezni.

A közigazgatási jellegű változások közül az *összevonások* okoztak kevesebb problémát. 1893-ban például Hont vármegye nagy-csalomjai járásában Alsó-Ipoly–Nyék és Felső-Ipoly–Nyék külön községként szerepeltek a betűsoros rendben, az 1910-es népszámlálás azonban csak Ipolynyék községet említ a báti járásban. Ezért mindkét 1893-as település Ipolynyék kódját (150219) kapta. Így fordulhat elő néhány esetben, hogy két vagy több településnek *egyforma azonosító kód*ot kellett adnunk. Ehhez hasonló megoldást követtünk azokban az esetekben is, amikor a városok, terjeszkedésük során, egyes községeket bekebeleztek: Esztergom vármegye esztergomi járásában Győrmező és Viziváros önálló települések 1893-ban, 1910-ben viszont már Esztergom részei — emiatt 1893-ban is Esztergom kódját kellett kapniuk.

Itt kell megjegyeznünk, hogy T-kódjaink forrása a városokat (rtv., thj.) az egyes járásokban a községek után, azonosító szám nélkül sorolja fel. Emiatt az 1911-es gazdacímter feldol-

8. Gyakorlati munkánk során felhasználtuk *Dr. Bátky–Dr. Kogutowicz Manó*: Névmutató Magyarország 1:300.000 méretű néprajzi térképéhez. Budapest, 1919. c. munkáját, amely az 1910-es népszámlálás adatain és jelölési rendszerén alapul.

9. Az 1911-es kódrendszer részletes leírása megjelent: *Puskás Julianna–Eddie M. Scott–Lánc M.*: Adatbázis az 1911. évi gazdacímter adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. Történelmi Szemle 1974.

gozásánál a városok négyjegyű kódot kaptak, amely azonos volt a soron következő *képzetes* járás kódjával, Esztergom esetében tehát 1403-at. Szükségesnek tartottuk azonban a járás és a város mint két közigazgatási egység megkülönböztető azonosítását, ezért a városok négyjegyű kódja után (a települések sorszáma helyére) két nulla számjegyet írtunk; Esztergom T-kódja így 140300. Ezzel a helyükre kerülnek a kód pozíciói, azaz a „helyérték” — hiszen programunk a kódokat valós számokként kezeli.¹⁰

Hatszámjegyű kódunkból, mint utaltunk rá, két-két számjegy jut a vármegyék, a járások és a települések jelölésére. Ez egyben feltételezi, hogy mind a vármegyék, mind a vármegyéken belüli járások, mind pedig a járásokon belüli települések száma legfeljebb 99 lehet. A vármegyék és a járások esetében ez természetesen nem okoz gondot, de van olyan járás, ahová *száznál több* település tartozik. Ilyenkor *tizedestört formátumú kódokat* alkalmaztunk: a 99. település után a következő település a 99,1(00); majd a 99,101; a 99,102 stb. azonosítót kapta; Vas vármegye („9.”) muraszombati járásának („5.”) Zsidahegy nevű községe („114”) így a 090599,114 T-kód alapján azonosítható. Növekvő számsorrendbe állításuk esetén az ilyen formátumú kódok is az eredeti sorszámok rendjét követik, megoldásunk tehát egyaránt illeszkedik a közigazgatási nyilvántartás és a gépi feldolgozás logikájához.¹¹

Visszatérve a közigazgatási jellegű változásokra, a nagyobb gondot a települések későbbi *megosztása* jelentette, vagy az a gyakorlat, hogy az 1893-as gazdacímár az egymással határos községek némelyikét összevonva sorolja fel. Előző példánkban Alsó- és Felső-Ipoly–Nyéknek azonos kódot adtunk; ennek éppen ellenkezőjét kellene tennünk például az 1893-as gazdacímárban Máramaros vármegye ökörmezői járásának Kalocsa községével — az 1910-es népszámlálás ugyanis külön sorszámot adott Alsókalocsának és Felsőkalocsának. Mivel egy településnek két azonosítót nem adhatunk, az eredeti kódrendszer megtartása érdekében meg kellett állapodnunk a *kettős vagy többes T-kódok* egységes kezelési módjairól. Az 1893-as gazdacímár esetében az alábbi konvenciókat követtük:

- 1) ha a két vagy több összetartozó T-kód *azonos járáshoz* tartozó településeket jelöl, és
 - a) ha az egyik község azonos az „Utolsó posta” rovat községével, akkor ennek a községnek a kódját használjuk;
 - b) ha egyik község sem azonos az „Utolsó posta” rovat községével, akkor a *nagyobb (legnagyobb) lélekszámú* község¹² kódját használjuk;
 - c) ha a fenti adatok nem lelhetők fel vagy azonosak a lélekszámok, akkor a *kisebb (legkisebb) számértékű* kódot használjuk;
- 2) ha a két vagy több összetartozó T-kód *nem azonos járáshoz* (vagy vármegyéhez) tartozó településeket jelöl, ilyenkor a birtokok adatait a lélekszám arányában (ennek azonossága vagy hiánya esetén egyenlő arányban) *elosztjuk*, és az így kapott birtokokat T-kódjuk alapján a *saját járásukba* soroljuk.

A fenti sorrend annyiban módosul az 1935-ös gazdacímár esetében, hogy ott nem lévén „Utolsó posta” rovat (a birtokos lakóhelyét pedig nem ítéltük felhasználható információnak), első lépésként a lélekszámot vesszük figyelembe.

Bármelyik elv alapján döntöttünk egy-egy kérdéses esetben, a döntés alapját az adatsorban dokumentáltuk. Liptó vármegye olasz járásában például az 1893-as gazdacímárban Kvacsán-Hosszúrét elnevezésű községet találunk, de Kvacsán és Hosszúrét 1910-ben mint önálló községek (160323 és 160313) vannak nyilvántartva. Mivel a gazdacímár „Utolsó posta” rovatában Kvacsán szerepel, a kettős község a 160323 kódot kapta. Máramaros vármegye

10. A mezőváros nével ellátott településeket községnek kódoltuk.

11. A bizonytalan vagy ismeretlen település-kódokat is hasonló módon jelöltük, pl. 010200,1 stb.

12. Ugyancsak az 1910-es népszámlálás adatai alapján.

taracsvízi járásában ugyanez a gazdacímtár Német- és Orosz-Mokra elnevezéssel jelöl egy települést, az „Utolsó posta” rovatban azonban egy harmadik község, Királymező áll. Az 1910-es népszámlálás szerint Németmokrának 730, Oroszmokrának 952 lakosa volt, a kettős községnek tehát Oroszmokra T-kódját (390715) adtuk. Ugyancsak a nagyobb lélekszám alapján kapta az 1935-ös gazdacímtárban Somogy vármegye marcali járásában Hosszúvíz község Mesztegnyő kódját (060619), Somogyszentpál pedig Varjaskér és Tótszentpál közül az utóbbit (060636).

A *puszta*, *tanya*, *zárda* névvel jelölt településeknek többnyire a gazdacímtárban előtűk álló település kódját adtuk. Az ilyen külterületi lakott helyek hovatartozását csak abban az esetben kellett vizsgálnunk, ha a betűsoros rendbe illesztve szerepeltek — ugyanis éppen az ábécé-rendből való „kilógásuk” bizonyította azt, hogy az esetek többségében az előtűk álló településhez tartoznak.

Megemlíttük az *átminősített települések* eseteit is: Fogaras település Fogaras vármegye fogarasi járásában 1893-ban például még községként szerepel, 1910-ben azonban már város; ennek következtében 1893-ban is városi kódot kellett kapnia (530500).

Mindezek az esetek azonban nem okoztak problémát jelen vizsgálatunkban, hiszen a legkisebb vizsgált közigazgatási egységünk a *vármegye*. Természetesen egy-egy terület későbbi részletesebb (járási vagy községi szintű) vizsgálata szükségessé teheti a felsorolt és a felsoroltakhoz hasonló esetek egyedi elbírálását.

B.) *Birtokos-kódjaink* alkalmazásánál is felmerültek olyan esetek mindkét gazdacímtárban, amelyeknél a besorolást nem lehetett automatikusan végezni. A kérdéses esetek két forrásból adódtak: vagy nem volt elegendő információnk a besoroláshoz, vagy nem volt egyértelmű kategóriánk az adott birtokos-típushoz.

A hiányos információ egyik példája a felekezeti hovatartozás nélkül bejegyzett egyházi birtokok csoportja. Ilyen esetekben a birtokot, más információ hiányában, a *római katolikus egyház* birtokai közé soroltuk. Ugyancsak nehéz eldönteni a „Jakab és Társa” vagy a „Jakab és Pollák”-típusú birtokosok kategóriáit. Ezek a megjelölések valamiféle társulásra engednek következtetni, de miután részletes levéltári kutatások híján nincs erre bizonyítékunk, ezért nem jogi személyeknek, hanem — esetünkben — nem-arisztokrata társas tulajdonnak (2030) tekintettük az ilyen birtokokat.

Felbukkantak olyan birtokos-típusok is, amelyekre eredeti B-kód rendszerünk nem tartalmazott külön kategóriát. Előfordultak például közös birtokok *község és magánszemély*, valamint *község és jogi személy* tulajdonában. Ilyenkor — az amúgy is többnyire első helyen jelölt — természetes vagy jogi személyt tekintettük a kódolás szempontjából kizárólagos tulajdonosnak. Az 1935-ben felbukkanó *csődtörőmeg* megjelölést az egyéb jogi személyek kategóriájába soroltuk.

3. Egyéb rovatok

Kódolási munkánk ismertetése kapcsán röviden szót kell ejtenünk azokról az azonosítókról és egyéb állandó rovatainkról, amelyeket a feldolgozás során következetesen használtunk.

Az egyes adatsorok azonosítására két kódot, sorszámot és folyószámot alkalmaztunk párhuzamosan. A *sorszám* — azonosító funkciója mellett — az adatsorok visszakeresését és ellenőrzését könnyíti meg az eredeti forrásban. Utolsó két számjegye az adatsornak a nyomtatott gazdacímtári oldalon lévő sorszámát jelöli (egy oldalon az adatsorok száma a százat sehol nem éri el), míg az előtte álló számjegyek a gazdacímtári oldalszámot jelölik. A 301-es sorszám tehát a harmadik oldal első adatsorát, a 3001-es a harmincadik oldal első adatsorát, a 30001-es pedig a háromszázadik oldal első adatsorát jelöli. A szomszédos sorszámok különbségét tartalmazó oszlop könnyű ellenőrzési algoritmust kínál az esetlegesen kimaradt gazdacímtári oldalak felderítésére.

A folyószám az 1-es számjeggyel indul az adott gazdacímter első vármegyéje első járásának legelső birtokánál és minden soron következő birtoknál eggyel nő, egészen a gazdacímter legutolsó adatsoráig. Segítségével könnyűszerrel megállapítható egy járás vagy egy vármegye birtokainak száma; a szomszédos folyószámok különbségei pedig a későbbi feldolgozás során kimaradt adatsorok felderítésének eszközei lehetnek.

A későbbiekben többször hivatkozunk a *géppel számított vagy ún. kontroll-összegre*, amely az egyes birtokok művelési áganként megadott részterületeinek pontos összege. Ez az érték sok esetben nem pontosan egyezik meg a gazdacímterben közölt összterülettel. Az *eltérés* nagysága fontos adat a feldolgozás számára, ezért a gazdacímter és gépi összeg különbségét külön rovatban tartjuk nyilván minden birtoknál. A gazdacímter adatok korrigálásának és rekonstruálásának munkafázisai után a *géppel számított összeg rovatának értékeit kezeljük autentikus adatként*.

E. Probléma-típusok, megoldások, konvenciók

Viszonylag sok rendhagyó eset nehezítette munkánkat a feldolgozás első fázisaiban, még a kiinduló adatok szintjén. A következőkben ismertetett problematikus esetek a gazdacímter adatok változó minőségéből és belső ellentmondásaiból adódtak. A gazdacímterekben két, nehezen elkülöníthető hibatípus fordul elő: az *eredetileg is hibásan közölt vagy hiányzó adatok* és a *belső összefüggések hibái*.

1. A *hibásan felvett alapadatokat* igen körülményes felfedni, legtöbbször csak közvetett módon, valószínűsítéssel lehetséges. Ha van olyan pót-forrás — például gazdacímter vagy mezőgazdasági összeírás —, amelynek megbízhatósági szintje a kérdéses adatok vonatkozásában eléri az eredeti forrásét, időben nem túl messze eső állapotot rögzít és feldolgozásmódja hasonló az eredeti forráshoz, akkor ez lehet az összehasonlítás alapja. Ha nincs ilyen, akkor csak saját feldolgozásuk későbbi fázisai utalhatnak ilyen hibákra; ennek alapján azonban csak kivételes esetekben korrigálhatunk visszamenőleg, mert egyrészt ez minden származtatott és esetleg tovább feldolgozott eredmény megváltoztatásával jár, másrészt felvetődhet a gyanú, hogy előzetes jóslataink beteljesülése érdekében tudat alatt is ehhez igazítjuk kiindulási adatainkat, harmadrészt pedig így módon olyan bizonytalansági tényezőt vihetünk a kontextusba, amely nem kisebb az eredetinel.

Valamivel könnyebb a helyzet azoknál a hibásan közölt adatoknál, ahol a hibák vélhetően a *szerkesztés és a kiadás munkafolyamatai* alatt keletkeztek. Ilyenkor feltételezzük, hogy eredetileg helyes adatokról van szó, amelyek a manuális másolás, a gépirás vagy a nyomdai szedés során szenvedtek változást. Természetesen ezek a hibák is csak valószínűsíthetők; korrigálásukat is csak abban az esetben szabad végrehajtanunk, ha erre alapos indokot találunk.

Ilyen hibákat okozhat az *egyes adatok elcsúszása* a táblázatban, *egész adatsorok és adatcsoportok* elcsúszása, az *adatisméllés*, a *sorisméllés* (tehát azok az esetek, amikor helyes adatok rossz helyen szerepelnek); valamint a *helyiérték* elcsúszása, a *számjegyek* felcserélése, elhagyása, a vizuálisan — *sőt hangalakjukban* (!) — hasonló számpárok felcserélése (vagyis az önmagukban hibás számadatok). Ez együttvéve igen sok hibalehetőség! Felderítésük elsősorban matematikai és logikai feladat, olykor azonban komoly empátiás képességeket is igényel az eredeti munkafolyamatban részt vett néhai munkatársak iránt... Munkánk e fázisa is azt példázza, hogy mind az eredeti forrás adatai, mind a mai számítógépes feldolgozás mögött *emberi tevékenységek láncolata* áll, s e tevékenységek és szándékok megértése nélkül a későbbi kutató munkája nem lehet teljes értékű.

Ha például egy adatsorban, ahol a gazdacímter és a géppel számolt összterület megegyezik, a birtok hegyvidéki erdős területen fekszik, de nincs erdőterülete, van viszont 200 hold nádasa — akkor erősen valószínűsíthető, hogy a tájidegen művelési ág úgy jött létre, hogy a számadat a nyomdai munkák során átcuszott az „Erdő” rovatból a szomszédos „Nádas”

rovatba. (Feltételezésünket a korabeli térképek segítségével is alátámaszthatjuk.) Ha két szomszédos adatsor esetében nincsen ugyan tájidegen művelési ág vagy szokatlan birtokstruktúra, de az egyik birtokban például 36 hold legelő van és egyúttal 36 hold géppel számolt többlet az összterülethez képest, a másik birtoknak pedig nincs legelője, de van 36 hold hiánya, akkor igen valószínű, hogy a legelő számadata függőleges irányban csúszott el egy sort a nyomtatás során. Ezek persze ideális esetek, ahol csak egy tényező hatása érvényesül; mégis hasonló alapon egész adattömbök elcsúszását is fel lehet deríteni. Függőleges tömb-elcsúszás esetén (mint amilyen például az 1935-ös gazdacímtár 79. oldalán található) figyelmeztető jel a közölt és a számított összterület markáns, csoportos eltérése és az eltérés értékeinek kapcsolata a művelési ágak rovataiban lévő számértékekkel.

Eldőfordult, hogy csupán egy számjegy (!) csapódott az egyik művelési ág területéből a másikba, s ezzel első látásra nehezen értelmezhető eltérést okozva a több ezer holdas birtok területében. Vannak azonban bonyolultabb esetek is. Az 1935-ös gazdacímtár 320. oldalán a 24–26. tulajdonosi sorokban a következő adatokat találjuk:

Összes	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Adóm.	Eltérés
959	249	–	–	–	386	401	–	38	-115
327	103	6	2	5	27	16	–	22	146
114	134	–	8	–	–	–	–	3	-31

Tüzetesebben megvizsgálva az „Eltérés” rovat értékeit, megállapítható, hogy azok összefüggést mutatnak egymással: a két negatív érték összege, abszolút értékben, azonos a pozitív eltérés értékével. Ez arra utal, hogy az eltérést valamelyik művelési ág adatainak permutálása okozza. Mivel az eltérések értéke egyik részadattal sem azonos, a hibát azokban a művelési ágakban kerestük, ahol mindhárom birtokban volt adat. Két ilyen művelési ág van, a „Szántó” és az „Adómentes”; az adómentes területek nagysága azonban nem elégséges ekkora eltérés okozásához, tehát minden bizonnyal a szántóterület adatai keveredtek össze a három birtokban. A megoldást az alábbi rovatok szemléltetik:

Eltérés (eredeti)	Szántó eredetileg	Szántó helyesen	Eltérés (új)
-115	249	134	0
146	103	249	0
-31	134	103	0

2. A hibák másik csoportját a gazdacímtárakban a *belső összefüggések hibái* teszik.

a) Legszembetűnőbbek közülük azok, amelyek *egy-egy adatsoron belül* jelentkeznek. Ha a művelési áganként felvett birtokrészek területének gépi összege nem egyezik meg az ugyanabban a sorban közölt birtok-összterülettel, akkor az adatsort megkülönböztető jelzéssel látjuk el. Az ilyen adatsorok esetében a következőképpen járunk el:

- (1) ellenőrizzük, hogy nem történt-e hiba az *adatbevitelnél*; ha nem, akkor
- (2) megvizsgáljuk az eltérés nagyságát: először, hogy belül van-e a *forrásban dokumentált* műveletek kerekítési, egyszerűsítési eljárásainak keretein; ha nem, vagy nincs ilyen, akkor

- (3) belül van-e az *általunk elfogadott* maximális kerekítési, egyszerűsítési hibahatáron,¹³ ha nem, akkor
- (4) megvizsgáljuk az adatsort a *szerkesztői–kiadói–nyomdai* típusú hibák szempontjából (beleértve a hibásan elvégzett számtani műveletek lehetőségét is); ha ilyen vélhetően nincs vagy nem bizonyítható, akkor
- (5) megvizsgáljuk az *alapadatok* (vagyis a művelési áganként felvett részterületek) helyességét, amennyiben van összehasonlító adatunk pót-forrásból; ha nincs, megbecsüljük, hogy egyáltalán „hihetők-e” (nincs-e nagyságrendi eltérés, vagy a környezetétől való feltűnő strukturális eltérés, tájidegen művelési ág).

Az eltérések vizsgálata azonban nem mindig vezet megnyugtató eredményre. Ha az adatbevitel hibásnak bizonyul, akkor korrigáljuk. Ha az eltérés kisebb a (2.) és (3.) pontok alatt meghatározott határértékeknél, akkor az eltérést a további feldolgozás szempontjából figyelmen kívül hagyjuk. Ha a (4.) pont szerinti hibát feltételezünk elfogadható valószínűséggel és ez a részadatok szintjén egyértelműen korrigálható, akkor behelyettesítjük a korrigált számadatokat és ezt dokumentáljuk az érintett adatsorokban. Ha az (5.) pont szerint tudunk igazolhatóan korrigálni, megtesszük, és hasonlóképpen dokumentáljuk.

Ha azonban a fenti lehetőségek egyike sem ad elég alapot a korrekcióra, akkor csupán az eltérés okára vonatkozó feltételezéseinket rögzíthetjük. E feltételezések egy része megnyugtatónak tekinthető, de még mindig marad egy rész, amelyet valószínűleg soha nem tudunk megoldani. Ezzel a leszűkített hiba-maggal, mint alap-adottsággal együtt kell élnünk a számítógépes feldolgozás során; a racionális határokon belül mégis következetesen törekszünk felszámolására. Ezeket az eltéréseket mintegy „függőben hagyjuk”, hogy a munka ne akadjon meg miattuk a feldolgozás elején, egyúttal elvileg nyitva hagyjuk a későbbi korrigálás lehetőségét. Azonban minden utólagos korrekcióra érvényesek korábban említett szempontjaink.

Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdacímrtári összterületek és a géppel számolt összegek egyezése tekintetében az *1935-ös gazdacímrtár jóval pontosabb az 1893-as gazdacímrtárnál*. (Azt nem tudjuk megítélni, hogy ebben mekkora szerepe volt a pontosabb földmérési technikának és mekkora a statisztikai munka ellenőrző és korrigáló fázisainak.) Baranya vármegye

13. Ez az érték, általános szabályként, azonos a művelési ágak számával, az adott mértékegységben. A két vizsgált forrás esetében a művelési ágak száma nyolc, a mértékegység kat. hold, így az elfogadható eltérés mindkét irányban ≤ 8 hold. Ez a tűrőhatár abból adódik, hogy feltételezzük az egész számjegyre kerekítés olyan extrém eseteit is, hogy pl. 1,99 holdból 1 hold lesz a tizedesjegyek egyszerű elhagyásával, vagy éppen ellenkezőleg, 1,01 holdból 2 hold válik azáltal, hogy a „megkezdett” holdat automatikusan felfelé kiegészítik. Elméletileg elképzelhető olyan eset, hogy az összes művelési ágban egyszerre alkalmazzák az egyik kerekítési módot szélsőséges értékekkel, ahogy ezt alábbi példánk illusztrálja három részadat ($= n$) esetében.

1,99 \rightarrow 1	1,01 \rightarrow 2
1,99 \rightarrow 1	1,01 \rightarrow 2
1,99 \rightarrow 1	1,01 \rightarrow 2

5,97 \rightarrow 6 (eltérés = n)	3,03 \rightarrow 3 (eltérés = n)
vagy 5,97 \rightarrow 5 (eltérés = $n-1$)	vagy 3,03 \rightarrow 4 (eltérés = $n-1$)

Amennyiben az összterület értékét is azonos módon kerekítik, akkor a maximális eltérés így $n-1$, ha pedig az összterület kerekítése az általánosan elfogadott módon történik, akkor a maximális eltérés értéke n , azaz a birtokrészek száma. Megjegyzendő, hogy ily módon az elfogadható eltérés abszolút és nem relatív érték, mint az 1911-es gazdacímrtár esetében. A ± 8 hold a legkisebb nyilvántartott, azaz 100 holdas birtokok esetében $\pm 8\%$ (tehát nagyobb, mint az 1911-es 5%-os határ) — viszont egy 10 000 holdas birtoknál mindössze 0,08%, ahol az 5%-os érték már 500 hold lenne. Az eltérések összegzett befolyására még kitérünk.

esetében például az 1893-ban nyilvántartott 637 birtoknál az eltérések összegzett értéke -254 hold, míg az 1935-ben közölt 729 adatsornál csupán +40 hold, s ez is egyetlen birtok eltérése. Az eltérések összegzett értéke azonban félrevezető lehet, mert a pozitív és negatív értékek részben semlegesíthetik egymást. Ezért megvizsgáltuk az eltérések abszolút értékeinek összegét is. Ez Baranya vármegyében 1893-ban 506 hold, vagyis összemérhető a birtokok számával, s ez az érték — a birtokok összes területéhez viszonyítva — igen csekély.¹⁴

Ha elvégeztük az ellenőrzés és korrigálás fenti fázisait, ezután már a *géppel számolt birtok-összterületeket* visszük tovább a feldolgozás magasabb szintjeire. Ezzel tulajdonképpen egy általános szabályt fogalmaztunk meg: vitás esetekben a szorosan összetartozó adatok közül mindig az *alacsonyabb feldolgozási szintű adatokat* tekintjük autentikusnak. Feltételezzük tehát, hogy eltérés esetén a művelési áganként felvett területi adatok helyesek és a belőlük képzett összeg helytelen.

Preferenciánk implicite azt is feltételezi, hogy a földmérési gyakorlatban a kisebb terület egységeket pontosabban mérhették fel, mint a nagyobbakat, s az összterületeket a viszonylag pontos részterületekből származtatták. Természetesen ennek az ellenkezője is elképzelhető: egyrészt bonyolult belső felosztású, kedvezőtlen természeti adottságú birtokok esetén a részterületeket egy egyszerű alaprajzú összterületből származtatni, másrészt az egymást követő felméréseknél célszerű a nagyobb terület egység kiterjedését viszonylagosan állandónak tekinteni mind földmérési, mind földnyilvántartási szempontból.

Az általunk követett gyakorlat mellett szól azonban több más szempont is: először, az egymással összefüggő adatok — származtatási elsőbbségüktől függetlenül — legalább az ellenőrző számítások szintjén tartalmazzák a részterületekből képzett összegek manuális munkafolyamatát, amely potenciális hibaforrás az összesített adatok szempontjából; másodsor, a művelési ágak területének korrigálása nem kínál egyszerű, általános érvényű szabályt (az egyik lehetőség egy nagyobb közigazgatási vagy tájegység — esetleg ezen belül egy kitüntetett birtoktípus — átlagos birtokstruktúráját jellemző arányszámok alkalmazása¹⁵); harmadszor, számszerűen több adat feltételezett hitelességét rontanánk el a birtokrészek adatainak korrigálásával, s ezzel több későbbi feldolgozási ág kontextusában növelnénk a bizonytalansági tényezőt; végül, az általunk követett megoldás áttekinthetőbbé és egyszerűbbé teszi a számítógépes adatfeldolgozás folyamatát.

b) A belső összefüggéseknek — és a bennük található hibáknak — van egy másik csoportja is a gazdacímári adatok körében. Ebbe a csoportba az *adatközlés különböző szintjeinek kölcsönös összefüggései* tartoznak. Elvileg, ha egy egységes kiinduló adatokon alapuló forrás vagy forráscsoport bármelyik adatközlési szintjét használjuk fel azonos vizsgálatok céljára, az eredményeknek is azonosaknak kell lenniük. A gazdacímárak esetében azonban ezek az eredmények nem teljesen azonosak. Ahhoz, hogy a források belső következetességét és megbízhatóságát reálisan meg tudjuk ítélni, szükségesnek tartottuk ezeknek az eltéréseknek az egzakt kimutatását.¹⁶

A gazdacímári adatközlés alapvető és legfontosabb szintjét a terjedelem zömét alkotó *birtoki adatsorok* alkotják. A másik szint — összehasonlításunk alapja — 1893-ban az egyes

14. Ehelyütt is hangsúlyozzuk, hogy a két gazdacímár adatainak összevetésénél kizárólag a trianoni területet vagy annak 1893-as megfelelőjét vesszük figyelembe. Baranya vármegye 1893-as adatai alatt tehát azok az adatok értendők, amelyek a későbbi trianoni területet határain belül fekvő birtokokra vonatkoznak. Ugyanakkor a források kritikai vizsgálatánál a teljes vármegyét vesszük alapul, s ez Baranya esetében nem azonos Trianon előtt és után.

15. Hasonló megoldást követtünk az adatrekonstrukciók egyes eseteiben.

16. Saját munkánk pontossága ugyanis hiába haladja meg esetleg nagyságrendekkel a forrásban tükröződő munkáét, következtetéseinkben alapvető korlát marad a kiinduló adatok megbízhatósági szintje.

vármegyei fejezetek elején található *monografikus leírás*, amely összesített formában találja azokat az információkat, amelyeket a következő oldalak adatsoraiban részeire bontva olvashatunk. Ilyen jellegű adatközlés az 1935-ös gazdacímtárban nem található, ezért itt az összehasonlítás alapja az 1935-ös *mezőgazdasági összeírás* vonatkozó összesítései, mivel a gazdacímtárt a mezőgazdasági összeírás adataiból szerkesztették.

A belső összefüggések következtetlenségeit mindkét gazdacímtár esetében részletesen vizsgáltuk. Baranya vármegye példájánál maradva, *III/1 táblázatunk* az 1893-as gazdacímtár vármegyei szintű vizsgálatának részletét mutatja:

III/1 táblázat
(Baranya 1893)

- 1) a közölt birtok *részterületek* gépi összegének %-os eltérése a közölt birtok *összterületek* gépi összegéhez képest -0,1%
- 2) a közölt birtok *összterületek* gépi összegének %-os eltérése a 100 holdon felüli birtokok *közölt* összterületéhez képest 0%
- 3) a vármegye *művelési áganként* közölt összesített adatainak gépi összege és a vármegye *közölt összterülete* közötti %-os eltérés 0,1%
- 4) eltérés a kisbirtok arányában
 - (a) a vármegye *művelési áganként* közölt összesített adatainak gépi összegéből és a közölt birtok *összterületek* gépi összegéből képzett hányados; és
 - (b) a 100 holdon felüli és a 100 holdon aluli birtokok külön összesítésben megadott (ill. a közölt összterületből származtatott) területeinek hányadosa között 0%.

A táblázatban látható információk közül az 1. pont azt mutatja, hogy mennyire egyeznek meg a birtokok *összterületei* a *művelési ágak területeinek* összegeivel. Ez tehát a részletes adatközlés saját pontosságát szemlélteti. A 2. pontban a baranyai nagybirtok kiterjedését a monografikus adatok és a részletes birtokadatok alapján hasonlítjuk össze, itt tehát a két adatközlési szint összevetését végezzük. A 3. pont a monografikus adatközlés önmagán belüli pontosságát vizsgálja. A 4. pont közvetett információk pontosságát elemzi: a gazdacímtárakban explicite nem szereplő kisbirtok baranyai részarányát két különböző módon származtattuk a monografikus és a részletesen közölt adatokból, s e két adat egyezését vizsgáltuk. — Az eltérések százalékos értékeit mindenütt egy tizedesre kerekítettük.

Baranya vármegye 1893-as hibaszázalékai — az adatsorokon belüli eltérések dacára — igen jónak mondhatók. Az elemzésből kitűnik, hogy a gazdacímtárban vannak „pontos” vármegyék (ezek minden vonatkozásban pontosak), és vannak „pontatlan” vármegyék. Az utóbbiak hibaszázalékai is általában 5%-on belül maradnak, bár például Liptó vármegye értékei a *III/1 táblázat* bontásában 0%; -21,6%; -6,4% és 13,2%.

Kiugróan magas eltérést találtunk Sopron vármegyénel, sorrendben az értékek: 0%; 0,1%; -107,6% és 0%. A kiugró eltérés a monografikus adatok belső összefüggéseiben jelentkezett, tehát vagy az összes terület, vagy a szántó, kert, rét stb. területek hibásak. Úgy találtuk, hogy manuális elírás vagy szedési hiba nem valószínű, a helytelen adatnak vagy adatoknak máshonnan kell származniuk. A tüzetesebb vizsgálat kiderítette, hogy Somogy és Sopron vármegyék monografikus leírásaiban a *művelési ágak közölt területei* teljesen azonosak. Mivel a 3. pont szerinti eltérés Somogy vármegyénel csupán -0,2%, nyilvánvaló, hogy Sopron vármegye monografikus leírása Somogy *művelési ágait* tartalmazza.

Az 1935-ös gazdacímtár hasonló vizsgálatának adekvát részletét *III/2 táblázatunk* tartalmazza, ugyancsak Baranya vármegye példáján:

III/2 táblázat
(Baranya 1935)

- 1) a gazdacímtári birtok-részterületek gépi összegének %-os eltérése a gazdacímtári birtok-összterületek gépi összegéhez képest 0%
- 2) gazdacímtári birtok-összterületek gépi összegének %-os eltérése a 100 holdon felüli birtokoknak a mezőgazdasági összeírásban közölt (összes) területéhez képest -1,8%
- 3) a mezőgazdasági összeírásban a vármegye művelési áganként közölt összesített adatainak gépi összege és a vármegye ugyanott közölt összterülete közötti %-os eltérés 0%
- 4) eltérés a kisbirtok arányában
 - (a) a vármegye művelési áganként közölt összesített adatainak (mezőgazdasági összeírás) gépi összegéből és a közölt birtok-összterületek (gazdacímtár) gépi összegéből képzett hányados (%); és
 - (b) a 100 holdon felüli és a 100 holdon aluli birtokok külön összesítésből származó (mezőgazdasági összeírás) területeinek aránya (%) között 0,7%
- 5) a gazdacímtári birtok-adatsorok száma és a 100 holdon felüli birtokoknak a mezőgazdasági összeírásban megadott (összes) száma közötti %-os eltérés -18,3%.

Az 1. pont itt is a birtoki adatsorok pontosságát mutatja. A 2. pont a mezőgazdasági összeírás és a gazdacímtár adatainak egyezését szemlélteti, a 3. pont pedig a mezőgazdasági összeírás adatainak belső eltéréseit. A 4. pontban — az 1893-as vizsgálat mintájára — a kétféle úton származtatott kisbirtoki adatok egyezését vizsgáltuk. Miután a mezőgazdasági összeírás vármegyénként közli a földbirtokok számát az egyes birtoknagyság-kategóriákban, ezért a 100 holdon felüli kategóriákat összevonva, az így kapott adat összevethető a gazdacímtárba felvett birtokok számával. Az 5. pont szerint érték a gazdacímtári adatsorok közel húsz százalékos többletét jelzi. Az 1935-ös gazdacímtár előszava azonban közli, hogy „a kötet teljessége érdekében az adatok ezúttal azokra a földbirtokosokra is kiterjednek, akiknek földbirtoka nem egy, hanem csak két vagy több község határában együttvéve éri el, illetőleg haladja meg a 100 kataszteri holdat”.¹⁷ Kivonva a gazdacímtári adatsorok számából a 100 holdon aluli birtokok adatsorainak számát, az így kapott eltérés már csupán 0,5%.¹⁸

F. Az adatrekonstrukció esetei

Olyan esetekben, ahol az adatok teljes vagy részleges hiánya akadályozta a feldolgozás folyamatát, vagy befolyásolta eredményeink pontosságát, következtetéseink helyességét, szükségesnek ítéltük a hiányzó adatok rekonstrukcióját.

Már az adatfeldolgozás korai fázisában fel kellett tennünk a kérdést: *vajon nem korrektebb megoldás-e figyelmen kívül hagyni a hiányzó adatokat*? Nem megnyugtatóbb-e csupán a forrás adataira hagyatkozni és alapadottságként vállalni annak következtetlenségeit? Esetünkben, úgy véljük, semmiképpen sem. Ha ugyanis tudunk olyan birtokokról, amelyek a gazdacímtári nyilvántartás kritériumainak megfelelnek, csupán területi adataik hiányoznak, akkor nem hagyhatjuk ki adataikat a feldolgozásból, hiszen így szándékosan meghamisítanánk mind a száz holdon felüli birtokok számáról, mind a birtokok összterületéről, mind pedig az egyes művelési ágakról kimutatott eredményeinket a vizsgált közigazgatási vagy földrajzi egységben. (Ugyanígy megengedhetetlen, hogy a birtokrész-adatok hiánya esetén csak az összterületeket

17. *Központi Statisztikai Hivatal*: Magyarország földbirtokosai és földbérleti. Gazdacímtár. Bp. 1937. 3.

18. Megjegyzendő, hogy a gazdacímtár, alcímének és idézett előszavának némileg ellentmondva, azokat a 100 holdon aluli birtokokot is tartalmazza, amelyek az egy tagban lévő nagybirtokok tulajdonosaihoz tartoznak.

vegyük figyelembe, mert így a művelési ágak területeinek összege és a birtokok összterületeinek összege — korábban ismertetett oknyomozó korrigálásaink dacára — nem lesz azonos, ezenkívül pontatlan információkat kapunk az egyes művelési ágak összesített területeiről is.) Ha pedig egy azonos területi egységet eltérő időszakokban rögzített adataik alapján kívánunk összehasonlítani, alapfeltétel, hogy a vizsgált birtokok és adataik köre azonos legyen. Vagyis nem engedhető meg, hogy az egyik állapot eltérő adatfelvételi minősége befolyásolja az összehasonlítás eredményét.

Az adatok rekonstruálása történhet *más források alapján*, de történhet *tisztán matematikai módszerekkel* is. Mindkét esetben a rekonstruált adatok felhasználhatósága természetesen jóval korlátozottabb az autentikus adatokénál. Más források alapján valószínűsíthető adatok esetén a rekonstruált adatsor bizonyos körülmények között még felhasználható az egyedi birtokok összevetésének szintjén. A tisztán matematikai módszerekkel rekonstruált adatok azonban egyáltalán nem tartalmaznak új információt — voltaképpen a redundanciát növelik a vizsgált nagyobb egységben —, így önállóan nem használhatók fel következtetések levonására. Ezért különösen fontosnak tartottuk, hogy minden általunk rekonstruált adatot *megkülönböztető jelzéssel* lássunk el, amely tartalmazza a rekonstruálás alapját és módját. Így munkánk későbbi fázisaiban is világos maradt az adatok származása.

A következőkben az 1893-as gazdacímtár két rekonstruálásra szoruló adatsortját, Gömör és Moson vármegyék hiányos birtok-adatait ismertetjük az általunk követett adatrekonstruálási módszerekkel együtt.

1. Gömör vármegye, 1893

A bellusi Baross Károly-féle gazdacímtárban Gömör vármegye fölbirtokainak táblázatos ismertetésénél a következő lábjegyzetet találjuk: „A beküldött kimutatásban tévedésből a más járás[ban] és több községekben is bíró földbirtokosok javadalmai nem községenként részletezve, de együttesen lettek kimutatva, mire nézve a vonatkozás a Jegyzet rovatban található.”¹⁹ Ez azt jelenti, hogy minden olyan földbirtokos, akinek a vármegyében egynél több olyan birtoka volt, amely megfelelt a gazdacímtári nyilvántartás kritériumainak, egy *összevont, képzetes birtokkal* szerepel az egyik valóságos birtoka helyén. Nem derül ki tehát, hogy mekkorák és milyen stuktúrájúak voltak a birtokai, csupán az, hogy hány 100 holdon feüli, Gömör vármegyei birtoka volt a valóságban és azok mely községek határaitban feküdtek.

Vegyük például a vármegye legelső adatsorát, ahol a nagyrőczei járás Borosznak községének egyetlen birtokosát találjuk „Latinák Rudolf s Frigyes” név alatt. Az adatsor azonban üres, sem az összterület, sem a művelési ágak területe nem szerepel. A „Jegyzetek” rovatban ez áll: „[lásd] Ploszkó”. Négy sorral lejjebb, Filler községnél „Latinák testvérek” név alatt²⁰ ugyancsak üres adatsort találunk, ugyanezzel a jegyzettel, s ehhez hasonló adatsort Latinák név alatt összesen hetet találhatunk a vármegyében, ebből hat egy járáshoz tartozik. A nyolcadik összetartozó adatsort is az első lapon találjuk, Ploszkó községnél, az alábbi formában:

19. Baross K.: i.m. 235.

20. Itt kell utalnunk arra, hogy a földbirtokosok neveinek következtelen írásmódja komoly akadályt jelentett az automatikus adatfeldolgozásban. Előfordultak olyan birtokos-nevek (elsősorban jogi személyek nevei), amelyek tíznél több verzióban szerepeltek. E probléma megoldására vagy egy közbülső manuális munkafázist kellett beiktatnunk, vagy pedig — gyakori név-verzióknál — a számítógépet kellett „megtanítanunk” a nevek azonosítására. Jelen esetben a „Latinák Rudolf s Frigyes” és a „Latinák testvérek” azonosságát éppen a közös összevontás bizonyítja. Következeten írású (és gyakori) családneveknél azonban olykor igen nehéz az azonosítás.

Birtokosok neve	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Adóm.	Összes
Latinák Rudolf és Frigyes	93	7	106	681	2595	–	–	–	3504

A két Latinák testvér közös birtokában tehát *összesen* 3504 hold földterület volt nyolc község határában, ebből *összesen* 93 hold szántó, 7 hold kert és így tovább. A vármegyében *negyvenöt birtokost* találtunk,²¹ akiknek a birtokai hasonlóképpen szerepelnek. E birtokok *összterülete közel 250 000 hold*. Bár a birtokosok zöme csupán két-három birtokkal szerepel, Coburg Fülöp herceg hitbizománya 59 birtok összevont adatait tartalmazza, ezek együttes területe több mint száztfézer hold; de Andrássy Dénes gróf hitbizománya is 24 birtok eredőjeként szerepel. Az összevont kimutatási rendszer együttvéve *215 adatsort* érint a vármegyében.²²

A rekonstrukció első lépéseként pót-forrást kerestünk, amelyben feltételezhetően meg lehet találni a valós birtokok hiányzó adatait. Választásunk az *1911. évi gazdacímátár*ra esett. Bár a két gazdacímár megjelenése között 18 év telt el (az általuk rögzített földbirtoki állapotok között még több is), a nyilvántartás elvei hasonlóak voltak, s valószínűsíthető volt, hogy a keresett birtokok egy részének nyomára bukkanunk. Az 1895. évi mezőgazdasági összeíráson alapuló gazdacímár adatai ugyan időben jóval közelebb esnek, mégsem ítéltük e célra alkalmasnak. Az 1895-ös gazdacímár ugyanis — mint több helyen utaltunk rá — nem a birtokokat, hanem a rajtuk képződött *gazdaságokat* veszi lapul, ezenkívül nem tartalmazza a tisztán erdő vagy legelő birtokok egy jelentős részét sem,²³ adatait tehát közvetlenül nem hasonlíthatjuk össze az 1893-as adatokkal és nem is helyettesíthetjük be az utóbbiak közé.

Várakozásunknak megfelelően az 1911-es gazdacímárban a keresett birtokoknak csak egy részét tudtuk teljes bizonyossággal azonosítani, más részét csupán valószínűsíthettük, és maradt egy rész, amelyet ezzel a módszerrel nem lehetett felderíteni. Ennek megfelelően a rekonstruált adatainkat *három osztályba soroltuk*:

21. Ezen belül a rozsnyói r. k. püspökség birtokait két helyen vonták össze, szerencsére átfedés nélkül. Bonyolítja a képet, hogy több érintett birtokos esetében az összevont birtokon és az üres adatsorokon kívül szabályos, egyedi birtokok is szerepelnek a gazdacímárban; a „tévedés” tehát nem volt következetes.
22. Hozzá kell tennünk, hogy Gömör vármegye nagyobb része az elcsatolt területek közé került. A trianoni Magyarországhoz csupán a putnoki járás tartozik, néhány község kivételével, valamint öt község a rimaszécsi járásból és egy község a tornaljai járásból. Számszerűen a terület 6,2%-a, a birtokoknak pedig 10,2%-a maradt a trianoni határokon belül az 1893-as gazdacímár adatai alapján. Az 1893-as gazdacímár trianoni maradványából a birtokok 20,8%-a, a terület 37,3%-a szorult rekonstrukcióra; ez 16 birtokot érint mintegy 11 000 hold összterülettel. Adatrekonstrukciós munkánk eredményét tehát főleg az elcsatolt területek vizsgálatánál tudjuk kamatoztatni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a rekonstrukció a fentieknél több birtokot és nagyobb területet érint a trianoni maradvány vizsgálatánál is, mivel az összevont birtokok egyes részei több esetben átkerültek a trianoni határ túlsó oldalára.
23. „A Gazdacímárban a 100 kat. holdat tevő vagy azt meghaladó gazdaságok foglalnak helyet; a bérbe nem adott kincstári és községi birtokok közül azonban csakis azok vétettek föl, melyeken rendszeres mezőgazdasági üzemet folytattak. A kincstári és községi erdőbirtokok, valamint legelő-, nádas-, vagy gazdasági művelés alatt egyáltalán nem álló területek mellőztettek. Hasonlóképpen kihagytak a közbirtokossági és közalapítványi legelő- és erdőbirtokok is. Mint a nagy mezőgazdasági statisztikai összeírásnál általában, úgy a gazdacímárban is a főszóly nem a tulajdon szerinti, hanem a gazdaságilag külön kezelt birtokokra fektetett.” *Földművelésügyi Magyar Királyi Miniszter: Magyar Korona Országai Mezőgazdasági Statisztikája. II. Gazdacímár. Bp. 1897. Előszó, III.*

I. a pót-forrásból közvetlenül behelyettesített adatok.

II. a pót-forrás alapján valószínűsíthető adatok.²⁴

III. matematikai úton rekonstruált adatok.

Másként kifejezve, a hiányzó adatok pótlására egy mechanikus, egy történeti és egy matematikai módszer állt rendelkezésünkre. Az osztályozás sorrendje egyben preferenciánk sorrendjét is jelzi.

Matematikai módszereket azonban nem csak a III. rekonstrukciós osztályban kellett alkalmaznunk. Pót-forrásunkban egy-egy megtalált birtokosnak nem szükségszerűen mindegyik birtoka lelhető fel, s azok sem mindig az 1893-as állapotukban. Két évtized alatt a birtokok gyarapodhattak, csökkenhettek, elaprózódhattak, eladásra kerülhettek. Ezekben az esetekben — vagyis ha megvan ugyan egy birtokos összes keresett birtoka a pót-forrásban, de az 1911-es adatok összevontja nem egyeznek meg az 1893-as összevonással, avagy ha egy birtokos hiányzó birtokainak csak egy része lelhető fel a pót-forrásban — rekonstrukciós osztálytól függetlenül matematikai módszerekre is szükség van, amelyekkel elvégezhető az 1911-es adatok korrekciója (saját jelöléssel: I.korr., II.korr.).

Mivel tehát matematikai módszerek alkalmazása mindhárom rekonstrukciós osztályunkban előfordulhat, osztálytól függetlenül *négy matematikai alapesetet* határoztunk meg:

(a) Csak összevont birtok-adatsorunk van, egyedi birtok-adatsor *nincs*.

(b) Van más forrásból egyedi birtok-adatsor is, de nincs meg mindegyik; az összterületek különbsége *negatív* (hiány).²⁵

(c) Az előző eset, de az összterületek különbsége *pozitív* (többlet).

(d) Megvan minden egyedi birtok adatsora is más forrásból, de *eltérés van* az összevont adatokhoz képest.²⁶

Az adatrekonstrukciós első lépéseként szelektáltuk az 1893-as anyag összevont birtokait és a hiányzó egyedi birtokokat, majd birtokosaik szerint csoportosítottuk az adatsorokat. Ezután kikerestük a hiányzó birtokok fellelhető adatait az 1911-es anyagból és behelyettesítettük azokat eredeti helyükre, az 1893-as adatok közé. Ezt követően kiválasztottuk a feltevéseink szerint azonosítható birtokokat az 1911-es gazdacímtárból, és ezek adatait is behelyettesítettük az eredeti adatok közé. Ebben a fázisban megvizsgáltuk minden érintett birtokos rendelkezésre álló adatait, hogy azok így melyik alapeset kategóriájába tartoznak.

A négy alapeset megoldására *számítógépes programokat* dolgoztunk ki. E programok mindegyike egy-egy alapeset megoldására — vagyis a hiányzó adatok matematikai rekonstrukciójára — alkalmas. A megfelelő programot minden birtokos esetében egyedileg kell lefuttatni. Vannak azonban olyan általános feldolgozási elvek, amelyek minden alapesetnél érvényesek. Ezek közül néhány:

- az eredeti összevont adatsor és a más forrásból származó egyedi adatsorok összege között fennálló különbséget — a „D” alapeset kivételével — lehetőleg *egyenlő arányban* kell elosztani az 1893-as birtokok között;
- csak egész számértékű adatokat (hold) lehet használni;
- negatív számértékű birtokadat nem értelmezhető;
- meglévő (más forrásból származó) adatsorban 0 értékű adatból 0-nál nagyobb értékű adatot csinálni — vagyis új művelési ágat kreálni — nem szabad;

24. Itt elsősorban az azonos családnevekre, jogi személyek esetén az azonos telephelyekre és rokon tevékenységi körre támaszkodtunk, vagy bármilyen olyan gazdacímtári információra, amely utódokra, örökösökre utal. Ha a megvizsgált községeknél ilyen információt sem találtunk, akkor a helység-névtárak alapján ellenőriztük az esetlegesen megváltoztatott településneveket. Az egyedi birtokok további sorsát — tekintettel munkánk volumenére és a vizsgálatok jelenlegi szintjére — levéltári forrásokban nem vizsgáltuk.

25. Az egyes művelési ágak összegében hiány és többlet egyaránt lehet.

26. Az összterületek különbsége lehet pozitív vagy negatív. Az egyes művelési ágak összegében hiány és többlet egyaránt előfordulhat.

- meglévő (más forrásból származó) adatsorban 0-nál nagyobb értékű adatból 0 értékű adatot csinálni — vagyis létező művelési megszüntetni — nem szabad;²⁷
- a más forrásból származó adatsorok birtoknagyság szerint csökkenő sorrendbe állítjuk a feldolgozás során;
- az osztások maradvékát, illetve a korlátozott ciklusszám után fennmaradó különbség-értékeket a legelső rekonstruált adatsor (a legnagyobb birtok) megfelelő rovataihoz kell hozzáadni vagy azokból kivonni. Ha ez nem lehetséges, akkor sorrendben az utána következő adatsor megfelelő rovata jön, és így tovább.

Az alábbiakban az egyes alapesetek megoldásait ismertetjük egy-egy példa segítségével. Az (a) alapeset megoldása a következő: az összevont birtok minden rovatát (az összterületet és az egyes művelési ágak területeit egyaránt) egyenlő arányban elosztjuk az egyedi birtokok között. Fenti elveink szerint ezt úgy végezzük a gyakorlatban, hogy az adott rovat számértékét elosztjuk az összevont birtokok számával. Az eredmény egész része kerül az egyedi birtokok megfelelő rovataiba, a maradékot pedig a legelső birtok megfelelő rovataihoz hozzáírjuk. (Mivel az (a) alapesetben nincsen adat más forrásból, így nincs birtoknagyság-sorrend sem. Legelső birtok alatt ilyenkor az a birtok értendő, ahol az összevont adatokat közölték. Ez vélhetően valamilyen szempont szerint a legjelentősebbnek minősült, s ebben valószínűleg a nagysága is közrejátszott.)

E megoldás egyszerű példája a III/3 táblázatban látható Okolicsányi Gáspár birtokai esetében. Meg kell jegyeznünk, hogy Okolicsányi Gáspárnak a táblázatban láthatókon kívül a rimaszécsi járás Sid községében is volt egy 467 holdas birtoka a gazdacímtár szerint. Ez nem lehetett része a három birtokból összevont 620 holdas tulajdonnak, mert ellenkező esetben a három másik birtokra összesen 153 hold jut; ez 51 holdas átlag, vagyis nem kerülhettek volna be a 100 holdon felüli birtokokat tartalmazó gazdacímtárba.

III/3 táblázat										
Okolicsányi Gáspár										
Sorszám	T-kód	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nádas	Adóm.	Összes
Összevont adatsor										
24217	310631	136	5	46	60	366	-	-	7	620
Rekonstruált birtokok										
24217	310631	46	3	16	20	122	-	-	3	208
24228	310627	45	1	15	20	122	-	-	2	206
24101	310615	45	1	15	20	122	-	-	2	206

A „B” megoldását III/4 táblázatunk példája illusztrálja. A táblázat felső részében Luzsénszky Henrik báró összevont földtulajdonát látjuk az 1911-es gazdacímtár alapján behelyettesített birtoki adatokkal. A rekonstrukció e fázisában a behelyettesített adatok összege még 384 hold hiányt jelez (nem számítva a behelyettesített adatsorok belső eltéréseit). Az egyes művelési ágaknál azonban többlet és hiány egyaránt előfordul: erdőből például 560 hold a hiány, szántóból viszont 197 hold többlet van az 1893-as összevont adatokhoz képest. (Lásd a III/4 táblázatot a következő oldalon)

27. A fenti két elv alkalmazásától csak abban az esetben tértünk el, ha 1911-ben olyan új művelési ág jelent meg, amely 1893-ban a tulajdonos egyik birtokán sem szerepelt, vagy ha az összes 1911-es birtok megléte esetén egy 1893-as művelési ág eltűnt. Ilyen esetekben az 1893-as struktúrát tartottuk meg.

Luzsénszky Henrik báró

[illegible]

A többleteket egyenlő arányban elosztva levontuk az 1911-es birtokadatok megfelelő rovataiból (az osztások maradékait végül az első, azaz legnagyobb birtok rovataiból vontuk le), míg a hiányokat ugyancsak egyenlő arányban elosztva képeztük a hiányzó birtokok rovatait (itt a maradékok az első hiányzó adatsorba kerültek).²⁸ Így az első három birtok struktúrája hasonló maradt az 1911-es állapotéhoz, míg az utolsó két rekonstruált adatsorban olyan struktúra jött létre, amelyben nincsen szántó (hiszen ebből eleve többlet volt) és a terület legnagyobb részét erdő alkotja. Bár kevés annak az esélye, hogy a kérdéses birtokok 1893-ban valóban ilyenek voltak, úgy érezzük, hogy megoldásunk munkánk keretei között korrektnek tekinthető. Levéltári kutatásokkal talán közelebb juthatnánk egy-egy birtok sorsának felderítéséhez, ez azonban munkánk jelenlegi szintjén a racionális tartományon kívül esik. Fenti módszerünk a két felhasznált forrás alapján a lehető legtöbb autentikus információt igyekszik megőrizni a Luzsénszky-birtokok feltételezhető állapotáról, s ezekből többlet tartalmaz, mint a tisztán matematikai úton származtatott adatok.

Az eredeti állapothoz a *(d) alapeset* megoldása révén kapott adatok állnak feltevésünk szerint a legközelebb. Itt minden keresett birtokot sikerült azonosítanunk és behelyettesítenünk az 1911-es gazdacímtárból; a két forrás adatai között fennálló különbség azonban változó előjelű és nagyságú. Andrassy Gyula gróf örököse(i)nek birtokai például alig változtak 1893 és 1911 között: a három birtokból álló 2386 holdas összesített területnél mindössze 3 hold az eltérés (ez akár mérési vagy kerekítési hibának is tekinthető), s a művelési ágak eltérése is csupán +3 és -6 hold között mozog. Andrassy Manó gróf 11 birtokból álló öröksége viszont 3878 holddal megegyezik, s a művelési ágak összesítésében is következetesen hiány tapasztalható. Az átrendeződére mutatnak példát Ragályi Ferencz birtokai: négy birtokának összterülete 870 hold többletet mutat 1911-ben, a kert és a rét területe azonban valamelyest csökkent.

Ennél az alapesetnél nincs üres adatsor, így a pót-forrásból behelyettesített birtokokat hiánytalanul nagyság szerinti sorrendbe tudtuk állítani. Ezáltal módunk nyílt arra, hogy olyan matematikai korrekciót alkalmazzunk, amely következetesen figyelembe veszi a birtoknagyságot és a *nagyobb birtokokon nagyobb abszolút értékű korrekciót* hajt végre, mint a kisebbeken. Ily módon a korrekció százalékos aránya a kisebb birtokoknál is viszonylag alacsony marad. Ezt az algoritmust — bonyolultabb volta miatt — nem egy létező birtokon, hanem egy szemléltető példán mutatjuk be. (Lásd a III/5. táblázatot a következő oldalon.)

(c) alapesetünk megoldása a legproblematisabb. Itt nem áll rendelkezésünkre minden kérdéses birtok adata 1911-ből, de összességében már így is többlet mutatkozik az 1893-as földterülethez képest. A többletet fenti elveink alapján el tudjuk ugyan osztani és le tudjuk vonni a meglévő adatsorokból, de semmilyen alapunk nincs a hiányzó adatsorok létrehozására. Ha viszont figyelmen kívül hagyjuk az 1911-es adatsorokat, és az összevont földterületet egyenlő arányban osztjuk szét az egyes birtokok között (mint az *(a)* alapesetnél), akkor veszni hagyjuk az 1911-es autentikus információkat. Ezért úgy döntöttünk, hogy az egyetlen, *(c)* alapeset kategóriájába tartozó adatsorunknál, Andrassy Dénes gróf 24 birtokból álló hitbizományánál szükség esetén figyelmen kívül hagyjuk a három, 1911-ből nem azonosítható birtokot, a területi többletet pedig a többi birtok között a *(d)* alapesetnek megfelelően osztjuk el.

Az Andrassy-birtokok problémája azonban végül más módon oldódott meg. Az 1911-es birtokadatok (mindegyik I. rek. osztályú) nagyság szerinti rendezésekor kiderült, hogy a 24341 sorszámu birtok helyén (Dernő község, T-kód: 310712) és a 24420 sorszámu birtok helyén (Hárskút község, T-kód: 310718) két *teljesen azonos* adatsor áll. E két adatsor a rendezés

28. A rekonstrukció után minden esetben a „Számított” összterületet visszük tovább. Az „Eltérés” rovat közvetve a korrekció mértékét mutatja.

III/5 táblázat

Gömör vármegye 1893. évi adatainak rekonstruálásából a *(d) alapeset* megoldása alapján

Egy tíz birtokból álló egység egy oszlopában (pl. szántó) a két különböző forrásból származó adatok különbségének **birtoknagyságot figyelembe vevő** ábrolására. A táblázat nem tartalmazza a birtokrészek kiinduló és módosított nagyságait, csak az elfogyasztandó különbség levonandó értékeit és maradékait. A birtok (itt birtokrészek) nagyság szerint vannak rendezve, legnagyobb az 1. birtok, legkisebb a 10. birtok. Az OSZTÓ állandó, értéke a birtok száma, vagyis 10. A KÜLÖNBSÉG kezdő értéke +100, vagyis többlet, tehát *levonandó*; az aktuális érték *soronként* (itt egységenként) van ábrázolva. Az elképzelt birtokrész-nagyságok olyanok, hogy a példában, szereplő lépések — a program alapfeltételei szempontjából — mindegyik birtokrészen minden esetben végrehajthatók.

LEVONÁS	I. CIKLUS	II. CIKLUS	III. CIKLUS	IV. CIKLUS
1. birtokból	1) $100 - (100/10) = 90$ 10	1) $37 - (37/10) = 34$ 3	1) $16 - (16/10) = 15$ 1	1) $9 - 9 = 0$ (maradék)
2. birtokból	2) $90 - (90/10) = 81$ 9	2) $34 - (34/10) = 31$ 3	2) $15 - (15/10) = 14$ 1	
3. birtokból	3) $81 - (81/10) = 73$ 8	3) $31 - (31/10) = 28$ 3	3) $14 - (14/10) = 13$ 1	
4. birtokból	4) $73 - (73/10) = 66$ 7	4) $28 - (28/10) = 26$ 2	4) $13 - (13/10) = 12$ 1	
5. birtokból	5) $66 - (66/10) = 60$ 6	5) $26 - (26/10) = 24$ 2	5) $12 - (12/10) = 11$ 1	
6. birtokból	6) $60 - (60/10) = 54$ 6	6) $24 - (24/10) = 22$ 2	6) $11 - (11/10) = 10$ 1	
7. birtokból	7) $54 - (54/10) = 49$ 5	7) $22 - (22/10) = 20$ 2	7) $10 - (10/10) = 9$ 1	
8. birtokból	8) $49 - (49/10) = 45$ 4	8) $20 - (20/10) = 18$ 2	9 < OSZTÓ	
9. birtokból	9) $45 - (45/10) = 41$ 4	9) $18 - (18/10) = 17$ 1		
10. birtokból	10) $41 - (41/10) = 37$ 4	10) $17 - (17/10) = 16$ 1		

ÖSSZES LEVONÁS

1. birtokból: $10 + 3 + 1 + 9 = 23$

2. birtokból: $9 + 3 + 1 = 13$

3. birtokból: $8 + 3 + 1 = 12$

4. birtokból: $7 + 2 + 1 = 10$

5. birtokból: $6 + 2 + 1 = 9$

6. birtokból: $6 + 2 + 1 = 9$

7. birtokból: $5 + 2 + 1 = 8$

8. birtokból: $4 + 2 = 6$

9. birtokból: $4 + 1 = 5$

10. birtokból: $4 + 1 = 5$

mindösszesen: 100

után az 1. és 2. helyre került, tehát a legnagyobbak voltak. Térkép²⁹ alapján kiderült, hogy a két község határos egymással — valószínű tehát, hogy ugyanazt a birtokot *kétszer vették nyilvántartásba*. Hogy egyik községnél se kelljen üres adatsort hagynunk, mindkét adatsorba az eddigi értékek *felé* írtuk (a maradékot az első adatsorba), így az Andrássy-birtokok összesített területe feltételezhetően helyes értékűvé vált. Sőt, ezzel megszűnt a (c) alapesetnek megfelelő helyzet, hogy hiányzó adatsorok mellett máris többlet van az eredeti összegzéshez képest. A rekonstruálást így a (b) alapesetnek megfelelő programmal végezhetjük el.

Voltak a rekonstruálási munkának további speciális esetei is, amelyekből egy jellemző példát mutatunk be. Az 1893-as gazdacímterében Farkas Ábrahám földbirtokosnak 23749 sorszámmal Dúlháza községnél (T-kód: 310521) üres az adatsora, jegyzet: „I. Tamásfalva” (sic!)³⁰; a 24627 sorszámmal üres az adatsora (Baracza község, T-kód: 310806), jegyzet: „I. Tamásfalva”. (Rima-)Tamásfalva községnél (T-kód: 310633) azonban *nincs* ilyen nevű birtokos. A pót-forrásként használt 1911-es gazdacímterében Rimatamásfalván Farkas Zoltán név alatt egy 419 holdas birtokot, míg a vélhető „részadatok” közül Dúlházán Farkas Géza név alatt egy 619 holdas birtokot találunk. Baraczán 1911-ben Farkas név alatt nincs birtok. Ez tehát azt jelenti, hogy ha elveinkhez híven az összes rendelkezésre álló 1911-es adatot figyelembe vesszük, akkor az egyik meglévő „részadat” máris több, mint a vélhetően „összevont” egység — vagyis a problematikus (c) alapeset áll elő. A térképről azonban kiderült, hogy a két külön járáshoz tartozó Dúlháza és Baracza községek a valóságban *határosak*. Rimatamásfalva is közel van ugyan, de egy harmadik járásban fekszik, és mindkét gazdacímteréből jól elkülöníthető a rimaszombati Farkas-birtok is. Kérdés, hogy az 1911-es dülházai vagy az 1911-es rimatamásfalvai birtokot kell elosztanunk az 1893-as dülházai és barczai birtokok között?

A rimatamásfalvai adat ellen szól — az 1893-as „Jegyzet” ellenére —, hogy vagy 1) a problematikus (c) alapeset áll elő, vagy 2) figyelmen kívül kell hagynunk a megtalált 1911-es dülházai birtokot, amely, mint 1893-as „részadat”, könnyebben értelmezhető információt nyújt. A dülházai birtok mellett szól az is, hogy Dúlháza Baraczával határos. Ezért az 1911-es dülházai birtok adatsorát osztottuk el az 1893-as dülházai és barczai birtokok között, és nem vettük figyelembe az 1911-es rimatamásfalvai birtokot.

Végül, miután minden összevont birtok adatait rekonstruáltuk a fenti módszerek valamelyikével, az így kapott adatokat — származásuk feltüntetésével — *behelyettesítettük eredeti helyükre*, Gömör vármegye 1893-as adatai közé.

2. Moson vármegye, 1893

Moson vármegye esetében alapvetően más ok tette szükségessé az adatok rekonstruálását. Ennek következtében más módszereket kellett kidolgoznunk és más munkahipotéziseket kellett alkalmaznunk.

Amikor az 1893-as gazdacímter adatsorait birtoknagyság szerint rendeztük, feltűnt, hogy Moson vármegyében csak kétszáz holdon felüli birtokok vannak. Mivel ez a valóságban teljesen valószínűtlen, nyilvánvaló, hogy e vármegye birtokai közül valamilyen tévedés folytán *kihagyták a 100 és 200 hold közötti birtokokat*.³¹

29. E munkához Magyarország 1:400 000 léptékű közigazgatási térképét (1914) használtuk.

30. Ez az írásmód 1911-ben is több helyen szerepel.

31. Ellenőriztük Moson vármegye 1893-as gazdacímter adatait az adatközlés különböző szintjeinek kölcsönös összefüggései szempontjából. A kapott értékek a III/1 táblázattal illusztrált rendszer szerint rendre 0,1%; -0,2% és 0,1%. Ezek az alacsony értékek azt bizonyítják, hogy Moson vármegye monografikus leírásában csak a 200 holdon felüli birtokok összesített területe szerepel „100 holdon felüli birtokok területe” címen.

Ez a helyzet jelentősen különbözik Gömör vármegye esetétől, ott ugyanis az 1893-as alapadatok alapján végeztük a rekonstruálást, még ha bevontunk is egyes 1911-es adatokat és matematikai módszereket. Moson vármegyében azonban semmilyen támpontunk sincs 1893-ból a hiányzó birtokokra vonatkozóan. Ezért arra a következtetésre jutottunk, hogy meg kell kísérelnünk a hiányzó adatsortot — korlátai ellenére — az 1895-ös *gazdacímtár* alapján rekonstruálni.

Míg az 1893-as *gazdacímtár* a *birtokok*at, addig az 1895-ös mezőgazdasági összeírás és az ennek alapján szerkesztett *gazdacímtár* a *gazdaságok*at tekinti a nyilvántartás egységének. Ez különösen akkor okoz gondot a birtokokon alapuló nyilvántartás szempontjából, ha egy földterületnek egy művelője, de két vagy több birtokosa volt, akiknek egyéni részesedését nem ismerjük. Az 1895-ös *gazdacímtár* — mint említettük — nem tartalmazza a tisztán erdő vagy legelő birtokok megfelelőinek egy részét,³² sőt azokat a községi birtokokat sem, amelyeket nem adtak bérbe vagy nem használtak valamilyen kitüntetett mezőgazdasági célra. Ily módon nincsenek nyilvántartva a közös legelők sem. Mindezen sajátosságokat figyelembe véve arra törekedtünk, hogy ahol erre megfelelő információ áll rendelkezésre, állítsuk a birtoki adatnyilvántartás rendszerét az 1895-ös adatok alapján, ahol pedig információink nem elégségesek erre a célra, ott olyan hipotéziseket állítsunk fel, amelyek alapján — megfelelő matematikai módszerek segítségével — a feltételezhető valós helyzethez közel álló becslésekhez juthatunk mind a birtokok számát, mind kiterjedését, mind pedig elhelyezkedését illetően.

Rekonstruált adatainkat ennek alapján Moson vármegyében is *három osztályba* soroltuk. Az egyes osztályokba tartozó adatok rekonstruálási módszereit az alábbiakban ismertetjük.

(a) Az 1935-ös *gazdacímtárban* rögzített állapotot a következő esetekben tudtuk *változatlanul átvenni*:

- (1) Ha egy adott község határában mindkét *gazdacímtár* csak 200 holdon felüli javadalmakat tart nyilván, akkor változatlanul megtartottuk a község 1893-as birtokadatait.
- (2) Azokat a gazdaságokat, amelyeknél az 1895-ös *gazdacímtár* csak egy tulajdonost jelöl meg, birtokként csatoltuk az 1893-as adatokhoz, feltéve, hogy ugyanaz a személy nem szerepel egy másik gazdaság vagy birtok tulajdonosaként ugyanabban a községben. Ezzel a módszerrel 47 birtok adatait tudtuk rendezni.

(b) Azoknál az 1895-ös gazdaságoknál, ahol a gazdálkodó a községtől (is) bérelt földet, *közvetett módon* jutottunk a birtoki adatokhoz. Ez az eset négy községet érintett: a magyaróvári járásban Miklósfaluban 33, Szolnokon 33, a rajkai járásban Szent Péter határában 4, Zúrányban pedig 5 olyan gazdaságot találtunk, ahol 1895-ben a gazdálkodó és a község egyaránt tulajdonosként volt megjelölve. E gazdaságok közül csak azoknak az adatait rekonstruáltuk a II. osztály módszereivel, ahol a község mellett az egyedüli más tulajdonos maga a gazdálkodó volt.

Az ily módon behatárolt eseteknél első lépésként elkülönítettük az érintett települések községi tulajdonú birtokait 1893-ból. A két forrás adatainak összevetéséből nyilvánvalóvá vált, hogy a községek csak szántót, kertet és rétet adhattak bérbe a szóbanforgó gazdáknak, míg a legelőt, az erdőt és a használatlan területet közösségi célokra tartották fenn.

E ponton meg kellett határoznunk az egyes gazdálkodók által bérelt községi szántó, kert és rét részarányát egyfelől az összes bérbeadott községi birtok, másfelől saját gazdálkodói csoportjuk viszonylatában. Másszóval el kellett döntenünk, hogy a bérbeadott községi földek hogyan oszlottak meg a gazdálkodók között. Más támpontunk nem lévén, azt a munkahipotézist állítottuk fel, hogy minden gazda ugyanolyan arányú részét bérelte a községi szántónak, kertnek és rétnak, mint amilyen arányban részesedett a saját gazdálkodói csoportja által művelt szántóból, kertből és rétből. Így tehát feltételeztük, hogy az a gazda, aki a szóbanforgó

32. Az ilyen birtokok többnyire igen nagy kiterjedésűek voltak, ezért hiányuk megítélésünk szerint nem jelent különösebb problémát a 100 és 200 hold közötti birtokok adatainak rekonstruálásánál.

csoport szántóterületének 4,8%-át, réjtjének pedig 7%-át művelte, az a községi szántó 4,8%-át és a községi réjt 7%-át bérelte. A fenti összefüggés alapján minden, ebbe a kategóriába tartozó gazdaság területéből levontuk a bérelt községi földek feltételezett mennyiségét művelési áganként, ezáltal eljutottunk a saját tulajdonú földterületek becslött nagyságához.

A saját tulajdonú földterület egyedüli birtokosa e kategóriában tehát maga a gazdálkodó volt. Ha az így kapott földterület nagysága elérte vagy meghaladta a 100 holdat, akkor birtokként az 1893-as adatok közé, ha ennél kisebb volt, figyelmen kívül hagytuk. Ily módon Miklósfaluból 32 gazdaság, Zarányból 2 gazdaság, Szent Péter községből 1 gazdaság adatai rendeződtek.

(c) Azon 1895-ös gazdaságok esetében, ahol több bitokos osztozott a föld tulajdonán, az egyes birtokosok tulajdonosi részarányára is hipotézist kellett felállítanunk. Ebbe a kategóriába tartozott Szolnok község 25 gazdasága is, ahol a községen kívül két vagy több magánszemély volt a birtokos. Összesen hatvan olyan 100 holdon felüli gazdaságot találtunk, ahol több magánszemély birtokolta a megművelt földet. E hatvan gazdaság mindegyikénél az egyik tulajdonos a gazdálkodó volt, a többi tulajdon összesen 30 fő között oszlott meg.

- (1) Ennél a kategóriánál abból a feltevésből indultunk ki, hogy *inverz összefüggés* áll fenn a gazdálkodó saját földjének nagysága és az általa bérelt terület nagysága között.

A gazdálkodó tulajdonosi részarányát az

$$1 - \frac{i + m}{i + n}$$

összefüggés alapján becsültük meg, ahol i a gazdálkodón kívüli magánszemély birtokosok száma, m és n pedig általunk meghatározott állandók ($n > m$).

Feltételeztük továbbá, hogy a fennmaradó részt a bérbeadók egyenlő tagolásban biztosították, kivéve az adómentes területet, amely teljes egészében a gazdálkodó tulajdonában volt, (Igen kevésbé valószínű ugyanis, hogy a gazdálkodó használatlan területet béreljen.) Feltételezéseink és a fenti összefüggés alapján számos iterációt végeztünk adatainkon, és ennek eredményeképpen úgy találtuk, hogy $m = 0$ és $n = 11$ értékeinél kapjuk a legvalószínűbb eloszlású eredményeket.

- (2) Ezzel az eljárással néhány esetben 200 holdon felüli birtok-nagyságokat kaptunk, amelyek így kínálják az összehasonlítást az eredeti 1893-as adatokkal, ez utóbbiak között ugyanis a 200 holdnál nagyobb birtokoknak már szerepelniük kell. Lang András például az adatrekonstruálás során 212 holdat kapott, az 1893-as gazdacímterben pedig 211 holddal szerepel — ez szinte tökéletes egyezés. Lang Pál a fenti eljárással 221 holdat kapott, 1893-ban nem volt 200 holdon felüli birtoka, 1911-ben 196 holddal volt nyilvántartva — ez is jó egyezésnek tekinthető. Ugyanakkor Thullner Pál általunk csupán 50 holdat kapott, míg az 1893-as gazdacímterben 202 holddal szerepelt.

Szolnok községben eljárásunk összesen 20 gazdálkodó birtokost és 9 nem-gazdálkodó földbirtokost mutatott ki 100 holdon felüli tulajdonnal. Az így kapott birtokok között — a fent említettekén kívül — még három 200 holdon felüli jött létre: Zwickl Józsefé, aki 313 holdat művelt és három személytől bérelt földet, köztük saját fiától is, 246 holdas; Czellei Jánosé, akitől 21 gazda bérelt földet 1895-ben, 493 holdas (1911-ben 403 holdja volt); valamint Reiter Jánosé, aki kilenc gazdának adott bérbe földet, 216 holdas.

Bár módszereinket eredetileg kizárólag a hiányzó 100 és 200 hold közötti birtokok adatainak rekonstruálására dolgoztuk ki, úgy éreztük, hogy az eljárás belső logikája megköveteli, hogy azt kiterjesszük a létrejövő 200 holdon felüli birtokokra is. Ennek alapján a fenti öt esetből három 200 holdon felüli rekonstruált birtok adatait helyettesítettük be az 1893-as adatok közé. Lang András rekonstruált birtoka ugyanis gyakorlatilag azonos volt az autentikussal, Thullner Pál birtokát — az egyetlen jelentős eltérés hordozóját — pedig az eredetileg közölt adatokkal helyettesítettük.

- (3) Ahhoz, hogy a gazdálkodók saját tulajdonú földterületeit művelési ágak szerint tagolhassuk, feltételeztük, hogy minden gazdálkodó saját tulajdonú földje ugyanolyan arányban részesül az egyes művelési ágakból, mint gazdaságának egésze.

Miután a gazdaságok e csoportjának összterületéből a fenti eljárások során kapott adataink alapján levontuk a községi földek területét, a gazdálkodók saját tulajdonú területeit, valamint a magányos birtokosok saját földterületeit, a fennmaradt területet szétosztottuk a kilenc nem-gazdálkodó földbirtokos között, mégpedig oly módon, hogy a kilenc birtok művelési ágak szerinti összetételében a fennmaradt terület összetételét tükrözze. Ennek következtében e kilenc birtok azonos százalékarányban tartalmaz szántót, rétet stb.

- (4) Mindezen lépések után még mindig maradt 19 olyan gazdaság, amelynek több tulajdonosa volt, de ezek között a község nem szerepelt. Ezen gazdaságok esetében is alapvetően a Szolnok községnél követett módszert alkalmaztuk. Ennek következtében a 19-ből 18 gazdálkodó kapott 100 holdas vagy annál nagyobb „saját tulajdont”, míg a többi tulajdonosok egyike sem érte el ezt a nagyságot a birtokolt területen. A 18 gazdaság így kapott adatait felvettük az 1893-as birtoki adatok közé.

A fentebb felsorolt kategóriák műveleteinek eredményeképpen összesen 186 birtok adatait rekonstruáltuk, melyek összterülete mintegy 25 000 hold. Noha az ismertetett adatrekonstruálási módszerek során több lépésnél is látszólag önkényes feltételezések alapján jártunk el, megítélésünk szerint eredményeink összességükben *jelölősen javították az 1893-as gazdacímár eredeti adatainak realitását*. Állításunkat megerősíti Moson vármegye különböző gazdacímárakban nyilvántartott adatainak vármegyei szintű összehasonlítása az 1893-as eredeti és rekonstruált adatokkal. Alábbi táblázatunk ezeket az adatokat foglalja össze:

Moson vm. 100 hold feletti birtokai	Az összes birtok (gazdaság)		A 100 és 200 hold közötti birtokok (gazdaságok)	
<i>gazdacímár</i>	<i>száma</i>	<i>területe</i>	<i>száma</i>	<i>területe</i>
1893			(ezer hold)	(ezer hold)
eredeti	145	168	0	0
1893				
rekonstruált	331	193	179	23
1895*	(325)	(142)	(255)	(33)
1911	313	170	170	22

*Az 1895-ös adatokat azért tettük zárójelbe, hogy ezzel is hangsúlyozzuk az 1895-ös gazdacímár nyilvántartási rendszerének alapvetően eltérő kritériumait, melyekre korábban hivatkoztunk.

A táblázatból kitűnik, hogy a 100 és 200 hold közötti birtokok adatai feltűnő hasonlóságot mutatnak az általunk rekonstruált 1893-as és az 1911-es gazdacímárban, míg az eredeti verzióhoz képest jelentős az eltérés. Természetesen vannak olyan objektív tényezők is, amelyek hatására eleve feltételeznünk kell bizonyos mértékű eltérést. Ilyen tényező az átlagos birtoknagyság csökkenő trendje, amely különösen a nagyobb birtokokat érintette,³³ továbbá az, hogy az 1911-es gazdacímár a jelek szerint nem tartalmazza a 100 holdon felüli birtokok mintegy 10%-át.³⁴ Mivel azonban e tényezők döntően a 200 holdon felüli birtok-kategóriákban

33. Ld. későbbi elemzésünket.

34. Ld. *Kolossa Tibor–Puskás Julianna*: Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonos típusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle*, 20 (1978) 444–480.

éreztezték hatásukat, fenti összehasonlításunk eredményeit csak elhanyagolható mértékben befolyásolják.

G. A trianoni terület egységesítése

Ahhoz, hogy az 1893-as és az 1935-ös adatokat közvetlenül össze tudjuk hasonlítani, alapfeltétel, hogy az adatok azonos területi és közigazgatási egységekre vonatkozzanak. Ennek érdekében az 1893-as gazdacímár adatainak köréből ki kellett vonnunk és figyelmen kívül kellett hagynunk azokat, amelyek a későbbi trianoni határokon kívül fekvő birtokokra vonatkoznak.

A trianoni Magyarország külső és belső igazgatási határainak felvételéhez meghatározónak tekintettük az 1926-os *Helységnevtárt*, amely az új határokon belüli helységnevek mellett felsorolja az összes elcsatolt terület helységneveit is.³⁵ A biztonság kedvéért a helységneveket ellenőriztük a két világháború közötti Magyarország megyéinek atlaszán is.³⁶ Azon kevés esetet kivéve, amikor az új országhatár kettéválasztott egy-egy várost vagy községet (Komárom városa a legfontosabb ezek között), e módszer alapján a trianoni Magyarország területe tökéletesen azonosítható.³⁷

Minden olyan vármegye esetében, ahol a trianoni országhatár átszeli a korábbi vármegye területét, két település-listát állítottunk össze: a Magyarországon belül maradt és az elcsatolt települések listáját. Mindkét lista településeit elláttuk a korábban ismertetett település-kódjainkkal, amelyek az 1910-es népszámlálás jelölési rendszerén alapulnak. E kódok alapján az 1893-as gazdacímár adatai közül (Gömör és Moson vármegyék rekonstruált adatait is beleértve) kiválogattuk a későbbi trianoni határokon belül fekvő birtokokat az érintett vármegyékben, s a későbbi elcsatolt területeken fekvő birtokokat a továbbiakban figyelmen kívül hagytuk.

A kiválogatott birtokok adatai alkotják az 1893-as adatbázisunk egyik részét. A másik rész egyszerűen azokból a gazdacímári adatokból áll, amelyek a teljes egészükben a későbbi trianoni határokon belül maradt vármegyék birtokaira vonatkoznak. Azon néhány esetben, ahol 1893 és 1935 között a teljes egészükben a trianoni határokon belül fekvő vármegyék határai oly módon változtak, hogy egyes birtokok a két adatfelvétel szerint eltérő országrészhez tartoztak, jelen összehasonlításunkban az 1935-ös közigazgatási beosztást vettük alapul. A változásokat tehát visszamenőleg érvényesítenünk kellett az 1893-as adatbázisban is.³⁸

A fenti munkafázisok után kialakított 1893-as és 1935-ös gazdacímári adatbázis alkalmassá vált az összehasonlító vizsgálatok elvégzésére.

35. *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Magyarország helységnevtára 1926.* Bp. 1926.

36. *Magyar Királyi Állami Térképészeti Csonka-Magyarország vármegyei atlasza.* Bp. [1927 körül].

37. Komárom esetében a város 1893-as határain belül csupán két 100 hold feletti birtok volt. Az egyiket, amely a kettő összterületének 39,1%-a, a trianoni Magyarország területéhez számítottuk. Általában arra törekedtünk, hogy a megosztott közigazgatási egységek esetében a birtokokat lehetőség szerint olyan arányban soroljuk a trianoni Magyarországhoz, mint amilyen arányban maradt az érintett közigazgatási egység területe a trianoni határokon belül. — Minden egyes birtok pontos helyének feltérképezése irreálisan költséges és időigényes feladat lett volna.

38. A Duna vonalának változása miatt az 1893-ban Tolna (08. számú) vármegyéhez tartozó Bogviszló község (T-kód: 270702) 1935-ben már a Pest–Pilis–Solt–Kiskun (27. számú) vármegye része (sőt – mint a T-kód mutatja – már 1910-ben is). Ennek következtében a Bogviszló községhez tartozó hét 1893-as birtokot (mintegy 5000 hold összterülettel) visszamenőleg átsoroltuk a dunántúli birtokok alföldi országrészbe.

Itt kell megjegyeznünk, hogy bármilyen területi vagy közigazgatási egységet kívánunk a két adatbázis alapján összehasonlítani, az egységesítés alapja mindig az időben köztes állapotot rögzítő 1910-es közigazgatási beosztás, amely T-kódjaink forrása. Ha tehát egy 1935-ös határmenti összevont igazgatású vármegye területének 1893-as előképét kívánjuk vizsgálni, akkor az 1935-ös terület T-kód-listája alapján kell szelektálnunk az 1893-as vármegyéből a településeket, s a szelektált településekhez tartozó birtokok összességét kell vizsgálnunk.

IV. A földbirtokok megoszlásában történt változások 1893 és 1935 között

A. Változások a tulajdonos-kategóriák szerinti megoszlásban

1. A nagybirtokok területének változásai

A IV/1 táblázat és a IV/1A1–A5 grafikonok (lásd a következő oldalakon) tanulmányozása után azonnal szembetűnik, hogy a személyi tulajdonban lévő 100 hold feletti birtokok területe csökkent, míg a jogi személyek birtokainak területe növekedett. Az egyetlen kivétel ez alól a közösségi tulajdonban lévő birtokok kategóriája, ez azonban a kódolási rendszerünkben fakadó művi statisztikai eredmény: a helyi legeltetési társulatokat az „egyéb” birtokok közé soroltuk, és ezek nagyrészt olyan csoportok megfelelői, amelyek az 1893-as gazdacím-tárban a „közösségi” tulajdonos kategóriájába tartoznak. A közösségi és az egyéb kategóriák összevonása valószínűleg megszüntetné ezt a kivételt.

Mivel a természetes személyek vesztesége meghaladta a jogi személyek nyereségét, a nagybirtokok összterülete csökkent még akkor is, ha számuk valójában növekedett.³⁹ Ezek az első olyan jelek, amelyek a nagybirtokok zsugorodásának trendjére utalnak.⁴⁰

Az egyéni birtokokok mindkét csoportja nagyjából azonos arányban veszített földterületeiből. Az arisztokraták 28%-kal kevesebb 100 holdon felüli területet birtokoltak 1935-ben, mint 1893-ban a trianoni Magyarországnak megfelelő területen, a nem-arisztokraták 31%-kal kevesebbet. Mégsem mondhatjuk, hogy bármelyik csoport ténylegesen elvesztette volna ezt a területet; az érintett birtokok nagyrésze valószínűleg kisebb birtokokra oszlott. A 100 holdon aluli birtokok tulajdonosainak társadalmi megoszlására vonatkozó adatok hiányában nem tudunk ebben a kérdésben állást foglalni.⁴¹

A 100 holdon felüli személyi birtokok területe — arisztokratáké és nem-arisztokratáké együttesen — közel 1,9 millió holddal csökkent 1893 és 1935 között; e csökkenésnek azonban legfeljebb a fele tulajdonítható a magyar földreform-törekvéseknek,⁴² így tehát más okokat

39. Amilyen mértékben a 100 holdon felüli birtokok száma növekedett, az egyes nagyságkategóriák növekedése szinte teljes egészében a jogi személyek birtokainak szaporodásából adódott. A magánszemélyek, főnemesei címmel vagy anélkül, kevesebb birtokkal rendelkeztek gyakorlatilag minden birtok-kategóriában 1935-ben, mint 1893-ban. Ld. a *Függelék* 1E táblázatát.

40. A IV/1 táblázat szerint a 100 hold feletti birtokok területe 8,4%-kal csökkent a trianoni Magyarország területi megfelelőjén. Maguk az adatok nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk, ez a veszteség mikor történt. Amennyiben hihetünk Kerék Mihály adatainak (aki nem nevezi meg adatai forrását), Magyarország területének 53,5%-át 100 hold feletti birtokok tették ki 1921-ben. Így mindössze 5 százalékpontos veszteség jelentkezett 1893 és 1921 közötti 28 esztendő alatt, a fennmaradó rész pedig az 1921 és 1935 között eltelt 14 esztendő leforgása alatt keletkezett. Ld. *Kerék Mihály*: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 201.

41. 1893-ból egyáltalán nincsenek adataink a 100 hold alatti birtokokra vonatkozóan. Ugyanakkor a IV/1 és IV/2 táblázat alapján össze tudtuk hasonlítani a vizsgált két esztendőt a 100 hold feletti birtokok egész területének arányában, mivel csakis a trianoni Magyarország területét ill. annak megfelelőjét vizsgáltuk mindkét esztendőben. Ez csak olyan mértékig lehet hibák forrása, amilyen mértékben 1893 és 1935 között föld adódott hozzá vagy vonódott ki azokból a kategóriákból (szántóföld, kert, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas és adómentes föld), amelyekre az 1935-ös összesítés vonatkozik. Földkivétel pl. lakó- vagy ipari területek terjeszkedésével, agrárterületi bővülés pl. külterületi lakott helyek megszüntetésével vagy folyószabályozási és töltéltöltési munkák során keletkezhetett.

42. 1939-ig a földreform összesen 948 642 hold földet sajátított ki. (Ld. *Kerék M.*: i.m. 199.) Ebből azonban, amint azt *Kerék* kiemeli, mindössze 632 000 hold körüli területet vettek el a nagyobb birtokokból (201.).

IV/1 táblázat

A 100 holdon felüli birtokok összterülete az adott országrész trianoni területén
Birtokcsoport és országrész szerint
(ezer hold)

Birtokos / csoport	Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
	1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	1640,1	1301,1	1045,5	632,0	376,3	267,3	3061,9	2200,3
Polgár	933,8	675,7	1814,1	1192,5	603,4	446,0	3351,4	2314,3
Egyház	447,6	449,2	225,6	256,2	196,2	179,8	869,3	885,2
Allam	22,3	43,3	115,0	102,4	57,4	73,0	194,7	218,6
Közösség*	532,8	418,7	809,4	680,4	213,3	188,7	1555,5	1287,7
Bank, Rt	5,4	120,5	8,1	75,0	23,7	71,4	37,1	266,9
Egyéb	132,4	369,9	195,9	395,3	22,9	133,6	351,2	898,8
Összesen	3714,3	3378,4	4213,6	3333,8	1493,2	1359,7	9421,2	8071,9
(Százalékban)								
Főnemesség	44,2	38,5	24,8	19,0	25,2	19,7	32,5	27,3
Polgár	25,1	20,0	43,1	35,8	40,4	32,8	35,6	28,7
Egyház	12,0	13,3	5,4	7,7	13,1	13,2	9,2	11,0
Allam	0,6	1,3	2,7	3,1	3,8	5,4	2,1	2,7
Közösség*	14,3	12,4	19,2	20,4	14,3	13,9	16,5	16,0
Bank, Rt	0,1	3,6	0,2	2,2	1,6	5,3	0,4	3,3
Egyéb	3,6	10,9	4,6	11,9	1,5	9,8	3,7	11,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
összterület**	6413,8		7317,7		2441,0		16172,6	
Százalék***	57,9	52,7	57,6	45,6	61,2	55,7	58,3	49,9

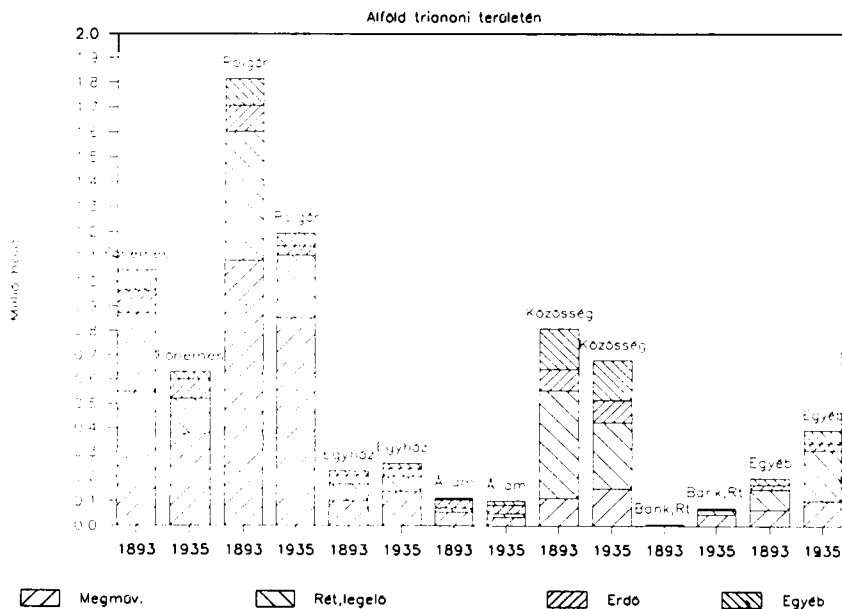
* Megye, város, falu, közbirtokosság

** Agrárterület összesen (Magyar Statisztikai Évkönyv 1935. 83.).

*** 100 holdon felüli birtokok összterülete/1935. évi összterület

IV/1. A2 grafikon

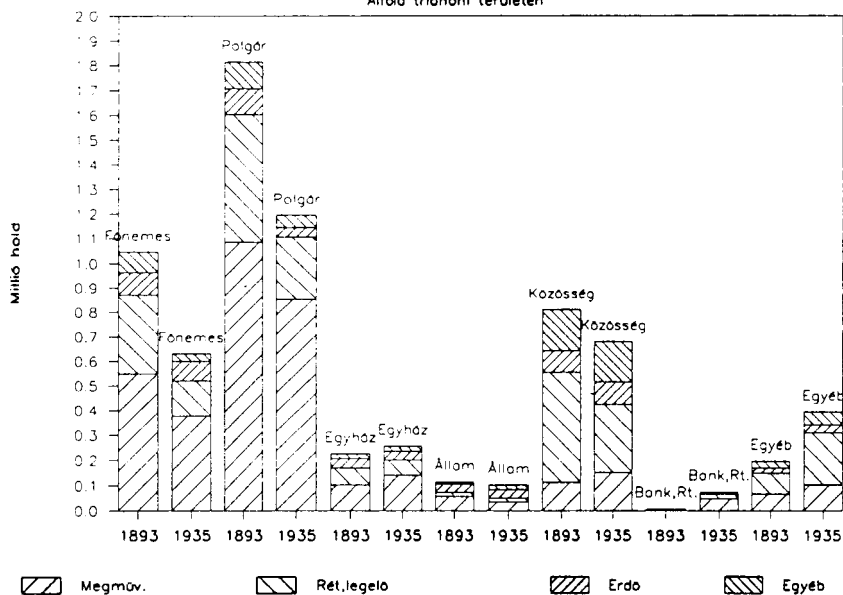
A 100 holdon felüli birtokok összterülete

IV/1. A2 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok összterülete

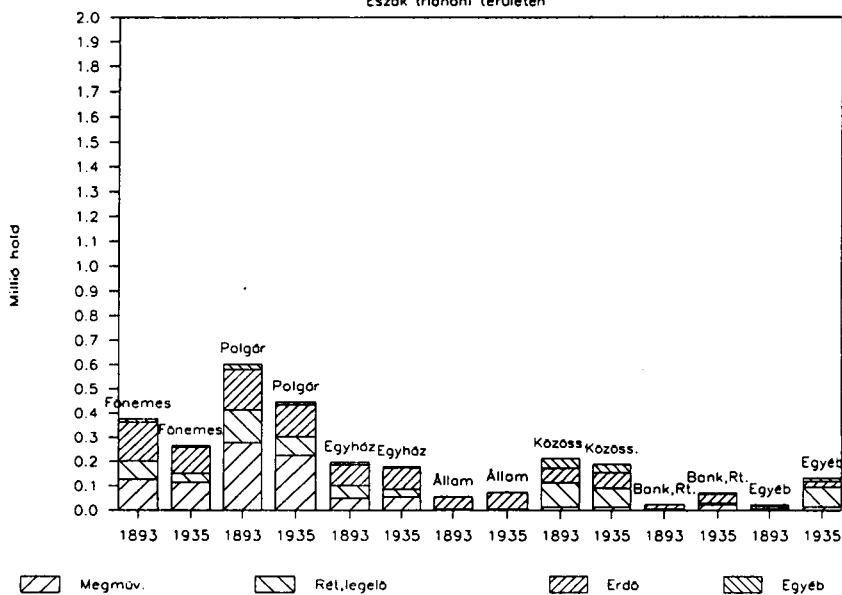
Alföld trianoni területén

IV/1. A3 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok összterülete

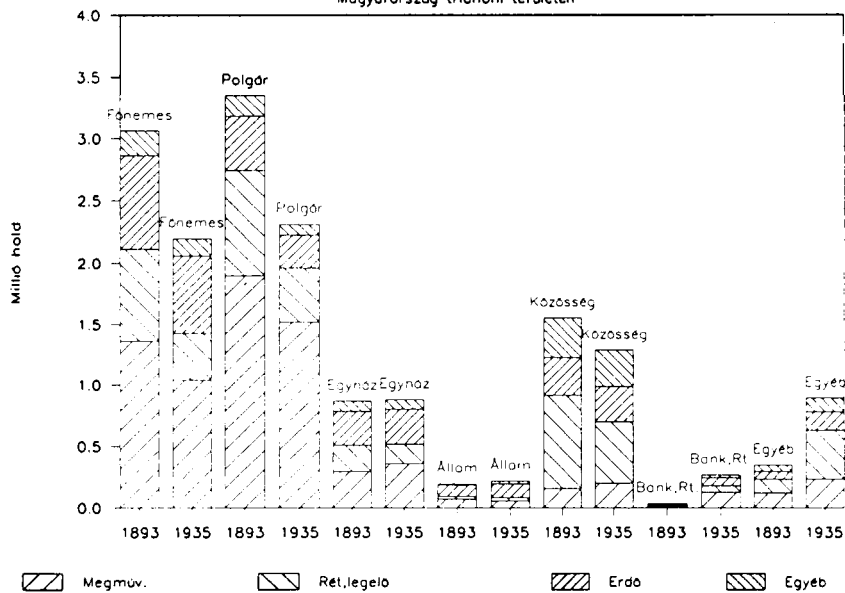
Észak trianoni területén

IV/1. A4 grafikon

A. 100 holdon felüli birtokok összterülete

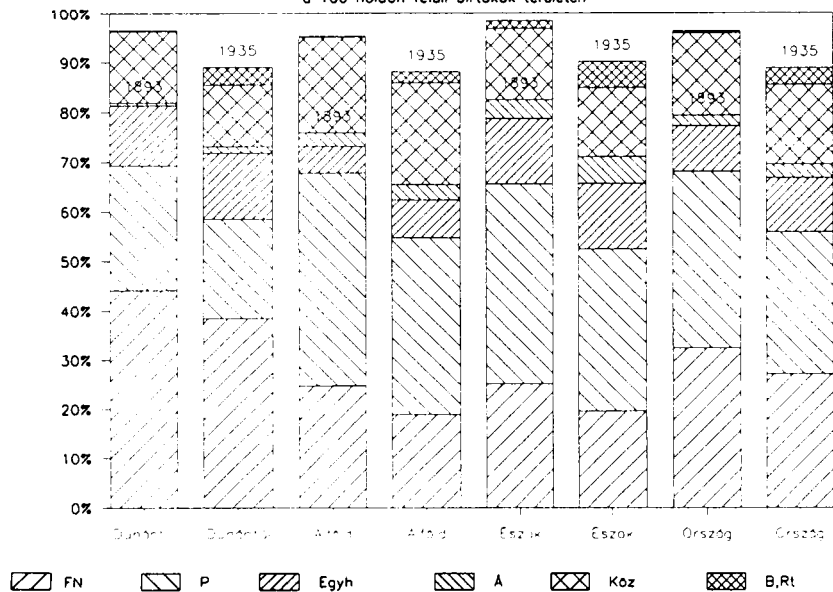
Magyarország trianoni területén

IV/1. A5 grafikon

Birtokoscsoporthoz részesedése

a 100 holdon felüli birtokok területén

is keresnünk kell. Meg kell azonban jegyezni, hogy ha Kerék Mihály 1921-re vonatkozó adatai helyesek (ld. a 40. jegyzetet), akkor az 1920 és 1935 közötti időszakban teljes egészében a földreform okozhatta a 100 holdon felüli személyi tulajdonú földbirtokok összterületének csökkenését. A lényegi kérdésre azonban, hogy ez mikor következett be, e cikk nem tud választ adni. Mindazonáltal kétséges, hogy a nagybirtokok területcsökkenésének kizárólag a törvénybe iktatott földreform volt az oka. De ha így is lett volna, akkor az egyéni birtokosok körében nem lehetett volna olyan erős a nagybirtoki mezőgazdaság intenzifikálódásának irányzata (ld. a IV.A.2. szakaszt), mivel a földreform a megművelt földterülethez képest csak kevés erdőt és legelőt érintett.

A főnemesség „legendás” dominanciája az egyéni birtokosok körében csupán a Dunántúlon egyértelmű,⁴³ ahol a nagybirtokoknak mintegy kétötödét, az összes földterületnek pedig 1/4–1/5-ét birtokolták mindkét vizsgált esztendőben. A főnemességnek egy országrészen belüli dominanciája ellenére az egyéni birtokosok aránya — arisztokratáké és a nem-arisztokratáké együttesen — csupán kismértékben változik a régiók között: 1893-ban a skála Észak 66%-os arányától Dunántúl 69%-os arányáig terjed, míg 1935-ben ez a tartomány 53% és 59% között van. A két csoport részesedése szinte azonos arányban csökkent a vizsgált két évmetszet között, ez valószínűtlenné teszi, hogy az arisztokráciának jobb esélyei lettek volna a gazdasági és politikai nyomás elhárítására, mint a nem-arisztokrata származású birtokosoknak. De mindez még nyitva hagyja azt a kérdés, hogy a legjelentősebb főnemesi családok jobban tudtak-e alkalmazkodni a gazdasági hanyatláshoz, mint a kevésbé jelentősek. E kérdés vizsgálatára még kitérünk tanulmányunk későbbi szakaszában.

A jogi személyek körében minden csoport — a közbirtokosságot kivéve — földterületet nyert a vizsgált időszakban. E kivétel csupán statisztikai vagy jogi műveletek eredménye lehet, amint arra a korábbiakban már rámutattunk. Abban az esetben, ha a föld egy közösségi csoporttól a helyi legeltetési társulathoz került, megváltozhatott ugyan a birtokviszony jogi elnevezése, de a földhasználat feletti uralom nem került más kézbe, azaz megmaradt az adott faluban élő parasztok körében. A jogi személyek esetében — arányát tekintve — a bankok és részvénytársaságok nyeresége a legnagyobb: birtokaik területét meghétszerezték és a 100 holdon felüli összes birtokon belüli arányuk a nyolcszorosára emelkedett. Abszolút értelemben azonban még így is keveset birtokoltak: 1935-ben még csak a nagybirtokok területének mindössze 3,3%-át.

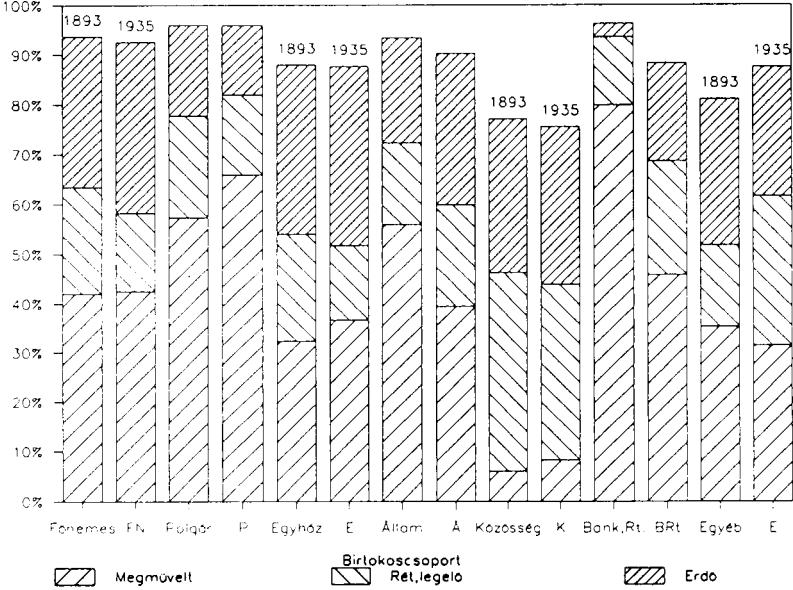
2. Változások a nagybirtokok átlagos összetételében

A nagybirtokok konfigurációiban bekövetkezett változások vizsgálatához a földet üzemi gazdasági funkciója szerint vesszük figyelembe: a szántóföldi mezőgazdaság a művelt földterületeket hasznosítja (szántó, kert, szőlő), az állattenyésztés a rétet és a legelőt, az erdőgazdaság pedig az erdőket. A negyedik kategória, az „egyéb” föld tartalmazza a nádaszt és az adómentes területek minden formáját (utak és ösvények, vízterület, gazdasági udvarok, parlag és terméketlen terület). Ez utóbbi földfajták mindhárom fenti tevékenység folytatásához hozzájárulnak. A IV/1.B1–B4 grafikonon (lásd a következő oldalakon) azonnal szembetűnnek a birtokok átlagos összetétele közötti jelentős különbségek az egyes birtokoscsoportok között: a közösségi birtokoknál magas a rét és a legelő, valamint az „egyéb” földfajta aránya, és alacsonyabb a megművelt földterületé; az állam birtokaiban sok az erdő és kevés a füves terület; a nem-arisztokrata személyek pedig figyelemreméltóan magasabb arányban birtokoltak

43. Ez arra az időre vezethető vissza, amikor a Habsburgok visszahódították Magyarországot a törököktől. Ld. *Eddie M. Scott: Die soziale Verteilung des Grossgrundbesitzes in Transdanubien und Pommern, 1893*. A tanulmány szövege a Bécsi Egyetem „A jövedelem és a vagyon megoszlása a gazdasági fejlődésben” című időszaki szemináriumán hangzott el 1986 novemberében.

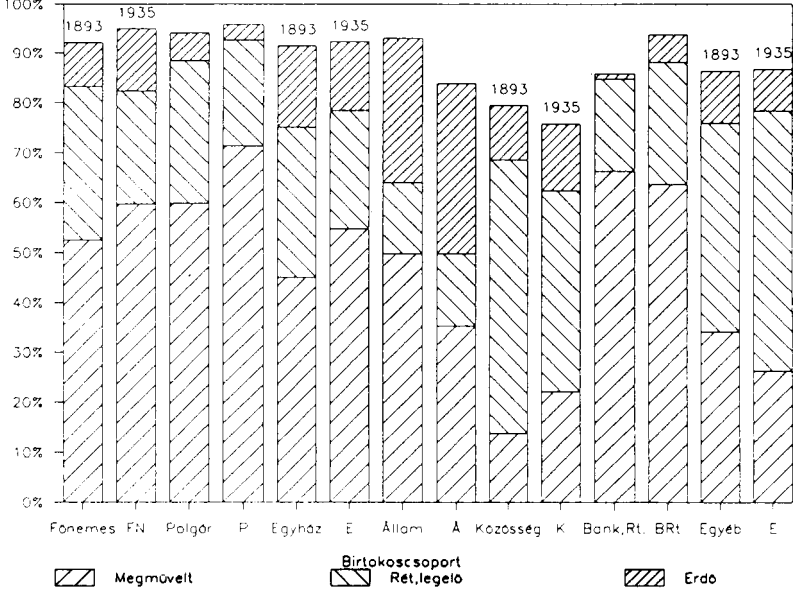
IV/1. B1 grafikon
A 100 holdon felüli birtokok felépítése

Dundától triononi területén

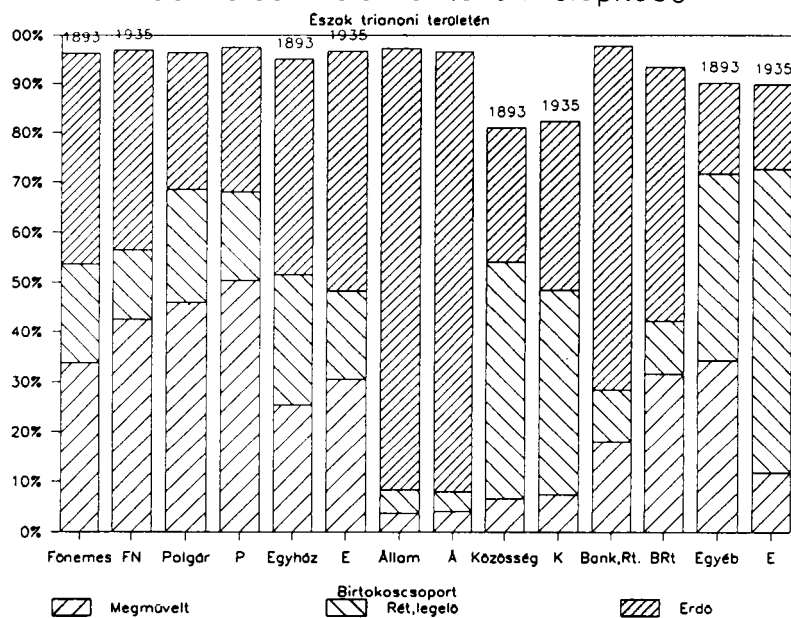
IV/1. B2 grafikon
A 100 holdon felüli birtokok felépítése

Alföld triononi területén

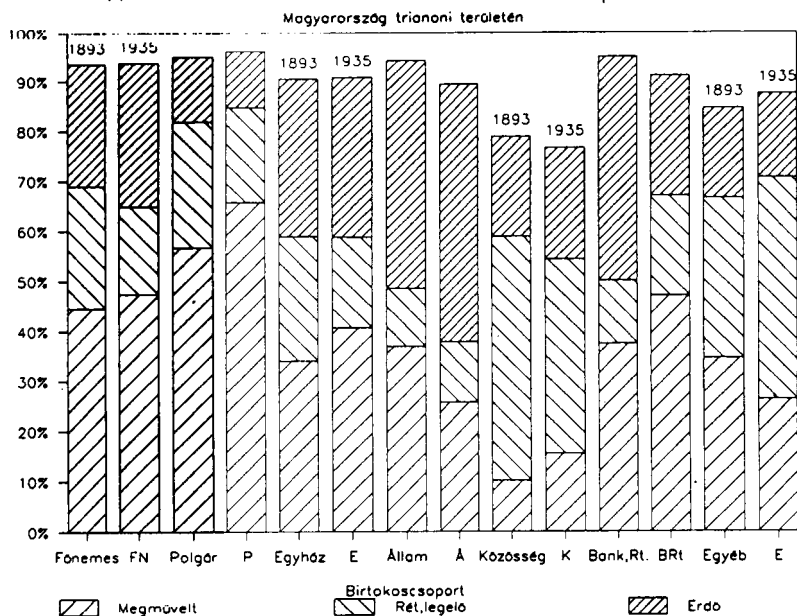
IV/1. B3 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

IV/1. B4 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

megművelt területet és feltűnően csekélyebb arányban erdőt, mint a nemesi címmel rendelkező birtokosok. A nem-arisztokrata birtokosok tehát (átlagban jóval kisebb kiterjedésű) birtokaik sokkal nagyobb hányadát szánták mezőgazdasági művelésre, mint az arisztokraták. Ez egyfelől azzal magyarázható, hogy a nem-arisztokraták hozzáférhettek a közösségi tulajdonban lévő legelőkhöz és erdőkhöz annak eredményeképpen, hogy az 1848–49-es jobbágyszabadítás⁴⁴ végrehajtása idején az addig osztatlanul közösen használt legelőket és erdőket felosztották a földesurak és jobbágyaik között, másfelől pedig azzal, hogy erdőgazdálkodás növelésének a területi arányt meghaladó gazdaságosságot tulajdonítottak, s ez egybeesett az arisztokrácia erős ragaszkodásával a vadászathoz.

Ugyancsak jól megfigyelhető a birtokok művelési ágak szerinti átlagos összetételének változása. Az átlagos arisztokrata birtok esetében szignifikáns mind a csökkenés a füves területeknél, mind a növekedés a megművelt földeknél és az erdőségeknél. A nem-arisztokraták még intenzívebb művelést folytattak, s a megművelt földterületek már eleve magas aránya kiugróvá vált a füves területek és az erdők rovására.⁴⁵ Az egyházi birtokokon a megművelt földterület növekedése teljes egészében a füves területek rovására történt, míg a bankok és részvénytársaságok minden földfajtából növelték a birtokaikon belüli arányt az erdőségek rovására. Mivel ez utóbbi csoport 1893-ban az összes nagybirtoknak csak elenyésző részével rendelkezett, e változásnak nincs sok jelentősége, s ez is csak az északi országrészben megváltozott birtokszerzési jellegnek köszönhető.⁴⁶

Az állam az egyetlen olyan tulajdonosi kategória, amelynek birtokain az erdők aránya növekedett a megművelt földterületek rovására. A közösségi birtokok és az „egyéb” birtokok változásai körülbelül ellensúlyozzák egymást, és ez minden valószínűség szerint annak eredménye, hogy a korábbi közösségekből kilépve megalakultak a legeltetési társulatok.

B. A birtoknagyság szerinti megoszlás változásai

1. A nagybirtokok területének változása

A személyi birtokok területcsökkenésének irányzatát különböző formában kísérhetjük figyelemmel a *IV/2 táblázaton* és a *IV/2.A1–A4 grafikonon*. (Lásd a következő oldalakon.) Itt azt láthatjuk, hogy a 100 és 500 hold közötti birtokok növelték területüket (ahogy számuk is növekedett), míg az összes többi birtoknagyság-kategóriában csökkent a terület. A *IV/2* táblázatban az 500–1000, illetve az 1000–2000 holdas kategóriák aránya a 100 holdon felüli birtokok összterületében növekedett vagy változatlan maradt, noha e birtokok összterülete abszolút mértékben csökkent, és csökkent arányuk a nagybirtokok számában. Ezért a 2000 holdat meghaladó nagyobb birtokok erősebb csökkenést mutatnak, mint a 100 holdon felüli birtokok összessége. Az 5000–10 000 holdas kategória mutatja a legmeredekebb esést: 1935-ben az 1893-as nagyság 46%-ára zsugorodott. A csökkenést leginkább a magánbirtokosok érezték meg: 1935-re a nemesi címmel rendelkező nagybirtokosok 1893-as birtokaik több mint felét (52%-át) veszítették el, míg a nem-arisztokrata magánbirtokosok pusztán 8%-át

44. Mivel már II. József császár állítólag felszabadította az osztrák jobbágyságot, ezt az eljárást Ausztriában „földterhermentesítésnek” (Grundentlastung) nevezték.

45. Ez azonban nem jelent szükségszerűen abszolút csökkenést az állattenyésztésben, mivel akár az istállózó állattartás nagyobb elterjedése, akár például a szarvasmarhatartásról a sertéshízlásra való áttérés csökkenti a rét és legelő iránti igényt.

46. A Dunántúlon és a Nagy-Alföldön a bankok és részvénytársaságok birtokain az erdők aránya valóban növekedett (ld. a *IV/1.B1* és *B2* grafikonokat).

IV/2 táblázat

A 100 holdon felüli birtokok összterülete az adott országrész trianoni területén
Nagyság szerint
(ezer hold)

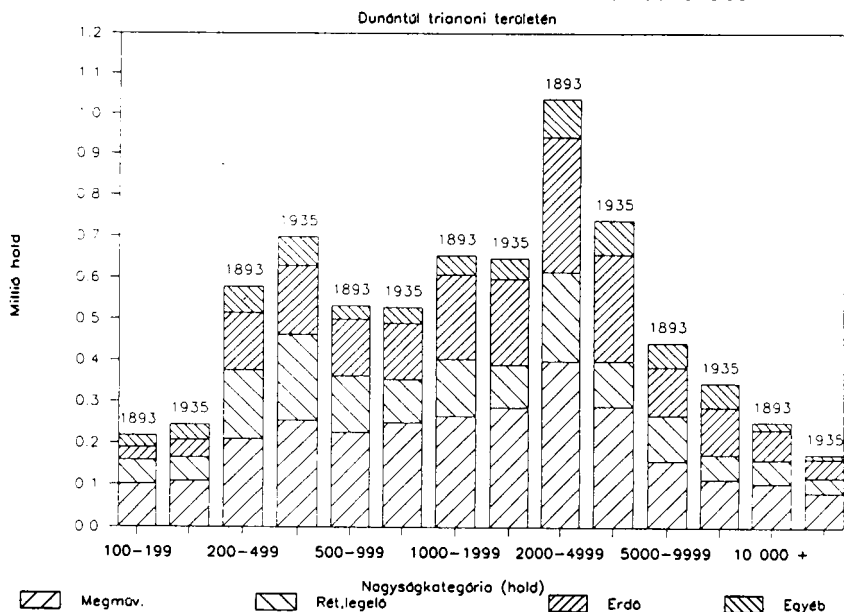
Nagyság (hold)	Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
	1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
100–199	217,6	244,5	381,3	424,6	127,6	132,6	726,6	801,7
200–499	577,7	698,6	713,7	834,7	310,3	381,8	1601,6	1915,0
500–999	531,6	528,4	547,8	492,1	267,2	247,7	1346,6	1268,2
1000–1999	654,7	647,8	615,8	472,5	313,5	258,4	1584,0	1378,7
2000–4999	1037,0	740,2	734,3	442,3	301,1	247,0	2072,4	1429,4
5000–9999	444,3	345,4	629,4	246,3	125,9	60,0	1199,6	651,7
10 000+	251,4	173,5	591,3	421,3	47,7	32,3	890,4	627,1
Összesen	3714,3	3378,4	4213,6	3333,8	1493,2	1359,7	9421,2	8071,9
(Százalékban)								
100–199	5,9	7,2	9,0	12,7	8,5	9,7	7,7	9,9
200–499	15,6	20,7	16,9	25,0	20,8	28,1	17,0	23,7
500–999	14,3	15,6	13,0	14,8	17,9	18,2	14,3	15,7
1000–1999	17,6	19,2	14,6	14,2	21,0	19,0	16,8	17,1
2000–4999	27,9	21,9	17,4	13,3	20,2	18,2	22,0	17,7
5000–9999	12,0	10,2	14,9	7,4	8,4	4,4	12,7	8,1
10 000+	6,8	5,1	14,0	12,6	3,2	2,4	9,5	7,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összterület**	6413,8		7317,7		2441,0		16172,6	
Százalék***	57,9	52,7	57,6	45,6	61,2	55,7	58,3	49,9

** Agrárterület összesen (Magyar Statisztikai Évkönyv 1935. 83.).

*** 100 holdon felüli birtokok összterülete/1935. évi összterület

IV/2. A1 grafikon

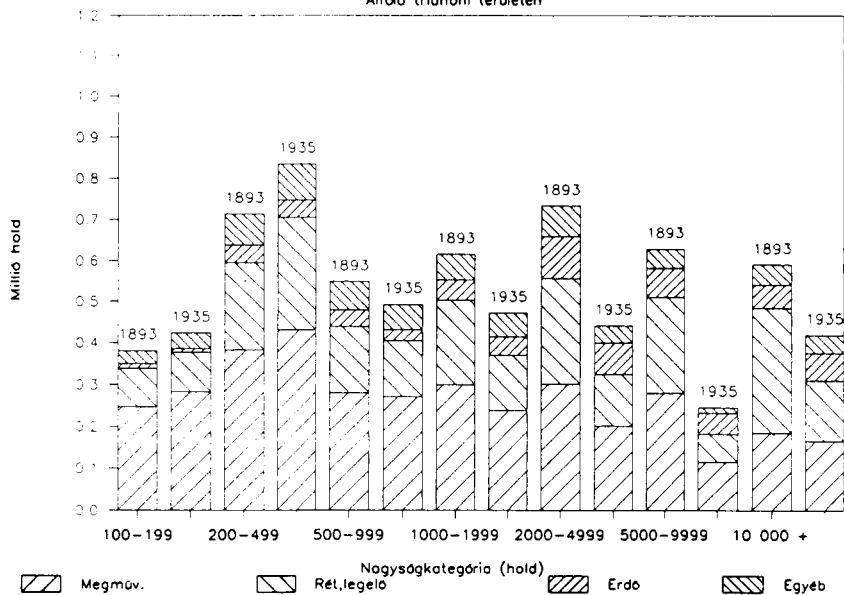
A 100 holdon felüli birtokok összterülete

IV/2. A2 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok összterülete

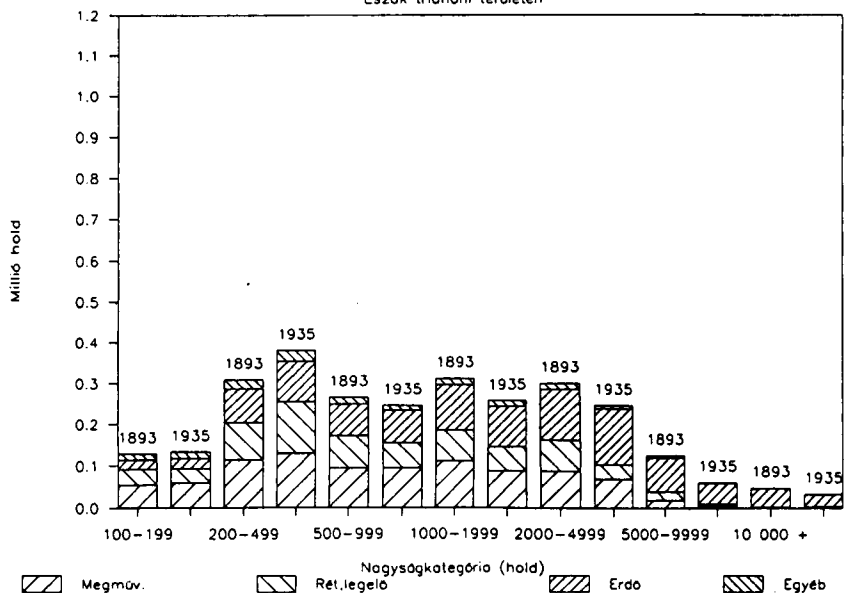
Alföld trianoni területén

IV/2. A3 grafikon

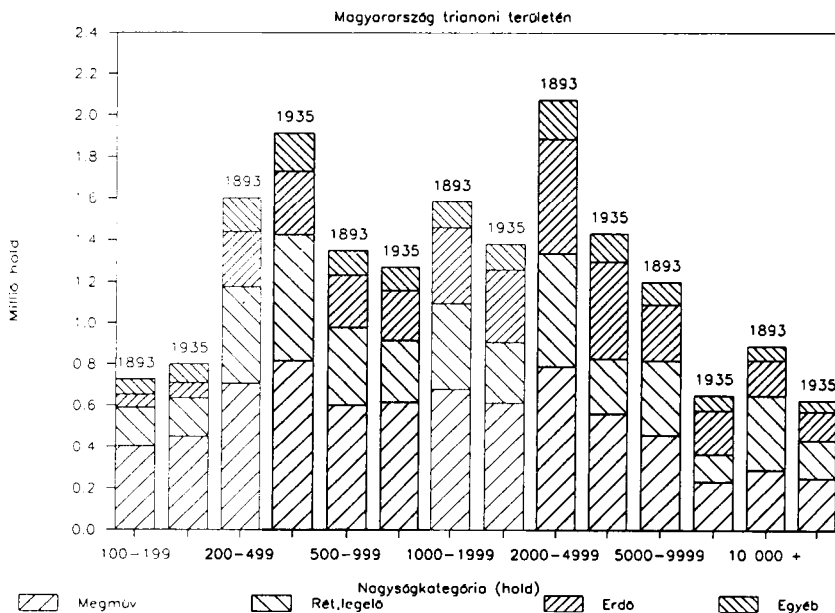
A 100 holdon felüli birtokok összterülete

Észak trianoni területén

IV/2. A4 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok összterülete

tudták megtartani birtokaik 1893-as terjedelméből.⁴⁷ Ahogy e birtok-kategória jelentősége csökkent, úgy növekedett benne a jogi személyek jelentősége.

A kisebb birtokok kialakulásának irányzata ezért leginkább két formában jelentkezett: egyrészt a 100 holdon felüli birtokok összes területének csökkenésében, másrészt a megmaradó nagybirtokokon belül a kisebb birtok-kategóriák jóval nagyobb súlyában.

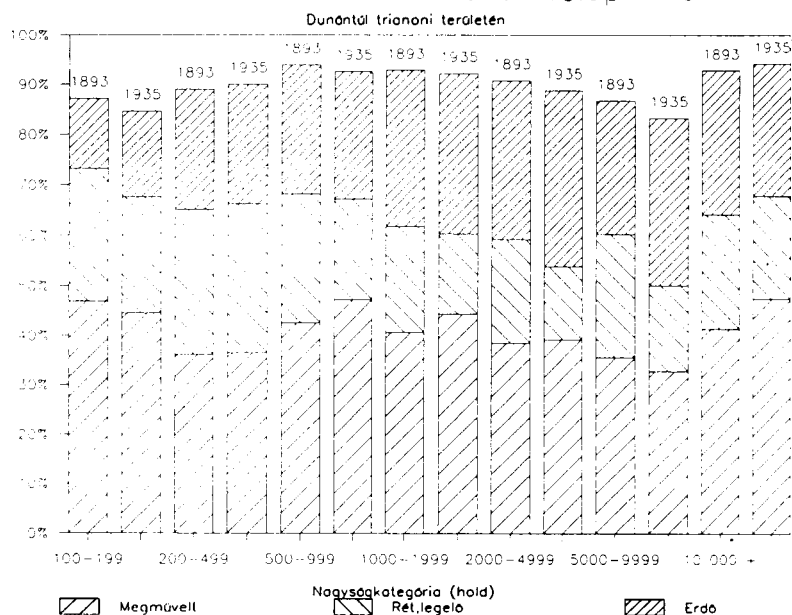
2. A nagybirtokok átlagos összetételének változásai

A trianoni Magyarország egészére vonatkozó adataink azt példázzák, hogy az átlagok nemcsak megvilágíthatják, de el is fedhetik a lényegét. Az erdők aránya például változatlan vagy nagyobb minden birtok-kategóriában, ha az egész országot nézzük, holott ez kizárólag Észak meghatározó súlyának következménye (ld. a IV/2.B1-B4 grafikonokat a következő oldalakon). A Dunántúlon az erdők aránya alig változott 1893 és 1935 között, a nagyobb (2000 hold feletti) birtok-kategóriák kivételével, az Alföldön pedig az 1000 hold alatti kategóriában csökkent, az 1000-2000 hold közötti kategóriában változatlan maradt, a 2000 hold feletti kategóriában növekedett. A megművelt területek aránya csupán kis változásokat mutat mindkét irányban 1893 és 1935 között Magyarország egészén, de ez abból adódik, hogy az egyes birtoknagyság-kategóriák változásai a három országrészben kiegyenlítik egymást.

47. Mivel lehetséges a két gazdacímár között némi eltérés a birtokértelmezésben, helytelen lenne közvetlen következtetéseket levonni a birtoknagyság-kategóriák belső változásaiból. Valószínűtlen azonban, hogy ilyen mértékű változások kizárólag birtokértelmezési különbségből adódjanak.

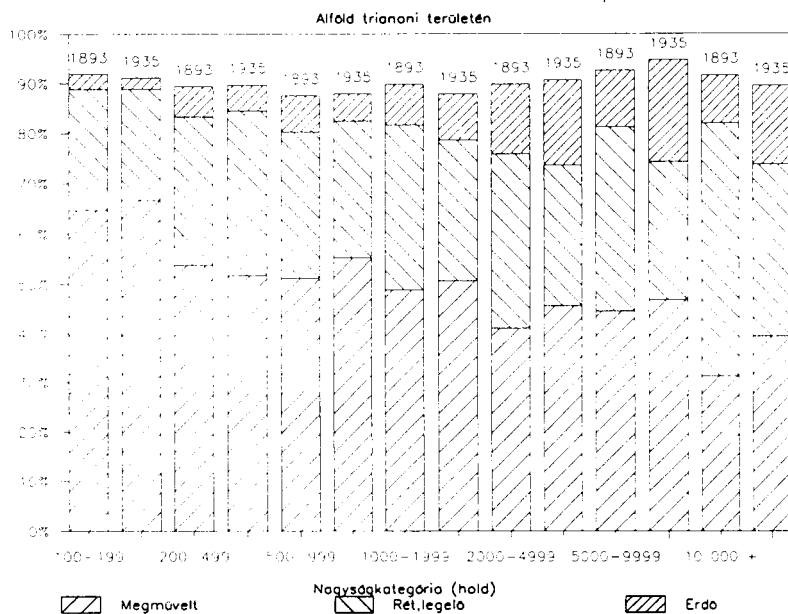
IV/2. B1 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

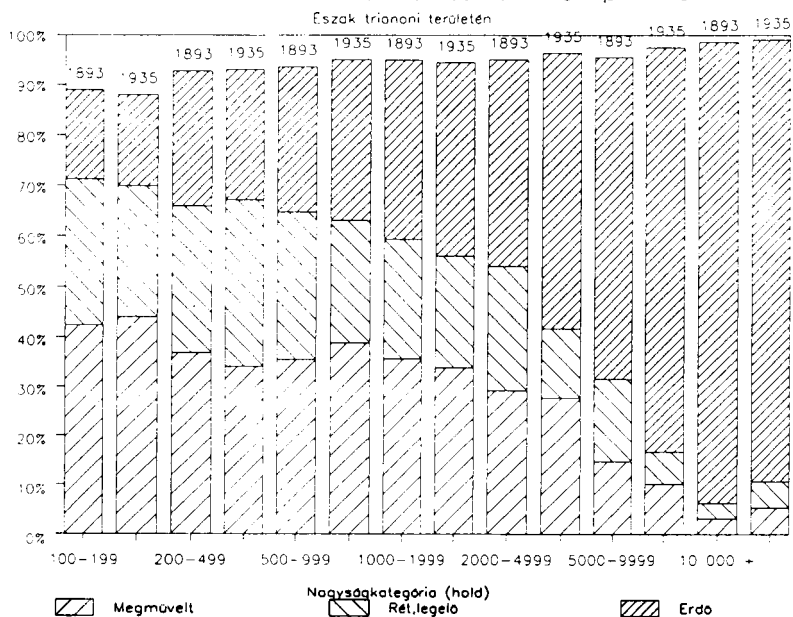
IV/2. B2 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

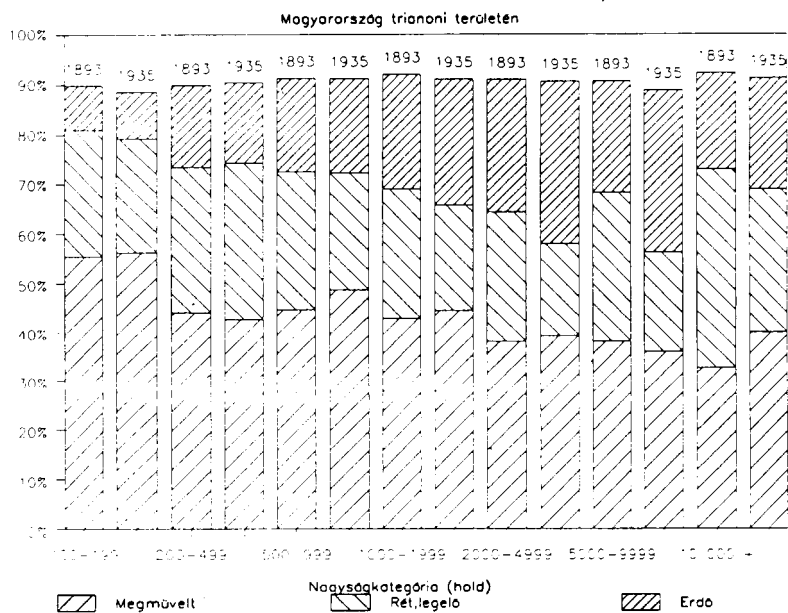
IV/2. B3 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

IV/2. B4 grafikon

A 100 holdon felüli birtokok felépítése

A megművelt területek aránya, néhány kivételtől eltekintve, minden birtoknagyság-kategóriában és régióban növekedést mutat. A szántó és a legelő, bár az összterületen belül némi csökkenést mutat, a kisebb birtok-kategóriákban kevésbé csökken, sőt növekedést mutat. Ennélfogva az adatokból nemcsak a nagyobb birtokokon folytatott mezőgazdaság intenzívebbé válásának általános tendenciáját olvashatjuk le, hanem egy birtoknagyság szerinti további specializálódás folyamatát is, melynek legnyilvánvalóbb összetevője annak tulajdonítható, hogy az állattenyésztés erősebben koncentrálódott a kisebb birtokokon.⁴⁸

V. A latifundiumok hanyatlása

A nagy latifundiumok (a 10 000 holdat meghaladó birtokok) számának csökkenése a két vizsgált esztendő között szembeötlő: 1893-ban Magyarország trianoni megfelelőjén 47 ilyen nagybirtok volt, míg 1935-ben csupán 26. Vajon ez a jelenség pusztán annak tulajdonítható, hogy az 1893-as nagybirtokok egyes részei különálló kisebb birtokokként szerepeltek 1935-ben, avagy valóságos és jelentős csökkenés ment végbe a legnagyobb birtok-kategóriában?

Ahhoz, hogy ezt a kérdést eldönthessük, először is kiválogattuk minden egyes latifundium adatait külön-külön mindkét esztendőben, és összehasonlítottuk őket. 19 nyilvánvalóan összetartozó adat-párt találtunk. E párok közül kettő 3-3 birtokból állt: az egyik párban két 1893-as latifundium egyetlen hatalmas birtokká olvadt össze 1935-re, a másik esetben ennek a fordítottja ment végbe. Hat 1935-ös és huszonhét 1893-as latifundium pár nélkül maradt.

A latifundiumok részletes vizsgálatának és egyedi összehasonlításának céljára a dunántúli régió adatait választottuk. A Dunántúlon két „páratlan” latifundium volt 1935-ben és kilenc 1893-ban, arányuk tehát pontosan megegyezik az országos aránnyal. Vizsgálataink eredményeit azon vármegyék szerint, ahol e „páratlan” latifundiumok közül legalább egy található volt, a következőkben foglaljuk össze (az egyes vármegyék T-kód számának sorrendjében⁴⁹):

01. *Baranya vármegye.* 1935-ben „Frigyes főherceg örökösei” egy 12 432 holdas ingatlant birtokoltak Kölkeden, a mohácsi járásban. Ez gyarapodást mutat 1893-hoz képest, hiszen akkor a királyi család tagjainak kevesebb mint 7000 holdja volt ebben a járásban, és mindössze 13 442 holdjuk a vármegye egyéb olyan részein, amelyek Magyarország trianoni területén belül maradtak; a főherceg örökösei 1935-ben pedig egyedül a mohácsi járásban 18 000 holdat birtokoltak.

02. *Fejér vármegye.* Vimpfen (Wimpffen) Győző gróf feleségének 18 319 hold birtoka volt Ercsi községben, az adonyi járásban. Ezt a birtokot, úgy tűnik, legalább öt különálló részre osztották, szinte bizonyosan az öröklés következtében, de az egész birtoknak több mint a fele kicsúszott a Wimpffen család kezéből.

Zichy Nándor grófnak 10658 holdja volt Pusztaszabolcson, ugyancsak az adonyi járásban, de 1935-re a birtokot feldarabolta és eladta a család. Zichy János gróf birtoka a székesfehérvári járásban lévő Nagylángon 1893-ban 10 686 holdat tett ki, amely 1935-re mindössze 3658 holdra zsugorodott. Nem világos, hogy kinek a kezébe került a fennmaradó terület, de 1935-ben Nagylángon nincsenek Zichy nevű más birtokosok. Különböző Zichy grófok 1893-ban 35 418 holdat birtokoltak a székesfehérvári járásban, 1935-ben pedig csupán 10 048 holdat. A Zichy család vezető szerepe a földbirtokosok között drámaian csökkent Fejér vármegyében a vizsgált két időpont között: az összes Zichy nevű főnemesek itt együttvéve 96 000 holdnyi 100 hold feletti birtoka volt 1893-ban, ami 1935-re 38 803 holdra csökkent.

48. Ez az első világháború előtti nyilvánvaló trend folytatása lehet. Ld. *Eddie M. Scott: The Changing Pattern of Landownership in Hungary, 1867–1914. Economic History Review* 20 (1967) 302.

49. Mivel nem volt ilyen „páratlan” latifundium az alábbi vármegyék területén, nem szerepel itt Győr (03), Komárom (04), Moson (05), Tolna (08), valamint Vas (09).

06. *Somogy vármegye.* Széchenyi Ferenc grófnak 1893-ban 14161 holdas birtoka volt a barcsi járásban fekvő Somogytarnócan. 1935-ben már csak 2597 holddal szerepel ugyanitt, és sehol másutt nincs birtoka Somogy vármegyében 1935-ben. Biztonsággal levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy ezt a birtokát feldarabolták, de a rendelkezésre álló adatokból nem lehet megállapítani, hogy a fennmaradó részek a család birtokában maradtak-e, mert ilyen nagy területű birtokok esetében mindig előfordulhat, hogy átnyúlnak egy másik járásban fekvő község vagy város határába.

Festetich Tasziló gróf két latifundium birtokosaként is szerepel 1893-ban: 10 380 holdas birtoka volt a csurgói járásban Senta községben, 10 274 holdas birtoka pedig a marcali járásban fekvő Balatonkeresztúron. Ezek a birtokok is feldarabolódtak és nagyrészüket kikerült a család kezéből. A nyilvánvaló örökös, Festetich György herceg „csak” 36 571 holdat birtokolt nagyobb birtokok formájában 1935-ben Somogy vármegyében, míg Festetich Tasziló gróf birtokai ugyanitt 1893-ban meghaladták a 68 000 holdat.

07. *Sopron vármegye.* Esterházy Miklós herceg, Magyarország legnagyobb földbirtokosa, egyben Sopron vármegye legnagyobb földbirtokosa is volt. Kapuvári és csornai latifundiuma egyaránt örököse kezébe került, de mindkét birtok ezer holdon felül veszített területéből. Esterházy Miklós herceg 1893-ban huszonnégy 100 holdon felüli birtok formájában közel 57 000 holddal rendelkezett Sopron vármegyében, míg Esterházy Pál herceg huszonegy 100 holdon felüli birtoka 1935-ben 51 394 holdat tett ki.

10. *Veszprém vármegye.* Itt két páratlan latifundiumot találunk 1893-ban, mindkettőt a veszprémi járásban: 11 956 hold (ebből 7390 hold erdő) a Todesco örökösöké volt Nagyvásonyban, 16 751 hold (ebből 15 755 hold erdő) a „szent-gáli közbirtokosság” tulajdonában volt a hasonló nevű községben. Az előbbi nagyobbik része (8447 hold, ebből 6643 hold erdő) 1935-ben Zichy Pál gróf tulajdonaként szerepel; a közbirtokosság tulajdonát azonban a jelek szerint sok kis parcellára osztották: Szentgálon (mai írásmód szerint) csupán két másik 100 holdnál nagyobb birtok volt 1893-ban, összesen 279 holdnyi területtel, míg 1935-ben 45 ilyen birtokot jegyeztek Szentgálon összesen 10 143 hold területtel. A 15 755 hold erdő nagyrésze feltehetőleg a birtokosok más osztályainak kezébe került, hiszen e 45 birtokon belül csupán 4884 hold volt az erdő.

11. *Zala vármegye.* 1935-ben Festetich György herceg keszthelyi birtoka 10 386 hold kiterjedésű volt. Összesen több mint 32 000 holdja volt Zala vármegyében, ennek túlnyomó része a keszthelyi járásban fekvő. Festetich Tasziló gróf birtoka Keszthelyen 1893-ban kevéssel 10 000 hold alatt maradt (9065), a keszthelyi járásban azonban közel 38 000 holdat, a vármegyében pedig több mint 41 000 holdat birtokolt. A keszthelyi latifundium esetében a növekmény két forrásból származhat: vagy az örökség vásárlás útján történt gyarapításából, vagy pedig abból, hogy egyazon birtok szomszédos községekben fekvő két része egyetlen birtokként szerepelt 1893-ban és kettőként 1935-ben. Mindkét esetben megjegyzendő az egész tulajdon csökkenése.

Mit olvashatunk ki a fentiekből? A „művi statisztikai eredmény” hipotézisét a fenti adatok általában nem támasztják alá, bár két egyedi esetben nem zárhatjuk ki teljesen. E két 1935-ös latifundium kisebb birtokok vásárlása és beolvasztása útján is létrejöhett, noha ez csak az egyik esetben valószínű, a másik birtok lehetséges növekménye kicsi. Általánosságban Magyarország legnagyobb földbirtokainak öröklés vagy eladás által történő feldarabolásának lehetünk itt tanúi. Ezen birtokok számának mintegy 45%-os, összterületének pedig közel egyharmados csökkenése nem a két gazdacímű birtok-értelmezésének eltéréseiből fakad.

A 19 latifundium-pár közül — amelyek 1893-ban és 1935-ben is nyilvánvalóan azonos birtokok voltak alapvetően — tizenkettőnek a területe csökkent, négyé nőtt, háromé lényegében változatlan maradt. Figyelemreméltó, hogy közülük csupán egy került ki az 1893-as birtokos kezéből; az összes többi ugyanazon személy vagy legalábbis ugyanazon család tulajdonában marad. Puthon báró birtoka a Bács-Bodrog vármegyei Kisszálláson — levonva mintegy 2300

hold főként szántót és legelőt — 1935-re Boncompagni hercegnő és San Martino gróf tulajdonába ment át.⁵⁰ Az eredeti tulajdonos kezében maradt 18 birtok közül — ha területük csökkent is, így is 10 000 hold felettiek maradtak — egy a királyi családnak, kettő az államé, négy városoké (a három legnagyobb magyar birtok 1935-ben a kategóriába tartozik), három a római katolikus egyház különböző testületeié volt. A fennmaradó nyolc főnemesek tulajdonában volt (egyikük, Semsey László a két időpont között kapott grófi címet). Mivel mind a Puthon, mind a Boncompagni családnak főnemesi címe volt, e tizenkilenc latifundium közül kilenc a főnemesség birtokában volt (tíz, ha ideszámoljuk a királyi családot is), a fennmaradó kilenc pedig különféle jogi személyek birtokában.

Világosan látható: azok a latifundiumok, amelyek alapvetően érintetlenek maradtak, nem váltak az újjagzdagok vadászterületévé. Az állami és egyházi területek kivételével a birtokosok névsora szinte kizárólag régi, patinás és híres neveket sorol fel: Esterházy, Boncompagni, Festetich, Pallavicini és Szász-Coburg-Gotha. Csupán Semsey László gróf számíthat „betolakodónak” ebben a társaságban.⁵¹

Az eltűnt latifundiumok bitokosai között is találunk azonban régi és híres neveket, mint Wimpffen, Zichy, Széchenyi, Festetich, Károlyi, Szász-Coburg-Gotha, Wenckheim, Almásy. Az 1893-as latifundiumok közül, amelyek az 1935-ös statisztikában már nem szerepelnek, 8 közösségi vagy közbirtokossági tulajdonban volt; ezek lényegében paraszti birtokok voltak. A latifundiumok hanyatlása tehát olyan jelenség volt, amely a társadalmi rangsor legalacsonyabb és legmagasabb tartományait egyaránt érintette. Mindazonáltal óvakodnunk kell attól, hogy ezen az alapon elhamarkodott következtetéseket vonjunk le a parasztságot illetően. A közösségi tulajdonú birtokokat valószínűleg a korábbi közösségi birtokosok vagy más parasztok között osztották fel. Mi több, a parasztok más birtokok felosztásából is vásároltak parcellákat, ahogy egyes főnemesek is vásároltak fel paraszti birtokokat. Azt, hogy a parasztság miként vette ki részét Magyarország földbirtokviszonyainak átrendeződéséből, természetesen nem ítélniük meg csupán a nagyobb birtok-kategóriák vizsgálatából, amelyre jelen tanulmányunk korlátozódik.

Az arisztokrácia szerepét azonban meg tudjuk ítélni. E tanulmány más helyén⁵² azt látjuk, hogy a legnagyobb főnemesi birtokosok földjeiknek csupán elenyésző részét tartották 100 hold alatti birtokok formájában. Ily módon a főnemesi birtokok általános csökkenése a 100 hold feletti birtok-kategóriában, valamint az arisztokraták latifundiumainak felosztása abszolút csökkenést jelez a nemesi címmel rendelkező személyek⁵³ földbirtokai körében. Egyértelműen leszögezhetjük tehát, hogy a trianoni Magyarország területén az arisztokrata földbirtokosság jelentősége mind relatív, mind abszolút értelemben csökkent 1893 és 1935 között.

VI. Az ötven legnagyobb földbirtokos

Az előző részben a legnagyobb *földbirtokokat* tárgyaltuk, most megvizsgáljuk a legnagyobb *birtokosokat*, vagyis azokat, akiknek a birtokaik összterülete a legnagyobb volt. Az ötven legnagyobb birtokos adatait a birtokolt földterület nagysága szerint csökkenő sorrendbe állítva a VI/1 táblázat tartalmazza. (Lásd a következő oldalon.) Ismételten hangsúlyoznunk kell,

50. A birtok természetesen örökösödés útján is átkerülhetett új tulajdonosai kezébe. Ebben az esetben ezt a birtokot sem tekinthetjük úgy, hogy kicsúszott a család tulajdonából.

51. Ő azonban már az 1893-as gazdacíműtárban egy 11 000 holdnál nagyobb birtok tulajdonosaként szerepel.

52. Ld. a VI. fejezetet, amely a legnagyobb birtokosok földtulajdonát tárgyalja.

53. Annak ellenére, hogy a nemesi címmel rendelkező személyek létszáma megnőtt a két vizsgált esztendő között.

VI/1 táblázat

Az 50 legnagyobb földbirtokos, 1893 és 1935
(Csak 100 holdon felüli, Magyarország 1935. évi határain belül fekvő
birtokok szerepelnek az osztályajdonban)

1893 Tulajdonos	Össz- tulajdon (hold)	1935 Tulajdonos	Össz- tulajdon (hold)	Rang 1893- ban
Eszterházy Miklós hg	203 178	Esterházy Pál hg.	222 340	1
Festetich Tasziló gr.	121 278	Debrecen város	90 894	3
Debrecen város	91 603	M. kat. vallásalap.	87 166	9
Eszterházy Mór gr.	80 049	Festetich György hg.	69 182	2
Korona-uradalom	76 978	Szeged város	69 061	6
Szeged sz. kir. város	71 987	Egri r. k. főkáptalan	67 423	13
Eszterházy Pál hg.	71 641	M. kir. erdészeti kincstár	61 474	12
Kalocsai r. k. érsekség	70 862	Pannonhalmi Szt. Benedek-rend	60 157	36
M. kir. vallásalap.	69 083	Kalocsai r. k. érsekség	59 114	8
Veszprémi püspökség	63 419	Esterházy Móric gr.	56 014	4?
Coburg herceg	61 884	M. kir. koronauradalom	55 738	5
Királyi kincstár	59 288	Országos földhitelintézet	48 623	
Egri r. k. káptalan	57 974	Pallavicini Alfonz K. örgr.	50 665	14
Pallavicini Sándor örgr.	56 429	Veszprémi r. k. püspökség	50 457	10
Veszprémi r. k. káptalan	53 919	Zirci apátság	49 833	17
Széchenyi Dénes s Imre	51 668	M. kir. állami ménesbirtok	48 162	19
Zirci ciszter rend	48 663	Veszprémi r. k. káptalan	47 678	15
M. kir. közalapítvány	46 433	Esterházy Tamás gr.	47 295	
Állami ménesbirtokok	46 311	Kecskemét város	45 281	23
Királyi családi urad.	45 884	Károlyi László gr. örökösei	44 303	31?
Almásy Kálmán gr.	42 345	Frigyes kir. hg. örökösei	42 595	28?
Eszterházy Miklós gr.	41 704	Szász Coburg Gothai hg.	41 118	11
Kecskemét város	41 518	Egri r. k. érsekség	38 077	24
Egri r. k. érsekség	41 481	Esztergomi r. k. érsekség	36 008	45
Zichy János gr.	40 783	Királyi családi uradalom	35 687	20
Wenckheim Frigyesné grnő	39 609	Magyar k. tanulmányi alap	28 657	51
Károlyi Gyula gr.	37 872	Hunyadi József gr.	28 563	30
Albrecht főhg.	33 871	Magyar kegyes tanítórind	26 319	40
Festetich Pál gr.	31 728	M. kir. honvédelmi kincstár	25 750	
Hunyadi Imre gr.	30 781	Festetics Sándor gr.	24 729	
Szatmári r. k. püspökség	29 816	Esterházy Ferenc gr.	23 639	
Károlyi Alajos gr.	29 533	Erdődy Sándor gr.	23 370	43
Zichy Nándor gr.	29 331	Váci r. k. püspökség	22 207	34
Váczai r. k. püspökség	26 946	Szatmári r. k. püspökség	21 749	31
Vimpfen Győzőné grnő	26 877	Pécsi r. k. püspökség	21 747	37
Pannonhalmi főapátság	26 783	Széchenyi Andor Pál gr.	20 770	54?
Pécsi r. k. püspökség	26 378	Semsey László gr.	20 774	76
Károlyi Viktor gr.	25 959	Esztergomi r. k. káptalan	19 816	53
Károlyi László gr.	25 368	Esterházy Pál gr. ifj.	18 730	55
Kegyesrendi szerzet	25 321	Batthyány-Strattmann L. hg.	18 085	59
N-Várady r. k. káptalan	25 317	Andrássy Sándor gr.	18 083	44
K-Szt. Miklósi közbirtokosság	24 464	Pécsi r. k. káptalan	18 206	52
Erdődy Ferenc gr.	24 333	Boncompagni és San Martino	17 966	
Andrássy Aladárné grnő	24 076	Magyar Tudományos Akadémia	17 707	
Esztergomi r. k. érsekség	23 675	Károlyi István gr.	17 691	
Kalocsai r. k. káptalan	23 481	Montenuovo Nándor hg.	17 055	48
Karcagi közbirtokosság	23 463	Nagyvárad r. k. káptalan	16 936	41
Montenuovo Alfred hg.	23 192	Metternich-Sándor K. hgnő	16 744	
Széchenyi Béla gr.	23 123	Kalocsai r. k. főkáptalan	16 373	46
Vigyázó Sándorné	22 495	Hohenlohe-Oehringen A. hg.	16 273	
Összesen	2 340 154	Összesen	2 042 284	
Átlagosan	46 803	Átlagosan	40 846	

hogy a két vizsgált esztendő adatai azonos területekre vonatkoznak (mindkettő csak a Magyarország 1935-ös határain belüli birtokokat tartalmazza), azonos adatfelvételi kritériumok alapján (mindkét esetben csak az egyedileg 100 holdnál nagyobb birtokokat vettük figyelembe).⁵⁴

Az első szembetűnő tény a táblázat alapján, hogy az ötven legnagyobb birtokos földterülete — következésképpen részesedésük az összes földterületből — csökkent 1893 és 1935 között. Az ötven legnagyobb birtokos földjeinek összterülete valamivel több mint 12%-kal csökkent a két vizsgált esztendő között. Ez a csökkenés relatíve nagyobb mértékű a táblázat alsóbb szakaszában: a „hús a csúcson” mindössze 7,5%-os átlagos csökkenést szenvedett. Korábban már megfigyelhettük az egyedi birtokok zsugorodásának tendenciáját; itt most az egy birtokosra jutó terület csökkenésének világos tendenciáját látjuk, legalábbis a legnagyobb birtokosok körében.⁵⁵

E birtokosok különböző csoportjai azonban eltérő jellegzetességeket mutatnak. 1935-ben az ötven legnagyobb birtokos közötti arisztokraták csupán 74%-át birtokolták annak a területnek, amely 1893-ban csoportjuk tulajdonában volt, amíg a római katolikus egyház szervei 7,5%-kal többet, a városok és községek pedig 7,7%-kal kevesebbet birtokoltak. Az első ötven birtokos összetétele azonban alig változott, amint azt a következő felsorolás is tanúsítja:

1893	Birtokcsoport	1935
25 (a kir. családdal)	arisztokraták	23 (a kir. családdal)
1	nem-arisztokraták	0
15 (ebből 1 alapítvány)	egyházi testületek	18 (ebből 1 alapítvány)
3	állami szervek	4
5 (ebből három város)	községek	3 (mindhárom város)
0	bankok, részvénytársaságok	1 (Orsz. Hitelintézet)
1 (oktatási alapítvány)	„egyéb”	1 (Tud. Akadémia)

1893-ban az ötven legnagyobb földbirtokosnak pontosan 50%-a volt arisztokrata, akik csoportjuk földterületének 51,9%-át birtokolták. E részesedés 46%-ra, illetve 43,7%-ra esett 1935-re. Az egyház részesedése 26,4%-ról 32,3%-ra emelkedett az ötven legnagyobb birtokos együttes földterületéből, míg a községek részesedése (ideértve a városokat is) kismértékben csökkent, 10,9%-ról 10,0%-ra.⁵⁶

A „tíz a csúcson” összetétele még kevésbé változott. 1893-ban három Esterházy és egy Festetich képviselte az arisztokratákat ebben a csoportban, ahová rajtuk kívül még két város,

54. Az 1935-ös felmérés, összes földterületük nagysági rendjében, külön felsorolja azokat a földbirtokosokat, akiknek összesen több mint 500 holdjuk volt, beleértve a 100 hold alatti birtokaikat is. Mivel az 1893-as gazdacímárban nincs ilyen felsorolás, össze kellett állítanunk. Ahhoz, hogy e két listát összehasonlíthassuk, le kellett vonnunk az 1935-ös összterületekből minden 100 holdon aluli birtokot, ezért 1935-ös adataink néhány esetben kisebbek a forrásban található adatoknál. Eljárásunk csupán egyetlen esetben érintette a relatív rangsort; a levonás nagysága birtokonként 0 és mindössze 241 hold között mozgott, két esetet kivéve (Esterházy Pál herceg és az Országos Földhitelintézet; csak az utóbbi esetében haladta meg a levonás az 1000 holdat). Ld. *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Magyar Statisztikai Közlemények. Ú sorozat, 99. kötet. Bp. 1936. 376-394.*

55. Természetesen minden földbirtokos nyomunkövetése nélkül nem jelenthetjük ki, hogy ez általános irányzat volt. Az 1893-as adatok nem teszik lehetővé az ilyen kutatást, így e feltételezett irányzat mértéke nyitott kérdés marad.

56. Ez utóbbi változás a kún-szent-miklósi és karczagi közbirtokosság (1893-ban 42. illetve 47. a listán) eltűnésének következménye, így 1935-re csupán három város, Debrecen, Szeged és Kecskemét képviseli a közösségi tulajdont az ötven legnagyobb birtokos között.

két egyházi szervezet, egy vallási alapítvány és egy állami szerv tartozott. 1935-ben csak három arisztokrata volt közöttük (két Esterházy és egy Festetich); a megüresedett helyet egy egyházi szervezet töltötte be, az összetétel egyébként változatlan maradt.

VII. Összefoglaló megállapítások

Kísérletet tettünk arra, hogy részletes számszerűsített képet adjunk azokról a változásokról, amelyek a trianoni határokon belüli Magyarország 100 holdon felüli földbirtokainak tulajdonosi viszonyaiban végbementek 1893 és 1935 között. Ahogy várható volt, ez a kép összetett, néhol nem világos, néhány határozott megállapítást így is tehetünk:

1. Nagy és lényeges regionális különbségek voltak a földbirtokviszonyok alapvető sajátosságaiban és a két időpont közötti változásokban egyaránt. Ezek a változások nemcsak földrajzi különbségeket tükröznek, hanem a különböző történelmi tapasztalatot is, különösen a föld visszavételének és újraelosztásának módját illetően a török megszállást követő időszakban.

2. A különböző birtoktípusok jelentős mértékben összpontosították birtokaikat a gazdasági tevékenység egy-egy jellemző területére: a magánszemélyek, az egyház, a bankok és részvénytársaságok vegyes mezőgazdaságot folytattak, amelyben a súlypont a földművelésen volt, míg az állami birtokok elsősorban az erdészetre, a közösségi birtokok pedig a legeltetésre helyezték a fő hangsúlyt.

3. E funkcionális szakosodás mértéke növekedett, a nagybirtokokon a mezőgazdaság általában intenzívebbé vált.

4. Erős tendencia a birtokok általános zsugorodása, ami megmutatkozik mind a nagyobb birtokok számának és összterületének csökkenésében, mind pedig a jelen tanulmányban vizsgált kisebb birtok-kategóriák számának és összterületének növekedésében.

5. Magyarország nagyon szerény földreform-törékvéseivel nem magyarázható a magánszemélyek tulajdonában lévő nagybirtokok területének csökkenése.

6. A tanulmányunk fókuszait jelentő két időpont között a magánszemélyek veszítettek jelentőségükből, a jogi személyek pedig fontosabbá váltak a nagy ingatlanok birtoklása szempontjából.

7. Mindkét vizsgált esztendőben a nem-arisztokrata személyek tulajdonában több föld volt a 100 hold feletti kategóriában, mint az arisztokraták kezében. A címzetes arisztokrácia tehát 1893-ban sem „birtokolta az országot”. Nagybirtokosi pozícióik, amelyek főleg a Dunántúlra összpontosultak, romlottak a vizsgált időszakban. Nincs bizonyíték arra, hogy a csoport jobban viselte volna a korszak gazdasági viharait, mint a nem-arisztokrata birtokosok csoportjai, akiknek pozíciója körülbelül ugyanolyan arányban romlott.

8. A bankok és részvénytársaságok földbirtokosi jelentősége elhanyagolható, még akkor is, ha birtokaik relatíve a leggyorsabban növekedtek 1893 és 1935 között.

9. A legnagyobb főnemesi birtokok relatív és abszolút hanyatlása ellenére gyakorlatilag egyetlen újjazdag sem került a legnagyobb földbirtokosok közé.

A Függelékben szereplő táblázatokat úgy alakítottuk ki, hogy az olvasó ellen őrizheti következtetéseinket, sőt olyan következtetésekre is juthat, amelyek a mi figyelmünket elkerülték. Reméljük, hogy ez a tanulmány másokat is ösztönözni fog számos olyan kérdésnek a vizsgálatára, melyekre magunk nem tudtunk választ adni.

Függelék

A birtokos-kódok (B-kódok) rendszere*

1. pozíció: 1–2 = természetes személyek; 3–9 = jogi személyek

1 = *Arisztokraták*

4 = *Államkincstár*

2. pozíció:

2. pozíció: 0

1 = hercegi hitbizomány

3. pozíció: 0

2 = hercegi szabad tulajdon

3 = grófi hitbizomány

5 = *Községek*

4 = grófi szabad tulajdon

2. pozíció: 0

5 = bárói hitbizomány

3. pozíció: 0

6 = bárói szabad tulajdon

6 = *Közbirtokosságok*

7 = cs. és kir. család

2. pozíció:

9 = lovag

1 = úrbéres, volt úrbéres

2 = közbirtokosság

3. pozíció:

1 = egyedi birtokos

3. pozíció: 0

2 = házastársával

3 = több társtulajdonos

7 = *Városok*

4 = örökösök

2. pozíció: 0

5 = személyi alapítvány

3. pozíció: 0

2 = *Nem arisztokraták*

8 = *Bankok és részvénytársaságok
(iparvállalatok)*

2. pozíció: 0

3. pozíció:

2. pozíció:

1 = egyedi birtokos

1 = bankok, pénzüzetek

2 = házastársával

2 = ipari részvénytársaság

3 = több társtulajdonos, vevők

3 = takarékpénztárak

4 = örökösök

5 = személyi alapítvány

9 = *Egyéb jogi személyek*

2. pozíció:

3 = *Egyházak*

2. pozíció:

1 = Róm. kat. egyház.

1 = egyesületek

2 = Református egyház

2 = ösztöndíj alapítvány,

3 = Görög keleti egyház

kultúralapítvány, alapítvány

4 = Görög kat. egyház

3 = egyéb jogi személyek, társaságok

5 = Egyéb egyházak

3. pozíció: 0

3. pozíció:

1 = püspöki, érseki

2 = főkapitány, kapitány, préposti;
egyházkerület, apátság, egyház
megye

3 = egyházközség

4 = egyházi iskolák, tanulmányi
alapítványok, szerzetesrendek

* Puskás-Eddie-Lánc, 1974: i. m. 319-321. old.

1A. táblázat

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	MEGMŰVELT FÖLD*							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	100-199	5,6	6,9	3,6	2,9	3,0	2,5	12,1	12,3
	200-499	30,0	34,8	21,2	18,4	8,4	10,4	59,6	63,5
	500-999	72,1	69,2	43,8	43,4	24,6	22,7	140,5	135,4
	1000-1999	124,6	133,0	94,8	105,3	40,9	36,9	260,2	275,2
	2000-4999	263,4	190,7	132,7	111,3	47,5	38,7	443,6	340,7
	5000-9999	112,8	65,7	154,4	47,2	2,8	2,3	270,1	115,2
	10 000 +	79,0	52,3	98,6	48,8	0,0	0,0	177,6	101,2
	Összesen	687,5	552,6	549,1	377,3	127,2	113,5	1363,8	1043,5
Polgár	100-199	85,6	78,9	232,2	253,5	46,3	44,9	364,1	377,3
	200-499	128,0	124,4	304,0	293,0	91,9	84,6	523,8	501,9
	500-999	125,8	122,0	213,7	187,2	59,6	59,7	399,1	368,9
	1000-1999	101,8	80,3	179,3	83,2	52,3	30,2	333,5	193,7
	2000-4999	85,2	39,5	108,3	31,9	22,0	4,5	215,5	75,9
	5000-9999	6,4	0,0	45,4	3,6	5,4	0,7	57,2	4,4
	10 000 +	2,6	0,0	3,5	0,0	0,0	0,0	6,1	0,0
	Összesen	535,4	445,2	1086,4	852,3	277,5	224,5	1899,2	1522,1
Egyház	100-199	5,3	11,7	7,3	19,2	1,6	6,3	14,3	37,1
	200-499	10,4	14,9	8,2	21,6	2,8	7,1	21,5	43,6
	500-999	18,8	22,5	9,0	14,7	7,1	8,7	35,0	45,9
	1000-1999	33,5	35,6	15,2	17,6	13,4	11,5	62,1	64,8
	2000-4999	34,0	38,8	27,5	22,9	16,8	21,2	78,3	82,8
	5000-9999	21,7	19,5	32,6	27,5	8,1	0,1	62,4	47,1
	10 000 +	21,0	21,6	1,9	17,0	0,0	0,0	22,9	38,6
	Összesen	144,8	164,7	101,8	140,5	49,8	54,8	296,4	360,0
Állam	100-199	0,1	1,3	1,0	1,1	0,1	0,2	1,2	2,7
	200-499	0,0	0,7	1,4	1,7	0,2	0,3	1,7	2,8
	500-999	1,0	0,6	2,3	1,3	0,0	1,4	3,2	3,2
	1000-1999	0,7	2,7	1,6	1,9	0,0	0,3	2,3	5,0
	2000-4999	5,1	5,7	13,0	3,2	0,3	0,1	18,5	8,9
	5000-9999	5,5	6,2	17,2	4,9	0,0	0,4	22,7	11,5
	10 000 +	0,0	0,0	20,9	22,0	1,5	0,1	22,4	22,1
	Összesen	12,5	17,1	57,4	36,2	2,1	3,0	72,0	56,2

1A. táblázat (folytatás)

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	MEGMŰVELT FÖLD*							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Közösség**	100-199	5,3	10,0	2,9	6,7	3,0	4,4	11,2	21,2
	200-499	10,2	10,9	9,7	16,0	3,2	4,7	23,1	31,6
	500-999	6,2	5,2	10,6	17,1	3,1	1,9	19,9	24,2
	1000-1999	1,1	0,9	7,8	17,9	3,2	1,9	12,1	20,8
	2000-4999	2,4	1,0	16,1	15,6	0,7	0,1	19,1	16,8
	5000-9999	5,3	4,1	19,1	11,3	0,8	0,9	25,2	16,3
	10 000 +	1,3	1,9	45,7	66,6	0,0	0,0	47,0	68,5
	Összesen	31,8	34,2	111,9	151,2	14,0	14,0	157,6	199,3
Bank, Rt.	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	2,2	27,6	2,7	23,9	2,1	11,5	7,0	63,0
	500-999	0,5	2,0	0,4	5,1	0,2	1,1	1,1	8,3
	1000-1999	1,7	6,6	1,3	9,1	0,4	5,0	3,4	20,6
	2000-4999	0,0	3,2	0,0	5,2	0,1	1,8	0,1	10,2
	5000-9999	0,0	9,4	1,0	4,4	1,4	1,6	2,4	15,4
	10 000 +	0,0	6,4	0,0	0,0	0,0	1,6	0,0	8,0
	Összesen	4,3	55,2	5,3	47,8	4,3	22,6	13,9	125,6
Egyéb	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	27,9	41,8	35,9	56,7	5,6	11,5	69,4	110,0
	500-999	1,5	27,6	0,6	2,8	0,3	0,6	2,5	31,0
	1000-1999	2,4	27,6	0,7	4,3	1,3	1,6	4,4	33,5
	2000-4999	8,7	11,1	4,5	11,9	0,7	2,1	13,9	25,1
	5000-9999	6,3	8,2	10,9	16,5	0,0	0,0	17,2	24,7
	10 000 +	0,0	0,0	14,6	12,0	0,0	0,0	14,6	12,0
	Összesen	46,8	116,4	67,1	104,1	7,9	15,8	121,8	236,2
Mindössze	100-199	102,0	108,8	247,0	283,5	54,0	58,3	402,9	450,6
	200-499	208,7	255,1	383,1	431,2	114,2	130,1	706,0	816,4
	500-999	226,0	249,2	280,3	271,6	94,9	96,0	601,2	616,9
	1000-1999	265,7	286,7	300,7	239,3	111,6	87,4	678,1	613,5
	2000-4999	398,9	290,0	302,1	201,9	88,0	68,6	788,9	560,4
	5000-9999	158,0	113,2	280,7	115,5	18,5	6,1	457,2	234,7
	10 000 +	103,8	82,2	185,2	166,5	1,5	1,7	290,5	250,4
	Összesen	1463,1	1385,2	1979,0	1709,5	482,7	448,2	3924,8	3543,0

* Szántó, kert, szőlő.

** Falu, város, megye, közbirtokosság.

1B. táblázat

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	LEGELO' és RÉT							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	100-199	2,9	2,7	1,5	0,7	1,7	1,3	6,1	4,7
	200-499	12,3	11,9	7,8	3,1	4,3	3,9	24,5	18,9
	500-999	30,2	23,3	17,6	12,9	11,0	6,8	58,9	42,9
	1000-1999	59,0	42,5	46,9	28,6	23,6	10,4	129,4	81,5
	2000-4999	130,2	65,8	85,2	39,0	30,0	13,7	245,4	118,5
	5000-9999	73,5	36,1	77,2	18,4	3,6	1,3	154,2	55,8
	10 000 +	45,1	22,5	85,0	40,4	0,0	0,0	130,2	63,0
	Összesen	353,2	204,9	321,2	143,0	74,3	37,4	748,7	385,3
Polgár	100-199	22,7	17,3	79,1	72,1	19,3	15,8	121,1	105,2
	200-499	43,0	31,1	123,2	86,1	42,5	27,9	208,7	145,2
	500-999	44,8	29,2	89,5	48,6	29,0	20,9	163,3	98,7
	1000-1999	41,5	20,5	99,4	28,2	22,8	10,4	163,7	59,0
	2000-4999	34,3	10,6	70,4	15,8	12,9	3,7	117,6	30,1
	5000-9999	2,6	0,0	48,6	1,5	9,9	0,3	61,1	1,8
	10 000 +	1,8	0,0	7,9	0,0	0,0	0,0	9,7	0,0
	Összesen	190,8	108,7	518,1	252,3	136,3	79,0	845,2	440,0
Egyház	100-199	1,8	2,7	1,7	2,3	0,7	1,4	4,3	6,4
	200-499	6,8	6,0	2,7	4,2	1,4	3,4	10,9	13,5
	500-999	11,9	7,4	4,3	3,3	5,1	3,6	21,3	14,3
	1000-1999	22,9	16,4	10,6	6,8	13,3	8,4	46,8	31,7
	2000-4999	25,3	19,0	22,1	11,8	24,7	14,1	72,0	44,9
	5000-9999	19,5	9,2	21,6	13,0	5,6	0,7	46,7	22,8
	10 000 +	8,7	6,8	4,9	19,3	0,4	0,4	14,0	26,6
	Összesen	96,9	67,5	68,0	60,6	51,2	32,0	216,0	160,1
Állam	100-199	0,1	0,7	0,5	1,2	0,1	0,0	0,8	2,0
	200-499	0,0	0,1	1,0	1,2	0,1	0,3	1,1	1,6
	500-999	1,0	0,6	1,1	1,6	0,1	0,8	2,2	3,1
	1000-1999	0,5	1,2	1,7	1,8	0,1	0,4	2,3	3,4
	2000-4999	1,4	3,3	3,9	3,4	1,1	0,3	6,4	7,0
	5000-9999	0,6	2,8	3,8	1,6	0,0	0,4	4,4	4,8
	10 000 +	0,0	0,0	4,3	4,2	1,1	0,6	5,4	4,7
	Összesen	3,6	8,8	16,3	14,9	2,7	2,9	22,6	26,6

1B. táblázat (folytatás)

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint

Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935

Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	LEGELO' és RÉT							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Közösség**	100-199	29,9	33,0	9,0	17,6	15,2	15,9	54,0	66,5
	200-499	92,2	70,5	30,3	40,4	35,0	34,7	157,4	145,5
	500-999	48,2	30,0	45,7	52,2	32,7	18,1	126,6	100,3
	1000-1999	13,0	6,3	39,6	36,3	13,4	7,8	66,0	50,5
	2000-4999	20,8	3,3	61,9	38,2	3,9	0,6	86,6	42,0
	5000-9999	9,1	5,2	74,6	25,4	1,4	0,5	85,1	31,1
	10 000 +	1,7	1,2	182,5	63,5	0,0	0,0	184,2	64,7
	Összesen	214,7	149,4	443,6	273,6	101,4	77,6	759,8	500,6
Bank, Rt.	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	0,4	13,7	0,7	9,1	1,2	3,9	2,3	26,7
	500-999	0,1	1,0	0,2	1,6	0,1	0,3	0,4	2,9
	1000-1999	0,3	3,4	0,5	3,1	0,3	1,1	1,2	7,6
	2000-4999	0,0	1,5	0,0	2,6	0,0	0,8	0,0	4,8
	5000-9999	0,0	3,0	0,0	1,9	0,8	0,7	0,8	5,6
	10 000 +	0,0	4,9	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	5,6
	Összesen	0,7	27,5	1,5	18,3	2,5	7,5	4,7	53,3
Egyéb	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	12,7	74,2	46,0	129,7	6,0	51,9	64,7	255,8
	500-999	0,4	13,7	0,9	13,9	0,2	9,7	1,5	37,3
	1000-1999	1,1	13,7	3,7	26,8	0,7	18,7	5,4	59,2
	2000-4999	3,0	6,0	11,3	12,8	1,8	1,1	16,1	19,9
	5000-9999	4,7	3,9	4,8	5,8	0,0	0,0	9,4	9,6
	10 000 +	0,0	0,0	15,0	17,0	0,0	0,0	15,0	17,0
	Összesen	21,8	111,5	81,7	205,9	8,6	81,4	112,2	398,8
Mindössze	100-199	57,4	56,5	91,8	93,9	37,0	34,4	186,2	184,8
	200-499	167,3	207,5	211,8	273,7	90,5	126,0	469,7	607,2
	500-999	136,6	105,3	159,4	134,0	78,2	60,2	374,3	299,4
	1000-1999	138,3	104,0	202,4	131,6	74,2	57,3	414,8	292,9
	2000-4999	214,9	109,5	254,8	123,5	74,4	34,3	544,1	267,3
	5000-9999	109,9	60,0	230,6	67,5	21,2	3,9	361,8	131,4
	10 000 +	57,3	35,5	299,6	144,4	1,5	1,7	358,4	181,5
	Összesen	881,8	678,3	1450,4	968,6	377,0	317,8	2709,2	1964,7

** Falu, város, megye, közbirtokosság

1C. táblázat

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	ERDŐ							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	100-199	3,3	5,2	0,3	0,3	1,2	1,2	4,8	6,7
	200-499	17,4	19,3	2,2	3,4	4,5	5,4	24,0	28,1
	500-999	45,1	51,0	5,4	7,7	15,3	16,2	65,8	74,9
	1000-1999	109,2	105,3	14,4	15,6	40,1	24,0	163,7	144,9
	2000-4999	204,3	161,3	35,6	32,2	56,5	48,2	296,4	241,7
	5000-9999	79,4	75,2	18,3	6,5	43,0	12,8	140,7	94,6
	10 000 +	37,8	29,8	16,9	14,0	0,0	0,0	54,7	43,8
	Összesen	496,4	447,1	93,1	79,7	160,6	107,9	750,1	634,7
Polgár	100-199	10,6	10,3	9,3	5,9	15,3	14,4	35,2	30,6
	200-499	28,2	21,1	21,8	10,5	45,3	28,6	95,4	60,2
	500-999	34,5	26,4	21,8	7,7	38,6	29,9	94,9	63,9
	1000-1999	40,3	22,3	21,2	8,0	38,4	31,9	99,9	62,2
	2000-4999	40,1	14,1	20,5	5,5	19,1	21,2	79,7	40,8
	5000-9999	8,2	0,0	8,6	0,2	11,1	5,7	27,9	5,9
	10 000 +	7,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,4	0,0
	Összesen	169,4	94,2	103,2	37,8	167,9	131,6	440,5	263,6
Egyház	100-199	1,7	2,6	0,2	0,2	0,4	0,6	2,3	3,4
	200-499	10,2	11,8	1,1	2,2	1,4	2,7	12,7	16,7
	500-999	20,6	20,8	1,7	1,4	7,7	9,9	29,9	32,1
	1000-1999	38,1	48,5	4,8	3,7	17,9	17,1	60,9	69,4
	2000-4999	61,9	60,7	13,0	10,8	34,6	33,1	109,4	104,5
	5000-9999	18,8	15,4	12,0	8,4	13,0	13,1	43,8	36,9
	10 000 +	0,6	1,5	4,1	8,6	10,5	10,5	15,1	20,5
	Összesen	151,8	161,2	36,8	35,4	85,4	87,0	274,1	283,5
Állam	100-199	0,0	0,2	0,1	0,6	0,0	0,5	0,2	1,2
	200-499	0,3	0,5	0,3	0,6	0,7	2,1	1,3	3,2
	500-999	0,4	0,9	3,0	2,2	3,3	5,9	6,7	9,0
	1000-1999	0,9	2,8	5,6	7,2	4,1	14,0	10,6	23,9
	2000-4999	2,3	5,8	12,7	11,9	9,3	18,8	24,3	36,5
	5000-9999	0,7	3,0	10,0	10,7	0,0	8,0	10,8	21,8
	10 000 +	0,0	0,0	1,6	1,6	33,6	15,5	35,1	17,1
	Összesen	4,7	13,1	33,3	34,8	51,0	64,7	89,0	112,6

1c. táblázat (folytatás)

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint

Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935

Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	ERDŐ							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Közösség**	100-199	14,7	23,5	1,4	2,6	5,7	7,3	21,8	33,4
	200-499	54,4	45,6	5,4	5,7	19,3	24,5	79,1	75,8
	500-999	36,1	22,6	7,3	6,5	11,7	15,8	55,1	44,9
	1000-1999	14,2	14,0	3,8	7,1	10,1	6,8	28,1	27,8
	2000-4999	11,2	6,6	14,0	8,5	3,9	6,0	29,1	21,0
	5000-9999	7,6	10,6	21,5	18,7	6,8	3,3	36,0	32,6
	10 000 +	26,5	9,7	34,4	42,0	0,0	0,0	60,8	51,6
	Összesen	164,7	132,6	87,8	91,0	57,4	63,7	310,0	287,2
Bank, Rt.	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	0,1	11,8	0,0	2,1	8,2	21,5	8,3	35,4
	500-999	0,0	1,3	0,0	0,4	0,2	0,4	0,2	2,2
	1000-1999	0,1	1,7	0,0	0,7	1,2	2,0	1,3	4,5
	2000-4999	0,0	0,8	0,0	0,3	0,4	4,5	0,4	5,7
	5000-9999	0,0	3,2	0,0	0,6	6,4	5,5	6,4	9,3
	10 000 +	0,0	4,7	0,0	0,0	0,0	2,6	0,0	7,3
	Összesen	0,1	23,7	0,1	4,2	16,4	36,6	16,6	64,4
Egyéb	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	27,8	56,4	11,9	18,6	3,8	14,4	43,5	89,4
	500-999	0,1	11,8	0,4	0,9	0,2	1,2	0,6	13,9
	1000-1999	1,0	11,8	0,0	1,8	0,1	3,8	1,1	17,4
	2000-4999	7,2	8,4	6,9	6,2	0,1	3,4	14,2	18,1
	5000-9999	2,7	7,1	1,0	5,1	0,0	0,0	3,8	12,2
	10 000 +	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2
	Összesen	38,8	95,6	20,3	32,8	4,2	22,8	63,3	151,2
Mindössze	100-199	30,3	41,8	11,3	9,5	22,6	24,0	64,2	75,3
	200-499	138,4	166,5	42,8	43,1	83,2	99,2	264,4	308,8
	500-999	136,7	134,7	39,6	26,8	77,0	79,4	253,3	240,9
	1000-1999	203,9	206,4	49,8	44,2	112,0	99,5	365,6	350,1
	2000-4999	327,0	257,7	102,6	75,5	123,9	135,2	553,4	468,3
	5000-9999	117,5	114,5	71,5	50,2	80,4	48,4	269,4	213,2
	10 000 +	72,2	45,7	57,0	66,4	44,0	28,5	173,2	140,6
	Összesen	1025,9	967,3	374,6	315,7	543,0	514,2	1943,5	1797,2

** Falu, város, megye, közbirtokosság

1D. táblázat

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategoría szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	EGYÉB							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	100-199	0,3	0,6	0,7	0,1	0,2	0,1	1,2	0,9
	200-499	1,8	3,2	2,4	1,3	1,0	0,6	5,3	5,1
	500-999	4,2	7,4	6,1	3,6	2,2	1,4	12,5	12,4
	1000-1999	17,9	15,6	14,3	8,9	4,2	2,3	36,4	26,8
	2000-4999	42,2	41,7	23,4	8,8	5,9	3,8	71,5	54,4
	5000-9999	22,4	21,4	18,6	3,4	0,7	0,2	41,7	25,0
	10 000 +	14,2	6,7	16,6	5,7	0,0	0,0	30,8	12,3
	Összesen	103,0	96,5	82,1	31,9	14,2	8,4	199,3	136,9
Polgár	100-199	2,4	3,1	16,2	12,3	2,9	1,9	21,4	17,3
	200-499	5,4	5,5	27,6	16,0	5,9	3,6	38,9	25,1
	500-999	6,9	7,7	24,7	12,8	4,1	2,9	35,7	23,3
	1000-1999	8,7	8,3	18,8	5,6	4,1	2,0	31,5	15,9
	2000-4999	14,0	3,1	14,1	3,2	1,9	0,5	30,0	6,7
	5000-9999	0,8	0,0	4,8	0,1	2,9	0,1	8,5	0,2
	10 000 +	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0
	Összesen	38,2	27,6	106,4	50,0	21,8	10,9	166,4	88,6
Egyház	100-199	0,2	0,6	0,8	1,3	0,1	0,4	1,1	2,3
	200-499	1,3	1,9	1,7	1,7	0,4	0,6	3,3	4,2
	500-999	2,7	3,6	0,7	1,8	1,0	0,7	4,5	6,1
	1000-1999	7,3	7,1	2,4	2,2	2,5	1,5	12,2	10,8
	2000-4999	15,1	18,9	5,8	5,5	4,8	2,3	25,6	26,7
	5000-9999	26,5	22,8	7,2	2,4	0,9	0,4	34,6	25,7
	10 000 +	1,0	1,0	0,4	4,7	0,1	0,1	1,5	5,8
	Összesen	54,1	55,8	19,1	19,7	9,7	6,0	82,8	81,5
Állam	100-199	0,1	1,0	0,3	4,0	0,0	0,2	0,4	5,2
	200-499	0,0	0,4	0,9	3,5	0,0	0,8	1,0	4,7
	500-999	0,1	0,2	2,5	1,8	0,2	0,3	2,8	2,3
	1000-1999	0,6	1,6	1,3	3,9	0,0	0,2	1,9	5,7
	2000-4999	0,5	0,6	1,4	0,8	0,7	0,8	2,6	2,2
	5000-9999	0,3	0,4	0,6	0,4	0,0	0,1	0,9	0,9
	10 000 +	0,0	0,0	1,1	2,0	0,6	0,1	1,7	2,2
	Összesen	1,5	4,2	8,1	16,5	1,6	2,5	11,2	23,2

1D. táblázat (folytatás)

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	EGYÉB							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Közösség**	100-199	25,0	32,1	13,2	20,0	10,9	13,2	49,2	65,2
	200-499	40,9	28,7	27,1	32,8	13,4	10,8	81,4	72,3
	500-999	18,2	12,5	30,7	31,1	8,8	4,5	57,7	48,0
	1000-1999	12,2	9,8	22,1	25,0	4,8	4,1	39,0	38,8
	2000-4999	21,2	14,6	28,8	20,6	1,5	0,3	51,6	35,5
	5000-9999	1,4	3,2	14,8	4,7	1,1	0,5	17,3	8,4
	10 000 +	2,7	1,9	29,3	30,5	0,0	0,0	32,0	32,4
	Összesen	121,5	102,6	166,1	164,6	40,5	33,4	328,1	300,6
Bank, Rt.	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	0,1	7,1	0,6	2,4	0,3	2,4	0,9	11,9
	500-999	0,0	0,8	0,4	0,8	0,1	0,4	0,5	2,0
	1000-1999	0,1	1,2	0,2	0,8	0,1	0,7	0,3	2,7
	2000-4999	0,0	0,9	0,0	0,4	0,0	1,0	0,0	2,2
	5000-9999	0,0	3,6	0,0	0,3	0,1	0,1	0,1	4,1
	10 000 +	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,8
	Összesen	0,2	14,2	1,1	4,7	0,5	4,7	1,9	23,6
Egyéb	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	13,8	22,6	15,6	28,9	1,5	7,7	30,8	59,3
	500-999	0,3	7,1	3,3	7,8	0,6	2,1	4,2	17,0
	1000-1999	0,2	7,1	3,9	10,9	0,1	3,5	4,2	21,5
	2000-4999	3,2	3,3	1,4	2,0	0,1	0,3	4,7	5,6
	5000-9999	7,6	6,3	0,5	1,7	0,0	0,0	8,1	8,0
	10 000 +	0,0	0,0	1,9	1,1	0,0	0,0	1,9	1,1
	Összesen	25,0	46,5	26,7	52,5	2,3	13,6	54,0	112,6
Mindössze	100-199	28,0	37,4	31,2	37,6	14,1	15,8	73,2	90,9
	200-499	63,3	69,4	75,9	86,7	22,4	26,5	161,6	182,5
	500-999	32,3	39,2	68,5	59,7	17,0	12,2	117,8	111,1
	1000-1999	46,8	50,6	63,0	57,3	15,8	14,3	125,6	122,2
	2000-4999	96,2	83,0	74,9	41,4	14,9	8,9	186,0	133,4
	5000-9999	58,9	57,7	46,6	13,1	5,7	1,5	111,2	72,3
	10 000 +	18,0	10,2	49,6	44,1	0,7	0,3	68,3	54,6
	Összesen	343,5	347,5	409,6	340,0	90,6	79,5	843,7	767,0

** Falu, város, megye, közbirtokosság.

1E. táblázat

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint
 Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935
 Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	ÖSSZESEN							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Főnemesség	100-199	12,0	15,4	6,1	4,0	6,1	5,1	24,2	24,6
	200-499	61,6	69,1	33,6	26,2	18,2	20,3	113,3	115,6
	500-999	151,6	150,9	72,9	67,6	53,1	47,1	277,7	265,6
	1000-1999	310,6	296,4	170,4	158,4	108,9	73,6	589,8	528,4
	2000-4999	640,1	459,5	276,9	191,3	139,9	104,5	1056,9	755,4
	5000-9999	288,0	198,3	268,5	75,5	50,1	16,7	606,7	290,6
	10 000 +	176,1	111,3	217,2	108,9	0,0	0,0	393,3	220,2
	Összesen	1640,1	1301,1	1045,5	632,0	376,3	267,3	3061,9	2200,3
Polgár	100-199	121,3	109,7	336,8	343,8	83,7	77,0	541,9	530,4
	200-499	204,6	182,1	476,7	405,5	185,6	144,7	866,9	732,4
	500-999	212,0	185,2	349,7	256,3	131,4	113,3	693,1	554,8
	1000-1999	192,4	131,4	318,6	125,0	117,6	74,4	628,5	330,9
	2000-4999	173,6	67,3	213,3	56,4	55,8	29,8	442,7	153,6
	5000-9999	18,0	0,0	107,4	5,5	29,3	6,7	154,7	12,2
	10 000 +	12,0	0,0	11,6	0,0	0,0	0,0	23,6	0,0
	Összesen	933,8	675,7	1814,1	1192,5	603,4	446,0	3351,4	2314,3
Egyház	100-199	9,0	17,5	10,1	23,0	2,8	8,8	21,9	49,3
	200-499	28,7	34,6	13,8	29,7	6,0	13,7	48,5	78,1
	500-999	54,1	54,4	15,7	21,2	20,9	22,9	90,7	98,4
	1000-1999	101,8	107,6	33,0	30,4	47,2	38,5	182,0	176,6
	2000-4999	136,2	137,3	68,4	51,0	80,8	70,6	285,4	258,8
	5000-9999	86,5	66,9	73,5	51,3	27,5	14,3	187,5	132,5
	10 000 +	31,2	30,9	11,2	49,6	11,0	11,0	53,4	91,5
	Összesen	447,6	449,2	225,6	256,2	196,2	179,8	869,3	885,2
Állam	100-199	0,4	3,3	1,9	6,9	0,3	0,9	2,5	11,1
	200-499	0,4	1,7	3,6	7,0	1,0	3,6	5,0	12,3
	500-999	2,4	2,3	8,8	6,9	3,7	8,4	14,9	17,6
	1000-1999	2,7	8,2	10,2	14,8	4,2	14,9	17,1	37,9
	2000-4999	9,2	15,4	31,0	19,3	11,5	19,9	51,7	54,6
	5000-9999	7,1	12,4	31,6	17,6	0,0	9,0	38,8	39,0
	10 000 +	0,0	0,0	27,9	29,8	36,7	16,3	64,6	46,1
	Összesen	22,3	43,3	115,0	102,4	57,4	73,0	194,7	218,6

1E. táblázat (folytatás)

100 holdon felüli birtokok nagyság és birtokoskategória szerint

Magyarország trianoni területén, 1893 és 1935

Egyes földek összterülete az adott nagyságkategóriában (ezer hold)

Birtokos- kategória	Birtokok nagysága (hold)	ÖSSZESEN							
		Dunántúl		Alföld		Észak		Magyarország	
		1893	1935	1893	1935	1893	1935	1893	1935
Közösség**	100-199	74,9	98,6	26,4	46,9	34,8	40,8	136,1	186,3
	200-499	197,7	155,7	72,6	94,8	70,8	74,7	341,0	325,3
	500-999	108,7	70,3	94,4	106,8	56,2	40,3	259,3	217,4
	1000-1999	40,4	31,0	73,4	86,3	31,5	20,6	145,2	137,9
	2000-4999	55,6	25,4	120,8	82,8	10,0	7,0	186,4	115,3
	5000-9999	23,4	23,0	130,0	60,1	10,1	5,2	163,6	88,3
	10 000 +	32,1	14,6	291,9	202,7	0,0	0,0	324,0	217,2
	Összesen	532,8	418,7	809,4	680,4	213,3	188,7	1555,5	1287,7
Bank, Rt.	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	2,7	60,3	4,0	37,5	11,8	39,2	18,6	137,0
	500-999	0,5	5,1	1,0	8,0	0,5	2,3	2,1	15,4
	1000-1999	2,2	12,8	2,0	13,8	2,0	8,9	6,1	35,4
	2000-4999	0,0	6,3	0,0	8,5	0,5	8,1	0,5	23,0
	5000-9999	0,0	19,3	1,0	7,2	8,8	8,0	9,8	34,5
	10 000 +	0,0	16,7	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	21,7
	Összesen	5,4	120,5	8,1	75,0	23,7	71,4	37,1	266,9
Egyéb	100-199	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	200-499	82,1	195,0	109,4	233,9	16,8	85,5	208,4	514,5
	500-999	2,3	60,3	5,2	25,3	1,4	13,6	8,9	99,1
	1000-1999	4,6	60,3	8,4	43,8	2,2	27,5	15,2	131,6
	2000-4999	22,1	28,9	24,1	32,9	2,6	6,9	48,8	68,8
	5000-9999	21,2	25,5	17,3	29,1	0,0	0,0	38,5	54,5
	10 000 +	0,0	0,0	31,5	30,3	0,0	0,0	31,5	30,3
	Összesen	132,4	369,9	195,9	395,3	22,9	133,6	351,2	898,8
Mindössze	100-199	217,6	244,5	381,3	424,6	127,6	132,6	726,6	801,7
	200-499	577,7	698,6	713,7	834,7	310,3	381,8	1601,6	1915,0
	500-999	531,6	528,4	547,8	492,1	267,2	247,7	1346,6	1268,2
	1000-1999	654,7	647,8	615,8	472,5	313,5	258,4	1584,0	1378,7
	2000-4999	1037,0	740,2	734,3	442,3	301,1	247,0	2072,4	1429,4
	5000-9999	444,3	345,4	629,4	246,3	125,9	60,0	1199,6	651,7
	10 000 +	251,4	173,5	591,3	421,3	47,7	32,3	890,4	627,1
	Összesen	3714,3	3378,4	4213,6	3333,8	1493,2	1359,7	9421,2	8071,9

** Falu, város, megye, közbirtokosság.

Kiadja
MTA Történettudományi Intézet
Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

HU ISSN 0040-9634

A szerzési, tördelési munkákat az
MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9220681 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Ára: 82,—

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 175-9011/578)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon 118-5881)
és Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

